A területi kutatások csomópontjai

A TERÜLETI KUTATÁSOK CSOMÓPONTJAI

Szerkesztette

BARTA GYÖRGYI

BELUSZKY PÁL

FÖLDI ZSUZSA

KOVÁCS KATALIN

Magyar Tudományos Akadémia
Regionális Kutatások Központja
Pécs, 2010

A könyv Enyedi György 80. születésnapjára jelent meg.

© MTA Regionális Kutatások Központja
7621 Pécs, Papnövelde u. 22.

ISBN 978 963 9899 32 2

Kiadja: az MTA Regionális Kutatások Központja
Műszaki szerkesztő: Strasserné Csapó Ilona
Borító: Pinczehelyi Sándor
Nyomdai munkák: Sümegi Nyomdaipari, Kereskedelmi és Szolgáltató Kft. Pécs
Felelős vezető: Sümegi Ferenc ügyvezető

TARTALOM

Bevezető 7
Horváth Gyula: A magyar regionális tudományi iskola alapítója 9

I. FEJEZET
SÜLLYEDŐ ÉS EMELKEDŐ FALVAK

Kovács Katalin: Bevezető 17
Enyedi György: A magyar falu – nyertes, vesztes? 19
Koós Bálint – Virág Tünde: Fel is út, le is út: községeink sorsa a rendszerváltás után 32
Kovács Teréz: A mezőgazdaság szerepe falvaink megélhetésében a rendszerváltás után 55
Kovács Katalin: Vidéki változások a rendszerváltozás után 73

II. FEJEZET
URBANIZÁCIÓ

Beluszky Pál: Bevezető 105
Enyedi György: Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása 107
Timár Judit: Van-e posztszocialista urbanizáció? – néhány gondolat a magyarországi szuburbanizációról és dzsentrifikációról 121
Kovács Zoltán: A szocialista és posztszocialista urbanizáció értelmezése 141
Nagy Erika – Nagy Gábor: Koncentráció és függőség – a magyar városhálózat az üzleti szolgáltatások térstruktúráiban 158
Beluszky Pál: Az alföldi mezővárosok – a szabályt nem erősítő kivételek 183
Szabó Julianna: Városhatár, avagy mi harminckettő?! 196

III. FEJEZET
VÁROSOK A NEMZETKÖZI TÉRBEN

Illés Iván: Bevezető 221
Enyedi György: Városok a közép-európai átmenetben 223
Földi Zsuzsa – Czirfusz Márton: Régi és új mechanizmusok és ezek hatásai a kelet-közép-európai városközpontok átalakulási folyamataiban 244
Tagai Gergely: A városok szerepe a kelet-közép-európai országok térszerkezetének formálódásában 261

Illés Iván: Gondolatok Enyedi György „Városok a közép-európai átmenetben" c. tanulmánya kapcsán ... 283
Hardi Tamás: Térségeink és városaink határon átnyúló kapcsolatrendszerének átalakulása a közelmúltban ... 291

IV. FEJEZET
TÁRSADALOM, GAZDASÁG, KÖZIGAZGATÁS A TERÜLETI FOLYAMATOKBAN

Barta Györgyi: Bevezető ... 305
Enyedi György: Regionális folyamatok Magyarországon ... 307
Rechnitzer János: Húsz év múltán – a gazdaság és a társadalom térszerkezetének változásai ... 317
Barta Györgyi: A külföldi működőtőke-beruházás fejlődést generáló és megosztó szerepe a magyar gazdaság területi folyamataiban ... 336
Szirmai Viktória: Regionális folyamatok – társadalmi hatások ... 359
Pálné Kovács Ilona: A regionális politika és a területi közigazgatás rendszerváltásai ... 378

V. FEJEZET
TÁRSADALMI-TERÜLETI EGYENLŐTLENSÉGEK – TERÜLETI POLITIKA

Hajdú Zoltán: Bevezető ... 397
Enyedi György: Társadalmi-területi egyenlőtlenségek és területi politika Magyarországon ... 399
Hajdú Zoltán: A magyar állam belső területi politikájának hosszú távú összefüggései ... 413
Faragó László: Területi koncentráció és jelentőségükből vesztő perifériák ... 432
Horváth Gyula: A paradigmaváltás szükségessége a magyar területpolitikában ... 454
Szaló Péter: A magyar és európai területfejlesztés jövője ... 473
Csatári Bálint: Területi egyenlőtlenségek néhány régi-új tényezője a mai Magyarországon ... 490
Berényi István: Adalék a társadalmi egyenlőtlenség és a kultúrtáj kapcsolatának értelmezéséhez ... 514

BEVEZETŐ

Amikor e könyv szerkesztői koncepcióján tanakodtunk, arra törekedtünk, hogy elkerüljük a „köszöntő" könyvek szokásos problémáját, azt, hogy az ünneplők ugyan a legjobb publikációjukat ajánlják fel, az eredmény mégis egy kevert, sokszor inkonzisztens, tudományos szempontból kevésbé értékes mű. Ugyanakkor azt sem szerettük volna, ha olyan tanulmánykötet jön létre, amelynek tartalmában nem sok köze van Enyedi György munkásságához. Ezért egy újszerű ötlet alapján úgy döntöttünk, hogy felidézzük Enyedi György életművének legfőbb állomásait az ezeket fémjelző művek vagy azok egy-egy részletének bemutatásával, hogy azután a szóban forgó témakörök neves kutatóinak közvetítésével kérjünk fel további szerzőket arra, hogy a kiválasztott tanulmányokhoz kapcsolódva szőjék tovább az ünnepelt gondolatait, kíséreljenek meg választ adni a gyakran évtizedekkel korábban feltett, ám ma is aktuális kérdéseire, összegezzék az új eredményeket.

A könyv öt olyan témakört ölel fel, amelyek Enyedi György munkásságának fő csomópontjait, egyben életútja jelentős mérföldköveit képviselik. A hazai falvak, a városok, a kelet-európai városhálózat, a regionális fejlődés, valamint a gyakorlatiasabb szemléletű területfejlesztés különféle kutatási területei kimagasló eredményekkel gazdagodtak Enyedi György kutatásai nyomán. Azzal, hogy a könyv szerzői elsősorban az MTA Regionális Kutatások Központjának jelenlegi vagy korábbi munkatársai közül kerültek ki, Enyedi György intézményépítő tevékenysége előtt tisztelgünk. A tárgyalt témakörök megteremtették az esélyét annak, hogy az RKK valamennyi műhelye lehetőséget kapjon az ünnepelt köszöntésére. Törekedtünk arra, hogy különböző korosztályokhoz tartozó szerzők kapjanak meghívást, ám terjedelmi korlátok miatt azt a legjobb szándékunk ellenére sem tudtuk lehetővé tenni, hogy minden, arra érdemes volt és jelenlegi kolléga szerepeljen a könyvben.

Ezért nemcsak a magunk és a szerzők, hanem a Regionális Kutatások Központja valamennyi munkatársa, valamint számtalan barátja és tisztelője nevében köszöntjük szívből Enyedi Györgyöt 80. születésnapja alkalmából!

Budapest, 2010. augusztus

A MAGYAR REGIONÁLIS TUDOMÁNYI ISKOLA ALAPÍTÓJA

Horváth Gyula

E könyv Enyedi György, a regionális tudomány nemzetközi hírű kutatójának tiszteletére készült. Tanítványai foglalták össze eredményeiket a regionális folyamatok ezredfordulón tapasztalható jelenségeiről, a területi fejlődést meghatározó tényezőkről, a kelet-európai regionális átalakulás következményeiről.

A kötet megjelentetésére az alkalmat Enyedi akadémikus 80. születésnapja adta, de mégsem szokványos ünnepi kötet ez. Ezt a munkát születésnaptól függetlenül is érdemes volt közreadni, annyira eleven és fontos kérdésekkel foglalkozik. Témaválasztását nem lengi körül a „Festschrift"-ek gyakori aranyozott unalma, igen hétköznapi, tehát igen lényeges kérdésekről szól: milyen hatással van a globalizáció a gazdasági és a társadalmi tér különböző elemeire, hogyan alakult Magyarország térszerkezete az elmúlt évtizedekben, milyen válaszokat fogalmazott meg a regionális politika az új kihívásokra, hogyan reagálunk a területi folyamatokban bekövetkezett változásokra, melyek a jövőbeli fejlődési irányok, milyen regionális fejlesztési modellek alkalmazhatók sikeresen a válság után.

A regionális tudomány a XX. század diszciplínája. Ebben a században alakult ki fogalmi rendszere, intézményesültek kutatási programjai, alakultak ki oktatási bázisai, és épültek be eredményei a közpolitikai döntésekbe. E diszciplínának a világ sok országában meghatározó tudományos műhelyei vannak, ezek jeles egyéniségei alakították – nem egyszer nemzetközi szervezetekben viselt vezető funkcióik révén – a regionális tudományt.

Enyedi György a tudomány fejlődését hosszabb távra meghatározó nemzetközi tudóscsoport egyik vezető egyénisége. Budapesten született 1930. augusztus 25-én. Egyetemi tanulmányait a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen végezte, majd ugyanitt kezdte tudományos munkáját. Gazdaságföldrajzi kutatásai kezdetben a világ mezőgazdaságának fejlődésére és regionális problémáira irányultak. E közel másfél évtizedig művelt kutatási irányban jelentek meg első publikációi, összefoglaló munkái, könyvszerkesztései. Agrárföldrajzot oktatott a Közgazdaságtudományi és a Gödöllői Agrártudományi Egyetemen.

Az 1960-as évek legelején lett az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetének munkatársa, majd igen fiatalon, 1962-ben igazgatóhelyettese. Kutatásai új dimenziókat öltöttek. Tudományos érdeklődésének középpontjába a falusias terek szerveződését befolyásoló tényezők kerültek. Agrár- és falutipológiai vizsgálatai ráirányították a figyelmet a magyar településhálózat átalakulásának kedvezőtlen következményeire, a falusias terek társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeire. Az e témakörben végzett munkájának nemzetközi elismertségét jelzi, hogy a Nemzetközi Földrajzi Unió keretében 1972–1984 között irányította a falusi térségek fejlesztésének világméretű összehasonlító vizsgálatát. 1984–1992 között a Nemzetközi Földrajzi Unió alelnöke volt. Az Unió Közgyűlése egyébként úgy választotta alelnökké, hogy a Magyar Nemzeti Bizottság más személyt javasolt.

Az 1980-as évtized új kihívások elé állította Enyedi Györgyöt. A különböző műhelyekben egymástól elszigetelten folytatott kutatásokat egy intézménybe szervezte, 1984-ben megalapította a Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központját, tudományos tevékenysége pedig új kutatási irányt vett, a regionális egyenlőtlenségek és az urbanizáció térfejlődése foglalkoztatta.

Kelet-Európában az államszocializmus regionális és településpolitikájának ideológiája (a klasszikus marxi elmélet, az utópisztikus urbanisztikai elképzelések, a tervezéselmélet) és az ebből fakadó célkitűzések (az arányos fejlesztés, a falu és a város közötti civilizációs különbségek mérséklése, az ingyenes vagy a jelentősen támogatott társadalmi juttatások térben egyenletes elosztása) erős korlátok közé szorították a területi folyamatok tanulmányozásával foglalkozó tudományágazatokat. A homogénnek tételezett társadalom eszménye azonban a tudományos gondolkodást differenciáltan hódította meg az egyes országokban. A magyar társadalomtudományok viszonylag korán – jórészt Enyedi Györgynek a nyugati tudományossággal fenntartott intenzív kapcsolatai következtében – fontos kutatási eredményeket szolgáltattak a térben egyenlőtlen fejlődésről, a településhálózat átalakulásának anomáliáiról, „expressis verbis" megkérdőjelezték a központi tervgazdálkodás, a helyi-regionális adottságokkal nem számoló gazdaságpolitika hatékonyságát.

A tervgazdaságok térszerkezeti átalakulását elemző vizsgálatainak eredményei arra hívták fel a figyelmet, hogy a Kelet-Közép-Európában kialakult gazdasági szerkezet és urbanizációs típus nem önálló modell, a nyugat-európaihoz hasonló urbanizációs és fejlődési szakaszok követték egymást jelentős késéssel. A területi fejlődésben megmutatkozó különbségek egyrészt a megkésettséggel, másrészt az államszocialista rendszer működésével magyarázhatók.

A területfejlesztési politikának a piacgazdaság alapvető kategóriáitól eltérően különös utat kellett bejárnia Magyarországon. Az útkeresést az a természetes jelenség nehezítette, hogy az államszocializmusban használatos fogalmakat nem kis ellenérzés kísérte. Kezdetben a marxista társadalomelmélet utasította el

a regionális politikát, és a tervgazdaságot kiszolgáló egyszerű eszközzé silányította. Később – a társadalmi-gazdasági reformok kiteljesedése idején – is bizalmatlanság övezte a decentralizáció fejlesztését sürgető, ám erőtlen és elszigetelt kezdeményezéseket, nem egyszer a provincializmus kétes hírű bélyegét ragasztották e kísérletekre. Enyedi György koherens koncepciókat fogalmazott meg az innováció orientált területfejlesztési politika szükségességéről, a gazdaság és a politika modernizációellenessége miatt ennek részletes kidolgozására azonban nem mutatkozott igény.

Az 1980-as évtizedben a nemzetközi tudomány egyik jellemzője volt, hogy a hagyományos diszciplínák modernizálódásával párhuzamosan az integratív tértudomány fejlődése gyors léptekkel haladt előre. A regionális tudomány önálló diszciplínává fejlődésének feltételei Magyarországon is ekkor alakultak ki. A programadó egyéniség Enyedi György volt. Nemzetközi tapasztalatokon nyugvó elméleti felkészültsége, kiegyensúlyozott társadalmi látásmódja, megújításra mindig kész és inspirációkban gazdag problémaérzékenysége, bájos emberi magatartása vonzotta a regionális tudomány művelőit. Fontos tájékozódási pontja lett a gyarapodó fiatal kutatói generációnak, amely az 1970-es évek második felében kezdett a területi folyamatokkal foglalkozni, majd az eredmények gyarapodásával az 1980-as évek első harmadára egyre látványosabban hitet tett a regionális tudomány mellett.

A regionális tudomány magyarországi vezető intézménye, az MTA Regionális Kutatások Központja négy intézetében százfős személyzet az európai és a magyar területi fejlődés elemzésével foglalkozik. A Központ főigazgatói tisztét 1984–1991 között Enyedi György látta el. 1986-ban megszerveződött az MTA Regionális Tudományos Bizottsága (1986–1990 között elnöke Enyedi György volt). 1987-ben megindult a Tér és Társadalom folyóirat, az eddig megjelent huszonnégy évfolyam köteteiben félezer tudományos közleményt publikáltak (a folyóirat szerkesztő bizottságának ma is Enyedi professzor az elnöke). A Területi és Települési Kutatások monográfiasorozatban 32 összegző munka jelent meg, az eddig 90 kötetben kiadott angol nyelvű Discussion Papers sorozat a magyar regionális kutatások nemzetközi népszerűsítését szolgálja. 1989-ben a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán terület- és településfejlesztési szak alakult. Ma már nyolc egyetemen regionális és környezeti gazdaságtani mesterszakon lehet diplomát szerezni, a Pécsi Tudományegyetemen és a győri Széchenyi István Egyetemen regionális tudományi doktori iskola működik. A regionális tudomány egyetemi diszciplínává fejlesztésében szintén Enyedi György játszotta a vezető szerepet, aki fiatalon, 42 éves korában lett egyetemi tanár a Montpellier-i Egyetemen, hét évet töltött vendégprofesszorként külföldi egyetemeken, majd a debreceni, a pécsi és a budapesti egyetemeken oktatott és tart ma is előadásokat.

A 40 könyvvel és a több mint 300 tudományos közleménnyel fémjelzett tartalmas és eredményes életpálya bővelkedik elismerésben. Hét külföldi földrajzi társaság tiszteleti tagja. A Magyar Tudományos Akadémia 1982-ben levelező tagjává, 1990-ben rendes tagjává választotta, 1999–2002 között az MTA társadalomtudományi alelnöki tisztét töltötte be. Tagja a londoni Academia Europaea-nak, számos nemzetközi folyóirat szerkesztő bizottságának. Sok díja és kitüntetése közül ehelyütt csak a Széchenyi-díjat, a Hazám Díjat, a Nemzetközi Földrajzi Unió Lauréat d'Honneur Díját és a Magyar Köztársasági Érdemrend Középkeresztjét említjük.

Enyedi publikációs aktivitása ma is példamutató. 2005-ben megjelent életmű bibliográfiája óta hatvan tudományos közleményt, szemlecikket, recenziót, interjút jelentetett meg, szerkesztett köteteket hazai és nemzetközi kutatási programok eredményeit összegezve. És közben dolgozik a Világ urbanizációja c. nagy összefoglaló munkáján. S van ideje és energiája arra is, hogy mérleget vonjon a magyar terület- és településfejlesztés helyzetéről és az új kutatási irányokról. A Területi Statisztika c. folyóirat 2010. júliusi számában a területpolitikai paradigmaváltásról a következőképpen fogalmaz: „Első feladatnak egy új paradigma koncepcionális kimunkálását tartom. A sok évtizedes területfejlesztési rutin – melyet a fiatal korosztály is követ – nem veszi kellően figyelembe a globalizált gazdaság mai átalakulását. A korábban bevált – vagy legalább is alkalmazott – vizsgálati s alkalmazási *eljárások nem egyszerűen azért eredménytelenek, mert rosszul alkalmazzuk, hanem mert nem napjaink jellemző* területi-társadalmi folyamatait próbáljuk befolyásolni. Ezért úgy vélem, hogy a fő alapkutatási feladat: a gazdaság térbeli fejlődése új modelljének (modelljeinek) felvázolása. Természetesen hasznos a jelenlegi alapvető belső ellentmondások vizsgálata s feloldásuk módozatainak kimunkálása (pl. az ágazati széttagoltság mérséklése, a források és döntések decentralizálása, a beavatkozások téregységeinek tisztázása). Az alapkutatásnak azonban nem a jelen gyakorlati problémák megoldására kell választ adni – ez a fejlesztő s alkalmazott kutatások feladata –, hanem olyan új társadalmi-gazdasági folyamatok felvázolása a célja, melyek a jövőben bontakoznak ki, a jövő problémáit okozzák, ezzel a jövő gyakorlati problémái gyors megoldásának adják meg alapját.

Ez a program két szakaszra bontható: 1) a már néhány évtizede érvényesülő globalizációs folyamatok átfogó értelmezése a nemzeti területfejlesztési politika megalapozásában; 2) a jelen világgazdasági válságból való kilábalás módozatainak hatása a társadalmi-gazdasági térfolyamatokra. *Horribile dictu,* még az a kérdés is feltehető, hogy egyáltalán van-e lehetőség a területi kiegyenlítő politikára nemzeti keretek között a kapitalizmus jelen szakaszában?"

A magyar regionális tudomány fejlődése, az eredmények és a gondok nem függetlenek a magyar – és az európai – átalakulás sajátosságaitól, távolabbi és közelebbi múltunk következményeitől, a magyar vidék és az átmenet nehézsé-

geitől. Az új tudományágazat szándéka azonban töretlen: vizsgálatait a jövőben is a nemzetközi regionális kutatások fő áramlataihoz illeszti, a magyar modernizáció regionális kérdéseire az európai kihívások mérlegelésével igyekszik megfogalmazni a válaszokat. Ennek a filozófiának a szellemében kíván együttműködni hazai és külföldi tudományos partnereivel, vesz részt a felsőfokú képzésben, és szolgálja a regionális fejlesztés gyakorlatát.

A regionális tudomány Enyedi professzor által elindított tudatos építkezése révén ma Magyarországon megvannak az intézményi és szellemi feltételei annak, hogy a térrel foglalkozó társadalomtudományok közös alapfogalmait, elméleteit és módszereit egységes rendszerbe foglaló, a társadalmi és gazdasági jelenségeket, folyamatokat ezek felhasználásával vizsgáló regionális tudomány önálló diszciplínaként fejlődjön a XXI. században és hozzájáruljon a magyar tudományosság európai versenyképességének erősítéséhez, Magyarország európai integrációjához, a decentralizált államrendszer fejlődéséhez. A regionális tudomány sok intézményét, kutatóhelyeket, egyetemi tanszékeket és gyakorlati politika műhelyeket ma már Enyedi-tanítványok irányítanak.

E kötettel a tudósnak, a tudományszervezőnek és a tanárnak, az iskolateremtő egyéniségnek tisztelgünk. Reméljük, hogy az Enyedi-iskola tagjainak új eredményei gazdagítják a regionális tudományt, új kutatásokra inspirálják a tudomány művelőit, vitára és együttműködésre serkentik a tudományos műhelyek képviselőit – Enyedi György tudományos hitvallásának megfelelően.

I. FEJEZET

SÜLLYEDŐ ÉS EMELKEDŐ FALVAK

BEVEZETŐ

Kovács Katalin

Amikor Enyedi Györgynek a falvakkal kapcsolatos munkáit vettem számba és választásom „A magyar falu – nyertes, vesztes?" című, 1992-es keltezésű tanulmányára esett, akkor egyrészt a megjelenés időpontja, másrészt a felvetett kérdések, feldobott labdák sokszínűsége és érvényessége vezérelt. Az időpont azért volt fontos, mert Enyedi főként pályája kezdetén foglalkozott a falvak, az agrárium problémakörével, e tárgykörben írott kiemelkedő művei a hatvanas évektől a nyolcvanas évek közepéig eltelt két évtizedben születtek, nem lett volna magától értetődő az ezekhez való kapcsolódás. Márpedig azok a kollégák, akik örömmel vállalták, hogy egy tanulmánnyal köszöntsék az ünnepeltet, főként az elmúlt két évtized vidéki folyamatait tanulmányozták, más-más nézőpontból.

Az, hogy Enyedit a későbbiekben inkább az urbanizációval, területfejlesztéssel kapcsolatos kérdéskörök érdekelték, úgyszintén a kiválasztott tanulmány mellett szólt. Mivel az ünnepelt a rendszerváltozást követő pályafutása során nem kísérte részleteiben figyelemmel a vidéken zajló folyamatokat (ami nem azt jelenti, hogy az urbanizációval, a területfejlesztéssel vagy településhálózati kérdésekkel foglalkozva nem tekintett volna ki a vidékre), ezért a kilencvenes évek elején feltett kérdések, előfeltevések megválaszolatlanok maradtak, így azután a blokk szerzői megkísérelhették a válaszadást.

Az elkészült tanulmányok részben Enyedi előfeltevéseire reflektálnak, megerősítik vagy kifejtik azokat, esetleg azt indokolják meg, hogy miért nem az következett be, amit az ünnepelt két évtizeddel korábban várt (Kovács Katalin és Kovács Teréz), részben mintegy tovább vezetik az 1992-ben megfogalmazott szöveg egyes tételeit úgy, hogy a címben feltett kérdés – nyertese vagy vesztese a magyar falu a rendszerváltozásnak – megválaszolására törekedtek (Koós Bálint és Virág Tünde).

Mi az, amire a szerzők jutottak? Kovács Teréz írásában azt mutatja be, hogy miért nem történt meg a földprivatizációval a helyi (mező)gazdaság és közösség megerősítése: a kárpótlási rendelkezések, majd a privatizációt követő folyamatok oda vezettek, hogy a falu, a falusiak elveszítették az ellenőrzést saját határuk felett a tulajdonviszonyokban és a földhasználatban egyaránt, s ennek a megélhetési viszonyokra is hatása van, bármennyire csökkent a mezőgazdaság szerepe a vidékiek megélhetésében. Magam az ünnepelt önkormányzatisággal kapcsolatos feltevéseire reflektáltam, amelyek részben beigazolódtak, amennyiben

a kistelepülési önkormányzatok valóban az ellehetetlenülés szélére kerültek két évtized múltán, ám ebben az erőforráshiány mellett a választott rendszer belső ellentmondásai, a kooperáció-hiány, amit Enyedi már 1992-ben aggodalommal figyelt, és a meglehetősen ellentmondásos társulási ösztönzők is szerepet játszottak. Végül Koós Bálint és Virág Tünde azt a végletes és végzetes polarizációt mutatja be, amely a magyar településállományban, az ott lakók jövedelmi helyzetében bekövetkezett, ennek mértékével kapcsolatban magam is hozzáteszek egyet s mást. A szélekre sodródás következtében Európához közeledve lép előre a vidék a fejlett nyugati és központi zónákban, míg térségivé duzzad a nyomorúság az északkeleti és délnyugati végeken.

Azt remélem, az ünnepelt érdeklődéssel olvassa majd a tanulmányokat! Végül minden résztvevő nevében szeretettel köszöntöm Enyedi Györgyöt nyolcvanadik születésnapja alkalmából!

Társadalmi Szemle. 1992. 8–9. 39–47. o.

A MAGYAR FALU – NYERTES, VESZTES?

Enyedi György

A politikai és gazdasági rendszerváltozás nem csak előnyöket tartogat a falu számára. A rendszerváltozás idején eléggé általános volt az a vélekedés, hogy a jelenlegi politikai rendszer és a kormánypártok sokkal kedvezőbben értékelik a falvakat és a falusi lakosságot, mint az államszocialista rendszer. Jól ismertek a rendszer faluellenes nézetei: a munkásosztály és a városok felsőbbrendűségének hirdetése, a városi lakosság tényleges előnyökhöz való juttatása a közszolgáltatásokban és a társadalmi javak újraelosztásában, a falusi népességgel szembeni bizalmatlanság stb.[1] Ezek az ideológiai eredetű hátrányok eltűntek, ám a kibontakozó piacgazdaság keményen próbára teszi a falvak lakóit, s ennek nyilvánvalóan nem csak nyertesei, hanem vesztesei is lesznek – az egyének szintjén, a falusi társadalom egyes csoportjainak szintjén, és a falusi településcsoportok szintjén egyaránt.

A rendszerváltozás okozta módosulások még korántsem fejeződtek be, ezért hatásaikat nehéz pontosan regisztrálni. Még az eddig bekövetkezett változások követése is problémákba ütközik a megfogyatkozott statisztikai információk miatt. Az is bizonyos: az előnyös változások nem következnek be automatikusan, csak nagy erőfeszítések eredményeként. E cikkben azokat a tényezőket vázoljuk fel, amelyek megszabhatják a falvak szocializmus utáni fejlődését.

1. A magyar falvak elmúlt negyvenöt éve

A magyar falusi társadalom életében az elmúlt 45 évben három olyan alapvető, korszakos változás történt, amely a falvak lakóira különös próbatételként nehezedett, és rendkívüli alkalmazkodó képességeket igényelt. Egy bő generáció ideje alatt a falusi lakosságnak – akár előnyt élvezett ebből, akár hátrányát szenvedte – új ismereteket kellett elsajátítania munkájára, társadalmi kapcsolataira és társadalmi értékrendjére vonatkozóan. A gyors változások idején elavultak azok az ismeretek, amelyek alapján a falusi ember dolgozott, közösségi életet

[1] Enyedi Gy. 1980: Falvaink sorsa. Budapest, Magvető. (Gyorsuló idő).

élt, célokat tűzött maga elé. Ezek a változások mélyebbre hatóak és általánosabbak voltak, mint a városi társadalmat ért ugyancsak jelentős átalakulások.

Az elmúlt 45 év története három szakaszra osztható.[2] *Az első szakasz 1945-től a kollektivizálás befejezéséig tart.* Ebben a szakaszban az 1945. évi földreform eredményeként néhány évre általánossá válik a kisparaszti gazdálkodás, a falusi lakosok tálnyomó része mezőgazdasági kisvállalkozóvá lesz. Szeretném hangsúlyozni – mert mintha napjainkban feledésbe merült volna –, hogy az önálló parasztgazdálkodásoknak Magyarországon korlátozott hagyományai voltak, mivel a második világháború előtt erre a mezőgazdasági foglalkozásúaknak csak kb. *egyharmada* volt képes. Az agrárnépesség másik harmada olyan kicsiny birtokkal rendelkezett, hogy csak kiegészítő foglalkozásokkal volt képes megélni. Végül a harmadik harmada cselédként alkalmi munka egy nagyon szegény bizonytalan életű bérmunkás rétegként tevékenykedett. A magyar mezőgazdaságnak az 1848 (a teljes jobbágyfelszabadítás) után kialakult modellje a kisgazdaságok és a nagyüzemek kombinációja volt nagyszámú, föld nélküli mezőgazdasági munkással.

A kisbirtok tömegessé válása azt jelentette, hogy igen sok új földtulajdonosnak, aki eddig csak bizonyos mezőgazdasági részmunkákhoz értett, el kellett sajátítania a gazdálkodás átfogó, pénzügyi szempontból is tervező, a piacokra is figyelemmel lévő fogásait. Erre nem mindegyik új tulajdonos volt képes, és sokan buktak bele az önálló gazdálkodás kezdeti nehézségeibe. Néhány évvel a földreform után már megkezdődött a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása, amelyet a falusi népesség ellen tömegesen elkövetett törvénytelen atrocitások kísértek. A kollektivizálási próbálkozások első tíz éve alatt nem terjedtek el általánosan a kollektív nagygazdaságok. E periódusban a falusi népesség körében olyan egyszerű túlélési stratégiák alakultak ki, amelyek lehetővé tették a hatalom önkényéhez való, szinte falvanként változó jellegű alkalmazkodást, de amelyben nem volt mód a gazdaságok gyarapítására, a piaci gazdálkodás módszereinek elsajátítására. A kollektivizálás befejezése (1962) előtti időszak tehát lehetővé tette a falu agrárnépességének a földtulajdonlást, amely azonban hamarosan bizonytalanná vált, miközben nem alakulhatott ki ésszerű gazdálkodás.

A második szakasz a magyar nagyüzemi gazdálkodás időszaka és több belső szakaszra oszlik. A kényszerű kollektivizálás a falusi társadalom különböző csoportjaira eltérő hatást gyakorolt. Elveszett a tömegesen csak alig megszerzett földtulajdon. A falusi társadalmon belüli értékrendet többé nem a föld nagysága és a gazdálkodás minősége szabta meg. Általános értékzavar lépett fel, hiszen a falun belül a politikai-hatalmi elit korántsem szerzett elismerést. A kollektivizálást követően ez a falusi hatalom jelentős részben a volt föld nélküli munkások-

[2] INFO Társadalomtudomány, 19. sz. 1991. (december). A magyar falu a változások sodrában. Budapest, MTA.

ból vagy szegényparasztokból került ki, míg a korábbi gazdák nagy része elvándorolt, városi foglalkozást választott. A kollektivizálás időszaka egybeesett az ország iparosodási időszakával, így viszonylag könnyű volt a mezőgazdaságot elhagyni és ipari foglalkozást vállalni. Amikor az 1960-as évek második felétől az ipari telephelyek kezdtek elterjedni vidéken, a foglalkozásváltáshoz nem kellett elvándorolni, így a napi munkába járás is széles körben elterjedhetett. A falusi társadalomnak ily módon egy egyre szélesedő, az 1970-es évektől már többségbe kerülő részét adta az eljáró munkásság, illetve a helyi ipartelepeken foglalkoztatottak.[3] A kollektivizálás utáni első évtized a nagyüzemi gazdálkodás technikai kiépítését, a nagyüzemi munkaszervezet kialakítását hozta magával, és ebbe könnyebben illeszkedtek be a korábbi mezőgazdasági bérmunkások, mint a volt gazdák. A termelőszövetkezeti tagok ugyanis – formai résztulajdonos mivoltuk ellenére – gyakorlatilag bérmunkás szervezetben tevékenykedtek.

A nagyüzemi gazdálkodás az 1970-es években lényeges módosulásokon ment keresztül. A nagyüzemek vezetését a korábbi parasztoktól egy általában képzett agrármenedzser réteg vette át, akik munkájukat a tényleges mezőgazdasági termelési folyamattól elkülönülten végezték, és többnyire nem a helyi lakosok közül kerültek ki. E technokrata vezetés hozzájárult a nagyüzemi mezőgazdaság technikai megújításához, jelentős termelésbővüléséhez, de egyúttal olyan ambíciókat is megfogalmazott – mint például az üzemek méretének szakadatlan növelését –, amelyek az egyes falvak életképességét is gyengítették (több község határának egyetlen gazdaságba való összevonásával), sőt, a mezőgazdasági termelés hatékonyságát is rontották (a túlzottan nagyméretű, sok ezer hektáros gazdaságok üzemelési költségei igen magasak voltak). E második időszakban teljessé vált a falusi társadalom olyan alkalmazkodása a nagyüzemi gazdálkodás előírt rendjéhez, amely teret nyitott az egyéni érdekek érvényesülésének. A kolhoz-modellt sajátos magyar újításokkal tették életképessé. Ilyen volt a melléküzemágak elterjedése, amely a tsz-kereteken belül nagyszámú falusi lakos részére nem mezőgazdasági foglalkozást nyújtott. A melléküzemágak az állami ipar rugalmatlanságát és szerkezeti aránytalanságait (kis- és középüzemek hiánya) korrigálták. Az állami iparnál sokkal kisebb rezsivel dolgoztak, és jelentős jövedelemforrást jelentettek a mezőgazdasági nagyüzemek számára.

A másik jelentős alkalmazkodási forma a háztáji és kisegítő gazdálkodás általános elterjedése. E gazdálkodásban nemcsak a tsz-tagok, de általában az ipari, vagy szolgáltatási foglalkozású falusiak is részt vettek. E gazdálkodási forma nagy jelentőséggel volt a falusi társadalom bizonyos újjászerveződése szempontjából is. A második gazdaság ugyanis nemcsak kiegészítő jövedelemforrást jelentett, hanem az autonóm gazdasági döntések, az egyéni mérlegelések szféráját is. A második gazdaság szervezésére valóságos második társadalom

[3] Barta Gy. – Enyedi Gy. 1981: Iparosítás és a falu átalakulása. Budapest, KJK.

épült ki, a termelés mellett foglalkoztak a kereskedelemmel, információk cseréjével stb. Ez a polgárosodási folyamat nagy jelentőségű volt, bepótolt valamit a falusi polgárosodás hagyományos elmaradottságából; szorosan kapcsolódott a nagyüzemi mezőgazdasághoz, amelynek ugyancsak korrigálta rugalmasságát, nehéz változtathatóságát.[4] Korlátozott polgárosodás volt, mert a háztáji és kisegítő gazdasággal foglalkozók gyakorlatilag nem vállaltak kockázatot, hiszen főleg munkát fektettek be, minden terméküket értékesíteni tudták, s így csak csekély piaci tapasztalatra tettek szert.

Ezek az újítások *elfedték a nagyüzemi gazdálkodás fokozódó válságát.* A mezőgazdaság jövedelmezőségi viszonyai állandóan romlottak és a nagygazdaságok jó része csak nem mezőgazdasági tevékenységének köszönhetően volt nyereséges. A falusi aktív népesség pedig azért elégedett meg alacsony mezőgazdasági vagy melléküzemági jövedelmekkel, mert a második gazdaságból ezt bőven ki tudta pótolni. A KGST nagy felvevőpiaca, és a jelentős exporttámogatások pedig azt a képzetet keltették, hogy a mezőgazdaságban csak a termelési folyamattal kell törődni, minden termék bármikor értékesíthető.

A falusi társadalom a rendszerváltás idejére erősen tagolttá vált. Jórészt a mezőgazdasági értelmiségnek köszönhetően gyarapodott a falusi értelmiség száma. A falusi népesség jelentős részét nyugdíjasok teszik ki, az aktív keresők között pedig az ipari foglalkozásúak vannak többségben. A mezőgazdaság a falusi lakosság csupán egynegyedének a fő foglalkozása. A második gazdaság elmúlt másfél évtizede azonban visszahozta a faluba a gazdálkodás presztízsét, a vagyon szerinti értékrendet, amelyeket ugyan nem a földterületek nagyságában, hanem az egyéb ingatlan vagyonban mértek. A falusi társadalom szétzúzása, amelyet a kollektivizálás célul tűzött ki, egyébként sem sikerült. Bár formális szervezeteitől a falut megfosztották és országos, központilag ellenőrzött szervezetekbe kényszerítették, az informális, a családi, etnikai szomszédsági kapcsolatok mégis megmaradtak és a falu önvédelmi keretét alkották.

A fenti időszakban a magyar faluállományban jelentős differenciálódás következett be. A falvak jelentős része elveszítette szinte valamennyi korábbi funkcióját, a lakóhelyfunkción (és háztáji gazdálkodás funkcióján) kívül. Egy hányadában – földrajzilag erősen meghatározottan – elnéptelenedési folyamatok játszódtak le, másutt a falvak megerősítették szerepüket, lakásállományuk felújult, sőt a nagyfalvak egy csoportja belépett a kisvárosi hálózatba. A falvak egy részének elnéptelenedését gyakran tulajdonították a szocialista településpolitikának, amely elveiben támogatta a nagyobb települési egységeket és a szolgáltatások koncentrációját írta elő.[5] A falusi településállomány átalakulási folya-

[4] Szelényi, I. 1987: Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisement in Rural Hungary. Cambridge, Polity Press.

[5] Enyedi Gy. 1989: Településpolitikák Kelet-Közép-Európában. – Társadalmi Szemle. 10. sz.

matai azonban nem ennek a településpolitikának tulajdoníthatók, hiszen a településpolitika semmilyen végrehajtási hatalommal nem bírt, legfeljebb hivatkozási alapokat nyújthatott helyi döntésekhez. A falvak differenciálódása egész Európában általános. Nyugat-európai országokból vettük át az iskolakörzetesítést, az igazgatási összevonásokat, és a falusi elnéptelenedés nem öltött nagyobb mértéket, mint például a szomszédos Ausztriában. A falvak differenciálódása természetes velejárója az iparosításnak, illetőleg az iparról a szolgáltatási társadalomra történő áttérésnek. Ezt azért érdemes hangsúlyozni, mert a szocialista rendszer megszűnésétől *nem várható a falvak egy részében a népességcsökkenés vagy a kiürülés megállása.*

A szocialista rendszer sajátossága volt, hogy (1) a közszolgáltatások koncentrációja sokkal alacsonyabb színvonalú közlekedés és távközlés mellett ment végbe mint Nyugat-Európában, így az elérhetőség sok falu lakója számára nagyon nehézzé vált. (2) A fejlődő és a hanyatló falvak között nemcsak gazdasági megfontolások, hanem sokszor személyi döntések, szubjektív ítéletek szelektáltak, így gyakran nem az a falu indult fejlődésnek – vagy hanyatlásnak –, amely a gazdasági fejlődés szempontjából indokoltan jutott volna ebbe a helyzetbe. (3) Az infrastrukturális fejlesztés az egész szocialista időszakban elhanyagolt volt, ezért a falu-város különbség az életkörülményeket illetően sokkal nagyobb maradt, mint egy piacgazdaság hasonló fejlettségi fokán. (4) A falvak fejlődése kívülről „vezérlődött", nem volt önkormányzatuk, saját erőforrásaik mozgósítására csak nagyon korlátozott önállósággal rendelkeztek.

A magyar falvakat ebben az állapotban érte a rendszerváltozás. Egy átmeneti szakasz kezdődött, amelynek iránya, kimenetele még bizonytalan. A változásokat a következő részben szedjük sorba. Az azonban bizonyos, hogy a falusi lakóknak ismét újat kell tanulniuk. Új munkaeljárásokat, a munkanélküliséggel szembeni védekezést, vállalkozási és pénzügyi ismereteket, új szakmákat vagy a mezőgazdaságban új termékek előállítását – azaz szakadatlan tanulásra van szükség, amit az elmúlt évtizedekben kevéssé kértek számon. A középgeneráció és az idős generáció már nagyon nehezen tud alkalmazkodni egy olyan játéktér szabályaihoz, amelynek szinte valamennyi eleme megváltozott.

A magyar falu átalakulásában három fajta változás hatása adódik össze. Az egyik a *rendszerváltozásé,* a másik a *gazdasági szerkezetváltásé,* amely nem a rendszerváltozás tartozéka, csupán felgyorsult, mihelyt az államszocialista gazdaság akadályai elhárultak. A harmadik pedig *azé a változásé, amely általában a gazdasági fejlettség egy bizonyos fokán újrarajzolja a falu–város viszonyokat,* a falvak társadalmi helyzetét és megítélését. Ez a három változás az, amelynek megismerése, elviselése és jóra fordítása különösen nagy erőfeszítést igényel a falusi társadalomtól.

2. A politikai rendszerváltás következményei

A politikai rendszerváltásnak három fontos következményét emelem ki.

1. *A falvak gazdasági autonómiájának, a lakó- és földterületi tulajdon kapcsolatának helyreállítása.* A kollektivizálás magántulajdonban hagyta a lakótelkeket és háztáji kerteket, ám a lakosokat megfosztotta a falu határának a birtoklásától, és ezzel eltépte a falu belterületének és külterületének sok évszázados kapcsolatát. A faluban folyó gazdálkodás viszonylag idegen volt a falusi társadalomtól, kívülről szerveződött. Ez volt a helyzet a nagyüzemi mezőgazdasággal, amelynek földterülete nem követte a falu határait, és amelyet egy elkülönített technokrata elit irányított gyakran más településből. Ugyanez állítható a községekben folytatott ipari tevékenységre, de a kereskedelmi-szolgáltató tevékenységek nagy részére is. A föld tulajdonviszonyainak rendezésével helyreáll a falu mint gazdálkodási szervezet.

Egy település élet- és fejlődőképessége nagymértékben függ a helyi – helyben szerveződő, helyi tulajdonlású – gazdaság lététől, erejétől. Az államszocialista rendszerben csak csökevényesen, a korlátozott magángazdaságban s a második gazdaságban létezett a teljes értelmű helyi gazdaság. A helyi gazdaságot a település vállalkozói, tulajdonosai szervezik. Az egyes falvak lehetőségei a helyi gazdaság szerveződésében nagyon különbözőek. Az első, csak a jövő által megválaszolt kérdés most, hogy milyen mértékben birtokolják majd a falu határát a helyi lakosok? Hogyan privatizálják az állami gazdaságokat, mi történik az átalakulás után a termelőszövetkezetekkel? Ki jut hozzá kárpótlási jegyek ellenében az árverésre kerülő földekhez? Valószínű, hogy a falusi gazdaság külső függése bizonyos mértékig megmarad, bár ez egyértelműen gazdasági s nem államigazgatási függés lesz.

2. *A helyi társadalom újjászerveződése.* A demokrácia lehetővé teszi, hogy a falusi társadalom különböző csoportjai törvényesen kifejezzék eltérő érdekeiket, hogy az állampolgárok saját kezdeményezésű szervezeteket hozzanak létre a legkülönbözőbb kulturális, gazdasági, vallási stb. tevékenységekre, és ezáltal a falu belső életét saját szervezeteik által irányítsák. E lehetőséggel a falvak lakói élnek is, több ezer helyi szervezet alakult 1989 óta.

3. *Az önkormányzatiság.* A falusi társadalom önkormányozó tevékenységének széles teret nyitott az önkormányzati törvény.[6] A helyi önkormányzatok – a törvények keretei között – függetlenek, nincs fölérendelt szervük, döntéseiket semmilyen „felsőség" nem másíthatja meg. A magyar községek ilyen önállósá-

[6] Pálné Kovács I. 1990: A helyi önkormányzatok és a településpolitika. In: Szöllőssy K. (szerk.): Aprófalu az időben: stratégiák az aprófalvakért. Pécs, Baranya Megyei Művelődési Központ.

got korábban soha nem élveztek. Az önkormányzati választásokkal gyakorlatilag megszűnt az összevont tanácsú községek rendszere, valamennyi társközség önálló képviselőtestülettel rendelkezik és ezzel az önkormányzatok száma (a tanácsokhoz képest) kétszeresére emelkedett. Megszűnt tehát a községállományon belüli egyenlőtlen jogi pozíció, amely a székhelyközségek és a társközségek között fennállt. Ez a függetlenné válás természetesen a települések gazdasági egyenlőtlenségeit is kihangsúlyozta. A települések alapvetően saját erőforrásaikra támaszkodhatnak, a költségvetési forrásokhoz is norma szerint jutnak hozzá, ezek a saját erőforrások pedig igen egyenlőtlenek, mivel a települések méretétől, lakosságának adófizetésétől függnek. A kistelepülések, melyeknek függetlenségét korábban különböző módon korlátozták, most igen kedvezőtlen gazdasági helyzetben vannak, hiszen mind költségvetési támogatásuk, mind személyi jövedelemadó-bevételük csekély; a háztáji gazdálkodás gyakorlatilag adómentes, így a kistelepülések egy része még az esetleges speciális támogatás ellenére sem tudja lecsúszását megállítani.

A települések önállóságra törekvése érthető, hiszen a korábbi alárendeltségből számtalan hátrányuk keletkezett. A települési integrációval való szembenállás azonban meggyengíti a hagyományos kistérségi kapcsolatokat, a városok és vonzáskörzetük kapcsolatát, befelé fordulóvá teszi az egyes falvakat. Ezek olyan jelenségek, amelyek *ellentétesek a nyugat-európai folyamatokkal.* Ez a befelé fordulás bizonnyal átmeneti, hiszen már számos kezdeményezés történt települési érdekszövetségek létrehozására és a falvak területi együttműködésére is.

Az önkormányzatiság rengeteg helyi energiát mozgósít, a falvak tele vannak tervekkel s megvalósításukra törekvésekkel. Az önkormányzati testületek a demokrácia iskolái is lehetnek, ahol az érdekek ütközése közvetlenül tapasztalható, s ahol – a település működése érdekében – meg kell tanulni a kompromisszumok keresését. Ma még sok önkormányzati testületben alapos a szerepzavar, parlamenti pártcsatákat próbálnak utánozni, belterjes – a választókról elfelejtkező – vitákat folytatnak; a következő választáskor feltehetően alapos leckét kapnak majd a lassú felfogású „tanulók". A falvak önkormányzati függetlensége mindenképpen nagy és pozitív változás a települések életében.

3. A gazdasági szerkezetváltás következményei

A szerkezetváltás szükségessége régóta közismert, de az államszocialista rendszerben erre csak korlátozottan kerülhetett sor. A gazdasági szerkezetváltás jelentős felgyorsulását tapasztalhatjuk és ez a jövőben folytatódni fog. Ez a szerkezetváltás egyaránt jelenti a gazdasági ágak közötti és a termékcsoportokon belüli szerkezeti átalakulást.

Tapasztalható az is, hogy a szerkezetváltás jelentős nehézségekkel jár, nagyon költséges, egy sor gazdasági tevékenység hanyatlását eredményezi, munkanélküliség kíséri. A gazdasági szerkezetváltás jelentős mértékben érinti a falusi gazdaságot is.

1. A mezőgazdaság a legjellemzőbb falusi gazdasági funkció; bár a lakosságnak csak viszonylag kis részét foglalkoztatja, a mezőgazdasággal valamilyen formában a falun lakók túlnyomó többsége kapcsolatban áll. A mezőgazdaság átalakulása többrétű. Megváltozik a gazdálkodás üzemi (vállalati) szerkezete. Ennek irányai sejthetők, kifejlett állapota azonban nehezen becsülhető fel. Valószínű egy vegyes – nagyüzemi és kisüzemi – gazdálkodás kialakulása: ez megfelelne a magyar hagyományoknak. A nagyüzemi gazdálkodásnak lehet szövetkezeti formája, amelyben a gazdaság a szövetkezeti tagok tulajdona, és amelyeknek nagyon változatos típusai jöhetnek létre; lehet nagygazdaság egyéni tulajdonban, vagy esetleg bankok vagy más üzleti szervezetek tulajdonában – ezek a gazdaságok bérmunkás foglalkoztatást is feltételeznek. A kisüzemi gazdaságnak is két formája lehet: a sokszor emlegetett farmergazdaság, tehát a befektetett tőkéjét bővíteni képes vállalkozó jellegű mezőgazdaság, vagy részidős gazdaság (kétlaki gazdaság), amelynek tulajdonosa csak kiegészítő jövedelmet húz a mezőgazdaságból, fő foglalkozása mezőgazdaságon kívüli. Az elmúlt két év folyamatai mindössze a régi üzemi szerkezet lebontását mutatták, de az új szerkezet felépülése még alig kezdődött meg. Ez a folyamat 1992-ben várhatóan felgyorsul. A termelőszövetkezetek széthullását nemcsak a velük ellenséges politikai környezet okozza, hanem az a tény is, hogy két stabilizáló eleme – a háztáji gazdálkodás és a melléküzemági tevékenység – alaposan visszaesett –, illetve részben a magángazdálkodás legális formáiba ment át, az állami támogatást pedig drasztikusan leépítették.

Várható a termékszerkezet átalakulása, hiszen jelenleg a termőföldeket mindenekelőtt tömegtermékek, főleg kenyérgabona és takarmány előállítására használják, amely kis területű ország esetében nem jelent intenzív hasznosítást, továbbá az ilyen tömegtermékek (a húst is ideértve) nemzetközi piaci pozíciói rosszak. Előtérbe kerülhet a speciálisabb és nagyobb feldolgozottságú termékek előállítása, amely jelentős szakmai próbatételt jelent. Az igényes piacok számára sem az élelmiszeripari feldolgozottsági fok, sok esetben pedig a termesz-

tett fajták sem megfelelőek. Az intenzívebb földhasználatú mezőgazdaságra való áttérés mérsékelheti a gazdaságos üzemméretet, de ugyanakkor fokozza a fajlagos tőkeigényt. A termékszerkezet változtatását a piaci igényekhez kell szabni – ám ezek a piacok is éppen változóban vannak. A hagyományos nyugateurópai piacokon kemény versenyfeltételekkel kell megküzdeni, amelyeket nemcsak a piac magas igénye szab meg, hanem az Európai Közös Piac agrárprotekcionizmusa is. A magyar mezőgazdaságot nem szabad támogatás nélkül piaci versenyre kényszeríteni, hiszen ez mindenképpen visszaszorulását jelentené, amivel a legnagyobb természeti kincsünk, a termőtalaj kihasználtsága romlana.[7] Nem is valószínű, hogy helyettesíteni tudnánk a jelenleg is igen nagy agrárexportból származó devizabevételt. Az pedig teljességgel bizonytalan, hogy a Szovjetunió utódállamai közül – amelyek legtöbbje élelmiszerhiánnyal küzd – melyekkel tudunk a jövőben kereskedelmet folytatni. Agrárpolitikai koncepció hiányában még az sem tudható, hogy a kormányzat fenn kívánja-e tartani az agrárexportot, vagy mérsékelni kívánja-e általában a mezőgazdasági termelést; milyen mértékben s formákban kíván beavatkozni az agrárgazdasági folyamatokba. A kormányzati rögtönzések a bizonytalanságot növelik.

A mezőgazdaság szerkezeti átalakulása mindenképpen csökkenteni fogja a mezőgazdaságban alkalmazottak számát. Már az elmúlt két évben is jelentősen csökkent a foglalkoztatás: a tsz-ek – az állami vállalatokhoz hasonló – túlzottan sok munkaerőt foglalkoztattak. 1990-ben az aktív keresők 11,1%-a (548 ezer ember) foglalkozott mezőgazdasággal. Ez a legalacsonyabb arány a posztszocialista országokban (az NDK-t leszámítva) s jóval alacsonyabb, mint két Közös Piaci tagállamé: Portugáliáé (16,3%) és Görögországé (24,2%).

A mezőgazdaság átalakulása növeli a falusi munkanélküliséget. További gondokat okoz a háztáji gazdaságok és a melléküzemágak nagymértékű visszaesése. A háztáji gazdaságok termékei általában nem felelnek meg a piac követelményeinek; a kisegítő, kétlaki gazdaságokban is korszerű termelést, korszerű fajtákat kell bevezetni. A melléküzemágak visszaesése a magánvállalatok konkurenciájának, illetve a korábbi megrendelő állami ipari vállalatok válságának a következménye.

A termelőszövetkezetek szétesése a mezőgazdasági termékkereskedelemre is kedvezőtlen hatással volt. Ugyanis nem terjedtek még el azok a termékkereskedelmi formák, amelyek megtörnék az állami felvásárló vállalatok még ma is érződő monopolhelyzetét. Elképzelhető, hogy ezek a nagykereskedelmi, raktározási funkciók, amelyeket a nagyüzemek teljesítettek korábban, elhagyják a falut és inkább a kisvárosokban telepednek meg. A mezőgazdasági szerkezetváltás tehát eddig inkább a régi szerkezetek lebomlását, mintsem az új szerkezet

[7] Pálovics B.-né – Varga Gy. 1991: Magyarország agrárgazdasága és az Európai Közösség. Budapest, Agrárgazdasági Kutató Intézet.

felépítését eredményezte; általános következménye pedig a falu foglalkoztatás-csökkenése lett.

A mezőgazdasági átalakulás különösen nehéz helyzetbe hozza azokat a kistájakat, amelyek természeti adottságai kedvezőtlenek, s évtizedek óta speciális támogatást élveztek, hiszen még a tíz évvel ezelőtti konjunkturálisnak tűnő viszonyok között sem voltak képesek haszonnal gazdálkodni. A támogatás gazdasági indoka az volt, hogy „e térségek mezőgazdasági termékeire is szükség van". Nos: jelenleg bizonyára nincs szükség – ám a földek termelésből való kivonása is költséges. Talán a támogatásnak nem a mezőgazdaság termelő, hanem tájfenntartó, környezetépítő szerepét kellene elismernie.

2. A falun élők legnagyobb részét az ipar foglalkoztatja, részben helyben, részben a városokban, ahová a falusi lakók munkába járnak. Az állami ipar nagymértékű leépülése a falusi ipart a városinál jobban sújtja (néhány kivétellel, mint például a kohászatra vagy bányászatra alapozott városok esetében). Az állami ipar munkaerő-csökkentése első lépésben a faluról bejáró ingázókat sújtotta: ők többnyire képzetlenebbek voltak, és közlekedési költségeik a vállalat részére többletterhet jelentettek. *Az ország legmagasabb munkanélküliséget mutató körzetei Északkelet-Magyarországon nem a válságban lévő iparvidékek, hanem a korábbi ingázókat kibocsátó falusi körzetek.*[8] A községekbe telepedett gyáripart – amely 1987-ben az ipari alkalmazottak egynegyedét foglalkoztatta, azaz többet mint Budapest – kedvezőtlenül érintette a szerkezetváltás, hiszen túlnyomó részben nagyvárosi ipari központok telephelyei, ahová gyakran korszerűtlen technikát helyeztek el és a piacról gyorsan kiszoruló termékeket gyártottak.

A falusi ipari telephelyek egy része magánkézbe kerülhet; sok példa ismeretes falusi alapítású, jelentős magánvállalatokra. Általában azonban a magángazdaság nagymértékben a fővárosba és néhány, főleg dunántúli városba összpontosult. A magánipar földrajzi koncentrációja sokkal nagyobb, mint az állami iparé volt. *Falvaink nagy része kedvezőtlen helyzetű a magánipar létrehozása szempontjából:* hiányzik a helyi tőke, rosszak a gazdálkodáshoz szükséges infrastrukturális feltételek, nem megfelelő a piaci információáramlás.

Összességében tehát mind a mezőgazdaság, mind a falusi ipar foglalkoztatásának további csökkenése várható.

3. Feltehető, hogy a falvak nagy részében a szolgáltató funkciók bővülni fognak. Ennek többféle formája lehet: a falusi turizmus, a gyógy-idegenforgalom egy része, a helyi lakossági szolgáltatások bővülése és a termelési szolgáltatások, beleértve a nagykereskedelmi és a pénzintézeti tevékenységet is az egyes

[8] Dövényi Z.–Tolnai Gy. 1991: A falusi munkanélküliség néhány kérdése Magyarországon. – Juss. 2. sz.

falvakban. A gazdasági szerkezetváltás azonban egyértelműen fokozza a falusi munkanélküliséget. Az elmúlt évtizedben elsősorban a közszolgáltatások nehéz elérhetősége és a falu társadalmi hátrányai jelentették a „falusi problémákat". A jövőben feltehetően az okoz majd társadalmi feszültséget, hogy a piaci verseny feltételei között a falusi települések nagy része gyenge versenyző lesz és lemarad a foglalkoztatásban.

A nyilvántartott munkanélküliség aránya az ország északkeleti részén, jórészt falusi körzetekben a legmagasabb. A munkanélküliség *kistérségi* (munkaerő-közvetítő irodák körzetei szerinti) vizsgálata azt mutatja, hogy az országos átlag közel kétszerese (15–20%) a munkanélküliség csaknem a teljes Észak-Magyarországon, igen elterjedtek Szabolcs-Szatmár-Bereg és Békés megyében. Vannak olyan vélemények, hogy falun könnyebb a munkanélküliség elviselése, mert legalább a saját fogyasztású élelmiszer megtermelhető. Ez naiv felfogást tükröz a mezőgazdaságról, mert azt feltételezi, hogy élelmiszert jelentős ráfordítás nélkül is lehet termelni. Ugyanakkor a falun belüli rokonsági, baráti kapcsolatok nagyobb segítséget nyújthatnak a munkanélküliség elviseléséhez, mint a városokban. Általában azonban arra számíthatunk, hogy a tartósan munka nélkül maradó falusiak egy része a nagyvárosokba, főleg Budapestre fog igyekezni, hiszen a „fekete" gazdaságban a nagyvárosokban nyílik leginkább alkalom a jövedelemszerzésre. A falusi munkanélküliség tehát újabb elvándorlási hullámot kelthet, főleg a fiatal, munkaképes korú lakosság körében, s ezúttal anélkül, hogy a városok valóban igényelnék munkájukat. *Ha ez bekövetkezik, egyes falusi régiók népessége tovább csökken, a városokban pedig hajléktalanok, marginalizálódó társadalmi csoportok halmozódhatnak fel.*

4. Az urbanizációs szakaszváltás

A falusi változások egy csoportja abból adódik, hogy jelentős részben elhárultak a társadalmi akadályok a modern európai urbanizációs folyamatokhoz való felzárkózásunk elől.

A falu és város közötti életkörülmény-különbségeket jórészt a falusi infrastruktúra elmaradottsága okozta, és van remény a városhoz való közeledés felgyorsulására. A tőkehiány persze szorongat, de az infrastrukturális szolgáltatások jó része piacosítható, és ezekre befektetőt is lehet találni. Van esély például a távközlés elmaradottságának néhány éven belül megkezdődő mérséklésére, hiszen a távközlés fejlesztése – nagy hasznot hozó üzleti vállalkozás révén – nem igényel költségvetési támogatást. A falvak gazdasági és igazgatási autonómiája is alkalmas számos helyi anyagi és szellemi erőforrás feltárására,

és olyan fejlesztési sorrendek megállapítására, amelyek valóban a helyi érdekeket és akaratot tükrözik.

A falvak infrastrukturális helyzetének javulása egyrészt arra nyújt több esélyt, hogy saját gazdaságuk jobban kapcsolódjon a piacokhoz, így tőkebefektetéseket is vonzhatnak, másrészt jó közlekedés és távközlés esetén a falvak lakóhelyértéke is megnövekszik, ezért a nagyobb városokból való kitelepedés színtereivé is válhatnak.

Valószínű, hogy a piacgazdaság felépülésének első szakasza inkább a városi népesség újabb növekedését eredményezi, mivel csak kevés magyar település és főleg a városok alkalmasak arra, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokba beilleszthetők legyenek. A későbbi fejlődés során is várható a faluállomány további differenciálódása, hiszen a városi életkörülményekhez való felzárkózásra főleg a városközeli, az urbanizációs tengelyek mentén elhelyezkedő falvak képesek. Ez természetesen nem kizárólagos érvényű, hiszen a falusi turizmus eredményeképpen, vagy energikus vállalkozások révén egy-egy falu jelentős fejlődést érhet el a városi térségektől távol is.

A demokratikus átalakulás különösen fontossá tette a helyi társadalom szerepét az egyes falvak fejlődésében. A helyi társadalom állapota sok tényezőtől függ: a lakosság korösszetételétől, iskolázottságától, attól is, hogy az elmúlt rendszerben mennyire haladt előre a polgárosodás, mennyire erősek a hagyományos családi vagy baráti kötelékek, vagy mennyire cserélődött a falu lakossága, továbbá hogy van-e olyan alkalmas személy, aki megfelelően tudja szervezni a falusi társadalom érdekcsoportjait. A falusi gazdaság önálló szervezéséhez nagyon sok technikai és piaci-üzleti információt kell megszerezni és alkalmazni. A magyar gazdasági élet szereplői nem szoktak még hozzá az információk szakadatlan szerzéséhez, értékeléséhez és az ezek alapján történő munka-, termék- vagy technológia-változtatásokhoz.

Nagyfokú kooperációs készségről is tanúbizonyságot kell tenni, hiszen a falu jövőbeli gazdasága nem alá- és fölérendeltségen, parancsolókon és engedelmeskedőkön, hanem csak a gazdasági élet autonóm szereplőinek együttműködésén alapulhat. Feltételezhető, hogy vannak olyan települések, amelyeknek társadalma korösszetételében, iskolázottságában, rétegződésében oly mértékig leromlott, hogy e változásokhoz nem tud alkalmazkodni. E települések el is néptelenedhetnek, de elképzelhető népességi csere is, a földhasználat extenzívvé válása stb. Mindenesetre a falvak további sorsában kevésbé lesz szerepe a helyi agroökológiai adottságoknak vagy az ipari munkábajárási lehetőségeknek, mint korábban, viszont nagyobb szerepe lesz a helyi társadalom erejének, valamint a falvak földrajzi fekvésének, vagyis az ország dinamikus régióihoz való közelségének. *A települési egyenlőtlenségeket a piacgazdaság megnöveli, és ezzel szembe kellene állítani egy olyan átfogó, regionális politikát, amely az egyenlőtlenségek mérséklését szolgálja.* Előkészületben van egy új terület és település-

fejlesztési törvény, amely bizonyára újra fogalmazza az állam szerepét, a tervezés tartalmát, céljait és módszereit – de a sokat emlegetett szociális hálót az államnak nemcsak egyének, hanem települések számára is meg kell teremtenie. E célból bizonyos alapok máris rendelkezésre állnak.

Szeretném végül hangsúlyozni, hogy a falvak sorsának további alakulása nem egyszerűen szociális vagy érzelmi kérdés. A falusi népesség száma ma is jelentős (az összes lakos egyharmada) és a falusi térségek az élelmiszertermelés, a környezetgazdálkodás, a rekreáció színterei. Nem képzelhető el a magyar gazdaság és társadalom megújulása, ha az egyoldalúan, csak a kedvező feltételű településekre támaszkodik. A falusi elszegényedés a városi gazdaságot is megfosztaná piacától.

FEL IS ÚT, LE IS ÚT: KÖZSÉGEINK SORSA A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

Koós Bálint – Virág Tünde

A rendszerváltást követő évek a falvak aranykora volt: az önkormányzati törvény nemcsak a települések önállóságát teremtette meg, de lehetőséget adott arra is, hogy ismét intézményeket – iskolát, óvodát – működtessenek, a szinte minden településre kiterjedő infrastrukturális beruházásokkal évtizedes hátrányokat dolgoztak le, ezért – érthetően – bizakodó hangulat uralkodott a falvakban. Enyedi György ebben az optimista légkörben latolgatja a falvak jövőjét, azt, hogy vajon a rendszerváltás nyertese vagy vesztese lesz-e a magyar falu. Hogy a nyertessé váláshoz elegendő-e az államszocialista rendszer „faluellenes" politikájának megszüntetése, vagy a vidéki társadalom és helyi gazdaság már olyan gyenge, hogy a piacgazdaság települési egyenlőtlenségeket fokozó hatása érvényesül erőteljesebben? Mennyiben tudja egy átfogó regionális politika befolyásolni a piac egyenlőtlenségeket fokozó hatását?

Azokra a kérdésekre, amelyeket Enyedi György a kilencvenes évek elején tett fel, ma már talán tudjuk a választ. Dolgozatunkban az elmúlt évtizedek migrációs, demográfiai és társadalmi folyamatainak elemzésével megpróbáljuk lehatárolni és bemutatni azokat a vidéki tereket, ahol a rendszerváltás vesztesei és nyertesi élnek.

1. A településhálózat formálódása a szocialista korszakban

A magyarországi településrendszert a történelmileg megkésett, esetenkénti erőltetett urbanizáció ellenére is a valódi városok hiánya jellemezte és jellemzi a mai napig az ország egyes területein. A város hiánya nem egyszerűen térszerkezeti problémaként jelentkezett, hanem az elmaradt vagy akadozó iparosodás, a polgárosodás hiányának, felemás voltának szimbólumává vált. „Az a települési rendszer, amely a várost egy táj szigeteként emeli a vidék fölé, az odatelepült népesség társadalmát is épp ilyen jellemzően osztja kétfelé. A város városi társadalmat teremt és a vidék falusit, s ez a tagozódás nem esetleges és változó különbség, hanem általános érvényű és állandó elkülönülés, amely éppolyan természetű és erejű, mint a rendi vagy az osztálytagozódás" (*Erdei,* 1974).

A második világháború után a falusi népesség társadalmi szerkezetének átalakulását a földreform, a mezőgazdaság szocialista átszervezése és a szocialista iparosítás határozta meg, amelynek következtében az iparban foglalkoztatottak aránya jelentős mértékben megnövekedett. Ugyanakkor a városi népesség aránya 1930 és 1978 között nem változott számottevően, a hetvenes évek végén az ország lakónépességének közel fele még községekben élt. Mivel a városok és községek között jelentős eltérés volt a természetes szaporodásban, a városokkal ellentétben a községekben továbbra is sok gyerek született, a magasabb természetes szaporodás a községek stagnáló lakónépességét, illetve az innen való elvándorlás a városok lakónépességének növekedését biztosította (*Andorka–Harcsa,* 1982). Az évtizedes bevándorlási folyamat eredményeképpen a városokat, elsősorban az erősen iparosodó „szocialista" városokat, az országosnál fiatalabb korszerkezet jellemezte (*Enyedi,* 1980). Az, hogy az ország lakónépességének a fele községekben élt, nem jelentett volna különösebb problémát, ha a népesség foglalkozásszerkezetében nem következik be gyökeres változás. A szocializmus erőltetett iparfejlesztésének következtében az iparosodás üteme jóval élénkebb volt, mint a városodásé, a városban létesülő munkahelyek száma gyorsabban növekedett, mint a városi lakóhelyek száma, aminek napjainkig ható társadalmi következményei lettek (*Konrád–Szelényi,* 1971). A hetvenes évek szociológiai vizsgálatai rámutattak, hogy a községekben többségében szakképzetlen ipari munkások és betanított munkások éltek, azaz a nem mezőgazdasági ágazatok segédmunkás-szükségletét nagyobb részben a községi népesség fedezte, ebből következően az aktív keresőknek közel egyharmada nem a lakóhelyén dolgozott, hanem ingázott (*Ladányi,* 1977; *Andorka–Harcsa,* 1982). Miközben az ipari munkásság ugyanolyan arányban élt falvakban, mint városokban, a szellemi foglalkozásúak és a tercier szektorban dolgozók aránya a városokban megnövekedett, azaz a falusi és városi népesség közti különbség egyre kevésbé az ipari – mezőgazdasági, sokkal inkább agrár-ipari fizikai, illetve az ipari – tercier-szellemi kettősséggel jellemezhető (*Konrád–Szelényi,* 1971). Ha mindezt még összekapcsoljuk a jövedelem-elvonás és újraosztás korabeli rendszerével, láthatóvá válik, hogy az extenzív iparfejlesztés terhei egyenlőtlenül oszlottak meg a lakosság különböző rétegei között; azokat nagyobb mértékben viselték a községekben élő ipari foglalkoztatottak, az ingázók csoportja. Ezzel a társadalmi rétegződésből származó egyenlőtlenségek területi egyenlőtlenségként is jelentkeztek, az urbanizációs lejtő az iparosodó magyar társadalmon belül egybevágott a társadalmi rétegződés lejtőjével, azaz a város és falu különbsége egyre kevésbé az agrár-ipari dichotómia, sokkal inkább a társadalmi rétegződés hierarchiájában vált értelmezhetővé (*Konrád–Szelényi,* 1971).

Ezeket a társadalmi, gazdasági folyamatokat erősítette a települések differenciált fejlesztése, amely már az 1960-as évek első felében megjelent a különböző

koncepciókban, ám tényleges súlyt csupán az 1971-ben kormányhatározattal elfogadott Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepcióban (OTK) szerzett az elképzelés. Az OTK ugyanis 11 kategóriába sorolta a településeket, ennek legnépesebb, tizenegyedik csoportját alkotta az a 2037 település, amelyet szerepkör nélkülinek, ezért nem fejlesztendőnek ítéltek a koncepció kidolgozói. (Építési tilalom, felújítások korlátozása sújtotta ezeket a településeket.) A szerepkör nélküli, jellemzően ezer fő alatti településeken a tanácsi beruházások alig 4%-a valósult meg a hetvenes években, jelentős és máig ható feszültségek forrását teremtve meg ezzel (*Vági,* 1991; *Koós,* 2009).

A szerepkör nélküli települések kategóriájába sorolt falvak esetében (ebbe került az aprófalvak legtöbbje) a koncepció szelleme és gyakorlati megvalósulása felerősítette a korábban elindult eróziós tendenciákat. A köznyelvben körzetesítésként számon tartott folyamat eredményeként egyre nagyobb tanácsi körzetek, tsz-ek alakultak ki, szaporodtak az iskola-összevonások, s a központi községek kialakításának logikája értelmében, általában a kijelölt központi településre került minden intézmény. Hasonlóképpen a körzetközpontban koncentrálódtak a fejlesztési források is. A közös tanácsok szűkös fejlesztési forrásainak szétosztásakor rendszerint a székhelytelepülések kerültek ki győztesen, mivel az érdemi döntéseket meghozó végrehajtó bizottságban meghatározó módon a székhely-települési érdekek képviselői kerültek túlsúlyba. A közös tanácsokban megtapasztalt forráselosztási mechanizmusok, a háttérbe szorítottság érzete napjainkig meghatározza a kistelepülésen élők hozzáállását a közösen működtetett intézményekhez (*Koós,* 2009).

Az intézmény- és forráselvonásra a lakosság erőteljes elvándorlása volt a válasz. Az egyének érzékelték településük helyzetének kilátástalanságát, a kialakult struktúra igazságtalanságait és befolyásolhatatlanságát. A rendszert nem tudták megváltoztatni, ezért próbálták megtalálni benne a számukra kedvezőbb helyet, azaz a társadalmi-vagyoni hierarchiában való előrelépés megkövetelte a településhierarchiában való elmozdulást is. Az elvándorlás mértéke a legkisebb falvakban volt a legmagasabb. 1970 és 1980 között a legkisebb, száz fő alatti falvak népességük közel felét (47,5%-át) elvesztették. Településnagyság szerint felfelé haladva a népességszám-csökkenés mértéke egyre kisebb, de még az ezer fő alatti települések átlagos népességcsökkenése is meghaladta a 13%-ot (*Beluszky,* 2002). A hatvanas évek végén úgy tűnt, hogy az aprófalvak népességének apadását megállítani már nem lehet, a megyei tervező intézetek „kihalási listákat" állítottak össze, amelyekben azokat a falvakat vették számba, amelyek elnéptelenedésére középtávon számítani lehetett (*Barta–Beluszky–Berényi,* 1975).

A településtervezők azonban nagyot tévedtek: az aprófalvak csak kivételképpen néptelenedtek el (mint Gyűrűfű, Korpád, Gyümölcsény Baranyában), jellemzően társadalmi szerkezetük alakult át (*Szelényi,* 1990). Az intézmények be-

zárásának szükségszerű következményeként elköltöztek az értelmiségiek, rajtuk kívül a módosabb parasztcsaládok gyerekei élhettek a költözés lehetőségével. A szelektív elvándorlás következtében, azaz abból adódóan, hogy elsősorban a fiatalok és a képzettebbek költöztek el a településekről, az aprófalvak elöregedtek, ezeken a településeken szinte csak alacsony iskolázottságú, zömében mezőgazdasági foglalkozású népesség maradt (*Juhász–Kovács,* 1988; *Kovács,* 1990).

A hetvenes években a településhálózat-fejlesztési és a cigányság asszimilációjára törekvő programok összekapcsolása, elsősorban annak támogatása, hogy telepfelszámolás címén azokban az aprófalvakban vásároljanak házat cigány családoknak, ahonnan mindenki elköltözni szeretett volna, egyben a szegénység elrejtését eredményezte (*Kovács,* 2005), és városi gettók helyett falusi gettók keletkezéséhez vezetett. Ennek következtében az aprófalvakat érintő, jelentős mértékű szelektív migráció és a cigánytelepek felszámolásának következményeként, a nyolcvanas évek elejére a lakóhelyi szegregáció új formája alakult ki: a gettósodó aprófalu. Az eme térbeli-társadalmi jelenséget bemutató tanulmányok részletesen leírják az elmúlt évtizedek politikai döntéseinek migrációs hatásait: a lehetőségekkel rendelkezők menekülését jobb helyzetű településekre és a megüresedő házakba érkezőket, akik általában a falusi szegénység legelesettebb rétegeit képviselik, a környező cigánytelepek lakóit és más hányatott sorsú családokat. A szelektív elvándorlás és bevándorlás, továbbá a népességszaporulat egyenlegeként a gettósodó aprófalvakban olyan csonka társadalmak alakultak ki, ahol a falu lakóinak jelentős részére jellemző a több generációra visszatekintő szegénység, az alacsony iskolázottság és a tartós kirekesztettség (*Fleck–Virág,* 1999; *Havas,* 1999; *Durst,* 2002; *Ladányi–Szelényi,* 2004).

Összefoglalóan: a szocializmus időszakában a városi és falusi életkörülmények különbségei feszültséget okoztak, hiszen a késleltetett városfejlődés és a települések irányított fejlesztésének eredményeképpen a falvak a hatvanas, hetvenes évek fordulójára igen eltérő mértékben voltak képesek az életkörülmények modernizálására. Ahogy más megközelítésben Enyedi György megfogalmazta: „a településhálózat is egy átmeneti állapotban van, a merev falu–város elkülönüléstől az egységes társadalmi szerkezetű településrendszer (falu–város különbség megszűnése) felé" (*Enyedi,* 1980).

2. Társadalmi változások, és azok térbeli következményei a rendszerváltás után

A rendszerváltást követő, alapvetően a magántulajdon és vállalkozás szabadságán, az önálló önkormányzatiság megteremtésén alapuló optimista hangulatot és várakozásokat felülírták a gazdasági és társadalmi változások. Elsősorban az, hogy a piacgazdaság és a tőke kíméletlen logikája átfogó társadalompolitika, és átgondolt, következetesen érvényesített regionális fejlesztéspolitika nélkül – ahogy erre már a kilencvenes évek elején Enyedi György felhívta a figyelmet – a társadalmi és térbeli egyenlőtlenségek hihetetlen mértékű növekedését eredményezi (*Enyedi,* 1992), ami teljes mértékben átrajzolja a magyar vidék arculatát is.

A társadalmi, térbeli változások nyomon követhetők a különböző népesség csoportok települések közötti demográfiai helyzetének alakulásában is. A rendszerváltást követő évek egyik legváratlanabb fejleménye az a demográfiai fordulat volt, amely abban összegezhető, hogy az ország XX. századi történetében először fordult elő, hogy csökkent a magyar városok népessége, ezzel szemben a községekbe való bevándorlás jelentősen meghaladta a községekből való elvándorlást (*Ladányi–Szelényi,* 1997).

Ahogy az *1. táblázatból* is látható az agglomerációs zóna településeinek lakónépessége már a nyolcvanas években szerény növekedést mutatott, ám igazi roham a kilencvenes évek második felére tehető, amikor is az agglomerációs centrumok településeiről – különösen Budapestről – rendkívül intenzív elvándorlás kezdődött meg, amely a szuburbanizálódó környéket lendítette fel (*Váradi,* 1999; *Váradi–Timár,* 2000; *Csanádi–Csizmady,* 2002). Ez a tendencia, bár csökkenő ütemben, de az ezredforduló után is folytatódott, illetve az agglomerációs területek hiányos közlekedési infrastruktúra és közszolgáltatási (óvoda, iskola) ellátása miatt elindult egy enyhe visszaköltözési hullám is a központi nagyvárosokba (*Ongjerth–Bihary,* 2002; *Kovács–Szirmai,* 2006). Hozzá kell tenni, hogy a nagyvárosokból nem csupán a középosztály kellemes lakóhelyet kereső tagjai húzódtak ki, hanem a szociálisan rosszabb helyzetűek is, akik olcsóbb megélhetés reményében költöztek a nyomott lakásárakkal és kedvezőtlen munkaerőpiaccal jellemezhető térségekbe.

Az agglomeráción kívül elhelyezkedő települések, elsősorban az aprófalvak lakónépessége 1990-ig jelentős mértékben csökkent, majd a rendszerváltás után megfordult ez a trend, és a települések lakónépességének száma növekedésnek indult. Míg a kilencvenes években pozitív vándorlási egyenleg jellemzi ezeket a településeket, addig az ezredforduló után ez a trend megfordul – ismét inkább az elvándorlás lesz a jellemző. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk az agglomerációs térségeken kívül eső községek erőteljes társadalmi polarizáltságát,

1. táblázat

Az elmúlt évtizedek jellemző demográfiai folyamatai, 1980–2008

Besorolás	Népességváltozás, %			Természetes szaporodás az időszak eleji népesség ezrelékében kifejezve		Vándorlási egyenleg az időszak eleji népesség ezrelékében kifejezve	
	1990–1980	2001–1990	2001–2008	2001–1990	2001–2008	2001–1990	2001–2008
Agglomerációs centrum	100,1	93,1	96,8	–39,2	–25,8	–29,6	–28,3
Agglomerációs zóna	100,5	111,4	109,3	–21,0	–12,4	134,9	99,8
Agglomerációk összesen	100,2	97,5	100,2	–34,8	–22,1	10,0	7,0
0 – 499 fő	81,7	92,2	92,6	–80,3	–59,4	2,4	–28,0
500 – 999 fő	88,0	96,7	95,4	–63,5	–48,6	30,3	–7,6
1 000 – 1 999 fő	91,9	100,1	97,9	–43,3	–37,4	43,9	1,1
2 000 – 4 999 fő	93,8	102,0	97,4	–37,6	–32,0	57,4	6,6
5 000 – 9 999 fő	96,6	100,8	97,0	–30,8	–34,1	38,7	1,1
10 000 fő fölött	98,0	97,9	96,0	–21,0	–25,5	–0,4	–21,1
Agglomerációhoz nem tartozók összesen	93,8	99,1	96,5	–37,1	–34,1	27,8	–7,3
Magyarország	96,9	98,3	98,3	–35,9	–28,1	18,9	–0,2

Forrás: Népszámlálás, 2001., illetve T-STAR 2001–2008. adatai alapján saját számítás. Az agglomerációs besorolás a Területi számjelrendszer, 2008. alapján történt, agglomerációs centrumnak tekintve az egyes agglomerációk központi városát, zónának pedig az egyéb településeket.

hogy e települések lakónépesség-változása két, egymással ellentétes, igen markáns tendencia – a cigányok által egyáltalán nem vagy csak nagyon alacsony arányban lakott, továbbra is fogyó népességű, elöregedő falvak, és a fiatal, sokgyerekes, magas arányban cigány népesség által benépesült, növekvő lakosságszámú, gettósodó falvak – eredőjeként alakult ki (*Ladányi–Virág*, 2009).

Magyarországon a nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején kezdődő gazdasági átalakulás során összeszűkült munkaerőpiac újraépülése a kvalifikálatlan munkaerő által is elvégezhető munkák arányának csökkenésével, vagy kiszorulásával az informális gazdaságba, és a magasabb képzettséget igénylő új munkahelyek létrejöttével jellemezhető; az alapvetően kedvező átstrukturálódás tovább rontotta az alacsonyan iskolázott, jellemzően vidéki térségekben élő népesség munkavállalási esélyeit. A nyolcvanas évektől kezdődően a munkahelyek leépülése elsősorban azokban a gazdasági ágazatokban volt számottevő (nehézipari központok, mezőgazdasági szövetkezetek), ahol az államszocializmus időszakában szakképzetlen munkaerőt, egyes vidékeken többségében cigányokat alkalmaztak. Az ezredfordulón a magyar munkaerőpiacot, más európai országoktól eltérően, az alacsony munkanélküliség, ám egyúttal az alacsony szintű foglalkoztatottság és a magas arányú inaktivitás jellemzi (*Laky,* 2002). A munkaerőpiacról a gazdaság regenerálódásával és szerkezetváltásával egyidejűleg, és jószerivel véglegesen, kiszorultak a képzetlen, alacsony iskolai végzettségű, elavult, értéktelen szakmával és munkatapasztalattal rendelkező és/vagy idősebb, korlátozott munkaképességű roma és nem roma nők és férfiak. A kiszorulás véglegességét és mértékét a tartós munkanélküliségre vonatkozó adatok jelzik: 2004 és 2010 között a tartósan munkanélküliek aránya a regisztrált álláskeresők körében 28–33% közt ingadozott (ÁFSZ, Havi gyorsjelentések 2004–2010).

A gazdasági átalakulás kezdeti időszakától jelentős regionális eltérések mutatkoznak a munkanélküliek arányában; már 1990 nyarán Borsod-Abaúj-Zemplén megye adta a magyarországi munkanélküliek egyötödét. A megyei és kistérségi különbségek annak ellenére növekedtek, hogy a hivatalos munkanélküliségi ráta 1993 óta csökken. Amíg 1993-ban a legalacsonyabb (Budapest: 6,6%) és a legmagasabb (Nógrád: 21,3%) munkanélküliségi ráta háromszoros különbséget mutatott, addig 2001-ben már közel hétszeres a különbség mértéke (Budapest: 2,7%, Borsod-Abaúj-Zemplén megye: 19,3%). A településtípusok és a települések közötti eltérések ennél is nagyobb különbségeket mutatnak, a munkavállalás lehetőségében a települési lejtő következetes érvényesülése figyelhető meg (*Fazekas,* 2001) főleg az északkelet-magyarországi falvak nyomorúságos foglalkoztatási helyzete miatt (*Bihari–Kovács,* 2006).

A 2. *táblázat* nemcsak a települési lejtő következetes érvényesülését mutatja, azaz, hogy az egyre alacsonyabb lakónépességű települések felé haladva szisztematikusan csökken az ott élők foglalkoztatottsága és jövedelme, de az agglo-

merációs centrumokban és a hozzájuk kapcsolódó zónatelepüléseken lakók gazdasági megerősödését is.

Ha a foglalkoztatottsági adatokat nézzük, látható, hogy a kisebb lélekszámú településeken már 1990-ben is alacsonyabb volt a foglalkoztatottság szintje; ám ha azt nézzük, hogy mekkora visszaesés történt 1990 és 2001 között, már nem elsősorban a települések lakosságszáma a döntő, hanem területi elhelyezkedésük. Az agglomerációs központokban és az azokhoz kapcsolódó településeken jóval kisebb mértékben, átlagosan csak 10,7 százalékponttal csökkent a foglalkoztatottság, míg az agglomerációs területeken kívül eső településeken, ennél jóval jelentősebb mértékben, átlagosan 18,2 százalékponttal. Míg az agglomeráción kívül eső települések esetében a foglalkoztatottság mértékében mindkét időpontban érvényesül a települési lejtő, azaz a nagyobb településeken magasabb a foglalkoztatottság, addig mindez nem látható a két időpont közötti foglalkoztatottság visszaesésében: a tízezer fő alatti településeken közel azonos mértékű volt a visszaesés.

2. táblázat

A foglalkoztatási ráta és az átlagos nettó jövedelem alakulása, 1994–2006

Besorolás	Egy lakosra jutó nettó havi jövedelem az országos átlag arányában, %		SZJA-adózók a népesség %-ban		Foglalkoztatottak a 15–59 éves korosztály arányában, %	
	1994	2006	1994	2006	1990	2001
Agglomerációs centrum	135,2	118,6	46,4	42,9	72,7	62,5
Agglomerációs zóna	96,3	122,7	43,1	49,9	72,0	60,1
Agglomerációk összesen	125,4	119,7	45,6	44,7	72,5	61,8
0 – 499 fő	53,8	60,2	33,5	32,6	67,6	47,1
500 – 999 fő	60,7	69,2	35,7	35,6	67,1	49,7
1 000 – 1 999 fő	63,3	73,8	35,9	36,8	69,0	49,8
2 000 – 4 999 fő	66,8	78,0	36,6	38,0	70,2	51,1
5 000 – 9 999 fő	74,3	81,4	39,5	39,4	72,6	53,0
10 000 fő fölött	94,4	93,6	43,7	41,6	73,9	57,2
Agglomerációhoz nem tartozók összesen	75,1	81,1	39,0	38,6	71,2	52,9
Magyarország	100,0	100,0	42,3	41,6	71,9	57,5

Forrás: APEH SZTADI adatszolgáltatás alapján, illetve Népszámlálás 1990, 2001. KSH alapján saját számítás. Az agglomerációs besorolás a Területi számjelrendszer, 2008. alapján történt, agglomerációs centrumnak tekintve az egyes agglomerációk központi városát, zónának pedig az egyéb településeket. A népességkategóriákba sorolásra a 2008-as állandó népesség alapján került sor.

Az agglomerációs és az azon kívül eső települések polarizáltságát mutatja az egy lakosra jutó nettó jövedelem: az agglomerációs településeken az országos átlagnál már 1994-ben is 25,4%-kal magasabb, míg az azon kívül eső településeken 24,9%-kal alacsonyabb volt az egy főre jutó nettó jövedelem. Azaz a két nagy településcsoportban élők nettó jövedelme között 50,3 százalékpontos volt a különbség, ezen belül is az alacsonyabb lakónépességű településeken jóval kevesebb pénzből éltek az emberek, itt az országos átlag alig kétharmadát költhették el. Míg 1994-ben még az agglomerációs központokban volt a legmagasabb a nettó jövedelem, addig 2006-ra átalakult a helyzet. Amellett, hogy a két nagy településcsoport közötti jövedelmi különbség is csökkent 50,4 százalékpontról 38,6 százalékpontra, a súlypontok is áttevődtek. A szuburbanizációs folyamat társadalmi tartalmát mutatja, hogy 2006-ban már az agglomerációs zóna településein volt a legmagasabb a nettó jövedelem, azaz itt éltek a legmagasabb iskolai végzettséggel rendelkező, legjobb gazdasági pozíciókat elfoglaló családok, míg a legszegényebbek, a legkisebb jövedelemből élők továbbra is az agglomerációs településeken kívül elhelyezkedő kistelepüléseken éltek.

Az elsődleges munkaerőpiacról kirekesztett inaktívak, akik az adózó jövedelemmel nem rendelkezők magját alkotják, döntően olyan régiókban, térségekben, településeken élnek, amelyeket elkerülnek a munkahelyteremtő beruházások, s ahol a munkalehetőségek tartós hiánya, az elszegényedés már a kilencvenes években elindította a személyes, családi és közösségi leépülés spirálját. A különböző típusú előnyök és hátrányok, az egyenlőtlenségek rendszerré szerveződését a fejlődési gócterületek és a perifériák közötti polarizálódás, az erőteljes szegregáció jelzi és jellemzi, amelynek egyik eredményeként (a negatív póluson) kialakultak/alakulóban vannak a „társadalom alatti" osztályokat tömörítő hátrányos helyzetű vidéki térségek (*Kovács–Koós,* 2003; *Ladányi–Szelényi,* 2004; *Virág,* 2006; *Bihari–Kovács,* 2006).

Ennek hátterében sajátos módon a szocializmus öröksége sejlik fel, amikor a térbeli folyamatokat alapvetően a késleltetett városfejlődés és a települések irányított fejlesztése (illetve sorvasztása) határozta meg, amelynek eredőjeként rendkívül erős összefüggés alakult ki a település lélekszáma és az ott élő népesség státusa között (*Ladányi–Szelényi,* 2005). A szelektív migrációs folyamatok eredményeként az „élhetetlen" aprófalvak az ország egyes térségeiben egyre inkább az alacsony státusú, szegény, többségében cigány népesség gyűjtőhelyévé váltak. A rendszerváltás után ezeket a kedvezőtlen pozíciókat megmerevítette és tovább rontotta a tőke mozgásiránya, ami a gazdasági gócterületeket és erőterüket favorizálta (*Kovács,* 2005), ennek eredményeként az ország jószerével kettéhasadt, egy a piacgazdasághoz jól-rosszul, de valami módon alkalmazkodó térségre és egy végletesen leszakadó, a piacgazdaság számára érdektelen részre, amely mind a termelés, mind pedig a fogyasztás szempontjából csekély jelentőséggel bír.

2.1. Formálódó pólusok a magyar településhálózatban

Amennyiben a településhálózat pólusait kívánjuk meghatározni, jellemezni, érdemes a jövedelmi viszonyokat a középpontba helyezni. A jövedelmi szintben ugyanis számtalan tényező hatása összegződik: a gazdasági aktivitástól a képzettségi szintig, sőt áttételesen még a helyi gazdaság versenyképességéről is információkat szolgáltat ez az egyetlen mutató. [Nagy András számításai szerint a jövedelmi színvonal egymaga 91,9%-ban magyarázza a KSH által 11 mutató felhasználásával kialakított kistérségi fejlettségi rangsort (*Nagy,* 2009).]

A rendelkezésre álló legfrissebb, 2006-os személyijövedelemadó-bevallás adatainak felhasználásával meghatározhatjuk a legkedvezőbb és legkedvezőtlenebb jövedelmi viszonyokkal jellemezhető településötödöket (a települések alsó és felső ötödét jelentő 619–619 települést). Mivel a havi nettó jövedelmeket az aktív korú népességre vetítettük, a települések eltérő (fiatalos, illetve elöregedő) korstruktúrájából fakadó torzítást sikerült elkerülni, a mutató döntően a településen élők munkaerő-piaci teljesítményét, munkaviszonyból származó jövedelmeit mutatja. A hazai települések polarizáltságát jól érzékelteti, hogy az alsó ötödre számított adózott havi nettó jövedelem (33 418 Ft/hó) az országos érték (71 738 Ft) alig 46%-át jelenti, a legjobb helyzetű települések hasonló adatának (85 202 Ft) pedig csupán 39%-át adja.

A jövedelmi szélsőségeket megjelenítő településötödök ábrázolása (*1. ábra*) után világosan kirajzolódik hazánk jól ismert térfeloszlása. A jövedelmi viszonyok tükrében is a megyei jogú városok, néhány erős helyi gazdasággal bíró település (ipar, turizmus), valamint Sopron, Szombathely, Győr, Veszprém, Székesfehérvár és Budapest agglomerációi emelkednek ki az országos szintből. Az ellenkező végletet alkotó települések, aligha meglepő módon, az ország hagyományosan fejletlen térségeiben koncentrálódnak: a Baranyában, Somogyban, Tolnában, valamint Borsod-Abaúj-Zemplén, illetve Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében.

Összevetve a 2006-os adatokat a rendszerváltás korából származó (1992) adatokkal arra a megállapításra juthatunk, hogy ezek a struktúrák bizony rendkívül stabilak. Az 1992-ben a legalacsonyabb jövedelmi kategóriába sorolt települések több mint kétharmada (68%-a, azaz 423 település), 2006-ban is az alsó ötödbe került, azaz nem volt képes élni a rendszerváltás kínálta lehetőséggel. Joggal vethető fel, hogy azok a feltételek, amelyek a rendszerváltással létrejöttek – különösen a vállalkozási szabadság, illetve az önkormányzatiság – mennyiben biztosítottak valódi, elérhető, megvalósítható lehetőséget az emberek tömegei számára, hiszen az elmúlt majd két évtized azt mutatja, hogy azok a települések, ahol javult a lakosság jövedelmi helyzete és kategóriát tudtak váltani 2006-ra (39%, azaz 241 település), nem véletlenszerűen helyezkednek el (*2. ábra*). A felső ötödbe bekerülő települések ugyanis szisztematikusan egy-egy

1. ábra *Jövedelmi viszonyok alapján kirajzolódó pólusok 2006-ban*
(Alsó és felső településötöd az egy aktív korúra jutó adózott havi jövedelem összege alapján 2006-ban)

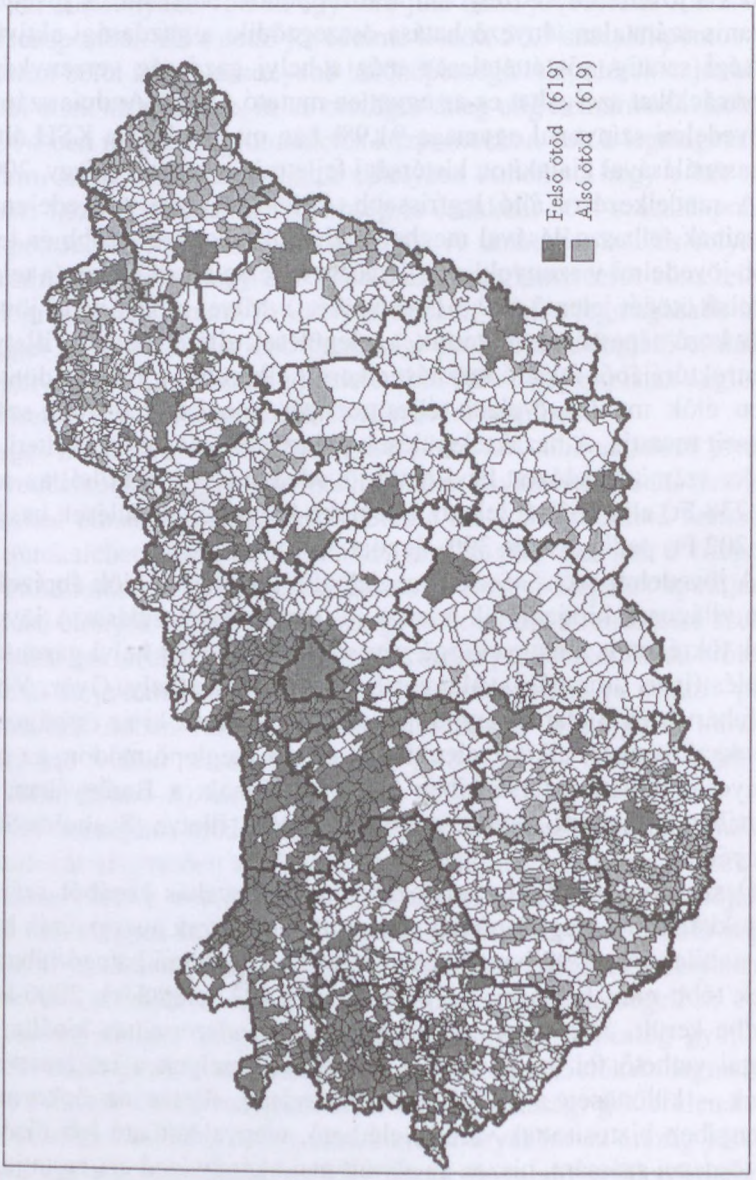

Forrás: APEH SZTADI adatszolgáltatása (2006) alapján saját számítás és szerkesztés.

2. ábra

Változó jövedelmi viszonyok, 1992–2006

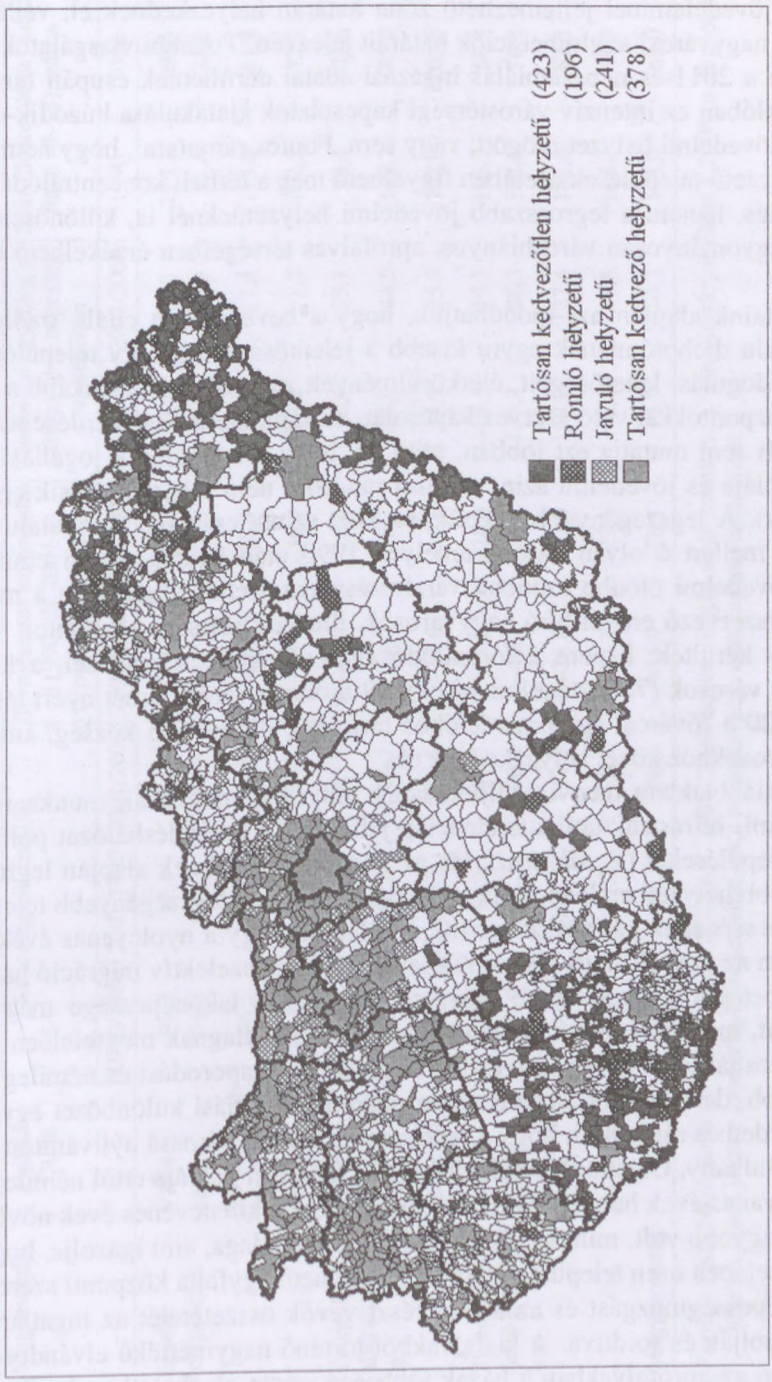

Forrás: APEH SZTADI adatszolgáltatása alapján (1992, 2006) saját számítás és szerkesztés.

magas jövedelemmel jellemezhető zóna határán helyezkednek el, vélhetően a fejlődő nagyvárosi agglomerációk határait jelezvén. További vizsgálatok, de különösen a 2011-es népszámlálás ingázási adatai deríthetnek csupán fényt arra, hogy valóban az intenzív várostérségi kapcsolatok kialakulása húzódik-e meg a javuló jövedelmi helyzet mögött, vagy sem. Fontos rámutatni, hogy nem csupán a jó helyzetű települések esetében figyelhető meg a térbeli koncentrálódás, a térségesedés, hanem a legrosszabb jövedelmi helyzetűeknél is, különösen az ország hagyományosan városhiányos, aprófalvas térségeiben érzékelhető a folyamat.

Adataink alapján azt mondhatjuk, hogy a bevezetőben citált, tradicionális város-falu dichotómiának egyre kisebb a jelentősége, egy-egy település lakóinak boldogulási lehetőségeit, életkörülményeit ma már sokkal inkább a fejlődő városközpontokkal való szerves kapcsolat, az agglomerálódás kérdése határozza meg. Mi sem mutatja ezt jobban, mint az, hogy a települések jogállás szerinti hierarchiája és jövedelmi szint szerinti rangsora nem feltétlenül esik egybe (*4. táblázat*). A legszegényebb települések közt szinte csak falvakat találunk: 613 község mellett 6 olyan várost, amelyek 1990 után kapták városi címüket. A felső jövedelmi ötödbe azonban várakozásainkkal ellentétben nem a meghatározó térszervező erővel bíró nagyvárosok, illetve kistérségi központok – kisvárosok – kerültek, hanem a formálódó agglomerációk települései, a központi szerepű városok (75 történelmi város), 39 újonnan városi címet nyert település, (ebből 20 a fővárosi agglomerációhoz tartozik), illetve 505 község, amelyek a nagyvárosokhoz közel helyezkednek el.

Az alábbiakban megvizsgáljuk, hogy milyen demográfiai, munkaerő-piaci, jövedelmi, infrastrukturális tendenciák jellemzik a településhálózat pólusait alkotó településeket (*3. táblázat*). Ha az adózott jövedelmek alapján legrosszabb és legjobb helyzetben levő, azaz a leggazdagabb és a legszegényebb települések lakónépességének változását nézzük, azt látjuk, hogy a nyolcvanas években elsősorban az ezer fő alatti kistelepülésekre jellemző szelektív migráció hatásának köszönhetően, a legrosszabb helyzetű települések lakónépessége még erősen csökkent, majd a rendszerváltás után az országos átlagnak megfelelően alakult, az átlagosnál lényegesen kedvezőbb természetes szaporodási és némileg kedvezőtlenebb, de a pozitív tartományban mozgó vándorlási különbözet egyenlegeként. Érdemes rámutatni, hogy a rendszerváltás után várossá nyilvánított települések (Balkány, Cigánd, Hajdúhadház stb.) fejlődési pályája ettől némileg eltért, a nyolcvanas évek hanyatlása mérsékeltebb volt, a kilencvenes évek növekedése pedig nagyobb volt, mint az alsó jövedelmi ötöd átlaga, ami igazolja, hogy saját környezetében ezen települési körnek érzékelhető egyfajta központi szerepköre.

A népességmozgást és az abban részt vevők összetételét az ingatlanárak is befolyásolják és fordítva. A kisfalvakból történő nagymértékű elvándorlás időszakában az aprófalvakban a házak többsége szinte eladhatatlanná vált, a helyi

3. táblázat

Az elmúlt évtizedek demográfiai folyamatai, 1980–2008

Megnevezés	Jogállás, 2008	Népességváltozás, %			Természetes szaporodás (1990, ill. 2001-es népesség ezrelékében)		Vándorlási egyenleg az időszak eleji népesség ezrelékében		Száz időre (60–x) jutó fiatal (0–14) száma	
		1990/1980	2001/1990	2001/2008	2001/1990	2001/2008	2001/1990	2001/2008	1990	2008
Egyéb települések	Város	97,2	98,1	95,6	–28,8	–30,9	9,6	–18,3	116,2	69,3
	község	91,4	100,0	97,3	–53,1	–42,8	52,8	9,9	91,6	71,8
	várossá nyilvánított	96,1	103,3	99,9	–23,2	–26,3	56,5	17,4	115,0	81,9
	összesen	93,9	99,7	97,1	–40,7	–36,5	38,2	1,2	102,3	72,3
Települések alsó ötödében	község	86,7	99,5	95,5	–21,9	–16,4	17,4	–35,1	98,4	107,6
	várossá nyilvánított	93,1	102,0	96,7	36,2	8,1	–15,9	–44,6	149,7	132,7
	összesen	87,1	99,7	95,6	–17,6	–14,6	14,9	–35,9	102,0	109,3
Települések felső ötödében	város	100,5	94,8	97,6	–33,8	–24,0	–18,1	–19,3	105,5	58,9
	község	97,0	108,8	106,3	–40,2	–25,3	127,7	86,3	102,1	76,3
	várossá nyilvánított	95,3	113,2	111,4	–26,8	–12,0	159,2	127,4	108,6	82,3
	összesen	99,9	97,2	99,4	–34,3	–23,6	6,4	1,8	105,2	62,3
Magyarország		96,9	98,3	98,3	–35,9	–28,1	18,9	–0,2	103,9	68,0

Forrás: KSH Népszámlálás, 2001., illetve T-STAR, 2001–2008. adatai alapján saját számítás. A települések jogállása a 2008-as állapotot tükrözi, külön jelölve azon településeket, amelyek a rendszerváltás után kaptak városi címet.

kínálat lényegesen meghaladta a keresletet, s mindez mélyre húzta az ingatlanárakat; ezeken a településeken olyan erős vákuum alakult ki, amely még a kilencvenes évek válságának veszteseit is „be tudta fogadni". Erre utalnak az 1990 és 2001 közötti migrációs adatok is: ebben az időszakban mind a legrosszabb, mind a köztes helyzetű településeken viszonylag jelentős mértékű bevándorlás figyelhető meg. Azaz a rendszerváltás után a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésével, minden, a társadalmi hierarchiában feljebb kerülő, vagy lejjebb csúszó csoport igyekezett megtalálni a társadalmi státusának megfelelő térbeli pozíciót. A lehetőségekkel, eladható ingatlannal, tőkével rendelkezők, többnyire jól képzett szakemberek, a nagyvárosok agglomerálódó zónáiba, az újraiparosodással az ország nyugati felén létrejövő munkahelyek közelébe költöztek, míg a vesztesek, a munkahelyektől, boldogulási lehetőségektől távol eső periferikus vidékek településeire szorultak. A döntően alacsony iskolai végzettségű, piacképes szakmákkal nem rendelkező, többségében cigány családok a fokozódó megélhetési nehézségek, magas lakbérek és közüzemi díjak miatt visszahúzódtak az egykori szocialista ipari városokból ezekre a településekre. A munkásszállások egykori lakóinak jelentős része is visszaköltözött falujába, hiszen munkahelyeik többnyire megszűntek, a munkásszállásokat pedig felszámolták.

Sokan gondolták azt, hogy a falusi élet olcsóbb lesz, a helyben megtermelt élelmiszer, a hetvenes évek háztáji gazdaságainak újragondolása, a még működő családi hálózatok segítenek átvészelni a gazdasági válság okozta krízishelyzetet, esetleg lehetőséget teremtenek az önellátás új formáinak kialakítására is. Ezek – a számos alapítvány és a kormány által is támogatott – kezdeményezések azonban rendre kudarcot vallottak: a háztáji gazdálkodás szocializmuskori modellje megfelelő tudás, tőke és piac nélkül nem, vagy csak részlegesen illeszthető a piaci viszonyokhoz (*Kovách,* 1997; *Rácz,* 2009). Azok a családok, amelyek az olcsóbb élet reményében, feladva városi lakóhelyüket a munkahelyektől távol eső településekre költöztek, csapdába kerültek: az ingatlanárak növekvő különbségei miatt akkor sem tudtak volna visszaköltözni, ha megbánták, hogy falura költöztek, különösen akkor, ha a leghátrányosabb helyzetű, perifériku térségeket választották. Innen ugyanis a fejlődési centrumok irányába történő költözés szinte lehetetlen és az ingázási esélyek is nagymértékben romlottak: napjainkban az e falvakból kifelé irányuló munkavállalás kevesebb pénzt, bizonytalanabb és kiszolgáltatottabb helyzetet eredményez, mint az elmúlt évtizedekben valaha, és nem teszi lehetővé az „új ingázó" városban való megkapaszkodását sem.

Az ezredforduló után a legjobb helyzetű településekre továbbra is enyhe pozitív vándorlási egyenleg maradt jellemző, ami az északnyugat-magyarországi és az agglomerációhoz tartozó, de nem központi szerepű városoknak volt köszönhető. Ezzel ellentétben, a legrosszabb helyzetben levő településekről

újabb migrációs hullám indult el: úgy tűnik, hogy ezekről a településekről aki csak tud, próbál elköltözni, vagy legalább gyermeke számára biztosítani a máshol való boldogulás lehetőségét. Jellemző, hogy a fiatalok a középiskola, egyetem elvégzése után már nem térnek vissza arra a településre, ahonnan indultak, hanem a fejlődő centrumokban, városokban próbálnak boldogulni.

Annak magyarázatát, hogy a legjobb és a legrosszabb helyzetű településeken a lakónépesség változása közel azonos mértékű, az eltérő demográfiai jellemzőkben találhatjuk: annak ellenére, hogy az agglomerálódó zónákban többségében fiatal családok élnek, ahol a 14 éven aluliak aránya még egy picit magasabb is az országos átlagnál, a legjobb helyzetű települések többsége, elsősorban az agglomerációs központok, erősen elöregedő tendenciát mutatnak. Ezzel szemben a legszegényebb települések demográfiai szerkezete rendkívül polarizált képet mutat: a természetes szaporodás negatív egyenlege ellenére, azaz, hogy ezeken a településeken többen halnak meg, mint születnek, az országos átlagnál jóval magasabb a 14 éven aluliak aránya a teljes népességen belül. Más kutatásokból tudjuk, hogy a legszegényebb települések demográfiai jellemzői között fokozati különbségek vannak: azokon a településeken, amelyek már a nyolcvanas években gettósodtak, a tartós munkanélküliség és a társadalmi kirekesztettség hatására igen rövid idő alatt gyökeresen megváltoztak a termékenység szabályozásával kapcsolatos szokások (*Durst,* 2002; *Ladányi–Szelényi,* 2004), azaz amellett, hogy a születések száma elkezdett növekedni a nők is egyre fiatalabban vállalják első gyermeküket. Ennek következtében ma vannak olyan települések, ahol minden harmadik lakos 14 év alatti. Ugyanakkor vannak települések, amelyekben a gettósodás még egy korábbi szakaszában tart, ahol idős emberek és sokgyermekes családok élnek egymás mellett, ahol a kirekesztettség következtében kialakuló demográfiai robbanás a családok csak egy részére jellemző (*Ladányi–Virág,* 2009).

A településhálózat két markáns pólusa nem csupán a demográfiai folyamatok tekintetében mutat jelentős különbségeket, hiszen a foglalkoztatás, illetve a jövedelmi viszonyok tekintetében is rendkívül komoly eltérések figyelhetőek meg. A jövedelmi viszonyok alakításában meghatározó szerepet tölt be a foglalkoztatás, a bér jellegű jövedelem, így aligha meglepő, hogy az alsó jövedelmi ötödbe tartozó települések körében drámaian alacsony foglalkoztatási rátával szembesülünk. Az aktív korúak körében már 1990-ben is országos átlag (71,9%) alatt volt a foglalkoztatottak aránya (64,5%), ám ez a 7,3 százalékpontos különbség 2001-re már szakadékká vált, az országos szinttől mért eltérés 22,7 százalékpontra emelkedett (57,5–34,7%). A foglalkoztatottak arányának mérséklődése országos jelenség, valamennyi településkategória esetében megfigyelhető, a változás mértékében azonban óriási különbségek figyelhetők meg. Legkisebb mértékű visszaesés a jövedelmi szempontból felső ötödbe tartozó települések körében következett be (10,8 százalékpontos csökkenés). A települé-

sek jogállása szerinti bontásban megvizsgálva az adatokat (*4. táblázat*) láthatjuk, hogy a városi-községi jogállás a jövedelmi pólusok esetében nem bír magyarázó erővel, csupán az „átlagos" települések körében fedezhető fel a városok előnye, magasabb foglalkoztatási rátája.

A népszámlálás biztosította teljes körű adatfelvételre csupán tízévente kerül sor, ennek ellenére nem kell lemondanunk a friss foglalkoztatási ráták használatáról. Elérhetőek ugyanis a személyijövedelemadó-bevallások adatai, amelyekben találunk főállásra vonatkozó adatot (*4. táblázat*), így a népszámlálásnál jóval szűkebb területről, a főállású foglalkoztatottak számának alakulásáról képet alkothatunk. Az APEH-adatokból számított mutatók természetesen eltérnek a KSH népszámlálási adataiból számított mutatóktól, ám a tendenciák az 1992–2001 időszak vonatkozásában egybecsengenek (csökkenő foglalkoztatás, a jövedelmi alsó ötödben jelentős, a felső ötödben mérsékelt visszaesés). Így joggal tehetjük fel, hogy az APEH-adatok révén képet alkothatunk a 2001–2006 közti időszak foglalkoztatási folyamatairól is. A kép szerencsére pozitív irányú elmozdulást jelez: az aktív korúak növekvő arányban vallottak be főfoglalkozásból származó jövedelmet, ami 2006-ban, arányaiban már meghaladta az 1992-es szintet. Az emelkedés, a főfoglalkozásúak növekvő aránya a települések teljes körében érzékelhető, ám érdekes eltérésekre figyelhetünk fel. Az alsó jövedelmi ötödbe tartozó települések esetében egy rendkívül gyors foglalkoztatás csökkenés képe rajzolódik ki az 1990-es évek első felében, amelyet egy érzékelhető, ámde mérsékelt ütemű növekedés követett, melynek eredményeként még mindig jelentős az elmaradás (6,3 százalékpont) az 1992-es foglalkoztatási szinttől. A felső jövedelmi ötödbe tartozó települések esetén ezzel szemben a foglalkoztatási arány oly mértékben emelkedett, hogy 2006-ra meghaladta az 1992-es szintet. A települések fennmaradó háromötödében a foglalkoztatás növekedése a két szélsőség között helyezkedett el, ahol is a növekedés ellenére még nem sikerült elérni az 1992-ben regisztrált foglalkoztatási arányt (54,1–53,1%).

Az adóbevallások adatainak elemzésével további megállapításokat tehetünk a jövedelmi viszonyok alakulására. Az első fontos megállapítás, hogy az elérhető jövedelmek tekintetében nagyon stabilak a struktúrák, egy átlagos foglalkoztatott által elérhető jövedelmet nagymértékben meghatározza a lakóhely jellege, „státusa". A jövedelmi szempontból az alsó ötödbe tartozó településen élő adóbevallók havi nettó jövedelme az országos átlag 70%-a körül volt mind 1992-ben, mind pedig 2006-ban, ahogyan a legjobb helyzetűek esetében ez 111% körül alakult. Ez egyben azt is jelzi, hogy a jövedelmi szempontból kedvezőtlen települések esetében nem csupán a foglalkoztatási ráta értéke alacsony, de a foglalkoztattak körében a jellemző bérszínvonal is messze elmarad az országos átlagtól. Az elérhető jövedelmet nagymértékben meghatározza a képzettségi szint, és aligha meglepő módon a kedvezőtlen jövedelmi helyzetű tele-

4. táblázat

A foglalkoztatási ráta és az átlagos nettó jövedelem alakulása, 1990–2006

Megnevezés	Jogállás, 2008	Települések száma	Foglalkoztatottak a 15–59 éves korosztály arányában, %		Főállás után adózók a 18–59 éves korosztály arányában, %			Átlagos havi nettó jövedelem egy adózóra az országos átlag arányában	
			1990	2001	1992	2001	2006	1992	2006
Települések alsó ötödében	község	613	62,7	34,7	54,1	48,2	53,1	70,6	69,4
	várossá nyilvánított	6	66,1	35,3	42,2	34,7	36,1	72,7	75,9
	összesen	619	64,5	34,7	45,9	34,4	38,9	70,7	69,9
Települések felső ötödében	város	75	73,4	62,5	42,5	34,7	36,3	115,0	112,9
	község	505	72,3	62,7	58,2	53,9	60,1	89,6	101,3
	várossá nyilvánított	39	73,4	62,6	59,9	56,5	61,7	100,0	107,8
	összesen	619	73,2	62,5	56,9	53,0	58,8	111,7	111,0
Egyéb települések	város	93	71,6	53,9	58,4	54,2	60,3	88,0	86,9
	község	1729	69,6	51,4	55,2	49,2	54,7	79,0	81,8
	várossá nyilvánított	85	71,2	51,0	53,9	48,0	52,3	81,1	84,5
	összesen	1907	70,5	52,2	52,1	46,8	51,9	82,6	84,0
Magyarország		3145	71,9	57,5	56,0	51,0	56,4	100,0	100,0

Forrás: KSH Népszámlálás, 1990., 2001. adatai, valamint az APEH SZTADI adatszolgáltatása (1992, 2001, 2006) alapján saját számítás. A települések jogállása a 2008-as állapotot tükrözi, külön jelölve azon településeket, amelyek a rendszerváltás után kaptak városi címet.

püléseken az országos szinttől jóval rosszabb mutatókat (pl. középfokú végzettségűek aránya) találunk. Ezzel az önmagát erősítő negatív folyamat be is zárul, hiszen az alacsony képzettség miatti alacsony elérhető jövedelem következtében csökken a késztetés a napi ingázásra, a településen kívüli munkavállalásra, hiszen az utazási költségek és ráfordítások figyelembevételével a munkavállalás jelentette többletjövedelem egészen minimális szintű, ha egyáltalán létezik (*Kertesi,* 2000).

A foglalkoztatás, a jövedelemszerzési lehetőségek tekintetében megfigyelhető erőteljes polarizáltság a közműves ellátás, az alapvető infrastruktúra tekintetében nem áll fenn (*5. táblázat*). A rendszerváltást követően ugyanis korábban elképzelhetetlen méretű közösségi források áramlottak a magyar községek fejlesztésére. A községek 1990-es évek eleji nagyarányú infrastruktúra-fejlesztésének fedezetét főként a különböző cél- és címzett támogatások biztosították, amelyeket a helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény vezetett be a hazai gyakorlatba. A céltámogatások bevezetése a kistelepülések számára rendkívül fontos lépés volt, hiszen ez a fejlesztési forrás valamennyi települési önkormányzat számára – gyakorlatilag mérettől függetlenül – elérhető, és lehetőséget teremtett az alapvető önkormányzati fejlesztések megvalósítására. Ennek köszönhetően jelentős fejlesztési források kerültek az egészen csekély lélekszámú kistelepülésekre is, amelyeket az 1971-es OTK szerepkör nélkülinek, ezért nem fejlesztendőnek sorolt be. Egyetlen évtized alatt hatalmas ütemben fejlődött a közműves infrastruktúra, közel teljes körűvé vált a vezetékes vízellátás, nőtt a vezetékes gázzal ellátott lakások aránya. Különbségek továbbra is vannak, hiszen a települések alsó jövedelmi ötödében – a dinamikus növekedése ellenére is – még mindig csak a lakásállomány 84,9%-ában van vezetékes víz, mind a mai napig vannak olyan településrészek – jellemzően a települések központjaitól távol fekvő, cigányok lakta telepek – ahol nincs egészséges ivóvíz, és számos településen nem érhető el a vezetékes gázszolgáltatás sem. Hozzá kell tennünk, hogy a közművek kiépítése, elérhetővé tétele még nem oldja meg az egészséges ivóvízellátás kérdését. Egyre nagyobb feszültség halmozódik fel a közműszolgáltatók s a szolgáltatásokért nem fizető áram-, gáz- és vízfogyasztók között, egyre gyakoribb a jelentős tartozást felhalmozó fogyasztók lekapcsolása a hálózatról. A területfejlesztési politikának köszönhetően hiába épült meg a közmű, sokak számára jövedelmi okokból mégis elérhetetlen, használata fenntarthatatlan.

A technológia, a technika fejlődésével az egyenlőtlenségek új dimenziója jött létre (*Jakobi,* 2002). A rendszerváltást követően Magyarországon is megjelentek és rohamosan el is terjedtek a modern infokommunikációs technikák, technológiák, ide számítva mind a mobil telefonokat, mind pedig a számítógépek és számítógépes hálózatok (internet) használatát. Az újdonság természetesen a magasabb jövedelműeknél vált először általánossá, majd egyre tömege-

sebbé, végül a legrosszabb jövedelmi helyzetűeknél is megjelent, ám messze nem képes olyan általánossá válni (*5. táblázat*), mint a jobb jövedelmi helyzetűek körében (*Szarvák,* 2004). Így, miközben a vezetékes közművek tekintetében egyfajta kiegyenlítődés figyelhető meg, az egyenlőtlenség új dimenzióban, a digitális eszközök használatában termelődik újra, ami azért különösen veszélyes, mert a digitális analfabéták lehetőségei minden területen (képzés, elhelyezkedés, ügyintézés, információszerzés) korlátozottabbak. Mindez rávilágít egy tartós, már-már afrikai szintű mélyszegénységgel jellemezhető települési kör formálódására, amelynek területiségéről az *1.* és *2. ábra* nyújt információt.

3. Összegzés

A rendszerváltást követően az ország térszerkezete, térségi és területi tagoltsága, elsősorban a vállalkozások számának robbanásszerű növekedése, a külföldi tőke beáramlása, a mindent átszövő piaci folyamatok eredményeképpen jelentős mértékben átrendeződött. A regionális átalakulás feltételeiben rövid idő alatt több alapvető változás következett be: a piacgazdaság kialakulása, amely a helyi gazdaságokat versenyhelyzetbe hozta, a gazdaság szerkezeti és technológiai átalakulása, melynek során korábban domináns, elsősorban nehézipari ágazatok hátrányba kerültek, mások, többségében üzleti szolgáltatások, tudásalapú ipari beruházások megtelepedtek, azaz jelentős mértékben módosult a gazdaság fejlettségi térképe. Mindezekre a változásokra a térségek, helyi társadalmak különböző mértékű alkalmazkodóképességgel reagáltak, és ez jelentős mértékben befolyásolta a regionális egyenlőtlenségek alakulását (*Enyedi,* 2004). Azaz a rendszerváltást követően az ország térszerkezete a piacgazdasági viszonyokhoz való alkalmazkodás tekintetében kettéhasadt. A főváros és annak agglomerációs körzete, illetve az ország nyugati, északnyugati területei, elsősorban a településeken jelen levő humán kapacitásnak, a külföldi működőtőke-beruházásoknak köszönhetően létrejövő új munkahelyek, ezen országrész újraiparosodásának (*Barta–Czirfusz–Kukely,* 2008) következtében a piacgazdasági viszonyokhoz sikeresen alkalmazkodtak. Az egykori szocialista nehézipari központok térségét, illetve a hagyományosan mezőgazdasági területeket a rendszerváltást követő gazdasági változások negatívan érintették, ezen területeken különböző mintázatú és súlyosságú válságterületek alakultak ki.

Ez a kettéhasadás nem írható le egyszerű fejlettségi vagy akár egyenlőtlenségi rendszerként: az ország egyik része, az ott lakók magasabb képzettségére és alkalmazkodóképességére alapozva, a nemzetközi vállalatok befektetéseinek köszönhetően sikeresen illeszkedett a globális piacok és városhálózatok rendszerébe. Ahogy a hetvenes években is kimutatható volt a fejlettebb gazdasági területek felé irányuló térbeli mobilitás (*Konrád–Szelényi,* 2000), napjainkban

5. táblázat

Fontosabb ellátási mutatók alakulása, 1990–2008

Megnevezés	Jogállás, 2008	Kiskereskedelmi boltok száma ezer lakosra		Vezetékes gázzal ellátott lakások aránya		Vezetékes vízzel ellátott lakások aránya		Ezer lakosra jutó internet-előfizetések száma	
		1990	2008	1990	2008	1990	2008	2003	2008
Települések alsó ötödében	község	4,6	9,1	1,8	45,5	38,1	84,1	51,6	140,4
	várossá nyilvánított	2,8	11,7	0,0	61,3	56,9	90,1	66,0	124,8
	összesen	4,5	9,3	1,7	46,6	39,4	84,5	52,7	139,2
Települések felső ötödében	város	2,7	19,5	66,5	83,1	94,8	98,0	71,2	163,4
	község	2,9	9,3	7,0	79,8	70,8	95,9	79,7	260,3
	várossá nyilvánított	2,6	15,7	25,3	91,4	77,9	96,1	67,6	281,3
	összesen	2,7	17,9	58,4	83,1	91,5	97,7	72,2	182,7
Egyéb települések	város	3,6	18,7	34,7	75,8	76,4	93,5	52,7	182,9
	község	4,0	9,8	7,6	64,1	52,9	90,6	62,2	170,9
	várossá nyilvánított	3,8	13,9	11,6	73,5	62,6	91,5	60,4	174,3
	összesen	3,8	13,4	17,5	69,3	62,3	91,7	58,8	175,5
Magyarország		3,2	15,8	40,2	76,5	78,0	94,9	66,1	177,8

Forrás: KSH T-STAR adatbázis évei 1990, 2008, illetve GKIeNET Internetkutató és Tanácsadó Kft. 2003. és 2008. évre vonatkozó internet-előfizetési adatai. A települések jogállása a 2008-as állapotot tükrözi, külön jelölve azon településeket, amelyek a rendszerváltás után kaptak városi címet.

sincs ez másképpen: ezek a területek vonzzák a mobilabb, képzett, fiatal munkavállalókat. Ennek megfelelően az ország azon területein, amelyek még el sem indultak a modernizációs pályán, egy depresszív gazdasági környezetben kényszerűen koncentrálódik a képzetlen, immobil népesség.

A magyar településrendszer, leképezve a rendszerváltás után kialakuló hihetetlen mértékű társadalmi egyenlőtlenségeket, végletesen polarizálódott: vannak reménytelen helyzetbe süppedt települések, ahol évtizedek óta nincs munkalehetőség, ennek megfelelően az itt élők napról napra az állam szociális juttatásaiból kénytelenek megélni, a közszolgáltatások, kitüntetetten az általános iskolák színvonala messze elmarad az országos átlagtól, a helyi önkormányzatok folyamatosan a csőd szélén lavíroznak. Ezzel szemben a spektrum másik szélén elhelyezkedő településekről a gazdaságilag aktívak számára elérhetőek a munkahelyek, számukra nemcsak szlogen a folyamatos képzés, a gyermekek taníttatása, hanem reális felemelkedési lehetőség. Az itt élőknek a rendszerváltozás valóban megteremtette annak lehetőségét, hogy a köz- és magánszolgáltatások széles körét használva, akár egy kisközség, kisváros lakójaként is méltó életminőséget érhessenek el.

Irodalom

Andorka R. – Harcsa I. 1982: A községi népesség társadalomstatisztikai leírása. In: Vágvölgyi A. (szerk.): *A falu a mai magyar társadalomban.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 179–236. o.

Barta Gy. – Beluszky P. – Berényi I. 1975: A hátrányos helyzetű területek vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. – *Földrajzi Értesítő.* 3. 299–390. o.

Barta Gy. – Czirfusz M. – Kukely Gy. 2008: Újraiparosodás a nagyvilágban és Magyarországon. – *Tér és Társadalom.* 4. 1–20. o.

Beluszky P. 2002: Az ország peremén (Hátrányos helyzetű területek). In: Beluszky P. *Végkiárusítás II.* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 71–94. o.

Bihari Zs. – Kovács K. 2006: Lejtők és csúszdák, avagy a foglalkoztatási esélyek térbeli egyenlőtlensége az ezredfordulón. – *Tér és Társadalom.* 4. 49–66. o.

Csanádi G. – Csizmady A. 2002: Szuburbanizáció és társadalom. – *Tér és Társadalom.* 3. 27–56. o.

Durst J. 2002: „Innen az embernek jobb, hogyha meg is szabadul". Megélhetési stratégiák egy kisfalusi cigány közösségben. – *Esély.* 4. 99–121. o.

Enyedi Gy. 1980: *Falvaink sorsa.* Budapest, Magvető Kiadó.

Enyedi Gy. 1992: A magyar falu – nyertes, vesztes? – *Társadalmi Szemle.* 8–9. 39–47. o.

Enyedi Gy. 2004: Regionális folyamatok a posztszocialista Magyarországon. – *Magyar Tudomány.* 9. 935–941. o.

Erdei F. 1974: *Magyar falu.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Fazekas K. 2001: A regionális különbségek a munkaerőpiacon. In: Laky T. (szerk.) *A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok.* Budapest, Országos Foglalkoztatási Hivatal. 136–144. o.

Fleck G. – Virág T. 1999: *Egy beás közösség múltja és jelene.* Budapest, MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont. (Munkafüzetek 52.)

Havas G. 1999: A kistelepülések és a romák. In: Glatz F. (szerk.) *A cigányok Magyarországon.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 163–203. o.

Jakobi Á. 2002: A területi egyenlőtlenségek új elemei az információs társadalomban. – *Regionális Tudományi Tanulmányok.* 7. 55–84. o.

Juhász P. – Kovács K. 1988: Láp és orom az Ormánságban, avagy hendikep-tallózás egy hátrányos helyzetű régióban. – *Egyetem és Társadalom.* 61–115. o.

Kertesi G. 2000: Ingázás a falusi Magyarországon. Egy megoldatlan probléma. – *Közgazdasági Szemle.* 47. 775–798. o.

Konrád Gy. – Szelényi I. 1971: A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. – *Valóság. 12.* 19–36. o.

Konrád Gy. – Szelényi I. 2000: *Urbanizáció és területi gazdálkodás.* Szeged, JGYF.

Koós B. 2009: Három évtized a kistelepülések finanszírozásában: a változó fejlődési lehetőségek kora 1980–2005. Kézirat.

Kovách I. 1997: Posztszocializmus és polgárosodás. – *Szociológiai Szemle.* 4. 19–47. o.

Kovács K. 1990: Urbanizáció alulnézetből. In: Tóth J. (szerk.) *Tér-Idő-Társadalom.* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 272–303. o.

Kovács K. – Koós B. 2003: Vidéki kaleidoszkóp. – *A falu.* Ősz. 41–53. o.

Kovács K. 2005: Osztályosodás a magyar településhálózatban. – *Kultúra és Közösség.* 3–4. 21–26. o.

Kovács Z. – Szirmai V. 2006: Városrehabilitációs beavatkozások és a térbeli társadalmi kirekesztés: a társadalmilag fenntartható városfejlődés budapesti lehetőségei. – *Tér és Társadalom.* 1. 1–19. o.

Ladányi J. 1977: Községekben élő munkások. – *Szociológia.* 1. 28–41. o.

Ladányi J. – Szelényi I. 1997: Szuburbanizáció és gettósodás. – *Kritika.* 7. 4–12. o.

Ladányi J. – Szelényi I. 2004: *A kirekesztettség változó formái.* Budapest, Napvilág Kiadó.

Ladányi J. – Szelényi I. 2005: Az újrakörzetesítés társadalmi ára. – *Kritika.* 1. 2–5. o.

Ladányi J. – Virág T. 2009: A szociális és etnikai alapú lakóhelyi szegregáció változó formái Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában. – *Kritika.* 7–8. 2–8. o.

Laky T. 2002: A munkaerőpiac Magyarországon 2001-ben. In: Fazekas K. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükör.* Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet. 15–38. o.

Nagy A. 2009: Kedvezményezett térségek a hazai területfejlesztési politikában. Előadás, a Magyar Területfejlesztők Napján hangzott el. 2009. október 8–9. Balatonkenese. http://www.mrtt. hu/konferenciak/teruletfejlesztok/nagy.pdf

Ongjerth R. – Bihary G. 2002: Megindul a visszatelepülés Budapestre. Problémák és költözési tendenciák Budapest környékén 2001-ben. Studio Metropolitana. Sajtóanyag 2002. február 13. http://archivum.epiteszforum.hu/varos/kikoltozosajtoanyag.pdf

Rácz K. 2009: Útban a szociális gazdaság felé? Beszámoló egy produktív szociálpolitikai program eddigi eredményeiről. – *Kapocs.* 3. 18–29. o.

Szarvák T. 2004: A digitális szakadék, mint új periféria-képző jelenség. – *Tér és Társadalom.* 3. 57–75. o.

Szelényi I. 1990: Regionális fejlődés, gazdálkodás, igazgatás. Szociológiai szempontok a téma kutatásához. In: Szelényi I. *Városi társadalmi egyenlőtlenségek.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 159–172. o.

Vági G. 1991: *Magunk, uraim: válogatott írások településekről, tanácsokról, önkormányzatokról.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

Váradi M. M. 1999: Hová megyünk lakni? Szuburbanizációs minták és konfliktusok a Budapesti Agglomeráció budai oldalán. In: Barta Gy. – Beluszky P. (szerk.): *Társadalmi-gazdasági átalakulás a Budapesti Agglomerációban.* Budapest, MTA Regionális Kutatások Központja. 115–131. o.

Váradi M. M. – Timár J. 2000: A szuburbanizáció egyenlőtlen fejlődése az 1990-es évek Magyarországán. In: Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón.* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 153–175. o.

Virág T. 2006: A gettósodó térség. – *Szociológiai Szemle.* 1. 60–76. o.

A MEZŐGAZDASÁG SZEREPE FALVAINK MEGÉLHETÉSÉBEN A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

Kovács Teréz

Enyedi György korai műveiben (1961, 1965) érdeklődésének középpontjában a mezőgazdasági termelés területi típusainak felvázolása és azok földrajzi elhelyezkedésének meghatározása állt. Megállapításai azért is fontosak, mert sikerült az utolsó pillanatban, a teljes kollektivizáció előtt kialakult kisparaszti gazdálkodás keretében meglévő területi különbségeket feltárnia, amelyek a természeti adottságokhoz való alkalmazkodási törekvések eredményeiként értelmezhetők. A mezőgazdaság iránti érdeklődése abból is látható, hogy mind kandidátusi (1962), mind akadémiai doktori értekezésében (1974) a magyar mezőgazdaság területi problémáival foglalkozott.[1]

A máig is alapműnek számító Falvaink sorsa (1980) című művében kiemelte, hogy a gabonatermesztő orientáció általánossá vált az ország egész területén, amelynek negatív hatásait abban az időben még ellensúlyozta a kistermelés, befogadva a belterjes, munkaigényes kultúrákat.

Az 1992-ben íródott A magyar falu – nyertes, vesztes? című művében, mint ahogy az a címéből is kitűnik, a mezőgazdaságra vonatkozólag Enyedi részben bizakodó, de aggályait is kifejezi. A politikai rendszerváltás egyik következményeként a falvak gazdasági autonómiájának, a lakó- és határhasználat kapcsolatának helyreállítását végső soron a falu határának a helyi lakosok általi birtoklásában látja. Ennek előzménye, hogy „a kollektivizálás magántulajdonban hagyta a lakótelkeket és a háztáji kerteket, ám a lakosokat megfosztotta a falu határának birtoklásától, és ezzel eltépte a falu belterületének és külterületének évszázados kapcsolatát. A faluban folyó gazdálkodás viszonylag idegen volt a falusi társadalomtól, kívülről szerveződött" (*Enyedi,* 1992. 42. o.).

Írásomban, amelyet szeretettel ajánlok az ünnepelt figyelmébe, a lakó- és a földterület-tulajdon kapcsolatának helyreállítási kérdését szeretném megvilágítani elsősorban a kárpótlás, a 2000. évi Általános Mezőgazdasági Összeírás (ÁMÖ–2000)[2] adataira támaszkodva.

---

[1] Délkelet-Alföld mezőgazdasági földrajza. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1962. 501 o. A magyar mezőgazdaság területi problémái. (Termelési körzetek és a területi fejlesztés.) Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 1974. 310 o.

[2] A tanulmány írásakor a 2000. évi Általános Mezőgazdasági Összeírás volt a legújabb teljes körű mezőgazdasági összeírás. A következő agrárcenzus alkalmával az adatgyűjtés 2010. június

A falu bel- és külterülete kapcsolatának újrateremtése akkor állt volna helyre, ha a földprivatizációnak a rendszerváltás után ez lett volna a fő célja, ám ez a körülmény nem állt fenn, amennyiben annak hangsúlya „a nagyüzemek földtulajdonosi és/vagy használati monopóliumának a megszüntetése" (*Kovács –Bihari,* 2000), azaz a dekollektivizáció volt. Ennek a célnak elérését fékezte az, hogy hazánkban létezett egy sikeres szocialista nagyüzemi gazdaságstruktúra, amely 1970–1985 között világszínvonalon termelt, foglalkoztatott és exportált.

1. A magyar földprivatizáció sajátosságai

A volt szocialista országokban 1990 után a földterületek dekollektivizálása során általában a restitúciót, azaz a földeknek (és egyéb vagyonnak) az eredeti tulajdonosokhoz való visszajuttatását alkalmazták, amelyet az tett lehetővé, illetve hozta összhangba a rendszerváltoztatással, hogy a földtulajdont – bár ez csak papírforma volt – az eredeti tulajdonosok nevén regisztrálták. Magyarországon is ez történt azokkal a földekkel, amelyeknek tulajdonosai még éltek a rendszerváltás időszakában, ezért nem kerültek szövetkezeti tulajdonba. (Lásd lentebb: részarány-tulajdon). A szövetkezeti tulajdon[3] – a szövetkezetek kezelésében lévő földterület nagyobb része – azonban lehetőséget adott arra, hogy az érdekcsoportok szélesebb körének bevonásával történjen a földprivatizáció (*Kovács–Bihari,* 1998). Más szerzők a „sokkterápia" elutasítását tartják lényegesnek kiemelni, azt ti., hogy a magyar döntéshozók „nem tömeges privatizációt kívántak végrehajtani, hanem a részérdekeket figyelembe vevő, árnyaltabb módon, illetve pragmatikusabb megközelítés mellett döntöttek" (*Maurel,* 1993).

Ha a dekollektivizációt elszigetelten, a társadalmi-gazdasági környezetéből kiragadva szemléljük, akkor egyetérthetünk azzal, hogy e téren nem volt sokkterápia, ám a dekollektivizálással egy időben a mezőgazdaságot és szereplőit több, súlyosan negatív hatás érintette – a vagyonvesztés, a létszám- és támogatáscsökkentés, az agrárolló nyílása, a piacok liberalizálódása –, amelyek együttesen mégiscsak sokkhatást váltottak ki a falusi társadalomban. Mindezek megnehezítették azok helyzetét, akik a mezőgazdaságból szerettek volna megélni. Azoknak, akik ebben a folyamatban kikerültek a mezőgazdaságból – bár végezhették munkájukat, addig akár nagyon jól is –, döntő részük nem rendelkezett

1-jei eszmei időpontban történik. Ennek előzetes eredményeit 2010 októberében hozzák nyilvánosságra, a végleges adatok megjelenése 2011 utolsó negyedére várható (*Laczka,* 2010).

[3] Szövetkezeti tulajdon csak Magyarországon volt 1967-től kezdődően. Vö. az 1967. évi III. törvényt a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről és az 1967. évi IV. törvényt a földtulajdon és a földhasználat továbbfejlesztéséről.

olyan készségekkel és képzettséggel, amelyek szükségesek lettek volna ahhoz, hogy jól tudjanak alkalmazkodni az új piacgazdasági viszonyokhoz. A kisebbség azonban egyéni módon gazdálkodva próbált boldogulni. 1990 után az általuk használt területek nagysága folyamatosan nőtt. Kérdés az, hogy mennyire segítette mindez a helyiek megélhetését.

Magyarországon a földterületek dekollektivizálását az ún. kárpótlási törvények révén, nagyon bonyolult rendszerben valósították meg. Négy kárpótlási törvény született, ezek közül a legfontosabb az 1992. évi ún. első kárpótlási törvény.[4] E törvény értelmében három társadalmi csoport juthatott földhöz. Ezek a részarány-tulajdonosok, a kárpótoltak és az ún. „20–30 aranykoronások"[5] (*1. táblázat*).

1.1. Részarány-tulajdonosok

A földprivatizáció lebonyolítását megnehezítette, hogy az eredeti tulajdonosok nevén a szövetkezeti földterületeknek csak 40%-a volt. A részarány-tulajdonosok csoportját azok az egykori tulajdonosok alkották, akik, illetve leszármazottaik földet vittek be a szövetkezetbe, és nem léptek ki a tsz-ből, tehát 1992-ben ott dolgoztak, vagy nyugdíjas tagok voltak. A privatizáció során egy részarány-tulajdonosra átlagosan 1,5 hektár föld jutott. Ezeknek a tsz-földeknek az aránya a legnagyobb Zala (50%) és Győr-Moson-Sopron (48,5%), a legkisebb pedig Komárom-Esztergom (27,5%) megyében volt. Ahol kisebb volt a termelőszövetkezeten (tsz-en) belüli fluktuáció, ott magasabb volt a részarány-tulajdonú földek aránya. A részarány-tulajdonú földek tehát jogilag még az egykori tulajdonosok nevén voltak, és a helyi földkiadó bizottságok jóváhagyása után a bevitt földnek megfelelő aranykoronájú területet, ellenszolgáltatás ellenében, ki lehetett méretni és azon egyénileg gazdálkodni. A többség azonban továbbra is a közös gazdaságban hagyta és bérbe adta a részarány-tulajdonú földjét. Ilyen esetben a földek nagyrészt osztatlan közös tulajdonban maradtak még az uniós csatlakozás után is. Előfordult, hogy például egy 20 hektáros tábla 40 természetes személy osztatlan tulajdonába került.

---

[4] 1992. évi XXIV. törvény a tulajdonviszonyok rendezése érdekében az állam által az állampolgárok tulajdonában az 1939. május 1-jétől 1949. június 8-ig terjedő időben alkotott jogszabályok alkalmazásával igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról.

[5] Az aranykorona-érték a földterület jövedelmét jellemző mérőszám. Az 1875. évi törvény előírásainak megfelelően a földparcellák kataszterbe való felvételénél azok tiszta jövedelmét az akkor érvényes pénznemben (aranykoronában) állapították meg. Az aranykorona-érték többször módosult, és idővel legfeljebb már csak tájékoztatást nyújtott a föld tényleges értékéről, hozamáról, illetve a különböző földterületek minőségi különbségéről. Az aranykorona-érték jobb híján a XX. század végén is használatos. A mai Magyarországon egy hektár átlagos szántóterület 19 aranykoronát tesz ki.

1. táblázat

Szövetkezeti földtulajdon felosztása, 1994. november 7.

Megye	Részarány			20–30 aranykoronások			Kárpótlási		A szövetkezetek összes	
	tulajdonosok száma	terület, ha	AK	tulajdonosok száma	terület, ha	AK	terület, ha	AK	területe, ha	AK-ja
Baranya	40 149	89 114	1 634 019	20 816	34 095	492 642	66 190	1 075 811	255 196	3 889 760
Bács-Kiskun	154 299	243 045	3 745 616	44 931	86 010	1 164 493	144 021	2 276 869	528 574	7 722 925
Békés	94 399	137 166	3 965 089	29 719	26 024	745 395	178 538	4 897 764	395 978	10 071 769
Borsod-Abaúj-Zemplén	78 976	154 897	2 067 585	17 847	53 633	646 817	123 072	1 682 279	401 313	6 669 050
Csongrád	80 844	116 981	2 284 679	25 843	30 463	636 894	115 557	2 727 012	295 387	5 907 358
Fejér	54 902	103 457	2 402 069	11 621	12 555	311 656	94 955	2 128 795	239 853	5 294 368
Győr-Moson-Sopron	95 223	112 613	2 639 102	7 684	8 585	180 552	90 828	1 660 304	232 205	4 660 975
Hajdú-Bihar	133 429	190 049	3 476 098	–	23 057	378 181	133 615	2 526 484	412 305	6 827 963
Heves	67 314	97 300	1 678 719	23 436	34 111	520 591	65 615	1 135 933	227 783	3 605 540
Jász-Nagykun-Szolnok	77 397	125 517	2 523 233	24 169	40 806	811 528	173 406	3 371 729	402 625	7 481 440
Komárom-Esztergom	17 226	26 170	451 754	11 437	18 721	276 576	37 632	605 526	95 167	1 438 972
Nógrád	42 396	54 219	620 059	11 913	30 663	294 781	47 749	540 798	148 839	1 571 582
Pest	86 095	151 816	2 534 166	–	57 237	838 883	82 561	1 483 666	340 294	5 448 594
Somogy	63 849	130 174	2 090 510	25 050	45 312	603 247	79 775	1 209 386	329 717	4 575 305
Szabolcs-Szatmár-Bereg	168 465	166 252	2 112 763	69 612	107 313	1 278 089	102 591	1 297 757	419 319	4 878 608
Tolna	44 700	81 561	1 899 499	21 426	25 615	547 752	90 201	2 018 366	224 882	4 863 022
Vas	50 984	74 250	1 257 516	–	27 147	424 742	83 641	1 487 936	199 871	3 362 473
Veszprém	56 058	84 157	1 191 690	18 159	32 605	451 554	82 719	1 159 955	233 235	3 041 996
Zala	58 986	108 013	1 369 124	–	32 187	355 943	47 227	611 260	210 424	2 550 814
Összesen	1 465 691	2 246 751	39 943 290	363 663*	726 139	10 960 316	1 839 893	33 892 630	5 592 967	93 862 514

* Az összeg, adathiány miatt, négy megye adatait nem tartalmazza. Ténylegesen 420–450 ezer főt tesz ki ez a csoport.
Forrás: Kovács T. 1996.

A bérlő kezdetben a földhasználat után a tulajdonosoknak a bérleti díjat az aranykorona alapján fizette, EU-csatlakozásunk után azonban a bérlet megállapításánál rendszerint az aranykorona-értéket hektárra átminősítik. Ez azért alakult így, mert az EU nem ismeri az aranykorona-értéket, és a földalapú támogatást (a föld művelőjének) a hektár alapján fizeti ki. Az osztatlan közös tulajdon felszámolása azonban Magyarország számára sürgető feladat, a Brüsszeli Bizottság szorgalmazza. A részarány-tulajdoni földek az öröklés révén tovább aprózódtak, de ez a művelés terén rendszerint nem hozott változást.

Az adatokból látható, hogy két megyére, Bács-Kiskun és Hajdú-Bihar megyére jellemző, hogy a részarány-tulajdonosok az átlagosnál nagyobb arányban kezdtek el egyénileg gazdálkodni, ami azért érdekes, mert csupán Bács-Kiskun megyére volt jellemző a szakszövetkezetek jelenléte, amely mintegy biztosította az egyéni gazdálkodás folyamatosságát, Jász-Nagykun-Szolnok megyében a nagyüzemi gazdálkodás volt uralkodó.

1.2. Kárpótoltak

A kárpótoltak két csoportjáról beszélhetünk: az egyik csoportot azok képezték, akiktől a Rákosi-időben elvették a földeket, a másik csoportot pedig azok az egykori tulajdonosok alkották, akik nem a saját szándékukból ugyan, de bevitték a földet a szövetkezetbe, majd otthagyták azt. Az ő egykori földjeiket 1967-től kezdődően[6] megváltották, azaz jogilag is elveszítették azt. Ezek az egykori földtulajdonosok, illetve elhalálozásuk esetén a leszármazottaik lettek a kárpótoltak.

A magyar dekollektivzáció sajátossága, hogy az érintettek nem az eredeti tulajdonukat, hanem az egykori földjüknek megfelelő értékű kárpótlási jegyet kaptak, és a kárpótlás degresszív volt. Kiindulópontként az elvett földterület aranykorona-értéke szerepelt (*2. táblázat*). Egy aranykorona egységesen ezer forintot ért. A degresszivitást az alábbiak szerint határozták meg:

Egymillió forint kárpótlási érték felett nem járt kárpótlás. Ugyanakkor, ha valaki vállalta, hogy egyéni vállalkozóként mezőgazdasági termelést fog folytatni, akkor egymillió forint kárpótlási értékig nem volt degresszivitás. Ebben az esetben a kárpótlási jegyeket kiegészítették egymillió forint értékig ún. kárpótlási utalvánnyal. (Ha például valakinek 500 ezer kárpótlási értéke volt, akkor kapott 310 kárpótlási jegyet és 190 kárpótlási utalványt.) Ez utóbbit csak földvásárlásra fordíthatta, de a kárpótlási utalvány a kárpótlási jeggyel együtt sem léphette túl az egymillió forintot.

---

[6] Vö. a már hivatkozott 1967. évi III. törvényt a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről és az 1967. évi IV. törvényt a földtulajdon és a földhasználat továbbfejlesztéséről.

2. táblázat

Földvásárlás esetén a kárpótlás alakulása

Kárpótlási érték, ezer Ft	A kárpótlásra jogosultság aránya, %	Kárpótlási jegy maximum, ezer Ft
– 100	100	100
101 – 300	80	260
301 – 500	50	310
501 – 1000	10	360

Forrás: Az 1992. évi XXIV. törvény alapján egyéni összeállítás.

Ugyancsak kárpótlási jegyeket kaptak azok a személyek, akiket a kommunizmus alatt politikailag üldöztek, illetve, akiknek a házát vagy vállalkozását államosították. Utóbbiak szimbolikus kárpótlást kaptak. Az egykor államosított ház után a ház + udvar területének 500 Ft/m^2-rel való szorzata szerinti, illetve vállalkozás után egységesen 500 Ft/m^2 kárpótlási jegyet kaptak. A kárpótlási jegyeket függetlenül attól, hogy mire kapták, nemcsak földvásárlásra, hanem például lakásvásárlásra (ha a lakásban bent laktak), vagy az eladásra került állami tulajdon megvásárlására is fel lehetett használni.

A kárpótlási földekhez nem automatikusan, hanem árverésen lehetett hozzájutni. Mint korábban szó volt róla, egy elvett aranykoronáért ezer forint kárpótlási jegyet adtak, de az árverésen a kikiáltási ár 3000 forint/aranykoronán indult, és ha a kikiáltási áron nem akadt vevő, akkor az árverezők elkezdhettek lefelé licitálni. A licitálás 500 Ft-nál nem mehetett lejjebb. Ha ekkor több jelentkező is volt az árverezendő földre, akkor az ár elkezdett emelkedni, de a legszerencsésebbek 500 Ft-ért tudtak egy aranykoronát vásárolni az árverésen. Tehát, jó esetben, a kárpótoltak az egykori földjük aranykoronában számított értékét még meg is duplázhatták. Két helyen lehetett licitálni: egyrészről annak a mezőgazdasági szervezetnek, illetve szervezeteknek a területén, amely, illetve amelyek 1992-ben földet műveltek azon település határában, ahol a kárpótolt földje volt a kollektivizálás előtt, másrészről minden olyan mezőgazdasági üzemben, amelynek volt legalább egy hektár földje annak a településnek a határában, ahol az érintett 1992-ben az I. kárpótlási törvény meghozatala előtt állandó lakhellyel rendelkezett. A kárpótlási földeket – a részaránytulajdon-földektől eltérően – ingyen mérte ki a földhivatal. Egy kárpótoltra átlagosan 3,7 hektár föld jutott. A kárpótlási földeket egyesek bérbe adták, mások viszont azon egyéni gazdálkodásba kezdtek.

A kárpótlási jegyeket sokan még a licitálás előtt eladták. A piaci ár jellemzően eltért a névértéktől és az idő előrehaladtával számottevően csökkent. A ve-

vők sok esetben olyan városiak voltak, akik befektetési szándékkal vettek kárpótlási jegyeket.

A kárpótlási földek a tsz-földeknek országosan 33%-át tették ki. Ennek a földnek a legnagyobb aránya Békés (44,3%), illetve Jász-Nagykun-Szolnok megyében (39,1%) alakult ki. A legkisebb arányt pedig Zala (22,0%) és Baranya (25,9%) megyében jegyezték fel. Tolna, Békés és Csongrád megyében a kárpótoltak az országos átlag felett kezdtek el egyénileg gazdálkodni.

1.3. A tagi-alkalmazotti parcellák címzettjei: a „20–30 aranykoronások"

A rendszerváltó kormány nem akarta szembeállítani az egykori és az 1992-ben mezőgazdaságban dolgozó, de kárpótolt vagy részarány-tulajdonos jogcímen földdel nem rendelkező szövetkezeti tagokat és alkalmazottakat. Ezért ez utóbbiak az ország területén mindenütt egységesen, ha tsz-tagok voltak, akkor maximum 30, ha alkalmazottak voltak, 20 aranykorona-értékű földet kaptak. Ugyancsak 20 aranykorona-értékű földet kaptak az állami gazdaságok dolgozói is. Abban az esetben, ha a termelőszövetkezeti tagnak, illetve alkalmazottnak volt ugyan névre szóló kárpótlási jegye vagy részarány-tulajdonú földje, de az nem érte el a fenti határt, akkor jogilag csak a különbözetet kapta meg, a gyakorlatban azonban legtöbbször megadták a teljes 20 vagy 30 aranykoronát. Tehát mindenki, aki 1992-ben a mezőgazdaságban dolgozott és szövetkezeti tag volt, minimum 30 aranykorona, ha tsz vagy állami gazdasági alkalmazott volt, akkor pedig 20 aranykorona-értékű földet kapott. A tsz-földeknek a legnagyobb aránya Szabolcs-Szatmár-Bereg (25,6%), illetve Nógrád (20,6%) megyében került a 20–30 aranykoronások tulajdonába, ott, ahol magas volt a tsz-be föld nélkül belépettek aránya.

Az ilyen formában földhöz jutottak is zömében eladták vagy bérbe adták földjeiket, de Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a 20–30 aranykoronások kiemelkedően magas számban kezdtek el egyénileg gazdálkodni. Ebben a megyében elsősorban gyümölcstermesztéshez fogtak a kisföldtulajdonhoz jutott, gyakran munka nélkül maradt mezőgazdasági volt tsz-tagok és alkalmazottak. A privatizáció idején a gyümölcs-, főleg az almatermesztés még jól jövedelmezett. Intenzív műveléssel kisebb területen több jövedelemre lehet szert tenni, mint a nagyobb gabonatermelő területen.

Magyarországon közel 1,5 millióan részarány-tulajdonú, 0,5 millióan kárpótlási és szintén közel 0,5 millióan 20–30 aranykoronás földekhez jutottak (*1. táblázat*). Mivel előfordult az, hogy egy személy két jogcímen is kapott földet, ezért átlagosan az állampolgárok 23,8%-a volt érintve a földprivatizációban,

ami egy rendkívül magas arány. A területi különbségek e tekintetben jelentősek (*1. ábra*). A földprivatizációban arányaiban legtöbben Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében (46,5%), a legkevesebben Komárom-Esztergom megyében (12,3%) voltak érintve.

1. ábra

A földprivatizációban érintett állampolgárok aránya

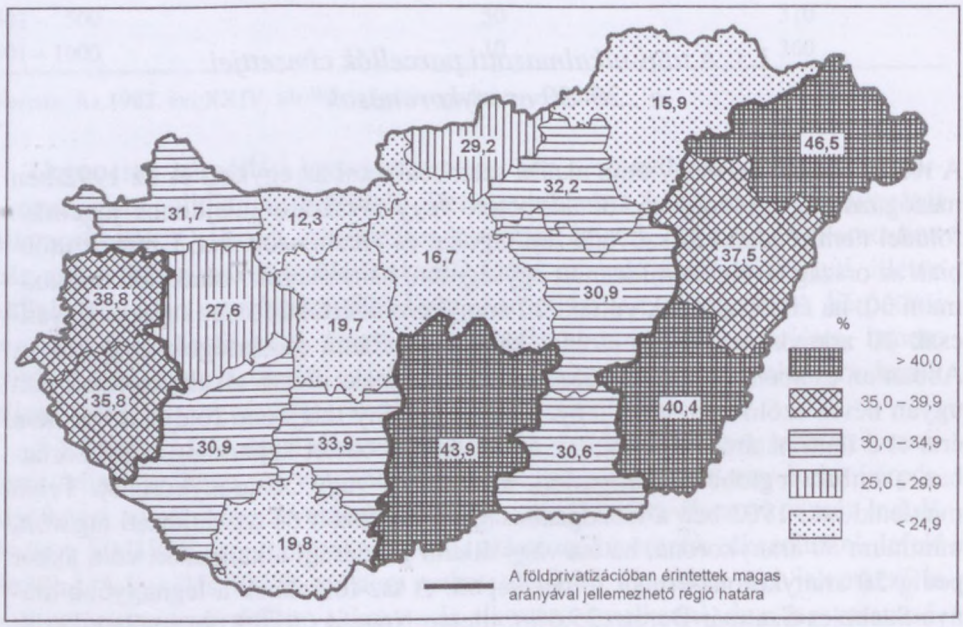

Forrás: Kovács T. 1996. 75. o.

Összességében három nagyobb összefüggő térség rajzolódik ki a földprivatizációban részt vettek magas aránya tekintetében:

- Az ország keleti részén Szabolcs-Szatmár-Bereg, Békés, Hajdú-Bihar és részben Heves megye is. Ez egy hagyományosan elmaradott agrártérség.
- Az ország nyugati részén Zala, Vas és részben Győr-Moson-Sopron megye, ahol vélhetően a külföldiek által támasztott kereslet állt a föld iránti érdeklődés mögött.
- Az ország középső, déli részén Bács-Kiskun és részben Tolna megye. Ez egy hagyományos agrárvidék, ahol a földnek – többek között – azért van magas értéke, mert a zöldség-, gyümölcs- és szőlőtermesztés sok családnak biztosítja a kiegészítő, vagy a fő jövedelemforrást.

Kisebb mértékű érdeklődés mutatkozott az iparosítás, elsősorban a szocialista iparosítás révén preferált térségekben, mindenekelőtt a bányavidékeken, Komárom-Esztergom, Borsod-Abaúj-Zemplén, Baranya, Nógrád megye térségében, illetve a Budapest vonzáskörzetében lévő Pest és Fejér megyében.

Ugyanakkor újra hangsúlyoznunk kell, hogy a dekollektivizáláskor nagyon sokan jutottak földtulajdonhoz, de a földhöz jutottaknak csak a töredéke kezdett el egyénileg gazdálkodni. Egy másik csoportot képeznek azok, akik a földet megtartották ugyan, de azt bérbe adták. A legnagyobb csoportot pedig azok alkotják, akik a különféle jogcímen szerzett földtulajdonukat eladták.

2. Térbeli különbségek a földhasználatban

Tíz évvel a rendszerváltás és nyolc évvel a mezőgazdaság privatizációjára vonatkozó törvények megszületése után a Központi Statisztikai Hivatal, a 2000. március 31-i eszmei időpontot figyelembe véve Általános Mezőgazdasági Összeírást (ÁMÖ–2000) hajtott végre. A 2000. évi ÁMÖ hazánkban a teljes körű mezőgazdasági adatfelvételek sorában a hatodik volt. Az összeírás csak a földhasználati viszonyokról és nem a tulajdonviszonyokról szólt, ilyen tekintetben jelentősen eltért például az 1935-ös vagy akár az 1949-es összeírásoktól. Az alábbiakban egy, a 2000. évi ÁMÖ földhasználatra vonatkozó adatbázisa alapján készült helyzetképet mutatom be.

2.1. Az egyéni gazdaságok és a gazdasági szervezetek földhasználatának főbb területi különbségei

A 2000. évi teljes körű mezőgazdasági összeírás adatainak közlése során külön kezelték a gazdasági szervezetekre és az egyéni gazdaságokra vonatkozó adatokat. Gazdasági szervezetek alatt a KSH olyan gazdaságokat ért, amelyek főleg a korábbi nagyüzemek jogutódjaiként többségükben társas vállalkozásként működtek (rt.-k vagy kft.-k), a kisebb részük szövetkezet volt, illetve erdőbirtokossági társulat lett. Egyéni gazdaságok alatt a vállalkozói igazolvánnyal rendelkező egyéni gazdálkodókat és azokat a mezőgazdasági tevékenységet folytató háztartásokat érti, amelyek elérték vagy meghaladták a KSH által meghatározott gazdaságméretnek[7] az alsó határát.

[7] „Gazdaság: mezőgazdasági tevékenységet folytató, technikailag és gazdaságilag különálló termelőegység, amely(nek) 2000. március 31-én használt termőterülete (szántó, kert, gyümölcsös, szőlő, rét, legelő, erdő, nádas, halastó külön-külön vagy együtt) legalább 1500 m^2, vagy gyümölcsös-, illetve szőlőterülete külön-külön vagy együtt legalább 500 m^2, vagy 2000. már-

2000-ben Magyarországon 8,4 ezer gazdasági szervezetet és 960 ezer egyéni gazdaságot írtak össze.[8] Az egyéni gazdaságok művelték az ország használt termőföldterületének 45%-át (*2. ábra*), és tartották az állatállomány 47%-át. A többi terület a gazdasági szervezetek művelésében, illetve az állatállomány az ő gazdaságukban volt.

2. ábra

Az egyéni gazdaságok által használt termőföldterületek régiónkénti aránya, 2000

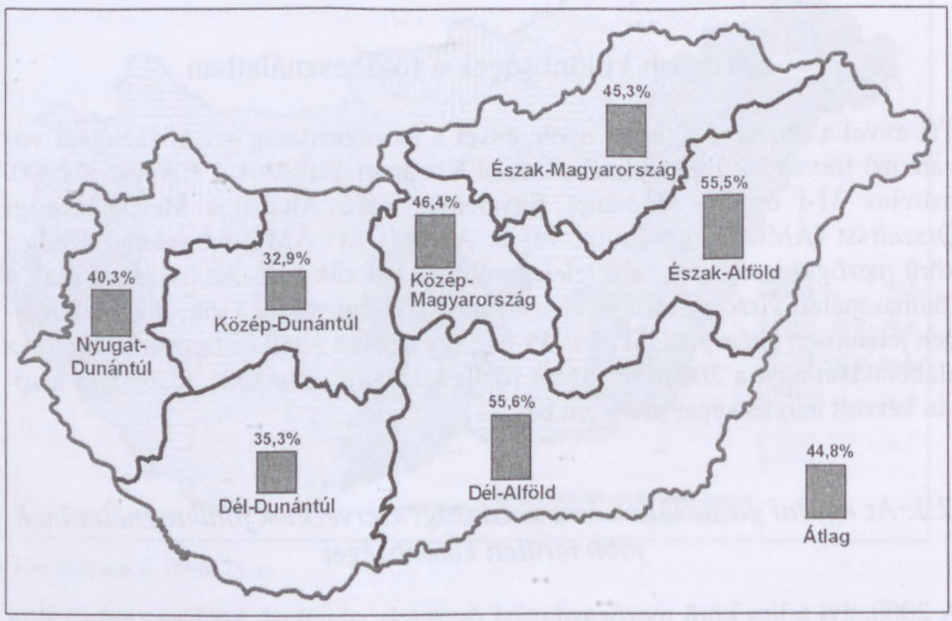

Forrás: Földhasználat Magyarországon a 2000. évben – településsoros adatok. Budapest, KSH, 2000. (In: Kovács T. 2001.)

cius 31-én az istállózott mezőgazdasági haszonállat-állománya legalább egy nagyobb élő állat (szarvasmarha, sertés, ló, juh, kecske, bivaly), 50 db baromfi (tyúkféle, liba, kacsa, pulyka, gyöngyös) külön-külön vagy együtt, 25–25 házinyúl, prémes állat, húsgalamb, vagy 5 méhcsalád, vagy az összeírást megelőző 12 hónap folyamán mezőgazdasági szolgáltatást végzett, vagy intenzív kertészeti termelést (pl. üvegház, fólia alatti termelést) folytatott." Forrás: Magyarország mezőgazdasága a 2000. évben – területi adatok, 543. o.

[8] A 2007. évi reprezentatív mezőgazdasági összeírás adatai alapján a gazdasági szervezetek száma 7,4 ezerre, az egyéni gazdaságok 626 ezerre csökkentek (KSH, 2008).

Az ÁMÖ alapján a földhasználat jelentős regionális különbségeiről adhatunk számot (*2. ábra*). A dunántúli régiókban gazdasági szervezetek művelik a használt termőföldterületek döntő többségét. A Dunántúl egész területén átlagosan a termőterületek 64%-a van gazdasági szervezetek, és csupán 36%-a egyéni gazdaságok művelésében. Ezzel szemben az Alföldön az egyéni gazdaságok földhasználatának túlsúlya jellemző.

Ha megyei szinten hasonlítjuk össze az egyéni gazdák földhasználatát, akkor még markánsabb területi különbségeket találunk (*3. ábra*). Az egyéni gazdaságok földhasználatában az erdőterületek aránya jóval kisebb (*3. táblázat*). Ezért az országos átlag feletti erdősültségű Nógrád, Komárom-Esztergom és Somogy megyékben a *3. ábrán* ábrázoltaknál nagyobb az egyéni gazdálkodás súlya a mezőgazdasági területek használata esetében.

3. ábra

Az egyéni gazdaságok által használt termőföldterületek megyénkénti aránya, 2000

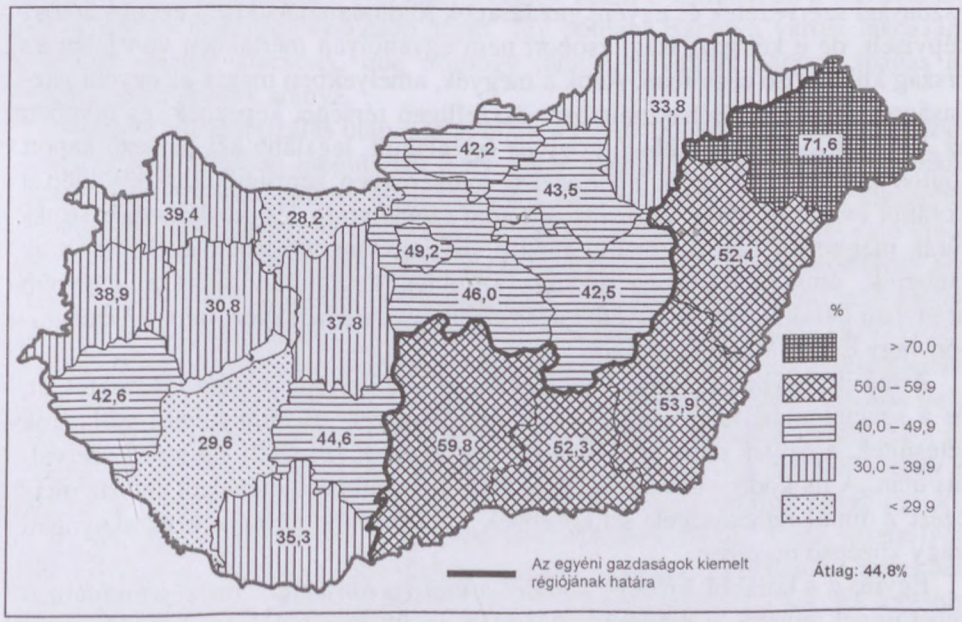

Forrás: Földhasználat Magyarországon a 2000. évben – településsoros adatok alapján a szerző szerkesztése.

3. táblázat

A termőterületek művelési ág szerinti használata, 2000, %

Termőterület	Egyéni gazdaságok	Gazdasági szervezetek	Összes gazdaság átlaga
Szántó	73,22	55,99	63,16
Konyhakert	1,60	–	0,67
Gyümölcsös	2,10	0,58	1,21
Szőlő	2,34	0,24	1,11
Gyep	11,66	8,60	9,87
Erdő	8,60	33,51	23,15
Nádas	0,34	0,44	0,40
Halastó	0,13	0,62	0,41
Összesen	100,00	100,00	100,00

Forrás: Magyarország mezőgazdasága a 2000. évben – területi adatok.

A fentiek figyelembevétele alapján megállapítható, hogy tíz évvel a rendszerváltás után és nyolc évvel a privatizációs törvények meghozatala után a gazdasági szervezetek és egyéni gazdaságok földhasználata közel azonos arányt képviselt, de e két gazdasági csoport nem ugyanolyan mértékben volt jelen az ország különböző régióiban. Azok a megyék, amelyekben magas az egyéni gazdaságok aránya a földhasználatban, összefüggő térséget képeznek, és döntően az Alföldet ölelik fel. Abban, hogy ez így alakult, legalább két tényező kapott fontos szerepet. Az egyik a történelmi gyökerekben keresendő: az Alföldön a korábbi évszázadokban kialakult autonóm személyiség- és gazdálkodási struktúrák megkopva bár, de tovább éltek a szocializmus időszakában. Ezért itt az emberek, amikor lehetőség adódott a földek dekollektivizálására, nagyobb arányban láttak hozzá az egyéni gazdaságaik revitalizálásához, mint a Dunántúlon vagy Észak-Magyarországon.

A másik tényező az, hogy az Alföldön az ipar szerepe mindig is kisebb volt, és a szocializmus ideje alatt elsősorban élelmiszer- és könnyűipari vállalatok létesültek, amelyek nagy arányban mentek csődbe, szűntek meg a rendszerváltás után. A működő – elsősorban külföldi – tőke sem ezt a térséget célozta meg, ezért a munkalehetőségek szűkösebbek voltak, mint az ország északnyugati vagy középső részében.

Egyrészt a korábbi, erősebb kötődés a mezőgazdasághoz, másrészt a munkalehetőségek hiánya, a rendszerváltás után együtt erősítették az Alföldön azt a tendenciát, hogy az emberek jobb híján bővítették vagy nem adták fel olyan mértékben, mint másutt az addigi kistermelői tevékenységüket. Észak-Magyarország a munkahelyi lehetőségek tekintetében még rosszabb helyzetben van, mint az Alföld, de ott a gyengébb mezőgazdálkodási hagyományok és a termőhelyi adottságok miatt nem alakult ki alföldi méretű egyéni gazdálkodás.

2.2. Települési sajátosságok a földhasználatban

A mezőgazdaság eredetileg a faluhoz kötődött, és ez napjainkban így él a köztudatban. Az egyéni gazdák döntő többsége ma is a falvakban él. 2000-ben Magyarországon száz lakosra átlagosan 9,4 egyéni gazdaság jutott. A falvakban nagy területi eltérésekkel átlagosan minden második háztartás, a városokban pedig a háztartások 12%-a tart fenn egyéni gazdaságot (*4. ábra*). A mezőgazdasági tevékenységet folytató gazdasági szervezetek is többségükben községi státusú településen működnek (56,3%).

A falusi egyéni gazdák magas aránya nem egyenletesen oszlik meg az ország területén. A lakosság 36%-a élt falun. Ez az arány a legmagasabb, 57,4% Pest megyében, de éppen itt és a szomszédos Komárom-Esztergom megyében jellemző legkevésbé a falusi egyéni gazdálkodás. Ez azért alakult így, mert ebben a térségben jellemző a jó munkahelyi ellátottság. Ezzel szemben a legvárosiasabb alföldi megyéket éppen az egyéni gazdálkodás magas aránya jellemzi. Tehát az Alföld erősen városias része nemhogy csökkentené, hanem éppen növeli az egyéni gazdálkodás esélyeit. A régiók közül e tekintetben a Dél-Dunántúl mutatja a legdifferenciáltabb képet. Így például Baranya városi lakossága körében nagyon alacsony, míg Somogy megye falvaiban nagyon magas az egyéni gazdálkodók aránya.

A teljes kollektivizálás után addig, amíg a tsz-ek településenként szerveződtek, a tagság körében megmaradt a település határához való kötődés. Amikor azonban az 1970-es években megtörténtek a nagy tsz-összevonások, a tagságból a saját tulajdonú földekhez való kötődés után a településük határához való kötődés is halványult, ami összhangban volt a földtulajdonnal kapcsolatos többi politikai döntéssel. A kárpótlási folyamatban a települések ugyancsak nem rúgtak labdába (a községi földek jelentős része is szövetkezeti használatba került) ezért a földhöz való kötődés helyreállítása nem történhetett meg a rendszerváltozást követően, sem egyéni, sem közösségi szinten. Ráadásul a korábbi városba özönlés miatt a föld kárpótlásban részt vevők nem ugyanott licitáltak földet, ahol az eredeti tulajdonuk volt. A nagyüzemek felszámolása is oda vezetett, hogy a földek vagy a volt tsz-tagság, illetve az állami gazdasági alkalmazottak egy kisebb része által létrehozott utódszervezetek tulajdonosainak, vagy valamilyen kívülálló csoportnak vagy személynek a kezébe kerültek. Ezekben az esetekben az a tendencia érvényesült, hogy minden egyes tulajdonváltás a helyiek kezéből „kivette" a föld egy részét, és a településen kívülállók – akik gyakran a városiak voltak – „kezébe adta" azt. Így egy település határa jelentős része ma már nem azoké, akik a településen laknak, ezért a határt, mint olyat nem is érzik magukénak, csak annak általuk birtokolt darabjait, már ha azokat kimérték és egyéni használatban vannak.

4. ábra

A száz lakosra jutó egyéni gazdaságok településtípusonkénti aránya, 2000

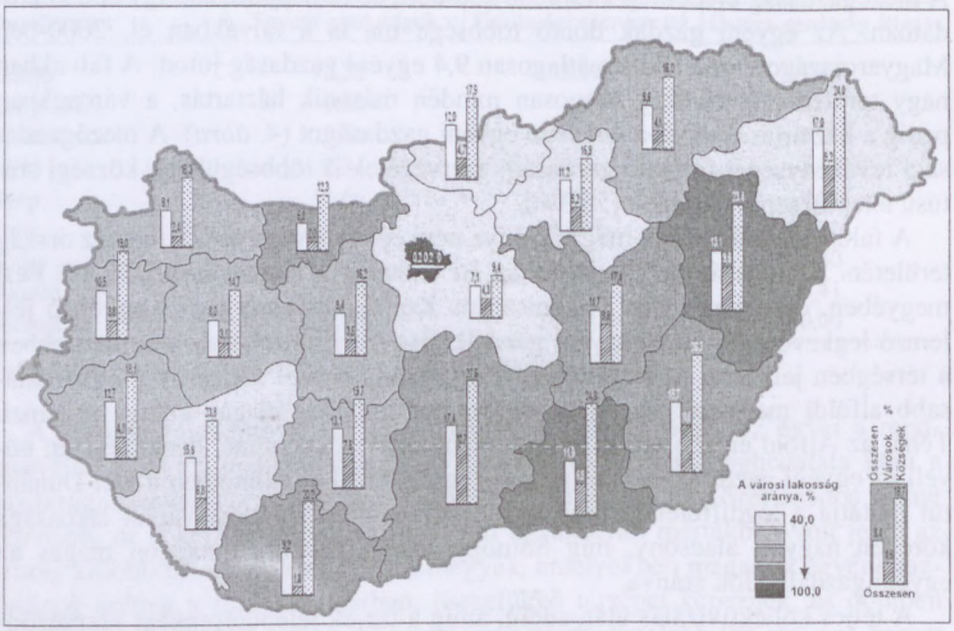

Forrás: Földhasználat Magyarországon a 2000. évben – településsoros adatok – és a 2001. évi népszámlálás megyei adatai alapján a szerző szerkesztése.

Az ÁMÖ–2000-ből megtudjuk azt is, hogy a gazdálkodó lakhelye és a gazdálkodási hely milyen mértékben válik szét (*5. ábra*). A gyakorlatban két lehetőség van: az egyik az, amikor a gazdálkodó abban a határban dolgozik, ahol lakik, a másik pedig az, amikor az egyik településen lakik és részben vagy teljesen egy másik határában gazdálkodik.

A fővárosi gazdálkodók esetében érthető módon gyakran előfordul az az eset, hogy a gazdálkodó Budapesten lakik, de az általa művelt föld más település határában van. Az erre vonatkozó adatok igencsak torzítanák az összképet, ezért a további elemzésekből kimaradnak Budapest adatai.

A gazdálkodási hely és a lakhely szétválása szempontjából nagy különbségek vannak az egyes megyék között. Az ország e tekintetben markánsan ketté válik. A határvonalat a Duna képezi. A lakhely és a gazdálkodási hely magas szétválási aránya tekintetében a megyék rangsorában az első nyolc helyen csak dunántúli megyék vannak (*4. táblázat*). A földrajzi fekvés után e szétválást a második helyen a településszerkezet, nevezetesen az aprófalvas térséghez való tartozás befolyásolja. Az aprófalvas szerkezetű Zala és Baranya megyében, még

dunántúli viszonylatban is magas azoknak az aránya, akik nem a saját településük határában művelik a földeket. (Baranyában olyan eset is ismert, hogy ott, ahol a gazdasági szervezet központja van, az általuk művelt földeknek csak 10%-a van a telephely szerinti település határában, a többi 90% további 8–10 falu határában szétszórtan található.) A képet tovább lehet árnyalni, ha ezt a kérdést a város és a falu, illetve a gazdasági szervezetek és az egyéni gazdaságok viszonylatában is megvizsgáljuk (*4. táblázat*).

A falu határa nagyrészt kikerült a helyiek kezéből, ezt a jelenséget azonban nem írhatjuk csupán a kárpótlási törvények számlájára. Az ezredfordulót követően ugyanis számottevő szerkezeti változás következett be a termelésben. Az EU-s földalapú támogatásoknak „köszönhetően" nagyon megerősödött a gabonatermesztési orientáció. A kizárólag növénytermesztéssel foglalkozó gazdasági szervezetek aránya a 2000. évi 52%-ról 2003-ra 71%-ra nőtt. 2007-re az állattartó gazdaságok száma 10%-ban stabilizálódott.

5. ábra

*Más településen lévő termőterület 2000-ben**

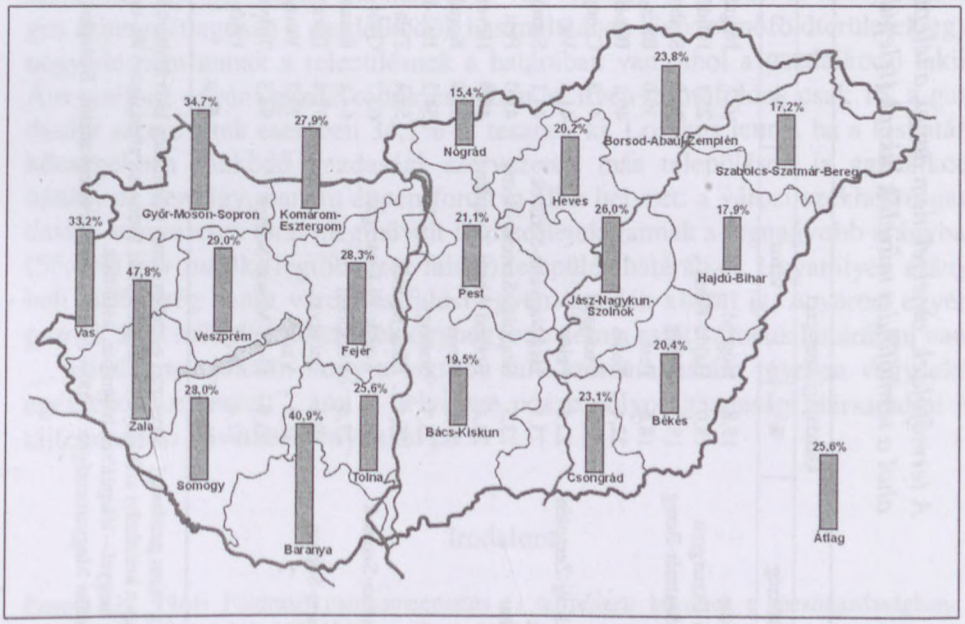

* A gazdaság által használt olyan terület, amely nem a gazdálkodó címe szerinti településhez, hanem a szomszédos településhez/településekhez, vagy az ország bármely más településéhez tartozik.

Forrás: Földhasználat Magyarországon a 2000. évben – településsoros adatok. Budapest, KSH, 2000. (In: Kovács T. 2001.)

4. táblázat

A termőföldek, amelyek nem annak a településnek a határában vannak, ahol a termőföldet művelők laknak (településtípusok szerinti arány, %)

	Gazdasági szervezet				Egyéni gazdaság			
	község	%	város	%	község	%	város	%
1.	Bács-Kiskun	15,8	Nógrád	6,7	Nógrád	5,9	Zala	15,7
2.	Komárom-Esztergom	18,0	Hajdú-Bihar	25,1	Hajdú-Bihar	7,3	Hajdú-Bihar	16,1
3.	Szabolcs-Szatmár-Bereg	18,3	Békés	30,0	Szabolcs-Szatmár-Bereg	8,0	Bács-Kiskun	16,8
4.	Heves	18,6	Pest	39,0	Bács-Kiskun	8,6	Csongrád	17,8
5.	Nógrád	22,4	Tolna	40,1	Békés	8,7	Jász-Nagykun-Szolnok	19,6
6.	Békés	22,6	Csongrád	41,3	Csongrád	9,4	Pest	19,9
7.	Borsod-Abaúj-Zemplén	22,6	Fejér	41,5	Vas	10,5	Békés	25,3
8.	Veszprém	23,1	Jász-Nagykun-Szolnok	44,1	Somogy	10,6	Nógrád	26,6
9.	Hajdú-Bihar	23,5	Szabolcs-Szatmár-Bereg	45,0	Pest	10,8	Borsod-Abaúj-Zemplén	31,2
10.	Pest	24,4	Borsod-Abaúj-Zemplén	48,9	Heves	10,9	Szabolcs-Szatmár-Bereg	32,3
11.	Zala	25,3	Heves	52,9	Komárom-Esztergom	11,3	Tolna	34,3
12.	Csongrád	25,3	Somogy	54,2	Jász-Nagykun-Szolnok	11,5	Fejér	35,7
13.	Somogy	25,4	Bács-Kiskun	59,4	Zala	11,5	Győr-Moson-Sopron	36,7
14.	Jász-Nagykun-Szolnok	26,0	Komárom-Esztergom	63,7	Győr-Moson-Sopron	11,7	Vas	40,2
15.	Tolna	27,4	Veszprém	64,8	Baranya	12,4	Komárom-Esztergom	40,6
16.	Győr-Moson-Sopron	29,5	Baranya	77,4	Borsod-Abaúj-Zemplén	12,5	Veszprém	41,2
17.	Fejér	31,9	Vas	77,7	Veszprém	12,6	Heves	42,2
18.	Vas	33,9	Győr-Moson-Sopron	94,3	Tolna	13,4	Somogy	51,6
19.	Baranya	37,4	Zala*	–	Fejér	14,0	Baranya	60,5
20.	Átlag	25,1		55,4		10,4		25,7

* Zala megyében a város gazdasági szervezetei esetében a más településen lévő földterületek a „száz százalékot is meghaladják". Ennek magyarázatát abban kell keresni, hogy a keszthelyi székhelyű Balatonfelvidéki Erdő- és Fafeldolgozó Rt.-nek nagy területű erdői vannak, és az erdők nem e város, hanem más – főleg Veszprém megyei – települések határában találhatók.

Forrás: Földhasználat Magyarországon a 2000. évben – településsoros adatok. Budapest, KSH, 2000. (In: Kovács T. 2001.)

Vagyis, alig minden ötödik gazdasági szervezet foglalkozik vegyesen állattartással és növénytermesztéssel is. Ugyanebbe az irányba haladnak az egyéni gazdák is, csak ott a folyamat lassúbb. A gazdáknak a legjobban a gabonatermesztés fizetődik ki, ami magas gépesítettséget és alacsony foglalkoztatást igényel. A gazdák akkor lesznek versenyképesek, ha egyre kevesebb embert foglalkoztatnak. Erre a veszélyre Enyedi György már 1980-ban felhívta a figyelmet, de – mint korábban említettük – akkor a gabonatermelő orientáció általánossá válását ellensúlyozta a nagyméretű kistermelés, ami napjainkra meglehetősen csökkent.

Összegzés

Ma már nem az a kérdés, hogy a helyieké-e a föld, hanem az, hogy a földek a helyiek használatába kerültek-e, a határ a helyieknek ad-e megélhetést. A falvakban lényegesen nagyobb a gazdálkodók aránya a lakosság körében, a falu határát viszont nagyrészt már nem a helyben élő falusi lakosok művelik.

Az egyoldalú gabonatermesztési orientáció tőke- és nem munkaigényes. A falvakban viszont inkább munkaerőből van felesleg és a tőkéből hiány. Országos szinten átlagosan a gazdálkodók használatában lévő termőföldterületek egynegyede nem annak a településnek a határában van, ahol a gazdálkodó lakik. Ám amíg az egyéni gazdálkodók esetében az ilyen termőföldek csak 15, a gazdasági szervezetek esetében 34,1%-ot tesznek ki. Logikus lenne, ha a kishatárú községekben működő gazdasági szervezetek más településen is gazdálkodnának, de nem így, hanem éppen fordítva áll a helyzet: a városi székhelyű gazdasági szervezetek által megművelt földterületek vannak a legnagyobb arányban (55,4%) egy másik (legtöbbször falusi) település határában. Ugyanilyen aránybeli különbség van a városi és falusi egyéni gazdák között is. A városi egyéni gazdák által művelt földterültek egynegyede nem a saját városuk határában van.

Mindez azt jelenti, hogy a legtöbb falu számára határa részben vagy akár egészében „elveszett", ami a helyiekre nézve súlyos gazdasági, társadalmi és tájfenntartási következményekkel jár.

Irodalom

Enyedi Gy. 1961: Földrajzi munkamegosztás és természeti körzetek a mezőgazdaságban. – *Földrajzi Értesítő*. 2. 153–171. o.

Enyedi Gy. 1965: *A mezőgazdaság földrajzi típusai Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Földrajzi Tanulmányok 4.)

Enyedi Gy. 1992: A magyar falu – nyertes, vesztes? – *Társadalmi Szemle*. 8–9. 39–47. o.

Kovács K. – Bihari Zs. 1998: Bomlás és sarjadás az agrárgazdaságban. – *Replika*. 33–34. 177–194. o.

Kovács K. – Bihari Zs. 2000: Változó agrárgazdaság a térben. In: Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón.* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 282–297. o.

Kovács T. 1996: A termőföld privatizációjának regionális vetülete. – *Tér és Társadalom.* 4. 61–79. o.

Kovács T. 2001: A földhasználatban megnyilvánuló főbb területi különbségek. – *Területi Statisztika.* 5. 457–465. o.

Kovács T. 2010: *A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása.* Budapest, L'Harmattan.

KSH 2000: A magyar mezőgazdaság a 2000. évben – területi adatok. – Budapest.

KSH 2000: A magyar mezőgazdaság a 2000. évben – településsoros adatok. – Budapest.

KSH 2008: A mezőgazdaság fejlesztésének regionális különbségei, változások a rendszerváltástól napjainkig. Szeged.

Laczka É. 2010: Agrárcenzusok szerepe az agrárinformációs rendszerben (1895–2010). – *Gazdálkodás.* 3. 322–332. o.

Maurel, M.-C. 1993: A mezőgazdaság privatizációja – a magyar megközelítés sajátosságai. – *Tér és Társadalom.* 3–4. 115–134. o.

VIDÉKI VÁLTOZÁSOK A RENDSZERVÁLTOZÁS UTÁN

Kovács Katalin

Enyedi Györgyöt 80. születésnapján köszöntve arra teszek kísérletet, hogy az ünnepelt falvakról írott gondolatai közül a számomra legfontosabbakra reflektálva összegezzem e tárgyhoz kapcsolódó kutatásaimat. Két témakört emelek ki, amelyek Enyedi 1992-es keltezésű, „A magyar falu – nyertes, vesztes?" című tanulmánya mellett több, nyolcvanas években keletkezett írásában is szerepelnek (*Enyedi,* 1980; *Enyedi,* 1983). Ezek az alábbiak:

1. az életkörülmények falvak és városok közötti különbségeinek csökkenése, ugyanakkor a falvak differenciálódása,
2. az önkormányzatisággal kapcsolatos várakozások beteljesülése.

Mivel az utóbbi években elsősorban hátrányos helyzetű kistelepülésekkel foglalkoztam mind alapkutatásaimban, mind fejlesztő munkám során, reflexióim főként az e településtípusról szerzett ismeretekre támaszkodnak.[1]

1. Falusi (vidéki) folyamatok és kimenetelük a rendszerváltozás után

Amikor Enyedi a falvak jövőjéről beszélt, azt mindig a hazai és a nemzetközi fejleményeket összevetve, és a településrendszer egészében zajló folyamatokat értelmezve tette. 1980-ban megjelent könyvében a hatvanas évekig a fejlett országokban is jellemző városi növekedés megtorpanását, a fejlettség és a városnövekedés jelenségének szétválását prognosztizálta egyfelől, a vidék két alapfunkciójának – lakóhely, az élelmiszertermelés színtere – tartós fennmaradását,[2]

[1] A tanulmány több részfejezete megegyezik a „Kistelepülések lejtmenetben" c. tanulmányban közöltekkel, amely a „Hátrányban, vidéken" c. tanulmánykötetben jelenik meg. Szerkeszti Kovács Katalin.

[2] „(…) nézetem szerint a települések közötti funkcionális különbség továbbra is megmarad – lesznek központi, más településeket is vonzó, a teret szervező helyek (városok) és lakóhely jellegű, a helyi lakosság ellátására és a helyi erőforrás-hasznosításra rendelt települések (falvak) – ebből világosan következik, hogy a falvak hosszú távú fennmaradását tételezem fel." (*Enyedi,* 1980. 150–151. o.)

mi több, egy jobb jövőt, a hosszú évtizedekig tartó lejtmenet emelkedőre váltását jósolta, másfelől. Ugyanakkor azt is világosan látta, hogy ez a lehetőség nem minden község-kategóriának adatik meg: a hanyatló falvak két fő csoportját különböztette meg, ahol további gyors elnéptelenedést várt: a torz társadalomszerkezetű aprófalvakat és a tiszántúli tanyás területeket (*Enyedi,* 1980). Nyolcvanas években írt munkáiban is a falvakra jellemző funkciók szűkülését, a lakóhelyi szerep további erősödését, és emellett a faluállomány további differenciálódását vetítette előre. „A magyar falu soha nem volt egyveretű (...) de soha nem volt olyan differenciált, mint napjainkban" – írja Enyedi egy 1983-ban született tanulmányában. Ugyanakkor egy évtizeddel később arra figyelmeztet: „(...) a kibontakozó piacgazdaság keményen próbára teszi a falvak lakóit, s ennek nyilvánvalóan nemcsak nyertesei, hanem vesztesei is lesznek – az egyének szintjén, a falusi társadalom egyes csoportjainak szintjén, és a falusi településcsoportok szintjén egyaránt" (*Enyedi,* 1992. 39. o.).

Nos, vizsgáljuk meg: mi történt a rendszerváltozás óta eltelt majd húsz évben azokban a dimenziókban, amelyeket Enyedi korábban fölvetett. Emelkedtek vagy süllyedtek a falvak, közeledtek az életkörülmények a városhoz vagy távolodtak, vesztesek a magyar falvak vagy nyertesek?

Amikor Beluszky Pál és Sikos T. Tamás enciklopédikus jellegű falutipológiáját elkészítette 2007-ben, nyolc (altípusokkal együtt 14) típusba sorolta a falvakat, s kilenc, érzékletesen körülírt „falutájat" is meghatározott. „Egyveretűségről" tehát szó sincs, ám a szerzőpáros mégis egyfajta homogenizálódásról beszél, amelyet a korábban differenciáló tényezők általánossá válása eredményezett: az ingázásé, a mezőgazdaság visszaszorulásáé, a (csak) „lakótelepülések" térnyeréséé (*Beluszky–Sikos,* 2007). A falvak között tehát eme alapvető fontosságú tényezők tekintetében több volt a hasonlóság az ezredfordulón, mint a felmutatható különbség, s ezek a vonások a városokhoz is közelítették őket.

Ha a legegyszerűbb adatokat vesszük számba, azt látjuk, hogy 2007-ben 2704 községi és 143 nagyközségi jogállású település volt Magyarországon, előbbi kategóriában 2,74 millióan, utóbbiban durván 575 ezren éltek, e két kategória az ország népességének 33%-át, egyharmadát tette ki. Nem történt tehát nagyságrendi változás a falusi és városi népesség arányában az elmúlt három évtizedben, annak ellenére, hogy beigazolódott: a városok növekedése megállt, s megfordult a falvakból való elvándorlás évtizedek óta szakadatlanul tartó folyamata is. Tetemes volt a falvak vándorlási nyeresége (1990 és 2005 között 208 335 fő), sőt, a kis-és középvárosoké is. Ahol vándorlási veszteség mutatkozott, az a nagyvárosok csoportja volt, s a főváros járt az élen. Felerősödött tehát a „relatív dekoncentráció", a nagyvárosi agglomerációk bővültek, ami azt (is) jelenti, hogy Magyarországon is ugyanolyan ciklikusság jellemzi a településformáló folyamatokat, mint a fejlett világ többi országában.

A „fogyasztói vidék" megjelenése nem jelenti a termelő funkciók teljes eltűnését, hiszen hiába a tetemes szűkülés, az élelmiszertermelés színhelye továbbra is döntően a vidék marad, ám azt jelenti, hogy a falvakban lakók elsősorban fogyasztói és nem termelői minőségükben falusiak, ott laknak, de egyre inkább a városokban dolgoznak. Sőt, azt is jelenti, hogy a falvak a városiak fogyasztói habzsolásának (is) színtereivé, tárgyaivá váltak.

Vagyis Magyarország községeiben is megjelentek a városi fogyasztók, felértékelődött a vidékies (természetközeli, egészséges stb.) életmód-ideálok megvalósítását kínáló falu, és leértékelődött a zsúfolt, környezetszennyezéssel terhelt nagyváros. Ám az elemzések azt mutatják, hogy a városlakóknak jellemzően két, jól meghatározható rétege fordított a korábbi vándorlási irányokon, az egyik azért, mert megtehette, a másik azért, mert rákényszerült. Az előbbi, a módos középosztály, „szemelget(het)ett" a falvak között, s a jó fekvésű, városközeli községeket választotta, ezeket benépesítette („rájuk települt"), és mindjárt érték- és életformaváltást indukált a helyi társadalomban, miközben pozicionálta magát a helyi hatalomban (*Csurgó,* 2010; *Timár–Váradi,* 2000). Az utóbbi, a takarékosabb megélhetésben reménykedő elszegényedők csoportja, az olcsóbb ingatlanokat kínáló, a nagyvárosoktól távolabb eső falvakat kereste. A felértékelődés tehát korántsem volt egyenletes és általános a községállományban. Sőt, régen, vagy talán soha nem tapasztalt különbségek keletkeztek falvak és falvak között aszerint, hogy kik, milyen társadalmi réteghez tartozók lakják azokat.

A termelés felől a fogyasztás felé történő elmozdulás, a városiak megjelenése, és a vidéket átalakító fogyasztói („gyarmatosító") hevülete általános, európai jelenség (*Lowe–Marsden–Whatmore,* 1990; *Ray,* 2002; *Csurgó–Kovách–Megyesi,* 2009) és a középosztályhoz kötődik. A városi szegénység menekülése, a vidéki szegénység feltorlódása egyes vidéki térségekben ugyanakkor keleteurópai sajátosság, s vélhetően az átmenettel függ össze. Ám ez a folyamat is illeszkedik egy, a fejlett világban is ható szabályszerűséghez. A regionalizáció hatásáról van szó, amelynek növekvő jelentőségét több évtizeddel korábban Enyedi is, a rendszerváltozást követően perdöntővé váló erejét a Beluszky–Sikos szerzőpáros is hangsúlyozta (*Beluszky–Sikos,* 2007).

Hasonló következtetésre jutott az angol vidékszociológia egyik kiváló képviselője, Terry Marsden, aki egy 1999-ben megjelent tanulmányában a vidéken zajló strukturális változások kapcsán megjegyzi, hogy a fogyasztás előtérbe kerülése, a „termelő vidék" „fogyasztó vidékké" avanzsálása a fejlett országok vidéki térségeiben regionális mintázatokba ágyazottan zajlik, s ez a regionális beágyazottság sokkal erőteljesebb, mint korábban volt, olyannyira, hogy nemritkán függőséghez vezet. Marsden saját klasszifikációs rendszerében – a (i) *„megőrzött"*, (ii) a különböző érdekcsoportok harcainak kereszttüzében álló, *„vitatott"* (contested) mellett megalkotta a (iii) *„paternalista"* és a (iv) *„klientilista"* vidék fogalmát, utóbbin azokat a vidéki térségeket értve, amelyek állami

és európai uniós források nélkül nem boldogulnának (*Marsden,* 1998). A hivatkozott tanulmányokban az egyenlőtlen fejlődés és következményei igen, az elszegényedő vidékek drámai mértékű leszakadása a fősodortól – nem véletlenül – nem szerepel. Ezt a jelenséget, illetve mértékét a korábban Bihari Zsuzsannával, majd Koós Bálinttal 2007-ben folytatott, a településállomány 1995 és 2005 közötti átalakulását firtató elemzéseinkkel próbáltuk bemutatni. Ez utóbbi kutatásban egy ötös skálára helyeztük a településeket az ott élők jövedelmi és foglalkoztatási helyzetét, korösszetételét jelző indikátorok alapján.[3] (Nagyon kedvezőtlen társadalmi helyzetű településektől a nagyon kedvező társadalmi helyzetű településekig.). Az eredményeket az *1. ábra* mutatja.

1. ábra

A településállomány megoszlása a lakóik társadalmi helyzete szerint képzett csoportok között, 1995–2005

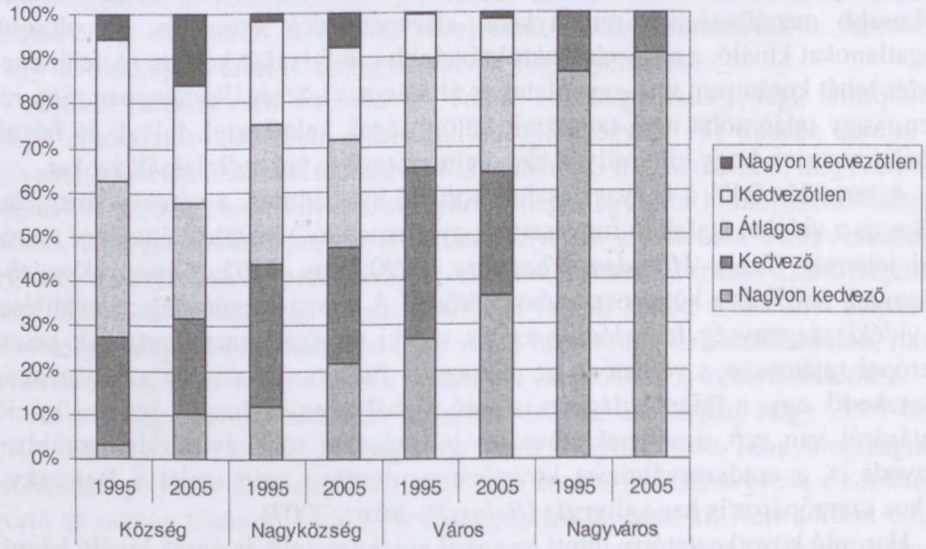

Forrás: Bihari Zs.–Koós B.–Kovács K. 2007: A települések szegénységi kockázata, adatbázis MTA RKK TKO.

[3] A felhasznált mutatók: 1. Fiatalodási index (a 0–14 évesek a 60 évnél idősebbek arányában) 1995, 2005; 2. Középfokú végzettségűek a 18 évesnél idősebbek arányában 1990, 2001; 3. Egy állandó lakosra jutó adózott havi jövedelem és nyugdíj 1995, 2005; 4. Regisztrált munkanélküliek a 18–59 évesek arányában 1995, 2005; 5. Nem korbetöltött nyugdíjasok aránya 1995, 2005. Mivel lakosságarányos indikátorokat használunk, a nagyvárosok (alkalmasint számbeli fölényben lévő) elesett társadalmi csoportjainak kimutatására ez a módszer nem alkalmas.

Ami a településhierarchia menti tagolódást illeti, az ábrán jól látszik, hogy 2005-re a városok között is észrevehetővé vált a nagyon hátrányos helyzetű népességűek kis csoportja (2%), bár nem meglepő módon a legmagasabb arányban (16%) a község-kategóriában képviselték magukat az elszegényedett települések.

A mélyreható polarizációs folyamat eredményét mutatja a *2. ábra*, amely szerint a javuló jövedelmi helyzetű és összetételű falvak zömmel Közép- és Északnyugat-Magyarországon, továbbá a szuburb zónákban találhatók, míg a fejlődési árnyékhelyzetben fekvő, romló jövedelmi pozícióval és szociális összetétellel bírók a Dél-Dunántúlon és Észak–Északkelet-Magyarországon összpontosulnak.

A regionális beágyazódás erejét mutatja, hogy nemcsak a falvak, hanem a kis- és középvárosi társadalmak szociális és jövedelmi helyzet alapján történő besorolása is a fejlett és fejletlen régiók szembenállását mutatja: míg négy régióban nem volt olyan város, amelynek helyi társadalma az átlagosnál rosszabb jövedelmi és szociális helyzetben lett volna, az a 24 város, amelyet kedvezőtlen vagy nagyon kedvezőtlen társadalmi összetétel jellemzett, egy kivételével – ez a Somogy megyei Nagybajom volt – az Észak-magyarországi vagy az Észak-alföldi régióban helyezkedett el. Az *1. táblázat* adatai azt is érzékeltetik, hogy míg a városi rang a Dunántúlon és Közép-Magyarországon garantálja a kedvező jövedelmi és szociális helyzetet, az ország keleti régióira ez nem jellemző.

1. táblázat

A városok megoszlása társadalmuk összetétele szerint a megyeközpontok és megyei jogú városok nélkül, 2005

Régió	Nagyon kedvező	Kedvező	Átlagos	Kedvezőtlen	Nagyon kedvezőtlen	Összesen
Dél-Alföld	2	12	25			39
Dél-Dunántúl	14	14	2	1		31
Észak-Alföld	4	12	24	13	3	56
Észak-Magyarország	5	13	9	6	1	34
Közép-Magyarország	25	8	3			36
Közép-Dunántúl	24	6	1			31
Nyugat-Dunántúl	18	4				22
Összesen	92	69	64	20	4	249

Forrás: Bihari Zs.–Koós B.–Kovács K. 2007: A települések szegénységi kockázata, adatbázis MTA RKK TKO.

2. ábra *Nyertesek és vesztesek a magyar község-állományban a falvak társadalmi összetétel szerint képzett csoportjaiban, 2005*

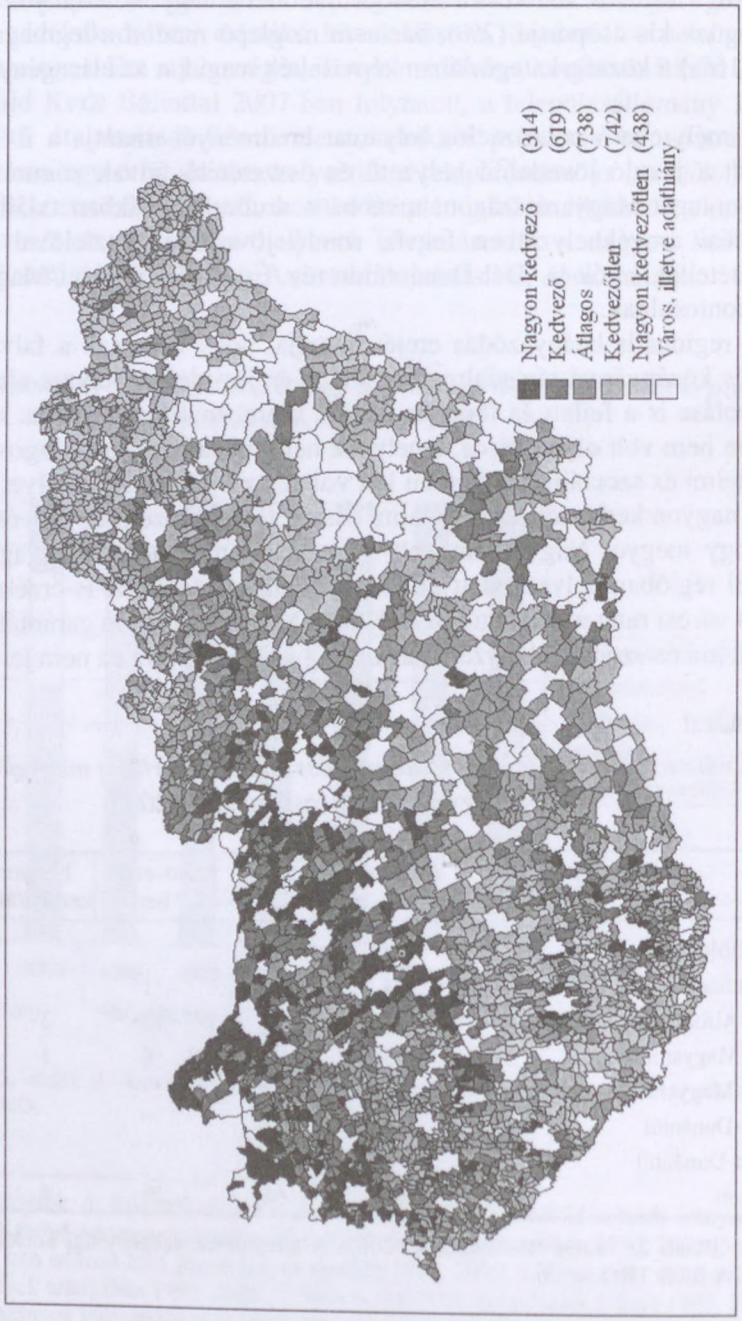

Forrás: Bihari Zs.–Koós B.–Kovács K. 2007: A települések szegénységi kockázata, adatbázis MTA RKK TKO.
Szerkesztette: Koós Bálint, MTA RKK TKO.

A különböző csoportok összetételének változása azt jelzi (*3. ábra*), hogy miközben Nyugat- és Közép-Magyarországon egyre több településen javul az ott élők jövedelmi és szociális helyzete, más peremvidéki tájakon mélyül és térben terjed a szegénység, vagyis erőteljes társadalmi, térbeli polarizálódás zajlik Magyarországon. A vidéki elszegényedés hátterében egyrészt a helyi gazdaság összeomlása, másrészt a nagyipari központok korábban távolsági és/vagy napi ingázóinak a városi munkahelyekről való tömeges kiszorulása áll. A visszatorlódó, alacsonyan képzett munkaerő ugyanis sem a töredékére olvadt agrárgazdaságban, sem más termelő, szolgáltató ágazatokban nem, illetve nem kellő számban talál munkát. Északkelet- és Délnyugat-Magyarországon, ezzel párhuzamosan, felgyorsultak a szegregálódási folyamatok is, amelyeknek a hatvanas–hetvenes évek „ágyaztak meg". Az tudniillik, hogy a paraszti gyökerekkel rendelkező családok elköltözései a kedvezőtlen forgalmi helyzetű kisfalvakban – ha nem is így nevezték akkoriban – „támogatott lakáspiacot" nyitottak olyan lakossági csoportok, jellemzően cigány családok számára, amelyek az aprófalvaknál is rosszabb helyzetű, rendszerint községi státussal sem rendelkező külterületi településrészeken, volt uradalmi pusztákon vagy cigánytelepeken éltek. 2001-ben mintegy tíz gettófalu és további száz olyan kistelepülés volt Magyarországon, ahol a helyi társadalom legalább felét cigány családok alkották. (Lásd még erről *Koós* és *Virág* tanulmányát a kötetben, s különösen Virág Tünde könyvét, *Virág,* 2010.)

A szegénység feltorlódása, a mobilitás hiánya, az, hogy elmaradt a falun munka nélkül maradottak tömeges városba áramlása – amint azt másokkal együtt Enyedi is várta (*Enyedi,* 1992) –, főként abból adódik, hogy nincs kereslet a vidéki, át- és továbbképzésre váró munkaerőre, mert a városokban megmaradt és keletkező munkahelyek jellege, munkaerőigénye ezt nem teremti meg (*Barta–Czirfusz–Kukely*, 2008). Hiányzik tehát a vándorlásra ösztönző húzóerő. A peremvidékek kisfalvaiban a maradás kényszer, a népességszám stabilitása mögött csak ott áll valóságos megtartó erő, ahol a régió gazdaságát erős nagyvárosi motor hajtja, mint Közép-Magyarországon, vagy ahol a szóban forgó vidék részét képezi egy kiterjedt, fejlett gazdasági övezetnek, amint azt elmondhatjuk a Közép- és Nyugat-magyarországi régióról. Itt a fejlődés/felzárkózás nem szigetszerű, nem korlátozódik a nagyvárosokra vagy/és azok udvarára, hanem térségi hatókörű integráló erő hatását mutatja.

Hozzáteszem: akik ismerik a településállomány méret szerinti csoportjainak elhelyezkedését, azok e térkép alapján arról is meggyőződhetnek, hogy a regionális beágyazódás döntő fontossága itt is beigazolódik, vagyis a földrajzi elhelyezkedés felülírja a településméretből adódó determinációkat: a leginkább aprófalvas szerkezetű nyugat-magyarországi régió falvai zömmel az előrelépők között szerepelnek. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a legrosszabb helyzetben a méretből és a fekvésből eredő hátrányok metszéspontjában lévő, a fejlet-

3. ábra

A településállomány helyzetének változása, 1995–2005

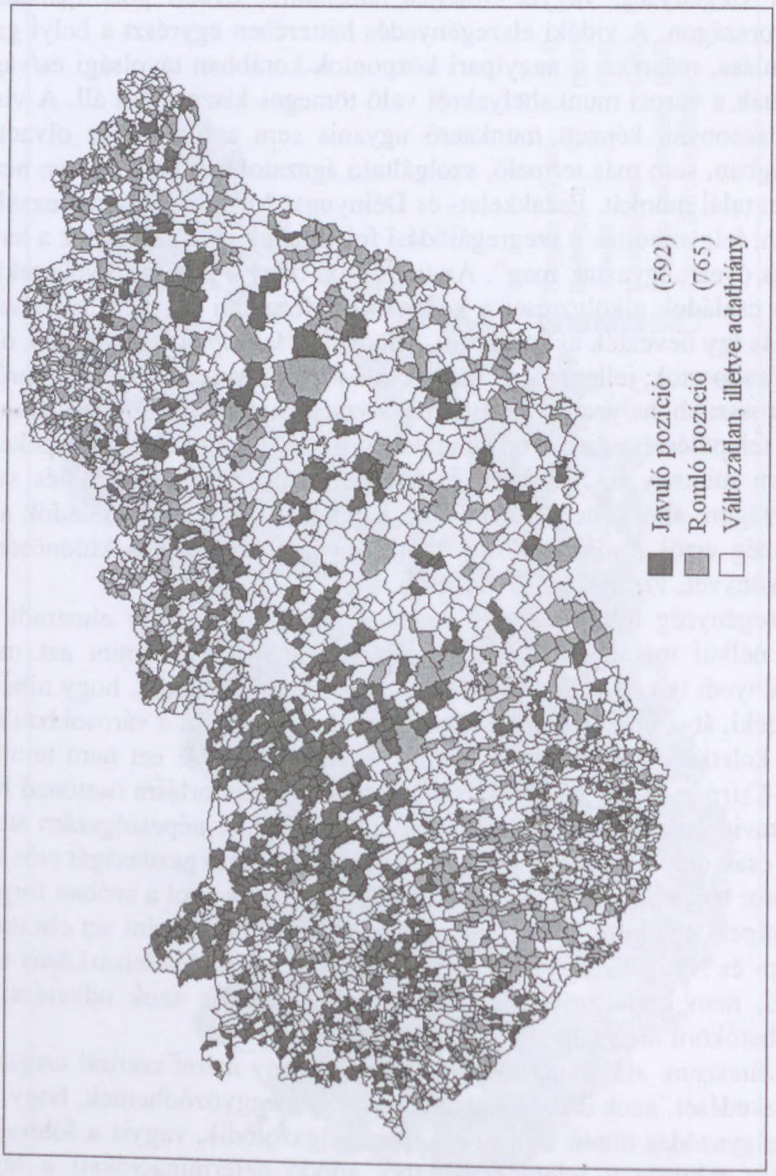

Forrás: Bihari Zs.–Kovács K. 2007: A települések szegénységi kockázata, adatbázis MTA RKK TKO.
Szerkesztette: Kovács Bálint, MTA RKK TKO.

len régiók peremvidékein elhelyezkedő aprófalvak vannak ma Magyarországon. S még egy lényeges mozzanat: a különbségek az ország fejlett és fejletlen régiói között, nő, méghozzá nagymértékben. A szegénységbe süllyedő települések aránya megháromszorozódott a Dél-dunántúli, Észak-magyarországi és Észak-alföldi régiókban. A *4. ábra* a kedvező és a kedvezőtlen társadalmi összetételű aprófalvak megoszlását mutatja az egyes régiók ötszáz lelkesnél kisebb településeinek körében. A regionális eltéréseket jól mutatja, hogy míg Közép-Magyarországon nincs elszegényedő aprófalu, az Észak-Alföldön a kedvező társadalmi összetételű kistelepülések csoportja hiányzik.

4. ábra

Az eltérő társadalomszerkezetű falvak megoszlása a régiók aprófalvainak körében, 2005, %

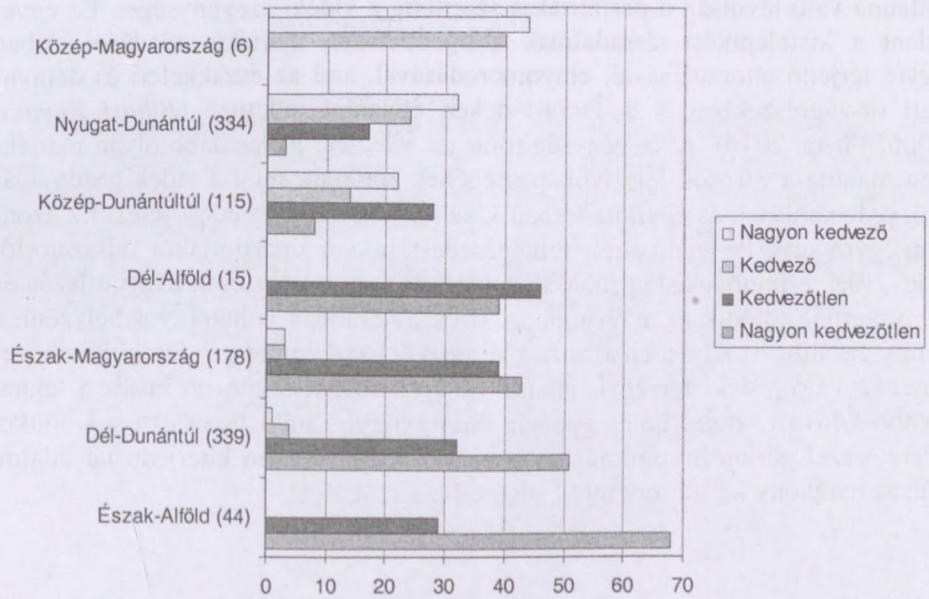

Forrás: Bihari Zs.–Koós B.–Kovács K. 2007: A települések szegénységi kockázata, adatbázis MTA RKK TKO.

A fejezet zárásaként, visszautalva a feltett kérdésekre, arra a következtetésre juthatunk, amelyre *Koós* és *Virág* is jutottak e kötetben megjelent tanulmányukban: a rendszerváltozás után „föl" is és „le" is vezetett út, vesztesek és nyertesek is vannak, s hogy mely falvak tartoznak egyik vagy másik csoportba, azt elsősorban regionális beágyazottságuk, vagyis annak a régiónak a munkaerő-piaci helyzete, településszerkezeti sajátosságai, közlekedési/elérhetőségi viszonyai

döntik el, amelyben elhelyezkednek. Ennek megfelelően a szerencsések számára a fejlődés, az előrelépés lehetőségét hozta a rendszerváltozás akkor is, ha történetesen a helyben foglalkoztatás lehetőségei beszűkültek. Ami a korábbiakhoz képest újdonságot jelent, az az, hogy az előrelépés esélye nemcsak a városok szűk környezetében és a fő közlekedési tengelyek mentén adatott meg, hanem olyan aprófalvakkal tűzdelt tájakon is, ahol a települések hálózatosodása előrehaladott, ahol több kisváros munkahelyei teszik elérhetővé a falvakban lakó munkavállalók foglalkoztatását, miként a Nyugat-Dunántúlon. Ez az a vidék, amely a fejlett kapitalista országokban végbemenő átalakulással összhangban fejlődik, ahol a városok és falvak által biztosított életkörülmények között csekély a különbség, sőt, alkalmasint a verseny a falu javára dől(ne) el, jóllehet a gazdasági erő itt is a városokban összpontosul.

A másik póluson csak az utóbbi van meg, ám a városi gazdaságok sajátosságai, a hagyományosan gyenge hálózati kapcsolatok, az ilyen módon áthidalhatatlanná váló távolság a perifériákra szorította a vidéki szegénységet. Ez egyet jelent a kistelepülési társadalmak elfogadhatatlan mértékű, ráadásul térben egyre terjedő eltorzulásával, elnyomorodásával, ami az északkeleti és délnyugati országrészekben, s a Tisza-vidéken egyaránt jellemző (*Bihari–Kovács,* 2006; *Virág,* 2010). A szegénység tömeges jelenléte itt legalább olyan mértékben mutatja a városok felszívóképességének korlátait, mint a vidék gazdaságának összeomlását, és egyfajta térben lokalizálható túlnépesedést jelez. Ez azonban egyre kevésbé jelent agrár-túlnépesedést, hiszen a perifériákra „visszatorlódott", illetve felnövekedett munkaerő többsége nem, vagy csak nagyon lazán és kényszerből kötődik az agráriumhoz. Ezek a korábban is hátrányos helyzetű, a rendszerváltozást követően azonban kompakt társadalmi és gazdasági krízisövezetekké váló vidéki térségek jelentik a ma területfejlesztői számára a legnagyobb kihívást, amire nincs gyorsan ható gyógyír, ám a lassú és okos építkezésre, ezzel párhuzamosan az egyre halmozódó és térben kiterjedő társadalmi válság hatékony kezelésére mind sürgetőbb a szükség!

2. Az önkormányzatiság problémaköre

Amikor Enyedi György falutipológiát készített a hetvenes években, többek között az alapellátások kérdése érdekelte, az, hogy egy-egy településen milyen a lakossági infrastruktúra állapota. Ezeken a kutatásokon alapultak azok a kritikai észrevételei, amelyeket az 1971. évi Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepcióval kapcsolatban megfogalmazott, éppen azért, mert az az alapszolgáltatásokat is a hierarchia felsőbb szintjeire allokálta. Külön megemlíti az iskolabezárások problémáját, nehezményezve, hogy „az iskolakörzetesítések keretében

1974 és 1977 között (...) az összes iskola 40%-át zárták be" (*Enyedi,* 1983. 350. o.). Nemcsak a bezárások tényét, hanem azok előkészítetlenségét, és az ebből következő, az érintett lakosság életét megnehezítő napi gondokat kifogásolja. Egy évtizeddel később megelégedéssel konstatálja az önkormányzati törvény életbe lépését, amely megszüntette a települések közötti hierarchikus viszonyokat, ugyanakkor figyelmeztet az önállóság következményeire is, amely a saját erőforrások híján lévő kistelepülések esetében lecsúszáshoz vezethet. Ugyancsak aggodalommal tölti el a települési önkormányzatok „befelé fordulása", amelyet a fejlett világban tapasztalható és kívánatos tendenciákkal ellentétesnek tart (*Enyedi,* 1992).

A kérdés az, hogy vajon azok a remények, amelyet a társadalomtudományokkal foglalkozó szakemberek túlnyomó többsége, köztük Enyedi György is az önkormányzatisághoz fűztek, beigazolódtak-e? Nyertek vagy veszítettek ebben a tekintetben a falvak?

* * *

A kérdés nem egyszerűen megválaszolható. Azt biztosan állíthatom, hogy a falvakat járva nem találkoztam olyan szereplővel, aki az önkormányzatiság elvét megkérdőjelezte volna. Olyanokkal igen, főképpen a Dél-Dunántúlon, akik – aprófalvak vezetőiként – attól féltek, hogy a 2007-ben életbe lépő szigorítások nemcsak az igazgatási feladatköröket érintik majd, hanem a kistelepülési önkormányzatok önállóságát is.[4] Ők számoltak ezzel az eshetőséggel és következményeivel, ehhez kapcsolódó javaslatokat is kidolgoztak. Ugyanakkor az is tény, hogy az önkormányzati rendszer finanszírozása ezer sebből vérzik, s emellett egy súlyos, belső ellentmondás is terheli, amelyet az ezzel foglalkozó szakemberek szerint az önkormányzatok méretétől függetlenül megállapított, széles hatáskör okoz. Ez azt jelenti, hogy az intézményfenntartás, így pl. az alapfokú közoktatási intézmények fenntartása önkormányzati feladatkör, a legkisebb települést is kötelezi, más kérdés, hogy a szolgáltatást nem szükséges önállóan és helyben biztosítani. Nem lett volna ez baj – úgy vélem –, ha az önállósodásra nem „befelé fordulással" reagálnak az önkormányzatok a rendszerváltozás után, s ha az együttműködések előtt nem tornyosulna még ma is számtalan akadály, valós érdekkülönbségek, a szűkös források mellett egyre élesebb versenyhelyzet, ma már értelmetlennek tűnő „hagyományos" helyi ellenségeskedések, és az

[4] Ekkor vezették be ugyanis, hogy a körjegyzőségek megalakulását ösztönző kiegészítő normatívák és az ÖNHIKI jogosultsági feltételeit is felemelik: korábban az 500 fősnél kisebb településeknél húzták meg a határt, ettől kezdve az ezer fősnél kisebb lélekszámú, forráshiányos települések csak abban az esetben jogosultak ÖNHIKI támogatásra, ha körjegyzőségekben működnek (és teljesítik a közoktatási intézmények létszám-kritériumait).

olyan rossz tapasztalatok, mint amilyen a hetvenes évekbeli körzetesítés emléke.

Ugyanakkor azt sem állíthatjuk, hogy semmi nem történt ebben a tekintetben a rendszerváltozás óta. A kilencvenes évekre különösen jellemző volt a társulások megalakulása, s az 1996-ban megszületett területfejlesztési törvény[5] is sokat tett az önkormányzati együttműködések intézményesítéséért. Az önkormányzati együttműködésekre a legnagyobb hatással azonban az 1997-es, ún. „társulási törvény"[6] és a 2004-es „kistérségi törvény" volt, legalábbis a kistelepülések világában. A társulási törvény mintegy utólag foglalta keretbe a települések között önkéntes alapon, elszórtan létrejött együttműködéseket. A többcélú kistérségi társulások (TKT) életre hívását ösztönző törvény (a továbbiakban: kistérségi törvény)[7], elébe ment az eseményeknek, s jellegében is gyökeresen eltért hétéves előzményétől. Mindenekelőtt

- maga diktálta a térbeli és szervezeti struktúrákat (statisztikai kistérségek),
- bár „alul" meglévő szervezetekre épített, felülről diktálta, hogy itt milyen feltételekkel, milyen társulási formában, milyen feladatellátás folyjon;
- a társulási törvény pluralizmusával[8] szemben, amely egy-egy szolgáltatásra többféle társulási formát enged meg, egyetlen modell javasolt, ti. a többcélú kistérségi társulás szervezeti modelljét, azt viszont több tevékenységre.

A kistérségi törvény – bár preambulumában a közszolgáltatások minősége javításának szándékáról többet beszél, mint a hatékonysági szempontokról – rövid működési tapasztalatait összegezve, eleddig inkább az utóbbiról szólt. Ugyanis a nemcsak szétaprózott, hanem a feladatellátás ellentmondásaival, konfliktusaival terhelt, ráadásul nagyobb részt jövedelemhiányos önkormányzatok súlyos működési és finanszírozási zavarokkal küzdöttek az ezredfordulón és küzdenek ma is. Ugyanakkor nem kell nagy találékonyság ahhoz, hogy a 174 kistérségben egy lehetséges „északi" modell „nagyméretű", több települést magában foglaló önkormányzatainak előképét lássuk, bár ezt csak liberális közgazdászok voltak bátrak nyíltan kívánságlistájukra venni (*Bokros* et al. 2006), a kormányzati erők tagadták. Bárhogyan is: értelmezésem szerint a TKT struktúra egyszerre szól önkormányzati reformtörekvésről, méghozzá az alapszint (az önkormányzati szint) és a területi szintek, közvetlenül az alsó-középszint részleges újrakonfigurálásáról, és a magyar önkormányzati rendszer legfőbb belső ellentmondásának (differenciálatlan, széles feladatkör) feloldásáról. Ez utóbbi

[5] 1996. évi XXI. törvény a területfejlesztésről és a területrendezésről.

[6] 1997. évi CXXXV. törvény a helyi önkormányzatok társulásairól és együttműködéséről.

[7] 2004. évi CVII. törvény a települési önkormányzatok többcélú kistérségi társulásáról.

[8] Egy-egy közszolgáltatásra ajánlott többféle társulási forma.

problémakörbe tartozik a feladatoknak települési szintről település feletti szintre történő átadása, amely a TKT konstrukció egyik legfontosabb, ösztönzőkkel bátorított eleme. Azt a problémát, hogy a kistérségi szinten nincsenek választott önkormányzatok, a törvényalkotó úgy kívánja megoldani, hogy a települések demokratikusan megválasztott vezetőinek tanácsa (TKT Tanács) dönt a vállalt közszolgáltatások fenntartásának és ellátási módjának kérdéseiben.

A TKT szervezeti modell önkéntes alapú, bár a fejlemények azt mutatják, hogy ez is elégséges volt a társulások gyors elterjedéséhez: rövid három esztendő leforgása alatt minden települési önkormányzat ilyen társulásba tömörült. A magyarázat egyszerű: az önkormányzatok egy része nem tudott, más része nem akart lemondani azokról a többletforrásokról, amelyek a többcélú kistérségi társulásokon keresztül finanszírozzák a feladatellátást.

A TKT kötelező feltételeit azokban a térségekben, ahol a településszerkezet nagyméretű vagy legalább közepes méretű településeken nyugszik, a kötelező feladatok végrehajtása nem kívánt nagy áldozatot, a társulás jelentősége mérsékelt, mint ahogyan azok a prémiumösszegek is, amelyeket a konstrukció ajánl. Más vidékeken, aprófalvas tájakon a feltételek teljesítése drámai mértékű változtatásokat csikart ki, főképpen a közoktatási intézményekben (lásd erről lentebb), miközben az is tény, hogy a szociális ellátás területén a korábbinál sokkal jobban sikerült teríteni az alapszolgáltatásokat, és a megerősödött ügynökségek révén a kistérségek fejlesztési folyamatba való bekapcsolása is eredményes volt. Más kérdés, hogy a kistérségen belül mennyire sikerült a leginkább elnyomorodott településeket elérni – ezzel kapcsolatban empirikus kutatásaink nem hoztak egyértelműen pozitív eredményeket.

Az egyik legfontosabb kérdés azonban az, hogy vajon elfogadható-e a kistérségi törvény univerzalizmusa, az, hogy egyféle módon kívánja kezelni az Alföld és a Budapesti Agglomeráció nagytelepüléseinek, továbbá az aprófalvas övezetek kistérségeinek közszolgáltatási gondjait.[9] Ezzel kapcsolatban súlyos kételyeket fogalmaztak meg azok az esettanulmányok, amelyek 2007–2008 folyamán születtek az ország eltérő adottságú kistérségeiben: míg egyik oldalon a szerzők nem látták a kistérségi ernyő értelmét, hiszen a nagyméretű önkormányzatok önállóan is képesek a feladatellátásra, a másik oldalon, az aprófalvas kistérségekben túl nagynak bizonyult a kistérség. Itt a mikrotérségi együttműködések tűntek racionálisnak, fenntarthatónak (*Kovács–Somlyódyné Pfeil,* 2008; *Váradi,* 2008). Azok az együttműködések, amelyek gyakran ugyanolyan összetételben működnek, mint az 1971-es OTK után. Érdekes paradoxon.

[9] A probléma nem új keletű, Enyedi is megemlíti a megfelelőjét az OTK kapcsán: „(...) az általános elveket nehéz volt alkalmazni az Alföld, a Dunántúl és Észak-Magyarország nagyon eltérő településhálózatában. Az alföldi falvak nagy része olyan népes, hogy az alapellátás a településben megszervezhető, nemigen szorulnak alsó fokú központokra." (*Enyedi,* 1980. 169. o.)

2.1. A finanszírozás további prései: közbevetés a falusi iskolákról

A kistelepülések világában a kistérségi törvény hozta el a fordulat évét 2004-ben, amelyet 2006–2007-ben a fordulat irányának normatíva-szabályozással történő megerősítése, szigorítása, majd 2007-ben az ún. önhibájukon kívül hátrányos helyzetben lévő települések (a továbbiakban ÖNHIKI) támogatási szabályainak az új, szigorított szabályokhoz való igazítása követett.

Közvetlen előzményt az jelentette, hogy 2003-ra a közoktatás elérkezett finanszírozhatósága határához, miközben teljesítménymutatói romlottak. A legrosszabbul teljesítő iskolák éppen az aprófalvas válságrégiók szegregálódó kistelepülésein működtek: nos, vitatható módon ezek az iskolák kerültek a kisiskolák ellen indított negatív kampány homlokterébe. Az elemzések egyöntetűen rámutattak arra, hogy a kisiskolák működtetése fajlagosan, tehát egy tanulóra vetítve kétségtelenül drágább, sőt, a nagyon kicsi iskolák extrém módon drágák, ám csak a helyi költségvetéshez mérten, mert oly kevés gyermek tanul ezekben az iskolákban, hogy finanszírozásuk részaránya a közoktatás éves költségeiben csupán néhány százalékot jelent (*Hermann,* 2005c; *Horn,* 2005). Abban is egyetértés mutatkozott a kutatók között, hogy a kisiskolák gyengébb teljesítményei mögött nem a méret, hanem a tanulók társadalmi háttere áll: ha az ebből következő hatásokat figyelembe vesszük, nem marad különbség a kisebb és a nagyobb méretű iskolák teljesítményei között (*Imre,* 2003; *Radó,* 2006). Ugyanakkor a támogatáspolitika ellentmondásossága is reflektorfénybe került, nevezetesen az, hogy egyrészről ösztönözte az intézményfenntartó társulások megalakulását, másrészről az iskolákat fenntartó kistelepüléseket is támogatta (*Hermann,* 2005b). A másik tényező, amely miatt az önkormányzatok vonakodtak a hatékonysági szempontokat érvényesíteni, az a kisiskolák helyi társadalmakban játszott szerepéből következett: a fenntartók csak akkor voltak hajlandók bezárni iskolájukat, ha annak további működtetése csőddel fenyegette a település költségvetését. Vagyis a megtakarításért cserébe nem voltak hajlandók megfizetni annak „politikai költségét". Ezért „csak olyan kormányzati programok jelenthetnek megoldást, melyek... egyúttal a politikai költségek jelentős részét is magukra vállalják" (*Hermann,* 2005a, 16. o.). Azt a trójai falovat pedig, amely az e politikai költséget magára vállaló kormányzati politikát hordozta, többcélú kistérségi társulásnak hívták.

A már hivatkozott kistérségi törvény végrehajtási rendeletei, majd az éves költségvetési törvények erős társulási ösztönzőket hordoztak, pontosabban: támogatás-megvonással sújtották azokat az önkormányzatokat, amelyek nem teljesítették az előírt létszámkritériumokat (felmenő rendszerben a közoktatási törvényben megengedett átlaglétszámok 65, majd 75%-a), amelyekhez 2007-

ben az ÖNHIKI hozzáférés szabályozását is hozzá igazították.[10] 2007 óta azok az ezer fősnél kisebb települések, amelyek önálló polgármesteri hivatalt tartanak fent, és nem csatlakoznak körjegyzőséghez, vagy/és közoktatási intézményeiket nem az előírtak szerinti létszámokkal működtetik, tekintet nélkül a társulási formára, csak az alapnormatívákra maradtak jogosultak és elestek a feltételek teljesítéséhez kötött többletnormatíváktól, illetve az ÖNHIKI-től. Az ilyen módon következetessé váló finanszírozási prés következményei alól csak azok a kivételes helyzetű kistelepülések bújhatnak ki, amelyek magas helyi adóbevétellel rendelkeznek.

Az intézmény-fenntartási feltételek nagymértékű szigorodása tömeges, a községi fenntartók majdnem felét érintő intézmény-összevonási hullámot indított, és az alapfokú oktatási intézmények 9%-ának bezárásához vezetett rövid négy év alatt. Imre Anna (*Imre,* 2008) egyik tanulmánya, egy 2008-as ÁSZ jelentés (ÁSZ, 2008), Balázs Éva vizsgálatai (*Balázs,* 2009) és végül saját számításaim is ezt igazolják. A történtek szemléltetésére egyetlen grafikont tartok érdemesnek bemutatni, mert nemcsak a községi iskolák oldalán mutatkozó veszteséget mutatja, hanem a menekülési ösvényeket is, amelyek elsőrendűen a társulás keretében történő, az alapítványi, az egyházi és a kisebbségi önkormányzatok keretében történő iskolafenntartáshoz vezettek (*5. ábra*).

Azt nem állíthatjuk, hogy a legnagyobb vesztesek, a községek körében el is tűntek a szóban forgó feladat-ellátási helyek, mert erről nincs adatunk. Azt viszont állítjuk, hogy a változás drasztikus mértékű, arányba állítható azzal a mértékkel, illetve mértéktelenséggel, amit Enyedi az OTK kapcsán kifogásolt. Ráadásul egy jelenleg folyó kutatás szerint[11] az iskola-összevonásokat megelőző előkészítés is rendszerint ugyanúgy elmaradt, mint négy évtizeddel korábban.

* * *

A következő fejezetekben egy hátrányos helyzetű kistelepülések közegében végzett empirikus kutatás eredményeit közlöm, amely az itt felvetett problémakörök mindegyikét érinti, az önkormányzati finanszírozást, az intézményfenntartás és a kistelepülési önkormányzatok önállóságának kérdéseit. E fejezetekben főként arra az összegző tanulmányra támaszkodom, amelyet a kutatás során készült esettanulmányok alapján készítettem.[12] Itt mondok köszönetet az esetta-

[10] Korábban óvodában és alsó tagozaton 50%, felső tagozaton 70%-os arányban kellett a létszámkritériumokat teljesíteni.

[11] TÁMOP 3.1.1. 7. pillér, a kutatás vezetője Balázs Éva, Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet.

[12] Komplex kutatások a kistelepülések fenntartható finanszírozásáért. Összegzés és ajánlások. Budapest, 2008. A kutatás támogatója a Szociális és Munkaügyi Minisztérium volt.

nulmányok szerzőinek: Hamar Annának, Jávor Károlynak, Kiss J. Péternek, Koós Bálintnak, Magócs Krisztinának, Rácz Katalinnak, Sain Mátyásnak, Váradi Monika Máriának, Virág Tündének.

5. ábra

A feladatellátó helyek fenntartói körének változása, 2008/2004

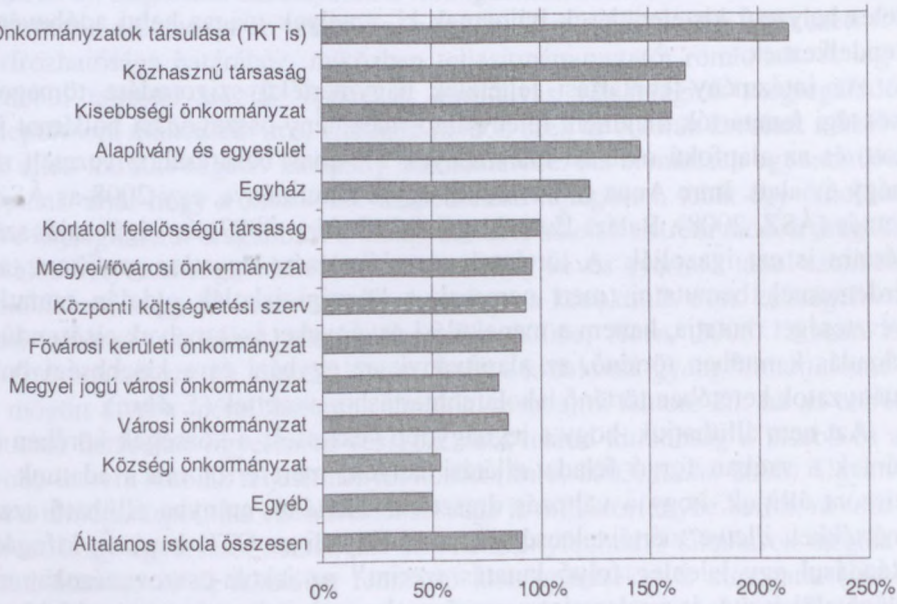

Forrás: KIRSTAT, összeállította: Bihari Zsuzsa – saját szerkesztés a Bihari Zsuzsa által összeállított adatbázisból.

2.2. Egy empirikus kutatás tanulságai

A 2007-ben végzett kutatás fő kérdése az volt, hogy az önkormányzati finanszírozás és a fejlesztési források hozzáférésének mai rendszere mellett hogyan biztosítható, biztosítható-e egyáltalán a kistelepülések, különös tekintettel a hátrányos helyzetű kistelepülések működtetése, fejlesztése. Ezért a vizsgálat olyan kérdéseket is feszegetett, mint a kistelepülési önkormányzatiság és a feladatellátás önálló vagy társulásban történő módja. A kutatás elsősorban kérdőíves adatfelvételre támaszkodott, de strukturált interjúk is készültek. Jelen beszámoló elsősorban az előbbiekre épül. A vizsgálati terepek (Zselic–Hegyhát, Közép-Tisza-vidék, Cserehát) egy, az országot átszelő, képzeletbeli átló mentén helyezkedtek el, kiválasztásuk úgy történt, hogy a többszörös hátránnyal sújtott

települések megfelelő reprezentációja biztosítva legyen. A vizsgált három vidéki térség összesen 206 településéről 90 tett eleget kérésünknek és töltötte ki a kiküldött kérdőívet.

Az önkormányzatok „szegénysége" tekintetében érzékelhető különbség mutatkozott a három terep között: a Dél-Dunántúlon viszonylag konszolidált helyzetet mutatott a vizsgálat, a Tisza-vidéken számos önkormányzat csődhelyzetet prognosztizált, míg az északkeleti határszél falvai közül ezt a fokozatot többen elérték, csak a működésképtelen önkormányzatoknak nyújtott kormányzati támogatásra számíthattak. A kialakult helyzet okairól az önkormányzati vezetők meglehetősen markáns véleményt alkottak, amint az a *2. táblázatból* kiolvasható.

A pénzügyi nehézségek okaként az intézményfenntartás alulfinanszírozottságát és a magas szociális kiadásokat jelölték meg, bár térségenként más-más hangsúllyal. Nem véletlen, hogy a Csereháton kaptak a szociális kiadások magas említési arányt (46%), míg a Tisza-vidéken, ahol a népesebb falvak még rendelkeztek óvodákkal, iskolákkal, esetleg idősek otthonát is működtettek, az intézményfenntartás költségeit nehezményezték leginkább (az említések 44%-a). Végső soron ezzel kapcsolatos a dél-dunántúliak panasza is, ahol a válaszadók a megemelt pedagógusbéreket[13] okolták leginkább a kialakult helyzetért (36%-os említési arány).

A hiányzó fedezetet vagy az e célra létrehozott kormányzati támogatással biztosították az önkormányzatok (34%-os említés-arány), vagy – ennél is nagyobb arányban – kényszerültek hitelt felvenni (37%), s a vagyon értékesítését sem jelentéktelen számban említették (11%) (*3. táblázat*).

Felmerül a kérdés, hogy ha így áll a helyzet, ha ilyen nagymértékű terhet jelent az intézmények működtetése, akkor miért ragaszkodnak az önkormányzatok mégis körömszakadtukig a megtartásukhoz. Erre más és más válaszok születtek, attól függően, hogy melyik intézményről volt szó, hogy mekkora volt az önkormányzat teherbíró képessége és hogy a megkérdezett településvezető mekkora jelentőséget tulajdonított az adott intézmény megmaradásának a település hosszabb távú fennmaradása, önállósága, autonómiája szempontjából.

Legtöbb településen, már ahol volt még iskola, a fenntartás önállóságának elveszítése, az ettől való félelem okozott feszültséget. Voltak, akik úgy vélekedtek, hogy az iskola megszűnése végzetes lehet a falu számára, mert elvándorlást indukál, mások pénzügyi értelemben vett mozgásterük beszűkülését tartották a legnagyobb problémának – joggal. *„Tehát ha egyben van nekem egy pénzem, akkor az egyik hónapban erre költöm, a másik hónapban arra költöm. Lehet, hogy most az iskolára költök többet és elveszem a... mit tudom én, a település,*

[13] A pedagógusbérek emeléséről a kormány döntött, de a megvalósítást az önkormányzatokra hárította.

2. táblázat

A forráshiány áthidalásának választott útjai a megkérdezett önkormányzatok körében

Mezotérségek	Váratlan esemény	Szociális kiadások	Intézmény-fenntartás	Új, kötelező feladatok	Új, önként vállalt feladatok	A bér-emelések hatásai	Egyéb	Összesen
				Említések száma, db				
Cserehát	3	16	13	3				35
Dél-Dunántúl	1	2	15	5	3	11	5	42
Tisza-vidék	1	11	15	2	1	3	1	34
Összes említés	5	29	43	10	4	14	6	111
				Említések aránya, %				
Cserehát	9	46	37	9	0	0	0	100
Dél-Dunántúl	2	5	36	12	7	26	12	100
Tisza-vidék	3	32	44	6	3	9	3	100
Összes említés	5	26	39	9	4	13	5	100

Forrás: Kérdőíves vizsgálat.

3. táblázat

A forráshiány áthidalásának választott útjai a megkérdezett önkormányzatok körében

Mezotérségek	ÖNHIKI	Hitelfelvétel	Önkormányzati vagyon értékesítése	Feladatellátás részleges szüneteltetése	Feladatellátás teljes szüneteltetése	Egyéb	Összesen
			Említések száma, db				
Cserehát	16	13	1	2	1	1	34
Dél-Dunántúl	8	16	4	2	3	5	38
Közép-Tisza-vidék	11	12	6	0	1	2	32
Összes említés	35	41	11	4	5	8	104
			Említések aránya, %				
Cserehát	47,1	38,2	2,9	5,9	2,9	2,9	100,0
Dél-Dunántúl	21,1	42,1	10,5	5,3	7,9	13,2	100,0
Közép-Tisza-vidék	34,4	37,5	18,8	0,0	3,1	6,3	100,0
Összes említés	33,7	39,4	10,6	3,8	4,8	7,7	100,0

Forrás: Kérdőíves vizsgálat.

vagy az általános feladatoktól, de lehet, hogy a következő hónapban nem kell annyit költenem az iskolára, mondjuk a nyári szünetben, vagy mit tudom én, és akkor azt meg másra tudom fordítani." (Polgármester, Csenyéte, Borsod-Abaúj-Zemplén megye.)

A közoktatási intézmények vonatkozásában elkülönülnek a Tisza-vidéki falvak, ahol markánsan fogalmazódott meg az igény, hogy az óvoda és az alsó tagozatos iskola mindenképpen helyben maradjon; a törpefalvakkal tűzdelt Csereháton és a Dél-Dunántúlon ez már nem merült fel ilyen egyöntetűséggel (lévén, hogy az 500 fősnél kisebb falvak 90%-ában sem óvoda, sem iskola nem működött, és visszaállításukkal kapcsolatban nem merült fel igény).

A kérdőív az önálló önkormányzatisághoz és polgármesteri hivatalhoz való ragaszkodás mértékét is feltérképezte a megkérdezett önkormányzatok körében. A Cserehát és a Tisza-vidék településvezetői fontosnak tartották, hogy megmaradjon az egy település, egy önkormányzat elve, s hogy minden településen legyen egy választott személy, a polgármester, akihez az ott élők ügyes-bajos dolgaikkal fordulhatnak. A Dél-Dunántúlon ugyanúgy fontosnak tartották, hogy minden településen legyen „valaki", de ezt – a vészterhes jövővel kalkulálva – nem a polgármesterséghez kötötték, ám nem azért, mert az önkormányzatok feladásában gondolkodtak. Ebben a régióban a kistelepülési polgármesterek komolyan tartottak attól, hogy az ötszáz fősnél kisebb települések nemcsak főállású polgármestereiket veszíthetik el, hanem önkormányzati önállóságukat is veszély fenyegeti. Ezért javasolták, hogy ha ez bekövetkezne, legyen mód egy ún. falugazda vagy falugondnok foglalkoztatására, akinek munkaköre a jelenlegi falugondnok és a közmunkások irányításában résztvevő polgármester munkakörének ötvözete lenne. Az önálló polgármesteri hivatal szükségességével kapcsolatban megfogalmazott véleményekre ugyanaz jellemző, mint az iskolák esetében: ahol még működött önálló hivatal, elvesztésétől féltek, ahol már körjegyzőségben működtek az önkormányzatok, ott, ha panaszkodtak, nem a központi településnek való kiszolgáltatottságot, egyoldalú függést panaszolták. Hozzátesszük: a még önállóak körjegyzőségtől való félelmét a szocializmusban működött közös községi tanácsok ma is élénken élő emléke okozza, amikor a kistelepüléseket nemcsak politikai önállóságuktól és intézményeiktől fosztották meg, hanem azzal is sújtották őket, hogy a közös fejlesztési alapból a legritkább esetben jutott számukra. *„Fontosnak tartom [az önkormányzatiságot]. Tudom, milyen volt, amikor a baranyajenői közös tanácshoz tartoztunk, és ezekbe a halálra ítélt falvakba nem jutott semmi. Fontosnak tartom, hogy helyi emberek döntsenek, mert a kistérségben nem tudják, hogy Tormásnak mire van szüksége. Egy ember nem elég a faluba, aki képviseli, az a baj, hogy a kisfaluban kevés a civil szervezet, hogy tudnának maguknak olyan jogokat kivívni, hogy elérjenek célokat, érdekérvényesítés, hogy kikényszerítsék az önkormányzatokat valamire, ez a kis falvakban nem működik."* (Polgármester, Tormás, Baranya megye.)

A települési önállóság megtartásához a polgármesterek többsége ragaszkodik, a részönkormányzatok bevezetésétől tartanak. Az önálló önkormányzatiságot a helyi demokrácia letéteményesének és a hatékony érdekérvényesítés garanciájának tekintik. Véleményük szerint csak az önálló költségvetéssel rendelkező önkormányzatnak van lehetősége autonóm döntésekre, a fejlesztésekhez szükséges feltételek megteremtésére. Ehhez az erősen elnyomorodott, gettósodó településeken hozzátették, hogy csak a választott polgármesternek van elég tekintélye ahhoz, hogy a társadalmi béke érdekében eljárjon (például a közmunkához való hozzájutás informális szabályozásával, a munkavezetői szerep vállalásával stb.). *„Akkor tud működni és megélni a falu, ha van egy polgármester, aki gazdaként működik a településen. Ezt nem lehet magasabb szintről irányítani... ha nem lesz itt egy ember, aki vigye ezt a prímet, akkor meghalt ez a falu. ...nagyon fontos ..., hogy legalább egyvalaki legyen, aki helyben tud dönteni, irányítani, mert ezeknek az embereknek nagyon nagy szükségük van rá. Meg ott a központból nem lehet azt, hogy most tíz ember és akkor irányítod, hogy ássa az árkot, ez nem működik már sajnos. Mindenért szaladni kell, hát itt nincs semmi, festékért, bármiért, olyan igények vannak itt."* (Polgármester, Tornaszentandrás, Borsod-Abaúj-Zemplén megye.)

Az iskolák és önkormányzati hivatalok feladását, a társulásban (körjegyzőségben) való működést a település jövőjét veszélyeztető tényezőként értékelték az ilyen intézményekkel még rendelkező települések vezetői, ugyanakkor túlnyomó többségük elégedetten nyilatkozott a többcélú kistérségi társulások szociális ellátásban vállalt szerepéről. Ez olyan szociális feladatok ellátását jelenti, amelyet korábban a törvény települési szinten és népességszámhoz kötve határozott meg (családgondozás, gyermekjóléti szolgálat, jelzőrendszeres házi segítségnyújtás), s a szolgáltatások típusától függően, csak a nagyobb településeken, jobbára a városokban tette kötelezővé. Ez a helyzet változott meg a többcélú kistérségi társulások bevezetésével, amikor is a társulások majd mindegyikében legalább egy szociális alapellátási forma (rendszerint a gyermekvédelem és családsegítés) körzeti feladattá vált.

A jelenlegi társulási formákkal kapcsolatban mindenütt vannak panaszok, de örömök is. Ahol az elégedettség dominál a kistelepülések részéről, ott rendszerint a kistelepülések beleszólási jogosítványai igen erőteljesek, ahol a városok lakosságarányos szavazati ügyrendet erőltettek a társulásra,[14] ott az önkéntesség, a kiszámíthatóság, a politikamentesség és a demokrácia elveit kérik számon a társulásokon.

[14]A CVII/2004. sz. kistérségi törvény értelmében a társulások maguk dönthették el, hogy az egy település egy szavazat elvét követik, vagy a lakosságszám aránya szerint súlyozzák a szavazatokat.

Ha a fejlesztési lehetőségekkel és a pályázatokkal kapcsolatban kapott információkat vesszük számba, a kutatás igazolta egyik fő hipotézisünket, azt, hogy a kistelepülések vezetőinek többsége a „bevett" pályázatok között a hazai decentralizált forrásokat tartja a legfontosabbnak. Ennek az az oka, hogy – visszautalva a kistelepülési önkormányzatok bevételi struktúrájára – mivel költségvetésükben jellemzően nagyon alacsony a saját bevétel aránya és magas a kötött célra felhasználható állami támogatásoké, a kistelepülések zöme gyakorlatilag nem rendelkezik fejlesztésre fordítható jövedelemmel. Amelyik mégis csupán kis költségvetésű fejlesztésekre tud pályázni, egyszerű pályázati feltételek és szinkron-finanszírozás mellett. *„Jó, hogy maradt a CÉDE, TEKI...*[15] *tavaly már arról volt szó, hogy ezeket megszüntetik, ezeknek a kistelepüléseknek ezek a hazai pályázatok hatalmas nagy segítséget jelentenek. Évi két-három millió keretekből, kiszámíthatóan, ezt a rendszert tartanám meg. Két-három-négy millió, az már nagy segítség."* (Polgármester, Baranyajenő, Baranya megye.)

Az uniós fejlesztési források felhasználásának gátjait firtató kérdésekre a három térségben az illetékes régiók pályáztatási rendszerének különbözőségeit érzékeltető válaszokat kaptunk. A pályázati témaköröket a kistelepülések fejlesztési igényeitől leginkább távol állónak a Dél-Dunántúlon értékelték, és itt volt a legmagasabb a jogosultsági feltételeket és a magas pályázati küszöbértékeket kifogásoló említések száma is. A vélemények ilyen alakulásában főszerepe volt az integrált közoktatási infrastruktúra-fejlesztésre kiírt ROP pályázatnak, amely – egyebek mellett – 300 fős tanulói létszámhoz és vertikális integrációhoz (legalább az iskola és az óvoda szervezeti integrációja) kötötte a pályázatok befogadási feltételeit, ami ebben a töredezett településszerkezetű régióban szinte kizárólag városokban teljesíthető feltétel. Ez nemcsak azt jelenti, hogy a falvakat gyakorlatilag kizárták a regionális operatív program egyik legfontosabb intézkedéséből a Dél-Dunántúlon, hanem azt is, hogy felerősítették az iskolák koncentrálásának folyamatát. Ennek köszönhetően négy év alatt 66%-kal csökkent az önálló községi fenntartású iskolák száma a régióban, 16%-kal nagyobb mértékben, mint az országos átlag (*Kovács,* 2009b).

A csereháti települések nincstelensége tükröződik abban, hogy ott hangzott el a legtöbb panasz a pályázati dokumentáció bekerülésével és az önrész biztosításával kapcsolatban, de itt nehezményezték leginkább az adminisztrációs követelmények bonyolultságát és más – pl. a partnerek számára vonatkozó – feltételeket is. A várakozásokkal ellentétben, egyik térségben sem panaszkodtak a pályázatok megírásának és lebonyolításának nehézségeire. Pályázatíró tehát volna elég, a kistelepülések számára nyitott és elérhető pályázatokban és az önerő képességben van hiány (*4. táblázat*).

[15]Az interjú 2007-ben készült!

4. táblázat

A fejlesztések gátjai a válaszokból számolt átlagértékek alapján

Nehézségek, hiányosságok, problémák	Cserehát	Dél-Dunántúl	Tisza-vidék
	átlag*		
Nincs megfelelő pályázat	2,6	4,0	2,0
Nincs, aki megírja a pályázatot	2,2	1,8	2,0
Nincs, aki lebonyolítsa a pályázatot	2,0	1,8	1,8
Jogosultsági feltételek: nem jogosultak pályázat beadására éppen ott, ahol pályázni szeretnének	3,3	3,8	2,3
Települések közötti együttműködési nehézségek	2,2	2,2	1,7
A pályázathoz szükséges tervdokumentáció költsége túl magas	4,2	3,7	3,8
Az adminisztráció bonyolultsága, szigorúsága	4,7	3,9	3,5
Információhiány, nem tudnak a pályázatról	2,1	2,5	1,7
Nem tudták biztosítani az önerőt	4,2	3,4	3,8
ÖNHIKI	3,5	3,1	3,6
A pályázat minimális mérete túl magas	3,3	3,4	2,7
Túl szigorú feltételek (pl. a megkövetelt partnerek száma)	3,3	2,8	2,9

* 1 = legjobb, 5 = legrosszabb érték.
Forrás: Kérdőíves vizsgálat.

3. Okok és okozatok: önkormányzati bevételi hiányok kistelepülési nézőpontból

Ha feltesszük a kérdést, hogy mi az oka a kistelepülési önkormányzatok szorult helyzetének, akkor általános, a vidéki térségeket és azon belül a kistelepüléseket különösen érintő okokat találunk, mint amilyen a nagymértékű demográfiai erózió s a vidéki gazdaság összeomlást követő regenerálódásának területi különbségei, amelyekről a tanulmány első fejezetében szóltunk. Ugyanis ezek azok a tényezők, amelyek a vidéki térségek nagy részében, de különösen a perifériákon nagymértékben csökkentették a falvak reprodukciós és gazdasági potenciálját, ahol pedig a gettósodás ütötte fel a fejét, ott ugyan nő a gyermekek száma, erősödik a reprodukciós potenciál, ám ez tűrhetetlen mértékű elnyomorodással párosul. Azok a kistelepülések, amelyek korábban képesek voltak arra, hogy önálló óvodát, iskolát tartsanak fenn, egyre szorongatottabb helyzetbe kerültek, nincs elég gyermek, akiket intézményeik nevelhetnének, és nincs elég gazdasági szereplő, aki adójával hozzájárulna az intézményfenntartás vagy/és a

fejlesztés költségeihez. Gyakran a kettő, intézményfenntartás vagy fejlesztés egymás rovására történik. *„Persze, rosszak az utak, a járdák, de minek javítani, ha nem lesz, aki járjon rajta?"*– ismételgették egy alig több, mint ötszáz fős faluban 2009 nyarán, miután a képviselő-testület úgy döntött, hogy a község minden megtakarítását a 60 fős iskola működtetésére fordítja, az azóta bekövetkezett politikai fordulattól remélve a támogatási feltételek javulását (*Kovács* et al. 2010. 68. o.).

Hozzá kell tennünk, a legkisebb települések legtöbbjének nem a „vagy-vagy", hanem a „sem-sem" helyzetével kell szembenézniük: miközben intézményeiket elveszítették, a fejlesztési forrásokhoz való hozzáférésük is rendkívül korlátozott, legalábbis a túlnyomó többség számára. Ezt mutatta ki egy, a kistelepülések rendszerváltozást követő fejlesztési esélyeit bemutató tanulmány (*Koós,* 2008), amely szerint a kilencvenes évek elején valóságos fejlesztési boom volt tapasztalható ebben a települési körben. Ez a korábbi időszakban elmaradt alapvető közüzemi fejlesztéseknek volt köszönhető (villany- és ivóvízhálózatok kiépítése), ám amint ezek megvalósultak, a fejlesztési hullámhegyet újra hullámvölgy követte. A következő lépcsőfokok, a gáz- és a szennyvízközművek kiépítésénél a kistelepülések újra hátrányos helyzetbe kerültek, a szűkös forrásokért folytatott versenyben rendre alulmaradtak a városokkal, s a népesebb községekkel szemben. Koós azt is kimutatta, hogy az ezredforduló elején ugyan újra javult a kistelepülések fejlesztési forrásokhoz való hozzáférése, azonban ez a „település-üzemeltetésre", továbbá az intézmények működtetésére fordítható bevételek egyre nagyobb mértékű szűkülésével járt együtt, ezért nem csökkentette a forráshiánnyal kapcsolatos panaszokat, főleg azok panaszait nem, akik a fejlesztési forrásokhoz sem fértek hozzá. *„Nekünk kellene kétmillió forint valamire, ahhoz hozzá tudnánk tenni harminc százalék önrészt, azzal meg tudnánk oldani a [z önkormányzati tulajdonban lévő] panzió felújítását, a berendezés kicserélését. Na most, ilyen pályázat nincsen. Ott kezdődik, hogy húszmillió. Nekem húszmillió nem kell, a megfelelő önrészt sem tudom hozzátenni. A TEKI, CÉDE ezt valamennyire még segítették... itt van a faluház, ahhoz nyertünk egymilliót, valamit csináltunk, folytatni kéne, de most nincs pályázat."* (Polgármester, Gadány, Somogy megye.)

Ezt érzékeltetik az *5–6. táblázatok* is, amelyek egyrészről azt mutatják, hogy milyen következetesen csökken a települések bevétele a kisebb méretkategóriákban, másrészt azt, hogy milyen drasztikusan csökkent a településüzemeltetésre, intézményfenntartásra költhető, ún. normatív támogatások aránya az állami támogatásokon belül: a legkisebb településeknél 40–50 százalékpontos csökkenéstől beszélhetünk, miközben a szóban forgó összegek is drámaian megcsappantak: a 300 fő alatti kistelepüléseken tizedére, a 300–500 lakost számlálóké

ötödére.[16] Részben ez a helyzet kényszerítette rá a legkisebb önkormányzatokat is arra, hogy adót vessenek ki, iparűzési adót a gazdasági szereplőkre és kommunális adót azokra, akik a településen lakóingatlannal rendelkeznek. Ennek köszönhetően háromszorozódott meg egy évtized alatt a helyi adók részaránya az önkormányzati bevételeken belül, ám a kistelepüléseken ez nominálisan olyan csekély összeget jelent, hogy alig valamit fedez; több polgármester panaszolta, hogy még a szemétszállításért kifizetett számla is magasabb, mint amennyi a kommunális adóból összejön. *„A helyi adóbevétel kicsi, kb. hárommillió az iparűzési adóból. A kommunális adó tavaly még nyolcezer forint volt, ez nagyon kevés, nem fedezte a tizenhatezer forintos szemétszállítás díját sem, a különbözetet az önkormányzat teszi hozzá, mert ez így olcsóbb szállítási díjat tudtak elérni. Soha annyi ember nem volt előtte a közmeghallgatáson, mint tavaly, mert a kommunális adót nyolcezerről tizenkettőre akarta emelni az önkormányzat. Aláírást gyűjtöttek ellenem, mondtam semmi gond, marad a nyolcezer forintos adó, de akkor mindenki maga fizeti ki a ráeső szemétszállítási díjat, ami tizenhatezer forint. Ez az érv hatott, most tizenkétezer a kommunális adó, de ez továbbra sem fedezi még a szemétszállítást sem."* (Polgármester, Csikóstöttös, Baranya megye.)

A kormányzat az alacsony saját bevételeket és a normatív támogatások csökkentését a kistelepüléseken elsősorban az ún. „megosztott bevételekkel" kívánta ellensúlyozni a vizsgált időszakban. Amint az alábbi táblázat mutatja, ez az a bevételtípus, amelyik a legerőteljesebben kompenzálja a települési hierarchia mentén növekvő saját bevételeket, éspedig három komponense közül[17] a személyi jövedelemadó újraelosztásának útján[18]. A kompenzációs mechanizmusoknak köszönhetően csak a legkisebb településeken csökkentek a bevételek 8%-kal, már a 300–1000 lelkes falvakban is kismértékben növekedett az összes bevétel a vizsgált egy évtized alatt (*7. táblázat*).

Bár a kutatás nem terjedt ki a szolgáltatások árának vizsgálatára, a kistelepülések polgármesterei nagymértékű áremelkedésről panaszkodtak a még megmaradt szolgáltatások tekintetében, mint amilyen a szemétszállítás és a szennyvíz eltávolítása, ezért a bevételek emelkedése rendszerint nem járt együtt a szolgáltatások bővülésével vagy színvonaluk emelkedésével.

[16] A táblázatok alapját az 1991 és 1995, továbbá a 2001 és 2005 közötti, összehasonlító áron számolt önkormányzati átlagbevételek jelentik, a számításokat Koós Bálint végezte el.

[17] Gépjárműadó, személyi jövedelemadó helyben maradó része és jogosultság esetén kiegészítés, egyéb, köztük a termőföld bérbeadásából származó adó.

[18] Magyarországon a személyi jövedelemadó mindössze 8–12%-a maradt helyben az utóbbi évtizedben, és a lakosságszámhoz mért nagyon magas iparűzési adóbevételeket is elvonások sújtják.

5. táblázat

A normatív támogatások arányának csökkenése az állami támogatásokon belül, és a helyi adók súlyának növekedése az önkormányzati bevételekben településkategóriánként

Településkategóriák népességszám szerint, fő	Normatív támogatások az összes állami támogatás százalékában	A helyi adók aránya az önkormányzatok bevételeiben	Normatív támogatások az összes állami támogatás százalékában	A helyi adók aránya az önkormányzatok bevételeiben
	az 1991–1995. évek átlaga		a 2001–2005. évek átlaga	
300 fő alatt	66	0	16	3
300 – 499	68	1	28	4
500 – 999	68	1	44	4
1 000 – 1 999	73	1	49	6
2 000 – 2 999	73	2	51	6
3 000 – 4 999	76	2	52	8
5 000 – 9 999	75	2	54	9
10 000 fő fölött	81	5	66	17
Összesen	78	4	59	14

Forrás: Magyar Államkincstár.

6. táblázat

Az állami támogatások, ezen belül a normatív támogatások és az önkormányzati saját bevételek alakulása településkategóriánként

Településkategóriák népességszám szerint, fő	Normatív támogatások*	Összes állami támogatás*	Saját bevételek	Összes bevétel*
	A 2001–2005. évek átlaga az 1991–1995. évek átlagának százalékában			
300 fő alatt	11	44	55	92
300 – 499	23	56	68	104
500 – 999	51	79	72	106
1 000 – 1 999	59	89	100	116
2 000 – 2 999	59	86	113	115
3 000 – 4 999	61	88	122	121
5 000 – 9 999	60	83	130	110
10 000 fő fölött	56	68	148	102
Összesen	56	74	138	105

*Összehasonlító áron.

Forrás: Magyar Államkincstár.

7. táblázat

Az egy főre jutó önkormányzati bevételek az átlaghoz mérten, településkategóriák szerint, 2005

Településkategóriák népességszám szerint, fő	Egy főre jutó saját bevétel	Egy főre jutó megosztott bevételek	Egy főre jutó állami támogatások
	Az országos érték %-ában		
500 fő alatt	29	154	92
500 – 999	36	128	119
1 000 – 4 999	49	112	107
5 000 – 9 999	65	107	101
10 000 – 40 000	121	119	110
50 000 – 80 000	151	102	117
Regionális központok	142	100	122
Budapest	145	35	49
Magyarország	100	100	100

Forrás: Magyar Államkincstár.

Ilyen kontextusban volt 2009-ig nagy jelentősége az ún. hazai területfejlesztési forrásoknak, amelyek ekkor még a kistelepülések számára is hozzáférhetők voltak annak ellenére, illetve azzal együtt is, hogy elosztásuk 2007 és 2009 között már nem a megyei, hanem a regionális területfejlesztési tanácsok hatáskörébe tartozott. A kutatásunk által érintett régiókban nem volt egyöntetű eme források allokációjának módja, de túlnyomórészt a formális és informális eljárások kombinációján, az érintett szintek együttműködésén alapult. Eme korábban kialakult „szokás" szerint a területfejlesztés koordinációjáért 1996 óta felelős kistérségek egy lakosságarány szerint kialakított keretet kaptak a felsőbb szintről, amit „leosztották" maguk között, majd a formális pályáztatás keretében megpályázták. A hazai decentralizált területfejlesztési források évek óta veszélyben voltak, mígnem a válság és az uniós fejlesztések társfinanszírozásához szükséges források következtében 2010-ben felfüggesztette azokat a kormányzat. Ismerve az uniós pályázatok kedvezményezési természetét, azt, hogy kevés kivétellel[19] a magas abszorpciós képességű térségeket támogatják (*Kovács*, 2009a), nehéz feltételezni, hogy ez ne rontaná drasztikusan a hátrányos helyzetű, kistelepülési önkormányzatok fejlesztési esélyeit a 2010. utáni években, hacsak a 2010 nyarán hivatalba lépő új kormányzat nem szánja el magát e források visszaállítására.

[19]Ilyenek a mezőgazdasági és vidékfejlesztési támogatások, egyes TÁMOP-os konstrukciók, és a leghátrányosabb helyzetű kistérségek felzárkóztatását célzó komplex program.

4. Zárszó

Tanulmányomban két témakörre összpontosítottam Enyedi György pályafutásában felmerült gazdag kínálatból. Egyrészről azt mutattam be, hogy a falvak fejlődési pályája a reméltnél ellentmondásosabban alakult, a rendszerváltozás csak azon községek, községcsoportok számára hozott előrelépést, amelyek fejlődő, kedvező helyzetű régiókban helyezkednek el. A nagy erejű polarizáció regionális beágyazottsággal összefüggő hatásának köszönhetően a fejletlen, strukturális válsággal és súlyos foglalkoztatási gondokkal küszködő régiókban a falvak helyzete romlott, s a legrosszabb helyzetű perifériákon kompakt társadalmi és gazdasági krízisövezetek jöttek létre. Egy, az önkormányzati társulásokról szóló közbevetés után, amely a többcélú kistérségi társulási konstrukció ellentmondásait mutatja be, a tanulmány második részében olyan önkormányzatok napi gondjairól, az önkormányzatiság érvényesülésének korlátairól igyekeztem ízelítőt adni, amelyek a krízisövezetekben próbálnak talpon maradni, miközben elszenvedik a regionális és helyi szintű válsághelyzetek minden következményét. A kistelepülési önkormányzatok kis híján ellehetetlenülő finanszírozási körülményei között, mozgásterük jellemzésére idézhetjük Vági Gábort, aki 1982-ben megjelent, nem mellesleg Enyedi György által lektorált könyvének zárszavában a lényegre mutat rá: „Gazdasági alap és erő nélkül az önkormányzat nyilvánvalóan fikció" (*Vági,* 1982. 214. o.).

Irodalom

Állami Számvevőszék: 0817. sz. jelentés a települési önkormányzatok többcélú kistérségi társulásainak a közszolgáltatások és a területfejlesztési feladatok ellátásában betöltött szerepének ellenőrzéséről. 2008. július. http://www.asz.hu/ASZ/www.nsf/jelentesek.html.

Balázs É. 2009: Kistérségi közoktatás. Tények és vélemények egy kérdőíves vizsgálatból. http://ofi.hu/rendezvenyek/kistersegek-utkozben.

Barta Gy. – Czirfusz M. – Kukely Gy. 2008: Újraiparosodás a nagyvilágban és Magyarországon. – *Tér és Társadalom.* 4. 1–20. o.

Beluszky P. – Sikos T. T. 2007: *Változó falvaink.* Budapest, MTA Társadalomkutató Központ. (Magyarország falutípusai az ezredfordulón.)

Bihari Zs. – Kovács K. 2006: Lejtők és csúszdák, avagy a foglalkoztatási esélyek térbeli egyenlőtlensége az ezredfordulón. – *Tér és Társadalom.* 4. 49–66. o.

Csurgó, B. 2010: „Vidéken lakni és vidéken élni". A városból kiköltözők vidékreprezentációja, mindennapi élete és hatásuk a vidék átalakulására: a város környéki vidék példája. ELTE TÁTK Szociológia Doktori Iskola, PhD-értekezés, kézirat

Bokros L. et al. 2006: Az utosló esély. – *Élet és Irodalom.* Április 28.

Csurgó, B. – Kovách, I. – Megyesi, B. 2009: Hungary: nature and culture – resource management and knowledge use in a Hungarian micro-region. In: Bruckmeier, K.–Tovey, H. (eds.): *Rural Sustainable Development in the Knowledge Society.* Ashgate, Aldershot. UK. 95–111. o.

Enyedi Gy. 1980: *Falvaink sorsa.* Budapest, Magvető Kiadó. (Gyorsuló idő.)

Enyedi Gy. 1983: A magyar településhálózat átalakulása. – *Magyar Tudomány*. 5. 341–352.
Enyedi Gy. 1992: A magyar falu – nyertes, vesztes? – *Társadalmi Szemle*. 8–9. 39–47. o.
Hermann Z. 2005a: A demográfiai változás hatása az iskolai ráfordításokra. http://ofi.hu/tudastar/hatekonysagi-problemak/demografiai-valtozas
Hermann Z. 2005b: A helyi és a központi szint felelősség-megosztása a hatékonyság javítása területén. http://ofi.hu/tudastar/onkormanyzat-kozoktatas/hermann-zoltan-helyi
Hermann Z. 2005c: A falusi kisiskolák és a mérethatékonysággal összefüggő hatékonyságveszteségek. http://ofi.hu/tudastar/hatekonysagi-problemak/falusi-kisiskolak
Horn D. 2005: A kistelepülések kisiskolái – társulás. http://ofi.hu/tudastar/onkormanyzat-kozoktatas/kistelepulesek.
Imre A. 2003: Oktatási feladat-ellátást segítő önkormányzati társulások. – *Magyar Pedagógia*. 3. 371–387.
Imre A. 2008: Kistelepülési iskolák az iskolarendszerben. – *Új Pedagógiai Szemle*.
Koós B. 2008: Három évtized a kistelepülések finanszírozásában: a változó fejlődési lehetőségek kora 1980–2005. In: Kovács K. (szerk.): Hátrányban – vidéken. (Megjelenés alatt.)
Koós B. – Virág T. 2010: Fel is út, le is út: községeink sorsa a rendszerváltás után. Lásd e kötetben.
Kovács K. 2009a: A fejlesztéspolitika területi hatásai. In: Pálné Kovács I. (szerk.): *Reform előtt?* Pécs, Baranya Megyei Önkormányzat. 43–55. o.
Kovács K. 2009b: Kistérségi társulások a közoktatásban. Kézirat.
Kovács K. – Nagyrónai J. – Nyakó M. – Rácz K. – Tóth M. 2009: Iskolamentők. Kézirat.
Kovács K. – Somlyódyné Pfeil E. (szerk.) 2008: *Függőben. Közszolgáltatás-szervezés a kistelepülések világában*. Budapest, KSZK ROP 3.1.1. Programigazgatóság. (Közigazgatási Olvasmányok)
Lowe, P. – Marsden, T. – Whatmore, S. (eds.) 1990: *Rural Restructuring. Global Processes and their Responses*. London, David Fulton Publishers.
Marsden, T. 1999: Rural futures: the consumption countryside and its regulation. – Sociologia Ruralis. 4. 501–519. o.
Radó P. (szerk.) 2006: *Kistelepülések kisiskolái. Az Oktatáspolitikai Elemzések Központja nyilvános közpolitikai elemzése*. Budapest, Sulinova Kht.
Ray, Ch. 2002: A mode of production for fragile rural economies: the territorial accumulation of forms of capital. – *Journal of Rural Studies*. 225–231. o.
Timár J. – Váradi M. M. 2000: A szuburbanizáció egyenlőtlen fejlődése az 1990-es évek Magyarországán. In: Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 153–176. o.
Vági G. 1982: *Versengés a fejlesztési forrásokért*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
Váradi M. M. 2008: Kistelepülések és kisiskolák: közoktatási tapasztalatok a kistérségi társulásokban. In: Kovács K. – Somlyódyné Pfeil E. (szerk.): *Függőben. Közszolgáltatás-szervezés a kistelepülések világában*. Budapest, KSZK ROP 3.1.1. Programigazgatóság, Complex Kiadó. 155–182. o.
Virág T. 2010: *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Budapest, Akadémia Kiadó.

II. FEJEZET

URBANIZÁCIÓ

BEVEZETŐ

Beluszky Pál

Egy, az i.e. III. évezredben keletkezett sumér szövegben olvasható: „…akkor az égi birodalom leszállt a földre és Eriduban virágzott."[1] A forrás értelmezői szerint ez a kitétel a város-falu egyértelmű megkülönböztetését, a világ két részre osztását jelenti, ahol a város – Eridu – az „égi világ" tükörképe, a „jó dolgok" gyűjtőhelye. A városok dicsérete azóta is folyamatos.[2] Elég Ady Endrére hivatkoznunk: „A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés. Egyszóval a Város: a kultúra."[3] Érthető, hogy Enyedi György figyelme – a „vidéki Magyarországon" megejtett terepszemle után – a társadalmi lét legintenzívebb színterei, a városok felé fordult. A nyolcvanas évek elejétől – miközben „vigyázó szemét" nem fordította el falvaink sorsáról sem – munkásságának középpontjába a városok, a városhálózat, az urbanizáció, a magyarországi urbanizáció sajátosságai, a világ városodása került. A nyolcvanas években megszülettek szintetizáló tanulmányai is e témakörben az urbanizációs ciklusok elméletének és a magyar településhálózat alakulásának összevetéséről, a városnövekedés szakaszairól, a máig viták kovászát képező kérdésről: van-e (volt-e) szocialista urbanizáció. S miután erre az 1989-ben (!) feltett kérdésre a „történelem" részben választ adott („szocializmus nincs, urbanizáció – úgy általában – talán"), laudációnk alanya már az „új" társadalomfejlődési-politikai szakasz urbanizációval kapcsolatos kérdéseire keresi a választ: melyek a sikeres városok, hogyan alakul a városfejlődés a közép-európai átmenetben és a globalizáció korában, hogyan függ össze a várospolitika, a városmarketing a városversenyben elért eredményekkel, vagy a „gyakorlattal" való kapcsolatot is dokumentálandó, számba veszi a városfejlődés rendszerváltás utáni politikai dilemmáit, elmondja véleményét Budapest városfejlesztésével kapcsolatban, és így tovább.

---

[1] Idézi: L. Benevolo: A város Európa történetében. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, én. 15. o.

[2] B. Oudin pl. abban látja a város hivatását, hogy az a szabadság helyszíne: „Ha egy szóban kellene definiálnunk a városi koncentráció létjogosultságát, azt mondhatnánk, sajátos hivatása, hogy a szabadság helyszíne legyen." (B. Oudin: A város védelmében. Corvina Kiadó, Budapest, én. 37. o.)

[3] Ady Endre: A város ellen. Budapesti Napló, 1907. aug. 6. Nem hallgatható el persze, hogy szinte ugyanannyi gáncs is érte a városokat, mint dicséret. A költőtől citált újságcikk is úgy folytatódik, hogy „…sohasem kényeztették el ebben az országban a városokat. De ilyen rosszindulat se tombolt még a városok ellen."

A városfejlődés, az urbanizáció Enyedi György által „figyelmünkbe ajánlott" szerteágazó, állandóan változó, újabb s újabb kérdéseket felvető problematikája néhány részletének elemzésével, továbbgondolásával, „lekövetésével", netán vitatásával kívánunk tisztelegni az Ünnepelt előtt.

Timár Judit és Kovács Zoltán egyaránt a kelet-közép-európai térség rendszerváltás utáni urbanizációjának sajátosságait veszi szemügyre, azokat a „torzulásokat" (?), amelyeket a tradicionális megkésettség, a szocialista korszak évtizedeinek nyugat-európaitól eltérő gazdaság- és településfejlesztési gyakorlata és politikai berendezkedése idézett elő az urbanizáció alakulásában, megállapítva, hogy a megváltozott viszonyok közepette felgyorsult a városhálózat belső differenciálódása, hogy feltételezhető: Közép-Kelet-Európa országai elérték modernkori történelmük urbanizációs plafonértékét, s a posztszocialista úrbanizáció ismét felszínre hozta a múltban gyökerező különbségeket. A globalizáció élesedő versenyt generál a térség városai között. Timár Judit szerint a mai magyarországi szuburbanizáció és dzsentrifikáció is a tőkefelhalmozást biztosító, a kapitalizmus elválaszthatatlan részét képező egyenlőtlen területi fejlődés (lokális, illetve regionális léptékű) manifesztációja; a dzsentrifikáció egy globális városi stratégia, a neoliberális urbanizmus megnyilvánulása.

Másrészt az államszocialista berendezkedés még fellelhető társadalmi viszonyai (maradványai) inkább erősítik, mint „lecsillapítják" ezt az egyenlőtlen fejlődést, inkább segítik, mint lassítják a hazai városfejlődés globális gazdasági és politikai transzformációba integrálását.

Nagy Erika és Nagy Gábor tanulmánya a szocialista korszakban az urbanizáció „motorjának" tartott iparosodást-iparosítást felváltó innováció, tudástermelés, tudásigényes szolgáltatások (végső soron a tercier, illetve quaterner szektor), mint városfejlesztő tényezők szerepét vizsgálja a nemzetközi folyamatok, vizsgálati eredmények s elméletek beható ismertetésével.

Beluszky Pál az urbanizáció egyik mellékösvényének (az alföldi mezővárosiasodásnak) sajátosságait vázolja fel, a „minoritások" szerepét hangsúlyozandó.

Szabó Julianna pedig az urbanizációs folyamat „irányításának" (városrendezés, szabályozás, tervezés) és vizsgálatának egy sajátos, gyakran figyelmen kívül hagyott aspektusára hívja fel figyelmünket: a városhatárok (tulajdonképpen a közigazgatási egységek léte) s a funkcionális és közigazgatási egységek gyakori meg nem felelésének következményeire.

Akadémiai székfoglaló. 1982. december 6.
Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.

AZ URBANIZÁCIÓS CIKLUS ÉS A MAGYAR TELEPÜLÉSHÁLÓZAT ÁTALAKULÁSA

Enyedi György

A magyar településhálózat átalakulása az elmúlt két évtizedben a kutatókat és a gyakorlati tervezőket egyaránt élénken foglalkoztatta. Mélyreható elemzések készültek a magyar településhálózat állapotáról, a felszabadulás utáni átalakulás irányairól. Ezekből az elemzésekből azonban igen eltérő következtetések születtek; ugyanazt a jelenséget hol a fejlődés jeleként, hol torzulásként értékelték. „Sohse tudott az igazsághoz/igazunk minket eljuttatni" – idézi Adyt mottóul egy, a településfejlesztési vitákról a közelmúltban megjelent cikk szerzője.[1] Nem is könnyű: a településváltozásokat másként érzékeli a benne lakó, a műszaki tervező, az igazgatási szakember, a gazdasági tervező, a társadalomtudományi kutató.

A közelmúlt éveiben a téma kilépett a szűken vett szaktudományok köréből: szociográfusok, közírók, a tömegkommunikációs eszközök figyelmét vonta magára. Érhető az érdeklődés: a település a *teljes* társadalmi tevékenység szervezeti-táji-műszaki kerete; és ez a keret jelentős részben megszabja a tevékenységek körét és formáit is. Életkörülményeink, a magyar társadalomban elfoglalt helyünk nemcsak iskolázottságunktól, foglalkozásunktól, jövedelmünktől, életkorunktól függ, hanem lakóhelyünktől, az életterünket megszabó településkörnyezettől is.

Miért éppen most nőtt meg az érdeklődés a terület- és településfejlesztés kérdései iránt? Semmiképpen nem azért, mert e téren éppen napjainkban tapasztalhatjuk a legnagyobb feszültségeket! Inkább *viszonylagos* jelentőségük nőtt meg, annak köszönhetően, hogy az elmúlt évtizedekben a településkörnyezet különbségeinél nagyobb jelentőségű társadalmi egyenlőtlenségeket számoltunk fel (mint pl. a mezőgazdasági foglalkozás jövedelmi hátrányát, vagy Budapest hatalmas ipari túlsúlyát). Ezen kívül természetszerűleg jelentkeznek településhálózatunk új fejlődési szakaszba lépésének konfliktusai. A konfliktusok a fejlődés természetes velejárói – s nem valaminő tervezési hibák. Tervezési hibák

[1] Vági Gábor: Településfejlesztés – vitákkal. – Kritika, 1983. 2. 13–14. o.

akkor következnek be, ha a település-átalakítással nem a normális társadalmi folyamatokat kívánjuk szolgálni, hanem fordítva: egy elképzelt településdogmába próbáljuk a társadalmi mozgásokat beszorítani.

Munkatársaimmal az elmúlt bő évtizedben a magyar településhálózat átalakulását vizsgáltuk. Kutatási eredményeinkkel vettünk részt az 1970-es évek nem formális, eltérő nézeteket hevesen ütköztető vitáiban. Az eredmények közé tartozott például a falusi településállomány elhaló, stagnáló és dinamikusan fejlődő részeinek feltárása; a 70-es évek településfejlesztési gyakorlata fokozódó városközpontúságának bizonyítása; a településfejlesztésben a tervutasítás jellegű központi elosztás túlzott mértékének megállapítása; a falu-város közeledés ellentmondásos jellegének megfogalmazása stb. Végül is a viták eredményesnek tűnnek: településpolitikánk ma átalakulóban van.

A megújuló településpolitika tudományos megalapozásához nem elégséges a konfliktusok feltárása, hanem egy új fejlődési pálya lehetséges irányait kell kibontani. Ehhez nézetem szerint a következők szükségesek:

1. A településhálózatot dinamikus rendszernek kell felfogni, amely egyensúlyi pályán halad. Valójában a településhálózat átalakulása olyan egyensúlyi helyzet keresése, amelyben a népesség térbeli, településenkénti eloszlása optimális a termelőerők fejlődése szempontjából.
2. Az egyensúlyi pálya meghatározásához eszerint szükséges a termelőerők területi eloszlási tendenciáinak feltárása és általában: településhálózatunk átalakulásának belehelyezése a modern urbanizáció tartós globális folyamataiba.

Előadásomnak az az *alaptétele,* hogy a magyar gazdaságot, a fejlődés intenzív szakaszába lépve, a termelőerők területi dekoncentrációja jellemezte; ennek megfelelően a településhálózatban is viszonylagos dekoncentrációs folyamatok indultak meg. A településszabályozás – és a településfejlődést erősen érintő ágazati szabályozások – azonban koncentrációs hatásúak maradtak, akadályozták az új egyensúlyi pálya kialakulását. Ismert konfliktusaink egy része ebből az ellenszabályozásból fakadt.

A tétel bizonyítására abból indulok ki, hogy *a modern urbanizáció ciklikus jellegű,* ebben koncentrációs és dekoncentrációs szakaszok váltogatják egymást. Elvetem tehát azt az elterjedt felfogást, hogy a városnövekedés mindent elsöprő áradása objektív fejlődéstörvény. Feltételezésem szerint a városnövekedésnek vannak expanzív és visszahúzódó szakaszai.

Ha az elmúlt két évszázad városnövekedését világméretekben tanulmányozzuk, a modern (az ipari forradalom utáni) urbanizációnak négy szakaszát különböztethetjük meg. Az egyes szakaszok „futása" nem azonos az egyes országokban: attól is függ, hogy mikor (milyen gazdaságtörténeti korszakban), milyen történelmileg kialakult településhálózattal, milyen társadalmi rendszerben lép-

nek be a ciklus egyes szakaszaiba. Az egyes szakaszok nem válnak el élesen egymástól, párhuzamosan is léteznek, egy-egy országon belül is, időben is. Fontos tanulság, hogy az egyes szakaszok – a modern urbanizáció kialakulási központjából, Nyugat-Európából – fokozatosan az egész Földön elterjednek, a helyi módosulások ellenére globális jellegűek. Ezért használhatóak a magyar településhálózat átalakulásának prognózisához is.

A ciklus *első* szakasza a *városrobbanás,* a rohamos városnövekedés. Ez egyértelműen a népesség települési koncentrálódásának időszaka. A szakasz kezdete az ipari forradalomhoz, általában a modern gazdaság elrugaszkodásához („take-off") kapcsolódik. Nyugat-Európa e szakaszba a XVIII–XIX. század fordulóján lépett. Részben a korabeli technológiával összefüggésben, részben a már a középkorban kiépült széles városhálózat következtében az iparosodás a településhálózat mélységében kiterjedt. A városnövekedés e hálózat számtalan pontján megindult, nem korlátozódott – az egyébként szintén látványosan bővülő – nagyvárosokra.

Észak-Amerikában az ipari forradalom alapjában városi jellegű településhálózatot talált. Az európai telepesek mindenekelőtt városokat hoztak létre, főleg a kelet-atlanti parton, de a csendes-óceáni parton és a Mississippi–Missouri mentén is. Az észak-amerikai ipari forradalom – technológiája is és munkaerőforrása is – Európából táplálkozott. Az ipari forradalmat követő városrobbanás ezért főleg a kelet-atlanti parthoz kötődött. Az ipari forradalmat követően jött csak létre tömegméretekben a falusi Amerika – a fő agrárvidék, a Közép-Nyugat földjét csak bő évszázada törték fel.

Két, már említett tényező: Nyugat-Európában a városhálózat iparosodás előtti széles kiépülése, Észak-Amerikában az agrárövezet kései betelepülése nagy szerepet játszott abban, hogy a térségben a városi népesség viszonylag gyorsan többségbe került a teljes népességen belül.

A *fejlődő országok* napjainkban léptek-lépnek a modern urbanizáció útjára. A városrobbanás elemi erejű – ma a gyors városnövekedésnek a harmadik világ a színtere. A városi népességnövekedés négyszer gyorsabb, mint a fejlett országokban. Ez a fejlődés csak kevéssé kötődik az ipari forradalomhoz. Az ún. gyorsan iparosodó fejlődő országokban az ipari forradalom hatása kétségtelen. A fejlődő országok zömében azonban a városnövekedés inkább a falusi válságon, mint a városi gazdaság fejlődésén alapul. Az elmaradott társadalmi szerkezetű, túlnépesedett mezőgazdaságból hatalmas tömegek keresnek menedéket a városokban – anélkül, hogy ott megfelelő foglalkozásra lelnének. A fejlődő országok sokmilliós nagyvárosaiban a lakosok nagy része – vagy éppen többsége – munkaalkalom híján élősdi, a nagyváros hulladékain tengődő réteggé válik. A városnövekedés csak néhány – a kisebb országokban egyetlen – nagyvárosra korlátozódik: nincs kis- és középvárosi hálózat. A Föld 38 négymilliónál népesebb városából 22 van a harmadik világban – de a városi népesség ará-

nya az összes lakosból csak 30%. A *városrobbanás* mai színterei – az esetek többségében – a legelmaradottabb gazdaságú, a legfalusibb országok. A falusi lakosság száma is gyarapszik (a magas természetes szaporodási aránynak köszönhetően), s az összes népesség 70–80%-át teszi ki.

Az urbanizációs ciklus *második* szakaszát relatív dekoncentráció jellemzi. A városnövekedés tovább tart, de jelentősen lefékeződik: a nagyvárosok központjaiban csökkenhet is a népesség, viszont gyorsan gyarapodnak az elővárosok. A falusi tér differenciálódik: dinamikus és hanyatló falvak csoportja válik el egymástól. A gazdasági fejlődés intenzív szakaszára való áttérésnek felel meg ez az urbanizációs szakasz.

A legfejlettebb ipari országokban ez a szakasz a múlt század végén kezdődött és az 1950-es, 1960-as évekig tartott. A korábbi egyszerű falu-város ellentét helyébe a városi agglomerációk (urbanizált terek) és rurális térségek polarizációja lépett.

Századunk első felének urbanizációs elméletei ezt a szakaszt vetítették előre a jövőre is. A társadalmi haladást, a falu társadalmi hátrányainak és retrográd társadalmi elemeinek eltűnését az 1920-as évek szovjet építészei éppen úgy, mint Európa társadalmi érzékenységű építészei a korábbi falusi településforma megszűnésében látták. Az Egyesült Államok keleti partvidékén, Boston és Washington között kialakult óriási városi agglomeráció, „mammutváros". („Megapolis" – ahogyan a francia geográfus Jean Gottman elnevezte 1950-ben) pedig előképül szolgált arra, hogyan fogják a városi agglomerációk a lakott teret elfoglalni. Úgy tűnik azonban, hogy századunk prognózisaiban csak egyetlen a bizonyosság: hogy soha nem válnak be. A jelen nem folytatódik egyszerűen a jövőben. A legfejlettebb tőkés országok városi expanziója megállt, urbanizációjuk új *(a harmadik)* szakaszba lépett: *a dekoncentráció (dezurbanizáció)* szakaszába.

E szakaszban a városnövekedés megáll, a falusi népesség száma és aránya növekedni kezd. Ennek első jelei Nagy-Britanniában az 1950-es években mutatkoztak, a 60-as években egyre több fejlett tőkés országban bukkantak fel, s 70-es évtized tapasztalatai alapján már e szakaszt általános szabálynak nevezhetjük. Jellemzői:

- A városok növekedése után az agglomerációk bővülése is megáll (vagy lefékeződik) és a népességgyarapodás fő színterei az agglomerációktól távolabbi, rurális térségek. Az Egyesült Államokban 1970 és 1980 között a nem városi népesség gyarapodása négyszer gyorsabb volt, mint a nagyvárosi agglomerációké; ennek eredményeként a falusi népesség aránya jelentősen nőtt és 1980-ban ismét elérte az 1960. évi arányt.
- A népesség-dekoncentrációt jelentős részben a gazdaság-dekoncentráció mozgatta. A 60-as és 70-es évek fordulójának gazdasági konjunktúrája

mindenütt jelentős vidéki ipartelepítést hozott; az agrár-ipari integráció fejlődése pedig a mezőgazdasági foglalkoztatás szűkülését ellensúlyozta.

– A népességnövekedésnek a falusi térségekbe való áthelyeződése nem a *régi* falu újjáéledését jelenti. A növekvő nem városi települések nem agrárjellegűek, a lakóhely technikai civilizációs foka nem marad el a városokétól. A „falura" annyiban hasonlítanak, hogy méretük lehetővé teszi lakóhelyi közösségek kialakulását, a természetközeli életforma vitelét. Ez az új falusi expanzió – szelektív. Nem támasztja fel az elnéptelenedett falvakat, nem állítja meg mindenütt az elnéptelenedési folyamatot. A falvak egy része különböző okokból – pl. nagyon csekély, elöregedett lakosság, mostoha mezőgazdasági-ökológiai feltételek, közlekedési elzártság stb. – nem tud bekapcsolódni a falvak újra-dinamizálódási áramába. A falusi térségen belül tehát tovább tart a népesség területi átcsoportosulása.

Vannak jelei egy újabb koncentrációs szakasznak, de e jelekből még nem rajzolható ki egyértelműen egy szabályos szakasz. (Ilyen jel a városközpontok megújhodása, – a közlekedés drágulása miatt – a napi munkába járási távolságok csökkenése.) Bizonyos, hogy az újabb koncentrációs szakasz – ha általánossá is válik, sokkal enyhébb lesz, mint az első városi népességrobbanás volt. Nem jár együtt a falusi népesség érdemleges csökkenésével, inkább az elővárosok és a városközpont lakóinak arányát módosíthatja némileg az utóbbi javára.

A nemzetközi tendenciákat összefoglalva tehát megállapíthatjuk, hogy az urbanizációs ciklus egészét eddig csak a legfejlettebb (tőkés) ipari országok futották be. A perifériikusan fejlett ipari országok (közöttük az iparosodott európai szocialista országok) a relatív dekoncentráció szakaszában vannak. A legfejlettebb országokat jelenleg a városi népességarány *csökkenése,* a legelmaradottabb országokat a viharos városnövekedés jellemzi.

Tekintsük át, hogy ez az általános településfejlődési modell hogyan érvényesül hazánkban!

Magyarországon a modern urbanizációs fejlődés – mint jól tudott – késve kezdődött a fejlett tőkés országokhoz viszonyítva. Fontosabb azonban az a sajátosság, hogy a városrobbanási szakasz két részre tagolódik és vagy egy évszázadig tart. A két részt egymástól tartós stagnálási szakasz választja el; az első és a második „robbanás" társadalmi és gazdasági körülményei lényegesen különböznek.

Az 1860-as évek magyar ipari forradalmát követő városrobbanás szinte csak a magyar fővárosra korlátozódott. A gyorsan gyarapodó bányász- vagy vasgyári telepek nem tudtak teljes értékű várossá válni. A legnépesebb vidéki városok nagy része mezőváros volt és maradt.[2] Az ipari forradalom ágazati jellege (élel-

[2] A középkori városok egy része hanyatlásnak indult.

miszeripar, bányászat, egyes kohászati ágak) sem orientálta az ipart egyértelműen a városokba. Az ipari forradalom után még évtizedekig roppant jelentős maradt a szétszórtan települő kisipar.

A magyar ipari forradalomban igen nagy szerepet játszott az infrastrukturális fejlesztés. 1870 és 1890 között az összes beruházás 60%-a jutott a háttérágazatba. A századfordulón a magyar főváros modern nagyváros volt, messze kiemelkedett Délkelet-Európa városai közül; az országban sűrű vasúthálózat épült ki; olyan innovációk, mint a városi tömegközlekedés, közvilágítás, telefon stb. Nyugat-Európához képest csekély késedelemmel jelentek meg hazánkban. Az ipari forradalom folyamatát azonban az I. világháború, majd a trianoni béke következményei, továbbá a társadalmi elmaradottság konzerválódása megakasztották. A két világháború között a magyar gazdaság gyakorlatilag stagnált. A városnövekedés szinte csak a fővárosra korlátozódott.

A második városrobbanás a szocialista iparosításhoz kapcsolódik, az 1950-es, 1960-as években. Az ehhez társuló városi népességnövekmény a magyar településhálózatban sokkal arányosabban jelent meg, mint az első városrobbanás idején. A 60-as évektől, tervszerű fejlesztés eredményeként, kibontakozott a vidéki közép- és ún. nagyvárosok hálózata. Az urbanizációs ciklus első szakasza végül is úgy zárult le hazánkban, hogy a városhálózat „alsó" szintjeinek teljes kiépülése még nem történt meg; a falusi szektor – gazdaságilag is – erős maradt, s a városi népesség nem került többségbe az összes népességen belül.

A második városrobbanás sokban különbözött az elsőtől. Az iparosítás jóval nagyobb méretű, korszerűbb szerkezetű volt, s mélyreható társadalmi változásokkal járt együtt. Kezdetben mesterséges falusi válságot teremtettek, részben azért, hogy az extenzív iparosításhoz szükséges munkaerőt a falu elhagyására bírják. A 60-as években a mezőgazdaság gyors korszerűsödése is megkezdődött. Kedvezőtlen vonás, hogy az infrastrukturális fejlesztés mindvégig háttérbe szorult (ez is gátolta a nagyobb arányú városba költözést) és a feltétlenül szükséges minimumra korlátozódott. Az infrastrukturális hiány a településhálózat átalakulásának fő feszültségforrásává „lépett" elő.

Úgy vélem, hogy az 1970-es években a magyar településhálózat belépett a ciklus második szakaszába, a *relatív dekoncentráció* szakaszába, amely ismétlem, az intenzív gazdasági fejlődés időszakának felel meg.

Az elmúlt évtized fejlődésében mind a termelőerők elhelyezkedésében, mind a településhálózat átalakulásában dekoncentrációs jegyek állapíthatók meg.

A termelőerők dekoncentrációjának tudatos és tervszerű volt az állami irányítása. A vidék iparosításának programja, a mezőgazdaság területileg differenciált állami támogatása ebbe az irányba hatott. A budapesti ipar az ország ipari munkáslétszámából 1964-ben még 51%-kal, 1982-ben már csak 25%-kal részesült. Az ipar nemcsak a vidéki városokba telepedett. Jelenleg 1000 községben – vagyis minden harmadik községben – van 10 főnél többet foglalkoztató, gyár-

ipari jellegű telephely. Ezekben 370 000 főt foglalkoztatnak. Ha a termelőszövetkezetek ipari műhelyeiben dolgozókat (kb. 65 000 fő) ehhez hozzáadjuk, akkor a községek ipartelepein dolgozók száma kb. azonos a budapesti ipartelepek dolgozóival. Ez az ipar területi eloszlásának roppant jelentőségű megváltozását jelenti.

A termelőerők térbeli dekoncentrációját támogatta a természeti erőforrások gazdasági felértékelődése. Ez részben szénbányászati körzeteink újjáéledését, részben – mezőgazdaságunk sikeres modernizálásával együtt – agrártájaink megnőtt gazdasági stabilitását eredményezte. Az agrár-ipari integráció előrehaladása olyannyira bővítette az élelmiszergazdasági szektor foglalkoztatási képességét, hogy a 80-as évek elején a mezőgazdasági vállalatoknál nőtt (míg az ipari vállalatoknál csökkent) a foglalkoztatottak száma. A szerény gazdasági növekménynek is a növekvő részét adta a falusi gazdasági szektor.

A relatív dekoncentráció jegyei kimutathatóak a településhálózatban is. Lelassult a városok növekedése általában, a nagyvárosoké különösen (*1. táblázat*). Kibővült a kisvárosok köre, s többségüknek gyorsan nőtt a népessége is. Budapest vándorlási nyeresége évi 3–5000 fő, ami egy 2 milliós nagyváros esetén jelentéktelen. A nyolcvanas években a főváros lakossága csökkenni kezdett. Tíz év (1970–1980) alatt 600 ezer fővel nőtt az országban a városi népesség. Ám ebből mindössze 200 ezer főt tett ki a bevándorlás többlete, a többit a városok természetes szaporodása és a közigazgatási várossá nyilvánítás adta! Nem megalapozott tehát „városba tódulásról" beszélni; a faluról városba vándorlás csak kismértékben módosította a népesség területi eloszlását. Nagyon belénk rögződött a kép, hogy a falvakban nagy a gyermekáldás, azután a népességfelesleg a városokba vándorol; hazánkban már régen nem ez a valóság.

1. táblázat

A népességváltozás településkategóriánként, %

Időszak	Budapest	Vidéki városok	Községek
1960–1964	+7,35	+9,33	–3,31
1965–1969	+4,55	+8,31	–2,45
1970–1974	+2,75	+9,22	–2,68
1975–1979	+0,15	+7,03	–0,62

A relatív dekoncentráció szakaszára utal a városi agglomerációk általános megjelenése az ország térképén. Budapest e szakaszba is évtizedekkel korábban lépett, mint vidéki városaink: agglomerációs gyűrűjének települései már a századfordulón gyorsabban gyarapodtak, mint a város közigazgatási határain belüli népesség. Hosszabb ideje tart a városközpont népességcsökkenése, a ko-

rábbi ipari városnak tercier várossá való átalakulása. A 70-es években a jelenség általánossá vált, bár a peremközségek gyakori adminisztratív bekebelezése a folyamat statisztikai kimutatását nehezíti. 1980-ban az ország lakosságának 60%-a lakott különböző fokozatú agglomerációkban (településegyüttesekben), s ezekben dolgozott az iparban foglalkoztatottak háromnegyede (*2. táblázat*).

2. táblázat

Az agglomerációk jelentősége az ország településhálózatában, 1981

Az agglomeráció megnevezése	Az agglomerációba tartozó települések				
	száma (központtal együtt)	népessége	ipari foglalkoztatott	lakásállománya	kiskereskedelmi forgalma
	az országos adat %-ában				
Budapesti agglomeráció	44	23,2	27,9	24,2	30,2
Budapesti agglomerációs külső gyűrű	47	2,0	0,9	1,9	1,3
Vidéki agglomerációk	78	4,8	7,4	4,5	5,5
Agglomerálódó térségek	140	5,5	7,8	5,4	6,9
Urbanizálódó térségek	42	3,1	5,3	3,0	3,5
Nagyvárosi településegyüttesek	155	12,3	13,8	11,9	13,8
Kisebb településegyüttesek	89	4,9	6,5	4,4	5,3
Városcsoportok	40	4,6	5,5	4,8	5,0
Településegyüttesek összesen	635	60,4	75,1	60,1	71,5

Forrás: Számított adatok Területi statisztikai évkönyv, 1981. (Budapest, KSH, 1982) alapján.

Végül, a szakasznak megfelelő a falusi településállomány differenciálódása is. A községek egy csoportja gyorsan urbanizálódik, népességét megtartja, gyakran növeli is. Egy részük kisvárosi funkciókat tölt be s várossá nyilvánításuk indokolt – mintegy 40 ilyen nagyközségünk van. Más községeink földrajzi fekvésüknek köszönhetően mutatnak dinamizmust (városközeliség, a fő közlekedési-urbanizációs tengelyek mentén történt elhelyezkedés, üdülőövezeti fekvés). Legfontosabb agrártájainkon a – többnyire népes – falvak lakosságukat lassan veszítik, a stabilitás és a bizonytalanság egyidejűleg vannak jelen, de – ha infrastrukturális elmaradottságuk mérsékelhető – jó esélyük van a fejlődés fő vonalának követésére. A magyar községek nagy része a hanyatlás jeleit mutatja: a lakossága gyorsan fogy, intézményei elhagyják, gazdasági létalapja gyengének bizonyul. A magyar falu soha nem volt egyveretű – hiszen Erdei Ferenc az 1930. évi népszámlálás alapján is több falutípust különböztetett meg – de soha

nem volt olyan differenciált, mint napjainkban. A községek átlagadatai egyre inkább a szélsőségeket elfedő absztrakciók s nem a többség jellemző jegyei; egyre kevésbé van értelme általában a magyar falu helyzetéről beszélni. A faluhálózaton belül helyi központok kiemelkedése, népesség-átcsoportosulás folyik: ez is szabályos eleme a relatív dekoncentrációs szakasznak.

Úgy tűnik tehát, hogy a magyar településhálózat átalakulása szabályosan követi a globális urbanizációs szakaszokat. Természetesen, sajátos vonások is kimutathatóak. Ilyenek: *a)* A falusi népesség aránya – történelmi okok és a nagyüzemi mezőgazdaság népességmegtartó ereje miatt – nagyobb, mint a fejlett ipari országokban volt a ciklus hasonló szakaszában. Helytelen lenne ezt a tényt akár jónak, akár rossznak minősíteni – ez következett sajátos történelmi utunkból. A magyar városodottság viszonylag alacsony fokából következik, hogy a kisvárosi hálózat további bővülése a dekoncentrációs szakasz egyik jellemzője lehet. *b)* A falu és város jelentős társadalmi és jövedelmi közeledése, ami miatt a falusi jövedelem-színvonal hazánkban általában nem taszító tényező. *c)* Az ország teljes lakosságának csökkenése, ami miatt a települések többségében elkerülhetetlen a népességfogyás. *d)* Az infrastruktúra alacsony színvonala, ami a falu-város kapcsolatokat nehezíti. *e)* A nagyüzemi mezőgazdaság, amelynek mobilabb a munkaereje, mint a családi farmoké, de szélesebb munkahelyválasztékot is kínál. *f)* A később bemutatandó ellenszabályozás, a falvakat sújtó számtalan hátrány, amely mesterségesen meghosszabbítja – legalábbis egyes elemeiben – a városrobbanási időszakot.

Az 1970-es évek településpolitikájának gyakorlata részben támogatta az új urbanizációs szakaszt, részben ellene szabályozott. Támogatta annyiban, hogy elősegítette a középvárosi hálózat megerősödését és a kisvárosi hálózat bővülését. Megteremtődött Magyarország modern városhálózata – ilyen ugyanis nem létezett sem a két világháború közötti Magyarországon, sem az I. világháború előtti Magyarországon. Budapest és néhány polgárosult városunk szigetként emelkedtek ki a mezővárosok és hagyományos falvak tengeréből, nem kapcsolódtak össze hálózattá. A városhálózat kibővülése, a városhiányos területek összezsugorodása a termelőerők regionális kiegyenlítődését is elősegítette, az életkörülmények közelítését is könnyítette. A falusi lakosság életkörülményeit nemcsak az alapellátás színvonala, hanem a városi szolgáltatások elérhetősége is megszabja – ez utóbbi pedig jelentős mértékben függ a kisvárosi hálózat sűrűségétől.

Érvényesült ellenszabályozás[3] is, a következő vonatkozásokban:

1. Az 1971-ben törvényerőre emelt Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció (OTK) elveiben is, alkalmazásában pedig különösen koncentráló hatású volt. Az OTK a központok fejlesztési terve: részletes listákat tartalmazott egy-egy település hierarchia-szint lakosainak számáról, szolgáltató-intézményeinek összetételéről. Nem tisztázta központok és vonzott területek viszonyát, nem ismerte fel a kialakuló településegyütteseket; az alapellátást eleve hierarchizáltan tervezte meg (pedig e fogalomnak éppen az a definíciója, hogy minden állampolgár részére lakóhelyén biztosítandó); nem tartalmazott elképzelést a magyar települések mintegy kétharmadára (az „egyéb", jelen elnevezés szerint „alapfokú" településekre). Az OTK-t széles körben vizsgálták: 1981-ben kisebb mértékben módosították, jelenleg lényeges átalakításán dolgoznak. Az OTK hosszú távú fejlesztési koncepció volt és nem középtávú tervutasítás-gyűjtemény, ám a megyei településfejlesztési politikákban, a IV. és még inkább az V. ötéves tervben a fejlesztési eszközök egyre szélsőségesebb települési koncentrációjának igazolására is használták. A koncepció fő hibája talán éppen az, hogy ideológiai alapul szolgált a túlzottan koncentrált településfejlesztési politikához.

2. Koncentráló jellegű maradt a településfejlesztés pénzügyi elosztásának mechanizmusa. Jóllehet, az 1971. évi III. tanácstörvény a helyi tanácsok önállóságát jelentősen növelte, ez az önállóság – említést érdemlő saját erőforrások híján – tartalom nélkül maradt.

Amennyiben a településekben keletkező gazdasági erőforrásokat túlnyomórészt elvonják, akkor egy-egy település fejlődési esélye a központi források elosztásától függ. E forrásokat pedig az 1970-es években fokozódó mértékben összpontosították a városokba. (A központi forrásoknak 1968-ban 22%-a, 1980-ban 10%-a jutott a községekbe – ahol ez utóbbi évben az ország népességének 47%-a élt.) E szélsőséges helyzetet jelentős részben nem a megyei tanácsok sokat bírált város- (sőt: székhely-) centrikus fejlesztési politikája eredményezte, hanem ágazati döntések. A tanácsok rendelkezésére álló fejlesztési alapnak 67%-át ugyanis (a 70-es évek végén) célcsoportos (központilag előírt és finanszírozott) lakásépítésre, 13%-át pedig közművesítésre kellett fordítani. Ha hozzátesszük, hogy a közegészségügyi és közoktatási beruházásokat is központilag szabják meg, látható, hogy a megyei tanácsok a központi fejlesztési alapoknak csak csekély részével rendelkezhetnek saját megítélésük szerint. Ez

[3] Ezt nem úgy értelmezem, hogy a központi szabályozás meg akarja akadályozni az új településformáló folyamatok kibontakozását. A régi szakasznak megfelelő szabályozások, szervezetek, irányítási eszközök és célok változatlansága (vagy nagyon lassú változása) azonban objektíve gátolja az áttérést az új fejlődési pályára. Ezt tapasztalhatjuk az intenzív gazdaságfejlesztési szakaszra való áttérés esetén is.

logikusan arra ösztönözte a megyei tanácsokat, hogy községeikből minél több erőforrást vonjanak el.

A központi fejlesztési alapok kétharmadát igénybevevő célcsoportos lakásépítkezések túlnyomórészt lakótelepi formában valósultak meg, tehát eleve a városokra – közülük is főleg a nagyobb városokra – korlátozódtak.

3. A hetvenes években jelentős – a településfejlesztési politikától független – centralizációs folyamatok játszódtak le az irányító és ellátó szervezetekben, amelynek következtében településeink többsége mindennemű helyi szervezet nélkül maradt, csupán lakóhelyfunkcióját tartotta meg. A tanács, a tsz-központ, az ÁFÉSZ, az iskola megszűnése a települések életképességét erősen csökkenti.

Csak néhány példát szeretnék említeni e centralizációs folyamat méretére. 1960-ban például csaknem valamennyi községünkben (3210-ből 3024-ben) volt önálló tanács. A 60-as évek végén kezdődött meg – az igazgatás korszerűsítése érdekében – a tanácsok összevonása: 1981-ben már csak 679 önálló és 715 közös tanács maradt. Több mint 1600 községben – tehát a községek 53%-ában – már nincs tanács! Az iskolakörzetesítés keretében 1974 és 1977 között – három év alatt – az összes iskola 40%-át zárták be. Az ÁFÉSZ-ek – a falunak lakossági részvételre támaszkodó általános kereskedelmi szervezetei – száma 1960 és 1980 között 80%-kal (!) csökkent az összevonások következtében.

E rohamos centralizáció indoka minden esetben: korszerűsítés, gazdaságosság, hatékonyság. Megtámadhatatlan indokok. Igazukat nem is könnyű megítélni, hiszen az ítéletnek nem lehet kizárólagos alapja a településfejlődésre gyakorolt hatás. Az iskolakörzetesítésnek például a szakosított oktatás elterjesztése, ezzel a továbbtanulási esélyek regionális egyenlőtlenségeinek csökkentése a célja – és ha ezt jól szolgálja, akkor nem szabad sajnálkoznunk a kis, bezárt falusi iskolákon. Végül is, a településfejlesztés nem öncél: különböző településtípusokban élő honfitársaink anyagi-kulturális jólétét, társadalmi esélyegyenlőségét kell szolgálnia. A centralizációs folyamatok vizsgálata azonban megalapozottá teszi a gyanút, hogy az öncélú, divatból történt, előkészítetlen összevonások, a „minél nagyobb, annál jobb, gazdaságosabb, sőt: annál szocialistább" nehezen kikezdhető rögeszméje is nagy szerepet játszott. E feltételezés bizonyítékai:

a) az összevonások gyorsasága (pl. az iskolakörzetesítés esetében) és előkészítetlensége, ami rengeteg elkerülhető gondot okozott a lakosság széles rétegeinek,

b) az összevonások ígért gazdasági eredményeinek elmaradása (pl. a mezőgazdasági termelőszövetkezetek esetében, ahol a legnagyobb gazdaságok csoportjának teljesítménye egy évtizeddel az összevonási kampány után is átlag alatti),

c) az összevonások igénye többnyire nem az érintett szervezetekben érik meg, hanem kívülről kezdeményezett,

d) az igazgatási összevonásokat olyan helyi társadalmi (politikai, kulturális, sport- stb.) szervezetek összevonása is követte, amelyek öntevékeny állampolgári szervezetek voltak, az igazgatás korszerűsítéséhez igazán semmi közük.

A 70-es évek vázolt ellentmondásos településfejlődésének következtében a falu és város közeledése – politikánknak hosszú ideje fontos célkitűzése – is ellentmondásosan alakult. Igen jelentős volt a társadalmi kiegyenlítődés. A községekben élő kereső népesség 59%-a tartozott a munkásosztályhoz 1980-ban (Budapesten: 49%), és 16%-a szellemi foglalkozású volt. A mezőgazdaság a községi népességnek már csak 30%-át foglalkoztatja, de a 30% sem nevezhető „parasztnak". A magyar mezőgazdaságban már csak 675 ezren végeznek fizikai munkát, többségük már valamilyen szakképzettséget szerezve – 39%-uk kifejezetten nem mezőgazdasági – ipari, szállítási, kereskedelmi – munkakörökben dolgozik. Az életkörülmények kiegyenlítődése már nem volt ilyen egyértelmű. Kiegyenlítődés volt kimutatható pl. a lakások minőségi mutatóiban vagy a vezetékes vízellátásban. A községi átlagadatok azonban – mint már jeleztem – félrevezetőek lehetnek. Érdemes megjegyezni, hogy az ún. alapfokú településekben, a „valóságos", központi szerep nélküli falvakban, egy sor alapvető ellátási mutatóban (pl. egy háztartásra jutó elektromos áramfogyasztás, kiskereskedelmi fogyasztás) *nőtt* a távolság a városok mutatóitól. Az intézményhálózat centralizációja is ezt a településcsoportot érintette kedvezőtlenül. A viszonylagos távolodás mintegy 1,5 millió állampolgár életét befolyásolta, mintegy felük gyorsan hanyatló, halmozott hátrányokkal jellemezhető településben élt. Ez a méret – és területi kiterjedése – komoly figyelmet érdemel.

A 70-es évek településfejlődésének ellentmondásai kormányzati szinten is ismertek. A településkoncentrációs folyamatok megváltoztatását írta elő a VI. ötéves tervtörvény (pl. az alkalmas községek népesség-megtartó képességének fokozásával); új településpolitikai koncepció előkészítése folyik. Nézetünk szerint a szükséges változtatások fő irányai a következők:

1. A helyi tanácsok gazdasági önállóságának fokozása, a lakóhelyi demokrácia erősítése. Ez részben *gazdasági* szabályozási változtatást igényel: növelni kell a helyben maradó pénzügyi források arányát. Érdekeltté kell tenni a helyi tanácsokat saját forrásaik bővítésében. Ennek az lehetne a fő formája, hogy a településekben működő *valamennyi* gazdasági szervezetnek, egységes és logikus jogszabályok alapján, kötelezően és nem jótékonysági formában, a településhasználat mértékében részt kell vállalniuk a településfejlesztésben. A lakosság településfejlesztési tehervállalását pedig közelíteni kell a különböző településtípusok között.

A helyi erőforrások arányának növelése nem teszi feleslegessé a központi elosztást. E nélkül a differenciálódás különösen szélsőséges formákat öltene. A helyi erőforrásoknak nagyjából az alapellátás fejlesztését és fenntartását kell szolgálnia, a központi erőforrásoknak a regionális léptékű – több településre kiható – fejlesztéseket. Központi támogatás szükséges különböző települési hátrányok mérséklésére. Célszerű lenne a központi támogatás egy részét normatív úton – pl. a lakosság számának megfelelően – minden településbe, vagy az elmaradott települések meghatározott körébe eljuttatni. Végül: a helyi és a juttatott pénzügyi források felhasználási módjáról a helyi tanácsnak a lakosság bevonásával – kell dönteni, a helyi szükségleteknek és igényeknek megfelelően.

Szükségesnek látszik olyan *politikai-szervezeti* változtatás is, amely megfelelő teret biztosít a települési önkormányzatnak, a települési érdekképviseletnek. Ezért nézetem szerint a tanácsok választott testületeinek, a népképviseletnek összevonása nem követheti az igazgatási összevonásokat, hiszen ennek más a funkciója, mint a közigazgatásnak. A társközségek jelenlegi tanácsi képviselete nem megfelelő. Lehetővé kell tenni, hogy minden településnek újra legyen saját választott képviselőtestülete.

2. A települések intézményhálózatának centralizációs folyamatát nem szabad a korábbi módon folytatni. Ehhez akár központi beavatkozás is szükséges lehet (mint ahogyan azt a termelőszövetkezetek összevonási kampányának megállapításánál alkalmaztuk). Valószínűleg elégséges lenne a szervezetek önállóságának biztosítása, az indokolatlan külső beavatkozások megszüntetése. Akkor feltehetően a centralizáció csak ott és olyan mértékben jelentkezne, ahol a szervezetek fejlődése valóban indokolja.

Az indokolt és hatékony összevonásoknak is lehet kedvezőtlen települési hatása. Ezt új szervezeti formákkal ellensúlyozni lehet, amelyekre már sok jó kezdeményezéssel is találkoztunk (pl. mozgó szolgáltatások).

3. A községek népesség-megtartó képességének fokozását pontosabban kell értelmeznünk és terveznünk. A közvéleményben a figyelem az elmúlt évtizedben a falusi településkörnyezet elmaradottsága felé fordult. Az elmaradottság kétségkívül elvándorlásra késztető, taszító erő és társadalmi igazságtalanságok forrása is lehet – ám a falvak infrastrukturális fejlesztése a népesség-megtartó képesség fokozásához nem elégséges.

Szükséges fokozni a községek foglalkoztató képességét is, nem is elsősorban mennyiségi értelemben, hanem minőségi választékában. Ez főleg úgy képzelhető el, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek – kodifikáltan is – a falu *általános* (termelő és szolgáltató) szervezetévé válnak, nemcsak ipari, hanem tercier tevékenységük is bővül.

Fontos elem a községek népesség-megtartó képességének erősítésében a falusi lakosság teljes társadalmi emancipációja. A falusi népességnek el kell

hinnie, hogy társadalmi felemelkedésének nem az elvándorlás az egyetlen útja; hogy a falu nem a múltból itt maradt, átmenetileg még létező településforma; hogy a szövetkezeti tulajdon és a kistermelés nemcsak pillanatnyi helyzetünkben eltűrt, hanem a fejlett szocialista társadalomba is beilleszthető formák. Évtizedek ellentétes törekvései és keserű tapasztalatai után a falusi településközösségek helyreállítása, önbizalmuk visszaadása nem könnyű, nem gyorsan megoldható s csak tetteken keresztül elérhető – de nélkülözhetetlen feladat.

4. A falusi települések egy csoportja a modern dekoncentrációs szakasz követelményeinek nem tud eleget tenni. Az elnéptelenedő kisfalvak egy részének hanyatlása, megszűnése nem kerülhető el. Ezek a települések már régen tempót vesztettek, a tőkés fejlődés kihívására sem tudtak válaszolni. Jól ismert, elnéptelenedő kistájaink – Cserehát, Őrség stb. – népességmaximumukat a múlt század 70-es, 80-as éveiben érték el, hanyatlásuk a XX. század egész folyamán tartott s általában átlépte a visszafordíthatóság küszöbét. A dekoncentrációs szakasz tehát hazánkban is együtt jár a falusi térségen belüli koncentrációs folyamatokkal. E folyamatok – pl. a Duna–Tisza közi tanyák besűrűsödése révén – új falvakat is létrehoznak, amelyekre eddig kevés figyelmet fordítottunk.

Összefoglalva: úgy vélem, hogy hazánk társadalmi-gazdasági fejlődésének eredményeként a modern urbanizációs ciklus relatív dekoncentrációs szakaszában van. A településpolitikának – és a megalapozó kutatásoknak – azt a cél kell szolgálnia, hogy településhálózatunk átalakulása során viszonylag kevés konfliktussal s megrázkódtatással vegye fel az e szakaszra jellemző fejlődési pályát.

VAN-E POSZTSZOCIALISTA URBANIZÁCIÓ? – NÉHÁNY GONDOLAT A MAGYARORSZÁGI SZUBURBANIZÁCIÓRÓL ÉS DZSENTRIFIKÁCIÓRÓL

Timár Judit

1. A „szocialista urbanizáció" vitájától a mai urbanizáció néhány kérdéséig

E tanulmány főcíme sokkal inkább tekinthető egy szabad „átköltésnek", mint az alább kifejtendő kutatási kérdés, illetve téma pontos megjelölésének. Enyedi György 1989-ben publikált, „Van-e szocialista urbanizáció" c. írására utal: igaz, az abban levezetett elméleti okfejtés gondolatkörei közül csak néhánynak az aktualizálására vállalkozik, viszont kétségtelenül abból merít ihletet. Enyedi professzornak a magyarországi államszocializmus végnapjaiban feltett kérdése a mából visszatekintve talán már elkésettnek, a maga idején is aktualitását vesztettnek tűnhet. Csakhogy részletesen indokolt nemleges válasza jóval előbb napvilágot látott: már az 1982 végi *akadémiai székfoglalójában* (*Enyedi,* 1984) közölt elméletében is benne foglaltatott (sőt, csírájában már a Konrád Györggyel és Szelényi Ivánnal (1971) egy évtizeddel korábban folytatott vitájában is felfedezhető volt: *Enyedi,* 1972). Ebben az elméletben ugyanis nemcsak azt állította, hogy „a modern urbanizáció ciklikus jellegű", melyben „koncentrációs és dekoncentrációs szakaszok váltogatják egymást", de azt is, hogy az egyes szakaszok „Nyugat-Európából – fokozatosan az egész Földön elterjednek, a helyi módosulások ellenére globális jellegűek." (*Enyedi,* 1984. 8–9. o.) A városnövekedés világméretekben megfigyelhető két évszázados tapasztalatai nyomán felvázolható négy szakasz egymás utáni megjelenését a „gazdaság fejlődéséhez" kötötte. Mint e művének kora magyarországi viszonyaira fókuszáló alaptételében megfogalmazta: „a magyar gazdaságot, a fejlődés intenzív szakaszába lépve, a termelőerők területi dekoncentrációja jellemezte; ennek megfelelően a településhálózatban is viszonylagos dekoncentrációs folyamatok indultak meg" (7–8. o.). Bár sorra vette az 1970-es évek településpolitikai gyakorlatának új úrbanizációs szakaszt támogató, valamint ellenszabályozásnak minősített intézkedéseit és hatásait, továbbá a történelmi átalakulás, a társadalmi rendszer változá-

sának az addigi szakaszok „futásán" nyomot hagyott sajátosságait is, mégis azt tartotta fontosabbnak, hogy „a magyar településhálózat átalakulása szabályosan követi a globális urbanizációs szakaszokat" (*Enyedi,* 1984. 21. o.).

A *„Van-e szocialista urbanizáció"* c. írásában, részben a fenti állításairól Lackó Lászlóval folytatott polémiájára (*Lackó,* 1987a, 1987b; *Enyedi,* 1987), részben a nyugati, hasonló felvetéseket feszegető társadalomelméleti diskurzusokra reagálva már kifejezetten e címbeli kérdésre koncentrálva fejtette ki Enyedi György (1989) az érveit, gazdagította elméletét. Ezek a nemzetközi méreteket öltött koncepcionális viták látszólag ugyan a kapitalizmus és a szocializmus urbanizációjának jellemzőire korlátozódtak, valójában a tér és társadalom sokkal messzebbre mutató viszonyát bogozták, így a posztszocializmus és a kapitalizmus relációjának megértéséhez alkalmas érveket is felvonultattak, azaz ma is könnyedén aktualizálhatók. Számomra két olyan csomópontjuk kristályosodik ki, melyek segítenek e tanulmány „van-e posztszocialista urbanizáció" kérdésének értelmezésében, pontosításában, e kérdéshez való viszonyom világossá tételében:

1. Többen írták le válaszaikat abban a logikában, melyben a két társadalmi rendszerben zajló urbanizáció *hasonlóságainak* vagy különbségeinek dominanciája mellett vonultattak fel elméleti megfontolásokat, illetve empirikus példákat.[1] Mindebből nem magát a végső minősítést tartom igazán érdekesnek, vagyis nem azt, hogy a hasonlóságokat valaki banálisnak (*Szelényi,* 1983), felszínesnek (*French–Hamilton,* 1979) ítélte-e, vagy tagadta-e a gyökeresen különböző jelleg érvényességét (*Enyedi,* 1989). Már csak azért sem, mert az összevetésben ki a városfejlődést, ki a városodást, a városiasodást, vagy a „végterméket", azaz a várost vizsgálta. Arról nem is beszélve, hogy az urbanizációs folyamat lényegét is másban-másban látták, sőt, magát az urbanizációt sem feltétlen egyformán definiálták. Fontosabbnak vélem azt a tudományelméleti hozadékot, hogy – Enyedi György közvetítésével – a hazai geográfiában is nyilvánvalóvá válhatott: a válaszok mögött eltérő társadalomelméleti felfogások, megközelítések, ha tetszik, paradigmák húzódnak meg. A térfolyamatokat, illetve a „város" jelentéstartalmát is a termelési módokból levezető nyugati neo-marxista geográfusok és városszociológusok természetszerűleg lényegi különbséget láttak a kapitalizmus és a szocializmus urbanizációja, városodási mintái között (pl. *Castells,* 1977; *Harvey,* 1985). Az ő véleményükkel azonosultak Pearse Murray és Szelényi Iván egy Magyarországot is empirikus elemzésbe vonó tanulmányukban (1984). Nem úgy a neo-weberiánusok, akik a termelési mód

[1] Hasonló hazai műhelybeszélgetésekről számol be Lackó László (1987b) is, melyeket Hörcher Ferencnével és Boros Ferenccel folytatott, s melyek során rendre a nyugat-európai és a magyarországi urbanizáció, nép- és településsűrűség, természeti és történelmi feltételek stb. közti különbségek mértékén vitatkoztak.

helyett a termelés, a technológia színvonalával magyarázták a városi folyamatokat, problémákat, így szerintük a kelet-európai urbanizáció különbsége a nyugatiétól inkább csak a megkésettségével, alacsonyabb fejlettségével írható le (lásd in *Pahl,* 1971). Mindkét megközelítéstől elhatárolta magát Enyedi György (1989), aki nem fogadta el a szocialista urbanizáció egyedi, a nem szocialista világétól gyökeresen eltérő jellegét. Mint fentebb bemutatott eredeti okfejtésének egy későbbi pontosításában indokolja: alapvetően azért nem, mert a globálisnak tekintett urbanizáció szakaszait a „nagy gazdasági ciklusokhoz", az ipari forradalomhoz, az érett iparosításhoz, a posztindusztriális fejlődéshez és a globalizáció gazdaságához köti (*Enyedi,* 2009). A szocialista politikai rendszerből – és a megkésettségből – ő csupán a kelet-közép-európai szocialista országok *sajátosságait* eredezteti, ennek tulajdonítja, hogy nem egyszerű másolása zajlik a szakaszoknak (*Enyedi,* 1989, 1997).

Az itt felvázolt eltérő álláspontok tehát – az urbanizáció lényegének meghatározásán túl – a városfejlődés eltérő magyarázataiban gyökereznek. Vagyis a hasonlóságok és a különbségek dominanciájának vitájában a lehetséges *okok* keresése, feltárása az egyik olyan közös pont, ami számomra „útravalóul" szolgál, átcsatornázhatóvá teszi a felsorakoztatott érveket/eredményeket e tanulmány kérdéseinek végiggondolásába.

2. Nem véletlen, hogy a mozgatórugókat keresve a vita legtöbb résztvevője felismerte magának a *szocializmus* elemzésének a szükségességét. Érdekes módon a legkevesebb útmutatást talán épp a neo-marxista térkutatás teoretikusaitól kapunk. Az igaz, hogy a tér/urbanizáció és a szocializmus viszonya kérdésében ők sem igazán támaszkodhattak a klasszikusokra, azaz Marxra és Engelsre, de David Harvey (pl. 1985) épp azzal fejlesztette tovább a marxizmust, hogy az „időhöz" képest meglehetősen mostohán kezelt „teret" is annak szerves részévé tette: megalkotta a „kapitalizmus történelmi geográfiáját", melyben a „város", az urbanizáció adta az analitikai keretet. Azonban, akárcsak Henri Lefebvre (1991), aki a tér termeléséről szóló elméletében végigvezeti, hogy minden termelési mód kifejezetten rá jellemző teret hoz létre, meg is áll a kapitalizmus analízisénél. Manuel Castells (1977) nem véletlenül mondja ki, hogy a szocialista termelési mód elmélete csak embrionális állapotban létezik. Feltételezi, hogy a szocialista urbanizációban – a magántulajdon, valamint a piac mint direkt gazdasági szabályozó eltűnésével – a „politikai" (mint párt) elsőbbsége a „gazdasági" (mint domináns rendszerek) felett a legerősebb sajátosság, ez produkál eltérő tartalmú térformákat, térhez való viszonyt. Enyedi György (1989: 94. o.) ugyanakkor a szocialista és a kapitalista országok urbanizációjának közös vonásait hangsúlyozva arra a következtetésre jut, hogy „a térbeli hasonlóská-

gok a társadalmi hatóerők hasonlóságát tükrözik".[2] Ezt úgy tartja lehetségesnek, ha a „létező" szocializmus nem is különbözik annyira a „tőkés modelltől", mint azt korábban feltételezték. Elképzelhetőnek véli, hogy ez a szocializmus a modernizáció egy alternatív – a kapitalizmussal párhuzamos – változata volt, de azt is, hogy „reformok" címén a szocialista országokban a társadalmi felépítmény (termelési mód) „visszaigazítása" zajlott a termelőerők elmaradt színvonalához. Másik okfejtésében pedig azt vezeti le, hogy a szocialista állami tervezés nem hozott létre teljesen új típusú urbanizációt – szerinte a szocialista urbanizáció elveinek nem formálódott ki összefüggő elméleti rendszere, s a deklarált elveket sem tudták sikeresen átültetni a gyakorlatba.

Az mindenesetre fontos körülmény lehet, hogy míg Manuel Castells (1977) a Szovjetunióról, Kínáról és Kubáról szerzett, s főleg az 1950-es, 60-as évekre vonatkozó empirikus ismeretekkel szemlélteti álláspontját, addig Enyedi György (1989) zömmel kelet-közép-európai, s egy évtizeddel későbbre is utaló példákra támaszkodik. Az eltérések annál inkább is megfontolandóak, mert olyan vélemény is megfogalmazódik, ami az időbeli és a térbeni differenciák jelentőségére rámutatva a szocialista városfejlődés négyféle mintájával[3] jellemezhető *szocializmusok* létezésében gondolkodik. Murray és Szelényi (1984), ennek az álláspontnak a képviselői, azonban sietnek leszögezni, hogy e városfejlődési minták minden különbözőségük ellenére is magukon viselnek olyan közös vonást, ami sajátosan „szocialistává" teszi őket.

A „van-e szocialista urbanizáció" vita e második dimenziója bepillantást enged a szocializmus-felfogások sokféleségébe, az urbanizációt a szocialista országokban működtető hajtóerők sajátosságainak változatos megítélésébe. Jelen tanulmány kérdésfeltevését, illetve szemléletét azonban leginkább azzal befolyásolja, hogy meggyőzően példázza: az urbanizáció tanulmányozása magának a társadalmi formációnak (termelési módnak) a megismeréséhez visz közelebb. Mint Castells (1977) írja: az urbanizáció nem más, mint a tér és a társadalom viszonya.

Részben ennek a vitának, részben az 1989 utáni folytatásának[4] a tanulságait felhasználva – a mai magyarországi társadalmi, gazdasági, politikai viszonyok jobb megértésének reményében – az alábbiakban arra keresem a választ, hogy

[2] Némileg hasonlóan Pahl (1971) is arra a következtetésre jut, hogy a „nyugati" és a „keleti" városok hasonló társadalmi egyenlőtlenségeit és problémáit nyilván hasonló erők hozzák létre. Azonban az ő válasza a már fentebb idézett állítás, miszerint a városi folyamatok generálója a termelés színvonala (és nem a termelési mód).

[3] E négy minta: a „városleépítés", a „stagnáló városfejlődés", a „késleltetett városfejlődés" és a „szocialista intenzív városfejlődés" (*Murray–Szelényi*, 1984).

[4] E polémia európai rendszerváltások utáni folytatása könyvtárnyi irodalmat termelt ki, aminek Enyedi György is aktív résztvevőjeként, illetve szervezőjeként (pl. *Enyedi*, 1996, 1998) bővítette kutatásait, aktualizálta eredményeit, illesztette be azokat fentebb vázolt elmélete kereteibe.

az itt zajló urbanizációt a posztszocialista transzformáció sajátos útra, a globális kapitalizmus városi átstrukturálódási folyamataitól elkülönülő pályára terelte-e. Mivel pedig a szélesebb értelemben vett urbanizációnak a (lakóhelyi) szuburbanizáció az 1990-es évektől a kelet-közép-európai országokban, ha különböző mértékben is, de a leglátványosabban kibontakozó, domináns folyamata,[5] ami a szintén markánssá váló dzsentrifikációval együtt alakítja át a várostérségeket, ezért alapvetően ezekre, elsősorban mozgatórugóikra, társadalmi teret termelő mechanizmusaikra koncentrálok. A címbeli kérdés tehát valahogy úgy lenne leszűkíthető, hogy: posztszocialista sajátosságokkal ragadható-e meg a mai magyarországi *szuburbanizáció* és *dzsentrifikáció* lényege?

Többekkel vitázva, míg másokkal egyetértve, az alapvetően nemleges válasz mellett sorakoztatok fel a következő fejezetekben néhány érvet, olyan logikai rendszerbe illesztve azokat, mely – még ha hipotetikus jellegű megállapításokhoz is vezet – újabb analitikai keretet adhat a diskurzus továbbfűzéséhez. Mások, illetve a magam megfontolásaival, továbbá külföldi és hazai kutatások empirikus eredményeivel igyekszem alátámasztani azt a nézetet, miszerint:

- A mai magyarországi szuburbanizáció és dzsentrifikáció is a tőkefelhalmozást biztosító, a *kapitalizmus* elválaszthatatlan részét képező *egyenlőtlen területi fejlődés* (lokális, illetve regionális léptékű) manifesztálódása; a dzsentrifikáció egy globális városi stratégia része, a *neoliberális urbanizmus* kifejeződése;
- Az *államszocialista berendezkedés* még fellelhető társadalmi viszonyai (azok maradványai) s a *posztszocialista átalakulás* hatóényezői inkább felerősítik, mint „lecsillapítják" ezt az egyenlőtlen fejlődést, legalább annyira gyorsítják, mint lassítják a hazai városfejlődés globális gazdasági és politikai transzformációba integrálódását.

2. Érvek és ellenérvek a szuburbanizáció és a dzsentrifikáció sajátosan posztszocialista jellegéről

A „van-e szocialista urbanizáció" vita még alig érintette a szuburbanizáció és a dzsentrifikáció jellemzőinek meghatározását. Akik ezzel mégis foglalkoztak, azok többnyire „kívülről jövő" (*Berényi,* 1986), a nyugati nagyvárosoktól eltérően nem a centrumokból kiköltözők által működtetett (*Enyedi,* 1978), illetve – utólag már elnevezésében is a sajátos fejlődési pályára utaló – „államszocialista típusú" (*Ladányi–Szelényi,* 1997) szuburbanizációról írtak. Másik eshetőségként, a magyarországi nagyvárosok körül az 1980-as évek előtt zajló átalakulást

[5] Enyedi György (1984) szerint a második szakasz egyik legfontosabb meghatározója.

a fejlett piacgazdaságok szuburbanizációjától megkülönböztetett agglomerálódásként definiálták (pl. *Bernát* et al. 1973; *Timár,* 1999).[6] Mint ahogy az 1980-as évekbeli budapesti tapasztalatokra építő első elemzések is egy „szocialista" vagy „irányított" dzsentrifikáció létezéséről számoltak be (*Cséfalvay–Pomázi,* 1990; *Hegedűs–Tosics,* 1991).

Az 1990-es évektől e térfolyamatokban beinduló nagyszabású (mennyiségi és minőségi) változások elismerésében szinte teljesnek látszik a megegyezés. Abban azonban már korántsem ilyen egyértelmű a véleményazonosság, hogy a piacgazdaság kiépítése és a demokratizálódás következtében e folyamatok Magyarországon is a globális kapitalizmus tértermelésének megnyilvánulásai lettek-e, vagy az őket elindító, működtető mechanizmusok a posztszocialista társadalmi-gazdasági-politikai viszonyrendszer hordozói. Azok, akik egy sajátosan posztszocialista szuburbanizáció/dzsentrifikáció mellett foglalnak állást, leggyakrabban a következő érveket hangoztatják[7] a hazai és a nemzetközi szakirodalomban:

a) Azt állítják, hogy a lakóhelyi szuburbanizáció/dzsentrifikáció *aktorai társadalmi összetételüket, migrációs motivációikat tekintve eltérnek a „nyugati szuburbanizáció/dszentrifikáció" szereplőitől.* Többen eleve nem tekintik „igazi", „klasszikus" szuburbiának azokat a településeket, amelyeket nem a városi „káoszból" menekülő, családi házba vágyó fiatal értelmiségiek, – mások jellemzése szerint – módos, vagy kifejezetten középosztálybeli rétegek duzzasztottak fel. Másik eshetőségként, épp az eltérő társadalomszerkezet, a magasabb társadalmi státusúaknak az alacsonyabb státusúakkal, esetleg kifejezetten szegényekkel való keveredése miatt

[6] A szuburbanizációt a városi népesség és tevékenységek decentralizációjaként definiálva (de abban egyben a centralizált városi terek növekedését is látva), ettől eltérőnek tartom az államszocialista korszak nagyobb részében zajló agglomerálódást. Ennek során a városok körüli települések alapvetően nem egy decentralizációs, hanem egy – két övezet között megoszló – centralizációs folyamatnak köszönhetően növekedtek. Magam is találtam példát olyan, a városiak lakásproblémáját megoldani szándékozó központi döntésekre visszavezethető településnövekedésre, amit „irányított szuburbanizációnak" tekinthetünk, s ami történhetett lakótelep-építéssel, mint pl. Dunakeszin (lásd in *Izsák,* 2003), azonban olyan családi házas építkezéssel is, mint a miskolciaknak helyet biztosító Mályiban. Úgy vélem azonban, hogy az 1980-as években már biztosan megindult egy decentralizációs folyamatként értelmezhető szuburbanizáció. Ekkor ugyanis már – az Enyedi György (1984) szerint az urbanizáció második szakaszba lépését eredményező intenzív gazdasági fejlődés mellett – megkezdődött a lakásépítéseket befolyásoló állami politikák, beavatkozások átalakulása (*Lengyel,* 1991), s lehetőség nyílott egyfajta „spontán szuburbanizációra" (*Timár,* 1992).

[7] Itt nem térünk ki a formai, morfológiai jegyekre, csak a szuburbanizációt/dzsentrifikációt alakító szereplőkre és strukturális viszonyokra. Számba veszünk viszont olyan jellemzőket, melyeket eddig más posztszocialista országokra írtak ugyan le, de elvileg a magyarországi körülmények is indokolhatóvá tehették volna a felmerülésüket.

nem tartják a magyarországi, illetve kelet-közép-európai városok körüli (lakóhelyi) szuburbanizációt „nyugati típusúnak" (pl. *Ladányi–Szelényi,* 1998; *Dövényi–Kovács,* 1999; *Herfert,* 1999; *Tasan–Kok,* 1999; *Hirt,* 2007; *Brade* et al. 2009).[8] Sokkal ritkábban koncentrálnak a kutatások a kiköltözők helyett a fejlesztőkre, beruházókra, de elvileg a magyarországi vidéki városok körüli lakóhelyi szuburbanizációval kapcsolatban is felmerülhetett volna a Szófia és a Moszkva körüli vizsgálatokban az 1990-es évek jellemzőjeként megfogalmazott sajátosság: a kis léptékű, kisvállalkozók által „vezérelt" elővárosi fejlesztések dominanciája (*Hirt,* 2007; *Brade* et al. 2009).

b) A másik megkülönböztető jellemzőként a *szabályozatlan, kontrollálatlan, „spontán" szuburbanizáció* kerül elő a szakirodalomban. Egy három fővárost összehasonlító elemzés például – a fentiek mellett – azért vélte a Budapest körüli szuburbanizációt Szófiáéhoz és Moszkváéhoz hasonlóan „posztszocialistának", mert a 2005. évi agglomerációs törvény megszületése előtt az elővárosi fejlődés itt is egy ellenőrizetlen fázisában tartott (*Brade* et al. 2009).

A szuburbanizáció és a dzsentrifikáció posztszocialista jellemzőinek dominanciájával kapcsolatos fenti érveket több ponton, illetve szempontból vélem vitathatónak. Egyrészt megkérdőjelezhető a szuburbanizáció/dzsentrifikáció „klasszikus" modelljének mint viszonyítási pontnak a használhatósága. Önmagában a második világháborút követő masszív elővárosi fejlődés is lényegesen sokszínűbb társadalmi, életmódbeli variációt mutat annál, mintsem hogy egy többek által „igazinak" vélt, összevetésül szolgáló nyugati szuburbia-modellt rajzoljon ki (a svéd vagy amerikai munkás- vagy alsó-középosztálybeli elővárosoktól a holland spontán szuburbanizáció példájáig lásd in *Timár,* 1999). Ettől aligha kevésbé sokszínű dzsentrifikációról tanúskodik a nyugati szakirodalom (lásd az eltérésekről szóló vitát pl. in *Musterd–van Weesep,* 1991; *Smith,* 1996; *Atkinson–Bridge,* 2005).

A kelet-közép-európai országokban zajló szuburbanizáció sem egységes – maguknak a fent idézett empirikus vizsgálatoknak egy része is az időbeli és térbeli változásáról, változatosságáról tudósít. Az ezredfordulóra korábbi, markánsan „posztszocialistának" tekintett vonások elhalványulnak, eltűnnek – néhol ekkortól új szakaszt nyitva a szuburbán fejlődésben (lásd pl. a külföldi

[8] A magyarországi szakirodalomban a „keveredés" csak a többféle társadalmi csoport együttes megjelenésére utal, azonban azt általában elismerik, hogy e csoportok fizikailag elkülönülnek, s a szuburbanizálódó települések között, illetve azokon belül szegregálódnak. Arra vonatkozóan viszont ellentmondó adatokat, felmérési eredményeket, sőt vitákat találunk, hogy mennyire beszélhetünk (esetleg kizárólag az 1990-es évek elején beszélhettünk) a szegénység által ösztönzött kiköltözésekről (lásd erről pl. *Ladányi–Szelényi,* 1998; *Brown* et al. 2005).

befektetők, növekvő középosztályi kereslet, izolált lakóparkok megjelenését, terjedését in *Brade* et al. 2009). Thomas Borén és Michael Gentile (2007) a lakóhelyi szuburbanizáció öt szakaszos evolúciós elméletének a lehetőségét körvonalazzák. Szerintük ennek érvényességét közös gazdasági jellemzők (a szocializmus alatt elfojtott kereslet felszabadulása, némelyek számára rendelkezésre álló növekvő jövedelmek és elérhető hosszú távú bankhitelek) valószínűsítik minden egykori államszocialista országban. Viszont épp annak okán, hogy az ötödik szakasz, a középosztály, valamint az alacsony kamatú hitelek elérhetősége által mozgatott tömeges szuburbanizáció (még) számos országban nem következett be, azt is elképzelhetőnek tartják, hogy a szuburbanizáció regionális, kulturális, politikai, gazdasági, intézményi sajátosságok szerint alakuló *egyedi* karaktereket vesz fel, s például régiónként tipizálható, mint arra Tosics Iván (2005) tett kísérletet.

A posztszocialista sajátosságok dominánsnak, a „nyugati" szuburbanizáció/dzsentrifikáció jellemzőitől megkülönböztetendőnek tartása a definiálás eltéréseiből is fakadhat. Nem mindegy, hogy decentralizációs folyamatként vagy aktorainak társadalmi jellemzőivel (pl. eleve a középosztályhoz kötötten) határozza meg valaki a szuburbanizációt (lásd az eltéréseket in Timár 1999), a dzsentrifikáció sokszínű definícióiról[9] nem is beszélve (pl. in *Atkinson–Bridge,* 2005). Azonban a véleménykülönbségeknek ennél is lényegesebb forrása a – részben társadalomelméleti megközelítések sokféleségéből fakadó – eltérő gondolkodás a szuburbanizáció és a dzsentrifikáció *okairól.* A nyugati geográfiában e magyarázatokat általában két nagy csoportba sorolják: a szuburbanizációt és a dzsentrifikációt a fogyasztásból, a fogyasztók preferenciáiban bekövetkezett változásokból levezető, neoklasszikus gazdaságelméletben gyökerező, továbbá a termelésből kiinduló, a tőke körforgásának szerepét hangsúlyozó elméletekre (a különbséget részletesebben lásd pl. in *Smith,* 1979, 1996; *Timár,* 1999). Idővel ezeket, illetve más megközelítésben, a kulturális és a politikai-gazdasági vagy kereslet- és kínálat-alapú koncepciókat – elsősorban a dzsentrifikáció teoretikusai – megpróbálták többé-kevésbé összehangoltan alkalmazni (pl. *Bondi,* 1991; *Clark,* 1991; *Lees,* 1994; *Smith,* 1996). Számomra az a neomarxista földrajzi megközelítés látszik a mai magyarországi szuburbanizáció és dzsentrifikáció mechanizmusának megértéséhez leginkább használható analitikai keretnek,[10] mely e térfolyamatokat a tőkefelhalmozás globálisan működő

[9] Az általam elfogadott Smith-féle definíciót lásd in *Timár–Nagy,* 2007.

[10] A magyarországi szuburbanizáció migráns szereplőivel különböző városok körül készített kérdőíves felmérés eredményeinek egymással, valamint nyugati vizsgálatok tapasztalataival való összehasonlítását másutt részletesebben bemutattam (*Timár,* 1999). A lakóhelyválasztásban megnyilvánuló „ízlésvilág" helytől és időtől függetlenül jelentős egybeesést mutatott. Ennek alapján az látszott valószínűnek, hogy a magyarországi elővárosi fejlődés életre hívásáért, illetve felgyorsulásáért sem a migrációban résztvevők motivációjában, „ízlésváltásában" kell

logikáját érvényre juttató egyenlőtlen területi fejlődés lokális megnyilvánulásaiként értelmezi, írja le. A „tértermelés" ezen formái hatékony eszközei lehetnek az alulfogyasztás elkerülésének (*Harvey,* 1985), a termelés ösztönzésének (*Checkoway,* 1980; *Smith,* 2002), a tőke összes formája működtetésének: „mint direkt beruházás a gyár-, infrastruktúra- és házépítésbe; mint fogyasztói vásárlás; mint hitelteremtés" (*Walker,* 1981). Ugyanakkor lehetőséget nyújtanak az ellentéteket hordozó társadalmi csoportok (osztályok, etnikumok stb.) elkülönülésére is. Úgy vélem – a következő fejezetben részletesebben is indokolva –, hogy a mai magyarországi szuburbanizáció és dzsentrifikáció is ennek, a globális kapitalizmusra jellemző egyenlőtlen területi fejlődésnek a helyi manifesztációi.

3. Integrálódás a globális folyamatokba

3.1. Egyenlőtlen területi fejlődés

Talán a leglátványosabban a neoklasszikus gazdaságelmélettel szembefordulva – amely a területi egyenlőtlenséget csak időleges stádiumnak véli egy alapvetően kiegyenlítődés felé tartó folyamatban – az egyenlőtlen fejlődés marxista elméletének képviselői az elmaradottság aktív, a tőkefelhalmozáshoz elengedhetetlen újratermeléséről értekeznek. Ehhez igazodik a fejlődés feltételeinek és szintjének folytonos térbeli kiegyenlítése/kiegyenlítődése és differenciálása/differenciálódása egyaránt. Míg vannak, akik e két ellentétes, de egymástól elválaszthatatlan tendenciát egy több földrajzi léptékben is érvényesülő „libikókaként" fogják fel, melyben a tőke a fejlődés és az elmaradottság helyei között oszcillál (pl. *Smith,* 1990, 1996), mások a kiegyenlítődés és a differenciálódás mozgatórugóinak együttélését hangsúlyozzák (pl. *Dunford,* 1996).

A mai magyarországi szuburbanizáció és dzsentrifikáció mechanizmusaiban kulcsfontosságú szerepet kap Európa egykori szocialista régiójának megnyitása a globális tőke számára, azaz a globális léptékben zajló *„kiegyenlítés"*. Ezzel teremtődött meg a lehetőség a túltermelés válságának enyhítésére és a profitráta csökkenése problémájának megoldására. Többek szerint a szovjet birodalom felbomlása, a szocialista gazdaságok liberalizált piacgazdaságokká alakulása a pénzpiaci mechanizmusok (IMF, Világbank), illetve pl. az EU bürokratikus intézményei által inspirált, jelentős részben „kívülről vezérelt" folyamatként értékelhető (pl. *Bradshaw–Stenning,* 2004; *Harvey,* 2005; *Pickles–Smith,* 2005; *Szalai,* 2006). A világgazdaság, így a tőkeáramlások és az ingatlanpiaci hoza-

keresnünk a magyarázatot. Mindez persze nem jelenti azt, hogy ne lenne szükség a folyamathoz magára a fogyasztói igényre.

mok növekedésének 1990-es évek eleji lelassulása szükségessé, a posztszocialista piacgazdaság jog- és intézményrendszerének kialakítása lehetővé tette, hogy a kelet-közép-európai városok ingatlanpiacai is felkerüljenek a globális szereplők lokalizációs stratégiáinak térképére. Az ingatlanpiac intézményi-szakmai háttere, a banki szolgáltatások fejlettsége, a hazai ingatlanpiaci szereplők jelenléte, ha lassan is, de a 2000-es évek közepére elérte azt a szintet, ami kiteljesítette a térség beágyazottságát a nemzetközi ingatlanpiaci folyamatokba (*Nagy,* 2005, 2007). Bár eltérő léptékben és összetételben, de a magyarországi dzsentrifikációt és szuburbanizációt is egy „kollektív tőke" (*Smith,* 1996) mozgatja. Kilenc megyei jogú városban végzett vizsgálataink[11] során a fejlesztők valamennyi, e térfolyamatokban másutt is közreműködő csoportját megtaláltuk a „professzionális fejlesztőtől" a „lakó fejlesztőn" át a „bérbeadó fejlesztőig".[12] A „lakó fejlesztők" több kelet-közép-európai városban is jellemző túlsúlya (lásd pl. in *Brade* et al. 2009) csökkenni látszik. Budapesten mindenesetre a lakásokat építő cégek és a magánszemélyek 1990-es évek második felében mért egynegyed–kétharmad aránya a 2000-es évek első felében már visszájára fordult (a lakások többségét ráadásul eladásra építik[13]). A bankok fontos szerepére utal, hogy a hitelek ugyanezen időszakra tehető új szabályozása miatt a külföldi valutában felvett lakáshitelek növekedése kompenzálta az államilag támogatott kölcsönök visszaszorulását, ami a lakáspiac expanzióját hozta magával. A külföldi ingatlanfejlesztők jelenléte Budapesten markánsabb, mint néhány nyugati országban (*Bodnar–Molnar,* 2010).

A szuburbanizáció a kapitalizmusban végbemenő gazdasági fejlődés kondícióinak kiegyenlítődését hozza abban az értelemben is, hogy kiterjeszti a városi tereket. Ennek léptéke és sebessége a politikai rendszerváltás után hihetetlen méreteket öltött. Az 1995 és 2004 közötti időszakban a teljes népességnövekedés 83%-át produkáló szuburbán településekbe (*Bajmócy,* 2006) jelentős számban városi lakosság húzódott ki, de a városi tevékenységek, beruházások decentralizációja – a munkahely–lakóhely kapcsolatok, átalakuló fogyasztás és életmód – révén is folyamatosan urbanizálódik a „birtokba vett" tér. A tercier szektor – más posztszocialista országokban is megfigyelhető – példa nélküli növekedése uralja e kiterjedt városi tereket. Elsősorban a Budapest környéki gazdasági szuburbanizáció révén a városi termelő tevékenységek szinte aka-

[11] Győr, Miskolc, Nyíregyháza, Debrecen és Kecskemét esetén szuburbanizációt, Veszprém, Békéscsaba, Szeged és Pécs esetén dzsentrifikációt is vizsgáltunk (*Timár–Nagy,* 2007).

[12] A professzionális fejlesztő („professional developer") megvásárolja az ingatlant, újrafejleszti és profitért eladja; a lakó fejlesztő („occupier developer") megvásárolja, újrafejleszti majd ezután lakja; a bérbeadó fejlesztő („landlord developer") pedig a rehabilitáció után bérbe adja (*Smith,* 1996. 69. o.).

[13] A lakó fejlesztők hosszabb ideje több vidéki városban is gyakran a lakásukban működtetik vállalkozásaikat (*Nagy E.–Nagy G.* 1994; *Timár–Nagy,* 2007).

dálytalanul terjeszkedhettek – kereskedelmi, logisztikai központok, sőt a nyugati országokból ismert peremvárosok („edge city") jelentek meg (*Kovács K.* 1999, *Koós,* 2004, *Kovács,* 2006). Bár a centrumok szomszédságában az egyéni és társas vállalkozások sűrűsége Kelet-Magyarországon jószerével csak Szeged körül érte el az 1990-es évek végére az ország leglendületesebben fejlődő zónáiban, városaiban jellemző, illetve ahhoz közelítő értékeket, a Dunántúlon ez több város (pl. Győr, Pécs, Tatabánya, Veszprém, Kaposvár) szűkebb-tágabb környékéről is elmondható volt (*Timár–Váradi,* 2000). Összességében: a nagyobb városokkal összefonódva, azok környékén jelentős, jövedelemtermelésben, beruházásokban, növekvő fogyasztásban, vásárlóerőben kifejeződő dinamikus fejlődés terei rajzolódnak ki (lásd pl. *Bajmócy,* 2003; *Beluszky–Sikos,* 2007).

A szuburbanizáció mindezek mellett a térbeli *differenciálódás* produktuma és újratermelője is. A lakóhelyi szuburbanizáció kibontakozásának területi egyenlőtlensége – Budapest körüli kirívó sebessége és mérete s az ország nyugati régióiban, különösen Nyugat- és Közép-Dunántúlon megmutatkozó fölénye (*Bajmócy,* 2006; *Tóth,* 2007) –, valamint a külföldi és hazai tőkebefektetések és a lakossági vásárlóerő területi koncentrációjának geográfiájában kimutatható hasonlóság mindenesetre ezt látszik igazolni (*Timár–Váradi,* 2000). Az ingatlanfejlesztések nemcsak a városokat differenciálják a globális munkamegosztásban, illetve tőkeáramlásban betöltött szerepük szerint, de centrum–periféria viszonyokat eredményeznek város és környéke társadalmi struktúrájában, s egyenlőtlenségeket teremtenek a nagyobb városokon belül is (lásd *Szirmai,* 2009). Az 1990-es években a piaci viszonyokhoz idomuló térhasználat alakult ki, határozott funkcionális átalakulás/átrendeződés ment végbe a hazai (és más közép-kelet-európai) városokban, különösen a központi üzleti negyedek formálódását téve látványossá. A kereskedelem globalizációja révén – a kisebb városokban is – létrejött nagy léptékű, új fogyasztási terek leértékelték a bevásárlóövezet hagyományos tereit, s a városi társadalom térhasználatát is differenciálták, kiszorítva az alacsonyabb társadalmi státusú fogyasztókat, ezzel egy szélesebb értelemben vett dzsentrifikációt eredményezve (*Nagy,* 2005; *Timár–Nagy,* 2007). A lakók kicserélődésére szűkített értelemben vett dzsentrifikáció is hasonló differenciálódás eredménye s egyben újratermelője. Veszprémi kutatásaink tanúsága szerint például a piaci szereplők a városközpontban aktuálisan realizálható földjáradék („capitalised ground rent") és a potenciális, azaz egy jövedelmezőbb hasznosítás esetén megszerezhető földjáradék („potential ground rent") kellően nagy különbségére reagáltak, amikor a privatizációval felértékelt „citysedő" Vár-negyed peremén hosszú ideje szlamosodott utcákban megkezdték a reinvesztíciót, s útjára indították a dzsentrifikációt. Az így feltárt mechanizmus, ha nem is egy kvantitatív módszerekkel tesztelt empirikus igazolása Neil Smith (1979) járadékkülönbözet-elméletének („rent gap"), azt egyértelművé teszi, hogy a dzsentrifikáció – a globális folyamatokba integrálódva –

itt is a helyi ingatlanpiacok „terméke"; a beruházások fellendülésének és elmaradásának helyi dinamikájában a piaci szereplők válaszlépései tükröződnek.

A kapitalizmus egyenlőtlen területi fejlődésének logikája azt is magában foglalja, hogy egy terület fejlődése megteremti a *korlátait* is a további fejlődésnek (*Smith,* 1990, 1996). Pécs környéki vizsgálatok szerint például a szuburbanizáció következtében emelkedő telekárak akadályozzák a viszonylag alacsonyabb jövedelmű kiköltözők által biztosított népességnövekedés fennmaradását (*Szebényi,* 2006), de határt szabhat a további fejlesztéseknek az eladásra alkalmas telkek száma vagy a felduzzadt népesség által igényelt közellátásokban kialakult hiány is (*Timár–Váradi,* 2000; *Brade* et al. 2009). Az bizonyos, hogy az ezredforduló utáni időszak (legalábbis 2007-ig követhetően) a városi népesség decentralizációjának lassulását, több helyen „visszahúzódását" mutatja (*Bajmócy,* 2006; *Timár,* 2009). Kérdés, hogy ebben a lassulásban már a fejlődés korlátai mutatkoznak-e meg, hogy vajon egy átfogó, a lakóhelyit a gazdasági szuburbanizációval s a dzsentrifikációval együtt mérő, összehasonlító vizsgálattal a tőke szektorok, illetve városi terek közötti oszcillációját követhetnénk-e nyomon.

3.2. Neoliberális várospolitika

A szuburbanizáció – különösen a hozzá kapcsolódó lakásépítések – alakításában a települési önkormányzatok által betöltött szerep, „hozzáállás" sokféleségéről tudósítanak a hazai kutatások. Az viszont egyértelműnek látszik, hogy az önkormányzatok gazdasági potenciálja, a rendelkezésükre álló földterületek, illetve ingatlanok szűkössége az állam szerepét visszaszorító piacgazdaság működésére utal annyiban, amennyiben kemény korlátozó tényezőként lép fel a szuburbán fejlesztések mederben tartásában (lásd pl. *Bajmócy,* 2003; *Dövényi–Kovács,* 1999; *Kovács R.* 1999; *Timár–Váradi,* 2000; *Hardi,* 2002; *Szabó,* 2003; *Nárai,* 2004). A beruházó, ingatlanfejlesztő cégek erejét az általuk felvásárolt magánterületek belterületbe vonásáért folytatott küzdelmek országszerte nyomon követhető „sikerei" számos helyen bizonyítják, de a politika és a tőke szorosabb összefonódására, az önkormányzati képviselők ingatlanpiaci szerepvállalására is rámutat néhány esettanulmány (pl. *Váradi,* 1997, 1999; *Bihari–Váradi,* 1998; *Timár–Váradi,* 2000).

Ennél is egyértelműbb a neoliberális politika dominanciája a dzsentrifikáció alakításában. A szocializmusban kezdett, s ma is tartó önkormányzati városmegújítási, városrehabilitációs tevékenységek Győrtől Szegeden vagy Veszprémen át Budapestig viselik a nyomait annak, hogy az állam – tulajdonosi szerepében s a finanszírozási, szabályozási kereteket tekintve is – visszavonult e programokból. Az „irányítást" mindenesetre a magántőke vette át (*Kovács,* 2005;

Csanádi et al. 2007; *Egedy,* 2007; *Somogyi* et al. 2007; *Timár–Nagy,* 2007). Ennél azonban több is történt: az önkormányzat e magántőke partnerévé vált. A várospolitika alapvetően a tőkeérdeket szolgálja, városfelújítási célja egyre inkább deklaráltan is a dzsentrifikáció, vagy ha olyan sikeres rehabilitációt valósít is meg, mint amilyennek a középső-ferencvárosi akciót tartják számon, a szociális jelleg akkor is megkopik, s az érintett terület felértékelődésének ára végső soron a lakosságcsere, az alacsony társadalmi státusú csoportok kiszorítása (*Csanády* et al. 2007; *Tomay,* 2007; *Timár–Nagy,* 2007).

Márpedig a dzsentrifikáció ilyen módon történt (újra)termelése egyértelműen integrálódik a városi átstrukturálódás globális folyamataiba. A neoliberális várospolitikák térbeli kirekesztést szolgáló alkalmazásáról számos város (ország) elemzése tanúskodik (pl. *Swyngedouw* et al. 2002; *Weber,* 2002). A várostervezésben jeleskedő Hollandiában folyó kutatások már igen korán rámutattak, hogy Amszterdamban az 1970-es években spontánul zajló dzsentrifikáció egy évtizeddel később már várospolitikai céllá vált (*Musterd–van den Ven,* 1991). Neil Smith (2002) szerint az 1950-es, 70-es évek városfelújítási programjaitól az 1990-es években elterjedt regenerációs programokig megtett út közben lezajlott paradigmaváltás világszerte olyan helyzetet teremtett, melyben a dzsentrifikáció globális városfejlesztési stratégiává, a neoliberális város(tervezés) kifejeződésévé vált. Ez a stratégia egybeszövi a globális pénzpiacokat, az ingatlanfejlesztőket, helyi kereskedőket stb. az önkormányzatokkal, melyek a kedvező társadalmi eredményeket már a piactól és nem annak szabályozásától remélik. Úgy vélem, a magyarországi dzsentrifikáció teljesen beleilleszkedik ebbe a „világba", hasonló társadalmi viszonyokat fejezve ki.

4. A posztszocialista átalakulás egyenlőtlen területi fejlődést erősítő hatása

Nem vitatom, hogy a szocialista politikai-társadalmi-gazdasági viszonyok maradványai, valamint ezek gyorsabb vagy lassabb átalakulásának mozzanatai rövidebb-hosszabb ideig nyomot hagytak a magyarországi szuburbanizáción és dzsentrifikáción is. Az a társadalomelméleti megközelítés azonban, amely abban az analitikai keretben vizsgálja e térfolyamatokat, hogy azok a kapitalizmusban működő egyenlőtlen területi fejlődés megtestesítői-e vagy sem, új összefüggésben láttatja a szuburbanizációt és a dzsentrifikációt. Ezek okait és hatásait ilyen logikában újraelemezve, megerősítést kap az a feltevés, miszerint e két térfolyamat többek által „posztszocialista" sajátosságként jellemzett elindítói nem „külön útra" terelték a szuburbanizációt és a dzsentrifikációt, hanem inkább segítették a városi átalakulás globális folyamatába integrálódásukat –

nem gyengítették, hanem elmélyítették az egyenlőtlen területi fejlődés lokális (regionális) kibontakozását.

Az egyik leggyakrabban hangoztatott posztszocialista mozgatórugóként a *lakás- és földprivatizációt* szokták említeni. Úgy vélem, ezek nem a szuburbanizáció *közvetlen* okaiként értékelhetők. Egyrészt, ha azok lettek volna, akkor meglehetősen gyorsan megállt volna a folyamat, másrészt akkor jó néhány, a privatizációban csekély súllyal résztvevő város környékén aligha bontakozhatott volna ki. Abban viszont nagyon is fontos szerepet játszottak, hogy az 1990-es évek elején felgyorsították a szuburbanizációban/dzsentrifikációban tömegesen részt venni képes társadalmi réteg (a lakásigénnyel fellépő fizetőképes kereslet) kialakulását. Hogy közöttük rögtön a kezdetektől jelen voltak munkások, alkalmazottak, „kékgallérosok" is (*Dövényi–Kovács,* 1999; *Bajmócy,* 2003), az csak felerősítette a lakóhelyi szuburbanizáció differenciáló erejét. Esettanulmányok tárták fel a Budapest körüli elővárosi fejlődés szektorális jellegét, ami gyorsan összekapcsolódott a budai, észak-pesti, valamint a déli, dél-keleti szektorba tartozó szuburbanizálódó települések szegregálódásával, a köztük lévő egyenlőtlenségek növekedésével – az előbbiek javára (*Bihari–Váradi,* 1998; *Dövényi–Kovács,* 1999; *Kovács K.* 1999). Úgy tűnik, az a réteg, amely akárcsak például az USA-ban, nem mint fejlesztő, hanem elsősorban mint lakás-, gépkocsivásárló, hitelfelvevő fogyasztó jelent meg a „szuburbanizációs piacon", ugyanúgy, mint ott, differenciálta a szuburbán teret, csak nem a belső elővárosi gyűrűk leértékelődését követően, hanem rögtön az elővárosi fejlődés kezdetén.

A földprivatizáció, összekapcsolódva az új társadalmi berendezkedés törvényi, *szabályozási kereteinek* kialakulatlanságával, helyenként olyan kusza viszonyokat teremtett, amelyek lehetővé tették a természetvédelmi, környezetgazdálkodási szempontok háttérbe szoríthatóságát, támogatták a politika és az ingatlanpiac összefonódását, a neoliberális várospolitikát. Ezek a körülmények pedig épp az ingatlanpiacon kínáltak extraprofit szerzésére meglehetősen vonzó lehetőséget, kifejezetten kedvezve a – néhol átláthatatlanul burjánzó – szuburbán fejlesztéseknek (*Timár–Váradi,* 2000).

Az *államszocialista korszak beruházás- és lakáspolitikája* jó előfeltételeket teremtett a piaci alapú dzsentrifikációhoz és szuburbanizációhoz. A falvak „magukra hagyása", a beruházások korszakokat átívelő elmaradása (visszatartása) a történelmi városrészekben, belvárosi lakónegyedekben, iparterületeken, eközben néhol kisvárosnyi lakótelepek építése a peremeken, kijelölte a tereit a szuburbanizáció és a dzsentrifikáció által megvalósítható egyenlőtlen fejlődésnek (többek között épp a tőkeoszcilláció logikája miatt tudott a két folyamat szinte a kezdetektől párhuzamosan működésbe lépni). Nem véletlen, hogy a rendszerváltás után számos városban a lakótelepek váltak a tőkemegvonás, a leértékelődés színtereivé.

A posztszocialista átalakuláshoz kötődő *értékváltás* kiváló lehetőséget nyújtott a dzsentrifikáció neoliberális városfejlesztési stratégiává tételéhez. Ennek alkalmazhatóságát veszprémi kutatásaink igazolják, ahol az önkormányzat a szociális rehabilitáció helyett nyíltan dzsentrifikációt megcélzó szándékkal értékesítette a felújításra szánt belvárosi lakásait. A paternalista állam kritikájára és az egyéni döntési szabadság széles körű elfogadottságára építő ideológiával érvelt az elszegényedett roma lakók „kivásárlása", s őket így nemcsak a történelmi negyedből, de a városból is kiszorító taktikája mellett (*Timár–Nagy,* 2007).

Végül az államszocialista múlt máig ható sajátosságai közt lehet megemlíteni a *civil szféra* meglehetősen erőtlen részvételét az urbanizáció alakításában, az „ellenállás tereinek" megteremtésében (*Csanádi* et al. 2007; *Somogyi* et al. 2007; *Timár–Nagy,* 2007). Jelenléte még akkora korlátot sem tud állítani például a kirekesztést hozó dzsentrifikáció terjedése útjába, mint a fejlett piacgazdaságú országokban. Ez a hiány pedig a szegregáció, az egyenlőtlen területi fejlődés elmélyülésének kedvez.

5. Összegző gondolatok

A „van-e posztszocialista szuburbanizáció és dzsentrifikáció" kérdést a Magyarországon Enyedi György (1984, 1989) által kezdeményezett, a globális vagy „szocialista kontra kapitalista" urbanizáció létezéséről szóló vita inspirálta. Annak egyik tanulsága a hasonlóságok vagy különbségek hangsúlyozásában – a formai jegyek helyett – az okokra figyelés fontossága. Mint ahogy Enyedi György (1989) egykor rávilágított, milyen meghatározó szerepe van e mozgatórugók megítélésében a társadalomelméleti megközelítéseknek, e helyütt is fontos leszögezni: abban a gondolatrendszerben, amely a szuburbanizációt és a dzsentrifikációt a tőkefelhalmozás logikája szerint működő egyenlőtlen területi fejlődés megnyilvánulásainak tekinti, ezek a térfolyamatok ma Magyarországon már egyértelműen úgy értékelhetők, mint a globális kapitalizmus urbanizációjába szervesen illeszkedők.

A „van-e szocialista urbanizáció" vita ugyanakkor azt is meggyőzően példázta, hogy az urbanizáció tanulmányozása magának a társadalmi formációnak a megismeréséhez visz közelebb. Úgy vélem, a fenti elemzés nemcsak azt valószínűsíti, hogy a „van-e posztszocialista szuburbanizáció és dzsentrifikáció" kérdés lezárásának jött el az ideje Magyarországon, de azt is, hogy már e térfolyamatokban kifejeződő társadalmi viszonyok posztszocialista sajátosságainak túlhangsúlyozása is aktualitását vesztette. Azokkal értek egyet, akik szemléletváltásra buzdítanak az urbanizáció kutatásában is, felhívva a figyelmet arra,

hogy – az államszocializmus lezárulásának analízise helyett – a kelet-középeurópai városok globális városi átalakulásához fűződő viszonyának tanulmányozása új perspektívákat nyithat (lásd pl. *Bodnár,* 2009).

Egy ilyen fókuszváltás nem jelenti azt, hogy ne vegyünk tudomást a régi struktúra máig fellelhető maradványairól. Így nem gondolom, hogy a jelenlegi magyarországi szuburbanizáció és dzsentrifikáció mozgatórugóinak azonosulása a „nyugatiakkal" például a folyamatban résztvevő szereplők megélt tereinek egységesülését jelentené. Mint ahogy azt sem gondolom, hogy a posztszocialista országokat, különösen azok városait, a tértermelés valamennyi dimenziójában homogén csoportként kellene kezelni. Erre utalnak Enyedi György (2007, 2009) kínai, valamint orosz urbanizációt tanulmányozó legfrissebb munkái is, és ennek a szempontnak a figyelembe vételére ösztönöz a kelet-középeurópai szuburbanizáció és dzsentrifikáció kiterjedt szakirodalma is. Egy ilyen összehasonlító elemzés azonban már egy másik tanulmány témája lehet.

Irodalom

Atkinson, R. – Bridge, G. (eds.) 2005: *Gentrification in a Global Context. The New Urban Colonialism.* London–New York, Routledge.

Bajmócy P. 2003: *Szuburbanizáció a budapesti agglomeráción kívüli Magyarországon.* Doktori (PhD.) értekezés. Szeged, SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék.

Bajmócy P. 2006: A hazai szuburbanizációs folyamatok trendjei 2000 után. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): *Agglomerációk és szuburbanizálódás Magyarországon.* Szombathely, Savaria University. 112–127. o.

Beluszky P. – Sikos T. T. 2007: *Változó falvaink. Magyarország falutípusai az ezredfordulón.* Budapest, MTA Társadalomkutató Központ. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. IV.)

Berényi I. 1986: Conflicts in Land-use in Suburbia: The Example of Budapest. In: Heinritz, G. – Lichtenberger, E. (eds.): *The Take-off Suburbia and the Crisis of the Central City.* Stuttgart, Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH. 125–133. o.

Bernát T. – Bora Gy. – Fodor L. 1973: *Világvárosok, nagyvárosok.* Budapest, Gondolat.

Bihari Zs. – Váradi M. 1998: *Telki az ezredforduló küszöbén.* MTA RKK KÉTI. Kézirat.

Bodnár, J. 2009: Guest editor's foreword. – *Studia Universitatis Babeş–Bolyai Sociologia.* 1. 3–5. o.

Bodnar, J. – Molnar, V. 2010: Reconfiguring private and public: State, capital and new housing developments in Berlin and Budapest. – *Urban Studies.* 2. 789–812. o.

Bondi, L. 1991: Gender divisions and gentrification: a critique. – *Transactions, Institute of British Geographers.* 16. 190–198. o.

Borén, T. – Gentile, M. 2007: Metropolitan processes in post-communist states: an introduction. – *Geografiska Annaler. Series B Human Geography.* 2. 95–110. o.

Brade, I. – Smigiel, C. – Kovács, Z. 2009: Suburban Residential Development in Post-socialist Urban Regions: The Case of Moscow, Sofia, and Budapest. In: Kilper, H. (ed.): *German Annual of Spatial Research and Policy 2009. New Disparities in Spatial Development in Europe.* Heidelberg, Springer. 79–104. o.

Bradshow, M. – Stenning, A. (eds.) 2004: *East Central Europe and the Former Soviet Union. The Post-socialist States.* Harlow, Pearson Prentice Hall.

Brown, D. – Kulcsár, L. J. – Kulcsár, L. – Obádovics, Cs. 2005: Post-socialist restructuring and population redistribution in Hungary. – *Rural Sociology.* 3. 336–359. o.

Castells, M. 1977: *The Urban Question. A Marxist Approach.* London, Edward Arnold.

Checkoway, B. 1980: Large builders, housing programmes, and postwar suburbanization. – *International Journal of Urban and Regional Research.* 1. 21–45. o.

Clark, E. 1991: Rent Gaps and Value Gaps: Complementary or Contradictory? In: van Weesep, J. – Musterd, S. (eds.): *Urban Housing for the Better-Off: Gentrification in Europe.* 17–29. Utrecht, Stedelijke Netwerken.

Csanádi G. – Csizmady A. – Kőszeghy L. – Tomay K. 2007: A városrehabilitáció társadalmi hatásai Budapesten. In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai.* Budapest, MTA Társadalomkutató Központ. 93–118. o. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok).

Cséfalvay Z. – Pomázi I. 1990: Az irányított dzsentrifikáció egy budapesti program példáján. In: Kocsis K. (szerk.): *Társadalomföldrajzi Tanulmányok.* Budapest, MTA Földrajztudományi Kutató Intézet. 27–37. o. (Területi Kutatások, 9.)

Dövényi Z. – Kovács Z. 1999: A szuburbanizáció térbeni-társadalmi jellemzői Budapest környékén. – *Földrajzi Értesítő.* 1–2. 33–58. o.

Dunford, M. 1996: Disparities in employment, productivity and output in the EU: The roles of labour market governance and welfare regimes. – *Regional Studies.* 30. 339–357. o.

Egedy T. 2007: A történelmi belvárosok rehabilitációja vidéki nagyvárosainkban – Szeged és Győr. In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai.* Budapest, MTA Társadalomkutató Központ. 261–292. o. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián).

Enyedi Gy. 1972: A magyar urbanizáció kérdőjelei. – *Valóság.* 2. 48–50. o.

Enyedi Gy. 1978: *Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Enyedi Gy. 1984: *Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása.* (Értekezések, emlékezések) Budapest, Akadémiai Kiadó.

Enyedi Gy. 1987: Kísértet-história. – *Tér és Társadalom.* 2. 74–76. o.

Enyedi Gy. 1989: Van-e szocialista urbanizáció? – *Tér és Társadalom.* 2. 92–103. o.

Enyedi, Gy. 1996: Urbanization under Socialism. In: Andrusz, G. – Harloe, M. – Szelényi, I. (eds.): *Cities after Socialism. Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies.* Oxford–Cambridge, Blackwell. 100–118. o.

Enyedi Gy. 1997: Városok a közép-európai átmenetben. – *Társadalmi Szemle.* 8–9. 42–56. o.

Enyedi, Gy. (ed.) 1998: *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Enyedi Gy. 2007: A kínai város – *Tér és Társadalom.* 4. 1–120. o.

Enyedi Gy. 2009: Az orosz város. – *Tér és Társadalom.* 2. 201–235. o.

French, R. A. – Hamilton, F. E. I. (eds.) 1979: *The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy.* Chistester, John Wiley.

Hardi T. 2002: Szuburbanizációs jelenségek Győr környékén. – *Tér és Társadalom.* 3. 57–84. o.

Harvey, D. 1985: *The Urbanization of Capital. Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanization.* Oxford, Blasil Blackwell.

Harvey, D. 2005: *A Brief History of Neoliberalism.* Oxford, University Press.

Hegedüs, J. – Tosics, I. 1991: Gentrification in Eastern Europe: The case of Budapest. In: van Weesep, J. – Musterd, S. (eds.): *Urban Housing for the Better-Off: Gentrification in Europe.* Utrecht, Stedelijke Netwerken. 124–136. o.

Herfert, G. 1999: A város és környéke közötti vándorlások sajátosságai Németországban az 1990-es években. – *Földrajzi Értesítő*. 1–2. 139–158. o.

Hirt, S. 2007: Suburbanizing Sofia: Characteristics of post-socialist peri-urban change. – *Urban Georgaphy*. 8. 755–780. o.

Izsák É. 2003: *A városfejlődés természeti és társadalmi tényezői*. Budapest, Napvilág Kiadó.

Konrád Gy. – Szelényi I. 1971: A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. – *Valóság*. 12. 19–35. o.

Koós B. 2004: Adalékok a gazdasági szuburbanizáció kérdésköréhez. – *Tér és Társadalom*. 1. 59–72. o.

Kovács K. 1999: A szuburbanizációs folyamatok a fővárosban és a budapesti agglomerációban. In: Barta Gy. – Beluszky P. (szerk.): *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban*. Budapest, Regionális Kutatási Alapítvány. 91–114. o.

Kovács R. 1999: A szuburbanizáció hatása az önkormányzatokra. – *Földrajzi Értesítő*. 1–2. 59–82. o.

Kovács Z. 2005: A városrehabilitáció eredményei és korlátai Budapesten. In: Egedy T. (szerk.): *Városrehabilitáció és társadalom*. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet.

Kovács Z. 2006: Budapest elővárosi övezetének átalakulása a rendszerváltozás után. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): *Agglomerációk és szuburbanizálódás Magyarországon*. Szombathely, Savaria University. 20–34. o.

Lackó L. 1987a: A területi fejlődés egységes értelmezése. – *Tér és Társadalom*. 1. 67–75. o.

Lackó L. 1987b: Import avagy hazai (Válasz kísértet-ügyben). – *Tér és Társadalom*. 3. 61–66. o.

Ladányi J. – Szelényi I. 1997: Szuburbanizáció és gettósodás. – *Kritika*. 7. 4–12. o.

Ladányi, J. – Szelényi, I. 1998: Class, Ethnicity and Urban Restructuring in Postcommunist Hungary. In: Enyedi, Gy. (ed.): *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 67–86. o.

Lees, L. 1994: Rethinking gentrification: beyond the positions of economics or culture. – *Progress in Human Geography*. 2. 137–150. o.

Lefebvre, H. 1991: *The Production of Space*. Oxford–Cambridge, MA, Blackwell.

Lengyel I. 1991: A házépítések (anti)szociális támogatásának krónikája. – *Tér és Társadalom*. 1–22. o.

Murray, P. – Szelényi I. 1984: The city in the transition to socialism. – *International Journal of Urban and Regional Research*. 1. 90–107. o.

Musterd, S. – van den Ven, J. 1991: Gentrification and Residential Revitalization. In: van Weesep, J. – Musterd, S. (eds.): *Urban Housing for the Better-Off: Gentrification in Europe*. Utrecht, Stedeljke Netwerken. 89–97. o.

Musterd, S. – van Weesep, J. 1991: European Gentrification or Gentrification in Europe? In: van Weesep, J. – Musterd, S. (eds.): *Urban Housing for the Better-Off: Gentrification in Europe*. Utrecht, Stedelijke Netwerken. 11–16. o.

Nárai M. 2004: A győri agglomeráció demográfiai jellemzői. In: Csapó T. – Kocsis Zs. – Lener T. (szerk.): *A településföldrajz helyzete és főbb kutatási irányai az ezredforduló után*. Szombathely, Berzsenyi Dániel Főiskola Társadalomföldrajzi Tanszék. 146–167. o.

Nagy, E. 2005: Retail Restructuring and Emerging Spatial Patterns of Consumption: New Aspects of Development Disparities in Hungary. In: Barta, Gy. – G. Fekete, É. – Kukorelli Szörényiné, I. – Timár, J. (eds.): *Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition*. Pécs, Centre for Regional Studies. 161–181. o.

Nagy, E. 2007: Forces Shaping Urban Peripheries: Land Market Processes and Urban Planning in East Central Europe. In: Kovács, Cs. (ed.): *From Villages to Cybergspace – Falvaktól a kibertérig*. Szeged, Department of Economic and Human Geography. University of Szeged. 385–400. o.

Nagy E. – Nagy G. 1994: A vállalkozások térbeli terjedése. In: Mészáros R. (szerk.): *A település térbelisége*. Szeged, JATEPress. 136–156. o.

Pahl, R. E. 1971: *Whose city*? Harmonswords, Penguin.

Pickles, J. – Smith, A. 2005: Technologies and Transition: Foreign Investment and the (Re-) Articulation of East Central Europe into the Global Economy. In: Turnock, D. (ed.): *Foreign Investments and Regional Development in East Central Europe*. London, Ashgate. 21–38. o.

Smith, N. 1979: Toward a theory of gentrification: a back to the city movement by capital not people. – *Journal of the American Planning Association*. 45. 538–548. o.

Smith, N. 1990: *Uneven Development. Nature, Capital and the Production of Space*. Cambridge, Basil Blackwell.

Smith, N. 1996: *The New Urban Frontier. Gentrification and the Revanchist City*. London and New York, Routledge.

Smith, N. 2002: New globalism, new urbanism: Gentrification as global urban strategy. – *Antipode*. 34. 427–450. o.

Somogyi E. – Szemző H. – Tosics I. 2007: Városrehabilitáció kétszintű önkormányzati rendszerben: budapesti sikerek és problémák (1994–2006). In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ. 69–92. o. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián).

Szabó J. 2003: Települési stratégiák a budapesti agglomerációban. – *Tér és Társadalom*. 4. 101–116. o.

Szalai E. 2006: *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet*... Budapest, Új Mandátum Kiadó.

Szebényi A. 2006: A szuburbanizáció sajátosságainak vizsgálata Pécs környékén, 2005-ben. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): *Agglomerációk és szuburbanizálódás Magyarországon*. Szombathely, Savaria University. 196–214. o.

Szelényi, I. 1983: *Urban Inequalities Under State Socialism*. Oxford: Oxford University Press.

Szirmai V. (szerk.) 2009: *A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Swyngedouw, E. – Moulaert, F. – Rodriguez, A. 2002: Neoliberal urbanization in Europe: Large scale urban development projects and the new urban policy. – *Antipode*. 3. 542–577. o.

Tasan, T. – Kok, H. 1999: A Varsó körüli szuburbanizációs folyamat jellemzői az 1990-es években. – *Földrajzi Értesítő*. 1–2. 159–172. o.

Timár, J. 1992: The main features of suburbanization in the Great Hungarian Plain. – *Landscape and Urban Planning*. 2–4. 177–187. o.

Timár J. 1999: Elméleti kérdések a szuburbanizációról. – *Földrajzi Értesítő*. 1–2. 7–32. o.

Timár J. 2009: A településállomány strukturális jellemzői, változási tendenciái. In: Nagy G. (szerk.): *Dél-Alföld*. Pécs–Budapest, MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó. 398–407. o.

Timár J. – Nagy E. 2007: A középvárosi dzsentrifikáció és társadalmi hatásai a posztszocialista Magyarországon. In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ. 293–317. o. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián).

Timár J. – Váradi M. M. 2000: A szuburbanizáció egyenlőtlen fejlődése az 1990-es évek Magyarországán. In: Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 153–175. o.

Tomay K. 2007: Városrehabilitáció és dzsentrifikáció Budapesten – a rehabilitációs stratégiák szerepe a térbeli-társadalmi mintázat alakulásában. In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ. 119–150. o. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián).

Tosics, I. 2005: City Development in Central and Eastern Europe Since 1990: The Impact of Internal Forces. In: Hamilton, F. E. I. – Dimitrovska, Andrews, K. – Pichler-Milanovič, N. (eds.): *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe – Towards Globalization*. Tokyo, United Nations University Press. 44–78. o.

Tóth J. 2008: *Térszerkezeti, népesség- és településföldrajzi tanulmányok*. Pécs, Imedias Kiadó.

Váradi M. 1997: Solymár: az aranyfalu. – *Tér és Társadalom*. 4. 45–68. o.

Váradi M. 1999: Hová megyünk lakni? Szuburbanizációs minták és konfliktusok a budapesti agglomeráció budai oldalán. Esettanulmány. In: Barta Gy. – Beluszky P. (szerk.): *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban*. Budapest, Regionális Kutatási Alapítvány. 115–129. o.

Walker, R. A. 1981: A Theory of Suburbanization: Capitalism and the Construction of Urban Space in the United States. In: Dear, M. – Scott, A. J. (eds.): *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society*. London and New York, Methuen. 383–429. o.

Weber, R. 2002: Extracting value from the city: Neoliberalism and urban redevelopment. – *Antipode*. 3. 517–540. o.

A SZOCIALISTA ÉS POSZTSZOCIALISTA URBANIZÁCIÓ ÉRTELMEZÉSE

Kovács Zoltán

1. Bevezetés

Enyedi György egy 1989-ben megjelent tanulmányának a címe: „Van-e szocialista urbanizáció?" (*Enyedi,* 1989). A Szerző tanulmányában rámutat, hogy a címben felvetett kérdésre adható válasz attól függ, hogy a válaszadó hogyan ítéli meg a különbségeket és hasonlóságokat Európa keleti és nyugati fele között a városfejlődés jellegét tekintve. „Aki a különbségeket alapvetőnek ítéli, az a szocialista urbanizációt, mint a világ urbanizációs történetének új, minden előzőtől független korszakát fogja fel" (*Enyedi,* 1989. 90. o.). Ezzel szemben, aki a hasonlóságokra helyezi a hangsúlyt, az úgy véli, hogy az európai országok urbanizációját alapvetően hasonló társadalmi folyamatok formálják, s a szocialista országok városfejlődése nem képvisel külön modellt az urbanizáció globális rendszerében.

A térfolyamatokat alapul véve a szerző nem fogadja el a szocialista urbanizációnak önálló, a világ nem szocialista országaiban végbemenő urbanizációtól gyökeresen különböző jellegét. Kijelenti, hogy Kelet-Közép-Európa lényegében a nyugaton megismert urbanizációs ciklusokat követte, csak időben megkésve, és a helyi politikai, történelmi sajátosságokból fakadó egyedi jegyekkel tarkítva. Az eltérések szerinte döntően abból fakadnak, hogy a létező szocializmusban a városi ingatlanok jelentős része állami tulajdonban van, a piaci alapú földjáradék hatása nem érvényesül. Emellett a településfejlesztés forrásai nem helyben képződnek, azt a központi elosztórendszer juttatja a településeknek, miközben a politika az egész településhálózat fejlődését igyekszik befolyásolni, s eltekint a helyi érdekektől.

Osztva a mélyen tisztelt ünnepelt véleményét magam sem hiszem, hogy a szocializmus alapvetően új városfejlődést eredményezett volna, s a kétségtelen elszigeteltség és egyedi vonások ellenére Kelet-Közép-Európa városai szerves részét képezték a XX. századi európai urbanizációnak.[1] Ez utóbbi igazolására

[1] Kelet-Közép-Európán a korábbi vasfüggöny és a Szovjetunió között elhelyezkedő országokat értem, közéjük sorolva a balti államokat is. Utóbbiak urbanizációs fejlődése ugyanis jelentősen eltér Oroszország és a többi posztszovjet állam fejlődésétől és sokban hasonlít szűkebb térségünkhöz.

elég csupán arra utalni, hogy a vasfüggöny leomlását követően a volt szocialista országok városai is rövid időn belül a nyugatiakhoz hasonló térfolyamatokat (pl. szuburbanizáció, dzsentrifikáció) produkáltak. Minderre egy gyökeresen eltérő urbanizmus keretében nyilván nem lett volna lehetőség.

Ezen gondolatok adják az apropóját jelen írásunknak, amelyben arra keressük a választ, hogy az 1989–1990-ben bekövetkezett rendszerváltozás milyen hatással volt az érintett országok városfejlődésére, a nemzeti városhálózatok milyen átrendeződésen mentek keresztül az elmúlt két évtizedben, s összefoglalóan miként jellemezhető a posztszocialista korszak urbanizációja.

2. A kelet-közép-európai urbanizáció értelmezésének elméleti háttere

Tanulmányunk empirikus-elemző része előtt két olyan elméletet szeretnénk röviden bemutatni, amelyekre támaszkodhatunk a posztszocialista urbanizáció értelmezésénél. A kelet-közép-európai országok szocializmus idején végbement urbanizációjával kapcsolatban fogalmazódott meg a 70-es évek elején a *„késleltetett városfejlődés"* elmélete (*Konrád–Szelényi,* 1971, 1977; *Szelényi,* 1996). Az elmélet szerint a szocialista országok, de legalábbis Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország urbanizációs szintje (ti. a városi lakosság aránya) elmaradt gazdasági fejlettségi szintjüktől, és attól a szinttől, amelyet normális (piacgazdasági) körülmények között befutottak volna. A fenti országcsoportot a szerzők „alulurbanizáltnak" jellemezték, megkülönböztetésül a harmadik világ államaiban ekkor már javában zajló túlfeszített urbanizációval. A fejlődő országok urbanizációja kapcsán ekkoriban figyelték meg, hogy a városi népesség növekedési üteme meghaladja az ipari és szolgáltató (tehát döntően városi) munkahelyek gyarapodását. Mindez azt jelenti, hogy nem annyira a városi munkahelyek bősége, mint a falvak túlnépesedése és a szegények migrációja az, ami a nagyvárosok felé vonzza a népességet. Ugyanakkor a szocialista országokban az urbánus jellegű munkahelyek növekedése az 1950-es, 60-as években, tehát a szocializmus extenzív szakaszában végig meghaladta a városi népesség bővülésének ütemét. Mindezek eredményeként megnőtt a nem-mezőgazdasági (tehát potenciálisan urbánus) népesség és a tényleges városlakók száma közötti különbség. A szerzők számításai szerint Magyarországon a 70-es évek elején az „urbánus népességnek" csak mintegy fele élt ténylegesen városokban. A szerzők tanulmányukban arra nézve is bizonyítékot szolgáltattak, hogy „alulurbanizáltság" bár korábban is létezett, de annak mértéke a második világháborút megelőzően jóval alacsonyabb volt.

A fölvetés kisebb tudományos vitát kavart, amelyben az ellenzők tagadták, hogy a nem mezőgazdasági népesség és a városi lakosság arányának szinkronban kellene lennie, sőt nemzetközi példákkal igazolták, hogy éppen a legurbanizáltabb országokban mutatkozik a legnagyobb eltérés (*Zoltán,* 1972). E nézőpont szerint a gazdasági fejlettség egy bizonyos szintjén óhatatlanul felpörög (előrefut) a foglalkozási átrétegződés, amit nem követ szükségszerűen a népesség városokba áramlása, sokan megtartva eredeti lakóhelyüket kétlaki életmódra rendezkednek be. Ezt látszik alátámasztani, hogy hazánkban az ingázók aránya épp ekkor, az 1970-es évek elején tetőzött 1 millió fővel. A népesség gyorsabb ütemű városba áramlásának gátat szabott egyrészt a lakáshiány és más kommunális létesítmények hiánya, másrészt a falusi háttér előnyei is (pl. háztáji gazdaság, családi segítség) sokakat maradásra késztettek.

A késleltetett városfejlődés elméletét annyiból érdemes ismét elővenni, hogy megvizsgáljuk, vajon az elmúlt négy évtizedben egyrészt az „érett szocializmus", másrészt a piacgazdasági átmenet megoldotta-e ezt a problémát. Elérte-e a városlakó népesség aránya a kelet-közép-európai országokban azt a szintet, ami társadalmi-gazdasági fejlettségükből következne?

A másik gyakran citált elmélet az *urbanizációs ciklusokra* vonatkozik. Az urbanizációs cikluselmélet abból a feltevésből indul ki, hogy a modern gazdasághoz hasonlóan az urbanizáció sem egy egyenletes, egy irányba mutató folyamat, hanem ciklikus, visszaesésekkel, irányváltásokkal tarkított fejlődés. Van den Berg és társai 1982-ben megjelent írásukban a népesség és a munkahelyek térbeli mozgása, valamint a központi város és elővárosai fejlődése alapján négy szakaszra osztották a modern urbanizációt, úgymint városrobbanás (abszolút koncentráció), szuburbanizáció (relatív dekoncentráció), dezurbanizáció (abszolút dekoncentráció) és reurbanizáció (relatív koncentráció) (*Berg* et al. 1982). Az urbanizációs cikluselmélet gyakorlati adaptálását két tényező nehezíti. Egyrészt az egyes szakaszok mindig a legfejlettebb országokban keletkeznek (ott is a centrum térségekben), s terjednek a fejletlenebb országok felé. Másrészt a szakaszok nem válnak el élesen egymástól, egy ország különböző részei is más-más fejlődési szakaszban lehetnek (*Enyedi,* 1988). Nyugat-Európa országai a második világháború időszakára eljutottak az első urbanizációs ciklus végére, a háborút követő első két évtizedre a népesség és a gazdaság relatív dekoncentrációja (szuburbanizáció) nyomta rá bélyegét, hogy azután a posztfordi paradigmaváltás az urbanizációból addig kimaradt térségek gyors fejlődését hozza el az 1970-es évtizedben (dezurbanizáció). A fejlett nyugat-európai országok városaiban az első sikeres városrekonstrukciós beavatkozások, valamint a posztfordi technokrata réteg megerősödése nyomán már az 1980-as évek végétől reurbanizációra utaló jeleket lehetett találni.

Mindebből a kelet-közép-európai országok érezhetően kimaradtak. Ennek hátterében az állt, hogy a város-falu közötti tetemes különbségek mind az infra-

struktúra fejlettsége, mind a szolgáltatások színvonala, illetve a munkalehetőségek tekintetében a rendszer élete során végéig fennmaradtak, ami egy állandósuló urbanizációt, faluról-városba áramlást eredményezett. Magán a városhálózaton belül voltak ugyan különbségek, de ezek nem annyira a városok földrajzi helyzetéből, mintsem a településhierarchiában betöltött szerepükből, s gazdasági funkcióikból fakadtak (*Beluszky,* 1999). A rendkívül szigorú területrendezési-hatósági szabályozás, az elővárosok lakáspiaci kontrolja gátat szabott a népesség és a gazdaság fokozottabb kiáramlásának az elővárosi terekbe, így az ipari forradalom kitermelte „kompakt" város a szocializmus évtizedeiben is tovább élt, noha a nagyobb városok környékére jelentős mértékű *bevándorlás* történt, így már ekkor kiterjedt lakóövezetek vették körül a térség városait is. A gazdaság dekoncentrációját a technológiai színvonal sem tette lehetővé, a tömegszériában termelő, sok tekintetben a fordi gyáriparra emlékeztető szocialista nagyipar erősen rá volt utalva a városokra. Ebbe a struktúrába robbant bele a rendszerváltozás, s hozott igen rövid idő alatt gyökeres fordulatot. Kérdésként merülhet föl, hogy a piacgazdaság megjelenésével és a hatósági kontrol lazulásával végbement-e automatikusan egy konvergencia Európa nyugati és keleti fele között? Beléptek-e a volt szocialista országok az urbanizációs ciklusok fejlettebb szakaszaiba?

3. A kelet-közép-európai országok urbanizációja 1990 előtt

A Nyugat-Európával szembeni alacsonyabb urbanizációs szint a kelet-közép-európai volt szocialista országok egyik máig ható sajátossága. Ennek gyökerei egészen a középkorig nyúlnak vissza, elegendő, ha a kontinens nyugati feléhez képest csak későn beinduló polgárosodásra, a feudális agrártermelés tartós dominanciájára, a kelet felől érkező sorozatos pusztításokra (mongol, török) utalunk. A középkor végén a nagy földrajzi felfedezésekkel a térség országai ismét hátrányba kerültek. Fekvésük a világtengerekhez képest kedvezőtlen volt, kimaradtak a gyarmatosítás jelentette előnyökből, modernizációjuk az atlanti partvidékhez képest számottevően elmaradt.

A látszólag hasonló történelmi fejlődés és relatív földrajzi helyzet ellenére Kelet-Közép-Európa országai között számottevő fejlettségbeli különbségek voltak, s nem lehet a régiót sem gazdasági, sem urbanizációs szempontból homogén egységként kezelni. Szászország, Türingia, Cseh-Morvaország és Felső-Szilézia iparosodása már a késő középkorban megindult, városhálózatuk a nyugat-európaihoz hasonló, kis- és középvárosok sűrű szövedékéből állt. Ezeken a területeken az ipari forradalom is viszonylag korán, a XIX. sz. elején beköszöntött, és ütemét, valamint térszerkezetét tekintve sok szempontból a nyugatihoz hasonló urbanizációt eredményezett.

Ezzel szemben Észak-Németország (Mecklenburg, Elő-Pomeránia) a mai Szlovákia, Magyarország és Erdély, a történelmi Lengyelország, valamint a balti államok iparosodása és modern urbanizációja legalább fél évszázaddal később, csak a XIX. sz. utolsó évtizedeiben vett lendületet. Ennek következtében az előbb említett régióval szemben városhálózatuk is fejletlenebb maradt, amelyre a főváros és néhány regionális központ nyomasztó fölénye, az agráralapon szerveződő mezővárosok nagy sűrűsége, illetve a nyugat-európai értelemben vett kisvárosok kirívó hiánya nyomta rá bélyegét (*Enyedi,* 1992).

Ugyanakkor a XV. sz. derekától a XX. század elejéig a Balkán jelentős részén a feudális török állam volt az úr. Ennek következtében a Duna–Száva vonalától délre fekvő, „délkelet-európai" országok ipari fejlődése és urbanizációja csak a nemzeti szuverenitás elnyerését követően, lényegében az első világháború befejezése után indulhatott meg, akkor is a nyugat-európaihoz képest meglehetősen szerény ütemben. A XX. század elejére tehát kialakult Kelet-Közép-Európa fentiekben leírt hármas-osztatúsága, amely lényegében napjainkig fennáll, legalábbis ami a városhálózat sűrűségét, a városlakók arányát, a városok épített környezetének minőségét, vagy a városlakók polgárosultságát illeti.

A két világháború közötti időszakban a térség országait a befelé fordulás, a politikai rivalizálás és a gazdasági stagnálás jellemezte. Paradox módon ez inkább a térség fejlettebb, nagyobb demokratikus hagyományokkal rendelkező északi államaira volt jellemző. Az első világháborúból vesztesen kikerülő, jelentős területi veszteséget elszenvedő Németország és Magyarország gazdasági és politikai konszolidációja vontatottan haladt. Csehország, amely az Osztrák–Magyar Monarchia ipari termelésének 75%-át adta, elveszítette természetes piacainak jórészét, amit Szlovákia semmiképp sem pótolhatott (*Enyedi,* 1996). A függetlenségét ismét visszanyert Lengyelország is „levált" az orosz piacról, amelynek következtében ipari termelése még 1938-ban sem érte el az 1913-as szintet.

Csupán az öt évszázados török elnyomás alól végleg felszabadult balkáni államokban tapasztalhattunk gyorsabb ütemű modernizációt. Románia, Szerbia és Bulgária jórészt ekkor fog nemzeti iparának kiépítéséhez, ami a városfejlődés terén is hoz némi előrelépést, igaz ez csupán néhány centrumra (többnyire a nemzeti fővárosokra) koncentrálódott. Ugyanakkor a Balkán jelentős része (Albánia, Bosznia-Hercegovina, Koszovó, Dobrudzsa) továbbra is a világgazdasági ciklusok pre-indusztriális fázisában leledzett, modern értelemben vett ipari fejlődésről és urbanizációról a szocializmus beköszöntéig ezeken a területeken nem beszélhettünk.

Nem véletlen tehát, hogy a második világháború befejezésének időpontjában a térség országaira döntően a falusi települések és az agrárszektor dominanciája volt a jellemző. Jugoszlávia és Albánia népességének több mint 80%-a falvakban élt, ugyanez az arány Romániában és Bulgáriában 75%-ot, Magyarország,

Lengyelország és Szlovákia esetében több mint 60%-ot tett ki. Még az ekkor egyértelműen Európa fejlett államai közé sorolható Csehország urbanizációs rátája sem érte el az 50%-ot, s csak Németország keleti, szovjet megszállási övezetében közelítette meg a városlakók aránya a 70%-ot (*1. ábra*).

1. ábra

A városlakók aránya Kelet-Közép-Európa országaiban, 1950–1990

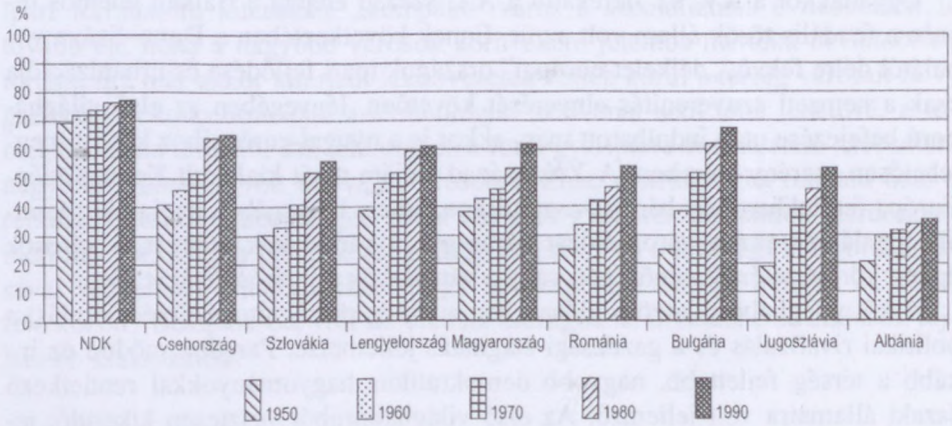

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek.

A második világháború után hatalomra kerülő államszocialista rendszerek az ipart és az őket befogadni képes városokat tekintették a modernizáció és a fejlett nyugathoz való felzárkózás letéteményeseinek, ezért a legtöbb országban a városok előnyt élveztek a falvakkal szemben a fejlesztési források (elsősorban infrastruktúra-fejlesztés) elosztása terén. Ennek eredményeként Kelet-Közép-Európa urbanizációja a kommunista hatalomátvételt követően számottevően felgyorsult, s bár számottevő tér- és időbeli különbségekkel, de a korábbiakhoz képest sokkal gyorsabb ütem jellemezte (*Kovács,* 2002).

Az NDK-ban, az ország megalakulásakor (1949) a városlakók aránya az össznépességen belül már elérte a 70%-ot. A városodottság szintje a következő negyven évben alig 7%-kal emelkedett. Lényegében hasonló volt a helyzet Csehországban is. Az 5000-es lélekszámküszöböt figyelembe véve az ország városodottsági szintje 1950-ben 41%-os volt. (A statisztikai városfogalom az egykori Csehszlovákiában 5000 főben határozta meg a városi települések minimális lélekszámát. Ha viszont a 2000 és 5000 fő közötti, funkcionálisan is városnak számító településeket is hozzájuk számítjuk, a városlakók aránya elérte az 55%-ot.) Erről a szintről a cseh területek urbanizációs mutatója 1990-re 65%-

ra emelkedett, s így a növekedés az államszocializmus negyven éve alatt kb. 10%-ot tett ki.

Ezzel szemben 1950 és 1990 között a városlakók aránya Bulgáriában 25%-ról 67%-ra, Romániában 25%-ról 54%-ra, Jugoszláviában 20%-ról 53%-ra emelkedett. A változás negyven év leforgása alatt 30–40 százalékpontos volt. Így a szocialista időszak végére a fejletlenebb déli államok – Albánia kivételével – a világátlagánál (1990: 43%) magasabban urbanizált országok csoportjába kerültek. Magyarország, Szlovákia és Lengyelország lényegében e két végletet jelentő csoport között helyezkedett el. Urbanizációs indexük az 1950-es 35–40% körüli szintről a korszak végére 60% fölé emelkedett, ami kb. 20–25 százalékpontos növekedést jelentett a negyven év leforgása alatt. Az urbanizáció eltérő üteme a térség országai között egyfajta konvergenciát eredményezett: a gyengén fejlettek felzárkóztak az előnnyel indulókhoz.

A szocialista korszak során az egyes országok városhálózata is jelentősen átalakult. Legkisebb volt az átrendeződés az NDK-ban és Csehországban, amelyek fejlett városhálózattal vágtak neki a szocializmusnak. A városok körének tudatos bővítése nyomán 1990-ig a városok száma Magyarországon megháromszorozódott, Bulgáriában két és félszeresére nőtt. E két országhoz képest lassabban, de még így is számottevően bővült a városállomány Romániában (152-ről 260-ra), Szlovákiában (83-ról 136-ra) és Lengyelországban (692-ről 828-ra). Csupán Csehország és az NDK városállománya mutatott nagyfokú stabilitást az időszak során.

A városhierarchia egyes szintjei eltérő dinamizmust mutattak a szocialista korszakban. Magyarországon nem kis részben a várossá nyilvánítások felgyorsulása, valamint a viszonylag decentralizált fejlesztési politika következtében 1949 és 1990 között számottevően bővült és megerősödött a 20 ezer fő alatti kisvárosok köre. Számuk az időszak során 16-ról 106-ra emelkedett. A korszak kezdetén a városlakó népesség 6,7%-a élt ilyen településekben, a korszak végére ez az arány 19%-ra emelkedett. A kisvárosi állomány súlyának növekedésével Magyarország egy sajátos, csak rá jellemző fejlődési modellt képviselt a szocialista táboron belül. A többi országban, Csehország és az NDK kivételével, éppen a városhierarchia felsőbb szintjeinek a súlya növekedett meg jelentősen.

Szlovákiában 1950-ben a városlakók csaknem 60%-a 20 ezer főnél kisebb városokban élt, 1991-re ez az arány alig felére (28,7%) csökkent, bár még így is jócskán meghaladta a magyar és a lengyel szintet. Lényegében hasonló trend érvényesült Lengyelországban, ahol a 10 ezer főnél kisebb városok részesedése a városlakó népességen belül 1950 és 1990 között 22,4%-ról 8,9%-ra csökkent. Románia esetében ugyancsak a nagyvárosok relatív súlyának növekedését lehetett kimutatni, a 100 ezernél népesebb városok részesedése a városlakók között 6,2%-ról 42,4%-ra emelkedett a szocialista korszak során. Mindebből kitűnik, hogy az államszocializmus a térség városhálózatában elsősorban a regioná-

lis centrumok és a megyeszékhely szintű közép- és nagyvárosok megerősödését hozta. A kisvárosok köre bár számbelileg jelentősen gyarapodott, de ezek a városok – Magyarország kivételével – mindenütt veszítettek népességtömörítő erejükből.

4. Az 1990 utáni főbb urbanizációs folyamatok

A szocializmus összeomlása 1989–90-ben új korszakot nyitott az egész kelet-közép-európai térség városfejlődésében, az urbanizáció keretfeltételei gyökeresen megváltoztak. A korábbi időszakra jellemző erősen centralizált, a források központi elosztásán alapuló város- és területfejlesztési politikát felváltotta egy demokratikusabb, a helyi kezdeményezésekre jobban építő, s ezzel együtt a spontán folyamatoknak tágabb teret engedő, kevésbé paternalista modell (*Gorzelak,* 1996). A piacgazdaság és a demokratikus kormányzás körülményeire a településhálózat különböző elemei, helyi adottságaiknak és energiáiknak megfelelően, eltérő módon reagáltak, s megindult a városhálózat gyors ütemű differenciálódása.

4.1. Az urbanizácó keretfeltételei Kelet-Közép-Európában 1990 után

1990 után gyökeresen megváltoztak az urbanizáció külső és belső keretfeltételei Kelet-Közép-Európában. Általános érvénnyel elmondható, hogy a városok korábbi kiváltságos helyzete megszűnt, s a településhálózat fejlődési folyamataiban a külső állami beavatkozás mértéke számottevően csökkent. A korábbi, felülről vezérelt *(top-down)* terület- és településfejlesztési modellt egy alulról építkező *(buttom-up)* modell váltotta fel. Az urbanizáció folyamatának vezető erejévé a piac, illetve a települések versenye vált (*Enyedi,* 1995). Azok a városok, amelyek kedvező társadalmi és gazdasági adottságokkal vágtak neki a posztszocialista átmenetnek, s élni tudtak lehetőségeikkel, gyors ütemben fejlődtek, mások leszakadtak.

Politikai szempontból talán legfontosabb új tényező a Varsói Szerződés felbomlása, a politikai szuverenitás helyreállítása volt Kelet-Közép-Európa államaiban. Ennek köszönhetően a térség országainak több évtizedes elszigeteltsége megszűnt, a korábban nemzeti keretek közé szorított városok kiléphettek a nemzetközi porondra, megindult betagozódásuk az európai városhálózatba. Mindez természetesen nemcsak előnyökkel járt (pl. a tőke és technológia szabadabb áramlása, nyugati turistadömping), de egyszersmind fokozódó versenyt is gerjesztett közöttük. A többpártrendszer visszaállítását, majd az első szabad válasz-

tásokat követően lehetővé vált a demokratikus helyi irányítás, a szabad önkormányzatiság helyreállítása. Megszűnt a központi állam mindenhatósága, a döntéshozatali kompetencia erőteljesen a helyi szint irányába tolódott el (*Enyedi–Pálné Kovács,* 2008). A föderatív államok kivétel nélkül bomlásnak indultak, a közigazgatás középső szintjei (megyék, vajdaságok, járások stb.) sokat veszítettek korábbi hatalmukból. A szabad önkormányzatiság visszaállítása, valamint a közigazgatási rendszer reformja lehetővé tette, hogy a lakosságot érintő kérdések egy jelentős részéről helyi szinten döntsenek. Megnőtt a települések önállósága, csökkent a településhálózaton belüli alá- és fölérendeltség, lehetőség nyílt korábbi erőszakos település-összevonások, csatolások orvoslására.

A *gazdasági* oldalon ugyancsak számos külső és belső tényezőt találunk, amelyek valamilyen formában hatással voltak a településhálózat átalakulására. Első helyen kell említeni a szabadpiaci viszonyok helyreállítását. A vasfüggöny leomlása lehetővé tette a tőke és technológia, valamint az őket hordozó transznacionális vállalatok (TNC-k) szabad beáramlását Kelet-Közép-Európába. Mindez rendkívül nagy kihívást jelentett a térség vállalatai számára, másrészt fölerősítette az országcsoport betagozódását a globális világgazdaságba. A globális gazdasági szereplők megjelenése mellett felgyorsult az ipar leépülése, a térség fejlettebb országaiban a 70-es évek eleje óta tartó posztindusztriális fejlődés ugrásszerűen felgyorsult. A gazdaság motorjává a modern (high-tech) iparágak mellett a szolgáltatások váltak. A termelés visszaesése nyomán ugrásszerűen megnőtt a munkanélküliség. Mindezek következtében kiterjedt válságövezetek alakultak ki, amelyek nemcsak a bányász- és ipari jellegű településeket foglalták magukba, hanem vidéki ingázási övezeteiket is (*Beluszky,* 1999).

A településhálózat átalakulásának *társadalmi-demográfiai* feltételeiről elmondható, hogy a rendszerváltó országok rendkívül kedvezőtlen demográfiai viszonyokkal vágtak neki az átalakulásnak. Kelet-Németország, Magyarország és Bulgária társadalmát már az 1980-as években is az elöregedés és a természetes fogyás jellemezte. Ehhez a csoporthoz csatlakozott – főként az átmenet okozta morális sokk és a létbizonytalanságot szülő gazdasági nehézségek következtében – az 1990-es évek elején Csehország, Románia, majd Szlovénia, Szlovákia, sőt 2001-ben Lengyelország is. Ezzel szemben az egykori Jugoszlávia területén a délszláv háború és a kivándorlás tizedelte a lakosságot. Egyedül Albániában regisztráltak látványos, kb. 15 ezrelékes évi természetes szaporodást az időszak során. Az elöregedés elsősorban a városokat, azon belül a nagyvárosokat sújtotta, a falusi agrártérségek egy része (Délkelet-Lengyelország, Kelet-Szlovákia, Északkelet-Magyarország) továbbra is szerény népszaporulattal volt jellemezhető (*Enyedi,* 1998).

4.2. Az urbanizáció jellemzői Kelet-Közép-Európa országaiban 1990 után

A nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján megállapítható, hogy a rendszerváltozást követően a kelet-közép-európai országokban a városlakók aránya érdemben nem emelkedett tovább, az urbanizáció „lehűlt" (*1. táblázat*). Egyedül Magyarország (+6,82%) esetében jeleznek a számok erőteljesebb növekedést, hazánkon kívül Bulgáriában (+3,84%) és Romániában (+0,44%) nőtt statisztikailag a városlakók aránya, igaz esetükben a városlakók abszolút száma ezzel egyidejűleg jelentősen csökkent. Az urbanizációs ráta szerény mértékű emelkedése e két országban tehát jórészt annak köszönhető, hogy a falvak népességfogyása a vizsgált időszakban meghaladta a városokét.

1. táblázat

A városlakók száma és aránya Kelet-Közép-Európa országaiban, 1990–2008

Ország	Városlakók száma, fő		Városlakók aránya, %	
	1990	2008	1990	2008
Lengyelország	23 321 889	23 357 520	61,31	61,28
Csehország	7 399 201[a)]	7 351 560	71,66[a)]	70,23
Szlovákia	2 992 474[b)]	2 978 401	56,64[b)]	55,03
Magyarország	6 386 833	6 859 174	61,56	68,38
Románia	12 708 844	11 913 938[c)]	54,76	55,20[c)]
Bulgária	5 704 827	5 407 105	67,24	71,08

Megjegyzés: a) – 1992-es adat; b) – 1991-es adat; c) – 2006-os adat.
Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek.

Bonyolítja a helyzetet, hogy a 2008-as adatok nem ugyanarra a városkörre vonatkoznak, mint az 1990. éviek, hiszen időközben valamennyi országban történtek várossá nyilvánítások, bár eltérő mértékben. A *formális urbanizáció* (ti. falvak várossá nyilvánítása) következtében Magyarországon a városok száma 1990 és 2008 között 166-ról 306-ra nőtt. Ez volt mesze a legradikálisabb beavatkozás a vizsgált országok körében, hiszen hazánkban a városállomány 84,3%-kal bővült az időszak során. Magyarországnál szerényebb mértékben, de még így is jelentősen bővült a városállomány Csehországban. Az ország függetlenségének kikiáltásakor (1992 végén) 457 várossal rendelkezett, ami 2008-ig 588-ra nőtt. Csehország független államisága során tehát a városállomány 28,6%-kal bővült. Csehországhoz hasonló mértékű volt a várossá nyilvánítás üteme Romániában, ahol a rendszerváltozás időpontjában 260 város volt, ami 2006-ig 319-re (22,7%) nőtt. Kisebb mértékű volt a formális urbanizáció sze-

repe Lengyelországban, ahol 1990–2008 között 67 új város született (közülük nyolc szétválás eredményeként), s a városok száma 825-ről 892-re emelkedett, ami 8,1%-os bővülést jelentett. Még ennél is kisebb mértékben emelkedett a városok száma Bulgáriában és Szlovákiában, előbbinél 15, utóbbinál 2 új város keletkezett várossá nyilvánításoknak köszönhetően a rendszerváltozás óta eltelt időszakban.

Joggal tehető fel a kérdés, hogyan alakul az urbanizáció a rendszerváltozás után, ha nincs ilyen mértékű várossá nyilvánítás. Ennek érdekében valamennyi országra kiszámítottuk a „tisztított" városlakók arányát 2008-ra, amelynek során csak azokat a városokat vettük figyelembe, amelyek már a rendszerváltozás idején is városi jogállással rendelkeztek (2. *táblázat*). A városodás formális urbanizációtól tisztított értéke értelemszerűn elmarad a hivatalosan nyilvántartott urbanizációs arányoktól, sőt – Bulgáriát leszámítva – a rendszerváltozás idején mért szinttől is.

2. táblázat

A városlakók „tisztított" száma és aránya Kelet-Közép-Európa országaiban, 2008

Ország	Városlakók száma	Tisztított városlakók száma	Városlakók aránya, %	Tisztított városlakók aránya, %
Lengyelország	23 357 520	23 180 251	61,28	60,81
Csehország	7 351 560	7 064 073	70,23	67,48
Szlovákia	2 978 401	2 968 781	55,03	54,85
Magyarország	6 859 174	5 945 314	68,38	59,26
Románia	11 913 938*	11 418 419	55,20*	52,90
Bulgária	5 407 105	5 350 851	71,08	70,34

*2006-os adat.
Forrás: nemzeti statisztikai évkönyvek.

Mivel magyarázható, hogy a rendszerváltozás egyben „urbanizációs fordulatként" is értelmezhető a posztszocialista államok fejlődésében? A városnövekedés forrásainak elapadásában, országonként változó mértékben több tényező is közrejátszott. Egyrészt a korábbi várakozásokkal ellentétben mind a belső vándorlás dinamikája, mind annak iránya jelentősen megváltozott 1990 után. Az államszocializmus bukását követően a falvakból a városokba történő mígráció fokozatosan csökkent, ezzel együtt megnőtt a városból falura történő vándorlások, valamint a nemzetközi vándorlások szerepe. Ennek legfőbb oka, hogy az ipari munkahelyek gyors ütemű leépülése nyomán a városok sokat ve-

szítettek vonzerejükből, sőt a magasabb megélhetési költségek, a nagyobb létbizonytalanság, a környezet rosszabb állapota révén a városok inkább taszították a népességet (*Bajmócy*, 2002; *Timár*, 2006). Mindezek eredményeként az 1990-es évek elejétől egy fokozódó elvándorlás sújtotta a térség városait. Az elvándorlást kiváltó okokat tekintve azonban különbséget kell tennünk a *„jóléti"* típusú vándorlás (szuburbanizáció) és a kényszerelvándorlás (belföldi és nemzetközi egyaránt) között.

A két vándorlási típus földrajzi megjelenését tekintve markáns különbségek mutathatók ki Kelet-Közép-Európán belül. A térség fejlettebb észak-nyugati államaiban (Kelet-Németország, Csehország, Nyugat-Magyarország és Budapest) elsősorban a jóléti, szuburbanizációs jellegű népességmozgás volt a domináns az időszak során. Ezekben a térségekben a válság sújtotta ipari körzeteket leszámítva a *kényszerelvándorlás* csak korlátozott szerepet játszott. Ahogy a kelet-közép-európai térség fejlettebb magterületeiről kelet, illetve dél felé haladunk, úgy csökken az elővárosi migráció, s növekszik az eredeti lakóhelyre történő „kényszer" visszavándorlás, valamint a külföldi munkavállalás okozta migráció szerepe. Utóbbi különösen Romániát, Bulgáriát, Albániát, valamint Kis-Jugoszlávia államait sújtotta.

A délkelet-európai államok urbanizációjának másik furcsa sajátossága, hogy a városállomány egy részének a népessége továbbra is növekszik. Körükbe a nemzeti fővárosok (Szófia, Skopje, Tirana stb.) mellett a gazdasági szempontból dinamikus regionális centrumok (Várna, Burgasz, Skodra) tartoznak. Esetükben a népességgyarapodás a szocialista időket idéző vidék–város migrációból származó vándorlási nyereséggel magyarázható.

Mykhnenko és Turok (2008) egy közelmúltbeli tanulmányában 150 kelet-európai város 1960 és 2005 közötti népességfejlődését vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a vizsgált városok 1990 utáni népességfogyásáért két tényező: a természetes fogyás és a kivándorlás (kelet–nyugati vándorlás) tehető felelőssé. A szerzők a kisebb földrajzi léptékben jelentkező szuburbanizációnak, illetve a megélhetési problémák gerjesztette város-vidék vándorlásnak nem tulajdonítanak különösebb jelentőséget, miként az 1990 után népességnövekedést elkönyvelő – s az összképbe ezért nem igazán illő – városok problematikáján is elegánsan átlépnek.

Nem állítjuk, hogy a kelet-közép-európai országok urbanizációjának lehűlését egyedül a migrációban bekövetkezett változás okozza, abban a természetes népmozgalomnak is fontos szerep jutott. Számos országban a városok, különösen a nagyvárosok elöregedése, és a természetes fogyásból eredő népességvesztesége 1990 után jóval nagyobb mértékű volt, mint a falvakban. Mindez azt jelenti, hogy fogyó népesség mellett, a természetes fogyás településhálózaton belüli különbsége is urbanizációs „tényezővé" lépett elő.

1990 után Kelet-Közép-Európa országaiban megváltozott a városok közötti különbségeket kialakító tényezők fontossági sorrendje is. A városhierarchián belüli helyzet, a népességszám, illetve az ezekhez korábban szorosan kötődő infrastrukturális, intézményi ellátottság szerepe nagymértékben csökkent, fölerősödött viszont a földrajzi fekvésből, a környezet minőségéből, a helyi gazdaság és társadalom állapotából, a helyi politika rátermettségéből fakadó előnyök, illetve hátrányok szerepe (*Enyedi,* 1997). A statisztikai adatok szerint valamennyi országban csökkent a százezer főnél népesebb nagyvárosok népességkoncentráló ereje (*3. táblázat*).

3. táblázat

A nagyvárosok részesedése a városlakók körében Kelet-Közép-Európa országaiban, 1990–2008

Ország	A százezer főnél népesebb városok részesedése a városlakó népességből, %	
	1990	2008
Lengyelország	50,06	47,09
Csehország	32,58	31,04
Szlovákia	22,63	22,24
Magyarország	50,42	41,93
Románia	59,19	55,05
Bulgária	50,11	45,39

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek.

Erre a jelenségre egyébként hipotetikus jelleggel már Musil (1992) is utalt tanulmányában, az ezredfordulót követően pedig számos, a nemzeti városhálózatok átalakulásával foglalkozó tanulmány is kézzelfogható bizonyítékokkal szolgált (*Benedek,* 2006, 2009; *Csatári,* 2002; *Dövényi–Kovács,* 2006; *Sýkora,* 2006; *Węcławowicz,* 2005). A népességdinamika arányait vizsgálva az is megállapítható, hogy a nagyvárosok súlya legerőteljesebben Magyarországon csökkent 1990 és 2008 között, ami a felfokozott várossá nyilvánítással hozható összefüggésbe.

Kimutatható ugyanakkor az a paradox helyzet is, hogy a kelet-közép-európai nagyvárosok relatív népességvesztését e városok gazdasági potenciáljának erősödése kísérte. Ezt leginkább a fővárosok gazdasági dinamizmusán lehet lemérni, Budapest és agglomerációja a Magyarországra érkező külföldi tőkebefektetések kb. felét mondhatta magáénak az 1990-es években, de hasonló arányok jellemezték Prága, Pozsony, Bukarest és Szófia szerepét is saját nemzetgazdasá-

gukon belül. Még a lengyel városhálózaton belül viszonylag alárendelt szerepet játszó Varsó is a külföldi tőkebefektetések egynegyedét koncentrálta a rendszerváltozást követő első évtizedben (*Korcelli,* 2000). A gazdasági növekedés térbeli pólusait a fővárosok mellett a nemzeti városhálózat második vonalához tartozó központok adták (pl. Győr, Székesfehérvár, Poznan, Wrocław, Kassa, Plzen, Brno, Temesvár, Kolozsvár, Plovdiv). Ez az erősen koncentrált gazdasági növekedés főként azzal magyarázható, hogy a kelet-közép-európai modernizációs modell hagyományosan csak néhány hídfőállásra („pólusra") koncentrálódik, a tőke és innováció szelektív térbeli elrendeződése 1990 után még inkább fokozódott (*Gorzelak,* 1996).

A városhierarchián belül végbement változásokkal egy időben a városhálózat belső funkcionális differenciálódása is felgyorsult. Általános tendenciaként elmondható, hogy valamennyi kelet-közép-európai államban 1990 után a „Nyugathoz" való relatív fekvés vált a településhálózat differenciálódásának egyik legfőbb tényezőjévé. A nyugati piacok közelsége a történelmi előnyöknél fogva egyébként is fejlettebb nyugati országrészek városainak kedvezett, a külföldi működő tőke beáramlása e területeken volt a legerőteljesebb, a nyugatról érkező látogatók száma is itt volt a legmagasabb (*Mészáros,* 2000). Gazdasági szempontból a rendszerváltozás egyértelmű vesztesei közé tartoznak az ipari válságtérségek városai (pl. Ostravai-medence, Felső-Szilézia, Borsodi-medence). A torz ipari struktúrából fakadó hátrányok, a termelés leépülése és a nyomában járó munkanélküliség az itteni települések népességét érintette a legsúlyosabban. Különösen érzékenyen érintette a rendszerváltozás a szocialista iparvárosok csoportját (*Szirmai,* 1998). Az 1990 óta eltelt időszakban, ahogy csökkent a központi hatalom, úgy nőtt a helyi politika szerepe a kelet-közép-európai városok fejlődésében. A helyi politika rátermettségének növekvő szerepét tükrözi, hogy azokban a városokban, ahol idejekorán valamiféle válságkezelő stratégia fogalmazódott meg, a helyi városvezetés felmérte a jövedelemszerzés alternatíváit és aktív városmarketingbe kezdett (pl. Tatabánya), ott a kilábalás is sokkal hamarabb bekövetkezett, mint a passzivitásba burkolózott települések esetében (*Szirmai,* 2009).

5. A posztszocialista urbanizáció értelmezése: néhány következtetés

Kelet-Közép-Európában az 1990-es évek elejétől egy piaci alapokon szerveződő és nagyobbrészt alulról építkező városfejlődés indult meg, amely addig nem tapasztalt urbanizációs folyamatokat, egyben a városhálózat gyors ütemű belső differenciálódását eredményezte. A rendszerváltozást követően a városlakók

aránya a térség országainak többségében nem nőtt tovább, sőt, ha eltekintünk az időközben várossá nyilvánított települések körétől, kifejezetten csökkent. Egyedül a legfejletlenebb déli, délkeleti államokban lehetett szerény mértékű városnövekedést regisztrálni. A térség Nyugat-Európához mért alulurbanizáltsága az elmúlt évtizedekben sem változott érdemben, sőt, számos jel arra utal, hogy a szocialista korszak végére a legfejlettebb államok elérték modernkori történelmük urbanizációs plafonértékét. A kontinens nyugati és keleti fele közötti urbanizációs különbség a szocialista kísérlet ellenére tartósan fennmaradt, bár mértéke enyhült. A különbség a bejárt történelmi fejlődési út *(historical pathway)*, a településhálózat hosszú idők során létrejött jellemzőivel magyarázható. Az alacsonyabb urbanizációs szint (alulurbanizáltság) nem fogható fel ugyanakkor a társadalmi-gazdasági fejlettség mércéjeként. Közép-Európa hasonló történelmi fejlődést bejárt, de a volt szocialista országoknál jóval fejlettebb államai (Svájc, Ausztria) is a nyugat-európai centrumhoz képest alacsonyabb urbanizációs mutatókkal rendelkeznek.

A szocialista urbanizáció különbségeket nivelláló és a térségen belül erőteljes konvergenciát eredményező korszaka után a posztszocialista urbanizáció ismét felszínre hozta a történelmi múltban gyökerező különbségeket. A térség városfejlődésében megfigyelhető divergencia elsősorban az urbanizációs ciklusok megjelenésében volt kimutatható. A régió fejlettebb északi, északnyugati államaiban már az átmenet első éveiben megjelent a szuburbanizáció, majd az ezredfordulót követően már a dezurbanizáció és reurbanizáció is kimutathatóvá vált. Minderre a fejletlenebb (és háború sújtotta) déli államokban máig sem találunk jeleket. Ezekben az országokban a városok továbbra is vonzó migrációs célterületnek számítanak, döntően munkahelykínálatuk jóvoltából.

A városfejlődés fő tényezőjévé a politika helyett a népesség térbeli mozgása, illetve demográfiai jellemzője vált. Nagyarányú átrendeződések zajlottak az egyes országok városhálózatán belül is. A fejlettebb északi államokban megerősödött a kisvárosi állomány súlya, ezzel szemben a térség déli államaiban a fővárosok és más nagyvárosok tovább növelték részesedésüket gazdasági és népesedési szempontból egyaránt. A városok gazdaságában mindenütt a gyors deindusztrializáció, és a posztfordi gazdasági struktúra fokozatos megerősödése volt a jellemző. A globalizáció az érintett városhálózatok egyre erősebb kapcsolódását eredményezte a globális folyamatokhoz, ami növekvő versenyt gerjesztett a térség városai között. A nemzeti városhálózatok differenciálódása felgyorsult „nyertesekre" és „vesztesekre", miközben a földrajzi fekvés szerepe a korábbiakhoz képest jelentősen felértékelődött.

IRODALOM

Bajmócy P. 2002: A szuburbanizációt kiváltó okok a vidéki Magyarországon. In: Abonyiné Palotás J. – Becsei J. – Kovács Cs. (szerk.): *A magyar társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága.* Szeged. SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék. 249–255. o.

Beluszky P. 1999: *Magyarország településföldrajza.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Benedek J. 2006: A romániai urbanizáció jellegzetességei az utolsó évszázad során. In: Győri R. – Hajdú Z. (szerk.) *Kárpát-medence: Települések, Tájak, Régiók, Térstruktúrák.* Pécs–Budapest, MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó. 77–101. o.

Benedek J. 2009: Regionális központok a romániai városhálózatban. In: Csapó T.–Kocsis Zs. (szerk.): *A közép- és nagyvárosok településföldrajza. V. Településföldrajzi Konferencia: Szombathely, 2009.* Szombathely, Savaria University Press. 50–60. o.

Berg, L. van den – Drewett, R. – Klaasen, L. H. – Rossi, A. – Vijverberg, C. H. T. 1982: *Urban Europe: A study of growth and decline.* Oxford, Pergamon.

Csatári B. 2002: Újabb kísérletek az 1990-es évek magyar városfejlődési folyamatainak áttekintő értelmezésére. In: Abonyiné Palotás J. – Becsei J. – Kovács Cs. (szerk.): *A magyar társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága.* Szeged. SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék. 249–255. o.

Dövényi, Z. – Kovács, Z. 2006: Urban development in Hungary after 1990. In: Altrock, U.– Güntner, S. – Huning, S. – Peters, D. (eds.): *Spatial Planning and Urban Development int he New EU Member States.* Ashgate, Aldershot. 163–179. o.

Enyedi Gy. 1988: *A városnövekedés szakaszai.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Enyedi Gy. 1989: Van-e szocialista urbanizáció? – *Tér és Társadalom.* 3. 92–103. o.

Enyedi Gy. 1992: Urbanizáció Kelet-Közép-Európában. – *Magyar Tudomány.* 6. 685–693. o.

Enyedi Gy. 1995: Városverseny, várospolitika, városmarketing. – *Tér és Társadalom.* 1–2. 1–3. o.

Enyedi, Gy. 1996: Urbanization under Socialism. In: Andrusz, G. – Harloe, M. – Szelenyi, I. (eds.): *Cities after socialism.* Oxford, Blackwell. 100–118. o.

Enyedi Gy. 1997: Városok a közép-európai átmenetben. – *Társadalmi Szemle.* 8–9. 42–56. o.

Enyedi, Gy. (ed.) 1998: *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Enyedi, Gy. – Pálné Kovács, I. 2008: Regional changes in the urban system and governance responses in Hungary. – *Urban Research and Practice.* 2. 149–163. o.

Gorzelak, G. 1996: *The Regional Dimension of Transformation in Central Europe.* London, Jessica Kingsley. (Regional Policy and Development Series 10).

Konrád Gy. – Szelényi I. 1971: A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. – *Valóság.* 12. 19–35. o.

Konrád, Gy. – Szelényi, I. 1977: Social conflicts of under-urbanization. In: Harloe, M (ed.) *Captive cities.* New York, John Wiley. 157–174. o.

Korcelli, P. 2000: The Polish urban system: stability and change. Experience of the 1990s. In: Horváth, Gy. (ed.): *Regions and Cities in the Global World.* Pécs, Centre for Regional Studies. 159–175. o.

Kovács Z. 2002: Az urbanizáció jellemzői Kelet-Közép-Európában a posztszocialista átmenet idején. – *Földrajzi Közlemények.* 1–4. 57–78. o.

Mészáros R. 2000: Területi folyamatok, városszerepek, tényezők. In: Becsei J. (szerk.): *Társadalomföldrajzi vizsgálatok két évezred találkozásánál.* Szeged, JATE Gazdasági Földrajzi Tanszék. 45–56. o.

Mykhnenko, V. – Turok, I. 2008: East European cities – patterns of growth and decline, 1960–2005. – *International Planning Studies.* 4. 311–342. o.

Musil, J. 1993: Changing urban systems in post-communist societies in Central Europe. Analysis and prediction. – *Urban Studies*. 6. 899–905. o.

Sýkora, L. 2006: Urban development, policy and planning in the Czech Republic and Prague. In: Altrock, U. – Güntner, S. – Huning, S. – Peters, D. (eds.): *Spatial Planning and Urban Development in the New EU Member States*. Aldershot, Ashgate. 113–140. o.

Szelényi, I. 1996: Cities under Socialism – and After. In: Andrusz, G. – Harloe, M.–Szelenyi, I. (eds.): *Cities after socialism*. Oxford, Blackwell. 286–317. o.

Szirmai, V. 1998: „Socialist" Cities (New Towns) in the Postsocialist Era. In: Enyedi, Gy. (ed.): *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 169–188. o.

Szirmai V. (szerk.) 2009: *A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői: hogyan lehetnek a magyar nagyvárostérségek versenyképesebbek?* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Timár J. 2006: Az agglomerálódástól a szuburbanizációig: „tértermelés" a posztszocialista Magyarországon. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): *Agglomerációk és szuburbanizálódás Magyarországon*. Szombathely, Savaria University Press. 35–51. o.

Węcławowicz, G. 2005: Poland. In: Van Kempen-Vermeulen, M. – Baan, A. (eds.): *Urban issues and urban policies in the new EU countries*. Ashgate, Aldershot. 61–77. o.

Zoltán Z. 1972: Késleltetett-e a magyar városfejlődés? – *Valóság*. 7. 89–94. o.

KONCENTRÁCIÓ ÉS FÜGGŐSÉG – A MAGYAR VÁROSHÁLÓZAT AZ ÜZLETI SZOLGÁLTATÁSOK TÉRSTRUKTÚRÁIBAN

Nagy Erika – Nagy Gábor

1. Bevezetés

A viták, amelyek Enyedi György munkái (1984, 1988, 1996) hatására kibontakoztak az urbanizáció globális modernizációs folyamatként történő értelmezéséről – a koncentrációs, illetve dekoncentrációs szakaszok jellemzőiről és mozgatórugóiról, valamint a „létező szocializmus" térfolyamatairól (van-e/volt-e szocialista urbanizáció) – az elmúlt két évtized tudományos és tervezési diskurzusait is formálták. Egyrészt kiindulópontot jelentettek a posztszocialista átmenet által „termelt" terek értelmezéséhez, kapcsolódva azokhoz a nemzetközi elméleti vitákhoz, amelyek középpontjában a modernizációs modellek érvényessége, illetve az útfüggő fejlődés és a globális kapitalizmus sokszínűsége (így pl. a gazdasághoz kapcsolódó fogalmak, kategóriák diskurzív jellege) állt/áll (*Szelényi,* 1996; *Smith–Pickles,* 1998; *Smith,* 2004; *Stenning–Hörschelmann,* 2008).

Másrészt a kelet-közép-európai[1] átalakulásnak a nemzetközi munkamegosztás kontextusában történő értelmezése (*Enyedi,* 1997a, 1997b) átfogó, bő évtizedes szakmai diskurzust eredményezett, többek között a városok (régiók) közötti versenyről és a „siker" mibenlétéről, illetve tényezőiről. A versenyszemléletű megközelítések (pl. *Lengyel–Rechnitzer,* 2000), illetve ezek kritikái (pl. *Timár,* 2003) nem csak a hazai területi kutatásokra, hanem a terület- (város-)fejlesztésre is hatottak – a gazdasági sikert középpontba állító koncepciók végső soron hozzájárultak a neoliberális várospolitikák magyarországi adaptációjához is, ami az átmenet strukturális válságára adott releváns (az Európai Unió politikái által is támogatott/ösztönzött) válasznak[2] tűnt.

---

[1] Kelet-Közép-Európára vonatkozóan több lehatárolás is létezik, ebben a tanulmányban a térségen az Európai Unióhoz 2004-ben és 2007-ben csatlakozott átmeneti (posztszocialista) gazdaságokat értjük.

[2] Harvey szerint az EU-politikák „neoliberális fordulata" Maastrichtban (1993) történt (*Harvey,* 2005) – az ezt tükröző elvek megfogalmazására azonban explicit módon 2000-ben Lisszabonban került sor.

E sorok íróit több közelmúltbeli eseménysorozat is az eredeti, Enyedi által felvetett, alapvető kérdésekhez történő visszatérésre ösztönözte. E történések közé tartozott a globális kapitalizmus – s vele a neoliberális gazdaságpolitikák – évek óta tartó, átfogó válsága. Ez rávilágított egyrészt a feltörekvő – közöttük az egykori „posztszocialista" – gazdaságok sebezhetőségére, bizonytalan státusára a nemzetközi munkamegosztás gyorsan változó és a kollektív fogyasztás (*Castells,* 1977) zsugorodó keretei között, másrészt a piaci intézmények eltérő működési feltételeire, a napi gyakorlatokban megragadható kulturális különbségek fontosságára. A válság mellett ugyanakkor a kelet-közép-európai átmenet lezárultához kötődő tudományos diskurzus is felvetette a kérdést, hogy a térség bekapcsolódása a globális munkamegosztásba az egységes európai piacon keresztül *milyen módon termelte újra a területi egyenlőtlenségeket* a kontinens keleti és nyugati fele között, illetve az egyes nemzetgazdaságokon belül.

A témával foglalkozó kutatások eredményei közül alapvetően azokkal értünk egyet, amelyek a különböző földrajzi léptékekhez kötődő változásokat a kapitalizmus térbeli logikájából vezetik le (*Timár–Váradi,* 2001; *Enyedi,* 2005; *Timár–Nagy,* 2007) – s a posztszocialista átmenetet e logika érvényesülését elősegítő sajátos feltételrendszerként értelmezik (*Harvey,* 2005; *Enyedi,* 1997a; *Szalai,* 2006). Ugyanakkor eddigi, európai uniós projektek kapcsán szerzett tapasztalataink arra utalnak, hogy miközben a közösségi programok kimondva vagy kimondatlanul a lisszaboni (neoliberális) elvekre épülnek, s ezek érvényesítése, illetve a módszerek („jó gyakorlatok") átadása révén egységes egészként kezelik ez európai városhálózatot, a programok eltérő nemzeti, regionális és lokális kontextusa eltérő térbeli-társadalmi következményekkel jár (*Nagy–Timár,* 2008).

A továbbiakban (Enyedivel egyetértve) tehát abból indulunk ki, hogy a kelet-közép-európai urbanizáció az elmúlt két évtizedben a globális térbeli munkamegosztás (az abban történő részvételünk) eredményeként formálódott – ugyanakkor az európai városrendszer részeként is, s ezt a kötődést erősítette a kontinens gazdasági magterületéhez váló mind szorosabb kapcsolódásunk a piaci integráció, illetve a várospolitikák (elvek és gyakorlatok) átvétele révén. Egyetértünk azzal is, hogy a folyamat a régióra, illetve az egyes országokra jellemző „történelmi" sajátosságokat hordoz (*Enyedi,* 1988, 1997a), amelyek nem csupán a fizikai tér sajátosságaiban érhetők tetten, hanem a napi társadalmi (pl. intézményi) gyakorlatokban is (*Stanning–Bradshaw,* 2004; *Cochrane*, 2007).

Az átmenet sajátos feltételei között elinduló, de alapvetően a „piac" – a globális kapitalizmus – logikája szerint zajló urbanizációs folyamat irányai még a kilencvenes évek közepén sem voltak egyértelműek. Az azóta végzett kutatások szerint Magyarországon az elmúlt két évtizedben térbeli koncentrációs és dekoncentrációs folyamatok zajlottak egyidejűleg: erősödtek a főváros gazdasági-irányító funkciói (*Enyedi,* 1998), a városhálózat differenciálódott (elsősorban az

újraiparosodó centrumok és a tudásközpontok sikeres funkcióváltásával) (*Rechnitzer* et al. 2005), felgyorsult a szuburbanizáció a fővárosban, s a nagyobb vidéki centrumok környékén (*Kovács,* 1994; *Koós,* 2004b és 2007; *Timár–Váradi,* 2001), s egyidejűleg elindult a várospolitikák által támogatott, de alapvetően a magántőke által vezérelt dzsentrifikáció – Budapest mellett a vidéki városokban is (*László–Tomay,* 2002; *Timár–Nagy,* 2007).

Jelen tanulmány keretei között nem vállalkozhatunk arra, hogy átfogó képet adjunk e folyamatokról. Az alábbiakban arra keressük a választ, hogy a rugalmas felhalmozási rezsim keretei között szerveződő globális térbeli munkamegosztást működtető „tudástermelés" és információáramlás hogyan és milyen mértékben termeli újra az egyenlőtlenségeket a városhálózaton belül a feltörekvő európai gazdaságokban, illetve e gazdaságok és az európai „magterület" (EU15) között. A tudásintenzív üzleti szolgáltatásokkal foglalkozó nemzetközi szakirodalom és statisztikák áttekintésével, illetve a szektor magyarországi térszerkezetének elemzésével három állítást igyekszünk bizonyítani.

1. A tudástőke felértékelődése az értéktermelési folyamatban alapvetően a gazdasági folyamatok fölötti ellenőrzés (hatalom) térbeli koncentrációjával jár – globális és nemzeti szinten is újratermelődnek a városhálózaton belüli egyenlőtlenségek és függőségi viszonyok (*Sassen,* 2000; *Bryson* et al. 2004; *Castells,* 2005). Úgy véljük, e viszonyrendszerben konzerválódik a feltörekvő európai gazdaságok – s azokon belül a vidéki centrumok/térségek – függő helyzete. Az elmúlt két évtized tercierizációs folyamatai tehát általában nem erősítették a városi gazdaságok stabilitását ebben a régióban.

2. A tudás és információ „termelésének" térbeli koncentrációját számos, a szektorra jellemző sajátosság erősíti, ezek közül különösen fontos szerep jut a „klasszikus" agglomerációs előnyök mellett a személyes kapcsolatoknak és a városi terekhez kapcsolódó jelentéstartalmaknak (a szimbolikus tőkének). A régiószerte formálódó neoliberális várospolitikák fontos eleme a „tudásalapú tevékenységek" bővülésének ösztönzése – az ennek érdekében meghozott intézkedések (városrehabilitáció, infrastruktúra-fejlesztések stb.) biztosíthatnak bizonyos feltételeket e tevékenységek megtelepedéséhez és bővüléséhez, „versenyben tartva" a helyi gazdaságot – de alapvetően nem változtatják meg a függőség fennálló rendszereit, sőt, újratermelik azokat.

3. A nagyvárosi tereken belül, illetve bizonyos mértékben a városhálózat egészét érintve is zajlik dekoncentráció a tudásintenzív tevékenységek körében, aminek mozgatórugói a szektoron belül zajló, az információs technológiákra épülő szervezeti átalakulás és az ingatlanpiac logikája. Ez a folyamat azonban nem csekély részben a munkafolyamatok egyes szakaszainak (a rutinjellegű irodai háttértevékenységeknek) a standardizálására és fordista keretek közötti megszervezésére épül – tehát többnyire nem jár új tudás létrehozásával és kétirányú, kiegyensúlyozott információáramlással. Ugyanakkor nem zárhatjuk

ki a tudásintenzív szolgáltatások információs technológiákra – szakmai, vállalati hálózatokra – épülő, további dekoncentrációját sem, amire találunk példákat Európában és a kontinensen kívül is (*Howells,* 2002; *Hughes,* 2007).

A következő (második) fejezetben a fenti folyamatok makrotársadalmi kontextusát próbáljuk megragadni – az üzleti szolgáltatások a globális gazdaság működtetésében betöltött szerepén keresztül. A nemzetközi és hazai szakirodalom áttekintése során alapvetően a „tudástermelés" és -átadás folyamatának sajátosságaira, s az ennek során (újra)termelődő térbeli egyenlőtlenségekre fókuszálunk. A következőkben az „átmeneti" („feltörekvő") európai gazdaságok, illetve azok lokális/térségi rendszereinek a fenti folyamatban betöltött szerepét, helyét elemezzük a rendszerváltozásokat (1989–1990) követően kialakult új európai térbeli munkamegosztás keretei között. Fontos megértenünk, hogy a fejlett üzleti szolgáltató tevékenységek a globális gazdaság keretei között, illetve európai léptékben milyen térfolyamatokat indítanak el, erősítenek, támogatnak, vagy mely folyamatok ellenében hatnak – ezekre világítunk rá (statisztikai adatokra és nemzetközi szakirodalomra támaszkodva) a harmadik fejezetben. Az átalakuló térstruktúra és a piacgazdaság kiépülése nem csak nemzetgazdasági, hanem lokális szinten is erőteljes reakciókat váltott ki, melyet a várospolitikák új súlypontjain keresztül lehet megragadni – erre teszünk kísérletet a negyedik fejezetben. A tudásintenzív gazdasági szolgáltató tevékenységek e közegben – a rendszerváltó gazdaságokban, s ezen belül Magyarországon – több, egymást kiegészítő térfolyamatot indítanak el, melyek hatása ezen országok globális gazdasági folyamatokba való beágyazódásának erősödésével egyre markánsabban jelentkezik. Az ötödik fejezetben ezeket a folyamatokat foglaljuk össze saját empirikus eredményekre és statisztikai elemzésekre támaszkodva.

2. A „tudástermelés" és -áramlás terei – koncepcionális keretek

A gazdasági növekedés lassulására – a „fordista" felhalmozási rezsim alapjainak megrendülésére – adott válaszok, az új tőkeakkumulációs/allokációs stratégiák, és a fennálló nemzeti szabályozási keretek megváltoztatása alapvetően a tőke számára biztosított nagyobb mozgásteret új piacok feltárásához és a piac változásainak gyors követéséhez (*Harvey,* 1989; *Enyedi,* 2005). A nyolcvanas–kilencvenes években formálódott, új felhalmozási és irányítási rezsimben a növekedés elsődleges forrása *az értéktermelési folyamat szervezeti kereteinek* átalakítása volt, amelynek célja a gyors reagálás, a rugalmasság, s ennek érdekében az erőforrások és áramlások fölötti globális ellenőrzés kiterjesztése és fenntartása (*Amin,* 2000). A kelet-közép-európai átmenetet – az „államtalanítást" és piaci integrációt célzó lépéseket, ezek neoliberális ideológiai hátterét (*Szalai,*

2006), és a térfolyamatokat alakító szereplők stratégiáit (*Timár–Nagy,* 2007) – legtöbben ennek a rezsimnek a kontextusában értelmezték (pl. *Enyedi,* 1997; *Smith–Pickles,* 1998; *Stenning–Bradshaw,* 2004; *Harvey,* 2005). Ebben az alfejezetben számunkra elsősorban az a kérdés, hogy az értéktermelés szervezeti és térbeli kereteinek drámai mértékű átalakulása hogyan értékelte át a tudás – a tudást „termelő" szolgáltató tevékenységek – szerepét, s ez milyen módon hatott a munkamegosztás térbeli rendszereire.

Az utóbbi évtizedek (általunk is kiindulópontként használt) kritikai politikai gazdaságtani értelmezései (pl. *Harvey,* 1989, 2005; *Scott–Storper,* 1989; *Amin,* 2000) a globális kapitalizmus felhalmozási folyamatainak *szervezeti sajátosságait* az alábbiakban próbálták megragadni:

- Az értéktermelési folyamat nagyrészt globális munkamegosztásra épül; a globális kapcsolatrendszerekben rejlő lehetőségek messzemenően lehetővé teszik a költségelőnyök kiaknázását, a minőségi szempontok érvényesítését (optimális partnerválasztás) és biztonságot is jelentenek (helyettesíthetőség) (*Bryson* et al. 2004; *Barnes,* 2003).
- Az értéktermelési folyamatok hálózati formában szerveződnek; ez lehetővé teszi az alapvetően kereslet-vezérelt piaci folyamatok követését az innovációs folyamatok felgyorsításával és a kockázatok hálózatokon belüli „szétterítésével" (*Harvey,* 1989). A rugalmasság egyik forrása a piaci szereplők (vállalatok) közötti, folytonosan alakuló-változó munkamegosztás, illetve a közöttük fennálló viszonyok sokszínűsége és változó tartalma (a hosszú távú stratégiai partnerségtől a személyes szakmai kapcsolatokon át a projektjellegű, alkalmi együttműködésekig). Ugyanakkor a munkaszervezésben („belső hálózatokban") rejlő lehetőségeket is sokféle módon aknázzák ki a vállalatok (rugalmas munkacsoportok kialakítása; komplex és cég-specifikus tudással rendelkező munkatársak, illetve részmunkaidősök, távmunka alkalmazása stb.) (*Scott–Storper,* 1989).
- A liberalizációs folyamat – paradox módon – a tőkekoncentrációt és koncentráltabb vállalati irányítási rendszerek formálódását ösztönözte, aminek óriási lökést adott a kilencvenes években tetőző globális felvásárlási és összeolvadási (M&A) hullám, s ezzel a tulajdonosi és irányító/igazgatási szerepek mind általánosabbá váló elkülönülése (Világbank, 2009). A döntések (a gazdasági hatalom) koncentrációját, a hálózatok fölötti ellenőrzés feltételeit a térbeli döntések időhorizontjának szűkülése teremtette meg: a döntésekhez szükséges információk gyorsan elérhetők, s az ezekre épülő döntések gyorsan, hatékonyan érvényesíthetők, az infokommunikációs technológiákra és a globális keretek között szerveződő – közös jelentéstartalmakra és normákra épülő – szakmai közösségekre támaszkodva (*Sklair,* 2001; *Castells,* 2005; *Dicken,* 2007).

– Az értéktermelés fennálló rendszereinek működtetése példátlanul nagymértékű kockázatokat hordoz: előbbiek fenntarthatósága nagyobb mértékben függ a globalizálódó pénz- és tőkepiacoktól, mint korábban, ezért a rendszer egészére jellemző a bizonytalanság és a válságok terheinek aránytalan megosztása (*Harvey,* 1989). A kockázatok növekedése miatt felértékelődött – a hálózatokban rejlő stabilitás mellett – a lokális társadalmi kontextus fontossága. *Schoenberger, Dicken, Malmberg, Gereffi* és mások értelmezésében a transznacionális vállalat külvilágra reagáló, egymással versengő entitásokból álló struktúraként működik, ami a napi társadalmi gyakorlatokon keresztül ágyazódnak *lokális termelési/elosztási rendszerekbe (térstruktúrákba),* határaik rugalmasak, átjárhatók beszállítói kapcsolataik, stratégiai szövetségeik stb. révén (*Schoenberger,* 2001; *Gereffi,* 1999; *Dicken–Malmberg,* 2001; *Dicken,* 2007). Ezért a vállalat-, illetve ágazatközi kapcsolatok eltérő jogi-szabályozási és kulturális közegben működő rendszereit összekapcsoló szolgáltatók a globális gazdaság működtetésének kulcsszereplőivé léptek elő.

Az értéktermelés folyamata tehát drámai módon átalakult, s a mind bonyolultabb, eltérő szabályozási (nemzeti) és kulturális keretek között működő lokális/regionális kapcsolatrendszereket átfogó globális hálózatok működtetésében felértékelődött a tudásintenzív üzleti szolgáltatások szerepe. Ezek a tevékenységek a termelés minden szakaszában megjelentek – lehetővé tették a hálózatokban rejlő lehetőségek kiaknázását, a rugalmas reagálást és az innovációs folyamatok felgyorsítását. Növekvő szerepük megragadható az egyes műveletek tudástartalmának változásában[3], az ilyen jellegű szolgáltatások végtermék árán belüli költségarányának növekedésében (statisztikailag: az üzleti szolgáltatások dinamizmusában és növekvő súlyában), és a szektor szereplőinek növekvő befolyásában a globális vállalati stratégiák alakításában (*Bryson* et al. 2004).

Ezek a folyamatok új térstruktúrák (térbeli munkamegosztás) keretei között szerveződtek. Az elmúlt másfél évtizedben a szektorra irányuló területi kutatások egyik alapkérdése az üzleti szolgáltatások globalizációban betöltött szerepe, ennek tartalma, mechanizmusa volt. Az eredmények rámutattak arra, hogy a szolgáltatók (pl. az üzleti tanácsadó, könyvvizsgáló, tervező, piackutató cégek) saját – lokalizált kapcsolatrendszerekre épülő – nemzetközi hálózataik kiépítése után hogyan ösztönzik maguk is a globalizációt, egyrészt partnereiket inspirál-

[3] A termelést előkészítő szakaszban, a termékfejlesztés, K+F, dizájn, tesztelés, piackutatás, finanszírozási keretek megteremtése révén; az anyagi termelés fázisaiban a finanszírozási keretek biztosítása, a minőség-ellenőrzés, a készletgazdálkodás, a beszerzés, az irányítás és szervezés, a kockázatelemzés és -kezelés során; az értékesítésben a (logisztikai rendszerek és elosztó hálózatok működtetésével, a marketing és a pénzügyi „háttérszolgáltatások" biztosításával stb.) (*Bryson* et al. 2004).

va, segítve a terjeszkedésben, másrészt a tudástranszfer (az üzleti szolgáltatások kereskedelme) révén[4] (*Daniels,* 1991; *Faulconbridge,* 2006). Ezek a folyamatok – az általunk választott koncepció keretei között – a tőke globális „játékterének" homogenizációja irányába mutató lépésekként értelmezendők (*Smith,* 1996), a széles körben elfogadott szakmai normák, alapelvek meghatározásával, s az ezekre épülő módszerek elterjesztésével – az átalakuló („feltörekvő") gazdaságokban is.

A tudás „termelése" és az információáramlás rendszereinek működtetése – ami a szakértők jól körülhatárolható, viszonylag szűk köréhez köthető – ugyanakkor a térbeli differenciálódás, az egyenlőtlenségek újratermelődésének folyamatát is ösztönzik. A differenciálódás mozgatórugóit, mechanizmusát kutatók részben a klasszikus agglomerációs előnyökkel magyarázzák – ezek az előnyök azonban sajátos módon érvényesülnek a szektor esetében. A fejlett kommunikációs hálózatok, a kedvező közlekedési helyzet, a megfelelő szolgáltatási terek (irodák) kapacitásai, az üzleti kapcsolatok (beszállítók, fogyasztók) sűrűsége és elérhetősége révén minimalizálható tranzakciós költségek, a strukturált, rugalmasan kiaknázható munkaerőpiac, a tudásintenzív szolgáltatások térbeli – alapvetően nagyvárosi – koncentrációját ösztönzik (*Castells,* 2005; *Storper–Venables,* 2004). Ezeket a tényezőket azonban eddig feltárt jelentőségükön túl, együttesen, a (Bourdieu-i értelemben vett) társadalmi tőke fenntartásában és újratermelésében betöltött szerepük szerint is mind többen vizsgálják, azt kutatva, hogy a globális hálózatok fenntartásában fontos szerepet betöltő személyes kapcsolatok, a bizalom, a közös értékek és normák hogyan, milyen mértékben kötődnek terekhez és helyekhez.

A kutatók egy része a hálózatokat tekinti a közös tudás, az értékek és a bizalom elsődleges forrásainak, középpontba állítva a kommunikációs folyamatot és annak közös értelmezési kereteit (pl. *Murphy,* 2006; *Castells,* 2005). A másik, általunk is elfogadott véleményt képviselők (a hálózatok szerepe mellett) erősebben hangsúlyozzák *lokális/térségi kontextus fontosságát a tudás „termelésében"* (pl. *Florida,* 2002; *Storper–Venables,* 2004; *Bryson* et al. 2004; *Hughes,* 2007). Az utóbbi megközelítésben a tudás a napi társadalmi gyakorlatok, az ezek során létrejövő interakciók során formálódik, alakul (*1. táblázat*). A „tu-

[4] A tulajdonosi kör és a vállalatvezetők csoportjának szétválásával pl. felértékelődött az ellenőrzés szerepe – miközben a piac kínálati oldalán, a könyvvizsgálók körében erőteljes koncentráció zajlott. A négy (az Enron-botrányig öt) meghatározó szolgáltató mára megkerülhetetlenné vált, a transznacionális vállalatok 90%-a velük áll kapcsolatban. Oligopolisztikus piaci helyzetük lokális kapcsolatrendszereiken alapuló hálózataikra, a magas szintű szakmai tudás (szenior tanácsadók) és az olcsó helyi munkaerő (rutinjellegű tevékenységek, amelyek szabályait a szenior tanácsadók határozzák meg) kombinációjára épül. Ez lehetővé teszi a helyi piac ismeretére épülő, a vevőre szabott szolgáltatások nyújtását, a vállalat által meghatározott (garantált) szakmai keretek között. A szolgáltatók ugyanakkor a saját kapcsolatrendszereikben megtestesülő tőke kiaknázásában érdekeltek – tehát a globalizáció további ösztönzésében.

dástermelés" meghatározó színterei a vállalati és intézményi kereteken túllépő szakmai közösségek (hálózatok), amelyek nagyvárosi koncentrációját ösztönzik az egyénre ösztönzően ható sokszínű közeg mellett a személyes kapcsolatrendszerekben rejlő lehetőségek (*Gertler,* 2003a; *Florida,* 2002). A közvetlen kapcsolat, amellett, hogy hatékony kommunikációs technológia (különösen a nem kodifikált tudás létrehozásában és átadásában), stabilitást eredményez (közös interpretációs keretek kialakításával, a bizalomépítéssel stb.), ugyanakkor fontos szocializációs (csoportképző/hálózatépítő) eszköz is (*Storper–Venables,* 2004). A tudástermelés és -átadás szakmai-üzleti gyakorlatai tehát a lokalizált kapcsolatrendszerek termékei.

1. táblázat

A személyes kapcsolat szerepe a „tudástermelés" és -átadás folyamatában

Funkció	A személyes kapcsolatból származó előnyök	A kapcsolat társadalmi kontextusa
Kommunikációs technológia	Lehetőség a gyakori használatra Gyors visszacsatolás lehetősége Vizuális kapcsolatból, testbeszédből származó plusz információk	Nem kodifikált tudás átadása (bármilyen társadalmi kontextusban) Kutatás-fejlesztés Oktatás
Bizalom- és kapcsolatépítés	A hazugság kiszűrhetősége Egyidejű fizikai együttlét – „láthatóság" és megértés (közös jelrendszer)	Szakmai, üzleti találkozók
Szocializáció	A személyiség vállalása Egyéni tudás, képességek megmérettetés Közös értékek kialakítása, elfogadása	Szakmai közösségek kialakítása, működtetése – részvétel a tudás és az információk áramlásában
Motiváció	A teljesítmény meg- és elismertetésének lehetősége	Az eredmények megjelenítése, bemutatása (prezentáció, mint műfaj elterjedése)

Forrás: Storper–Venables, 2004.

A tudás áramlásába újonnan bekapcsolódó terek (nemzetgazdaságok) esetében különösen fontos a társadalmi interakciókból kiinduló, kulturális környezethez alkalmazkodó, új üzleti logika kialakítása. A helyi szakértők ehhez szükséges „szituációba ágyazott" szakmai tudása, továbbá a személyes kapcsolatrendszerek felértékelődnek, mint az információ és a stabilitás forrásai, ami alapvetően a térbeli tömörülés irányába hat. Részben ezzel magyarázható, hogy a kelet-közép-európai gazdaságok bizonytalan makrogazdasági közegében működő, jelentős részben nem formalizált (kodifikált) tudásra épülő szolgáltatásokra – a kutatás-fejlesztésre, a kulturális, az üzleti és a pénzügyi szolgáltatá-

sokra, illetve a hatalomgyakorlás intézményeire – kontinentális összehasonlításban is erős nagyvárosi (döntően fővárosi) koncentráció jellemző.

A „tudástermelés" folyamata kulturális tartalmakat is hordoz, ugyanakkor egyéni érzelmeket, identitásokat is kifejez (*Barnes*, 2003; *Hughes*, 2007), így megjelennek benne terekhez, helyekhez fűződő viszonyok is. Utóbbiakhoz – városokhoz, városrészekhez, épületekhez – kapcsolódó jelentéstartalmak is alakítói a tudásintenzív szolgáltatások térfolyamatainak. A helyekhez kötődő történetek „utaznak", s ezzel fenntartják (újratermelik) a kialakult térstruktúrákat – s velük a fennálló hatalmi viszonyokat – a hozzájuk kötődő értékek, normák elfogadtatásával (*Daniels–Bryson*, 2002). Ugyanakkor mintát adnak a városi terek átalakításához – a szolgáltatások átalakuló tereiben megvalósult, „importált" víziók a szolgáltató („posztindusztriális") városról az átmenti gazdaságok városaiban is megjelentek (pl. *Enyedi*, 1997a; *Lukovich*, 1997).

Ezeknek térfolyamatoknak az alakításában növekvő szerep jutott a külső szereplőknek – befektetőknek –, és a versenyképességre fókuszáló neoliberális várospolitikáknak, amelyek a várost a kultúra, a fogyasztás és a tudás színtereiként jelentették meg („városi reneszánsz"). A formálódó új várospolitikák fókuszában a gazdasági növekedés áll, azaz a tőke működése által létrehozott területi egyenlőtlenségek kezelése azzal, hogy a támogatják a tőkefelhalmozás (a befektetések) bizonyos formáit bizonyos terekben (*Brenner–Theodore*, 2002). A város, mint gazdasági szereplő elsődleges feladata tehát, hogy megfelelő („sikeres") választ adjon a nemzetközi városversenyre befektetés-ösztönzéssel és az innováció feltételeinek javításával – alárendelve mindezeknek a helyi állam társadalmi kiegyenlítést szolgáló funkcióit (*Jessop*, 2002; *Raco*, 2005). Ezek az értelmezések széles körben elterjedtek a kilencvenes években – nem utolsó sorban a befolyásos gazdasági magazinok különböző toplistái hatására –, sőt modellként kezdtek működni Európa-szerte. A folyamat nyomon követhető az európai várospolitikai dokumentumokban, a projektek retorikájában, és a helyi stratégiákban.

Mindez elvi megerősítést és módszertani segítséget is jelentett a kelet-középeurópai lokális elitek számára verseny-orientált, befektetés-ösztönző, imázsjavító, ám alapvetően projektekre épülő neoliberális várospolitikák kidolgozásához és alkalmazásához (*Weber*, 2002; *Cochrane*, 2007; *Nagy–Timár*, 2008). A városi tér tőkeakkumuláció színtereként (eszközeként), globális kontextusban történő értelmezése – az állam „lebontásával" és a vállalkozási „boom" elindulásával együtt – valóban lökést adott a tercierizáció irányába elmozduló szerkezetváltási folyamatoknak, amelyek az átmeneti gazdaságok egész városrendszerét érintették. A gazdasági átalakulás ugyanakkor a „tudástermelés" központjaitól való függőség növekedésével járt együtt, a piaci integráció során átértékelődött a lokális/térségi gazdaságok (társadalmak) fővárosokhoz és a határokon kívüli centrumokhoz való viszonya. Az e viszonyokra jellemző kiegyensúlyo-

zatlanságot erősítette az üzleti kapcsolatrendszerekben rejlő bizonytalanság, a stabilitást hordozó személyes kapcsolatok (így a globális hálózatokba ágyazódó szakmai közösségek) lassú felépülése, az intézményi-vállalkozói kapcsolatok változó keretei, az információ és tudás áramlásának nem adekvát feltételei (pl. a felhasználók elégtelen tudása és a kapcsolatteremtés hiányzó fizikai keretei), és az általános bizalmatlanság. Ezek az átmeneti gazdaságokra jellemző sajátos feltételek és koncentrációs folyamatok úgy véljük, megragadhatók a tudásintenzív üzleti szolgáltatások magyarországi térbeli folyamataiban is.

3. Az új európai nemzetközi munkamegosztás a XXI. század elején

Az 1989/1990-es rendszerváltozás egyik jelentős következménye az európai gazdasági térstruktúra látványos átformálódása lett. A megelőző évtizedeket a „keleti" és „nyugati" blokkok politikai-ideológiai szembenállása, gazdasági értelemben pedig a kapcsolatok alacsony szinten történő befagyasztása jellemezte. Európa keleti felén a KGST (Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa) adott együttműködési keretet és specializációs lehetőséget a tagállamok számára, Moszkva erőteljes ellenőrzése alatt. A nyugati országok az 1950-es évektől gazdasági integrációk (EGK/EK, EFTA) létrehozásával, valamint a déli periféria demokratizálásával (Görögország, Spanyolország, Portugália) és gazdasági értelemben vett integrálásával (az 1981-es és 1986-os bővülési periódus) formáltak új térstruktúrákat. Míg Keleten az 1980-as évektől egyre inkább láthatóvá vált a létező gazdasági rendszer gyengesége, alacsony szintű versenyképessége, addig Nyugaton előkészítették az integráció magasabb szintjeit (Checcini Jelentés, a maastrichti dokumentumok előkészítése 1985-től), mely a későbbi években igazodási pontként jelent meg a keleti periféria Európai Unióba igyekvő országai számára is. Az integráció mélyítése és az előkészítés alatt lévő bővítési folyamat (melyre 1995-ben került sor) válasz volt arra a világméretű gazdasági kihívásra, melyet az USA és Japán az élenjáró ágazatokban, illetve a feltörekvő gazdaságok versenye a tradicionális ágazatokban jelentett.

3.1. Az új európai térszerkezet formálódása 1990 után

A rendszerváltás, illetve a posztszovjet térség demokratikus politikai berendezkedése, és a piaci alapú gazdasági rendszerek bevezetése Európa mindkét nagyrégiója számára egyedülálló lehetőséget jelentett a globális és a kontinensen belüli pozíciók (ezen belül hangsúlyosan a gazdasági) újradefiniálására. Az

EK12/EU15 országai és gazdasági szereplői számára a keleti országok gazdasági átrendeződése, annak neoliberális elvek szerint végrehajtott forgatókönyve a vállalatok számára terjeszkedési lehetőséget (részvétel a privatizációs folyamatban, zöldmezős beruházások végrehajtásában, vagy tőzsdéken keresztül történő tulajdonrészek megszerzése), illetve a stabilizációs periódus lezárultát követően egyre inkább gyorsan növekvő, fizetőképes felvevőpiacot jelentett. Kelet-Közép-Európa, a Baltikum és a Balkán számára viszont a globálissá váló gazdasági verseny feltételei között az európai munkamegosztásba való gyors integrálódás a gazdasági szerkezetváltáshoz, a versenyképesség javításához szükséges alapvető feltételek (tőke, technológia, know-how) megszerzésének lehetőségét hordozta, s nem utolsósorban a nyugat-európai meghatározó gazdaságok piacaihoz való hozzáférést biztosította. Ez utóbbinak jogi keretrendszerét az EK/EU és az érintett országok között megkötött szabadkereskedelmi egyezmények szolgáltatták.

Az egyes országok kormányzati filozófiái egyedi vonásai ellenére (pl. a cseh és szlovák kuponos privatizáció, a lengyel sokkterápia, a szlovén evolúciós átalakulási modell) a folyamat meglepően homogén végeredményt mutatott a 2000-es évek elejére. Az érintett országok gazdaságában meghatározó szerephez jutottak a külföldi tulajdonú cégek[5], mind a feldolgozóiparban, mind egyes szolgáltatási ágazatokban (energetika, távközlés, informatika, kereskedelem, pénzügyi szféra, biztosítás, üzleti szolgáltatások). A hazai nagy- és középvállalatok vagy megszűntek, vagy integrálódtak az új szervezeti és térstruktúrába, míg a kisvállalati, mikrovállalkozási kör más működési stratégia mentén, alapvetően a lokális/regionális piacokra építve, az előző szegmenstől nagyrészt függetlenül létezett. Jellemzőnek mondható az a folyamat, hogy az egyedi nagy termelő befektetéseket követi az „anyaországi" beszállítók áttelepülése a célországokba, a nagyberuházás közelében kialakított telephelyekre (pl. autóipar), amelynek révén a beszállítói hálózatok felső szintjeit is külföldi tulajdonú cégek foglalják el. E befektetések azonban vonzzák az „otthoni" (anyaországban megszokott) szolgáltatói kört is (bank, biztosítótársaság, könyvvizsgáló cég, auditor stb.), szűkítve a hazai tulajdonú szolgáltatók fejlődési lehetőségeit.

A globális kapitalizmus által „termelt" nemzetközi értéktermelési láncok a nemzeti piacok és gazdasági kapcsolatrendszerek számottevő hányadát átfogják, miközben ezek döntési központjai továbbra sem mozdultak ki a globális gazdaság „magterületéről". Ebben az értelemben, a gazdaságban megfigyelhető integrációs folyamat a nemzeti piacok erősödő külső függését eredményezte (*Pickles–Smith,* 2005). A kelet-közép-európai gazdaságok sikere a befektetésekért vívott globális küzdelemben már nem kizárólag a befektetett tőke mennyi-

[5] Egyedüli kivételként Szlovéniát említhetjük, ahol a külföldi tőke részaránya 25%-ra tehető 2008 körül.

ségével értékelhető. Az ezredforduló környékétől egyre fontosabbá válnak a befektetések által létrehozott termelő, vagy szolgáltató kapacitások minőségi jellemzői is, különösen a fejlesztés, a kutatás, az elosztáshoz kapcsolódó funkciók megszerzése. Hasonlóan fontossá válik a nemzeti piacokon megerősödött vállalatok külföldi terjeszkedésének közvetlen, vagy áttételes támogatása, s ezen keresztül az ország nemzetközi jelentőségének erősítése (regionális multik). E terjeszkedés elsődleges célterülete a közép-kelet-európai térség, a posztszovjet országok (ezen belül is kiemelten Ukrajna és Oroszország), valamint a Balkán, s csak marginális jelentőséggel a nyugat-európai országok.

A gazdasági integrációs folyamat minden érintett országban erősítette a külpiaci aktivitást. Általánosnak tekinthető az exportvezérelt növekedés, mint lehetséges felzárkózási pálya definiálása a térség gazdaságaiban, de az export volumenének növekedésében a globális értékláncokba becsatornázott termelés és szolgáltatás egyre nagyobb szeletet jelent. (Magyarországon becslések szerint a teljes éves exportteljesítmény fele a multinacionális cégek belső értéktermelési láncain keresztül kerül exportra.) A külföldi tőke megjelenése az érintett országokban elsősorban a nyugati piacokhoz közel fekvő, jól elérhető térségekben növelte meg az export volumenét. Számos példát látunk azonban a piacvásárlási céllal történő befektetésekre is, ahol a külföldi működőtőke-befektetések nem eredményezték a külpiaci aktivitás fokozódását, a lokális gazdaság ilyen irányú integrációját a globális és kontinentális gazdasági hálózatokba (*Nagy G.–Nagy E.* 2008).

Az európai léptékű térszerkezeti kutatások végkicsengése, hogy két évtizeddel a rendszerváltás után a posztszocialista térség továbbra is a kontinens perifériája maradt, s a hosszú távú (15–30 éves) területi forgatókönyvek mindegyike e helyzet tartós fennmaradását ígéri (ESPON 1.1.1., 2005).

3.2. A tudásintenzív üzleti szolgáltatások[6] hatása a térszerkezet átalakulására

Az új európai térszerkezet alakításában a „magterület", Európa fejlett gazdaságai üzleti szolgáltató szektora is aktív szerepet játszott. A szolgáltatások fejlődéséről szóló tanulmányok (*Welsum–Reif,* 2005; *Parker,* 2004), részben előre jelezték, részben igazolták, hogy az unió keleti bővülései (2004 és 2007) az üzleti szolgáltatások területén az outsourcing és offshoring felgyorsulását hozták/hozzák, különösen a csatlakozási tárgyalások sikeres lezárultát (2002. év vége) követően. E tevékenységek kitelepülése a periféria országaiba új kapcsolati háló-

[6] A tudásintenzív üzleti szolgáltatások nemzetközi szakirodalomban elterjedt rövidítése a „KIBS" (knowledge intensive business services), amit az alábbiakban többször is használunk.

zatokat alakított ki, melyben az új tagállamok a periféria szerepébe kerültek a csatlakozást követő években, mint azt a magyar példa is mutatja. Az offshoring főbb okai az üzleti szolgáltatások területén az olcsóbb bérű, de magasan képzett munkaerő rendelkezésre állása a célországokban, az IKT színvonalának kritikus szintet elérő fejlettsége, a régi tagállamokban a KIBS szakemberek szűkössége és kiugróan magas bérszínvonala (*Farrell,* 2005). Habár az offshoring területén az USA messze megelőzi Európát (az összes kitelepült üzleti szolgáltató munkahely 70%-a onnan mozgott el a 2000-es évek első évtizedéig), a folyamat az EU régi tagállamaiban is elindult, s előrejelzések szerint 2015-ig 1,2 millió munkahelyet érinthet (*Amiti–Wei,* 2006; *Parker,* 2004). A leginkább érintett ágazatoknak a pénzügyi-biztosítási szektort (350 ezer munkahely), a klasszikus háttérirodai szolgáltatásokat (340 ezer), az IKT-szektort (150 ezer), illetve a feldolgozóipari tevékenységhez kapcsolódó szolgáltatási kört (114 ezer) tartják. A régi tagállamok (EU15) sem alkotnak egységes térséget az offshoring folyamatát tekintve. A déli periférián és Írországban a bérszintek e tevékenységekben még viszonylag alacsonyak, ezért onnan a munkahelyek tömeges kimozgása nem várható. Németország esetében az erős nemzeti munkaerő-piaci kontroll a magasa bérszint ellenére is fékezi az offshoring lendületét, melynek volumene 2015-ig aligha múlja felül a 140 ezer munkahelyet. Németország esetében látványosabb kitelepülést csak az IKT-kapcsán prognosztizáltak. Hasonló folyamatok miatt Franciaország és Olaszország esetében is szerényebb kitelepülési hullámra lehet számítani, miközben Nagy-Britannia ezzel ellentétesen a régi tagállamok között a legaktívabb szerepet játszhatja az üzleti szolgáltatásokhoz kötődő munkahelyek relokációjában (*Welsum–Reif,* 2005).

Miközben a külkereskedelem minden térségbeli országban, így Magyarországon is lényegesen gyorsabban bővült, mint a kibocsátás, vagy a GDP, ezen belül is kiugróan gyors volt az üzleti szolgáltató tevékenységek export-import növekedése, különösen az ezredfordulót követően. 2004–2008 között a magyar export 86%-kal növekedett, az üzleti szolgáltatások kivitele 133%-kal, így a kivitelen belül részaránya 6,24%-ról 7,8%-ra emelkedett. A behozatalnál is hasonló folyamatot látunk: az importvolumen 60%-kal nőtt 2004–2008 között, miközben az üzleti szolgáltatások aránya ezen belül 6,65%-ról 9,67%-ra emelkedett, s volumene 132%-kal nőtt az öt éves periódus alatt. A 2009-es gazdasági válság ezen ágazat külső piaci pozícióira is hatott, hiszen az export közel 5, az import csaknem 10%-kal mérséklődött. Ugyanakkor a kivitel és behozatal egészének visszaesése euróban meghaladta a 28%-ot[7].

[7] A magyar változások bemutatásához az alábbi adatforrásokat használtuk: Gyorstájékoztató 48.: Üzleti szolgáltatások külkereskedelmi forgalma. 2005. I–IV. negyedév, KSH, 2006. március 13. 6. o.; Statisztikai Tükör. 2007. 9.: Szolgáltatások külkereskedelmi forgalma. 2006. I–IV. negyedév, KSH 1. o.; Statisztikai Tükör 2008/14: Szolgáltatások külkereskedelmi forgalma 2007 I–IV. negyedév, KSH 2. o. + 14 táblázat; Statisztikai Tükör 2009. 18.: Szolgáltatások külke-

Az üzleti szolgáltató tevékenységek külkereskedelme rendre importtöbbletet mutat, ennek mértéke éves szinten általában 500–700 millió euró, ami a teljes behozatal 14%-áról 8%-ára mérséklődött 2004 és 2009 között. A termékek, illetve a teljes szolgáltatási szektor külkereskedelme az utóbbi két év során már pozitív szaldóval zárt, az üzleti szolgáltató tevékenységek esetében azonban a deficites mérleg jelzi az ország perifériikus szerepét az ide sorolható szolgáltatási kör nemzetközi áramlási rendszerében.

Az üzleti szolgáltatások kivitelében a reexport (1 milliárd euró éves szinten), a számítástechnikai és információs szolgáltatási tevékenységek (750–800 millió euró évente), illetve a vállalatcsoporton belüli egyéb üzleti szolgáltatások (480–500 millió euró évente) a legjelentősebb tételek. Import oldalon a jogi és licencdíjak (1–1,4 milliárd euró éves szinten), a vállalatcsoporton belüli egyéb üzleti szolgáltatások (1,1 milliárd euró évente) kiugró fontosságú tételek. A vállalatcsoporton belüli szolgáltatások egyenlege mutatja legtisztábban, hogy a hazai leányvállalatok értékláncban betöltött szerepe alárendelt, s ez a helyzet csak romlott 2004–2005-höz képest. Akkor a cégcsoporton belüli üzleti szolgáltatási tranzakciók mérlege még csupán 180–200 millió euró deficitet jelzett, ez 2008–2009-re 630–650 millió euróra nőtt.

4. Lokális reakciók a rendszerváltást követő gazdasági paradigmaváltásra – a várospolitika változó súlypontjai

Az európai uniós csatlakozást a politikai mező centrumába helyező posztszocialista országokban nem csupán nemzeti szinten volt látványos az alkalmazkodás az új felhalmozási rezsimhez. A külföldi befektetések, a külső (jórészt pályázati) fejlesztési források megszerzésének igénye és kényszere a lokális állam szintjén (önkormányzatok) is a helyi politika radikális újragondolását kényszerítette ki. Megjelent a „városverseny" fogalma (*Enyedi,* 1996 és 1997b), a „várossiker" (*Lengyel,* 1999; *Lengyel–Rechnitzer,* 2000), mely mércéjévé vált a helyi politikai – és gazdasági – elit teljesítményének, összehasonlítási alapként szolgált a térségi, regionális, országos, nemzetközi vetélytársakkal való összevetésben (*Timár,* 2003). Ezzel párhuzamosan jó időre háttérbe szorult a kooperáció, az egyedi előnyök sajátos kombinációira építő települési (város-) hálózatok preferálása, illetve a városrégióban, városhálózatokban való gondolkodás szükségességének elismerése (ESPON 1.4.1., 2006). A lokális politikát a fő irányvonalhoz tartozás igénye/kényszere miatt lényeges elemeiben alakították át, dön-

reskedelmi forgalma 2008, KSH 1. o.; Statisztikai Tükör 2010. 17.: Szolgáltatások külkereskedelmi forgalma. 2009. KSH 1. o.; STADAT táblák a szolgáltatások külkereskedelmi forgalmáról, 2008–2009. (www.ksh.hu).

tően a neoliberális elvek érvényesítését helyezve a fókuszba. Ennek főbb elemei közé sorolható: a vállalkozó város, a versengés az állami fejlesztésekért, a külföldi működő tőke bevonzására tett erőfeszítések, a lokális gazdasági szereplők igényeihez igazodó fejlesztési lépések előrehozása (ipari park, elkerülő és feltáró utak, informatikai fejlesztések, vonalas infrastruktúra fejlesztése), míg a másik oldalon a fenntartott intézményhálózat folyamatos racionalizálása, a fenntartási költségek folyamatos lefaragása jelent meg. (A magyar gyakorlatot speciálissá tette, hogy időben előre haladva, az önkormányzatok finanszírozási feltételei folyamatosan romlottak, ezért az intézmények működésének racionalizálását negatív ösztönözők is siettették.)

A városverseny erősödése – párhuzamosan az EU-alapok növekvő jelentőségével a lokális fejlesztések finanszírozásában – felerősítette a városhálózat differenciálódását, amelyben meghatározó tényezővé vált: a földrajzi helyzet, a helyi/térségi gazdaság állapota és regenerációja a rendszerváltást követően, a helyi politika minőségi paraméterei, a városhierarchiában elfoglalt hely, a hely imázsa és a térségi miliő (*Nemes Nagy,* 1999; *Enyedi,* 1996; *Szirmai* et al. 2002; *Nagy E.–Nagy G.* 2009). Az egyes lokalitások sikere, illetve lemaradása (?) ebben a közegben mindig relatív, s a vélt, vagy valós versenytársakhoz viszonyítva értelmezhető/értelmeződik a meghatározó helyi csoportokban (*Timár,* 2003). Kevéssé van lehetőség objektív mércével összehasonlítani a városok teljesítményét rövid távon, vagy éppen egy adott időpillanatban. A globális kapitalizmus korszakában a legfontosabb indikátorok a nemzetközi áramlási rendszerekbe való bekapcsolódás/ráfűződés, esetleg önálló szereplőként való megjelenés dimenziói köré csoportosíthatók. Ebből a kontextusból, a tanulmány záró fejezetében a tudásalapú és információintenzív üzleti szolgáltatások körét emeltük ki és e szektor hazai sajátosságait, hierarchiaképző szerepét igyekszünk bemutatni.

5. A hazai városhálózat differenciálódása – bekapcsolódás a globális áramlási rendszerekbe

Az államszocialista rendszerben a települések erőviszonyait az állami támogatások, az egyedi párthatározatokkal megtámogatott beruházási döntések alakították, melyekben az ipari beruházások játszották a meghatározó szerepet. Az iparba történt invesztíciók révén vált lehetővé a lakáshelyzet, az ellátórendszerek, az infrastruktúra fejlesztése. E beruházások révén nem csupán a lokális gazdasági struktúra változása indult el, de új döntéshozatali központok is megjelentek a helyi térben, ami javította a város pozícióját a döntően „kijárásra" alapozott fejlesztési források megszerzésében.

A rendszerváltás által átalakított keretrendszerben e tényezők szerepe elhalványult, s a globális beágyazódás szintje (*Molnár–Szépvölgyi*, 2005), az elérhetőség (széles értelemben véve), a poszt-materiális értékek előretörése, illetve az üzleti életet segítő szolgáltatások mennyisége és minőségi jellemzői váltak meghatározóvá.

5.1. A tudásalapú szolgáltatások által generált térfolyamatok

Amennyiben a gazdaságot úgy értelmezzük, mint cégek, termelési rendszerek, helyek egymást átható, folytonosan változó hálózatait (*Castells*, 2000; *Amin–Thrift*, 2002; *Dicken*, 2003), akkor a KIBS-szektort az információk és tudásáramlás elsődleges szereplőinek (gatekeepers) írhatjuk le. A szolgáltatók kínálják a nemzetközi szereplők (TNC-k helyi leányvállalatai) számára a lokális/regionális hálózatokba való beágyazódáshoz szükséges keretrendszert (*Dicken–Malmberg*, 2001), közvetítik a kormányzati döntéseket, segítik a kulturális különbségek áthidalását, segítik őket a kapcsolatrendszerek és a „rejtett tudás" (tacit knowledge) felhalmozásában (*Florida*, 2002; *Gertler*, 2003b; *Thrift*, 2006). Ugyanakkor a KIBS segíti a lokális gazdaság fejlődését a cégek lokális piacra való belépésén keresztül, a helyi üzemegységek vállalatközi kapcsolatainak fejlesztését segítve, s támogatva helyi szereplők belépését a nemzetközi gazdasági hálózatokba (*Lindahl–Beyers*, 1999; *Daniels*, 1999).

A információ-alapú üzleti szolgáltatások tudástermelését és hálózatépítését Európában a szolgáltatások liberalizációjának kontextusában lehet értelmezni, térségünkben pedig külön figyelmet kell fordítani a „feltörekvő" gazdaságok fokozatos integrációjára a nemzetközi áramlási rendszerekbe (*Faulconbridge*, 2006; *Jones* et al. 2008). Végeredményben az eddigi kutatások alapján a KIBS szektor fejlődését Európa-szerte eltérő hajtóerők, különböző folyamatok támogatták/támogatják, melyek egyaránt eredményeztek szerkezeti, szervezeti és területi koncentrációs és decentralizációs folyamatokat. A koncentráció irányába hat a tudás (a „szakértők") területi koncentrációja, illetve az ún. „kreatív osztály" számára inspiráló életkörülmények szűkössége a világ városaiban (*Sassen*, 2000; *Florida*, 2002; *Hughes*, 2007). A sztenderdizált üzleti szolgáltatások esetében viszont a telephelyválasztást erősen befolyásolják a hagyományos költségtényezők (pl. a képzett munkaerő bérszintje), ami erősíti az outsourcing folyamatát, s erőteljesen érinti Európa keleti perifériáját, benne Magyarországot is (*Bryson* et al. 2004). Ez a folyamat Kelet-Közép-Európa nem metropolis térségei gazdasági fejlődési lehetőségeit új megvilágításba helyezi. Az infokommunikációs infrastruktúrák fejlődése elvben ösztönzi az üzleti információk és tudás térbeli terjedését, mégis a hagyományos értelemben vett elérhetőség továbbra is

fontos tényezője marad a telepítési döntéseknek. A városi és vidéki terek eltérő infokommunikációs technológia (IKT) használata, a személyes kapcsolatok fontossága a KIBS szektorban, a hagyományos infrastruktúrák egyenlőtlen fejlesztése ellene dolgozik a területi decentralizációnak (*Erdősi,* 2005; *Nagy E.* 2005; *Nagy G.–Kanalas,* 2009). A kis- és középvárosokban elérhető üzleti szolgáltatások változatosságát, minőségét alapvetően befolyásolja a lokális piacok és szereplők beágyazottsága a régióközi és nemzetközi áramlásokba. (Az új piacgazdaságokban erősebben, mint a „fennsík" országaiban.)

Magyarország történelmi léptékkel mérve gyorsan integrálódott a világgazdaság új, neoliberális rendjébe a piacgazdaság jogi és intézményi feltételrendszerének megteremtésével, a nagyléptékű privatizációs ügyletekkel, a külföldi működő tőke befektetések bátorításával. Ennek következménye, hogy míg az 1990-es évek regionális, vagy világméretű krízisei nem hatottak érdemben a fejlődési pályánkra, addig a 2000-es évek minden válságát a nyitott magyar gazdaság erőteljesen megérezte. E politika egyik következménye lett az egyenlőtlen területi fejlődés, melynek motorja a lokális gazdaságok globális beágyazódása volt az 1990-es végét követően. A neoliberális gazdaságpolitika következménye az üzleti információk és tudás, illetve azok szolgáltató szervezeteitől való erőteljes és növekvő függőség lett.

Az európai uniós csatlakozási folyamat új ösztönzést adott a nemzeti piacok liberalizálásának, s az üzleti információáramlás szervezeti keretei (részleges) átalakulásának. A „fennsík" gazdaságaiban tevékenykedő üzleti szolgáltatók egyre nagyobb számban szervezték ki (outsourcing, illetve növekvő hányadban off-shoring) tevékenységük bizonyos részeit Kelet-Közép-Európa országaiba, s a szolgáltatók új, ún. „niche" termékekkel is megjelentek a gyorsan fejlődő új piacokon. (*Palócz,* 2005; *Gereffi,* 2007; *Falk–Wolfmayr,* 2008). E folyamat Magyarországot is erősen érintette, melynek egyik jele az ún. „K-szektorba" (NACE kódrendszer szerint) érkező külföldi működő tőke gyors növekedése a 2000-es években (*Nagy E.* 2009).

5.2. Koncentrációs és dekoncentrációs folyamatok a hazai városhálózatban – az üzleti szolgáltatások csomópontjai

A rendszerváltás első éveiben az üzleti szolgáltatások térszerkezetét a piacra belépő, döntően lokális szereplők megjelenése vezérelte, melyek a korábban alapvetően hiányzó információk közvetítésével segítették megszilárdítani a gazdaság működésének új keretrendszerét. A késő 1990-es évekre egy duális piaci struktúra alakult ki, melyben a főváros információs monopóliuma, a szolgáltatók és felhasználók térben koncentrált megjelenése, a globális beágyazódásuk

erősödése erős koncentrációs folyamatot eredményezett. A 2000 utáni éveket – amikorra Magyarországot már megállapodott piacgazdaságként jellemezhetjük – a növekvő számú külföldi befektető változó cégstratégiái által kiváltott térfolyamatokkal írhatjuk le. A KIBS szektor átalakuló telephelyválasztása növekvő mértékben vált szelektívvé, s látványosan átalakította a hazai városi központok hierarchiáját Magyarországon.

A hazai térstruktúrát az utóbbi évtizedben Budapest és városrégiójának kisebb centrumai növekvő dominanciája határozta meg (*Nagy E.* 2009). Az ország gazdasági centrumának kiemelkedő jelentőségét erősítette:

- a magasan specializált szolgáltatásokat nyújtó cégek térbeli koncentrációja, melyek különleges tudással és tapasztalattal rendelkező munkatársakat alkalmaznak;
- a meghatározó cégek hálózataiban, a vállalkozások cégközpontjaiban meglévő cégközi kompetenciák megléte;
- a KIBS szektorba tartozó nemzetközi szereplők budapesti koncentrációja;
- az elosztási szolgáltatásokban megjelenő külföldi működő tőke városrégióban történt koncentrált megjelenése (*Koós,* 2004a).

A megyeszékhelyek több szolgáltatási tevékenység esetében a területi decentralizáció színtereivé váltak (háttérirodai funkciók, információgyűjtés, ügyfélkapcsolati központok stb.) (*Raffay,* 2005; *Wágner,* 2004), bár ez a folyamat nemzeti szinten inkább a térbeli koncentráció erősödése, mint gyengülése irányába hatott (*Nagy E.* 2002; *Nagy E.* et al. 2002). A rutinszerű üzleti szolgáltatások fejlődése – egy pozitív visszacsatolási mechanizmuson keresztül – hozzájárult a városhálózat regionális differenciálódásához. E szolgáltatások fejlődése a térségi gazdasági miliő függvénye volt: a (feldolgozóipari) transznacionális cégek jelenléte, melyek beágyazódtak a regionális hálózatokba a poszt-fordista ipari terekben, egyértelműen kedvező hatással volt a rutinszerű üzleti szolgáltatások fejlődésére. Azok a hazai cégek, melyek – egy transznacionális vállalat közvetítésével – kapcsolódtak a nemzetközi áramlási rendszerekbe, strukturált kínálatot jelentettek a térségben működő üzleti szolgáltató cégek számára, s hozzájárultak az érintett települések relatív jelentőségének növekedéséhez.

A főváros körüli szuburbanizációs folyamat érezhető hatással volt/van az üzleti szolgáltatások térszerkezetére. A folyamatot a külföldi tőkével működő cégek mellett a növekvő számú lokális kis- és középvállalat megjelenése és erősödése is mozgatja, s ösztönzőleg hat rá a főváros környéki lakossági szuburbanizáció is (magasan kvalifikált népesség tömeges megjelenése a városkörnyéken). A városrégió kiscentrumai szinte kivétel nélkül nagyon magas aktivitást mutatnak a rutinszerű üzleti szolgáltató tevékenységek megjelenésében (*Nagy E.–Nagy G.* 2009). A 2000-es években nemzeti szinten is megnőtt arányuk az üzleti

szolgáltató cégek számában. A kis- és középvárosok fejlődése a vizsgált időszakban egyre nagyobb mértékben vált függővé a külső fejlesztési források (külföldi működő tőke, hazai források, EU-alapok) megszerzésétől, s ennek következtében erősödött függésük az információ-termelésére és -közvetítésére képes centrumoktól is. A százezer fő alatti tradicionális szolgáltató központi szerepet betöltő városok köre erőteljesen differenciálódott, nem függetlenül az információ-alapú tevékenységek szerény jelenlététől a lokális gazdaságban (*Nagy G.* 2001).

A fővárosi agglomeráción túl két fejlődési pálya rajzolódik ki:

- A gazdaságilag elmaradottabb térségekben a rutinszerű gazdasági szolgáltató tevékenységek térstruktúrája is nagyon erősen koncentrált, s a KIBS szektor megjelenése, széles körű szolgáltatási kör elérése csak néhány nagy centrumban problémamentes. A normál üzletmenethez szükséges információk elérése a régiók perifériikus tereiben komoly problémát okoz még a gyakran használt üzleti szolgáltató tevékenységek esetében is, ami folyamatosan újratermeli a gazdasági (és társadalmi) elmaradottságot, különösen a más szempontból is perifériikusnak tekinthető terekben (*Kanalas–Kiss,* 2006).
- A gazdasági struktúraváltás sikeresebb térségeiben a rutinszerű üzleti szolgáltató tevékenységek elérhetősége kedvezőbb, mert ezeket kis- és középvárosok széles köre képes nyújtani, a helyi/térségi gazdaság erőteljesebb keresletére alapozva. Az erősebb gazdasági központok relatív közelsége (a központok hálózatának sűrűsége) a kisebb települések lokális gazdasági szereplői számára is lehetővé teszik az üzleti szolgáltatások valamivel könnyebb igénybevételét. Ezzel együtt a KIBS térstruktúrája e régiókban is erősen koncentrált, sőt a meghatározó nagyszereplők gyakran fővárosi partnerek szolgáltatásait veszik igénybe.

A hazai 300-nál több város, illetve 430 korábban azonosított gazdasági központi szerepet betöltő település (*Nagy G.–Nagy E.* 2008) közül alig száz tekinthető az üzleti szolgáltatások elérhetősége szempontjából centrumnak (*1. ábra*). Ezek jelentős része csak a rutinszerű szolgáltató tevékenységek nyújtására képes, a tudásintenzív szolgáltatások elérése helyben nem lehetséges. E centrumok körét a fejlődés dinamikája, a nyújtott szolgáltatások köre diverzifikálja, melyet a neoliberális gazdaságpolitika, mint keretrendszer termelt ki (pl. a közigazgatási rendszer átalakítása révén). A KIBS szektorban egyértelmű koncentrációs folyamatnak vagyunk tanúi. A főváros, a regionális centrumok és a megyeszékhelyek szerepe erősödik.

A kisebb városi központokban e szolgáltatások megjelenése sporadikus, míg a tízezer lakos alatti kisvárosokból szinte teljesen hiányoznak a tudásintenzív

1. ábra

Üzleti szolgáltató cégek központjainak jelentős centrumai Magyarországon, 2007

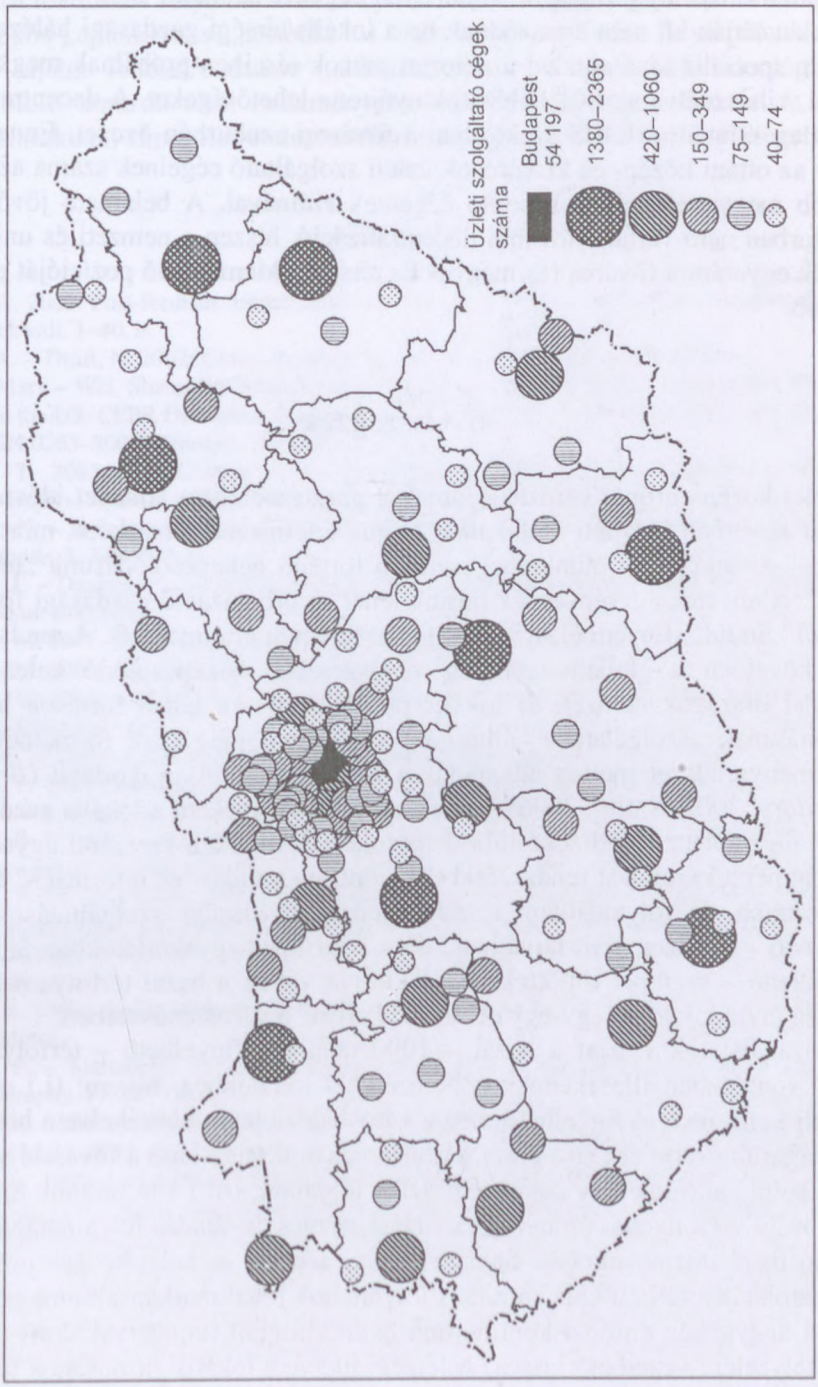

Forrás: KSH Cég-Kód-Tár adatai alapján a szerzők szerkesztése.

szolgáltatásokat nyújtó cégek. Ahol ilyen cégeket találunk, azok nem a lokális piacokat látják el, nem ágyazódnak be a lokális/térségi gazdasági hálózatokba, hanem speciális kínálatukkal a nemzeti piacok réseiben próbálnak megkapaszkodni, kihasználva az IKT hálózatok nyújtotta lehetőségeket. A decentralizáció egyetlen színtere a KIBS szektorban a fővárosi szuburbán övezet. Ennek jele, hogy az ottani közép- és kisvárosok üzleti szolgáltató cégeinek száma azonos a kisebb megyeszékhelyek hasonló cégeinek számával. A belátható jövőben, e szektorban nem várható további decentralizáció, hiszen a nemzeti és uniós politikák egyaránt a főváros (és metropolis térsége) kiemelkedő pozícióját erősítik tovább.

6. Összegzés

A kelet-közép-európai városhálózatnak a posztszocialista átmenet időszakában és azt követően lezajlott átalakulása aligha értelmezhető másként, mint a globális – az európai – munkamegosztásba történő bekapcsolódásunk „termékeként". Alapvetően érvényesnek tartjuk tehát az urbanizáció gazdasági folyamatokból kiinduló, Enyedi (1987, 1998) által felvetett értelmezését. A rendszerváltást követően a globális áramlási rendszerekbe bekapcsolódó kelet-közép-európai országok nemzeti és lokális politikáikat is a külső források intenzív bevonásának „szolgálatába" állították, s gyorsan, még csak formálódó piaci intézményrendszer mellett adaptálták a neoliberalizmus gyakorlatát (*Brenner–Theodore,* 2002; *Szalai,* 2006). Ennek következményeként a lokális gazdaságok mind mélyebben, mind sokrétűbb kapcsolatrendszereken keresztül ágyazódnak a világméretű áramlási rendszerekbe, különösen a tudás- és információ-áramlás hálózataiba. E folyamatban a tudásintenzív gazdasági szolgáltatások meghatározó – sokszor nem látványos, de a napi üzleti gyakorlatokban állandóan megjelenő – szerepet töltöttek be, alakítóivá váltak a hazai térfolyamatoknak, hosszú távra kijelölve egy-egy centrum „helyét" a városrendszerben.

Vizsgálataink szerint a hazai – 1990 után megfigyelhető – térfolyamatok nagy vonalakban illeszkednek a nemzetközi trendekhez, hiszen: (i.) erőteljes térbeli koncentráció figyelhető meg a városhálózatban, felértékelve a hierarchia legmagasabb szintjeit; (ii.) ezzel párhuzamosan kimutatható a fővárosi városrégión belül zajló intenzív dekoncentrációs folyamat; (iii.) s rá tudtunk mutatni a függőségi viszonyokat újratermelő, tudástermelés és -átadás folyamatában megjelenő mechanizmusokra is. Sajátos vonása a hazai és kelet-közép-európai folyamatoknak a térbeli koncentrációs folyamatok jóval markánsabb megjelenése, ami a nagytérség európai kontinensen belül elfoglalt (konzerválódott) periférikus helyzetére vezethető vissza. A térség, illetve a lokális gazdaságok tudás- és

információáramlás folyamatában is újratermelődő függősége alapvetően a piac (a globális kapitalizmus) „terméke". Lökést adott azonban e folyamatnak az átmenet sajátos feltételrendszere („államtalanítás" és neoliberális ideológiák; a tőke fölötti kontroll civil intézményeinek kialakulatlansága stb.) és az üzleti gyakorlatokban, kapcsolatrendszerekben megnyilvánuló kulturális közege is.

Irodalom

Amin, A. 2000: Post-fordism. Introduction. In: Amin, A. (ed.): *Post-fordism. A reader.* Oxford, Blackwell. 1–40. o.

Amin, A. – Thrift, N. 2002: *Cities: Re-imaging the Urban.* Cambridge, Polity Press.

Amiti, Mary – Wei, Shang-Jin 2006: Service offshoring, productivity and employment: Evidence from the US. CEPR Discussion Papers Series No. 5475. Centre for Economic Policy Research (ISSN 0265–8003) February. London. 27. o.

Barnes, T. 2003: The Culture of the Economy. Introduction. In: *Handbook of Cultural Geography.* SAGE, London, Thousand Oaks, New Delhi, 89–97. o.

Brenner, N. – Theodore, N. 2002: Cities and the geographies of actually-existing neoliberalism. – *Antipode.* 3. 349–379. o.

Bryson, J. – Daniels, P. – Warf, B. 2004: *Service Worlds. People, organisations, technologies.* London: Routldege.

Castells, M. 1977: *The urban question. A Marxist Approach.* London, Edward Arnold.

Castells, M. 2000: *The rise of the Network Society.* Oxford, Blackwell.

Castells, M. 2005: *A hálózati társadalom kialakulása. I. kötet. Gazdaság és társadalom.* Budapest, Gondolat-Infonia.

Cochrane, A. 2007: *Understanding urban policy. A critical approach.* Oxford, Blackwell.

Daniels, P. 1999: Advanced producer services and economic development. In: *A new Europe. Economy, society and environment.* Chichester: Wiley&Sons. 127–140. o.

Daniels, P. W. 1991: Some Perspectives on the Geographies of Services. – *Progress in Human Geography.* 1. 37–46. o.

Daniels, P. W. – Bryson, J. R. 2002: Manufacturing Services and Servicing Manufacturing: Knowledge-based Cities and Changing Forms of Production. – *Urban Studies.* 5–6. 977–991. o.

Dicken, P. 2003: *Global Shift: reshaping the global economic map in the 21st century.* New York, Guildford.

Dicken, P. 2007: *Global Shift: Mapping the changing contours of the world economy.* New York, Guildford.

Dicken, P. – Malmberg, A. 2001: Firms in territories: a relational perspective. – *Economic Geography.* 77. 645–363. o.

Enyedi Gy. 1984: *Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása. Akadémiai székfoglaló: 1982. december 6.* Budapest, Akadémiai Kiadó. (Értekezések, emlékezések).

Enyedi Gy. 1988: *A városnövekedés szakaszai.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Enyedi Gy. 1996: *Regionális folyamatok Magyarországon.* Budapest, Hilscher Rezső Társadalompolitikai Egyesület. (Ember-település-régió 1.).

Enyedi Gy. 1997a: Városok a közép-európai átmenetben. – *Társadalmi Szemle.* 8–9. 42–56. o.

Enyedi Gy. 1997b: A sikeres város. – *Tér és Társadalom.* 4. 1–7. o.

Enyedi, Gy. 1998: *Transformation in Central European Post-socialist Cities.* Pécs, Centre for Regional Studies. (Discussion Papers Series, 21).

Enyedi Gy. 2005: A városok kulturális gazdasága. In: Enyedi Gy. – Keresztély K. (szerk.): *A magyar városok kulturális gazdasága.* Budapest, MTA Társadalomkutató Központ. 13–30. o. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok).

Erdősi F. 2005: *Magyarország közlekedési és távközlési földrajza.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

ESPON 2005: 1.1.1. Potentials for policentric development in Europe. Final report. NORDREGIO

ESPON 2006: 1.4.1. The Role of Smal and Medium Size Towns. SMESTO. Final Report. Luxembourg.

Falk, M. – Wolfmayr, Y. 2008: Services and materials outsourcing to low-wage countries and employment: Empirical evidence from EU countries. – *Structural Change and Economic Dynamics.* 1. 38–52. o.

Farrell, D. 2005: Offshoring: Value creation through economic change. – *Journal of Management Studies.* 3. May. 675–683. o.

Faulconbridge, J. R. 2006: Stretching tacit knowledge beyond local fix? Global spaces of learning in advertising professional service firms. – *Journal of Economic Geography.* 4. 517–540. o.

Florida, R. 2002: *The rise of the creative class.* Washington DC, Basic Books.

Gereffi, G. 1999: International trade and industrial upgrading in the apparel commodity chain. – *Journal of International Economics.* 48. 37–70. o.

Gereffi, G. 2007: *The new offshoring of jobs and global development.* Geneva: International Institute for Labour Studies

Gertler, M. S 2003a: A Cultural Economic Geography of Production. In: *Handbook of Cultural Geography,* SAGE, London, Thousand Oaks, New Delhi, 131–146. o.

Gertler, M. S. 2003b: Tacit knowledge and the economic geography of context, or the undefinable tacitness of being (there). – *Journal of Economic Geography.* 1. 75–99. o.

Harvey, D. 1989: *The Condition of Postmodernity.* An Enquiry into the Origins of Cultural Change. Basil Blackwell, Oxford.

Harvey, D. 2005: *A brief history of Neoliberalism.* Oxford, Oxford University Press.

Howells, J. R. L. 2002: Tacit Knowledge, Innovation and Economic Geography. – *Urban Studies* 5–6. 871–884. o.

Hughes, A. 2007: Geographies of exchange and circulation: flows and networks of knowledgeable capitalism. – *Progress in Human Geography.* 4. 527–537. o.

Jessop, B. 2002: Liberalism, neoliberalism and urban governance: A state-theoretic perspective. In: Brenner, N. – Theodore, N. (eds.): *Spaces of Neoliberalism: Urban Restructuring in North America and Western Europe.* Oxford, Blackwell. 105–125. o.

Jones, B. – Miles, I. – Nughro, Y. – Popper, R. 2008: Futures for Knowledge-Intensive Service Activities. Report (ETEPS SC29); www.prest.mbs.ac.uk/kisa.

Kanalas I. – Kiss A. (szerk.) 2006: *A perifériaképződés típusai és megjelenési formái Magyarországon.* Kecskemét, MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet.

Koós B. 2004a: Adalékok a gazdasági szuburbanizáció kérdésköréhez. – *Tér és Társadalom.* 1. 59–72. o.

Koós, B. 2004b: The Spatial Aspects of Logistic Revolution in East-Central Europe. The Economic Sub-urbanization – the Emergence of Logistical Providers in Former Socialist Countries. Europe, *XXI.* 13.

Koós B. 2007: A szuburbanizációs folyamat a magyar gazdaságban. – *Közgazdasági Szemle.* 4. 334–349. o.

Kovács Z. 1994: A city at the crossroads: social and economic transformation in Budapest. – *Urban Studies.* 31. 1081–1096. o.

László M. – Tomay K. 2002: A Westend árnyékában. – *Szociológiai Szemle.* 3. 66–90. o.

Lengyel I. 1999: Mérni a mérhetetlent? A megyei jogú városok vizsgálata többdimenziós skálázással. – *Tér és Társadalom.* 1–2. 53–73. o.

Lengyel I.– Rechnitzer J. 2000: A városok versenyképességéről. In: Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón.* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 130–152. o.

Lindahl, D. P. – Beyers, W. B.1999: The creation of competitive advantage by producer service firms. – *Economic Geography.* 1. 1–20. o.

Lukovich T. 1997: *A posztmodern kor városépítészetének kihívásai.* Budapest, Szószabó Stúdió.

Molnár B. – Szépvölgyi Á. 2005: Global economy and local impacts in medium-size and large cities in Hungary. In: Barta, Gy. – G. Fekete, É. – Szörényiné Kukorelli, I. – Timár J. (eds.): *Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition.* Pécs, Centre for Regional Studies. 416–433. o.

Murphy, J. T. 2006: Building trust in economic space. – *Progress in Human Geography.* 4. 427–450. o.

Nagy E. 2002: Az üzleti szolgáltatások megjelenése és térszerkezeti sajátosságai az átalakuló magyar gazdaságban. – *Területi Statisztika.* 2. 147–167. o.

Nagy, E. 2005: Transition and polarisation: Advanced producer services in the emerging regional (Market) economies. – *Service Industries Journal.* 2. 229–251. o.

Nagy E. 2009: A fejlett üzleti szolgáltatások strukturális sajátosságai és térszerkezete a régióban. In: Nagy G. (szerk.): *Dél-Alföld.* Pécs–Budapest, MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó. 248–262. o. (A Kárpát-medence régiói, 10.)

Nagy E.– Gál Z. – Molnár B. 2002: A termelői szolgáltatások szerepe a helyi és térségi gazdaság fejlődésében. – *Tér és Társadalom.* 2. 113–129. o.

Nagy, E. – Nagy, G. 2009: Changing spaces of knowledge-based business services in Hungary. – *Hungarian Geographical Bulletin.* 2. 101–120. o.

Nagy E. – Timár J. 2008: A városmegújítás társadalmi következményei Európában. In: Szabó V. – Orosz Z. – Nagy R. – Fazekas I. (szerk.): *IV. Magyar Földrajzi Konferencia. Debrecen, 2008. november 14–15.* Debrecen, REXPO Kft., 307–313. o.

Nagy, G. 2001: Knowledge-based Development: Opportunities for Medium-sized Cities in Hungary. – *European Urban and Regional Studies.* 4. 329–339. o.

Nagy G. – Kanalas I. 2009: Development and regional characteristics of the Hungarian information and communication sector (ICT). *Networks and Communication Studies*, NETCOM. 1–2. 21–48. o.

Nagy G. – Nagy E. 2008: Városok gazdasági potenciálja – A településhálózat-fejlesztés politika megalapozása a gazdaság oldaláról. – *Falu-Város-Régió.* 3. 32–42. o.

Nemes Nagy J. 1999: Elágazó növekedési pályák az ezredvégi Magyarországon. In: Nemes Nagy J. (szerk.): *Helyek, terek, régiók.* Budapest, ELTE Regionális Földrajzi Tanszék. 65–86. o. (Regionális Tudományi Tanulmányok 4.)

Palócz, É. 2005: Business services in Hungary. No. 68. *Discussion Papers of KOPINT-DATORG.* Bp.: KOPINT-DATORG, 2005.

Parker, A. 2004: Two-speed Europe: Why 1 million jobs will move offshore? *Forrester Trends – Helping Business Thrive On Technology Change* August 18. Forrester Research Inc. 14. o.

Pickles, J. – Smith, A. 2005: Technologies and Transition: Foreign Investment and the (Re-) Articulation of East Central Europe into the Global Economy. In: Turnock, D. (ed.) *Foreign Investments and Regional Development in East Central Europe.* London. Ashgate. 21–38. o.

Raco, M. 2005: Sustainable Development, Rolled-out Neoliberalism and Sustainable Communities. – *Antipode.* 2. 328–347. o.

Raffay, Z. 2005: The Role of Business Services in the Development of Peripheral Regions. In: Barta, Gy. – G. Fekete, É. – Szörényiné, K. I. – Timár, J. (eds.): *Hungarian Spaces and Places – Patterns of Transition.* Pécs, Centre for Regional Studies. 182–197. o.

Rechnitzer J. – Csizmadia Z. – Grosz A. 2005: Knowledge-based Innovation Potential of the Hungarian Urban Network at the turn of the Millenium. In: Barta, Gy. – G. Fekete, É. – Szörényiné, K. I. – Timár, J. (eds.): *Hungarian Spaces and Places. Patterns of Transition.* Pécs, Centre for regional Studies. 397–415. o.

Sassen, S. 2000: *Cities in a World Economy.* Pine Forge Press: Thousand Oaks, London, New Delhi.

Schoenberger, E. 2001: Corporate autobiographies: the narrative strategies of corporate strategists. – *Journal of Economic Geography.* 3. 277–298. o.

Scott, A. – Storper, M. 1989: The geographical foundations and social regulation of flexible production complexes. In: Wolch, – Dear, M. J. (eds.): *The power of geography: how territory shapes social life.* Boston, Allen & Unwin. 21–40. o.

Sklair, L. 2001: *The Transnational Capitalist Class.* Oxford, Blackwell. 34–112. o.

Smith, A. 2004: Regions, spaces of economic practice and the diverse economies in the New Europe. – *European Urban and Regional Studies.* 1. 9–25. o.

Smith, A. – Pickles, J. 1998: Introduction: theorising transition and the political economy of transformation. In: Pickles, J. – Smith, A. (eds.): *Theorising transition.* London, Routledge. 1–24. o.

Smith, N. 1996: *The new urban frontier.* Gentrification and the revanchist city. London and New York, Routledge.

Stenning, A. – Bradshaw, M. 2004: Introduction: Transformation and development. In: Stenning, A. – Bradshaw, M. (eds.): *East Central Europe and the Former Soviet Union* Harlow, Pearson/Prentice Hall. 1–32. o.

Stenning, A. – Hörschelmann, K. 2008: History geography and difference in the post-socialist world: Or, do we still need post-soicalism? – *Antipode.* 2. 312–335. o.

Storper, M.–Venables, A. J. 2004: Buzz: face-to-face contact and the urban economy. – *Journal of Economic Geography.* 4 351–370. o.

Szalai E. 2006: *Újkapitalizmus és ami utána jöhet*... Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest

Szelényi I. 1996: Cities under Socialism – and After. In: Andrusz, G. – Harloe, M. – Szelényi, I. (eds.): *Cities after Socialism.* Oxford, Blackwell

Szirmai V. – A. Gergely A. – Molnár B. – Szépvölgyi Á. 2002: *Verseny és-vagy együttműködés. Város és környéke kapcsolatai.* Budapest–Székesfehérvár, MTA Szociológiai Kutatóintézet, MTA RKK NYUTI Közép-dunántúli Kutatócsoport.

The World Bank 2009: Reshaping economic geography. World Development Report 2009. Világbank.

Thrift, N. 2006: Re-inventing invention: new tendencies in capitalist commodification. – *Economy and Society.* 2. 279–306. o.

Timár J. 2003: A városverseny, várossiker elméleti kérdései: kutatási célok, módszerek. In: Timár J. – Velkey G. (szerk.): *Várossiker alföldi nézőpontból.* Békéscsaba–Budapest, MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, MTA Társadalomkutató Központ. 9–23. o.

Timár, J. – Váradi, M. M. 2001: The Uneven Development of Suburbanization during Transition in Hungary. – *European Urban and Regional Studies.* 4. 349–360. o.

Timár J. – Nagy E. 2007: A középvárosi dzsentrifikáció társadalmi hatásai a posztszocialista Magyarországon. In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai.* Budapest, MTA Társadalomkutató központ. 293–319. o.

Wágner, I. 2004: *A magyarországi bankrendszer térszerkezeti elemzése.* Pécs, PTE GTK Regionális Doktori Iskola. (Doktori PhD-értekezés).

Weber, R. 2002: Extracting Value from the City: Neoliberalism and Urban Redevelopment. – *Antipode. 34.* 517–540. o.

Welsum, Desiree van – Reif, Xavier 2005: Potential offshoring: Evidence from selected OECD countries. *Brookings Trade Forum.* Brookings Institution Press (DOI: 10.1353/btf.2006.0025) 165–194. o.

AZ ALFÖLDI MEZŐVÁROSOK – A SZABÁLYT NEM ERŐSÍTŐ KIVÉTELEK

Beluszky Pál

A „világ", a „valóság" egy-egy szegmense, folyamata, megnyilvánulása ritkán jár egy srófra. Az urbanizáció folyamatának általános modelljéből is kiindulhatnak leágazások, mellékösvények, a más gyökerű urbanizációs folyamatok nem is, vagy csak ideig-óráig csatlakoznak a „főáramhoz".[1] Így a városodás sajátos útját járták az Alföld mezővárosai (agrárvárosai) is. Igaz, különleges pályájuk a (gyár) iparosodás előtti korban alapozódott meg, de mindvégig eltért az „alapmodelltől", akkor is, amikor hazánkat is elérte az ipari forradalom, illetve a gyors ütemű iparosítás a XIX. század utolsó harmadában, majd az államszocialista korszakban.

Ezen sajátos út jellegadó vonása, hogy a mezővárosi fejlődés *sohasem kapcsolódott szorosabban az iparosodáshoz;* a szocializmus évtizedeiben ugyan a mezővárosok egy részét is iparosították, de ennek kihatásai is merőben eltértek az urbanizáció „klasszikus" modelljében leírtaktól.

A mezővárosokat[2] különféle okok különleges s kivételes együttállása, kombinációja indította el egyénieskedő útjukon. Az „alföldi út" kialakulásában szerepet kaptak a táj *természeti adottságai* is: az ármentesítő munkálatok előtt az Alföld *majd felén* az év jó részében „a víz volt az úr". Külön világ volt a lápok, mocsarak, sárrétek, a holtágakkal, erekkel, „laposokkal" szabdalt, állandóan vagy az év nagyobb részében vízzel borított *alacsony árterek* területe, a Nagy- és Kis-Sárrét, a Bodrog-, Rét- és Taktaköz, az Ecsedi-láp, a Szernye- és az Alibunári-mocsár, a Dunát, Tiszát és mellékfolyóikat kísérő holtágak, sekély tavak, vízállások. Az ártérperemekre, magasabb hátakra húzódott falvak lakói elsősorban a „rétekből" éltek, zsákmányoló gazdálkodást folytattak. Több tízezer négyzetkilométert tettek ki a magas árterek, a sekély, nyár végére kiszáradó

---

[1] A fejezetindító tanulmány is hangsúlyozza, hogy „...az egyes szakaszok – urbanizációs ciklusok; B. P. – futása nem azonos az egyes országokban: attól is függ, hogy mikor..., milyen történelmileg kialakult településhálózattal, milyen társadalmi rendszerben lépnek be a ciklus egyes szakaszaiba", s hogy léteznek „helyi módosulások". Im. 8. o.

[2] A korabeli forrásokban oppidumnak nevezett jogállás magyar megfelelője, a *mezőváros* egyébként nem agrárszerepkörükre utal, hanem arra, hogy nem voltak erődített városok. Kubinyi András írta: „A civitasokat fallal vették körül, és ez mintegy jogi választóvonalat képezett köztük és az oppidumok közt... Valószínűleg ebben a tényben kereshetjük a 'mezőváros' szó eredetét. Az oppidum magyar megfelelője, a mezőváros ugyanis nem mezőgazdasági várost jelentett, hanem olyant, amely nincs erődítve." (*Kubinyi,* 1971)

tavak, vízállások, laposak. Csak a Tisza árvizei mintegy 20 ezer km^2-t öntöttek el rendszeresen. A Hortobágyot, a Nagykunság hatalmas ártéri öblözetét, a Szatmári- és Beregi-síkságot, a Körösök vidékét, a Jászság mélyebb fekvésű térszíneit, a Tiszazugot, a folyók mentét évente megjárták az árvizek. Eke alá fogni aligha volt érdemes e réteket, ám az amúgy kevés csapadékú Alföldön a vizek visszahúzódása után dús füvű legelőt kínáltak az árterek. Az ármentes térszínek egy részét pedig a folyók hordalékkúpjaiból kifútt homokból felépített hátságok (Nyírség, Duna–Tisza közi Homokhátság, Delibláti-puszta) foglalták el. A szántóvetőt e homokhátságok sem sok sikerrel kecsegtették, különösen a Kiskunságban, így e tájakat is elsősorban legeltető állattartással hasznosították.

Ezzel magyarázható, hogy a szántógazdálkodásra kevéssé alkalmas Alföld nem vonzotta a honfoglalás kora s a középkor letelepedni szándékozó népeit, míg az egykori római provincia, a Dunántúl részben már kultúrtájjá alakított vidékei annál inkább. Így a téli szállásain már földet is művelő félnomád magyarság a Kárpát-medence nagytájai közül legsűrűbben a Dunántúlt és a Délvidéket szállta meg; jelentős különbségek alakultak ki az egyes országrészek *népsűrűségében:* a XII. században a Kárpát-medence lakott területeinek népsűrűsége 8–10 fő/km^2-re tehető, a Dunántúlon elérte a 15–16 fő/km^2-t, ugyanakkor az Alföldön ennek harmada-negyede, 3–6 fő/km^2 volt. Az alacsony népsűrűségnek tükröződnie kellett a településállomány milyenségén[3]; XIV. századi adatok szerint Békés megyében 48,4 km^2-re tehető a településhatárok átlagos területe, Csanádban 31,4 km^2-re, az alföld-peremi Borsod megyében csak 14 km^2-re, viszont a Dunántúlon helyenként nem érték el a településhatárok a 10 km^2-t.[4] Az alacsony nép- és településsűrűség, valamint az Alföld elsősorban külterjes állattartásra alkalmas volta eredményezte, hogy a tatárjárás után befogadott, még nomád életmódot folytató népeknek, néptöredékeknek, a kunoknak, jászoknak a ritkán lakott alföldi tájakon jelölték ki uralkodóink szállásterületüket. Ezzel hosszú időre – hozzávetőleg a XIV. század végéig – *prolongáltak* egy bizonyos *feudalizmus előtti* állapotot az Alföldön. S ennek – mint látni fogjuk – döntő szerepe volt az „alföldi út" kialakulásában.

Míg a kunok, jászok befogadása, betelepedése „történelmi véletlennek" tekinthető[5], az már *szükségszerű* következménye a táj adottságainak, hogy az Alföld gazdálkodásában a rideg állattartás dominált. Míg a Délvidéken, a Dunántúlon és a Kisalföldön a XV. század végén már a rendelkezésre álló területek

[3] Noha a településtörténeti irodalomban gyakorta felbukkan olyan vélemény, hogy az alföldi tájak „faluhálózata" a középkorban nem különbözött az ország más tájainak településrendjétől. Ez a gazdálkodás külterjes volta s az alacsony népsűrűség mellett aligha valószínű.

[4] Blazovich László szerint „Az 'óriásfalvak' átlagosnál nagyobb száma jellemző sajátossága a Körös–Tisza–Maros köze középkori településképének." (*Blazovich,* 1985)

[5] Az országon belül a számukra kijelölt szállásterületek alföldi elhelyezkedése – mint említettük – viszont szükségszerű volt.

közel felét szántóként hasznosították Lóczy Dénes szerint addig arányuk az Alföldön nem haladta meg az 5%-ot, viszont legelők és rétek foglalták el a táj területének kétötödét s hasonló arányt képviseltek a lápok, mocsarak, vízzel borított *alacsony árterek* is (*Lóczy,* 2000). (A fennmaradó 15%-ot az erdők tették ki.)[6] Ilyen művelési megoszlás mellett nyilvánvaló, hogy az Alföld *földhasználata alapvetően eltért* az ország többi, elsősorban mezőgazdaságilag hasznosított nagytájának földhasználatától: az Alföldön a gazdálkodás domináns ágazata az állattartás, mégpedig – egészen a XIX. század első harmadáig – a külterjes (rideg, „szilaj") állattartás. Viszont a ridegen tartott (életük során mindvégig a legelőkön tartózkodó, „réti legelőváltó" rendszerben[7] nagy tömegben együtt tartott-őrzött-terelt) állatok *hatalmas kiterjedésű legelőit nem lehetett a feudális birtokrendszerbe illeszteni,* jobbágytelkekre osztani, hanem csak (a mezővárosi) *közösségek* által hasznosítani. A legelők s a víz uralta területek – vagyis az Alföld területének négyötöde – tehát nem tartoztak a jobbágytelki állományhoz, nem voltak alávetve művelési kényszernek, s a sajátos körülmények között tartott állatok gondozását, őrzését, távoli piacokra terelésüket *nem lehetett robotmunkával* elvégeztetni. Ha viszont a legelőket (jobbágy)*közösségek* hasznosították, akkor szerepet kellett kapniuk – közösségként! – a gazdálkodás szervezésében-irányításában (a legeltetés rendjének kialakításában, a pásztorok felfogadásában-ellenőrzésében, a közös nyájak felügyeletében, az adók kivetésében stb.). Így a közös legelőkkel gazdálkodó települések lakossága *gazdasági közösségekké, érdekközösségekké vált,* míg egy „szabályos" jobbágyközségben a jobbágyok izolált egyénekként kerültek kapcsolatba földesurukkal. A legalábbis részben közösen gazdálkodó jobbágyokat a földesuraknak is *közösségként* kellett kezelnie. Ez a szükségszerű viszony az *autonómia* csíráit hordozta magában.

Mindez azt eredményezte, hogy ha a rendi (feudális) társadalom *makroszerkezete* ki is alakult az Alföldön – feudális tulajdonviszonyok, jogrend, közigazgatás, egyházi szervezet stb. – joggal feltételezhető, hogy a *finomszövete már csak hézagosan* (birtokrendszer, üzemszervezet, robotszolgáltatás stb.). A bizonyos fokú települési-gazdálkodási autonómia is szükségszerű feltétele volt a legeltető állattartásnak. Mindez párosulva a jövevény népeknek a rendi viszonyok fejlődésére gyakorolt fékező hatásával, azt eredményezte, hogy az Alföld

[6] Más becslések szerint a szántók aránya ennél az Alföldön is valamivel több volt, esetleg megközelítette-elérte a 10%-ot; ám még így is markáns különbség mutatkozott az Alföld s az ország más nagytájai között a földhasznosítás szerkezetében.

[7] A nagy távolságokra vándorolt nyájak az árvizek idején a magasabb térszíneken legeltek, tavasz végén, nyárelőn hajtották azokat az árvizek elvonulása után kizöldülő legelőkre, hogy a telet a határ legmélyebb pontjain, nádasokban, sásosokban, vagy erdős szigeteken vészeljék át. Az árterek, rétek ezen „kiélési" módját nevezte Frisnyák Sándor – Szabadfalvi József nyomán – „réti transzhumációnak", legelőváltásnak (*Frisnyák,* 1990).

lassabban tagozódott be a nyugati típusú feudalizmusba, mint a Kárpát-medence többi országrésze, a középkor folyamán mindvégig a feudalizáció folyamatában megkésett terület, némi leegyszerűsítéssel „feudalizmus" előtti terület.[8] S a XV. századtól kezdve megfigyelhető egy olyan folyamat, amely az *alföldi út meghatározó jellegét adja.* E folyamat lényege, hogy az *Alföld* igen rövid idő alatt *úgy került át egy „feudalizmus előtti" állapotból egy, a feudalizmust meghaladó állapotba, hogy közben a feudalizmus kifejlett, tipikus formája meg sem szilárdult,* nem vált általánossá, nem vált általánosan elterjedtté az egységes jobbágyi rend sem. A XVI. század első éveire meglehetősen jól körvonalazódott már ez az „átfordulás". A kiváltságos, nem magánföldesúri fennhatóság alatt álló területek mellett megszaporodnak, megerősödnek a mezővárosok. Sűrűségük ugyan nem érte el a dunántúlit, de itt alakultak ki a legnépesebb mezővárosok (Debrecen, Gyula, Cegléd, Bátmonostor), s Bácskai Vera kutatásai szerint „...az alföldi mezővárosok népessége emelkedett a legegyenletesebben és leggyorsabb ütemben, s a XV. század elején ezek átlagnépessége a legmagasabb" (*Bácskai,* 1965). A mezővárosok lakosságának aránya az összlakosságon belül országosan kb. 20% volt, az Alföld egyes területein azonban azt jóval meghaladta [Bácskai V. adatai szerint pl. a Bodrog megyei jobbágyok 32%-a, a gyulai uradalom lakosságának 49%-a (!) élt mezővárosokban a XV. században]. Ezek az arányok, kiegészülve a kunokkal, jászokkal, már jelleg-meghatározóvá teheti a „szabad paraszti" vagy ahhoz közelálló fejlődést. Az alföldi mezővárosok (Debrecen, Mezőtúr, Gyula, Kisvárda) már a török hódoltság előtt képesek voltak sikeres küzdelmet folytatni földesurukkal szemben; Cegléden a fegyveres felkeléstől sem riadtak vissza. S minden bizonnyal nem véletlen, hogy az alföldi mezővárosok az 1514-es parasztháborúban kitüntetett szerepet játszottak: nemcsak a tömegeket adták, hanem az ideológiát s a vezetőket egyaránt.

Az „alföldi út" legjellegzetesebb terméke, majd megtestesítője-kiteljesítője az *alföldi mezőváros.* Említettük, hogy az Alföldön a településállomány sokkal ritkább volt, mint a Dunántúlon vagy a Kisalföldön, a településhatárok jóval kiterjedtebbek. Már a középkor második felében számottevő „pusztásodás" – falvak elnéptelenedése, megszűnése – zajlott az Alföldön; a pusztán maradt faluhatárokat többnyire a mezővárosok szerezték meg (megvásárolták, árendálták). Pl. Kecskemét már a XV. században kiterjesztette határát az elnéptelenedett Kolos-, Koldus-, Juhász-, Hetény- és Törökegyháza templomos falvak s Ballóság területére. Ezt a folyamatot egy újabb „történelmi véletlen", az Oszmán Birodalom támadásai, a Magyar Királyság központi részének hódoltatása (az Alföld területe is, a peremeket – Szabolcs, a Bodrogköz, Szatmár és Bereg al-

[8] De nem is „kelet-európai jellegű", mint többen vélik, hisz pl. nem a kelet-európai „holoptípusú" szolgarend tette ki a népesség zömét. Sőt már a középkor végén, a XV. században is megfigyelhető a lazább feudális függés, a „szabadságok kis köreinek" megjelenése.

földi tájai – kivéve a Hódoltság részévé vált), a tartós hadiállapot, a szinte állandósult hadjáratok és rablóportyák felgyorsították. A XVI–XVII. század az Alföld szempontjából Janus-arcú korszak. A pusztulás az Alföldön is hatalmas méretű;[9] települések százai tűntek el nyomtalanul. Lakosságuk elpusztult, elhurcolták, szerencsésebb esetben a némi védettséget élvező mezővárosokba menekült. Az elpusztult falvak határait is megszerzik a fennmaradó mezővárosok; az általuk hasznosított területek (a városhatárok) hatalmasra tágulnak. (A Kecskemét által felvásárolt vagy bérelt puszták a mai Pusztavacstól vagy Kunpeszértől Üllésig, Balotaszállásig, Pusztaszerig húzódtak. Debrecen több mint 160 ezer holdon gazdálkodott, a város határa a Tiszáig terjeszkedett.) E városhatárok hasznosítása, leszámítva a települések közvetlen közelében fekvő kis kiterjedésű szántókat, kertségeket, a bizonytalan közállapotok, a hatalmas távolságok mellett csak rideg állattartással volt megoldható. Ráadásul a XV. század végétől egyre nagyobb igény támadt Nyugat- és Dél-Európában a vágómarhára. Az Alföld ezen országok legnagyobb „marhalegelőjévé" vált, ahol százezer számra nevelődtek a már születésük pillanatában exportra szánt marhák. A XVI. században a Kárpát-medence kivitelében szinte kizárólagos helyet foglalt el az élőállat.[10] A becslések szerint az 1500-as évek derekán mintegy évi 80 ezer, az 1580-as években 120–150 ezer marhát hajtottak ki külországokba; egyes években a marhaexport megközelítette a 200 ezer darabot is.[11]

Az exportmarha „előállításában" kitüntetett szerepet játszottak az alföldi mezővárosok; pl. Szegeden 1570-ben egy *török* adóösszeírás 49 380 marhát vett számba. Egy hasonló adóösszeírás Kecskemét határában több, mint 30 ezer marhát és tízezernél több juhot talált. Némely mezővárosi polgár egész nyájakat mondhatott magáénak. A nagykőrösi Ádám Gergely 1635-ben 435, Tallós János 401, Oláh Mihály 340 marhaszám után adózott;[12] Dobosi István debreceni főbírótól 1707-ben mintegy hétszáz marhát raboltak el a portyázó rácok.

---

[9] A XVII. század végére, a török kiűzését eredményező felszabadító háború utáni évekre a középkor végi településállománynak csak hírmondói akadtak az Alföldön. A Kiskunságban öt, a Nagykunságban két településben pislákolt az élet, Csanád megyében három településben találtak lakosokat. Bács és Bodrog megyékben a települések 80, Békés, Csongrád és Csanád megyékben 87–89%-a esett áldozatul a másfélszáz éves háborús viszonyoknak. Debrecen határában kb. félszáz, Kecskemétben 39, Hódmezővásárhelyén 18, Szabadkáén 12 elpusztult helység egykori léte bizonyítható.

[10] Pl. a váci vámnál, amelynek áruforgalma a Hódoltság külkereskedelmébe enged betekintést, 1563/64-ben a kivitel kereken 90%-át élőállatok képezték.

[11] Pl. a Hódoltság és a királyi Magyarország közötti áruforgalom legfontosabb vámhelyén, a váci révnél 1563 júliusa és 1564 márciusa között, háromnegyed év alatt 30 248 marhát vámoltak. 1592 nyarán két és fél hónap alatt Bécs hetipiacain 55 és félezer magyarországi marhát kínáltak eladásra.

[12] Eszmei szám; a növendék állatok vagy a szarvasmarhához képest kisebb értékű állatok – sertések, juhok – töredék „marhaszámot" képeztek.

Vagyis az általános pusztulás közepette az alföldi mezővárosok – a „romlás virágai"! – viszonylagosan prosperáltak: élőállat-kivitelük jövedelmező, a kétfelé való adózásuk (az elmenekült földesuraknak s a „töröknek") ellenére vagyonos polgárok éltek falaik között. A feudális hatalom – vármegye, földesúr – kiszorult mindennapjaikból, mezővárosi autonómiájuk széles körű, az ún. khászvárosokat a török nem vegzálta. A mezővárosok lélekszáma növekedett; a XVI. század közepén Debrecenben kb. 12 ezren, a XVII. század második felében 15 ezren éltek, a török kiűzését követő években 23–24 ezerre növekedett a város lélekszáma. Szeged és Kecskemét lélekszáma is, nagy ingadozások közepette meghaladta az 5 ezer főt. Ezek a lélekszámok a korabeli viszonyok között elérték-meghaladták a városi méreteket, s a városi funkciók már a XVI–XVIII. században is megtelepedtek e települések falai között, annak ellenére, hogy polgáraik nagy többsége agrártevékenységet folytatott.[13] Ám jelentős számú kézműves dolgozott a mezővárosokban is (arányuk ugyan csekély[14]), falaik között felső- és középfokú iskolák működtek a XVI. századtól kezdődően. Vásáraikon temérdek áru cserélt gazdát, jogászok, seborvosok, patikák, nyomdák működtek bennük, a protestáns egyházak erősítették autonómiájukat, önigazgatási mintákat kínáltak a mezővárosi polgárságnak.

A vázolt fejlődési út a török uralom megszűnte (1680-as évek) után is – némi módosulás mellett – folytatódott. A török birtokosok és igazgatás távozása után visszatért az Alföldre a „magyar feudalizmus"; a földesurak és a vármegyék megkísérelték meggyengült-megszűnt pozícióikat visszaszerezni. Kísérleteik félsikerrel jártak: a gyér lakosság földbőséget eredményezett. A felszabadító háborúk után még évtizedekig kitérhettek a mezővárosi polgárok a súlyosbodó terhek s földesúri befolyás elől: egyszerűen továbbvándoroltak. (A mezővárosok lakossága rendkívül mobillá vált a hódoltság s az azt követő évtizedek alatt; egy, a török kiűzése után (1699) készült lakosság-összeírás szerint a Kiskunság lakosságának csupán 37%-a vallotta magát helybélinek.) A gazdaság vezető ágazata továbbra is, a XVIII. század végéig a rideg (legeltető) állattartás. Mivel a „török előtti" sűrűbb településállomány visszaállítását sem a mezővárosokat

[13]Debrecen kivételt képez ezen megállapításunk alól. XVII. századi adatok szerint a város keresőinek mintegy fele kézműiparból élt, egytizede pedig kereskedelemből. (Igaz, a városban nem húzódott éles határ a kézművesek s az állattartó gazdák között.) A XVIII. században Debrecenben dolgozott a legtöbb kézműves valamennyi Kárpát-medencei várost figyelembe véve.

[14]Az alföldi mezővárosok városi funkcióinak fontos s gyakorta figyelmen kívül hagyott vonása, hogy e településekben a „városi foglalkozások", intézmények, tevékenységek, szerepkörök aránya, a *városon belüli súlya* alacsony ugyan – mintegy elvesznek a mezőgazdasági foglalkozásúak, illetve az agrártevékenység tengerében – ám számuk, *abszolút súlyuk nem alacsonyabb*, mint az ország más nagytájain. (1828-ban a dunántúli megyeszékhelyen, Szombathelyen 1000 lakosra 114 kézműves jutott, Kecskeméten csak 12,3, Hódmezővásárhelyen 17,4. Ám a kézművesek *száma* mindhárom városban hasonló: Szombathelyen 440, Kecskeméten 420, Hódmezővásárhelyen 388.)

tulajdonló földesurak, sem a mezővárosokban épp a „feudalizmus" ellen bizonyos fokú védelmet kínáló lehetőséget látó mezővárosi polgárok nem szorgalmazták, igen vontatottan haladt a korábbi településállomány feléledése. (Inkább csak a korábban már mezővárosi kiváltságokat szerzett, de időközben elnéptelenedett települések éledtek újjá, mint pl. Félegyháza, Kiskunmajsa, Dorozsma, a nagykun városok stb.) Így a mezővárosok továbbra is hatalmas határokkal rendelkeztek, a legjelentősebbek – Debrecen, Szeged, Kecskemét, Hódmezővásárhely, Kiskunhalas stb. – azt egészen a XIX. század végéig, esetenként a XX. század derekáig megtartották. (Debrecen vagy Kecskemét csak a második világháború után veszítette el városhatárának többségét.) Az „alföldi út" zászlóshajói voltak a XVIII. században szabad királyi rangra emelkedő mezővárosok – Szeged, Debrecen, Szabadka – s a szabadalmas területek, mint a Kis- és Nagykunság, a Jászság és a Hajdúság.

Az alföldi mezővárosok gazdálkodásának jellege a XVIII. század végén kezdett átalakulni: a rideg állattartás visszaszorult, a népesség számának gyors emelkedése megkövetelte az agrártermelés intenzifikálását, belterjesebbé vált az állattartás is. Az élőállat-kivitel elvesztette vezető helyét az agrárexportban; a XVIII. század elején az export több mint felét kitevő élőállat-kivitel a század végére 30–33%-ra, a XIX. század első negyedére (1819–1828 közötti átlag) 14,9%-ra esett vissza, a gyapjúkivitel ekkor 41,2%-ot (!), a gabonakivitel 12,4%-ot tett ki. A XIX. század második felének agrárkonjunktúrája már a gabonatermelésre és -kivitelre alapozódott. Ekkorra a mezővárosok *jogi-társadalmi helyzete* a jobbágyfelszabadítás s a polgári viszonyok kialakulása nyomán alapvetően megváltozott – elveszítették viszonylagos előnyeiket a jobbágytelepülésekkel szemben –, ám a gabonakonjunktúra a polgári korszak elején, a XIX. század végéig mindenképp biztosította *„másodvirágzásuk"* feltételeit. A mezővárosok legalábbis népességszámuk alapján továbbra is az ország vezető városai közé tartoztak.

Az alföldi mezővárosok „második virágkorában", a XIX. század utolsó harmadában, a századforduló éveiben a világ iparilag fejlett országaiban már javában zajlott a modernkori urbanizáció. A fejezet élén közreadott Enyedi tanulmány szerint a világ legfejlettebb országaiban az *urbanizáció első szakasza* a XVIII– XIX. század fordulóján kezdődött s a XIX. század végéig tartott. Az urbanizáció ezen szakaszára az ipari forradalom nyomán kiteljesedő gyáriparosodás, a városok gyors népességnövekedése – a „városrobbanás" –, a városokban, iparvidékeken az ipari proletáriátus számbeli túlsúlyra jutása a jellemző.

Ezzel szemben mi jellemezte az alföldi mezővárosok XIX. századi helyzetét? A jelentősebbek népességszáma – némileg meglepő módon – szintén gyorsan emelkedett a XIX. században (*1. táblázat*).

1. táblázat

Néhány alföldi város népességszámának alakulása a XIX. században

Városok	Lakosságszám				Lakosságszám az 1784/87. év %-ában		
	1784/87	1825	1870	1910	1825	1870	1910
Szeged	20 947	32 209	70 179	118 328	153,8	335,0	564,9
Szabadka	19 293	34 924	56 323	94 610	181,0	291,9	490,4
Hódmezővásárhely	15 822	26 166	49 153	62 445	165,4	310,7	394,7
Kecskemét	22 270	34 080	41 195	66 834	153,0	185,0	300,1
Debrecen	30 064	45 375	46 111	92 729	150,1	153,4	308,4
Békéscsaba	9 680	22 143	30 022	42 146	228,8	310,1	435,4
Békés	7 487	14 682	22 574	26 875	196,1	301,5	358,9
Nyíregyháza	7 163	15 640	21 896	38 198	218,3	305,7	533,3
Kiskunfélegyháza	7 134	15 030	21 313	34 924	210,7	295,7	489,9
Szentes	9 040	16 141	27 658	31 593	178,6	305,9	349,5
Makó	9 306	17 148	27 449	34 918	184,3	295,0	375,2
Szarvas	8 378	14 131	22 446	25 879	168,7	267,9	308,9

Forrás: Beluszky, 2001.

A táblázatban szereplő – kétségtelenül tekintélyesebb – mezővárosok legalább megháromszorozták, esetenként megötszörözték lélekszámukat 1787 és 1910 között. Több város népességgyarapodása akár „városrobbanásként" is értelmezhető. Pl. Debrecen 1870 és 1910 között, 40 év alatt megkétszerezte lélekszámát; e négy évtized alatt Nyíregyháza 70, Szeged 69%-kal növelte lakói számát. E négy évtized során a tradicionális városi szerepkörű, majd jelentős gyáriparnak is helyet adó Vác lakossága 47, Brassóé 48, Komáromé 64, Pozsonyé 68%-kal gyarapodott. Természetesen az iparosodó tradicionális központi helyek között találunk gyorsabban növekedőket is: Temesvár közel 100, Kassa 103, Nagyvárad 124, Győr majd 170%-kal több lakost számlált 1910-ben, mint 1870-ben. Mindenesetre az alföldi mezővárosok is a Kárpát-medence többi városához hasonló ütemben növekedtek, vagyis ebből a szempontból nem tértek el látványosan az „urbanizációs modelltől". Viszont a népesség-növekedést túlnyomórészt az agrártermelés indukálta: a mezőgazdasági termelés intenzifikációja – rideg állattartás → gabonatermelés és istállózó állattartás → zöldség-, gyümölcs- és szőlőtermelés –, az agrártermékek felvásárlása, kereskedelme, az agrártermelőknek nyújtott szolgáltatások, s emellett esetenként az igazgatási és kulturális szerepkör bővülése. Így a mezővárosok többsége még a XX. század elején is kifejezetten *agrárszerepkörű település,* még a jelentősebbek keresőinek is majd felét, vagy akár több, mint felét a mezőgazdaság foglalkoztatta. (1910-

ben Kiskunhalas keresőinek 68,4, Nagykőrösének 66,9, Hódmezővásárhelyének 61,1, Kecskemétének 52,7, Szentesének 52,2, Szabadkáénak (!) 47,9%-át foglalkoztatta a mezőgazdaság, a kisebbek esetében ez az arány a 70%-ot is meghaladhatta.)

Eltér az urbanizációs modelltől, hogy az esetenkénti gyors növekedés ellenére a „falusiak" városba-özönléséről nem beszélhetünk, a növekedés – kihasználva az ún. demográfiai átmenet megnövekedett arányú természetes szaporodását – jórészt „belső forrásokból" táplálkozott. A vándormozgalom irányaira települési bontásban pontos adatokkal nem rendelkezünk, de a népszámlálások jóvoltából ismeretesek a helyben születettek arányai. Míg a nem alföldi középvárosainkban élők többsége bevándorló volt – Temesváron csak a lakosság 34,7, Budapesten 35,3, Nagyváradon 36,5, Pécsett 37,1, Komáromban 39,7%-a született a városban –, addig az alföldi városok lakóinak többsége helyi szülött: Hódmezővásárhelyen 88,2, Szabadkán 81,2, Kecskeméten 76,7, Szegeden (!) 69,2%-uk. Az alföldi városok környékükkel fenntartott kapcsolatrendszere is sajátos. Míg a „modellszerűen" viselkedő városokba az urbanizáció első ciklusában nagyarányú bevándorlás folyt, környékük tehát a népességpótló hinterland szerepét töltötte be, addig az alföldi városok környékükhöz fűződő kapcsolatait a mezőgazdaság sajátos igényei hívták életre meglehetősen sajátos körülmények között. Mint vázoltuk, a mezővárosok – részben a „török kor" pusztításai következtében – hatalmasra duzzasztották határaikat, s a korábbi településállomány a hódoltság megszűnte után sem rekonstruálódott, mivel a mezővárosok nyújtotta nagyobb szabadságot, „fejlettebb" életkörülményeket lakóik nem kívánták felváltani a jobbágyfalvak alávetettségével, szűkebb horizontú életével. Amíg a gazdaság vezető ágazata a legeltető állattartás maradt, nem is okozott gondot a nagyra nőtt határ hasznosítása. Amikor a mezővárosok lakosságszámának, a táj népsűrűsödésének növekedése-emelkedése, az agrár-export változó igényei megkövetelték a mezőgazdaság intenzifikálását, a következő választási kényszerrel találták szembe magukat a mezővárosi polgárok:

- mégis újratelepítik a birtokukba került (vagy bérelt) pusztákat, vagy
- korlátozzák az eke alá fogott földek kiterjedését, s csak a városhatár közeli részein folytatnak szántógazdálkodást. Ezt viszont már csak az önellátás kényszere miatt sem tehették meg.
- E kihívásra a mezővárosok végül egy harmadik megoldással válaszoltak: egy sajátos szórványtelepülési forma, a tanyás gazdálkodási-települési rendszer kialakításával. A tanyaelvű szórvány egy *osztott* (funkciójú) *településrendszer egyik, nem önálló,* a zárt belterülettől távolabb fekvő egysége, mely a belterületi lakóházzal és telekkel *együtt* alkot *egy* lakó- és gazdasági egységet, egy családi gazdaságot. Ezen egységen belül elsősorban a *gazdasági udvar* (az üzemközpont) feladatait látja el. A tanyaelvű tele-

pülések, szállás vagy mezei kert elnevezéssel már a XVI. században megjelentek, számuk a XVIII. században indult gyors növekedésnek, s „virágkoruk" a XX. század közepéig tartott.

A mezővárosok és tanyáik közötti kapcsolatrendszer az idők folyamán is változott, kezdetben csak időlegesen (a mezőgazdasági munkacsúcsok idején), majd csak a család egy-egy tagja tartózkodott „kint", de még a tanyafejlődés későbbi szakaszaiban is a család megosztva élt a tanya és a mezővárosi lakás között, miközben a tanyák állandóan lakottá váltak. Tehát a mezővárosok és környékük kapcsolatrendszere pont ellentéte volt a „klasszikus" modellben tapasztalható „mozgásoknak": a mezővárosi polgárok jártak *ki* dolgozni a környékre, költöztek *ki* hosszabb-rövidebb időre vagy véglegesen a városhatár távoli részeire. Míg tehát az urbanizáció második szakaszára a „relatív dekoncentráció", az elővárosok, szuburbiák gyors növekedése jellemző – az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában a XX. század első felében –, addig a mezővárosok esetében szintén megfigyelhető a „környék" népességének növekedése, de ezt a folyamatot a munkahelyek közelébe való áttelepedés váltotta ki, s a tanyai gazdák egy része továbbra is fenntartotta mezővárosi voltát (lakóház, társadalmi kapcsolatok stb.). (Megjegyzendő, hogy Magyarországon az urbanizációs ciklus második szakasza csak a második világháború után, az 1960–1970-es években kezdődött, ha Budapestet figyelmen kívül hagyjuk.) Más szempontból is „szembe mentek" az alföldi mezővárosok a normális lefutású urbanizációnak. Az urbanizáció első-második szakaszában a szabványos utat járó városoknak nemcsak a lélekszáma növekedett, hanem (beépített) területe is: elővárosok, szuburbiák alakultak ki, ezeket a városok magukba olvasztották, gyakran közigazgatásilag is bekebelezték. (Magyarországon pl. Nagy-Budapest vagy Nagy-Miskolc kialakítása 1950-ben; de a legtöbb nem alföldi város is sorra nyelte el a szomszédos községeket, pl. Győrhöz csatolták Gyirmótot, Ménfőcsanakot, Bácsát, Szombathelyhez Gyöngyöshermánt, Herényt, Kámont, Oladot, Zanatot, Zalaegerszeghez Ságodot, Ebergényt, Botfát, Andráshidát, Pósfát, Csácsbozsokot, Bazität, Szenterzsébethegyet stb.) Az alföldi mezővárosok legtöbbjének közigazgatási területéből viszont a negyvenes évek végén, az ötvenes években közigazgatásilag leválasztották a távoli határrészeket, a tanyavilágot, illetve a tanyavilágból szervezett ún. tanyaközpontokat. E városok területe, legalábbis igazgatási szempontból nemhogy terjeszkedett volna, hanem zsugorodott. (Pl. Kecskemét városhatárából már a második világháború előtt kivált Orgovány, Jakabszállás, Izsák, Kerekegyháza, Lakitelek, Szentkirály. Szeged óriási tanyavilágából is tucatnyi település vált közigazgatásilag [is] önállóvá.)

A mezővárosok lakosságának *társadalmi összetétele* is eltért a „szabványos" városokétól. Számbeli fölényben egészen a második világháborúig a gazdaparasztok (parasztpolgárok) voltak, a növekvő számú proletáriátust viszont nem a

gyáripar foglalkoztatta; többségük napszámos, gazdasági cseléd, kubikos. Életformájuk is „parasztos", vágyaik is a földszerzéshez, birtokossá váláshoz kapcsolódtak. Ez magyarázza, hogy a mezővárosok tulajdonában lévő távoli puszták, külső legelők felparcellázásakor – jobbára a XIX–XX. század fordulója körüli években – tömegesen költöztek ki a városból e rideg életkörülményeket nyújtó újonnan birtokba vett, benépesülő területekre.

A szocializmus évtizedei alatt kétségtelenül közeledtek a mezővárosok az urbanizáció klasszikus lefutásához. Az agrártevékenység szerepe visszaszorult e városok életének alakításában is; egyes alföldi mezővárosok – mint pl. Nyíregyháza, Debrecen, Szeged, Orosháza, Szolnok stb. – nagy volumenű gyáriparhoz jutottak, mára viszont már a tercier szektor vált vezető szerepkörükké. De továbbra is mutatkoznak szembeötlő különbségek is a „modell" és az alföldi mezővárosok folyamatai között. Ez utóbbiak közül csak néhány könyvelhetett el „városrobbanást" 1950 és 1990 vagy 2000 között, inkább csak a magasabb hierarchiaszinten állók (pl. Debrecen, Szeged, Nyíregyháza, Békéscsaba, Kecskemét), a legtöbb alföldi város népességszáma stagnált vagy csökkent a második világháború után (*2. táblázat*). A népességszám-növekedésben az iparosítás mellett az igazgatási-kulturális-egészségügyi-szolgáltató funkciók is számottevő szerepet játszottak. A visszafogott népességgyarapodás azzal is magyarázható, hogy a városokon belül is számottevő munkaerő szabadult fel a mezőgazdaságból, s áramlott át az iparba, illetve a tercier szektorba.

S noha az alföldi városok is jelentős munkaerő-vonzásra tettek szert a hatvanas–hetvenes években, a szuburbanizáció is sajátosan alakult e települések esetében. A szigorúbb értelemben vett agglomerálódás nem következett be, a városokból való kiáramlás egyrészt mérsékeltebb, mint a többi országrészben, másrészt a városok közigazgatási határain belül kialakult telepekre, kertségekbe irányul, s így az – legalábbis statisztikailag – nem feltűnő. (Pl. Kecskemét határában Méntelek, Katona-telep, az újra a városhoz csatolt Hetényegyháza, Kadafalva, Matkó stb., Debrecen határában a közelmúltban igazgatásilag önállósult Bocskaikert stb.)

Végül a mezővárosok kontra „szabályosan urbanizálódó városok" kérdéskörében felmerülhet a kérdés: egyáltalán városnak tekinthetők-e a nagy alföldi népességtömörülések a maguk (egykori) domináns agrárfunkcióival, a mezőgazdaságból élők túlsúlyával, a városhatárokon túlnyúló vonzáskörzetek hiányával vagy csökevényes voltával, a beépített terület nagy részének falusias településképével? Megítélésünk szerint kétségtelenül; feudáliskori funkcióikról szóltunk, azokat városi szerepkörnek (is) minősítettük, de a polgári korban és a szocialista évtizedekben is teljesítették a városokkal szemben támasztható követelményeket.[15]

[15] Ezt bizonyítja a jelenlegi városhierarchiában elfoglalt helyük (*Beluszky*, 2003).

2. táblázat

*Néhány alföldi város népességszámának alakulása, 1949–2001**

Város	Lélekszám, fő**						Változás, %
	1949	1960	1970	1980	1990	2001	
Debrecen	115 399	134 930	167 860	198 195	212 235	211 034	183,0
Szeged	104 867	117 515	145 312	164 437	169 930	168 273	160,5
Békéscsaba	44 053	51 798	58 654	68 044	67 157	67 968	154,3
Hódmezővásárhely	49 417	53 605	53 579	54 486	51 180	49 382	99,9
Cegléd	35 237	37 906	37 845	40 644	37 167	38 055	107,8
Hajdúböszörmény	31 452	33 685	30 969	32 177	30 823	31 993	101,7
Szentes	32 769	33 465	33 910	35 317	32 891	31 638	96,5
Orosháza	31 429	32 033	33 438	36 255	34 526	31 764	101,1
Jászberény	27 528	30 324	29 764	31 402	29 461	28 203	102,4
Makó	33 068	30 852	30 274	29 942	27 529	25 802	78,0
Nagykőrös	24 461	25 203	26 120	27 808	26 956	25 543	104,4
Karcag	24 938	25 223	23 237	24 272	22 841	22 574	90,5
Békés	21 961	21 665	21 022	22 265	22 098	21 663	98,6
Csongrád	23 026	22 800	21 726	22 217	20 021	18 787	81,6
Szarvas	18 569	18 940	19 418	20 608	18 934	18 497	99,6
Hajdúnánás	18 041	18 145	17 638	18 170	18 722	18 055	100,1
Abony	15 585	16 278	15 034	15 416	14 858	15 679	100,6
Mezőberény	13 059	13 101	12 555	11 848	11 592	11 389	87,2
Túrkeve	13 903	13 098	11 373	11 398	10 597	10 047	72,3

*A 2001-es közigazgatási határok között; **1949-ben és 1960-ban jelenlévő, 1970-től lakónépesség.
Forrás: A 2001. évi népszámlálás megyei kötetei.

Irodalom

Bácskai V. 1965: *Magyar mezővárosok a XV. században.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Becsei J. 2000: A magyarországi településállomány változásai (történeti földrajzi vázlat a reformkorig). In: Frisnyák S. (szerk.): Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza. 377–390. o.

Beluszky P. 1988: Az „Alföld szindróma" eredete. – *Tér és Társadalom.* 4. 3–28. o.

Beluszky P. 2001: *A Nagyalföld történeti földrajza.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó. (Studia Regionum). (Területi és Települési Kutatások, 16.).

Beluszky P. 2003: *Magyarország településföldrajza. Általános rész. 2. javított és bővített kiadás.* Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó. (Dialóg Campus tankönyvek)(Dialóg Campus szakkönyvek) (Studia regionum)(Területi és települési kutatások, 13.).

Beluszky P. 2009: Az alföldi települések sajátosságai. – *Honismeret.* 6. 79–85. o.

Blazovich L. 1985: *Körös–Tisza–Maros köz középkori településrendje.* Békéscsaba–Szeged.

Den Hollander, A. N. J. 1980: *Az Alföld települése és lakói.* Budapest, 1980.

Erdei F. 1974: *Magyar város.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Frisnyák S. 1990: *Magyarország történeti földrajza.* Budapest, Tankönyvkiadó.

Frisnyák S. 1995: Az Alföld kultúrgeográfiai korszakai. – In: Frisnyák S. (szerk.): *Tájak és tevékenységi formák.* Miskolc–Nyíregyháza. 141–159. o.

Gunst P. 1974: Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése. – *Valóság,* 3. 18–29. o.

Gyimesi S. 1985: Kelet-közép-európai utak. – A városfejlődés sajátosságai a XV–XIX. században. – *Világosság.* 2. 65–68. o.

Kubinyi A. 1971: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. – *Településtudományi Közlemények.* 58–78. o.

Lettrich E. 1968: Az Alföld település- és gazdálkodási rendszere. – *Földrajzi Közlemények.* 1. 21–39. o.

Lóczy D. 2000: Az alföldi tájak változó hasznosítása és értékelése. In: Frisnyák S. (szerk.): *Az Alföld történeti földrajza.* Nyíregyháza.

Márkus I. 1986: Az „alföldi út" és elakadása. – *Valóság.* 4. 30–58. o.

Mendöl T. 1939: Néhány szó az alföldi város kérdéséhez. – *Földrajzi Közlemények.* 1. 217–232. o.

Pölöskei F. – Szabad Gy. (szerk.) 1980: *A magyar tanyarendszer múltja.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Szűcs J. 1981: Vázlat Európa három történeti régiójáról. – *Történeti Szemle.* 3. 313–359. o.

VÁROSHATÁR, AVAGY MI HARMINCKETTŐ?!

Szabó Julianna

Enyedi György professzor úr akadémiai székfoglalóját újraolvasva egy mellékes mondat képesztett el hirtelen, és – napokig forogva a fejemben – régen bennem motoszkáló gondolatokat hívott elő.

„A városok növekedése után az agglomerációk bővülése is megáll (vagy lefékeződik) és a népességgyarapodás fő színterei az agglomerációktól távolabbi, rurális térségek. Az Egyesült Államokban 1970 és 1980 között a nem városi népesség gyarapodása négyszer gyorsabb volt, mint a nagyvárosi agglomerációké; ennek eredményeképp a falusi népesség aránya jelentősen nőtt és 1980-ban ismét elérte az 1960. évi arányt" (*Enyedi,* 1984. 12. o.).

Hogyan lehetséges ez? Minden hétköznapi tapasztalatunknak ellentmondanak ezek a számok. A számunkra idegen tapasztalat sok mindennek betudható, az eltelt évtizedeknek, az amerikaitól gyökeresen különböző európai települési kontextusnak, a szocialista városfejlesztés torzító örökségének stb. Amerikát járt és azt nálam jobban ismerő barátaim szerint azonban ma sem azt a helyzetet érzékelteti az ország, hogy népességének jelentős része rurális településeken lakna.[1] Valóban rurális településeken a népesség elenyésző része lakik. Ezzel szemben tömegeket nyel el a nagyvárosi gócok körül növő, s őket összenövesztő sajátos szuburbánus települési táj.

Gondolhatjuk, hogy a hibát a rossz statisztikai lehatárolás okozza. A statisztikai lehatárolás azonban csak egyik kényszerű következménye a városhatár közigazgatási lehatárolásának, amely ezen kívül is számos galibának okozója a kutatásban, a tervezésben és a városmenedzsmentben egyaránt. A következőkben ezért a városhatár fogalmának változásait és a közigazgatási városdefiníció által okozott problémákat járjuk körül.

1. Városhatár

A földrajztudomány kedvelt témája a határok kutatása. Különös jelentőséget kölcsönzött a kérdéskörnek, és a határtérségek működését vizsgáló kutatások szaporodását eredményezte az európai uniós integráció előrehaladása a volt szo-

[1] Ezt természetesen Enyedi professzor sem állította, mindig hangsúlyozta, hogy a decentralizáció nem a régi falusi településforma újjáéledését hozza.

cialista országok térségében. A számos kutatás azonban elsősorban az országhatárok fogalmát értelmezi. A nemzetállamok határa az európai történelem folyamán fokozatosan alakult ki és a XVIII–XIX. század folyamán rögzült, majd napjainkban funkcióiban alakul át. Ez a történelmi folyamat adja a modellt a határok elméleti definíciójával, tipologizálásával, jellemzésével foglalkozó munkáknak is.

A városhatár fogalmának előfordulása a földrajzi szakirodalomban a töredéke az államhatárok előfordulásának, talán mert közvetlen tapasztalatunkban a városhatár elválasztó szerepe az államhatárénál jóval kisebb volt. A települések tervezése és rendezése azonban szinte a kezdetektől küzdött a településhatárok hatásaival. A települések növekedésével-csökkenésével, az urbanizációs-szuburbanizációs folyamatokkal foglalkozó tudomány pedig kényszerű eszközként használja a városhatárokat, amelyek statisztikai egységként adatokat szolgáltatnak az elemzendő téri folyamatokról.

A városhatár problematikája így a gyakorlat felől közelíthető. Ugyanakkor a földrajzban kidolgozott államhatárokkal foglalkozó fogalmi eszköztár analógiája kipróbálható a városhatár történeti alakulásának, hatásrendszerének elemzésekor is.

A városhatár a településtörténet folyamán párhuzamosan volt mentális elhatárolódás, illetve – egyre inkább – a közösséget a jogrendszerben, finanszírozásban meghatározó téri választóvonal. Kezdetben a település mentális határának szempontjából fontos a „mi" és az „ők" szubjektív módon kialakult téri elválasztása volt. Az „ők" azonban nem jelentett téri folytonosságot, hiszen legtöbbször nem a településhatárnál, hanem az első szomszéd településnél kezdődött az azonosításuk. A „mi"-hez tartozó földrészlet kiterjedése is változott a meghatározás szempontjai – „mi" lakjuk, „mi" védjük, „mi" műveljük, „mi" tulajdonoljuk stb. – alapján.

A város elkülönülése a környezetétől az általa kivívott jogi-fiskális kiváltságokkal vált fontossá, s jobbára csak a XIX. századra alakult ki a geográfiailag is szabatosan meghatározott közigazgatási határral. A huszadik század urbánus átalakulásai pedig mind a mentális városhatár szétfoszlásával, mind a közigazgatási határ megmerevedésével zavarokat okoztak településeink működésében.

2. A városhatár történeti fogalmának változása a közigazgatási terület kialakulásáig

A település határát sokféle módon értelmeztük a történelem folyamán. Az európai történeti településeken a beépített terület általában jól elhatárolódott a be nem épített területtől. A térbeli koncentrációt elsősorban a bejárható távolság-

ban fekvő megművelhető földekkel való takarékosság indokolta. Az elhatárolódásba ugyanakkor belejátszottak a védelem szempontjai, amelyek a városhatár kézzelfogható elemeit, a palánkokat, árkokat, városfalakat, városkapukat létrehozták.

A település életműködéseinek jó része ebben az időben valóban erre a jól elhatárolható részre sűrűsödött: a polgárok nagy részének helyben volt lakóhelye, munkahelye, itt folyt a kereskedelem, az oktatás, a szabadidő eltöltése is. Az emberi életút a mainál sokkal kisebb arányban tartogatott települések közötti vándorlást, a hétköznapok mozgásai pedig még kevésbé irányultak más településre. Középkori városi polgárt a város határáról kérdezve valószínűleg szintén erre a védelmi vonalra utaló választ kaptunk volna. Eddig a vonalig értek ugyanis a városi létet definiáló szabadságjogok – Stadtluft macht frei![2] – és gazdasági előjogok is, amelyek a városi státus kulcskérdései voltak. A középkori városfal jól definiált határvonal (boundary) volt, amely a védelmi funkciók mellett törvényességi, fiskális és ellenőrző funkcióval is rendelkezett (*Guichonnet–Raffestin,* 1974). A funkciók kiépültsége a városi státus erősségével volt arányos, amely például a szabad királyi várost mintegy kiemelte a feudális rend törvényességi és gazdasági függéseiből. Természetesen nem volt ez igaz a jobbágyfalu példájára, ahol az épített környezetben szintén észlelhető tömörülés és határvonal legfeljebb minimális törvényességi funkcióval rendelkezett.

Ugyanakkor a falakon kívül óhatatlanul körülvette a középkori falut és várost is egy mezőgazdasági ellátó övezet, amely szükséges volt a közösség fenntartásához. A friss mezőgazdasági termények egy részét – gyümölcs, zöldség, hús- és tejtermékeket – naponta kellett eljuttatni a városi piacra, ezért ennek a területnek szoros funkcionális kapcsolata volt a településsel. Az egykori Pest térképein még a XIX. századig jól megkülönböztethető ez a kertségi övezet, amelynek későbbi besűrűsödésével jött létre az Erzsébetváros, Terézváros, Józsefváros, Ferencváros eklektikus övezete (*1. ábra*).

Minél erősebb volt az agrártevékenység a településen, annál szervesebb maradt ez a kapcsolat, hiszen a település lakosságának nagy része birtokolta, művelte ezt a földet. Ez volt eredeti értelmében a falu „határa", az a terület, ahová a falu tájátalakító képessége, „hatása" elért. Ez a határ az előbbivel ellentétben inkább határzónaként értelmezhető, amelyben a településnek csak bizonyos funkciói érvényesülnek. A fokozatosság azonban legfeljebb a táj átalakításának mértékében érhető tetten.

A terület szerepe az agrártelepülés működésében meghatározó volt. Andrásfalvy Bertalan (1988) ebből a helyiek által birtokolt és művelt területből vezette le nem csak a település határát, de a helyi identitás kialakulását is:

[2] „A városi levegő szabaddá tesz!"

„A helyi közösség legfontosabb kifejezője és egyben megnyilvánulása – a saját terület. ...évenként húsvét táján, tavasszal, ünnepélyesen végigjárták a fiatalokat a határon a határjelek megismertetésére, igénybe véve erejüket a jelek megújításában, a források megtisztításában, hidak, utak, révek javításában... Ez volt a határjárás vagy határkerülés. ...a határvonalat... senki sem ismeri pontosan mindenhol, de mindig az vezette a többit, akinek ott a saját határa közös volt a faluéval. Nincs tanulság nélkül e párhuzamban az, hogy csak az érezheti magáénak egy falu határát, akinek abban saját határa is van, nem nincstelen, jogtalan tagja a közösségnek."

1. ábra

A Pestet körülvevő kertségek az 1754-es határtérképen

Forrás: Holló, 1994.

Még az agrárjellegű településen is érzékelhetjük, hogy ez a határdefiníció bizony sokkalta bizonytalanabb volt mai fogalmainknál. A lakosság tulajdonai változtak, a megművelt területek nagysága is ingadozott a kor szükségleteinek és lehetőségeinek függvényében. Az Alföld települései jó példák lehetnek arra, ahogyan a történelmi viszontagságok korról korra alakítják az egy-egy településsel szervesen együtt élő táj nagyságát. Európa területének nagy részét a középkor végéig sem művelték, a településeket nagy kiterjedésű erdőségek, mezőségek, mocsarak választották el egymástól. Ezek a területek mai értelmezésünkben „természetközeli" állapotban voltak, azaz az emberi tevékenység jelentősége alacsony volt, településhez csak áttételesen kapcsolódtak.

Összességében a középkort kétféle városhatár jellemezte. Egyfelől a városok sokféle szűrőfunkcióval működő határvonala, amely a későbbi nemzeti államhatároknak szinte funkcionális előképe, másfelől a mezőgazdasági ellátó övezet

határzónája, amely a történeti, gazdasági adottságoknak megfelelően rugalmasabban változott.

Az ipari forradalom átalakulásai folyamán a települések határa is több tekintetben átértékelődött. A beépített területek rohamosan terjeszkedni kezdtek, elsősorban az említett kertségi övezetek rovására. Az újkorban a középkori védelmi építmények kiterjedése a reneszánsz és barokk védelmi vonalak kiépítésével jelentősen megnőtt. A nagy hordtávolságú lőfegyverek elterjedése miatt széles és bonyolult földsánc-rendszerekkel, illetve a beépítéstől szabadon tartott „glacis" övezetekkel vették körül a városokat (*2. ábra*).

Ez a korszak azonban várostörténetileg rövid volt, a védművek hadászati jelentősége a hadászati technikák további fejlődésével megszűnt. A XIX. század közepétől a városfalakat lebontották, a várárkokat betemették, a glacis-okat városi közparkokká alakították vagy felparcellázták, de jobbára így sem tudták kielégíteni a viharos építési tevékenység helyszükségleteit.

A szállítási lehetőségek – elsősorban a vasút – és az élelmiszertartósítás fejlődésével, a kereskedelmi formák átalakulásával a városközeli mezőgazdasági területek szerepe csökkent a település ellátásában. Megszűnt az a szorítás, amely a településeket a rendelkezésre álló terület takarékos használatára, a sűrű beépítésre serkentette. A volt mezőgazdasági ellátó területek ugyanakkor látványosan értékelődtek fel, mint a település növekedésének tartalékai. (Ennek ugyancsak feltétele volt a vasút és a városi tömegközlekedés hálózatainak gyors fejlődése.) A Pest környéki arisztokrata nagybirtokok a XIX. század második felében sorra ingatlanfejlesztési parcellázás helyszíneivé váltak, ahol a vidékről beáramló tömegeknek a belső városból kiszoruló része letelepedési lehetőségre lelt. Ezt a mozgást nevezi Enyedi professzor a városok első szuburbanizációs szakaszának. A folyamat hatására a városok épített környezetének szabatosan körülírt határa elmosódott. A munkástömegek ingázásával elvált a lakóhely a munkahelytől, ami megkérdőjelezte a település funkcionális egységét is.

Ugyanebben az időszakban egy másik folyamat érintette erősen a városhatár fogalmát: a települési szint közigazgatásának kialakulása, megerősödése. A XIX. század folyamán fogadta el szinte minden európai állam a saját helyhatósági törvényét.[3] A várostörvények két irányból is fontosak voltak: egyrészt törvényesítettek, uralkodói kegytől függetlenül garantáltak a városoknak néhány olyan jogot, amely a fejlődéshez elengedhetetlen volt. A másik oldalról a községek helyzetének definiálása szerves része volt az alakuló nemzetállamok közigazgatási, pontosabban területi igazgatási rendszerének. A század folyamán a városi hatóságok szerepköre folyamatosan bővült, részben az önigazgatáshoz

[3] A magyar helyhatósági törvény előkészítéseként Éhen Gyula, Szombathely nagyhatású és sikeres polgármestere kétkötetes műben gyűjtötte össze az európai város-törvényeket: Éhen Gyula: A városok – I. kötet. Seiler Henrik Utódai Könyvnyomdája, 1903, Szombathely.

tartozó funkciókkal, részben pedig a kiépülő nemzetállami adminisztráció városi szintre leosztott feladataival. Ahogyan a városi hatóságok ilyen igazgatási szerepköre bővült, úgy vált fontossá egyre több témakörben a városok közigazgatási határa, mint az ilyen közigazgatási eljárásoknak a hatóterülete. Azt is mondhatjuk, hogy amilyen sebességgel tűnt el az ipari forradalom időszakában a település térben jól érzékelhető épített határa, ugyanolyan sebességgel erősödött a tizenkilencedik század folyamán egy új, virtuális jellegű határvonal: a közigazgatási határ.

2. ábra

Bécs a glacissal 1858-ban

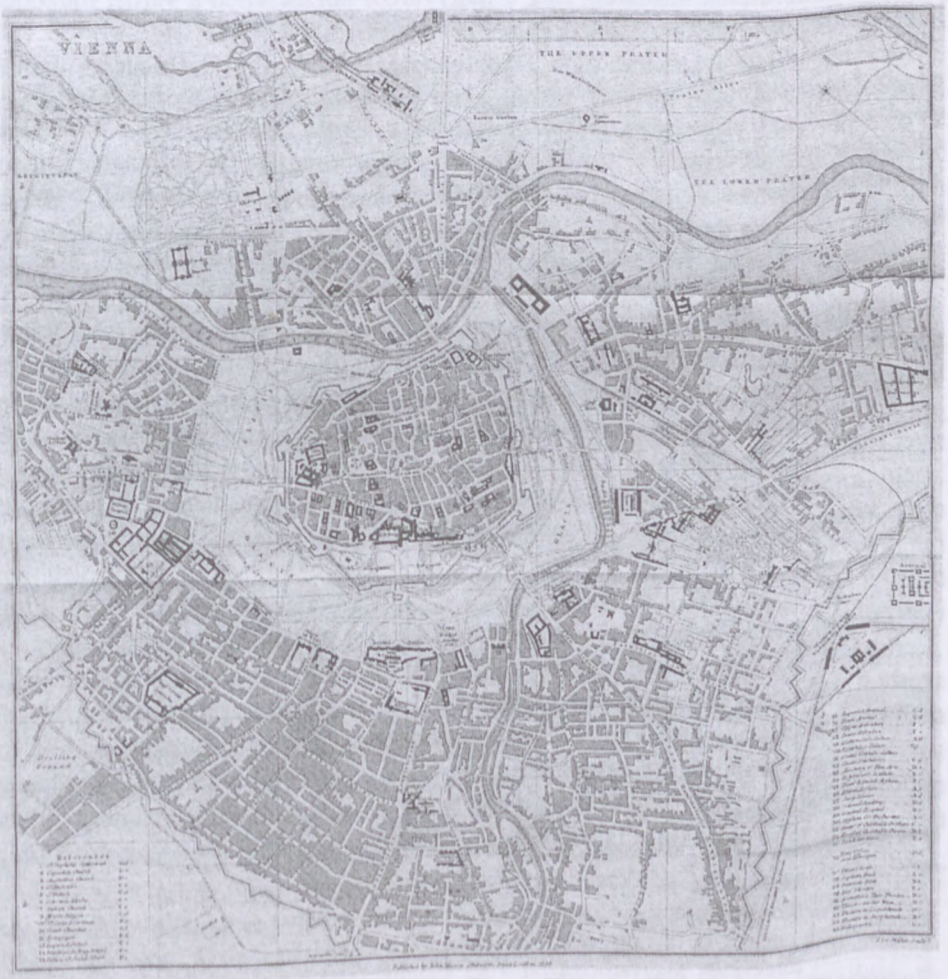

Forrás: http://www.reisenett.no/map_collection/historical/Vienna_1858.jpg.

Az állami közigazgatás logikájához tartozott, hogy a települések közigazgatási határaikkal szabatosan fedték le az állam felségterületét éppen annak érdekében, hogy a községeken keresztül gyakorolt igazgatási funkciók mindenhol egyértelműen működjenek az országban. Így a közigazgatási határral megjelölt területek az esetek nagyobb részében a tényleges urbánus területnél nagyobb teret fedtek le. Látszatra hasonló elemek alakultak így ki a fentebb említett települési egységhez, ahol a funkcionális település az urbánus mag és az őt kiszolgáló mezőgazdasági övezet összessége volt. A települések közigazgatási területeit azonban már sem ilyen ellátó logika, sem az Andrásfalvy Bertalan által elemzett tulajdonosi logika nem tartotta össze. Az ország gyérebben lakott vidékein, például a hegyvidékeken a településhez a megművelt földeken túl is jelentős külterületek tartoztak, míg a nagyvárosi körzetekben a városi működés egyre többször túllépte a közigazgatási határokat.

A közigazgatási hatalom ágai a közigazgatási határ által definiált területhez kapcsolódtak. A nagyvárosok kutatása, tervezése és szervezése azonban szinte az első perctől küzdött a téri határok ilyen megvonásával.

3. A városhatár problémája a közigazgatásban

A két világháború között az elővárosok a kortársak szemében nem csak a szegénység, de a tervezetlenség, szervezetlenség és az ellenőrizetlenség területeit testesítették meg, átvéve ezt a szerepet a belvárosoktól, ahol a XX. század elején a városmenedzsment, a városszépítés, a szociális gondoskodás első eredményei már meglátszottak. A tervezetlenség nem annyira, de a hétköznapi rend, a közbiztonság hiánya a városi képviselőkre is nyomasztóan hatott. A kétes elemek könnyedén átlépték a városhatárokat, így a határon kívüli rendészeti hiányosságok közvetlenül fenyegették a határokon belüli várost. Nem véletlen, hogy a város és környéke intézményes együttműködésére irányuló első intézkedésekkel a rendőrség hatókörét terjesztették ki a város környékére.[4]

A város és környékének mindennapi kapcsolatai azonban nem csak a rendészetben, hanem a közigazgatás egyre több ágában okoztak problémákat, hiszen nem csak a rablók és pandúrok lépték át folyton a határokat, hanem az elővárosok lakói munkahelyükre igyekezve, a kofák a fővárosiak mindennapi zöldségrációját szállítva, a villamos-társaságok a leggyümölcsözőbb vonalaikat építve, nem is beszélve például a járványokról. A városi szegénypolitikát, a prostitúció

[4] A rendőrség fennhatóságát kiterjesztő rendeletet Budapesten 1919-ben hozták meg. A főváros és környékének integrációs folyamatáról Nagy-Budapest kialakításáig lásd: Dr. Hencz Aurél: Területrendezési törekvések Magyarországon – Az államigazgatási jogi szabályozás aspektusából. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.

és az alkoholizmus, később a kommunista mozgalom elleni klasszikus küzdelmet a kortársak szerint jelentősen megnehezítették az elővárosok viszonyai. A városok és városkörnyékek kapcsolata így a kezdetektől egyre inkább, és máig is elsősorban a közigazgatás hatékonysági problémájának tűnt. Olyan módszert kellett találni, amelyben a városi közigazgatás a városkörnyék folyamatait a város érdekeinek megfelelően tudja meghatározni, de legalább befolyásolni.

A huszadik század elejéig a legkézenfekvőbb megoldás a „bekebelezés" (Eingemeindung) volt, amely adminisztratív módon terjesztette ki a város közigazgatási területét. A bekebelezés gyakorlatát kezdetben támogatta egyrészt, hogy a városok folyamatos növekedése a kortársak szemében megállíthatatlan és szinte természeti folyamatnak tűnt, másrészt, hogy a városok jogállása – részben a történelmi hagyományok, részben a nemzeti gazdaság fenntartásában és a fejlődésben vitt szerepük miatt – sokkalta erősebb volt a környező falvaknál.

A bekebelezés valójában a kor közigazgatási logikájú kísérlete volt a funkcionálisan együttműködő tér és a közigazgatási térlehatárolás konfliktusainak kibékítésére. Ezt jól mutatja, hogy a várostörvények mindegyike felsőbb hatalomtól – uralkodói, minisztertanácsi, miniszteri kezdeményezéstől vagy jóváhagyástól – tette függővé a folyamat elindítását. A lehetőségnek azonban éppen a települési önigazgatás fejlődése és az igazgatással szemben megfogalmazott kiszámíthatósági igény mondott ellent.

Az agglomerációk növekedésével a széttagolt közigazgatáshoz kapcsolódó problémák máig megmaradtak. Az 1980-as évekig a városkörnyék-igazgatást a funkcionális várostérség működtetésének kérdése határozta meg. Az urbanizálódó várostérségek minden európai országban szétfeszítették a közigazgatás hagyományos kereteit, de különböző gazdasági, jogi és közigazgatási háttérnek megfelelően a probléma megoldására nagyon különböző válaszok születtek. A megoldás számos tekintetben a közigazgatási feladat magasabb szintre emelése volt, légyen ez állami vagy területi önigazgatási – megyei, regionális – szint. (Ilyen volt például a várost meghaladó vonzáskörű egészségügyi, oktatási és kulturális intézmények megyei működtetése.) A problémák egy másik része, amely elsősorban a városi közművek és szolgáltatások működéséhez kapcsolódott, sok esetben a tevékenységek privatizációjával, illetve az érintett települések közötti közös ellenőrző szervezet felállításával oldódott meg.

A nyolcvanas évektől kezdődően a városverseny a nagyvárosi szinten valójában a városrégiók versenyévé vált. A városi térségek igazgatásának fókusza ennek megfelelően a nagyméretű várostérségek fejlesztése és tervezése felé irányult. Ezen a szinten a nemzetközi gyakorlatban beváltak a hagyományos közigazgatási formáktól eltérően a meglévő közigazgatási szintekből és egyéb fejlesztési szereplőkből önkéntesen alakuló szervezetek, amelyeknek így kiterjedését, partnereit, működési rendjét nem kell a közigazgatási rendhez igazítani. A

hagyományos közigazgatási, illetve szabályozási feladatokban, mint például a terület-felhasználás szabályozása vagy a szociális lakásállomány fejlesztése, ugyanezek az eszközök a résztvevők közötti versenyhelyzet és konfliktusok miatt nem hatékonyak (*Tosics,* 2008).

A közigazgatás fejlődése számos gyakorlati formát hozott létre a városhatár leküzdésére, amelyek elsősorban azokban az országokban életfontosságúak, ahol a közigazgatási rendszer az országot sok-sok egymástól független településre tagolja. Hogy a városhatár a közigazgatásban ennek ellenére időről időre gondot okozhat, annak jó példája a Közép-magyarországi régió kialakítása körül az 1990-es években kibontakozott vita, amelyben egy ideig még a „lukas régió" megalakítása is komoly alternatívaként merült fel.

4. A városhatár problémája a várostervezésben

Az első világháború után az európai államok többségében a bekebelezés helyett olyan ötletet kellett találni, amely tiszteletben tartja a kialakult községi önigazgatást, ugyanakkor hathatós segítséget jelent a nagyvárosok folyamatos növekedésének menedzselésében. Budapest agglomerációjának első öve – a később, 1950-ben Nagy-Budapestbe bevont települések a pesti oldalon – a XIX. század végétől a fővárosba áramlók tömegeivel töltődött fel, akiket munkahelyük már a városhoz kötött, de a fővárosban a lakhatás költségeit nem tudták, vagy nem akarták megfizetni. Budapest helyzete nem volt egyedülálló. A bevándorlók nyomása minden európai nagyvárosra nehezedett, ma már nehezen elképzelhető, hogy Bécs környékén illegális bádogvárosok nőttek ki a földből. A közigazgatási kérdések mellett előtérbe kerültek ennek a növekedésnek a megoldatlan problémái. Erre az időre tehető a modernista településtervezés térnyerése is a tisztán építésigazgatási megközelítéssel szemben. A magán építési tevékenység szabályozása mellett fontossá vált a város területével való gazdálkodás. A cél egy olyan térszerkezet alakítása volt, amely a növekedés folyamatában képes menedzselni a szomszédsági konfliktusokat, hatékonnyá tenni a város gazdaságát és lehetővé teszi a szükséges városi szolgáltatások kiépítését.

A várostervezési és közigazgatási logika közti kompromisszumos ötletek egyik részére a közigazgatás föderatív jellegű átrendezése volt jellemző, de felmerültek egyedi központosított igazgatási-tervezési szervezetek ötletei is. Budapest kapcsán Harrer Ferenc az 1920-as évek folyamán két kompromisszumos törvénytervezetet is készített, amelyek értelmében a községek közigazgatási önállóságát többé-kevésbé megtartva lehetne Budapest környékére a várostervezési fennhatóságot kiterjeszteni. A Közmunkatanács tulajdonképpen megalakulásától jogosult volt a fejlesztéseihez szükségessé vált rendezési tervek készíté-

sét Pest és Buda területén kívül is saját hatósága alá vonni (1870. évi X. tc. 15. §), de ebből az Andrássy út meghosszabbításának esetétől eltekintve nem lett gyakorlat. Végül is kompromisszumos megoldásként az 1937. évi a városrendezésről és az építésügyről szóló törvény kereteiben született megoldás: a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéből kiegészített Közmunkatanács („Budapestkörnyéki Tanács") jogosultságát kiterjesztették a környékre.

Ez a megoldás megfelelt annak az elvi prioritásrendszernek, amelyet a kor kristályosított ki a városkörnyékek menedzseléséről. A terület-felhasználás és az útfejlesztések kontrollját és koherenciája az 1937-es törvény városrendezési eszközeivel biztosított volt (*Harrer,* 1941).

A politikai kompromisszum alapján megvalósult megoldás elveiben komoly előrelépést jelentett a bekebelezés módszeréhez viszonyítva, hiszen csak azokban a tematikákban terjesztette ki a tervezés felségterületét, ahol ezt a kor urbanisztikája feltétlenül fontosnak tartotta. A Budapestkörnyéki Tanács, mint már a Közmunkatanács is pozitív példája volt annak, hogy az adott kérdéskör szabályozása miképpen korlátozódhat – a városi képviselet és a városigazgatás igen általános képviseleti elvre épülő rendszerén belül – a kérdéskörben érintettekre. Például a városi infrastrukturális szolgáltatások nagy része magánkézben volt – Budapesten a villamos-társaságok vonalain túl például a gázszolgáltatás is – és a területi kereslethez igazodva régen átlépte a közigazgatási határt. A villamos és vasútvonalak fejlesztése jelentősen hozzájárult a külső területek kiterjedt parcellázási akcióihoz, a városvezetés törekvéseit a közlekedési vállalatok privatizálására a haszon lefölözése mellett a kontroll visszaszerzésének vágya is hajtotta. A társközségek önállóságának megtartásával viszont a községi intézményeknek fenntartási kötelezettségei, és így a kiadások nagy részének megoszlása nem változott. A két világháború között a várostervezés messze támogatta az ilyen jellegű megoldásokat, amely tükrözte a kor városrendezésről szóló felfogását. E szerint a település téri rendszerének és formájának meghatározása a jövő alakításának elsődleges tervezési jellegű eszköze volt, amely mellett a többi közigazgatási problematika eltörpült.

Az elnyúló politikai viták összességében kevés megvalósult példáját eredményezték akár a közigazgatási határok, akár csak a tervezési jogosultság területi kiterjesztésének. A tervezés új határai általában már a területi hatókör megállapításának pillanatában éles szakmai és politikai viták tárgyává lettek. A közlekedési technológiák gyorsulásával pedig a város rendre kinőtte a kitágított közigazgatási keretet, a várostervezés a folyamatos előremenekéléssel sem nagyon tudott kiszabadulni a saját maga által teremtett csapdából.

A hatvanas és hetvenes években Európában is felgyorsuló szuburbanizációs folyamatok egybeestek a szociális állam és a modernista tervezés új virágzásával. Így a funkcionális várostérségek működési anomáliát a direkt tervezési terület kiterjesztésével próbálták orvosolni. A „komplex tervezés" logikája a terü-

leti önigazgatás fejlődésével párhuzamosan létrehozta a területi tervezés, illetve a területrendezés hierarchikus tervrendszereit, amelyek máig nehézkesen próbálják előállítani az elkülönült fejlesztési szereplők tevékenységének téri koherenciáját. Ennek a korszaknak terméke például az annak idején nemzetközi sikereket is elért Balaton terv[5], amely az országos tervrendszerből kiemelve kezelte a Balaton térségének tervezését és fejlesztését. Az agglomerációk tervezésében számos ország a jellegzetesen városi tervezési tematikákat – mint például a közlekedés, közösségi közlekedés, környezetvédelem, a gazdaságfejlesztés, turizmus stb. – is kiemelte a városi szintű tervezés jogosultsági köréből, és agglomerációs vagy egyéb területi tervezési szereplő kezébe adta.

A nyolcvanas években a várostervezés a neoliberális közgazdasági politikák előretörésével háttérbe szorult, ami tovább gyorsította a város és városkörnyék mozaikszerű, a közigazgatási városhatár által meghatározott fejlődését. Ezzel együtt kiéleződtek a területhasználati konfliktusok, közlekedési, környezeti és gazdasági problémák. A kilencvenes években világossá vált, hogy az újrarendeződő gazdasági térben csak a koherens területi fejlesztés hozhat létre és működtethet versenyképes méretű városrégiókat.

5. A városhatár problémája a gazdaságban

A városhatár gazdasági szerepe leginkább az externáliák elméletével közelíthető meg. Városon belül pusztán a téri közelség miatt is különösen gyakran alakulhatnak ki a gazdasági aktorok döntéseinek externális hatásai.

Kézenfekvő a városon belül fellépő externális hatások közül kiemelni azokat, amelyek valamely lokációs döntésből származnak, illetve valamely lokációs döntést befolyásolnak. Ilyen extern hatások a város számos aktora között felléphetnek. Így értelmezhető például az ipari környezetszennyezések telekértékcsökkentő hatása a környéken, az infrastruktúra-beruházások területfejlesztő hatása, a vállalatok agglomerálódása, vagy a közlekedés fel- vagy leértékelő hatása. A homogén szociális jellemzőjű – például státusú vagy etnikumú – lakókörnyezetbe költöző alacsonyabb státusú háztartás csökkenti a környező lakások árát, azaz negatív extern hatást gyakorol rájuk: így levezethetők a szegregációs folyamatok gazdasági alapjai is. A külső hatások a telekárak téri szerkezetében, a reálbérek vagy például a bolti forgalom területi megoszlásában csapódnak le, így áttételesen befolyásolva a hatást elszenvedő szereplők döntéseit.

[5] Az 1958-ban készült Balaton terv a Balaton térségének átfogó vizsgálatára épült és a településrendezés, a településfejlesztés, az infrastruktúrafejlesztés komplex rendszerét hozta létre, a szükséges közigazgatási felhatalmazást, szervezeteket, finanszírozást is beleértve. Pont ezért a komplex szemléletért a modernista építészek szervezete 1965-ben Abercrombie díjjal értékelte.

A városi önkormányzat egyre nagyobb igazgatási önállósága, amely egyesíti a gazdasági, szabályozói szerepeket, lehetővé teszi, hogy ezekben a folyamatokban magát a várost is elkülönült szereplőnek tekintsük, és a városnak, valamint a városi családoknak és gazdasági szervezeteknek döntéseit egymásra hatva vizsgáljuk, az externáliák, vagy külső gazdasági hatások fogalmával szemléljük.

A füstszennyezés hatása, vagy az új villamosmegálló forgalmának üzleti bevételt növelő lehetősége – a légköri illetve az utcahálózati adottságoktól függően, de – térben folyamatosan változnak. A tőlük függő gazdasági döntések lokalizálása csak valamiféle határfüggvény felállításával lehetséges. A gazdasági szereplőt valamilyen tekintetben érintő városi szabályozás – építési övezet, helyi adó, parkolási zóna, védett műemléki terület stb. – mesterséges határa viszont éles választóvonalat húz a gazdasági térben is.

A város és környéke között fellépő – azaz a városhatár által indukált – externális hatások jelentősége részben abból adódik, hogy a területi önkormányzat határán számos externális hatás határa szuperponálódik és adott esetben felerősíti egymást.[6] A város szabályozó beavatkozásainak hatása definíciószerűen itt ér véget. Ugyanakkor az ezt a határt átlépő lokalizációs döntések – praktikusan a ki és -bevándorlások – a városra, mint gazdasági szervezetre az okozott költségeken és bevételeken keresztül közvetlenül hatnak.[7]

A közigazgatási határ, a hozzá kapcsolódó egyre meghatározóbb városi szabályozással, nem utolsósorban a városrendezési intézkedésekkel így mesterségesen erősíti fel a határ belső és külső oldala közötti különbséget. Mások az iparűzési, az építési és adószabályok, érzékelhető a különbség a telekárak és a települési szolgáltatások színvonala között. Nem véletlen, hogy a budapesti lakásínség megoldására épült legnagyobb munkástelep, a Wekerle, közvetlenül az akkori városhatáron kívül kapott helyet. A szükséges terület itt jóval olcsóbban volt megszerezhető, és az építési szabályok szigora sem drágította az építkezést.

Ma a szakirodalomban leggyakrabban hangsúlyozott externális hatásokat a kiköltöző családok, gazdasági szervezetek, intézmények gyakorolják a városra: a lakóhelyükre, telephelyükre vonatkozó lokalizációs döntéssel csökkentik a város adóbevételeit, ugyanakkor továbbra is használják annak költségigényes, támogatott szolgáltatásait, környezeti adottságait. Externális hatás értelmezhető azonban visszafelé is, hiszen a város gazdasági döntéseivel – például a helyi

[6] A város belsejében a közlekedés felértékelő és a légszennyezés leértékelő hatása minden pontban másképp adódik össze, számos esetben egymás ellen érvényesülve. Az ingatlanértékelésnek például egyik legnehezebb feladata ezeknek az extern hatásoknak pontos mérlegelése az adott ingatlan helyzetére.

[7] Az elkülönült szabályozói szerepkör miatt Budapesten ugyanígy értelmezhető a kerületek közötti externáliák fogalma.

iparűzési adó kulcsának megválasztásával – a gazdasági egységek lokalizációjára, így a tér használatára hat.[8]

A gazdasági externáliák jelenségét az ökonómusok az egész gazdaságra nézve károsnak tartják, hiszen a „büntetlen" külső hatások azt jelentik, hogy a gazdaság aktora nem veszi számításba az általa előidézett extern előnyöket, illetve hátrányokat, és ezért a tevékenységre vonatkozó döntései eltérnek az elképzelhető társadalmi optimumtól. A város térbeliségére fordítva ez azt jelenti, hogy a tevékenység elhelyezkedése, az elfoglalt tér nagysága, értéke, helyzete nem felel meg a térhasználatban elképzelhető ideális mintának.[9] A külső gazdasági hatások alapján épített városmodellek esetében kimutatható, hogy a tehetősebb családok szuburbanizációja vagy a szegényebb háztartások szegregációja nem csak társadalmi hátrányokat, de számítható nemzetgazdasági pluszköltségeket is okoz. Ugyanilyen számítható hátrányokkal jár a városhatár által mesterségesen előidézett szakadás a települési térben.

6. A városhatár problémája a területi kutatásban

A településtervezés és menedzsment kérdéseivel párhuzamosan a városhatár észrevétlen meghatározta az urbánus tér kutatását is. Az állami statisztikai felvételek gyakorlata a közigazgatási térbeosztással együtt, arra épülve alakult ki. A közigazgatási határon belül az urbanisztika kezdett a térbeli folyamatokkal foglalkozni, a városhatáron kívüli térségi elemzések, városhálózati kérdések a regionális földrajz felségterületévé váltak.

Ahogy azonban a városhatáron átívelő kapcsolatok, mozgások egyre komplexebbé váltak, úgy lettek a város és környéke kapcsolatának problémái mindkét tudományágnak fontos kérdéseivé. A város és vidéke közti áramlások elemzése, az agglomerációk jellemzése a valós folyamatok miatt felgyorsult. A statisztikai térbeosztás azonban nem alkalmazkodott a folyamatoknak megfelelően. Az ebből adódó anomáliákra jó példa lehet éppen Budapest alakulása.

A magyar fővárost sokan hasonlítják Párizshoz, elsősorban a hasonlóan szétszabdalt település-struktúrában elfoglalt erősen központosított főváros-

[8] A városi intézkedések külső hatásai időnként relatív módon működnek: ha a város például a támogatások elosztásánál érvényesíteni tudja a saját lakosai előnyét, ezzel a szuburbán polgár helyzetét relatív ronthatja. (Erre történtek kísérletek Budapesten néhány iskolában a nem körzetes gyerekek beiskolázásánál, illetve a fővárosból kivezető BKV-vonalak költségeinek megfizettetésével az érintett agglomerációs településekben.)

[9] Ilyen szuboptimumot jelentettek a lakáselosztásban a rendszerváltás előtt a nagyméretű szubvencionált bérlakásokban bennmaradt egyedülálló nyugdíjasok, akik az alacsony lakbérek támogatásával hosszan fenntarthatták a lakásfogyasztásra vonatkozó, a szocialista lakáselosztás „igazságossági" normáinak ellentmondó döntésüket.

szerep miatt. Érdekes módon a két főváros hivatalos lélekszáma is közelít egymáshoz. A statisztikai összehasonlítás azonban itt is csal. Míg Párizs közigazgatási területe a történeti város rendkívül besűrűsödött magját foglalja magában, addig Budapest nem csak a valahai városfalak előtti majorságokat olvasztotta magába, de 1950-ben egy egész településsort kebelezett be. Így Európa máig is egyik legkülterjesebb fővárosává vált.

Az Enyedi professzor által leírt urbanizációs illetve szuburbanizációs folyamatok nagy része Budapest esetében a közigazgatási határon belül játszódott le. Kerületi, vagy még nagyobb bontású adatok alapján látszik, hogy a szuburbanizációs áramlások egy része még ma is a külső kerületekben csapódik le, bár ma már az egész város népessége folyamatosan csökken. A statisztika alapján azonban ugyanaz a belvárosi polgár szuburbanizálódik, ha Nagykovácsiban vesz családi házat, viszont nem, ha Budafokon.

A város és az agglomeráció közti áramlások léptéke sokkal finomabb annál, hogy a nagyváros közigazgatási egységére épülő statisztikák alapján elemezni lehetne.

7. Urbanizáció, szuburbanizáció, dezurbanizáció

A településfejlődés ciklus-elméletét tanítva évente szembesülök azzal a problémával, hogy a ciklus szuburbanizáció utáni szakaszainak értelmezése, még inkább a még be nem látható folyamatok előrejelzése többirányú lehet. Az Enyedi professzor által jelzett dezurbanizációs tendenciák alapja a hetvenes évek Magyarországán a gazdaságfejlesztés – elsősorban az iparpolitika – tudatos téri koncepcióján alapult, amelyhez sajnos sem az infrastruktúra, sem a települési szolgáltatások, a központi funkciók hatékony fejlesztése nem társult. A rendszerváltás pedig újrarendezte a gazdaság térbeliségét – akár a gazdasági teljesítmény, akár a munkaerő téri eloszlását tekintjük. Egész régiókban vált semmissé az a kiegyenlítő folyamat, amely esélyt adhatott volna ezeknek a területeknek a felzárkózására.

A településhálózatban napjainkban egyértelműnek csak a szuburbanizációs folyamatok jelenléte tűnik. Az agglomerációs települések növekedése nem csak Budapesten, de szinte minden nagyobb városunk körül kimutatható, a főváros mellett több városunknak is csökken a saját népessége. Budapest környékén azonban már lassul a folyamat, és más irányú mozgások is érzékelhetők (*3. ábra*).

Már csak ezért is aktuális a kérdés: mi jön a szuburbanizáció után?

Dezurbanizáció? A nyolcvanas években községeink jelentős elvándorlást mutattak, ami a rendszerváltás után megfordult. Az új évezred első évtizedében

3. ábra *Települések vándorlási különbözete, 2008*

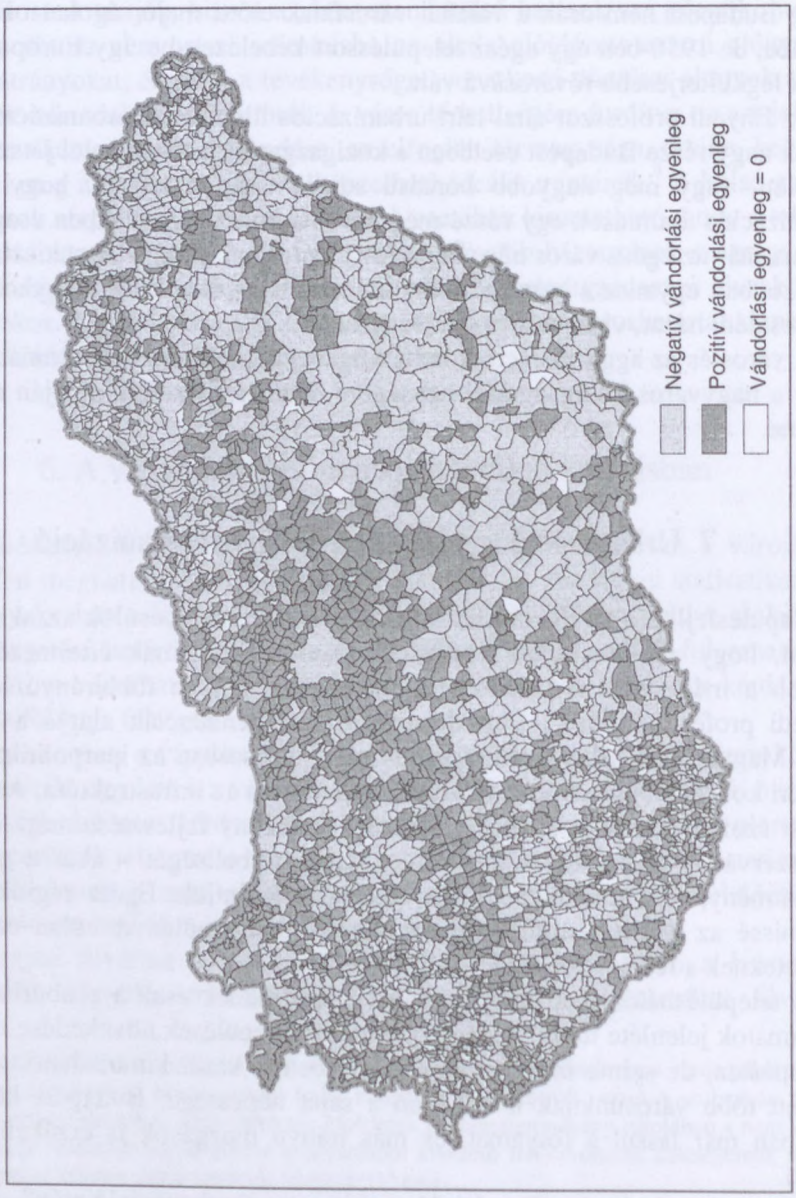

Szerk.: Czirfusz Márton, KSH és TEIR adatok alapján.

azonban a községek lélekszáma ismét csökkenni kezdett és ez a településforma – ha jelentéktelen mértékben is – újra teret vesztett a magyar településhálózatban. A legnagyobb vesztesek valószínűleg a leszakadó aprófalvak, de az Enyedi professzor által felmutatott nagyközségi vagy járásközponti szint – részben politikai okból – sem vált a vidéket szervező településformává. A nagyközségek sajnos jórészt máig csökevényesek maradtak a környéket ellátó településközponti funkciók tekintetében. A lakosság ilyen nagyságrendjében csak az alapfokú oktatás és egészségügy intézményei működtethetők. A rendszerváltás utáni változások áldozatai lettek ezen a szinten elsősorban a kulturális intézmények (mozik, könyvtárak, kultúrházak). Ennél is nagyobb csapás a kereskedelem elvándorlása a vásárlóerő okán a közelebbi kis- és középvárosok bevásárlódobozaiba. A kiskereskedelem a kultúrintézményekkel ellentétben mindennapi mozgások meghatározója és a lakosság által magas szinten értékelt települési komfort. A legfontosabb tényező azonban a munkahelyek elhelyezkedése. A mezőgazdaság munkahely-eróziója a rendszerváltás és az európai csatlakozás után felgyorsult. A hetvenes-nyolcvanas években létrehozott ipari vagy kvázi ipari munkahelyek a községekben a kilencvenes évek szerkezetváltásában jórészt megszűntek, és nem helyettesítette őket helyben a tercier szektor munkahely-bővülése. A nagyközségi szint általában nem nyertese a rendszerváltásnak, de ezt a kijelentést nem általánosíthatjuk, hiszen vannak lakosságszámukat és települési komfortjukat is sikeresen növelő nagyközségeink, ahol a helyi környezeti minőség és infrastrukturális ellátási színvonal a bejárható környék változatos munkahely-kínálatával és központi szolgáltatásaival egyesül.

Konurbáció? A Budapesten kívüli városok népessége a magyar lakosság arányában a rendszerváltozás óta, ha lassan is, de folyamatosan növekszik. Valóban vannak sikeres kis- és középvárosaink, amelyek az ezredforduló óta képesek voltak a gazdasági talpraállásra és központi funkcióikban is térségi központtá egészültek ki. Ezeknek a sikeres városoknak elhelyezkedését azonban sokszor meghatározza a közlekedési megastruktúrák fejlődése, illetve a gazdaság budapesti abszolút központjának elérhetősége. A Budapesti Agglomeráció Területfejlesztési Koncepciója és Stratégiai Programja[10] egy mintegy hatvan kilométeres gyűrűben határozza meg azokat a „csapágyváros"-okat, amelyeknek ma már a fővárosi gazdasági gyűrű szerveiként kellene működniük[11] ahhoz, hogy a budapesti régió nagysága Európában versenyképes lehessen (*4. ábra*).

[10] Gauder P. – Tosics I. – Gerőházi É. – Molnár L. – Schuchmann P. – Ongjerth R. – Bedőcs B. – Lelkes N. – Ditróy G.: Budapesti Agglomeráció Területfejlesztési Programja és Stratégiai Programja, 2006–2007. http://www.baft.hu/pdf/TKSP_07_03_08.pdf?PHPSESSID=d3b6e5fadc92653db27ede5f155c3cb5.

[11] Rétság, Salgótarján, Gyöngyös, Hatvan, Jászberény, Nagykáta, Szolnok, Cegléd, Kecskemét, Dunaújváros, Székesfehérvár, Tatabánya, Esztergom.

4. ábra

A budapesti agglomeráció térszerkezet-fejlesztési javaslata a „csapágyvárosok"-kal

Forrás: http://www.baft.hu/images/pdf/TKSP_MOD.pdf 83.o.

A valóságban ezek közül a városok közül csak azok képezik a gazdasági régió részét – és tudnak ennek megfelelően városi fejlődést is felmutatni –, amelyek a kiépült gyorsforgalmi rendszerek mentén közel kerültek Budapesthez. Egyelőre csak a „csapágyváros"-ok és a főváros között elhelyezkedő kisvárosi gyűrűnek[12] van esélye az agglomeráció részévé válni. Az elmúlt húsz évben ezek közül a kisvárosok közül nem egy valóban behozta infrastruktúrális lemaradását és ma kellemes urbánus lakókörnyezetet kínál – a fővárosból kiköltözőknek. A gazdasági agglomerálódás azonban még ebben a körben is csak nagyon kevéssé haladt előre, részben a közlekedési hiányok, részben pedig a főváros behozhatatlan allokációs előnyei miatt. Ily módon még a folyamatokban leginkább előrehaladt budapesti régióban sem beszélhetünk konurbációról. Magyarország egyéb területein pedig a városhálózat ritka szemszerkezete és a nagy fejlettségi különbségek még valószínűtlenebbé teszik a konurbációs forgatókönyv létrejöttét.

Reurbanizáció? A vidéki városok pozíciónyerése mellett az új évezredben Budapest szuburbanizációja is lelassult: míg 1990 és 2001 között a főváros 13 százalékos, addig 2001 és 2009 között már csak 3 százalékos lakosságvesztést könyvelhetett el.[13] A közvetlenül az ezredforduló előtt fellendülő városi piaci lakásépítés és a városok belső területein folyó rehabilitációs folyamatok reményt nyújthatnak arra, hogy a városi élet egyfajta új reneszánsza jöhet el. Azonban a városi szintű statisztikai adatok még mindig csak a kiköltözés lassulását mutatják. Középvárosaink körül a településszintű tematikus térképek lélekszámukban növekvő települési gyűrűt mutatnak.

A településfejlődési ciklusok tehát már akkor sem egyértelműek, ha Magyarország különböző településtípusait és régióit hasonlítjuk össze.[14] Még bonyolultabb a helyzet, ha figyelembe akarjuk venni a népesség vándorlásán túl a központi funkciók, a kereskedelmi forgalom, a munkahelyek helyváltoztatását is. A nyolcvanas években a területi tervezők között heves vita bontakozott ki a budapesti agglomeráció lehatárolásáról. A folyamatok bonyolult statisztikai modelljeivel operáló kutatások próbálták alátámasztani a lehatárolást.

Még ennél is nehezebb az egyes folyamatok értelmezése, ha a mindennapi összefüggések szintjére szállunk le. Hogyan értelmezhető Budapestről Vácra költözött barátom tette, aki bár hetente háromszor a fővárosba jár dolgozni, de gyerekeit a helyi jó hírű középiskolába járatja, heti bevásárlásait pedig a 2-es autóút mellett hipermarketben intézi? Kiköltözve növelte Budapest szuburbani-

[12] Pilisvörösvár, Szentendre, Vác, Gödöllő, Monor, Dabas, Érd, Százhalombatta, Ráckeve, Bicske, Zsámbék.

[13] KSH. A lélekszám-adatok az 1995-ös közigazgatási beosztás szerint vannak megadva.

[14] A rendszerváltozás utáni regionális különbségek legalaposabb elemzését adta Enyedi professzor: Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 1996. (Ember, Település, Régió).

zációját? Vácra beköltözve fokozta annak urbanizációját? Vác már elég messze van ahhoz, hogy ez dezurbanizáció legyen? Vagy a kétlaki életformával naponta erősíti a főváros és Vác konurbációs összenövését?

Kétségtelen, hogy ezt az életformát rajta kívül számosan választják Magyarországon. Annyira, hogy ezek a mozgások meghatározzák a népesség térhasználatát, annak változását. Elemzésük, előrejelzésük, a település- és területfejlesztésben való figyelembe vételük nélkülözhetetlen.

A hetvenes évektől Európában a szuburbanizációs folyamatok felgyorsulása újra hangsúlyossá tette a városhatár kérdését. A dekoncentráció idején a századeleji koncentrációs folyamatokhoz hasonlóan a város határa mintegy féligáteresztő héjként működik, az áramlások gazdasági és társadalmi jellemzőit megszűrve. A ki-, illetve a beáramlás fő tendenciáiban ellenkező folyamatokat indukálta: míg az urbanizáció idején a határ külső felének státusa csökkent, belső oldaláé pedig nőtt, addig a szuburbanizáció jellemzően a magasabb státusú háztartások kiáramlását jelentette a határ külső oldalára. Mindkét esetben lényeges, hogy a – nagy közelítésben – a térben folytonosan változó jellemzők, mint például a telekárak, teleknagyságok, a háztartások jövedelmei stb. a határ átlépésével ugrásszerű különbséget mutathatnak.[15] A szuburbanizáció hatása így nem csak a városforma szétolvadásában jelentkezik, hanem a tér gazdasági és társadalmi struktúrájának jellegzetes változásában, amelyet önmagában a határ – immár nem fizikálisan, csak szabályozókban létezve – hozott létre.

A szuburbanizáció előrehaladottabb formája ráadásul nem csak a város és környéke közötti határ kérdését tette problematikussá, hanem ugyanilyen alapon a valamikor különálló szuburbanizációs települések közötti határokat is. Ezeknek a határoknak a településképi, de még inkább funkcionális elmosódása először a nagyvárosok körül, de később néhány konurbációban vagy – Amerikában – szinte csak a közlekedési infrastruktúra által definiált területen olyan szuburbán régiókat hoz léte, amelyeknek működési mintája már nem a nagyvároshoz való viszonyban, hanem a tér számtalan, diffúz viszonylatának összességében írható csak le (*Végh,* 1999).

Az emberek elhelyezkedését és mozgásait a települési térben hagyományos módon egyszerűsített téri modellekben vizsgáljuk. Az eltérő modellek eredete, logikája mindig máshová nyúlik vissza. A településhálózati vizsgálatok a csillagos éghez hasonló pontfelhőként érzékelik a településeket. Ez a modell látensen feltételezi a település funkcionális egységét, amely a benne lakók lakóhelyét, munkahelyét, társadalmi kapcsolatait egy, a fizikai térben jól körülhatárolható

[15] A város és a városkörnyék eltérő fejlődésének elemzését néhány budapesti illetve Budapest-környéki mintaterület folyamatainak példáján lásd: Izsák Éva: A városfejlődés természeti és társadalmi tényezői – Budapest és környéke. Napvilág Kiadó, 2003, Budapest.

helyre tömöríti. Ehhez a virtuális urbánus ponthoz rendelte a gyakorlati tudomány a közigazgatási határ által körülírt térrészt jellemző statisztikai adatokat.

A modell urbanisztikai értelmezésében probléma, hogy az egyes pontokhoz társított jellemzők a valóságban egy lehatárolt térrész, a város közigazgatási területének egészéről gyűjtött, azt összességében jellemző adatok. A település valós teréhez közelebb lépve ez a térrész további részekre oszlik, amelyek között újabb mozgások és az ezeket jellemző adatok értelmezhetők. Ez a probléma azonban a finomabb felbontású közelítéssel orvosolható a népszámlálási körzetek szintjéig.

A településföldrajzi használatban a „csillagos ég" modellt éppen azok a településfejlődési folyamatok kérdőjelezik meg, amelyeknek első modellezéséhez Enyedi professzor ciklikus elmélete járult hozzá. Az ipari forradalomban elindult változások egyre kevésbé elemezhetők a lakosság, vagy akár egyéb funkciók, intézmények stb. egyik településről a másikra vándorlásával.

A közigazgatási határukkal értelmezett települések helyett a funkcionális településtért választva egy ideig alkalmasabb modellt kaphatunk. Az ipari forradalom városfejlődése során, az urbanizáció szakaszában a település funkcionálisan megtartja az egységét. A relatív szuburbanizáció szakaszában a funkcionális várostér a vasút és a városi tömegközlekedés kiépülésével nem csak növeli a népességét, de térben is kitágul. Ez a növekedés azonban még mindig egy térbeli funkcionális egység megtartásával jön létre. Ez így is marad addig, amíg az anyaváros és a városkörnyék funkcionális egysége fennmarad, annak ellenére, hogy térbeli kiterjedése a közlekedés egyre gyorsuló technikáinak köszönhetően egyre nagyobbá válik. Az urbanizált zónán belül megkülönböztethetők az adott korban jellemzően fejlődő vagy visszafejlődő, népességüket növelő vagy csökkentő városi zónák, egy vízfelületen terjedő hullám mintájára.

A szuburbanizáció utáni szakasz azonban éppen a funkcionális egység felbomlása miatt nem értelmezhető többé sem a „csillagos ég", sem pedig a „hullámterjedés" modelljével. A városi tér különböző funkciói nagyon különböző fizikai-földrajzi teret foglalnak el, gondoljunk csak például a lakófunkció, a tömegközlekedés, a gazdasági erőtér vagy a települési környezetszennyezés által érintett terület különbözőségére. A különböző közlekedési, szállítási és kommunikációs technológiák a városi funkciók eltérő mintájú elhelyezését teszik lehetővé, fejlődésük egyre növeli a mindennapokban belakható teret. Antropológiai vizsgálatok alapján az ember egy órai utazásra hajlandó mindennapi tevékenységei elvégzésére, legjellemzőbb módon a munkahely elérésére. A mezőgazdaságra alapuló településfajtában, a klasszikus faluban az egyórás gyalogos vagy ökörfogatos távolság 4-5 kilométerben határozta meg a település határát és így lehetséges lélekszámát is. Az ipari forradalom időszakában a tömegközlekedés ezt a települési sugarat mintegy 30 kilométerre emelte, a motorizáció a hatvanas években 60-ra, az autópályaépítés 120 kilométerre. Mindehhez járul számtalan

mindennapi tevékenységünk virtualizálódása, amely a cselekvés téri vonatkozásait megszünteti.

Hogy a mozgások felgyorsulása pontosan milyen minta szerint teszi lehetővé a földrajzi tér urbánus térré válását, azt részben a meglévő struktúrák, részben a területi tervezés ereje befolyásolhatja. A közlekedési pályák rajzolata nagyban meghatározza a növekedés térbeli rendjét. Európában a városi tér terjedése során elért hagyományos urbánus magok elhelyezkedése sokáig kirajzolja egyes központi funkciók sűrűsödését. Az európai várostervezés erős sugaras-gyűrűs hagyománya ellenáll a hálózatos térszerveződési logikának.

Európa népsűrűségét és településsűrűségét alapul véve azonban már a mai 120 kilométeres urbánus kapcsolati hatókör is számos urbánus mag integrálását jelenti. Ez nagyváros esetében egy strukturált szuburbán területet tesz lehetővé. Egy kisváros vagy még kisebb – „rurális" – település esetében viszont azt jelenti, hogy akár több ilyen urbánus központ vonzásába is kerülhet. Nagyjából ezen is áll vagy bukik egy-egy településünk fejlesztési perspektívája: milyen munkahelyi, tanulási, vásárlási, szórakozási lehetőségek vannak az egyórás elérhetőségen belül?

Mindennek alapján a települési tér folyamatai sokkal komplexebbnek tűnnek. A szuburbanizáció által létrehozott, térben diffúz hatások modellezéséhez olyan matematikai eszközrendszer szükségeltetik, amelyik nem a tér elhatárolt egységeit veszi alapul, hanem a térben akár elszórtan létező szereplők egymásra hatását, a szereplők közti hálózatok hatékonyságát is figyelembe tudja venni.

A városhatár elmúlóban van.

Irodalom

Andrásfalvy B. 1988: Néphagyomány és önkormányzat. In: *Településfejlesztés, helyi társadalom, önkormányzat.* In: Csefkó F. – Szirtes G. (szerk.): Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, MSzMP Baranya Megyei Bizottság Oktatási Igazgatósága.

Enyedi Gy. 1984: *Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása. Akadémiai székfoglaló: 1982. december 6.* Budapest, Akadémiai Kiadó. (Értekezések, emlékezések).

Enyedi Gy. 1996: *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában.* Budapest, Hilscher Rezsi Szociálpolitikai Egyesület. (Ember, Település, Régió).

Éhen Gy. 1903: *A városok. I. kötet.* Szombathely, Seiler Henrik Utódai Könyvnyomdája.

Gauder P. – Tosics I. – Gerőházi É. – Molnár L. – Schuchmann P. – Ongjerth R. – Bedőcs B. – Lelkes N. – Ditróy G.: Budapesti Agglomeráció Területfejlesztési Programja és Stratégiai Programja 2006–2007.

http://www.baft.hu/pdf/TKSP_07_03_08.pdf?PHPSESSID=d3b6e5fadc92653db27ede5f155c3cb5.

Guichonnet, P. – Raffestin, C. 1974: *Géographie des frontiers.* Paris, Presses Universitaires de France.

Harrer F. 1941: *A Fővárosi Közmunkák Tanácsa (1930–1940).* Budapest, Athenaeum. 59–61. o.

Hencz A. 1973: *Területrendezési törekvések Magyarországon. Az államigazgatási jogi szabályozás aspektusából.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Holló Sz. A. 1994: *Budapest régi térképeken 1686–1896.* Budapest, Officina Nova.

Izsák É. 2003: *A városfejlődés természeti és társadalmi tényezői – Budapest és környéke.* Budapest, Napvilág Kiadó.

Tosics I. 2008: Nagyvárosi kormányzás: A város és környéke együttműködése – külföldi példák és hazai relevancia. – *Tér és Társadalom.* 1. 3–25. o.

Végh N. 1999: Jelenlegi trendek az Amerikai Egyesült Államok urbanizációjában. – *Tér és Társadalom* 4. 107–117. o.

III. FEJEZET

VÁROSOK A NEMZETKÖZI TÉRBEN

BEVEZETŐ

Illés Iván

Miért választottam Enyedi Györgynek a „Városok a közép-európai átmenetben" c. tanulmányát? Amikor megjelent, nem is tartózkodtam Magyarországon, magam is a közép-európai átmenet regionális problémáival foglalkoztam Bonnban, Németországban. Meghívtam Enyedi Györgyöt, hogy tartson e témáról egy előadást egy, a bonni intézetem által szervezett, de Budapesten tartott konferencia keretében. Az intézet ki is adta ennek az előadásnak az anyagát a konferenciáról készült kiadványában és csak most vettem észre, hogy az nem szerepel az RKK által készített publikációs jegyzékben, ami lehet, hogy az én hibám, aki nem küldtem meg e konferenciakötetet Pécsre. A téma kiválasztása tehát egy kicsit az e mulasztásból fakadó törlesztés is.

A tanulmány megjelenésekor ez volt az a téma, ami Gyurkát leginkább izgatta. 1990 és 2000 között publikációnak jelentős hányada – mintegy a fele – e téma körül forgott. Maga a kiválasztott cikk is egy nagyobb tanulmány rövidített változata. A nagyobb tanulmány a „Social Changes and Urban Restructuring in Central Europe", amelyet az Open Society Institute támogatott. A tanulmány a cikk előtt egy évvel, 1996-ban készült el.

Nagy biztonsággal lehet állítani, hogy a közép-európai átmenetnek ezzel a speciális elemével, a városi vetülettel legtöbbet és legelmélyültebben Enyedi György foglalkozott. Ahogyan az egész rendszerváltás iránt, úgy ezen aspektus iránt is az idő előrehaladtával megcsappant az érdeklődés. Az 1989–1990-es rendszerváltozásról az óta nagyon különböző értékelések születtek. A közép-európai országokat több, olyan hatás érte, mint az EU-csatlakozás, ami a rendszerváltás nélkül meg sem történt volna, vagy a pénzügyi-gazdasági válság, amelynek lefolyása és hatásai a rendszerváltás nélkül egészen mások lettek volna. Ezek a hatások azonban mégis bizonyos értelemben háttérbe szorították a rendszerváltás jelentőségét. Mindez azonban semmit nem von le Enyedi György megállapításainak fontosságából.

E tanulmányhoz kapcsolódóan négy írás született. Az elsőnek, Földi Zsuzsa és Czirfusz Márton tanulmányának sajátos kettős struktúrája van: első részében, a vonatkozó nemzetközi irodalom tükrében, elméleti szinten tekinti át a rendszerváltozás természetét és hatásait, különös tekintettel a városközpontok gyökeresen megváltozott helyzetére. A második rész empirikusabb megközelítésben elemzi Budapest és más kelet-európai városok központjának átalakulási

folyamatait. A második tanulmány Tagai Gergely írása. Talán ez az az írás, amely a legközelebb áll Enyedi György tanulmányának műfajához, de a köztük levő 13 év különbség lehetővé teszi, hogy több és újabb adat és tény ismeretében konkrétabb és számszerűbb leírását adja a folyamatoknak. Illés Iván írása nem kompakt tanulmány, inkább az Enyedi tanulmányhoz fűzött adalékoknak, kommentároknak tekinthető. Végül a negyedik tanulmány – Hardi Tamásé – az elmúlt időszak városfejlesztésének egy aspektusát a határ menti helyzet városokra gyakorolt hatásait elemzi.

Társadalmi Szemle. 1997. 8–9. 42–56. o.

VÁROSOK A KÖZÉP-EURÓPAI ÁTMENETBEN[1]

Enyedi György

1. Bevezetés

A városok hagyományosan elindítói, szervezői és tükrözői a társadalmi változásoknak. E változások folyamatában maguk a városok is átalakulnak. A városok átalakulási folyamatának vizsgálata kulcsot adhat a társadalmi változások mélyebb értelmezéséhez. A posztszocialista átalakulással foglalkozó nagyszámú írás közül mégis kevés foglalkozik a városokkal. Néhány vonatkozás – pl. a helyi kormányzat, a lakásprivatizáció, Budapest, Prága és Varsó fejlődése – gyakran kap figyelmet, de kevés az átfogó, összegező tanulmány. E dolgozat a városi átmenet átfogó jellemzésére törekszik.

Két kérdésre keresünk választ:

1. *Melyek az átalakulás fő jellemzői?*
2. *Hogyan illeszkedik a közép-európai városhálózat az összeurópai városrendszerbe?*

A válaszadás előtt néhány feltételezést előzetesen tisztáznunk kell.

1. A posztszocialista Közép-Európa alatt a négy visegrádi országot – Csehországot, Lengyelországot, Magyarországot és Szlovákiát – és Szlovéniát értjük. Tudjuk, hogy ez igen szűkkeblű elhatárolás, ám ennek nincs semminő politikai tartalma: egyszerűen ezekre az országokra rendelkezünk összehasonlítható kutatási eredményekkel.

2. Úgy véljük, hogy a kelet- és közép-európai átalakulás csak egyik eleme az egész világot átfogó mélyreható társadalmi-gazdasági átalakulásnak. A posztszocialista átmenetnek számos egyedi vonása van, de nem az egyetlen átalakulás; nem is érthetjük meg önmagában szemlélve. Gyakran előfordul, hogy a posztszocialista változásokat egy statikusnak leírt nyugat-európai állapothoz hasonlítjuk – de hát ott is minden „mozog".

[1] A cikk az Open Society Institute (Budapest) támogatásával 1996-ban készített „Social Changes and Urban Restructuring in Central Europe" c. tanulmány rövidített változata.

Az „átalakulás" a társadalmi fejlődésnek olyan különösen jelentős szakasza, amikor egyre több külső és\vagy belső nehézség zavarja a társadalom alapját jelentő gazdasági és társadalmi viszonyok újratermelését. Új gazdasági és társadalmi viszonyok jelennek meg és válnak általánossá, hol gyorsan, hol lassan, hol erőszakosan, hol békésen, s kialakítják az új társadalom működési rendszerét.

Ezek a – korántsem rövid – átalakulási időszakok az emberi történelem nagy korszakai.

Godelier szerint a jelenlegi világméretű átalakulás a kapitalizmus általánossá válásának utolsó szakaszát jelenti. Most válik mindenütt uralkodóvá a tőkés termelési mód által bevezetett áru- és pénzgazdaság a termelés és a csere szervezésének nem kapitalista formái felett (*Godelier,* 1987). A múlt század második felére a tőkés termelési mód csak az észak-atlanti térségben volt jellemző. Ez a térség, tehát a legkorábbi átalakulás térsége vált a világgazdaság centrumává. A centrum első perifériáján az átalakulás (a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet) a kereskedelmi kapcsolatok révén kezdett terjedni – ide tartozik, a mediterrán Európával együtt, Közép-Európa is. A második periférián a gyarmati vagy legalábbis teljes gazdasági alávetettség a centrumnak sokáig alig érintette a prekapitalista társadalmi és gazdasági viszonyait. Az 1970-es évektől e periférián – a fejlődő világban is – uralomra kerül a tőkés termelési mód, jelentős részben állami segítséggel és amerikai befolyással.

A periféria kapitalizálódása megváltoztatta a centrum helyzetét. A centrum a termelésben elvesztette korábbi előnyének jelentős részét, a tudásigényes ágazatok is kitelepülnek a korábbi perifériára, ahol a képzett munkaerő olcsóbb, a munkaadóval szolidáris, nincs igénye egy gondoskodó állam iránt. Különösen Európa viszonylagos hanyatlása szembeötlő (Észak-Amerika hatalmas belső piaca tompítja gazdaságának gyengülő versenyképességét), a gazdasági növekedés erősen lefékeződött, s állandósult a munkanélküliség magas aránya.

A közép-európai rendszerátalakulás sajátos módon csatlakozik ehhez a globális átmenethez. A közép- és kelet-európai félperiféria néhány évtizedre kitért a centrum kapitalizmusának nyomulásából, de most önként visszatér az akolba. A régi centrum, ahová csatlakozni szeretnénk, repedezik és süllyed. Be kell vallanunk, nemigen értjük, mi történt, s mi történik velünk. A társadalomkutatás még adós az átfogó válaszokkal.

Térségünkben tehát többféle átalakulás fonódik össze s hoz létre sajátos vonásokat. Az első természetesen az államszocialista rendszer megszűnése, a piacgazdaság és a politikai demokrácia megjelenése. A második az ipari városból a szolgáltató városba és az információs városba való átmenet. A harmadik pedig a globális átalakulásból adódó hatások; az a tény, hogy a posztszocialista városrendszert nemcsak az európai külső hatások formálják, mint történelme során mindig, hanem az összekötődő világgazdaság folyamatai is. Úgy tűnik, hogy a

globális folyamatok új városnövekedési szakaszt eredményeznek, melyben a gazdasági növekedés, főleg a gazdaság irányítása, a kultúra és a tudomány csúcsteljesítményei – két évtized dezurbanizációja után – ismét a nagyvárosokhoz kapcsolódnak.

Közép-Európa számára – több mint ezer éve – Nyugat-Európa a modell, ott keres mintát, onnan vesz át eszméket és intézményeket. Közép-Európa azonban önálló kulturális és történelmi régió, így Nyugat-Európához hol közeledett, hol távolodott, de azzal soha nem azonosult. Kérdés, hogy az integrálódó Európában erre képes lesz-e? Egyes vélemények szerint erre most erős esély nyílt, ha nem is valósul meg egy csapásra. Mások borúlátóbbak, s a városi szegénység gyors növekedése láttán a harmadik világba süllyedés lehetőségétől félnek. Én úgy vélem, hogy a nyugat-európai fejlődést nem lehet „elrendelni", s osztom D. Stark szkepszisét a recept után készült kapitalizmus megvalósíthatóságát illetően (*Stark,* 1992). Ám nem félek a harmadik világtól sem: a huszadik századi urbanizáció menete a régióban, az államszocialista időszakban is, 1989 után is megfelelt az európai periféria jellemzőinek. Feltehető, hogy a közép-európai régió – a belátható jövőben – az európai városrendszer egy sajátos alrendszere lesz, ahol – még ha a gazdasági hátrányok lecsökkennek is – a társadalom működése, az egyének értékválasztása nem lesz azonos a nyugat-európaival – ahogyan ez az Európai Unióba bekapcsolt mediterrán városrendszerről is elmondható. Ez a feltételezés azt is magában foglalja, hogy a közép-európai városrendszert alkalmasnak tartom az európai városrendszerhez való integrálódásra. A megőrzött másság nem feltétlenül hátrány, hanem kulturális érték is; nem kell az egész világnak az angolszász fejlődési modellt követni.

2. A szocialista urbanizáció jellemzői

Nézetem szerint a közép-európai urbanizáció sajátosságai csak részben következnek a negyvenöt év államszocialista rendszeréből. Jelentős hatása van az urbanizáció – Nyugat-Európához viszonyítva – megkésettségének.

A *megkésettség* következménye például, hogy a városhálózat jóval ritkább, mint Nyugat-Európában. A nagyvárosokat gyakran alacsony népsűrűségű, kevéssé fejlett területek veszik körül. Azután a megkésettségből következett a városi polgárság gyengesége, a városok egy részének rendies jellege még a XX. század első felében is. Nyugat-Európa feudalizmusa már a XIII. században meggyengült, s egy jelentős középkori urbanizációs hullámot indított el; Közép-Európában ez 500 évvel később következett be.

Azt le kell szögezni, hogy a megkésettség ellenére a városfejlődés térbeli formái inkább a nyugat-európai modellt követték, s semmiképpen sem hasonlí-

tottak a fejlődő országokéhoz. Ilyen további „nyugatias" hasonlóság volt a nagyvárosi népesség öregedése, a nagyvárosi növekedés lelassulása vagy – Budapest esetében – a csökkenés kezdete, a többgenerációs családok megszűnése, a városközpont elnéptelenedése és a központi lakónegyedek társadalmi eróziója. Nézetem szerint 1989-ben a közép-európai városhálózat erősen hasonlított a nyugati Közép-Európáéhoz.[2] A hasonlóságok a következő tényezőkkel magyarázhatók (*Enyedi,* 1992).

1. E hasonlóságok tükrözik az ipari forradalom utáni urbanizáció térbeli fejlődésének általános szabályait. Az iparosítás mindenütt elkerülhetetlenül hasonló térbeli következményekkel járt, mint amilyen a faluról városokba történő vándorlás, a népesség városi koncentrációja, az elővárosi fejlődés, a városhálózat kibővülése, a falvaknak városi vonzáskörzetekbe történő integrálódása.

2. A szocialista rendszer kezdetén, a szovjet példát követve a szocialista várostervezés ideológiai célokat fogalmazott meg: létre kívánta hozni az egalitariánus, kollektív életet élő szocialista várost. Az elég gyorsan kiderült, hogy a tervezés nem mindenható. A központi hatalom módosíthatja a spontán urbanizációs folyamatokat, de nem képes mesterségesen létrehozni egy elképzelt urbanizációs modellt. Így azután vagy a tervezési célokat igazították pragmatikusan a spontán folyamatokhoz, vagy az „érjük utol a tőkés Nyugatot" jelszó tette lehetővé a nyugati várostervezési elvek alkalmazását. A hasonló városfejlődés eleve hasonló megoldandó problémákat produkált.

3. Az egyének még egy diktatórikus politikai rendszerben is képesek részt venni az urbanizációs folyamatokban. Amikor lakást cserélnek vagy házat építenek, maradnak vagy elvándorolnak, elhatározzák, hogy gyermekeiket hol és milyen szakképzettségre taníttatják – befolyásolják településük fejlődését. A városi terek értéke közös európai kulturális hagyományokon nyugszik, ezért a szocialista időszakban sem változott meg alapvetően. A lakosság nem fogadta el az egalitariánus ideológiát, szeretett volna jó lakásban, társadalmi presztízst adó helyen lakni. A társadalom nem hivatalos s hatékony mechanizmust épített ki – valóságos „második urbanizációt" működtetett, hogy hagyományos értékeinek érvényt tudjon szerezni.

A szocialista időszak végére a közép-európai városrendszer a két világháború közötti állapothoz viszonyítva több vonatkozásban közelebb került a nyugat-európaihoz. Csökkent az a különbség, amely egy zömmel falusi településállomány preindusztriális városait egy urbanizált településállomány ipariszolgáltató városaitól elválasztja. Más vonatkozásban, a szocialista rendszer sajátosságaiból fakadóan, nőttek a különbségek.

[2] Nyugati Közép-Európa alatt Németországot és Ausztriát értem.

Az *államszocialista rendszernek* az urbanizációra gyakorolt sajátos hatásait az alábbiakban foglalhatjuk össze:

1. A kollektivista jelszavakat hangoztató totalitárius rendszer atomizálta, dezintegrálta a városi társadalmakat. Civil társadalom nem létezett; a szabadidő csoportos eltöltése kizárólag a pártállam által szervezett és ellenőrzött kulturális, sport- stb. szervezetek egy-egy helyi csoportjában volt lehetséges. A társadalmi szocializációnak a munkahely volt a fő helyszíne, ahol az állampolgárok ellenőrzése és „nevelése" könnyebb volt, mint a lakóhelyen (*Bőhm,* 1984). A társadalmi önszerveződésnek még a technikái is feledésbe merültek. Az egyházak társadalmi működését erősen korlátozták. A posztszocialista városban egy egyénekre bomlott, a saját maga által választott vezetőkkel szemben is bizalmatlan, kompromisszumokra alig képes társadalom próbál újjászerveződni.

2. Sajátosan alakult a társadalom belső szerkezete is. A szocialista rendszer bevezetése után csaknem mindenki állami alkalmazottá vált. Az elit kicserélődött – a szocializmus előtti gazdasági és politikai elit helyére egy új, kezdetben meglehetősen iskolázatlan, erősen politikai kötődésű elit lépett. Az elit pártfunkcionáriusokból, az állami nagyvállalati menedzserekből, állami hivatali vezetőkből tevődött össze. Az ideológia a társadalom egységesülését hirdette, valójában a gazdaság és a társadalom működésének bonyolultabbá válásával a társadalom rétegződése is egyre bonyolultabb lett, nőtt a különbség a fent és a lent között. A társadalom sok szempontból egalitariánus maradt; a szegénységet tompította a teljes foglalkoztatás, a hajléktalanokat befogadták a munkásszállók, az alapvető élelmiszerekhez s más elemi szükségletekhez mindenki hozzájutott.

Lengyelországban és Magyarországon az 1970-es évektől kezdve jelentőssé vált a városi második gazdaság, mely nemcsak jövedelemszerzési forrás volt, hanem előpolgárosodásra, szuverén gazdasági döntések gyakorlására, tőkeakkumulációra is lehetőséget nyújtott. A hivatalos társadalom mögött alakulóban volt egy párhuzamos, eltűrt újrapolgárosodó társadalom.

3. Túlzottan erős maradt a városok ipari jellege. A városhálózat bővülése eleve jelentős részben a vidéki ipartelepítéseknek volt köszönhető; nem az erős kereskedővárosok vonzották az ipart (ilyen kevés volt), hanem az ipar alakította át a falvakat városokká. Az ipari városból a szolgáltató városba való átmenet vontatottan haladt előre – bár határozottabban, mint Kelet-Európában – részben az ipar nagy foglalkoztatási igénye miatt,[3] részben a szolgáltatások nem piaci jellege és általános elmaradottsága miatt. A szocialista rendszer nem tudott túljutni a hagyományos ipari városon.

[3] Ez az ipar alacsony technikai színvonalával, költségekre való érzéketlenségével, az ipar kitüntetett politikai szerepével, az ipari vezetők nyomásgyakorló képességével magyarázható.

4. A városok fejlesztési forrásokhoz a központi költségvetés újraelosztása során jutottak hozzá. A fejlődés így nem belső forrásokból táplálkozott, a források mérete nem a városi gazdaság teljesítőképességétől, hanem érdekérvényesítő képességétől függött. A várospolitika fő célja az elosztó központok befolyásolása volt. Ennek különböző következményeit jegyezhetjük fel. Egyrészt, különösen erős volt a fővárosok érdekérvényesítő ereje, hiszen a centralizált szocialista államban minden stratégiai döntés – a gazdasági döntéseket is beleértve – a fővárosban működő párt- és állami intézményekben történt. A fővárosok szélsőséges növekedését viszont gátolta az a tény, hogy más városoknak, főleg a területi (megyei, vajdasági) központoknak és a jelentős ipari központoknak ugyancsak erős volt az érdekérvényesítő ereje, így a vidéki központoknak viszonylag kiegyenlített fejlődése jött létre. A nagy vesztes a faluállomány volt, ahová településfejlesztési forrás alig jutott, így fennmaradt a korai iparosításra jellemző falu/város dichotómia. Ezt még külön erősítette az infrastruktúra-fejlesztés tartós elhanyagolása,[4] amelynek során csak az ipar működtetéséhez alapvetően fontos közlekedési, energetikai és lakás-infrastruktúra készült el. A falusi térségek a regionális infrastruktúra-fejlesztés tekintetében is hátrányt szenvedtek. Ily módon 1989-ben az összes népesség 35–40%-át kitevő falusi lakosság jelentős hátrányokat szenvedett.

5. A szocialista gazdaságok zárt nemzetgazdaságok voltak; a határokat átlépő gazdasági, kulturális s más kapcsolatokat államközi egyezmények szabályozták. Ezáltal a városok is be voltak zárva nemzeti terükbe, csak azon belül alakulhatott ki vonzáskörzetük, csak saját vidékükről fogadtak bevándorlókat, országokon belül tervszerűen kijelölt hierarchiákba rendeződtek – pedig a közép-európai városokban hagyományos volt a multikulturális élet. A térség városai kimaradtak az európai városversenyből is, melynek során az európai városoknak különböző szintű és specializációjú csoportjai alakultak ki.

6. A szocialista városfejlődésnek volt néhány, az épített környezetre és a városi tér használatára vonatkozó sajátos hatása is. Ez esetben is találkozhatunk század eleji térformák konzerválódásával. Ilyen például az elővárosi fejlődés, amelynek során megmaradt a városkörnyéki községek félrurális jellege és a naponta munkába járó munkások nagy aránya. A középosztálybeliek elővárosokba települése elmaradt, legalábbis látszólag. Valamennyi nagyvárosban törekedtek a környező községek igazgatási bekebelezésére – a nagyobb népességszám előnyt jelenthetett a forráselosztásnál –, így a belső elővárosi gyűrű a városhatáron belülre került. Ilyen régies jelenség a városközpont lakóhelyértékének részbeni megőrzése, a viszonylag kis kiterjedésű üzleti negyed s annak összekeveredése a bevásárlóközponttal. Ilyen a vegyes ipari lakóövezetek része,

[4] Az ehhez szükséges költségvetési forrásokat a krónikusan rossz hatékonyságú gazdaság támogatására fordították.

a munkásnegyedek fennmaradása. Mondhatnánk, hogy megállt az idő: a szocialista modernizáció oly kizárólagosan az iparosítással törődött, hogy ezzel végül is egy eltűnt korszakot, az ipari forradalmat utánozta. Ám a változatlan formák mögött megváltozott a tartalom. A munkások nem azért költöztek az elővárosokba, mert nem tudták megfizetni a nagyvárosi lakbéreket, hanem mert kiszorultak az állami lakáselosztásból, esetenként még letelepedési korlátozásokat is el kellett szenvedniük. A központi üzletnegyed azért maradt kicsiny, mert a tervgazdaság nem igényelt pénzintézeteket s más üzleti szolgáltatásokat. Vagy, hogy egy új, Nyugat-Európával párhuzamosítható jelenséget idézzek: a városközpont közeli belső lakónegyedek slumosodását nem a középosztály kiköltözése és az ingatlanspekuláció okozta, hanem az állami tulajdonú lakóházak karbantartásának elhanyagolása, fizikai leromlása, a rossz minőségű lakások kiutalása sokgyermekes szegény családoknak.

Volt azután a szocialista időszaknak markáns városszerkezeti lenyomata is. Ilyenek a nagy lakótelepek, melyekben a lakosság jelentős hányada lakik. Nagy lakótelepek Nyugat-Európában is épültek, ám fő céljuk a városba bevándorlók s a szerény jövedelműek megfelelő lakáshoz juttatása volt; karrierjük negyed százada be is fejeződött. Közép-Európában azonban a közelmúltig a telepszerű építkezés volt a városi lakásépítés fő formája. A lakásokat a helyhatóságok osztották szét, részben rászorultság, részben érdemek szerint. A lakásokhoz nemcsak szegények jutottak, az elosztás során nem jött létre társadalmi szegregáció. Az 1970-es évektől azonban, főleg Lengyelországban és Magyarországon, korlátozottan megjelent a lakáspiac, a tehetősebbek, főleg az értelmiségi foglalkozásúak a magas lakóhelypresztízsű területeken vásároltak vagy építettek lakást, s megkezdődött a lakótelepek társadalmi hanyatlása. Érdekes megjegyezni, mint erre már utaltam, hogy a lakóterületi szegregáció az egalitariánus társadalomban sem tűnt el, a lakcím továbbra is többé-kevésbé megfelelt a társadalmi státusnak.

Ilyen volt a közép-európai városrendszer a rendszerátalakulás kezdetén: hasonló is a nyugat-európaihoz, különbözött is tőle. Korábban leszögezett véleményem szerint a hasonlóságok alapvetők: régiónk városai részét képezik az európai városrendszernek. Az 1989 óta bekövetkezett változások tovább erősítették a hasonlóságokat. E változások közül az alábbiakat tartom a leglényegesebbeknek:

- a településrendszer piaci integrációja, növekvő egyenlőtlenségek,
- a városi gazdaság átalakulása,
- a helyi önkormányzatok létrejötte,
- a lakáspiac kialakulása,
- a városi társadalom átalakulása,
- az épített környezet átalakulása,
- a határon túlnyúló kapcsolatok, a nemzetközi városverseny.

3. A rendszerátalakulás városi vonatkozásai

3.1. A településrendszer új integrációja, növekvő egyenlőtlenségek

A rendszerátalakulással szétfoszlott a korábbi állam által szervezett kapcsolati háló, melyet részben piaci kapcsolatok pótoltak. A piac azonban differenciált, élesen felszínre hozott régen lappangó különbségeket, méghozzá a gazdasági visszaesés körülményei között, amikor a lemaradás nemcsak a szolgáltatások nehezebb elérhetőségét, hanem munkanélküliséget, alapvető megélhetési gondokat jelentett. A rendszerátalakulással járó változásokhoz a településeknek maguknak kellett alkalmazkodniuk, az állam kiegyenlítő, gyámolító szerepe nagyon visszaszorult. A tanácsokat felváltó helyi önkormányzatok – az önállóság édességét élvezve – vonakodva, korlátozott eredménnyel hoztak létre olyan közszolgáltatási településközi – kistérségi – kapcsolatokat, melyeket a közszolgáltatási intézmények hatékony működtetése megkívánt volna. (A helyi önkormányzatok működésére még visszatérünk.)

A települések közötti piaci integrációt a privatizált állami gazdaság és a gyorsan bővülő új magángazdaság, valamint a közszolgáltatások részbeni piacosodása mozgatja. Hatalmas energiát szabadított fel, s látványos településfejlődéshez vezetett a települési adottságok s előnyök kihasználási lehetősége. Ugyancsak látványosan mutatkozik meg a versenyképesség hiánya A települési különbségek első renden a helyi társadalom alkalmazkodóképességén, másrészt földrajzi fekvésén (kommunikációs kapcsolatok, dinamikus központok közelsége) múlnak. A földrajzi differenciáltság ezért is jóval nagyobb, mint korábban: nemcsak régiók szintjén mutatkozik, hanem a településrendszer bármely részén kiemelkedhetnek megújulni képes központok, elmaradtnak ítélt térségeken belül is, melyeket a többi – gyakran távoli – dinamikus központhoz fűz a piaci integráció, s így meggyengülhetnek a hagyományos „város és vidéke" kapcsolatok, legalábbis a piaci szférában.

3.2. A városi gazdaság átalakulása

A helyi gazdaság létrejötte hatalmas változást jelent az állami tulajdonú gazdasággal szemben. Az államszocialista rendszerben, egy adott városban működő termelő- vagy szolgáltatóvállalatok tevékenységi irányát, fejlesztését, gazdasági kapcsolatait távoli vállalati vagy igazgatási központokban döntötték el.[5] Hely-

[5] A cseh privatizáció, az úgynevezett utalványprivatizáció valamennyi állampolgár számára lehetővé tette a privatizációban való részvételt. A korábbi állami vállalatok tulajdoni többsége kisrészvényesekhez került; a részvénycsomagokat befektetési alapok kezelik, melyek állami

ben csak technológiai döntéseket hozhattak. Azonos településen működő állami vállalati telephelyek között sem volt üzleti kapcsolat – különösen, ha különböző vállalati központhoz vagy minisztériumhoz tartoztak. A hivatalos kapcsolatok hiányát az informális személyi kapcsolatok szövevénye pótolta – a vállalati menedzsment általában részt vett a település irányításában. Ennek fejében – amennyiben jó személyes viszony volt a menedzsment és a helyi politikai vezetés között – a vállalatok részt vettek a közszolgáltatások finanszírozásában, vagy maguk nyújtottak közszolgáltatást. Ez az „ipari paternalizmus", főleg kisebb városokban vagy az új városokban, jelentős szerepet játszott a közszolgáltatások fenntartásában.

Mind a nagyvárosok, mind a kis- és középvárosok gazdasági szerkezetében kitüntetett szerepet játszott az ipar. A nagyvárosokban voltak a vállalati központok, s az oktatás, kutatás, kultúra központjai – ám (nem piaci körülmények között) az üzleti szolgáltatások a nagyvárosokban sem voltak fejlettek. A nagyvárosokban az 1970-es évektől tapasztalható volt az ipar kiszorulása, ám ez legfeljebb a statisztikai adatok szintjén hasonlított a nyugati nagyvárosok dezindusztrializációjához. A szocialista nagyvárosokban az állandóan a foglalkoztatás növelésére törekvő, a piaci és költségvetési korlátokat alig ismerő állami nagyipar egyszerűen nem talált már szabad munkaerőt, s ezért épített telephelyeket a munkaerő-felesleggel rendelkező falusi régiókban. Ezt a területi kiegyenlítésre törekvő regionális politika is támogatta. A kitelepülésnek tehát nem voltak hatékonysági szempontjai.

A rendszerátalakulás folyamatában a helyi gazdaság fokozatosan jött létre, annak függvényében, hogy az egyes országokban mennyire haladt előre a gazdaság privatizációja vagy az állami tulajdonú gazdaság átalakulása s beilleszkedése a piacgazdaságba.

A városi gazdaság jelenleg a következő elemekből áll:

A többségi vagy teljesen állami tulajdonú gazdaság, mely – bár többnyire ma is hozzá tud jutni költségvetési támogatásokhoz – kénytelen a piaci versenyhez alkalmazkodni, s ezt első – legegyszerűbb – lépésként a foglalkoztatás csökkentésével kezdi meg. A jelentős állami nagyvállalatokkal jellemezhető városokban – melyek a szocialista rendszerben sok előnyt élveztek – számottevő foglalkoztatási gondok jelentek meg.

---

bankok többségi tulajdonában vannak. Ezzel a formális privatizáció mellett a konzervatív kormány megőrizte a gazdaság állami irányításának lehetőségét, s élt is vele: a vállalatok túlfoglalkoztatása alacsonyan tartotta a munkanélküliséget, a központi bérszabályozás pedig az inflációt. Valószínűnek tartom, hogy Csehországban hamarosan eljő „az igazság órája", s a transzformációs költséget a cseh gazdaság és társadalom is megfizeti, talán előnyösebb feltételek között, mintha e költséget – a lengyelekhez és a magyarokhoz hasonlóan – 1990-től kezdte volna megfizetni.

Az állami tulajdonú nagyvállalatok tulajdonosi szerepét állami igazgatási szervezetek Magyarországon az ÁPV Rt. – gyakorolják. Az állami tulajdonú gazdaság tehát továbbra is központilag irányított, de beépül a helyi piacgazdaságba; többnyire jelentős piacvesztést szenvedett a KGST-piac megszűnése után. A jelenleg is többségi állami tulajdonú vállalatok egy része a hadiiparhoz tartozik, jövőjük eléggé bizonytalan. Külföldi piacrészesedésük jelentős, ezzel a nemzetközi településkapcsolatokat erősítik. A helyi magángazdasággal ritkán építenek ki beszállítói kapcsolatokat.

A helyi magángazdaság. A helyi magángazdaság zömmel egyéni vagy néhány főt foglalkoztató kisvállalkozóból áll. Nagy szerepe van a helyi gazdaság felépítésében. Ez a nagy szerep a következőkkel magyarázható:

- a helyi gazdaság közvetlenül és tartósan érdekelt a településfejlődésben;
- a helyi magángazdaságon belül kialakuló kooperációs, beszállítói kapcsolatok a gazdaság egészét élénkítik, a helyi piacot bővítik;
- a helyi magángazdaság jelentős része a szolgáltatásokban működik, mely nehezebben települ át máshová, mint a termelő tevékenységek;
- a helyi magángazdaság tulajdonosainak többsége helybeli lakos, aki családi stratégiáit a településen belül tervezi meg, így személyében is érintett a település fejlődésében.

A letelepült többségi vagy kizárólagos külföldi tulajdonú gazdaság. Ennek is több formája létezik, melyeknek különböző hatásuk van a településközi kapcsolatokra. Megjegyzendő, hogy jelentős mennyiségű külföldi tőke Közép-Európában csak a magyar településhálózatban van jelen, csak Magyarországon van általános hatása. Másrészt, mindegyik közép-európai országban a külföldi tőke nagyon szelektíven települ – viszonylag kevés település rendelkezik számottevő vonzással –, gyakran szigetszerűen összpontosul a településhálózatban.

Legnagyobb hatása a transznacionális társaságok befektetéseinek van. A befektetést befogadó települések ennek révén közvetlenül bekapcsolódnak a világgazdaságba; tőkeerejük révén gyors műszaki fejlesztésre képesek. Egy transznacionális befektető sikeres működése a legjobb referencia egy város részére, a városmarketing fontos eleme lehet. A transznacionális nagyvállalat letelepülése a településkörnyezet iránti igényességet is növeli, s egyben keresletet jelent magasan kvalifikált munkaerőre is.

A transznacionális vállalatok jelenlétének vannak azonban veszélyei is. Tőkeerejüknek köszönhetően teljesen kiszoríthatják a piacról a hazai vállalatokat. A termékfejlesztést a legfejlettebb országokban lévő kutatólaboratóriumokban végzik, nincs szükségük a helyi ipari kutató intézetekre. Ha a vonzó előnyök – ez általában a jól képzett munkaerő olcsósága – csökkennek, a termelést

áthelyezhetik egy másik országba. E veszélyek ellenére jelenlétüket a helyi gazdaság egyik legfontosabb modernizációs tényezőjének tartom.

Sajátos jelensége Közép-Európának, hogy nagy számban vannak jelen külföldi családi kisbefektetők is. Ezek egy része korábbi, visszatérő emigráns, más részük a határ közelében lakó osztrák vagy német kisbefektető. Ez utóbbiak gyakran a közép-európai országok nyugati határának közelében maradnak. Esetükben a személyes tapasztalatok adják a legfontosabb gazdasági információkat.

A többféle tulajdonú, többféle térkapcsolattal rendelkező és jelentős mértékben helyi autonóm döntések által irányított lokális gazdaság kialakulásával kapcsolatban a városi gazdaság szerkezeti átalakulása is végbemegy. A szerkezeti átalakulás első szakasza igen fájdalmas, az ipari foglalkoztatás csökkenésével jár. Így volt ez egy évtizeddel korábban a tőkés Európa perifériáján is.

Valószínűleg hasonló folyamatokra számíthatunk Közép-Európában is. Az 1989-ben bekövetkezett nagy ipari visszaesés csak két-három évig tartott, s azóta újra megindult az ipari növekedés. A gazdasági növekedés azonban nem jár együtt a foglalkoztatás bővülésével; a verseny a termelékenység növelését kívánja. Az ipar földrajzi koncentrációja nem oly erős, mint a tőkés Európa perifériáján; Közép-Európában több a hagyományosan erős ipari régió, mint a mediterrán Európában vagy Írországban. Melyek lesznek az ipar új vezető ágazatai? A választól függ leendő földrajzi elhelyezkedésük is. Pontosan még nem mondható meg, mely iparágak a legversenyképesebbek – az európai versenypozíciók is, változnak. Valamennyi iparágban lehetnek versenyképes termékek vagy szakmakultúrák. Úgy vélem, hogy a városi gazdaságok részbeni újraiparosodása fog bekövetkezni. A hagyományos nehézipari központok aligha kerülhetik el lesüllyedésüket, de a feldolgozóipari városok ipari struktúraváltása sikeres lehet. Közép-Európa a kontinens legfejlettebb területeiről kitelepülő ipar befogadója lehet.

A gazdasági szerkezetváltásnak fontos eleme a szolgáltató szektor kibővülése. Ez a sokáig elhanyagolt ágazat bővítheti elsősorban a foglalkoztatást. A legelmaradottabbak az üzleti szolgáltatások, s e téren csak fokozatos, a piacgazdaság megszilárdulásával párhuzamos előrehaladás lehetséges. A felső szintű üzleti szolgáltatásokban erős nagyvárosi koncentráció várható. A nemzetközi, nagytérségi hatókörű szolgáltatások csak egy-két európai versenyképességű nagyvárosban jelenhetnek meg.

A helyi gazdaság kialakulása azt jelenti, hogy a városok fejlődése elsősorban gazdasági teljesítőképességüktől függ. A várospolitikának is ezt kell első renden elősegítenie.

3.3. A helyi önkormányzatok létrejötte

A helyi önkormányzatok létrejötte a tanácsrendszer helyett rendkívül jelentős esemény a városfejlődés szempontjából. A posztszocialista országokban csak a cseh, lengyel és magyar önkormányzati törvény biztosítja a hatalmi decentralizációt, a kormányzati szubszidiaritást.

Európában a helyi önkormányzatnak többféle típusa alakult ki (*Bennett,* 1993). A közép-európai leginkább a francia modellnek felel meg, melyben a választott helyi testület erős központi ellenőrzés alatt áll (akár úgy is, hogy a polgármestert is a kormány nevezi ki). Az új helyi önkormányzatokban érvényesül a közvetlenül választott törvényhozó hatalom (a testületek) és a végrehajtó hatalom (a többnyire szintén közvetlenül választott polgármester illetve hivatala) hatalmának szétválasztása.

A helyi önkormányzatok létrejöttének egyik hatása a falusi községek megerősödése. Ennek egyik jele, hogy az 1960-as, 1970-es évek közigazgatási összevonásai felbomlottak. Ezeket az összevonásokat a központosító kommunista hatalom önkényének tulajdonították (jóllehet, a közigazgatási munka korszerűsítése egy sor demokratikus európai országban is közigazgatási összevonásokat eredményezett), ezért a helyi önkormányzatról szóló új törvények az elemi településszinten hozták létre azokat. A községek száma Magyarországon megkétszereződött 1989 és 1993 között, Csehországban egyharmaddal nőtt. Szlovákiában és Lengyelországban nem változott, bár Szlovákiában így is kicsik a községek (kétharmaduk ezer lakosnál kevesebbel rendelkezik). E dezintegrálódást a helyi önkormányzatoknak a regionális és a központi kormányzatokkal szemben történelmi tapasztalatokon nyugvó mély bizalmatlansága ösztönözte. Ez azonban csapdának bizonyult: a községek kicsiny mérete éppen a valóságos decentralizációt akadályozza.

Mindenütt viták tárgya a helyi kormányzatok feletti, regionális kormányzat kérdése. 1989 előtt a regionális kormányzat a központi hatalom karjaként jelent meg a községek számára, ezért 1990-ben nem hoztak létre regionális önkormányzatokat. Mivel nyilvánvaló, hogy regionális közszolgáltatásokra szükség van, a másodfokú bíróságoktól a szakiskolákig, az irracionális, érzelmi alapú dekoncentráció ez esetben is a visszájára fordult: a regionális közszolgáltatásokat a központi kormányzat hivatalai látják el, tehát a centralizáció erősödött. Csehországban és Szlovákiában folynak a viták a választott területi kormányzatról; Lengyelországban 1993-ban be kívánták vezetni, ám a kormányváltozások megakadályozták. Csupán Magyarországon eredményezett az önkormányzati törvény 1994. évi módosítása egyféle regionális, decentralizált kormányzatot, ám a viták itt sem szűntek meg, s a jelenlegi forma bizonyára nem végleges.

A közép-európai önkormányzati működés egyik nagy ellentmondása, hogy a helyi önkormányzatoknak igen sok a feladata, általában nagy a döntési kompetenciája, ám csekély a saját erőforrása. A helyi adók csak Lengyelországban játszanak említésre méltó szerepet (a helyi költségvetés egynegyede), egyebütt 10% (Magyarországon 5%) alatt maradnak. Így hát továbbra is erős a központi költségvetéstől való függés.

Végezetül megemlítjük, hogy a fővárosok helyi kormányzata általában speciális, működésüket gyakran külön törvény szabályozza. A fővárosok esetében két sajátos probléma jelentkezik. Az egyik a fővárosi és a kerületi önkormányzatok viszonya. Budapesten a fővárosi és a 23 kerületi önkormányzat egyenrangú, de pl. a városban maradó személyiadó-bevételeket a fővárosi önkormányzat osztja szét a kerületek között, ami sok vita forrása. Az a tény, hogy a szociális lakásállomány a kerületek tulajdona, lehetetlenné teszi egy fővárosi lakáspolitika kimunkálását. Varsót a hét kerületi önkormányzat igazgatja, a fővárosi önkormányzat gyengébb, mint Budapesten. A másik probléma, hogy a főváros és agglomerációjának önkormányzatai között a kooperáció még nehezebb, mint más városok esetében. A főváros és a központi kormányzat kissé összeolvad a helyi kormányzatok szemében, így a fővárossal szembeni bizalmatlanság különösen erős. Ez az összeolvadás nemcsak látszat, a fővárosok gazdasági és politikai jelentősége kiemelkedő, városfejlesztési szükségleteik is nagyok, és könnyebben tudnak közvetlen költségvetési forráshoz jutni, mint a vidéki városok.

3.4. A lakáspiac kialakulása

A lakáspolitika jelentősen befolyásolja a városfejlődést. A lakásrendszert Európában mindenütt a piaci folyamatok és az állami szabályozás keveréke formálja. A szocialista lakásmodellben az állami szabályozásé az uralkodó szerep, s a piac jelentéktelenné zsugorodik. A lakásépítés része a központi tervezésnek, s az állami tulajdonú lakások elosztása az igénylők között is az állam (tanácsokon vagy állami vállalatokon keresztül végrehajtott) feladata. A városok népességnövekedése nagyrészt attól függött, hogy milyen méretű állami lakásépítésre tettek szert. A magánépítkezések jelentősek maradtak – már csak az állami lakásépítkezésből gyakorlatilag kirekesztett falusi lakosság jelentős aránya miatt is –, de a piac korlátozott s ellenőrzött maradt. Az államszocialista időszak végére, 1990-re a köztulajdonú bérlakások aránya Közép-Európában mindössze 28%-ot tett ki, és a lakások 49%-ában a tulajdonos lakott (a többi szövetkezeti és vállalati lakás volt). Az egyes országok között nagyok voltak a különbségek, Magyarországon, a piacgazdaság úttörő országában a lakások 77,5%-a volt ma-

gántulajdonban 1990-ben.[6] A rendszerátalakulással megjelenő privatizáció gyakorlatilag csak a nagyvárosokban volt jelentős hatású, ott, ahol nagy értékű lakásvagyon jutott magántulajdonba.

A szocialista lakásmodellről kevés jó szó esik. Ellentmondásait számos szerző elemezte. A közvélemény jelentős lakáshiányt érzékelt, mivel köztulajdonú bérlakáshoz nagyon nehéz volt hozzájutni, s ezek normák szerinti mérete eltért a tényleges lakásigényektől. *Hegedűs* és *Tosics* (1996) azonban úgy véli, hogy a közép-európai gazdaság teljesítőképességéhez mérten a lakáshelyzet nem is volt rossz. Ha ugyanis a közép-európai lakáshelyzetet a hasonló egy főre jutó bruttó nemzeti terméket előállító országokéhoz hasonlítjuk (amilyen pl. Görögország, Törökország, Mexikó, Chile, Dél-Korea), akkor a lakáshelyzet mutatói[7] kifejezetten kedvezőek, s közelebb állnak Nyugat-Európához, mint a hasonló gazdasági teljesítőképességű országokhoz.

A lakáspiac kialakításának első feltétele az állami tulajdonú lakásállomány részbeni magánkézbe adása volt. Ennek első lépéseként az állami lakástulajdont önkormányzati tulajdonná alakították át, s a privatizálást a helyi önkormányzatok hajtották végre, számos helyi változattal. A magánosításnak két fő formája van: a restitúció, azaz az államosítás idején meglévő tulajdonosnak való visszaadás, és a lakás eladása a benne lakó bérlőnek. A restitúció intézményét Magyarország egyáltalán nem alkalmazta, Szlovákiában és Lengyelországon kivételes maradt, s csak Szlovéniában s főleg Csehországban volt jelentős.[8] A restitúció eléggé komplikált volt, eleve csak az államosításkor s most is bérlakásokként használt ingatlanokra vonatkozott, s komoly érdekkonfliktusok keletkeztek a régi-új tulajdonos s a bennlakó bérlők között, melyek feloldásához állami szabályozásra s költségvetési támogatásokra volt szükség. Magyarországon a bérlakásállomány 40%-át, Szlovéniában 70%-át adták el a bérlőknek; egyebütt ez jelentéktelen volt. Így hát 1994 végére az 1990-ben állami tulajdonban lévő bérlakásállomány Csehországban és Szlovákiában túlnyomórészt köztulajdonban maradt – Szlovéniában 28%-ra, Magyarországon 60%-ra csökkent arányuk.

A bérlakás-privatizáció első fázisa elsősorban politikai megfontolásokat követett, s nem volt része egy átfogó lakásstratégiának. Magyarország és Szlovénia erősen piacorientált megoldást követett, Csehország és Szlovákia megőrizte a közösségi tulajdon dominanciáját, Lengyelország helyzete a két csoport közötti. Ennek hatása az új lakások építésében is megmutatkozik. Mivel az állami,

[6] A nagyvárosokban magasabb volt a bérlakások aránya a teljes lakásállományból: Budapesten 54%, Prágában 59%, Varsóban 45%.

[7] Pl. az egy főre jutó lakóterület, az egy lakóhelyiségben élők száma, az 1000 főre jutó lakás, a lakbér aránya az átlagjövedelemből.

[8] A posztszocialista országok közül a balti köztársaságokban volt a legmagasabb az államosítás előtti tulajdonosnak visszaadott lakások aránya (az 1990. évi lakásállomány 7%-a).

illetve önkormányzati lakásépítés mindenütt erősen visszaesett, a magántőke bérlakásépítése csak Magyarországon és Szlovéniában jelentős, s az épített lakások átlagos mérete (101, illetve 102 m^2) is jóval nagyobb, mint a másik három országban.

A lakásszektor természetesen része a közép-európai gazdaság egész fejlődésének. Nemcsak beilleszkedik a makroökonómiai folyamatokba, hanem nagy hatással van egy sor gazdasági ágra is. A lakáshelyzet társadalmi jelentősége közismert. A fő teendő most a lakáspiac intézményi rendszerének – a lakáshitelezésnek, a hatékony fenntartásnak és felújításnak, a szociális támogatások formáinak és forrásainak – megteremtése. A „piaci" alcsoportban – Magyarországon és Szlovéniában – a fő kérdés, hogy hogyan fog működni a széles lakástulajdonosi szektor (hogyan fedezi a felújítási s fenntartási költségeket), s milyen mértékben s formában kell az államnak (vagy a helyi önkormányzatoknak) piackorlátozó beavatkozásokkal élni a szociális egyenlőség érdekében? A másik három országban az az alapkérdés, hogy követik-e az első csoport bérlakás-privatizációját, vagy megtartanak-e egy számottevő nem piaci lakásszektort? S ha igen, megpróbálják-e hatékonyan működő nonprofit szektorrá szervezni, vagy megtartják-e a nagy állami szubvenciót igénylő, államilag ellenőrzött résznek a lakásrendszeren belül?

3.4. A városi társadalom átalakulása

A városi társadalom átalakulása részben a rendszerátalakulás közvetlen következménye. Ilyen az új elit kialakulása és a nagy városi marginális osztály (urban underclass) létrejötte. Az átalakulás másik vonala – sajátosságokkal – követi az ipari városból a szolgáltató városba való átmenet szabályait.

Az új elitnek kevés a valóban új tagja. A gazdasági elitet alkotó vállalkozói, magas jövedelmű technokrata és szabad foglalkozású értelmiségi réteg jó része a szocialista elitnek is tagja volt, bár azon belül másutt foglalt helyet. A vállalkozók zöme a korábbi politikai elitből, az ellenzéki értelmiségiekből és a technokrata értelmiségből rekrutálódott. Kivételes eset – főleg a nagyvárosokban – a sikeres vállalkozóvá vált munkás. A politikai eliten belül is kevés az új arc, bár a régi arcok egy része kutatóintézetekből vagy irodalmi körökből volt ismerős. Az elit cserélődése összefüggött a generációváltással: sok olyan fiatal került be az elitbe, főleg az új, tudásigényes foglalkozásokban, aki a szocialista rendszerben még nem volt aktív korú. A személyes összefonódások ellenére, jellegét tekintve erősen elválik egymástól a politikai, igazgatási és az intellektuális elit és az új tőkésosztály.

Weclawowicz szerint az új tőkésosztály öt csoportból rekrutálódik (*Weclawowicz,* 1992). Az első a kommunista nómenklatúra, melynek egyes tagjai – mind a párt- és állami apparátusból, mind az állami gazdasági menedzsmentből – sikerrel konvertálták korábbi hatalmi helyzetükben szerzett személyi kapcsolataikat és információs monopóliumukat tulajdonná és vagyonná. A második az általában jól képzett „self-made men"-csoport, akik gyorsan sikeressé tudták tenni vállalkozásaikat. A harmadik az állami alkalmazott szakértők egy csoportja, akik tanácsadó cégekkel is rendelkeznek, információikat és döntési hatalmukat magánvállalataik felvirágoztatására tudják fordítani. A negyedik csoport szellemi innovációkra alapozza vállalkozását: software-házak, műszaki innovációt bevezető cégek működnek így korábbi kutatók, műegyetemi tanárok tulajdonában. Az ötödik csoport vállalkozói már a szocialista időszakban működtettek kisvállalkozásokat, s ezeket sikeresen bővítették az új körülmények között. Az új tőkésosztály működésének egy részét a fekete- vagy szürkegazdaságban fejti ki.

A középosztály is a szocialista társadalom különböző csoportjaiból szerveződik. Nagyobb részük értelmiségi foglalkozású, gyakran állami alkalmazott, esetenként szerény tőketulajdonnal. A munkásosztályból csekély a mobilitás a középosztályba – hiányzik a tőke, a szakismeret, s főleg a vállalkozó kedv: továbbra is igénylik az állami paternalizmus megszokott kényelmét.

Az alsó osztály aránya jelentős. Ide tartozik a pozícióit vesztő munkásosztály, mely pozíciókat az ipari termelés nagy visszaesése és az ipari szerkezetváltás ingatta meg. Ide csúszik le a középosztály egy része: rosszul fizetett értelmiségiek (pl. tanítók), s nyugdíjuk értékét vesztő időskorúak. Az alsó osztályból is van lecsúszás a marginalizálódó városi szegénységbe, akik a rendszerátalakulás fő vesztesei, s akik tömeges megjelenése a nagyvárosokban a városi átalakulás leginkább sokkoló hatású tartozéka. A városi szegénység két nagy csoportját az ún. kisnyugdíjasok vagy szociális segélyből élő időskorúak és a szakképzetlen munkások adják. A szocialista állami nagyvállalatok igen nagy számban foglalkoztattak szakképzetlen munkásokat, akik javarészt a falusi régiókból vándoroltak a városokba Jelentős részüknek városi lakása sem volt, munkásszállásokon laktak, falusi kötődésük részben megmaradt. Az ipari szerkezetváltás és a privatizáció első vesztesei ők voltak, tömegesen vesztették el gazdasági szempontból felesleges állásaikat. Egy részük visszatért falura, ahol a falusi munkanélküliek számát gyarapítják, és legalább élelmiszer-önellátásra törekednek. Más részük – az új falusi bevándorlókkal és az illegális külföldi bevándorlókkal együtt – hajléktalanná vált. A hajléktalanság éppen a dinamikus nagyvárosokban a legelterjedtebb, ezekben remélhető leginkább az alkalmi munkához jutás. A nyugati nagyvárosok marginális csoportjaitól eltérően a közép-európai hajléktalanok között vannak lakásukat valamiért – akár válás okán – elvesztett alsó

középosztálybeliek is, akik új lakást nem tudnak szerezni, rövidesen munkanélkülivé válnak, marginalizálódásuk csak ritkán állítható meg.

A társadalmi polarizáció növekvő térbeli szegregációban is kifejeződik. A legvilágosabb az elit elkülönülése a legvonzóbbnak tartott városnegyedekben. A vonzás többféle lehet: a kellemes természeti környezet, a felújított városközponti lakóövezetekben a hagyományos városi élet fórumainak, kulturális rendezvényeinek közelsége vagy egyszerűen a szomszédság az elit más tagjaival. A szegények városon belüli megjelenése kevésbé markáns – a drága villanegyedek kivételével mindenütt jelen lehetnek kisebb-nagyobb koncentrációban, részben a lakótelepeken, részben a régi lakóövezetek leromlott állagú bérházaiban, a régi munkásnegyedektől a városközpontig. Az elmúlt évtizedek csekély lakásmobilitása következtében igen erős a demográfiai elkülönülés: a nyugdíjasháztartások koncentrációja a városközpont régi lakóterületein.

3.5. Az épített környezet átalakulása

Az épített környezet lassan változik ugyan, ám e változások gyakran mégis látványosak. Ez különösen így van a nagyobb városokban, ahol az üzleti szektor és a vállalkozói réteg erősödése számottevő volt.

Az épített környezet átalakulását három funkcionális változás vezérli: a kereskedelmi terek kibővülése, az ipari zónák átalakulása, valamint a lakásépítés jellegének változása. A városképet egy új, kiforratlan esztétizmus is formálja, melyben kaleidoszkópszerűen kavarog az amerikai bevásárlóközpontok harsánysága, az újra felfedezett közép-európai elegancia, nemzeti stíluselemek és a szocialista korszak építészeti sivársága. Az új bankszékház mellett hámló vakolatú bérház düledezik, a földszinti üzlethelyiségek csillogása különös kontrasztban áll a felettük lévő elhanyagolt lakásokkal.

Az épített környezetet gazdagítják a jó minőségű lakásépítkezések. Ezek a városokban elszórtan jelentkeznek, a magas presztízsű lakóterületek foghíjain; helyenként a városközpontok rehabilitációja – a vele járó dzsentrifikációval – is megindult. Felgyorsult a szuburbanizáció folyamata is. A lakótelep-építkezések viszont befejeződtek. Mivel a legtöbb város lakossága az 1960-as és 1970-es években gyorsan növekedett, sokan laknak a nagy lakótelepeken, melyek felújítása és társadalmi rehabilitálása a következő évtizedek egyik nyomasztó feladata lesz.

Az állami ipar privatizációja és gyors hanyatlása következtében sok régi ipari épület vált üressé, főleg Magyarországon, ahol az állam nem védte meg versenyképtelen vállalatait a csődtől. A régi ipari területek rehabilitációja érdekes várostervezési feladat; a tőkehiány még nem engedett meg nagyszabású fej-

lesztéseket Az egykori ipari épületek zöme raktározásra, kis ipari vállalkozások befogadására szolgál, diszkontáruházaknak ad helyet. A közelmúltban nyílt meg Közép-Európa első két nagyméretű bevásárlóközpontja Budapest ipari övezetében, egy lebontott gyár helyén, illetve egy volt szovjet laktanya épületeit felhasználva.

3.6. A határon túlnyúló kapcsolatok: a nemzetközi városverseny

A rendszerátalakulás megszüntette a szocialista korszak bezártságát, mely a nemzeti településrendszerek fejlődését egymástól elszigetelte. A határok megnyílása utat nyitott a globális gazdasági folyamatok közvetlen behatolására, ezzel a belső – nemzeti – városverseny is új feltételek közé került.

A határok új szerepe módosította a városhierarchiát A határ menti városok évtizedekig hanyatlásra ítéltettek; 1990 óta egyes határszakaszokon (főleg az EU-val érintkező területeken) gyors fejlődésnek indultak. Elsősorban a kis- és középvállalatok fejlődtek, a nagy tőkebefektetések helykiválasztásánál a határközelség ritkán játszott szerepet.

Nagy jelentőségű, hogy elsősorban a nagyvárosok a nemzetközi városversenybe is bekapcsolódtak. Egyelőre kevés résztvevője van e versengésnek, csak néhány város rendelkezik versenyképes gazdasággal és infrastruktúrával. E nagyvárosok a globális folyamatok befogadó kapui. A fejlett országokból érkező innovációkat elsősorban saját területükön összpontosítják, és tökéletlenül terítik szét városhálózatukban. A verseny során kapcsolatba lépnek más európai nagyvárosokkal is: a versengés színtere részben az európai kontinens (globális szerepe egyik közép-európai nagyvárosnak sincs), részben a kelet-közép-európai térség. A közép-európai városok versenyképességét kevesen vizsgálták. Conti (1994) elemzésének fő tanulságai: a) e versenyben csak Budapest, Prága és Varsó rendelkezik komoly esélyekkel; b) az 1990-es évek elején Budapest bizonyos előnyökkel rendelkezett a másik két városhoz viszonyítva; c) a három város fő jellemzői a nyugat-európai nagyvárosok második vonalához, főleg a földközi-tengeri partvidék s az Alpok övezete városokhoz (pl. Lyon vagy Torino) hasonlítottak.

A legnagyobb városok európai integrálódási folyamata növeli a különbségeket a nemzeti városrendszereken belül. A nagyszámú kis és közepes iparváros lassan keveredik ki a transzformációs válságból, fő ambíciója a Nyugat-Európából kitelepülő ipar megszerzése lesz. A magas szintű üzleti szolgáltatások fejlődése, az információs városba történő átmenet néhány nemzetközi versenyképességű nagyváros privilégiuma marad a közeli jövőben.

4. Összefoglalás

Megpróbálunk választ adni a bevezetőben feltett két kérdésre. *Az átalakulás fő jellemzőit illetően leszögezzük,* hogy a közép-európai városrendszert háromféle átalakulás formálja: a rendszerátalakulás, az ipari városból a posztindusztriális városba történő megkésett átmenet és a globális gazdasági rendszer átalakulása. Másik általános jellemző a látványos újdonságok és a folyamatosság sajátos elegye. A városok átalakulása általában hosszan tartó folyamat, az elmúlt ötven év mégis drámai változásokat eredményezett a városi társadalom, valamint a városi funkciók összetételében és működésében, az épített környezetben, előbb az államszocialista periódusban, majd a rendszerátalakulás mindössze hét éves történetében. A felszínen úgy látszik, hogy 1948 illetve 1990 után minden másképpen van; a „mélyben" azonban erős a folyamatosság. Ezt a folyamatosságot elsősorban a városlakók lassan módosuló értékrendje és viselkedése, másrészt az épített környezet tartóssága biztosítja. Ennek volt köszönhető, hogy a szocialista urbanizáció során is – bár módosulva – folytatódtak Közép-Európában az európai városfejlődési folyamatok. Napjainkban pedig a szocialista rendszer egalitariánus értékei fejeződnek ki a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek feletti aggodalomban, a jóléti állam heves védelmezésében.

A rendszerátalakulás városi jellemzőit az alábbiakban foglalhatjuk össze:

Átalakul a városhierarchia. A városrendszeren belül megnőttek az egyenlőtlenségek, egyes városok – főleg a hagyományos ipari központok – lecsúsztak a hierarchián, s ez a lecsúszás magas munkanélküliségi arányt, a szegénység tartós felhalmozódását, a szolgáltatások, a városi kulturális környezet leépülését jelenti. Az új, kiemelkedő központok sikerüket a helyi társadalom jó alkalmazkodóképességének, esetenként kedvező földrajzi fekvésüknek köszönhetik. A városok egyenlőtlen erőforrásai s adottságai nem új keletűek, de korábban ezek következményeit az állami paternalizmus elfedte; jelenleg a hirtelen megjelent piaci verseny felszínre hozta. A piacváltás és a szerkezeti átalakulás is átértékelte a hagyományos városértékeket: a hierarchiaváltozások a régi piacgazdaságokban is bekövetkeztek az 1970-es években.

A határok kinyílása nemzetközi funkciókkal gazdagította a városok egy szűk körét. Elsősorban a fővárosok kapcsolódtak be az európai városversenybe, kapuszerepet töltenek be: nyugati innovációs hatásokat közvetítenek nemzeti területük, esetenként Kelet- és. Délkelet-Európa felé. Ez is erősítheti a városhálózati egyenlőtlenségeket.

Átalakul a városi társadalom. Kialakul egy gazdasági elit – részben a szocializmus politikai és kulturális elitjéből –, amelynek szemet szúró lehet pazarló fogyasztása, de felhalmozott vagyonuk ritkán jelentős. A közép-európai város

egyik jellemzője a gyengén fejlett középosztály, a polgár hiánya, ami nemcsak a szocializmus öröksége. A huszadik század első felében – Csehországot leszámítva – a városi középosztály mindenütt gyenge volt. A középosztály megerősödése s a polgári értékrend kialakulása lassú folyamat, függ a gazdasági fellendülés tartósságától is.

A városi szegénység tömeges megjelenése s új formái – tartós munkanélküliség, hajléktalanok – eléggé sokkoló hatást váltanak ki. A közép-európai városi társadalomperemi csoportoknak jelentős a falusi kötődése. Sok közöttük a képzetlen falusi bevándorló, akiket a túlfoglalkoztatással jellemezhető állami nagyipar vonzott a városokba, de ott nem épültek be a helyi társadalomba. Munkásszállók lakói, albérlők, olcsó lakások bérlői voltak, falusi kapcsolataikat – olykor még munkakapcsolataikat is – megőrizték. Az ipari munkahelyek drasztikus csökkenése elsősorban őket sújtotta, sokan visszavándoroltak falvaikba az élelmiszer-önellátásban bízva. Mivel a falusi válság a városinál is mélyebb volt, rövidesen – ők vagy más falusi csoportok – ismét megjelentek a városi fekete gazdaságban, ám a munkajövedelmek és a lakásbérek közötti szakadék letelepedésüket általában nem teszi lehetővé.

Új elemet jelentenek a nagyvárosokban a külföldi bevándorlók. A multietnikus város hagyományos volt az Osztrák–Magyar Monarchiában – ám a különböző nemzetiségek mind a Monarchia polgárai voltak. Csaknem fél évszázad nemzeti bezártsága után a balkáni, kelet-európai és ázsiai bevándorlók alapos meglepetést keltenek. E volt szocialista országoknak, ahonnan korábban inkább kivándorolni akartak, nincs megalapozott bevándorlási politikája.

Átalakul a városfejlődés szereplőinek köre. A szocialista időszakban a városfejlődés a központi költségvetési újraelosztástól függött; jelenleg a városfejlődés sokszereplős. Megkülönböztethetünk főszereplőket és főszervezőket. A főszereplő kétségkívül a gazdaság, az egyéni vállalkozóktól a transznacionális nagyvállalatok telephelyeiig – gazdasági döntésektől függ a foglalkoztatás, a beruházások, a más településekkel való kapcsolat. A helyi gazdaságon keresztül érvényesül egy-egy település versenyképessége, sikere vagy sikertelensége. A transznacionális vállalatok közvetlenül kapcsolják be a települést a globális folyamatokba. Fontosság szerint a háztartások állnak a második helyen. A helyi infrastruktúra kiépítésében nagy a szerepe a háztartási megtakarításoknak; a háztartások építik a lakások túlnyomó többségét. A település jövője nagyban függ a családok életstratégiájától – el vándorolnak-e vagy sem, a településen iskoláztatják-e a gyermekeiket vagy sem; stb.

E főszereplők döntéseinek a városfejlesztés nem célja: a cél a profitszerzés, az egyéni boldogulás stb. A városfejlesztés fő szervezői a helyi önkormányzatok, helyenként a civil társadalmi szervezetek. Az önkormányzatok próbálják a különböző eredetű pénzforrásokat, a különböző célú gazdasági döntéseket és a

közszolgáltatásokat a települések általános fejlődésének szolgálatába állítani. A közép-európai önkormányzati rendszer sajátosságai: a) a helyi önkormányzatok nagy száma és területi elaprózottságai; b) a regionális kormányzatok hiánya vagy gyengesége; c) a helyi önkormányzatok nagy döntési függetlensége a központi költségvetéstől való erős függőséggel párosul.

Átalakul a városok épített környezete. A városközpontok megújulása és a központi üzletnegyedek kibővülése mindenütt eléggé látványos. A szocialista időszak nagy építkezései a városközpontokat többnyire elkerülték – Közép-Európában tartózkodtak a Kelet-Európában gyakori politikai demonstrációs építkezésektől –, jellemző volt a nagy lakótelepek építése. A rendszerátalakulás gazdasági visszaesése természetesen az építőipart is visszavetette, ám új építési igények is jelentkeztek a piacgazdaság intézményei részére – bankok, irodaházak, bevásárlóközpontok –, illetve lakások egy nagyigényű fogyasztóréteg részére. Ez részben a városközpontok megújulását, másrészt a szuburbanizáció felgyorsulását eredményezte. Az „időzített bombát", a jövő nagy városi válságát a nagy lakótelepek fizikai és társadalmi leromlása jelenti (*Kovács–Douglas,* 1996).

Végezetül: nem látom akadályát az európai városrendszerbe való integrációnak. Közép-Európa az európai urbanizációs folyamatoktól a szocialista időszakban sem volt teljesen elzárva – végül is a szocialista kitérő alig több mint negyven évig tartott. Ezek az országok mind határosak a nyugati piacgazdaságokkal – EU-tagokkal –, az összefüggő földrajzi tér kedvez a sokrétű területi kapcsolatok kibontakozásának. Előnyös vonás, hogy az európai urbanizációs magterület a német egyesítés óta, valamint a mediterrán partvidék–Alpok-övezet gazdasági előretörése következtében kelet felé terjeszkedik. A bekapcsolódás a városrendszer perifériáján történik. A belátható jövőben a közép-európai alrendszer sajátos vonása lehet az ipar erős jelenléte, a nemzetközi szintű üzleti központok kevés városban várható megjelenése, a városi polgárság gyengesége, a falusi szegénység elterjedtsége, az infiastrukturális elmaradottság lassú felszámolódása. Ez az integrálódás a közép-európai városokat erős külső versenyre is készteti – melynek vesztesei is lehetnek –, de általában meggyorsíthatja a megkésett modernizációt.

RÉGI ÉS ÚJ MECHANIZMUSOK ÉS EZEK HATÁSAI A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI VÁROSKÖZPONTOK ÁTALAKULÁSI FOLYAMATAIBAN

Földi Zsuzsa – Czirfusz Márton

1. Bevezetés

Enyedi György 1997-es, a kötetben újraközölt tanulmányának bevezetésében megállapítja, hogy kevés az átfogó, összegző tanulmány a városok posztszocialista átalakulásairól (*Enyedi,* 1997). Az azóta eltelt több mint tíz év a hazai társadalomföldrajzban véleményünk szerint alapvető változásokat nem hozott ebben a tekintetben: az összehasonlító esettanulmányok és mélyfúrások számának örvendetes növekedése (*Enyedi–Kovács,* 2006; *Földi,* 2006; *Kovács–Wießner,* 2006; *Brade–Herfert–Wiest,* 2009) ellenére az összefoglaló monográfiák száma elenyésző. Ugyanakkor persze a posztszocialista átmenettel nemcsak a városok szempontjából, hanem elméleti-tudományfilozófiai oldalról is foglalkozó kutatók több munkája (*Burawoy–Lukács,* 1992; *Hörschelmann–Stenning,* 2008; *Stenning–Hörschelmann,* 2008) utal arra, hogy nem is biztos, hogy ezek az átfogó művek megírhatók: Žižek szerint a posztmodern világban csak a kérdéseket fogalmazhatjuk meg helytállóan, a válaszok pusztán rossz kísérletek arra, hogy a kérdés (ebben az esetben a posztszocialista „titok") lyukait kitöltsük (*Žižek,* 2001).

Az Enyedi György által is hiányolt szintézis megírására tanulmányunkban mi sem vállalkozhatunk. Ehelyett az 1997-es cikket továbbgondolva bemutatjuk, hogy a kelet-közép-európai városközpontok átalakulásában milyen módon konceptualizálhatók és érhetők tetten azok a komplex társadalmi, gazdasági, várospolitikai folyamatok, amelyek a posztszocialista átalakulást jellemzik. Enyedi a városközpontoknak kiemelt jelentőséget tulajdonít és azokat a posztszocialista városi átalakulás egyik legfontosabb forrásának tartja (*Enyedi–Kovács,* 2006). A városközpontok kiemelt szerepe kettős: egyrészt, amint arra lehetőség nyílik, itt jelennek meg a posztszocialista városi átalakulás fő motorjainak tekintett szereplők, és ha nem is kivételesen innen, de legfőképpen ebből a pontból kiindulva terjednek a városban. A városközpont elsőként jeleníti meg

és közvetíti a posztszocialista városalakító mechanizmusokat és azok térbeli megjelenési formáit.

2. A posztszocialista átalakulás elméleti kérdései

Enyedi György nem csak ebben a kötetben újraközölt tanulmányában (*Enyedi,* 1997), hanem más írásaiban is foglalkozott a kelet-közép-európai országok (és ezen belül elsősorban a városok) posztszocialista átalakulásának felvázolásával, az általános(ítható) folyamatok legfontosabb jellemzőinek felvázolásával. Tanulmányunk ezen részében egyrészt Enyedi György álláspontját a posztszocialista átmenetvizsgálatok tágabb kontextusába illesztjük, másrészt bemutatjuk, hogy a városok, és azon belül a városközpontok vizsgálata miért alkalmas a posztszocialista átalakulások komplex megismerésére.

A posztszocializmus – ahogy több szerző (*Stenning–Hörschelmann, 2008; Pickles,* 2009) rámutatott – nem csak időbeli váltást, egy új, a rendszerváltozás után kezdődő korszakot jelent (mint ahogy egyébként a legtöbb magyarországi „tranzitológiai" tanulmány kezeli a kérdést), hanem episztemológiai váltást is magában foglal: mind a szocializmusról, mind a posztszocializmusról való gondolkodásmódunk is megváltozott 1989 után. Stenning és Hörschelmann (2008) tanulmánya ezt a megközelítést azzal egészíti ki, hogy (némi áthallással a posztmodernnel) posztszocialista „állapotról" (postsocialist condition) ír. Véleményünk szerint Enyedi György egyrészt a posztszocializmust korszakként tekinti, másrészt a városnövekedés szakaszairól írt munkái (már magán a szakaszolás, ciklusokba rendezés tényén keresztül is) rokonságban állnak a posztszocializmust állapotként látó nézetekkel (*Enyedi,* 1988, 1997, 2003). Ezen túlmenően Enyedi György földrajza talán beilleszthető abba a Richard Sakwa által javasolt megközelítésbe, miszerint a posztszocializmus azon poszt-filozófiák egy fajtája, amelyek mindegyike korunk bizonytalanságára reflektál (idézi *Stenning–Hörschelmann,* 2008), Enyedi kérdések feltevésével és lehetséges válaszok megfogalmazásával reagál tanulmányában az új és a régi jelenségek, változások sajátos elegyére, ugyanakkor hangot ad bizonytalanságának is: „A közép-európai rendszerátalakulás sajátos módon csatlakozik (...) a globális átmenethez. (...) Be kell vallanunk, nemigen értjük, mi történt, s mi történik velünk. A társadalomkutatás még adós az átfogó válaszokkal." (*Enyedi,* 1997. 43.)

A posztszocialista társadalomföldrajzok jellemzői és elméleti problémái jól összefoglalhatók különféle izmusok posztszocializmus köré csoportosításával. A tanulmányban mi ezek közül a posztkolonializmus, a teleologizmus és a neoliberalizmus kérdéskörét érintjük Enyedi György munkássága kapcsán.

A posztszocialista földrajzi munkák egy részében a posztkolonialista diskurzus (*Gregory,* 1995; *Said,* 2000) egy sajátos válfaja érhető tetten, amely Nyugat- és Kelet-Európát a Nyugathoz (Okcidens) és a Kelethez (Oriens) hasonlóan egy mi-ők viszonyba rendezi (*Stenning–Hörschelmann,* 2008), vagy Kelet-Közép-Európát mint a mackinderi geopolitikai régiók közötti kapu- vagy átmeneti térséget tekinti (*Smith,* 2002). Ennek a felfogásnak a gyakorlati oldalát jelenti, hogy a kutatási projektekben a nyugati elméletek és a nyugati tudás referenciapontként működnek (talán a mi tanulmányunk is példa erre), Kelet-Európa csak mint esettanulmányok gyűjtőhelye jelenik meg (*Timár,* 2004). Úgy véljük, hogy Enyedi György munkássága jól mutatja, hogy léteznek és létezhetnek elméletek a kelet-közép-európai átalakulási folyamatokról, ezek rendszerbemodellbe is foglalhatók (*Enyedi,* 1988), valamint rá lehet mutatni a szocializmusról és a kapitalizmus természetéről vallott nézeteink (vagyis a két rendszer ellentétként való kezelésének) problematikájára (*Burawoy–Lukács,* 1992). Ezeken keresztül pedig reményeink szerint – természetesen csak valódi „kelet-nyugati" együttműködések után – lebonthatók a mi-ők szembeállítások.

Enyedi György álláspontja is illeszkedik a posztszocialista átalakulást teleologikus módon szemlélő nézetek közé, amelyek szerint az átmenet valamilyen cél felé halad. Ez az álláspont leggyakrabban a Nyugat-Európához való visszatérés ideája mentén (*Smith,* 2002; *Stenning–Hörschelmann,* 2008), illetve fejlődési kontinuumok-lépcsők felállításával kerül elbeszélésre (*Pickles,* 2008). A hazai társadalomföldrajzi diskurzusban ugyanakkor megjelenik az ezzel némileg ellentétes nézet is, miszerint létezik egyfajta közép-európai fejlődési út (*Beluszky,* 1988). Enyedi amellett, hogy elfogadja a városok átalakulása kapcsán a teleologikus álláspontot (itt újraközölt tanulmányában többek között az urbanizáció Nyugat-Európához képest viszonyított megkésettségéről, ám alapvetően nyugat-európai urbanizációs trendekről ír), több helyen utal ezen nézet problematikus voltára. Egyrészt kiemeli, hogy Nyugat-Európában szintén minden „mozog", így a Kelet-Közép-Európa számára elérendő célállapot folyamatos változásban van, másrészt rámutat, hogy a „posztszocialista átmenetnek számos egyedi vonása van" (*Enyedi,* 1997. 43. o.), illetve Közép-Európa hol távolodott és hol közeledett Nyugat-Európához, de azzal soha nem azonosult (*Enyedi,* 1997). Enyedi György tanulmánya összességében pozitív-optimista szemléletű, nem látja „akadályát az európai városrendszerbe való integrációnak" (Enyedi, 1997. 56. o.) – kérdés persze, hogy itt az integrációt folyamatként vagy állapotként értelmezi-e a szerző.

A nyugat-európai úthoz-állapothoz való visszatérést általában a kapitalizmus kiépülésével és a demokratikus berendezkedés megvalósulásával koncepcionalizálják és mérik mind a nemzetközi szervezetek (lásd pl. a koppenhágai kritériumokat, vagy az EBRD jelentéseit – *Smith,* 2002), mind a geográfusok; egyes példákban pusztán egy-egy mérőszámon alapuló elbeszélésen keresztül (*Nemes*

Nagy, 2006). A kapitalizmus kiépülése a neoliberális piaci folyamatok működését jelenti ebben az összefüggésrendszerben, emellett egyetlen kizárólagos, lineáris fejlődési utat szimbolizál, amelynek végeredményeként „a" piacgazdaság jön létre a kelet-közép-európai országokban (*Smith,* 2002). Burawoy és Lukács rámutattak ennek az álláspontnak a félrevezető voltára, terepmunkájuk során arra a megállapításra jutottak, hogy a kapitalizmus egy utópisztikus látomást állít fel a szocializmusról, mint ahogy a szocializmus is így viselkedik a kapitalizmus vonatkozásában (*Burawoy–Lukács,* 1992). A kapitalizmus általánossá válásának döntő jelentőségére Enyedi György is utal tanulmányában, sőt, a centrum-periféria viszonyok kialakulását a kapitalizmus terjedésének eltéréseivel magyarázza. A centrum-periféria viszonyokra visszavezethető megkésett fejlődés pedig a cikk alapvető témáját adó szocialista és posztszocialista urbanizáció „sajátosságait" alakította ki. Enyedi György tanulmányában az államszocialista rendszer és az urbanizáció összefüggéseiről szóló felsorolásban a szocialista rendszerben is elsősorban gazdasági jellegű (a gazdasági szereplőkre, vagy a társadalom gazdasági tevékenységére utaló) hatások kerülnek bemutatásra (második gazdaság, városok ipari jellege, fejlesztési források újraelosztása, városok gazdasági zártsága, vagy akár a tervgazdaság működési logikájának hatása a CBD-k relatív hiányára). A rendszerváltozás utáni folyamatok kapcsán ehhez hasonlóan gazdasági jellegű magyarázó tényezőket sorol fel a szerző, így a piaci kapcsolatok előtérbe helyeződését, a helyi gazdaságok létrejöttét (véleményünk szerint lokális gazdaságok a tervgazdaságban is léteztek), a lakáspiac kialakulását (*Enyedi,* 1997). Ez a megközelítés egyrészt jól mutatja a „létező szocializmus" és a posztszocialista város gazdasági alapú működési és kutatói gondolkodási logikájának tényét (*Žižek,* 2001; *Barta–Czirfusz–Kukely,* 2006), másrészt a hazai gazdaságföldrajz materialista, termelésközpontú szemléletére is utal (*Timár,* 2009). Így a termelés, a gazdaság a városi átalakulások egyik, ám ugyanakkor kizárólagos strukturáló elemeként kerül elbeszélésre: Enyedi felfogásában a posztszocialista város társadalma alapvetően gazdasági jellemzők alapján strukturálódik (analóg módon a termelés hegeli értelemben vett kölcsönös meghatározottságával – *Žižek,* 2001). Tanulmányunkban ezt a gondolkodást bővítjük ki, a gazdasági mellett a társadalmi folyamatok jelentőségét is bemutatjuk a városközpontok átalakulásának példáján.

3. Miért a városközpontok? – Léptékváltás a társadalomföldrajzban

Az utóbbi évtizedek döntő változást hoztak a nyugat-európai társadalomföldrajzban a nagy narratívák megítélése tekintetében, a világ (és a rendszerek) sokféleségének hangsúlyozása mellett a kutatók sokszínűsége és performatív szerepe került előtérbe (*Gibson-Graham,* 2008). Ez a folyamat a mikroszintű vizsgálatok felé mozdította el a társadalomföldrajzot. A posztstrukturalista „fordulattal" pedig a gondolkodásunkat strukturáló különböző fogalmakat, így a földrajzi léptéket, területi szinteket (geographic scale) dekonstruáló tanulmányok sora jelent meg (*Füller–Michel,* 2008; *Moore,* 2008). A következőkben arra próbálunk rámutatni, hogy Enyedi György városi szinten keresztül a posztszocialista átmenet egészét megérteni kívánó törekvése mellett a városközpontokat is a középpontba lehet helyezni egy mikroszintű vizsgálatban.

A mikroszintű vizsgálatok és az etnográfiai módszer előtérbe helyeződését az 1980-as évek reflexív fordulata alapozta meg, amely rámutatott, hogy a kutatók nem csak felfedezik és leírják a körülöttünk levő valóságot, hanem különböző tevékenységeik révén maguk is hozzájárulnak annak megteremtéséhez (*Hart,* 2009). A különböző társadalmi folyamatok megértésében az etnográfia azért lehet hasznos, mert az előbbiekben bemutatott átmenetvizsgálatokkal kapcsolatos problémákat elkerülhetővé teszi azáltal, hogy a társadalmi és területi folyamatokat, jelentéseket nem a tranzitológia, a neoliberális ideológia távlati nézőpontjából szemléli, így az általánossal szemben az egyediségeket tudja bemutatni. Ugyanakkor az egyedi helyek folyamatainak feltárása egyben előremutató a posztszocialista átalakulás összetett természetének megértésében és hozzájárulhat az általános elméletek (mint akár a teleologikus felfogás) posztstrukturalista kritikáinak megfogalmazásához (*Hörschelmann–Stenning,* 2008).

A földrajzi léptéket, a területi szinteket nem tartályként felfogó álláspontta a városközpontok átalakulási folyamatai a folyamatokat (és nem a térségi szinteket) középpontba állító módon vizsgálhatók. A társadalomföldrajzban az utóbbi évtizedekben elterjedt tudományelméleti álláspontok közül így a kritikai realizmus (*Földi–van Weesep,* 2007), az aktor-network elmélet (*Moore,* 2008), valamint a posztstrukturalizmushoz köthető diskurzuselemzés (*Füller–Michel,* 2008) is középpontba került az átalakulási folyamatok vizsgálata kapcsán. A közös tulajdonság mindegyik irányzatban az, hogy a területi szinteket, a földrajzi léptéket nem tartályként (container space, Containerraum), hanem a modernizáció és a kapitalizmus által létrehozott társadalmi konstrukcióként értelmezik (*Moore,* 2008), a területi szintek többé nem elemzési, hanem gyakorlati (episztemológiai) kategóriák. Talán Enyedi György tanulmánya (*Enyedi,* 1997) átmenetet képez a két nézőpont között: a városok lehatárolt területek, tartályok,

amelyekkel mint önálló entitásokkal „történnek meg" a szocialista és posztszocialista átalakulási folyamatok. Ugyanakkor Enyedi relacionalista szemléletű is: a különböző területi szintek (egyén, nemzeti szint, globális szint) hatásait és az ezeken a szinteken belüli kapcsolatok (személyek közötti és vállalati kapcsolatok, városok a városhálózatban) következményeit elemzi a városi szint szempontjából.

Összességében tehát az elmúlt évtizedek tudományelméleti álláspontjai, valamint az ezek mentén elkészített elemzések rámutattak arra a tényre, hogy a városközpontok posztszocialista átalakulási folyamatainak feltárásával nem csak a városközpontokról, hanem a posztszocialista átmenet területi szinteken átívelő összetettségéről érthetünk meg többet.

A fent részletesen elemzett viszonyrendszerben Kelet-Közép-Európa városai és ezzel városközpontjai jellegzetes – részben egyedi, részben egymáshoz és a nyugati városfejlődési trendekhez igazodó – pályát futottak be a központi üzleti negyedek (CBD-k) nyugati posztindusztriális ill. posztmodern felértékelődése nyomán. A kelet-közép-európai városok és városközpontok általánosan jellemző felértékelődési folyamata mechanizmusait és következményeit tekintve számos hasonlóságot mutat a nyugati trendekkel, ugyanakkor magában hordozza a szocialista rendszer örökségének kezelésével összefüggő alapvető különbségeket is (*Enyedi–Kovács,* 2006). A fenti megállapítás, miszerint a városközpontok vizsgálatával *az átmenet területi szinteken átívelő összetettségéről érthetünk meg többet,* hatványozottan igaz, hiszen az egyes érintett országokban érvényben lévő, városokat érintő szakpolitikák (lakáspolitika, privatizációs politika, általános fejlesztéspolitika) nagyban befolyásolták és befolyásolják a lokális szinten zajló folyamatokat és azok eredményét. A tanulmányban a továbbiakban használt kritikai realista tudományfilozófiai szemlélet egyik sarkalatos pontja, hogy a vizsgált rendszer – esetünkben a városközpont – nyílt rendszer és csak kontextualitásában értelmezhető (*1. ábra*).

Ugyanígy a realista rendszerértelmezés sajátja, hogy a vizsgált jelentségeket szükséges elkülöníteni az azokat kiváltó mechanizmusok szintjétől, hiszen a valóság több szintben (dimenzióban) értelmezhető. Hasonló jelenségeket (pl. egy-egy városi terület megújulása) teljesen eltérő mechanizmusok is kiválthatnak, míg ugyanolyan struktúrák eltérő kontextusban okozhatnak eltérő társadalmi és épített környezeti jelenségeket (*Földi,* 2006). A városi alapadottságok és háttérstruktúrák alapján (központi elhelyezkedés, értékes lakásállomány, igény a változó funkcióra, piaci szereplők jelenléte) minden kelet-közép-európai nagyváros esetében megvan a lehetőség, hogy a felértékelődés folyamata sikeres legyen – hiszen a városközpont kulcsfontossága vitathatatlan. Ha azonban a kontextus nem képes ezeket aktiválni, a változás nem, vagy nem a várt eredménnyel következik be (*Smith,* 1998). A városközpontok megújulásának esetében a kontextus a piacgazdaság, a tervezés és az uniós források rendelkezésre

állása. A kontextusból eredő lehetőségek várnak helyi szinten aktiválásra azáltal, hogy a helyi szereplők jól élnek velük – stratégia mentén használnak ki piaci előnyöket, EU-forrásokat vonnak be a megújításba, együttműködni kész partnereket találnak a piaci és civil szereplők között. A háttérstruktúrák szintjén a társadalmi adottságok, a külső lehetőségek sikertelen kihasználása, a piac nem megfelelő működése, az érdekek sántikáló összehangolása okozza azokat a társadalmi és környezeti jelenségeket a „felszínen", amik problémássá teszik a városközpontok megújulását. Ezeket, a kelet-közép-európai történelmi városközpontokban, az átalakulás következményeként jelentkező, elsősorban társadalmi vonatkozású problémákat taglalja Szirmai Viktória átfogó összehasonlító elemzésében (*Szirmai,* 2006).

1. ábra

A városközpont átalakulásnak mechanizmusa realista értelmezésben

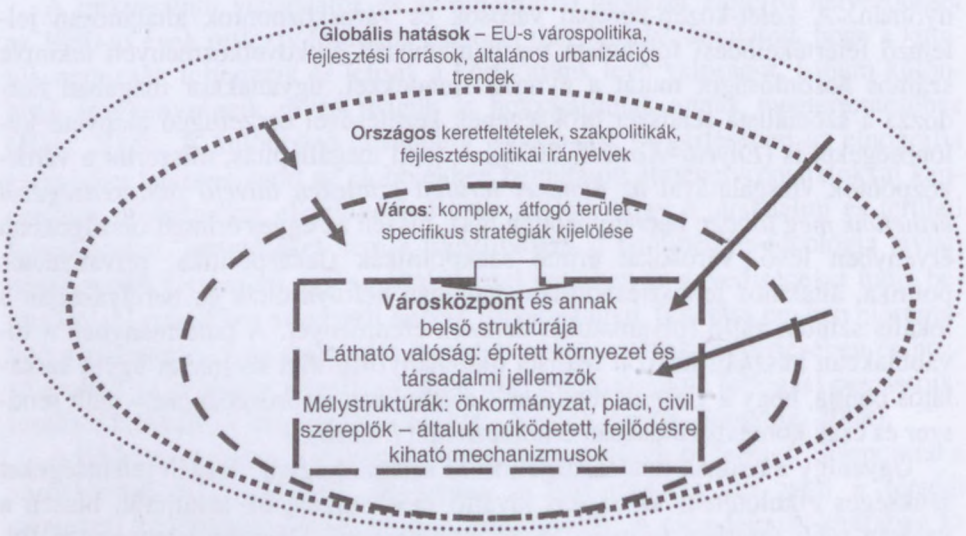

Forrás: A szerzők szerkesztése.

A realista értelmezésnek megfelelően a kelet-közép-európai városközpontok átalakulásának vonatkozásában az összehasonlítások során érdemes a jelenség két dimenziójára koncentrálni: *a felszínre és ami mögötte van.* A felszínen találjuk a mélystruktúrák átalakulásból adódó, szemmel is jól látható sporadikus vagy területileg konzisztens fizikai megújulást, funkcióváltást, társadalmi polarizálódást és ezzel a társadalmi feszültségek megjelenését. Mindez alatt „mélyfúrással" lelhető fel másik vizsgálati szint: a magukat a jelenségeket kiváltó mélystruktúrák és az általuk működtetett háttérfolyamatok, amelyek a vizsgált

ország, város-, és szomszédság specifikus szereplőiből, ezek kapcsolatrendszeréből és az általuk irányított folyamatokból tevődnek össze.

A városközpontok átalakulása komplex, területi szinteken átívelő hatások alatt álló folyamat és nem izolált, lokális kérdés. A kiindulási helyzeteken túl az érintett szintek, szereplők, kompetenciák, feladatok és valós történések sorát kell összerakni a folyamatok megértéséhez. A kelet-közép-európai nagyvárosok ilyen, mélystruktúrákat is elemző összehasonlítása külön kutatást igényel, ezért leginkább az összehasonlítás főbb ismérvei szerint a rendelkezésre álló szakirodalomra támaszkodhatunk.

A kelet-közép-európai nagyvárosok városközpontjainak társadalmi átalakulására és fenntarthatóságára, az átalakulás társadalmi leképeződésére valamint visszás jelenségeire a nemzetközi szakirodalom számos esettanulmánnyal jelentkezett az utóbbi két évtizedben. Az Enyedi György és Kovács Zoltán által szerkesztett Social Changes and Social Sustainability in Historical Urban Centers – The case of Central Europe című, 2006-ban megjelent tanulmánykötet nyolc posztszocialista nagyváros városközpontjában zajló átalakulás fizikai és társadalmi megnyilvánulásaira koncentrál. A kötet hátterében álló kutatási program kifejezetten a társadalmi átalakulás következményeit és megnyilvánulásait vizsgálta („Managing of Societal Transformation" – MOST), így az azt eredményező mechanizmusokról változó mennyiségű és részletezettségű információ került a felszínre. A mechanizmusok átalakulásának összehasonlító elemzése 1998-ban egy szintén Enyedi György által szerkesztett, nemzetközi szerzőcsoport által írt kötetben jelent meg, Social Change and Urban Restructuring in Central-Europe címmel (*Enyedi,* 1998). A kötet tanulmányai közül több határozottan a közigazgatási, piaci, lakosság összetételét érintő mechanizmusok átalakulására koncentrál.

Mindkét kötet és számos egyéb tanulmány foglalkozik hasonlóságokkal és különbségekkel a városok és városközpontok átalakulásának hátterét és különféle megnyilvánulásait illetően. A továbbiakban tanulmányunk is ezekre koncentrál, kiegészítve az elmúlt tíz év fejlesztéspolitikai, stratégiai tervezési és támogatási gyakorlatának elemzésével.

4. Közös örökség – strukturális problémák

Enyedi és Kovács számos, kelet-közép-európai városközpontot érintő általános jellegzetességet jelölnek meg egyértelműen szocialista örökségként 2006-os kötetük bevezetőjében:

– A központok piaci alapú működése a szocializmus idején befagyasztásra került, nem csak teljesen új mintákat követve fejlődött a városközpont a

rendszerváltás után, hanem ezeknek az endemikus folyamatoknak a következményeként.

– A városközpontban lakó középosztály nem elköltözött, hanem történelmi okokból eltűnt a területről. A belső városrészek társadalmi leértékelődésének oka részben a lakosság öregedése és csökkenő jövedelme volt.

– A szocialista időszakban a városközpont funkciója jelentősen átalakult: a kereskedelmi és a szolgáltató funkció szűkült, míg az adminisztratív funkciók jelentősen kiterjedtek (*Enyedi–Kovács,* 2006).

Annak ellenére, hogy a kelet-közép-európai nagyvárosok városökológiai adottságaik, egyedi történelmi fejlődési pályáik miatt eltérő megjelenéssel rendelkeznek, a területi szinteken átívelő szocialista berendezkedés (ezen belül a szocialista városfejlesztés ideológiai hátteréből eredő állami finanszírozás prioritásai) egységes háttérstruktúrát és feltételrendszert teremtett bennük ahhoz, hogy a rendszerváltás időszakára meglehetősen hasonló problémákkal találkozzanak. A központok, mint a polgári kultúra és az üzleti szolgáltató tevékenységek valamikori központjai háttérbe kellett, hogy szoruljanak a szocialista várospolitika egyéb ideáljaival (pl. lakótelepek) szemben. A városközpontok valamikori polgárság által tulajdonolt lakásai, bérházai állami tulajdonba kerültek. A szocialista örökség egy rendkívül elöregedett és leromlott állapotú belvárosi lakásállomány volt (*Szirmai,* 2006). A belváros alulhasznosítása és alulértékelése nem csak a lakóépületek minimális szintű vagy teljesen elhanyagolt fenntartásában nyilvánult meg, hanem ez a közterületekre, intézményekre és kisebb részben a kulturális értékekre is vonatkozott. Ezek a problémák jellegzetesen kelet-európaiak, amikkel a nyugati modellt befutó európai városközpontoknak nem kellett megbirkózniuk a felértékelődés időszakában (1990-es években és 2000-et követően).

A szocialista időszak utolsó szakaszában megindult a városközpontok (klasszikus történelmi belvárosok) funkcióváltása és felértékelődése azokban a kelet-közép-európai nagyvárosokban, ahol a gazdasági mechanizmusok teret engedtek a kereskedelmi, szolgáltató funkciók megjelenésének. Ilyen helyzetben volt Budapest is. A rendszerváltás idejére a gyengülő vagy engedékenyebb központi kontroll alatt álló rendszerekben a városközpontok már „robbanás" előtt álltak, hiszen fejlődési potenciáljuk érzékelhetően felértékelődött a piaci viszonyok csíráinak megjelenésével. Ennek megfelelően a piaci mechanizmusok egyik napról a másikra hódították meg a városközpontokat. Ezek a politikai és gazdasági átalakulást követően hamar, meglehetős koncepciótlansággal, a funkciók területi rendjében némi káoszt is okozó módon feszítették szét a klasszikus CBD határait.

A kelet-közép-európai nagyvárosok és azon belül a városközpontok szempontjából kulcsfontosságú volt az állami tulajdonú lakás- és ingatlanállomány

sorsa. Ez volt az egyik olyan sarkalatos pont, aminél a vonatkozó állami, illetve helyi szintű megoldás (privatizációs kerettörvény és helyi rendeletek) gyakorlatilag meghatározta az épületállomány megújíthatóságának lehetőségeit és a városközpontban élők jövőjét, a társadalmi fenntarthatóságot.

A szocialista örökséggel járt természetesen a nyomasztó, városfejlesztésre vonatkozó forráshiány, amely egytől egyig minden régióbeli nagyvárost érintett. A városok fejlesztése az állami költségvetés forráselosztásán alapult. Ennek megfelelően az egyes városrészek állapota és a beavatkozás lehetősége nem belső forrásokon (pl. helyi adók) és az azokkal történő önrendelkezésen múlott (*Enyedi,* 1998) és a városközpontok nem képeztek elsődleges célterületet a közterület-fejlesztésben sem. Kiemelt történelmi jelentőségű központi negyedekben (Budapest, Prága, Krakkó) az idegenforgalom jövedelmezőségét szem előtt tartva pontszerű (nem átfogó és több funkcióra is kiterjedő) beavatkozások történtek. A városfejlődés posztszocialista háttérmechanizmusai országonként és városonként egyre inkább diverzifikálódtak, miközben nagyobb léptékben az egyes nagyvárosok is eltérő szerepkörre és súlyra tettek szert az európai és globális városhálózatban. Ez utóbbi tényező nagyban befolyásolta fejlődési irányukat és lehetőségeiket, elsősorban a jó gazda gondosságával tevékenykedő befektetők és ezzel a források tekintetében.

Városonként változó időszak, de általában legalább egy évtized kellett ahhoz, hogy a spontán, főleg piaci szereplők által irányított folyamatok helyett a stratégia mentén történő tudatos fejlesztés vegye át a fejlesztések irányítását. Az egyes városközpontok fejlesztési prioritásainak meghatározásához és így az operatív beavatkozások behatárolásához a városokat volt szükséges újragondolni, relacionalista szemlélettel, globális kontextusban elhelyezve és abból levezetve a városközpont fejlesztési irányát.

A közös pont most már a piacgazdaság berendezkedése (mint alapvetően az állami szint által irányított folyamat – *Birch–Mykhnenko,* 2009) lett, tehát az alapmechanizmus újra közös alapokra helyeződött és ennek működése is hasonló problémákat produkált és produkál kezdettől fogva a városi térben. A hasonlóságok (szegregálódás, elöregedő városi népesség, dzsentrifikáció) egyre inkább tetten érhetők nem csak a régió nagyvárosai, hanem immáron – a piacgazdaság alapmechanizmusát megosztva – az európai városok és városközpontok vonatkozásában is. Kelet-Közép-Európa városainak specifikus problémái is maradtak, mint pl. a közterületek közintézmények fejlesztésére, az európai uniós források igénybe vételével járó stratégiai tervezési követelmények és azok teljesítésével összefüggő politikai és közösségi konfliktusok kezelése.

5. A városközpontok megújításának azonos és eltérő háttérmechanizmusai

Enyedi és Kovács (2006) a rendszerváltást követő kelet-közép-európai városközpontok átalakulásának vonatkozásában számos azonosságot említenek:

- Drámai gyorsaságú változás zajlik, amihez a helyi lakosok nem, vagy nehezen tudnak alkalmazkodni;
- A lakásállomány jelentős arányú privatizációja; a kelet-közép-európai városokban általános volt a teljes állomány lakásonkénti értékesítése, és társasházak, lakásszövetkezetek megalakulása. Ez gyakorlatilag megpecsételte egyes városrészek sorsát, hiszen a lakóépületek tulajdonviszonyaira rendkívüli mértékű feldarabolódás vált jellemzővé. Azokban a kivételes esetekben, mint Prága, ahol a restitúció – azaz bérházak korábbi tulajdonosnak vagy leszármazottainak történő visszajuttatása – lehetőségével éltek, egy szisztematikus megújítás és megújulás vált lehetővé (*Burcin–Kucera,* 2006);
- A városi gazdaság átalakulása és a szolgáltató szektor terjedése ezzel összefüggésben a városközpont funkcionális átalakulása: a globális építészeti hatások megjelenése: acél-üveg iroda, üzletközpont vagy turisztikai célú komplexumok;
- A városokban a fejlesztésekben érintett helyi és magasabb területi szinten lévő szereplők kommunikációja és együttműködése gyenge lábakon áll, csakúgy mint a maga a tervezés – ez a kérdés az Enyedi György és Kovács Zoltán által szerkesztett kötet (2006) megjelenése óta sarkalatossá vált, amikor is a 2007–2013-as EU-s programozási és egyben költségvetési időszakban a városfejlesztési célú forrásallokáció alapja az integrált tervezés és az akcióterületi alapú gondolkodás lett;
- Az etnikai szegregáció és az etnikai konfliktusok kevésbé jellemzőek a kelet-közép-európai nagyvárosok központjaiban, mint Nyugat-Európában. A bevándorlás ugyan erősödött, de nem vesz fel szélsőséges megjelenési formákat (*Földi,* 2010). Jóval jellemzőbb kelet-európai specifikum a városközpontok közelében megjelenő alacsony státusú lakosságon belül a roma származású népesség felülreprezentáltsága, ami sajátos megoldandó problémát jelent a városközpontok fejlesztése során.

A kelet-közép-európai városok ugyan felismerték, hogy a jövő kulcsa egyebek mellett városaik versenyképességében rejlik, amelynek motorja immáron a városközpont klasszikus kereskedelmi és üzleti (legtöbb esetben turisztikai) negyede, mégis, az 1990-es évek fejlesztései kevésbé tudatos, mint inkább a piac által vezérelt véletlenszerű beavatkozások voltak. Ennek oka, hogy mielőtt a tu-

datos, stratégiai szemléletben tervezett városfejlesztés elindulhatott volna, a területi szinteken átívelő háttérstruktúrák kialakítására volt szükség. A háttérfeltételek elsősorban az önkormányzatiság kiépítését, a tulajdonviszonyok és az ingatlanpiac átrendeződését jelentette. A piaci szereplők hamar rátaláltak a legértékesebb területekre, ingatlanokra, és az önkormányzatok '90-es években jellemző lazább kontrollja mellett jelentős átalakítást végeztek már a rendszerváltás utáni átmenet korai szakaszában.

A piaci szereplők két minőségben vannak jelen a városközpontban: egyrészt ingatlanfejlesztőként, másrészt a helyi gazdaság szereplőiként (üzlettulajdonosok, szolgáltatásokat működtetők). Az érdekek vonatkozásában mindkét esetben ellentmondás van az eredeti helyi lakosság és a piac képviselői között. Az épített környezet alakítása következetes stratégiák és szabályozók híján elsősorban az 1990-es években több város esetében eredményezett ellentmondásos, eredeti környezetbe kevéssé illő posztmodern építészeti csodákat. A Ritzer (2004) által helynélkülinek („non-place") nevezett, a globális építészeti univerzalizmus jegyében létrehozott típusépületek (bevásárlóközpontok, irodaépületek, cégközpontok) a globális befektetők nyomán nagy számban jelentkeztek a kelet-közép-európai nagyvárosok központjában és azok közvetlen szomszédságában is (*Tasan-Kok,* 2004; *Tasan-Kok–van Weesep,* 2007). Tagadhatatlan hatással vannak a megaberuházások a belváros üzleti életére: a kiskereskedelem hanyatlása és egy-egy terület kereskedelmi vonatkozású leértékelődése szembeötlő negatív eredmény (pl. Budapest Kossuth Lajos utca, Rákóczi út üzleteinek jelentős üresedési aránya). A vendéglátó és egyéb szolgáltatásokat nyújtó üzletek megjelenése a belvárosi – egyébként sok esetben fizikailag és társadalmilag alacsonyabb státusú – területeken kelet-európai nagyvárosi jelenség. A történelmi városrészekhez kapcsolódó rom-turizmus számos ellentmondást hordoz, ugyanakkor a funkcióváltás egy sajátos formája. A helyi társadalom és az új funkciót látogató magasabb státusú lakosság, valamint a turisták konfliktusai nem csak Budapesten ismertek, hasonló jelenségről számol be Murzyn (2006) Krakkóból.

Az épített környezet fizikai megújulása és a funkcionális sokszínűség a helyi lakosság kicserélődését eredményezte, és ez a folyamat még nem fejeződött be. A szocialista várospolitika eredményeként nagy számban megtelepedő és lecsúszó alacsonyabb státusú lakosság elkezdett kiszorulni, de ez a jelenség csak a fizikailag is megújított felértékelődő területeket érinti. Így fordulhat elő, hogy egy-egy komolyabb beruházás nyomán, akár szomszédos épületekben is homlokegyenest eltérő társadalmi státusú és életvitelű népesség él. A konfliktusok elkerülhetetlenek: a helyi közösségek valamikor organikus összetartása nagyon gyenge lábakon áll és többnyire nem is működik. A helyi közösség összetartására és közös véleményformálásra esetlegesen olyan alkalmak adnak lehetőséget, amikor az adott belvárosi lakókörnyezet egy-egy átfogó rehabilitációs tevé-

kenység részese lesz. Kelet-Közép-Európa nagyvárosaiban a forráshiány miatt ezek finanszírozása természetesen az európai uniós források igénybevételével történik elsősorban. A források hozzáférésének azonban alapfeltétele a helyi lakosság és az egyéb szereplők aktív bevonása az immáron szükségszerűen stratégiai tervezési alapú beavatkozások legitimálására.

A stratégiai tervezés meghonosodása és elterjedése az EU városaiban a '90-es évek második felétől vált jellemzővé. A kelet-közép-európai városokban az integrált gondolkodásmód a korábbi tervezési gyakorlatok ismeretében meglehetősen idegenül hatott. Ritkábban alapigényként, többnyire fejlesztési szükségletként jelentkezett a fizikai és egyéb fejlesztési vonatkozású tervek kombinálásával létrejött stratégiai terv, amely városrészek és akcióterületek összefüggő rendszerében gondolkodik. A városközpontok spontán, többnyire piaci érdekeknek alárendelt fejlődését a konfliktusokat látva szükséges mederbe terelni, ehhez azonban fontos rendszerben látni a város és központja tervezett jövőképét, a konkrét célokat (pl. lakófunkció megtartása, társadalmi konfliktusok kezelése stb.) és az azok eléréséhez szükséges operatív feladatokat. A városok stratégiai tervek szintjén kezdtek el gondolkodni (*Bajnai,* 2007; *Bucek,* 2007) és ennek fontos részét képezi a városközpontokra vonatkozó akcióterületi szintű gondolkodás, aminek részben az EU-s támogatási rendszer áll a hátterében.

6. A tervezés erősödő szükségessége – az új évezred kihívásai és lehetőségei a városok és városközpontok számra

A stratégiai tervezés hiányát kezelő megoldások között szerepel az Európai Unió erősödő városfejlesztési politikája, amely a Lipcsei Charta (2007) alapelveinek gyakorlatba történő átültetését jelenti. Az EU felismerte városainak és várostérségeinek problémáit, és olyan közös fejlesztési irányelveket határozott meg, amelyek nagyban kihatottak a kelet-közép-európai országok EU-csatlakozást követő fejlesztéspolitikájának tartalmára és az Európai Regionális Fejlesztési Alap (ERFA)-források felhasználásának struktúrájára (*Barta* et al. 2008).

Az uniós társfinanszírozású városrehabilitációs célú támogatások jelentős szerepet játszanak a fent említett felzárkózás elősegítésében (kevésbé a lakáscélú fejlesztésekben, sokkal inkább a közterületek, közintézmények, gazdasági alapfunkciók fejlesztésében). Az EU-s szerepvállalás nem cél, hanem eszköz a kiemelt fontosságú városnegyedek, így a városközpontok fejlődésében is (*Soóki-Tóth,* 2005). Ez különösen igaz a kelet-közép-európai városok esetében, ahol belső forrás híján pontosan a megcélzott, említett funkciók képesek kevésbé dinamikusan fejlődni. Az unió ugyanakkor olyan városfejlesztési gyakorlat alkalmazását várja el a támogatásért cserébe, amely a kelet-közép-európai

városokban eleddig többnyire ismeretlen volt. Ez a jelenség analóg az előbbiekben bemutatott problémával, amely a nyugati elméletek alkalmazását a kelet-közép-európai gyakorlatban nem tartja egyértelműen üdvözlendő fejleménynek (*Timár,* 2004). A tudatos, integrált akcióterületi megalapozottságú tervezés kulcsszerephez jut, azaz szó sem lehet ad hoc, környezetétől függetlenül kialakított fejlesztési elképzelések megvalósításáról a források igénybevételével. Lényeges szerepet kap minden érintett szereplő, de a fejlesztés koordinátora a közszféra, többnyire az önkormányzat. Az egyéb érintettek, mint a helyi lakosság, civil szervezetek és a piac szereplőinek bevonása kulcsfontosságú a fejlesztések minden fázisában, és szükséges a tervek területi kontextusban történő összehangolása is.

A forrásoktól függetlenül a kelet-közép-európai nagyvárosok belső területei esetében a megújulás és fenntarthatóság kulcsa hosszabb távon mindenképpen a piaci szféra mozgósíthatóságában rejlik. Ez az EU-s források igénybevételének egyik kulcseleme (*Soóki-Tóth,* 2005). Ugyanakkor a budapesti tapasztalatok szerint némiképp ellentmondásos a közterület-megújítás, valamint a piaci szereplők aktivitása és jelenléte közötti összefüggés. A belvárosban a részben EU-s támogatásból megvalósuló komplex közterület-fejlesztés (Budapest Szíve Program: a Kecskeméti utca, az Egyetem tér, a Károlyi utca mellett több kisebb csatlakozó közterület – Királyi Pál, Papnövelde utca –, csökkentett forgalmúvá alakítása, parkolóhelyek limitálása) a megcélzotthoz képest éppen ellentétes hatást váltott ki azzal, hogy a területen lévő üzletek, bankok, szolgáltatások megközelíthetősége romlott. Így például az egyik pénzintézet pontosan a változások nyomán veszített el jelentősebb számú vállalkozói bankbetét-tulajdonost és költözik még ebben évben egy külső kerületbe (Alsónémedi és Vidéke Takarékszövetkezet – Képíró utca személyes közlése). Mindemellett a lakóingatlanoknál várt értéknövekedés sem állt be, sőt a rehabilitált lakóterületen a lakóingatlanok hirdetési árai nagyobb mértékben csökkentek, mint a város többi területén (*Budapest Szíve: a felújítás ellenére sem szálltak el az árak, sőt...*).

A helyi szereplők együttműködése a fent már említettek szerint mindenképpen kulcsfontosságú. A stratégiai és akcióterületi tervek és végrehajtásuk társadalmasítása előírásokat követ a projektelőkészítés és -végrehajtás idejére, és sajnos jellemzően nem spontán módon, alulról építkezve történik (*Földi,* 2009). Ez a probléma minden kelet-közép-európai várost érint. A lakosok megszokták, hogy a véleményük nem számít, és úgy nőtt fel egy új generáció, hogy érdeket csak passzív vagy aktív ellenállás formájában képes többnyire érvényre juttatni. Pl. a vendégek megdobálása Kazimierz városrész éttermi teraszain (*Murzyn,* 2006).

A mi szcenáriónk pozitív, azaz szükségesnek érezzük, hogy külső segítség érkezzen a városközpontok formájának és tartalmának alakításában, de csak olyan, ami nem függetleníti teljesen a helyi sajátosságokat a forrásokat biztosító

szereplő elvárásaitól. A városközpontok így lesznek képesek visszaszerezni a XX. század elején kivívott presztízsüket és válnak képessé ideális esztétikai, formai és funkcionális környezet biztosítására az összes jelen lévő érintett (helyi és városi lakosság, üzleti szféra, turisták stb.) számára.

7. Összegzés

A posztszocialista átalakulás „valósága" új témákat, valamint a korábbi témák megújításának lehetőségét adta a társadalomföldrajz számára. Hazánkban a rendszerváltozás területi folyamatainak kutatásában kitüntetett szerep jutott a városoknak, amely Enyedi György munkásságának egyik fókusza volt az elmúlt két évtizedben.

Tanulmányunk egyrészről a posztszocializmus területi szempontú vizsgálatának néhány elméleti kérdését vetette fel és foglalta össze, Enyedi György kelet-közép-európai városi átalakulásokkal foglalkozó munkásságát megpróbálta elhelyezni ezekben a döntően nyugat-európai diskurzusokban.

A cikk második része egy olyan lehetséges kutatási megközelítést vázol fel, amely a városközpontok átalakulási folyamatain keresztül, a kritikai realizmus irányzatának segítségével mutatja be a posztszocializmus területi szinteken átívelő, de azokat egyben össze is kötő változásait. Ez a megközelítés segítséget nyújthat a társadalmi, a gazdasági és (épített) környezeti folyamatok rendszerbe foglalására, ami mind a városközpontok átalakulásának pontosabb megértéséhez, mind a várostervezési és városfejlesztési tevékenységek kritikai értékeléséhez is vezetnek, ezáltal újabb városkutatási lehetőségeket megnyitva..

Enyedi György következtetése szerint a kelet-közép-európai városok fejlődési vonala hemzseg a közös jellemzőktől – értelmezésünkben – a felszínen és a felszín alatti mélystruktúrák szintjén, ugyanakkor számos eltérés is megfigyelhető. Ezek okait a jelenségek mögött lévő mechanizmusok és a kontextus, azaz a társadalmi valóság különféle szintjeinek vizsgálatával érdemes feltárni.

A mechanizmusok működésének folytonosságai, a város dinamikáját befolyásoló változó tényezők és a városi jelenségek hosszú időre feladatot adnak az integrált szemléletben gondolkodó kutatók számára.

Irodalom

Bajnai L. 2007: *Városfejlesztés*. Budapest, Scolar Kiadó.

Barta Gy. (témavezető) 2008: Javaslatok az Integrált Városfejlesztési Stratégiák készítését segítő Kézikönyv módosítására hazai IVS-ek elemzése és külföldi tapasztalatok alapján. Megrendelő: Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium.

Barta Gy. – Czirfusz M.– Kukely Gy. 2006: A város és gazdasága. In: Győri R. – Hajdú Z. (szerk.): *Kárpát-medence: Települések, tájak, régiók, térstruktúrák.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó. 25–41. o.

Beluszky P. 1988: Az „Alföld-szindróma" eredete (vázlat). – *Tér és Társadalom.* 4. 3–28. o.

Birch, K. – Mykhnenko, V. 2009: Varieties of neoliberalism? Restructuring in large industrially dependent regions across Western and Eastern Europe. – *Journal of Economic Geography.* 9. 355–380. o.

Brade, I. – Herfert, G. – Wiest, K. 2009: Recent trends and future prospects of socio-spatial differentiation in urban regions of Central and Eastern Europe: A lull before the storm? – *Cities.* 5. 233–244. o.

Bucek, J. 2007: Current strategic economic development planning in cities and its application in Slovakia. – *Questions Geographicae.* 26B. 15–25. o.

Budapest Szíve: a felújítás ellenére sem szálltak el az árak, sőt... http://ingatlan.net/magazin/2010/05/budapest-szive-a-felujitas-ellenere-sem-szalltak-el-az-arak-sot.

Burawoy, M. – Lukács, J. 1992: *The radiant past. Ideology and reality in Hungary's road to capitalism.* Chicago–London, The University of Chicago Press.

Burcin, B. – Kucera, T. 2006: Socio-demographic Consequences of the Renewal of Praque's Historical Center and its Functional Transformation In: Enyedi, Gy. – Kovács, Z. (eds.): *Social changes and social sustainability in historical urban centres. The case of Central Europe.* Pécs, Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences. 162–174. o. (Discussion Papers Special).

Egedy T. – Kovács Z. – Morrison, N. 2005: A városrehabilitációs kezdeményezések nemzetközi tapasztalatai In: Egedy T. (szerk.). *Városrehabilitáció és társadalom.* Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. 71–102. o.

Enyedi Gy. 1988: *A városnövekedés szakaszai.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Enyedi Gy. 1997: Városok a közép-európai átmenetben. – *Társadalmi Szemle.* 8–9. 42–56. o.

Enyedi, Gy. 1998: Transformation in Central European Post-Socalist Cities. In: Enyedi, Gy. (ed.): *Social Changes and Urban Restructuring in Central Europe.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 9–34. o.

Enyedi Gy. 2003: *Városi világ – városfejlődés a globalizáció korában.* Pécs, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaság-tudományi Kar. (Habilitációs előadások. 4.)

Enyedi, Gy. – Kovács, Z. 2006: Social Sustainability of Historical City Centers In Central Europe – An Introduction. In: Enyedi, Gy. – Kovács, Z. (eds.): *Social changes and social sustainability in historical urban centres. The case of Central Europe.* Pécs, Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences. 11–19. o. (Discussion Papers Special).

Földi, Zs. 2006: Neighbourhood dynamics in Inner-Budapest: a realist approach. Netherlands Geographical Studies. 350. Utrecht, Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap Faculteit Geowetenschappen Universiteit Utrecht.

Földi, Zs. – van Weesep, J. 2007: Impacts of globalisation at the neighbourhood level in Budapest. – *Journal of Housing and the Built Environment.* 1. 33–50. o.

Földi Zs. 2009: A társadalmi részvétel szerepe a városfejlesztési gyakorlatban – európai és hazai tapasztalatok. – *Tér és Társadalom.* 3. 27–43. o.

Földi Zs. 2010: Globalizációs hatások Budapesten In: Barta Gy. – Sipos A. – Keresztély K. (szerk.): *A „világváros" Budapest – két századfordulón.* Budapest, Napvilág Kiadó. (Megjelenés alatt).

Füller, H. – Michel, B. 2008: Zur poststrukturalistischen Kritik des Scale-Konzepts. Für eine (topologische) Machtanalyse. In: Wissen, M. – Röttger, B. – Heeg, S. (Hrsg.): *Politics of scale: Räume der Globalisierung und Perspektiven emanzipatorischer Politik.* Münster, Westfälisches Dampfboot. 144–168. o.

Gibson-Graham, J. K. 2008: Diverse economies: performative practices for 'other worlds'. – *Progress in Human Geography.* 5. 613–632. o.

Gregory, D. 1995: Imaginative geographies. – *Progress in Human Geography.* 4. 447–485. o.

Hart, G. 2009: Ethnography. In: Gregory, D. – Johnston, R. – Pratt, G. – Watts, M. J. – Whatmore, S. (eds.): *The dictionary of human geography. 5th edition.* Chichester, Wiley–Blackwell. 218–220. o.

Hörschelmann, K. – Stenning, A. 2008: Ethnographies of postsocialist change. – *Progress in Human Geography.* 3. 339–361. o.

Kovács, Z. – Wießner, R. (Hrsg.) 2006: *Stadtentwicklung in der Transformation. Vergleichende Untersuchung zum Strukturwandel in Budapest und Leipzig.* Budapest–Leipzig, Geographisches Forschungsinstitut, Ungarische Akademie der Wissenschaften, Universität Leipzig, Institut für Geographie.

Moore, A. 2008: Rethinking scale as a geographical category: from analysis to practice. – *Progress in Human Geography.* 2. 203–225.

Murzyn, M. A. 2006: „Winners" and „losers" in the game: the social dimensions of urban regeneration in the Kazimierz quarter in Krakow. In: Enyedi, Gy. – Kovács, Z. (eds.): *Social changes and social sustainability in historical urban centres. The case of Central Europe.* Pécs, Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences. 65–81. o. (Discussion Papers Special).

Nemes Nagy, J. 2006: Regional inequalities: general models and the case of the transition countries. – *Romanian Review of Regional Studies.* 1. 23–34. o.

Pickles, J. 2008: The spirit of post-socialism: 'What is to be understood by it?' In: Pickles, J. (ed.): *State and society in post-socialist economies.* Basingstoke–New York, Palgrave Macmillan. 1–16. o.

Pickles, J. 2009: Post-socialism. In: Gregory, D. – Johnston, R. – Pratt, G. – Watts, M. J. – Whatmore, S. (eds.): *The dictionary of human geography. 5th edition.* Chichester, Wiley–Blackwell.

Ritzer, G. 2004: *The globalisation of nothing.* Thousand Oaks, Pine Forge.

Said, E. W. 2000: *Orientalizmus.* Budapest, Európa Könyvkiadó.

Smith, A. 2002: Imagining geographies of the 'new Europe': geo-economic power and the new European architecture of integration. – *Political Geography.* 5. 647–670. o.

Smith, M. J. 1998: *Social Science in Question.* London–Milton Keynes, Sage–Open University Press.

Soóki-Tóth G. 2005: Városrehabilitáció az Európai Unióban. In: Egedy T. (szerk.) *Városrehabilitáció és társadalom.* Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. 63–70. o.

Stenning, A. – Hörschelmann, K. 2008: History, geography and difference in the post-socialist world: or, do we still need post-socialism? – *Antipode.* 2. 312–335. o.

Szirmai, V. 2006: Socially sustainable urban development in the historic urban centres of East-Central Europe. In: Enyedi, Gy. – Kovács, Z. 2006 (eds.): *Social changes and social sustainability in historical urban centres. The case of Central Europe.* Pécs, Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences. 20–39. o. (Discussion Papers Special).

Tasan-Kok, T. 2004: *Budapest, Istanbul and Warsaw – Institutional and spatial change.* Delft, Eburon Academic Publishers.

Tasan-Kok, T. – van Weesep, Jan 2007: Global-local interaction and its impact on cities – *Journal of Housing and the Built Environment.* 1. 1–11. o.

Timár, J. 2004: More than 'Anglo-American', it is 'Western': hegemony in geography from a Hungarian perspective. – *Geoforum.* 5. 533–538. o.

Timár, J. 2009: Communist and post-communist geographies. In: Kitchin, Rob – Thrift, Nigel (eds.): *International encyclopedia of human geography.* Vol. 2. Oxford, Elsevier. 214–220. o.

Žižek, S. 2001: *Did somebody say totalitarianism? Five interventions in the (mis)use of a notion.* London, New York, Verso.

A VÁROSOK SZEREPE A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI ORSZÁGOK TÉRSZERKEZETÉNEK FORMÁLÓDÁSÁBAN

Tagai Gergely

A kelet-közép-európai országok átalakulási folyamatai az elmúlt húsz év során gyökeres változásokat hoztak a városokhoz, illetve a településrendszerhez köthető térfolyamatok alakulásában is. Erre reflektálva a transzformáció jelenségeinek értékelése, értelmezése és városi kontextusba helyezése mindinkább előtérbe került a kelet-közép-európai városkutatók munkáiban; legyen szó a saját országukban zajló városfejlődési jellemzők magyarázatáról, vagy tágabb, kitekintő összehasonlításokról a térség egészét érintve. Az 1990-es évek elején az átalakulásról még némileg csak homályosan lehetett nyilatkozni az információk hiánya és a változások intenzív lefolyása miatt (*Musil,* 1993). Így, az időszak korai áttekintő munkáinak (többek közt *Enyedi,* 1992, 1994; *Musil,* 1993) helyzetfeltárása és a korábbi tendenciák értékelése alapján vázolt lehetséges jövőképek – a városok belső struktúrájának, társadalmi-gazdasági folyamatainak változásáról, a településrendszer átalakulásáról vagy Kelet-Közép-Európa városainak a megváltozott keretek közötti nemzetközi érvényesüléséről – csak víziószerűen tudták előrevetíteni a középtávú események lefolyását. A térségben zajló átalakulási folyamatokat értékelő későbbi munkák már stabilizálódó térszerkezetről és állapotokról számolhattak be, árnyalva a korábbi hipotéziseket (*Enyedi,* 1997, 1998; *Illés,* 2002). A legutóbbi időszak áttekintő írásai pedig, már egy hosszabb időszakra visszatekintve tudták értékelni Kelet-Közép-Európa városainak posztszocialista transzformációs folyamatait, felvértezve az elmúlt húsz év során szerzett strukturált ismeretekkel, a városon belüli és a városhálózatot érintő jelenségek tapasztalataival (*Hamilton* et al. 2005; *Kovács,* 2009; *Musil,* 2005; *Mykhnenko–Turok,* 2007).

Összességében az utóbbi két évtized transzformációs jelenségei megfelelően igazolták a kora 90-es évek feltevéseit. Egyrészt amiatt, mert az elmúlt időszak városi átalakulási folyamatainak kezdete nem esik egybe a politikai rendszerváltozás elindulásával: már korábban megjelentek a későbbiek során előtérbe kerülő piaci elemek a városfejlődés hatótényezői között (*Beluszky,* 2000), így ezek hatása és várható befolyásuk korlátozottan ugyan, de mégis felmérhető volt. Másrészt pedig, Kelet-Közép-Európa országainak városi transzformációja

tekinthető egyfajta visszarendeződésnek (*Enyedi,* 2008; *Enyedi–Pálné,* 2008; *Musil,* 2005): a szocialista rendszer alatt sok esetben mesterségesen fenntartott állapotok átstrukturálódásának a demokratikus és piaci viszonyoknak megfelelően – ebben az esetben pedig, adott a megfelelő viszonyítási alap a jelenségek értelmezéséhez és az előretekintéshez.

A térség városfejlődésének átalakulási folyamatai számos olyan, közös elemet hordoznak, amelyek lehetővé teszik, hogy Kelet-Közép-Európa városi transzformációjáról egységes keretek között lehessen beszélni (*Mykhnenko–Turok,* 2007; *Rebernik,* 2004; *Slavík* et al. 2005). Ugyanakkor az átalakulás mikéntjében jelentős különbségek is tapasztalhatók a volt szocialista országok között a korábban eltérő úton kifejlődött városi struktúrák léte miatt, a szocialista időszak különböző országspecifikus jellemzőinek köszönhetően vagy a városok differenciált szerepéből kifolyólag, amit az egyes országok térszerkezetének formálásában játszanak (*Musil,* 2005; *Mykhnenko–Turok,* 2007). Ennek ellenére a transzformációs folyamatok okai, karakterisztikája és irányai alapjellemzőiket tekintve hasonlónak nevezhetők, ami megengedheti az általánosítást a kelet-közép-európai városi átalakulás jelenségeit illetően.

Leegyszerűsítve, a posztszocialista átalakulás folyamatai elsősorban politikai, gazdasági és társadalmi tényezőkkel, valamint az ezen faktorok összefonódásából eredő mechanizmusokkal magyarázhatók, amelyeket kiegészítenek különböző globális vagy éppenséggel lokális jelenségek (*Enyedi,* 1997, 2008; *Enyedi–Pálné,* 2008; *Moravanská,* 2005; *Musil,* 2005; *Slavík,* 2000; *Slavík* et al. 2005). A városok, de a településrendszer egészének fejlődése szempontjából is alapvető fontossággal bírt a politikai rendszer átformálódása, aminek következményeként megváltoztak a gazdaság- és településirányítás körülményei: a tervutasításos termelési rendszert felváltották a piaci viszonyok, amelyek új kihívás elé állították a településeket. Ezen kívül számos adminisztratív döntés és közigazgatási változás (önkormányzatiság kialakulása, várossá nyilvánítások, térfelosztás-módosulás) is új keretbe helyezte a városok fejlődési lehetőségeit. A politikai rendszer alapvető változásai elősegítették a gazdasági struktúra átrendeződésének felgyorsulását (például technológiai váltás, szervezeti átalakulás, ágazati és szerkezeti változások, privatizáció), amit már rövidtávon is jelentősebb fordulatot hozó társadalmi, demográfiai trendek kísértek (*Enyedi,* 1992). A települések, a városok fejlődési lehetőségei tekintetében – melyet hatótényezőként befolyásolnak – különösen nagy jelentősége volt ezek közül a munkanélküliség megjelenésének és a jellegzetes migrációs irányok átrendeződésének.

A városfejlődés szempontjából – és a kelet-közép-európai országok esetében jól megragadhatóan – az előbbi alapvető politikai, gazdasági és társadalmi folyamatokon túl, további hatótényezőnek tekinthető az ezek eredőjeként is értelmezhető urbanizáció. A politikai változásoktól, a gazdasági átstrukturálódástól és a különböző demográfiai mechanizmusok által gerjesztett, illetve befolyásolt

városodási és városiasodási folyamatok számos speciális elemet hordoznak – a szocialista időszak hatásaként –, amelyek a térség urbanizációját megkülönböztethetővé teszik a nyugat-európai városok organikusabb fejlődésétől. Azonban a városfejlődésnek ez a kelet-közép-európai útja nem tekinthető önálló, előzmény nélküli folyamatnak, sokkal inkább a „nyugati" trendek némileg eltorzult változatának (*Enyedi,* 1992). Az utóbbi időben Kelet-Közép-Európában az urbanizációs folyamatok tekintetében is egyfajta visszarendeződés figyelhető meg, az állami (hatalmi) beavatkozás csökkenése és a piacgazdasági viszonyok érvényesülése miatt.

Fontos megkülönböztetni, hogy az előbbiek során említett tényezők hogyan hatnak a városok fejlődésére: a globális folyamatok lecsapódásaként, vagy a helyi fejlődési faktorok átstrukturálásával bizonyos fejlődési elemeket helyzetbe hozva. Egyes szerzők a globális folyamatok fontosságára hívják fel a figyelmet a kelet-közép-európai városok átalakulási tényezőinek vizsgálatában (*Enyedi,* 2008; *Enyedi–Pálné,* 2008; *Musil,* 2005). Az ezek tükrében értelmezett politikai rendszerváltozás, a gazdasági rendszerek átalakulása és a térség országainak európai integrációs folyamatokba való becsatlakozása mind hatással vannak az egyes városok lehetséges szerepvállalására az európai (nemzetközi) városi térben. Az átalakulás dimenziói más esetben lokális hatótényezőként érvényesülnek a térségben – nem mentesen a globalizáció hatásaitól –, a városok különböző adottságait gyengítve-felerősítve járulnak hozzá a településen belüli folyamatok és a városhálózat fejlődési útjának alakításához.

A kelet-közép-európai városok posztszocialista átalakulási tényezőinek előbbi számbavétele során nem, vagy csak említés szintjén került szóba a városon belüli transzformációs folyamatok és a mindig formálódó városrendszer, a városhálózat – sokszor regionális léptékben felmérhető – jelenségeinek elkülönítése. A politikai és gazdasági átalakulás, a társadalmi-demográfiai átrendeződés, valamint az urbanizációs és globalizációs folyamatok okozta változások másképpen csapódtak le településen belül, mint a településrendszer keretei között – esetleg gyorsabban átformálva egy-egy város mikrostruktúráit, gazdaságát, igazgatási működési mechanizmusait és nem utolsósorban társadalmi berendezkedését (*Illner–Andrle,* 1994; *Musil,* 1993). Ezzel szemben a városhálózat makrostruktúrája lassú reagálású rendszerként vett részt az átalakulási folyamatban (*Beluszky–Győri,* 2005), amelyben egyszerre hatottak rá a politikai-gazdasági-demográfiai változások külső tényezői, valamint közvetve vagy akár közvetlenül a települések belső transzformációja. Ezek azután különböző módon befolyásolták a kelet-közép-európai városrendszerek fejlődési útját: egyes tényezők intenzívebb változásokat előidézve, mások csak hosszabb távon kifejtve hatásukat.

1. A kelet-közép-európai városhálózat fejlődési tényezőinek átalakuló hatása

A kelet-közép-európai városok térszerkezet-formáló szerepének értékeléséhez – amelyet a jelenkori térfolyamatok fejtenek ki –, érdemes az előbbiek során általánosságukban áttekintett városfejlődési és átalakulási tényezőkön keresztül visszanyúlni azon hatások értelmezéséhez, amelyek a városhálózatot érték az elmúlt évtizedek alatt (különös tekintettel a posztszocialista átalakulásra), kialakítva a jelenlegi állapotokat.

Kelet-Közép-Európában a szocialista időszak gazdasági folyamatait és ezen keresztül a városfejlődés menetét alapvetően határozta meg a termelőtevékenységek modernizációja és az ezzel együtt járó iparosítás (*Beluszky,* 2000; *Enyedi,* 1992; *Illés,* 2002; *Szymańska* et al. 2009). A mezőgazdasági tevékenységnél jóval nagyobb produktivitású ipar termelési feltételeinek megteremtéséhez nagymértékű infrastrukturális fejlesztésekre volt szükség, de ez felemás módon, elsősorban az ipari beruházásokhoz kapcsolódó termelő infrastruktúra kiépítésével valósult meg. A szocialista iparfejlesztés a költséghatékonyság és a gazdaságosság jegyében fogant gazdasági koncentrálódás mellett népességkoncentrációs folyamatokat is eredményezett. Az így, az ipari folyamatok által gerjesztett szocialista urbanizáció átformálta a városok addigi növekedési pályáját, átrendezte fejlődési esélyeiket, elsődlegesen a nagyipari telephelyeket, a nagyvárosokat helyzetbe hozva – ezek népessége ebben az időszakban gyarapodott leginkább (*Illés,* 2002; *Runge,* 2008).

Az intenzív iparfejlesztés ütemét viszont a nem-termelő infrastruktúra kiépítése nem követte megfelelő mértékben: a szocialista kormányzatok nem tudták ennek forrásháttérét biztosítani az ipari beruházások és a termelés működtetése mellett (*Illner–Andrle,* 1994; *Mykhnenko–Turok,* 2007). A szocialista nagyvárosokban a legalapvetőbb lakossági infrastruktúra-fejlesztés, a lakásépítés is elmaradt a termelő beruházásoktól, emiatt a térség több országában (pl. Csehszlovákiában, Lengyelországban, Magyarországon, Romániában) adminisztratív intézkedésekkel korlátozták a nagyvárosokba, elsősorban a fővárosokba történő betelepülést (*Illés,* 2002; *Musil,* 2005; *Szymańska* et al. 2009).

A lakosságszám-korlátozások következtében a jelentős iparral rendelkező nagyvárosokban munkaerőhiány lépett fel, ami egyrészt elindította az ingázási hálózatok kialakulását, másrészt az országokon belüli letelepedési célú migrációt is a nagyvárosi körzetekbe irányította. Ezen túlmenően, az ekkor már jelentősen koncentrált területi szerkezetű szocialista ipar dekoncentrációja is megkezdődött (*Enyedi,* 1992). Ennek elsődleges célja a vidék munkaerőtömegének felszívása volt, ugyanakkor – a szocialista rendszer deklarált céljaként – a társadalmi-területi különbségek csökkentését is szolgálta. Az adott körülmények

közötti „teljes" foglalkoztatás, a hasonló jövedelmi viszonyok valóban a kiegyenlítődés irányába hatottak, így összességében – bár különböző mértékben – csökkentek a területi egyenlőtlenségek Kelet-Közép-Európa országain belül (*Enyedi,* 1997; *Illner–Andrle,* 1994; *Musil,* 1993).

Azonban a társadalmi-gazdasági fejlettség a településhierarchia mentén mégis differenciált maradt. A központilag irányított kiegyenlítő szándékú intézkedések nem tudtak minden térfolyamatra hatni, míg bizonyos különbségeket éppen az adminisztratív beavatkozások generáltak, vagy merevítettek meg (*Enyedi,* 1992, 1997; *Illés,* 2002). A városok (egyáltalán a települések) fejlesztési forrásai erősen koncentráltak voltak, ezek felhasználása a központi újraelosztástól függött, amelyet a kijelölt területi prioritások mellett az iparvállalatok érdekérvényesítő képessége is befolyásolt. Az állami támogatások nagy része természetesen így nagyvárosoknak, ipari központoknak jutott: Magyarországon ez a kisebb városok juttatásaival együtt tartósan elérte a 90%-ot (*Beluszky,* 2000). De többek közt Bulgáriában, Romániában, Lengyelországban is hasonló nagyságrendet öltött a fejlesztési források városi koncentrációja. Ebben az újraelosztási rendszerben nemcsak a falvak, de a kisebb városok is elhanyagoltabb pozícióba kerültek, kivéve, ha maguk is betöltöttek valamilyen központi szerepkört, mint például Csehszlovákiában, ahol a közigazgatás városi körzetekre épült, lehetővé téve ezáltal egy decentralizáltabb városfejlődést (*Illés,* 2002).

A politikai rendszerváltozás és az ezzel együtt járó, vagy már korábban is ható társadalmi-gazdasági folyamatok új helyzet elé állították a kelet-középeurópai országok városhálózatának, településrendszerének fejlődését. A forrásokat koncentráltan újraelosztó és bizonyos területi struktúrákat mesterségesen fenntartó mechanizmusokat fölváltották a természetesebb piaci folyamatok (*Illner–Andrle,* 1994; *Musil,* 2005; *Rebernik,* 2004). Ezek – az országos szint szerepének csökkenésével – nagyobb teret engedtek a városfejlődés hatóténye-zői között a mikroszintek nagyobb szuverenitásából fakadó energiáknak, valamint a külföldi és belföldi piaci szereplők befolyásának (*Kovács,* 2009; *Musil,* 1993; *Slavík,* 2000; *Slavík* et al. 2005). Az átalakulással járó gazdasági struktúraváltozások egyben tercierizálódást is jelentettek, a piaci mechanizmusok kedveztek a nagyobb produktivitású szolgáltató ágazatok (pl. pénzügyi szolgáltatások) intenzív fejlődésének (*Kiss,* 2003; *Slavík* et al. 2005). A piaci folyamatok érvényesülése ugyanakkor a differenciálódás irányába is hatott. Ez különbözőképpen érintette a városokat és a településrendszer egyéb elemeit.

A megváltozott körülmények között a nagyobb városok veszítettek korábbi vonzó pozíciójukból. A térségben is már régebb óta megjelent szuburbanizáció mellett ellenirányú folyamatok is érvényesültek Kelet-Közép-Európa városaiban: a népességmozgási irányok között nagy teret nyert a városokból a rurális térségekbe való migráció. Ennek speciális, a térségre jellemző változata volt az a kényszermigráció, amit a gazdasági átalakulás következményei váltottak ki

(*Enyedi,* 2008; *Enyedi–Pálné,* 2008; *Mykhnenko–Turok,* 2007). Az ipari munkahelyek tömeges megszűnésével a nagyvárosokba ingázó munkások kénytelenek voltak visszatérni vidéki lakóhelyükre – vagy városiként felvállalni a vidéki létet az alacsonyabb létfenntartási költségek reményében –, ahol sokan az önellátó mezőgazdaságban találtak kényszerű megélhetést. Különösen jellemző volt ez Bulgáriában és Romániában, de Magyarország és Lengyelország nehézipari térségeit is érintette hasonló típusú kényszervándorlás (*Kovács,* 2009). Mindezen folyamatok eredményeképpen a kelet-közép-európai nagyvárosok népessége jelentősen csökkent, de nemcsak az elvándorlás következményeképp, hanem a természetes népmozgalmi jellemzők kedvezőtlen alakulása miatt is (*Runge,* 2008, 2009; *Korcelli,* 2000). A kisebb városok és falvak esetében – az eltérő fejlődési lehetőségeknek megfelelően – differenciáltabb volt az e tekintetben bejárt út.

Bár a közigazgatási és önkormányzati rendszerek Kelet-Közép-Európa országaiban eltérő módon fejlődtek ki a posztszocialista átalakulás körülményei között, a koncentrált központi újraelosztás megszűntével a közigazgatási státus (a városi cím) már nem jelentett feltétlenül determinációt a fejlődési pálya tekintetében. Sokkal jelentősebbé vált a helyi társadalmi-gazdasági tényezők, a térségi meghatározottság és a fekvés szerepe, aminek következményeként a korábban meghatározó hierarchikus különbségeket részben regionális differenciáltság váltotta fel (*Illés,* 2002; *Kovács,* 2009). Ugyanakkor az adminisztratív központok helyzete a megváltozott körülmények között is kedvezőbbnek mondható: az adminisztratív tisztségek más funkciók megtelepedését is elősegítik, bővítve ezzel a fejlődési lehetőségeket (*Korcelli,* 2000; *Slavík* et al. 2005).

Már esett szó arról, hogy a szocialista időszak alatt milyen intézkedésekkel kísérelte meg az államhatalom a területi-társadalmi egyenlőtlenségek mérsékelését, vagy befolyásolását. De míg ebben az időben a különbségek alakulása nagyban függött a központi döntésektől, a hatalmi szereplők szándékától, addig a jelenkori folyamatokat sokkal jobban áthatják a kevésbé befolyásolható piaci mechanizmusok. A szocializmus településhierarchia mentén megjelenő fejlettségi különbségeinek alakulását és kezelését a központi helyek elméletének szellemében fogant fejlesztési elképzelések határozták meg (*Beluszky,* 2000; *Musil,* 1993, 2005). Míg manapság előtérbe került az az elképzelés, hogy a városok hierarchikus kapcsolódásai helyett horizontális hálózatok érvényesülése szükséges inkább, mivel az ilyen policentrikus hálózatok – bennük a nagyvárosi központokkal, mint a fejlődés gyújtópontjaival – sokkal inkább szolgálják a térség európai városrendszerbe történő integrálódását és a harmonikus fejlődés lehetőségeinek megteremtését (ÖIR, 2000; *Sýkora* et al. 2009).

Összességében a politikai, gazdasági átalakulás, a globális hatások és a regionális politikai beavatkozások keresztmetszetében így a településhálózathoz kapcsolódó egyenlőtlenségek dupla dichotómiáját figyelhetjük meg a város–falu

különbség (kiegészülve a nagyváros–vidék egyenlőtlenségi viszonyrendszerrel), valamint a városállomány nyertesekre és vesztesekre való tagozódása (*Enyedi*, 2008).

2. A város–falu különbségek változó dimenziói

A településhálózaton belüli különbségek értelmezésének egyik szemléletes lehetősége a városok és községi jogállású települések, falvak megkülönböztetése. Ez alapján azonosíthatók azok a tényezők, amelyek segítségével felmérhetők a különböző státusú településekhez köthető fejlődési, fejlettségi jegyek. Ebből azután következtetni lehet a nagytérségi struktúrák, az egyes kelet-közép-európai országok térszerkezetének alakításában játszott szerepükre.

A területi, illetve a településrendszert érintő különbségek nem alkotnak egy statikus rendszert. A kelet-közép-európai átalakulási folyamatok értelmezési keretében ezt azért fontos kiemelni, mert több tekintetben jelentősen különböznek a szocialista időszak alatt fennálló egyenlőtlenségek – számolva az időszakon belüli eltérésekkel is – és az átalakulás hatásaként létrejött különbségek dimenziói (*Illés*, 2002). Más az egyenlőtlenségek nagysága, mások mérési lehetőségeik, és más tényezők hatnak alakulásukra. Ez alapján érdemes megkülönböztetni a jelen vizsgálat keretei között a város–falu különbségek hosszú távú alakulását, és az utóbbi két évtized középtávú trendjeit. A hosszú távú folyamatokat nézve megfigyelhető, hogyan vették át a makrogazdasági, strukturális tényezők szerepét a hierarchikus viszonyok az egyenlőtlenségek alakításában (*Beluszky*, 2000; *Kiss*, 2003). Ezt kiegészítik az átalakulás középtávú trendjei, mivel ezek újabb differenciálódást jeleznek a településrendszerbeli különbségek hatótényezői között.

A példaként felhozott egyenlőtlenségi faktorok a településrendszer különbségeinek magyarországi átrendeződését mutatják. A városi és községi jogállású települések megkülönböztetése mellett – az 1990-es városállomány alapján[1] – külön kiemelésre került Budapest egyedi minősége is, ami a mindenkori településrendszerbeli különbségek fontos meghatározója. A magyarországi helyzet alapján interpretálni kívánt folyamatok korlátozottan ugyan, de alkalmasnak

[1] A választás logikája azzal magyarázható, hogy 1990 után lényegesen felhígult a magyarországi városállomány, az új városok jelentős része alig hordoz városi funkciókat, és egyéb jellemzőik tekintetében is inkább falusiasnak nevezhetők. Az elkülönített 166 város alapján kifejezett településrendszerbeli különbségek jobban megragadhatók, és hosszú távon is összehasonlíthatóbbak, mintha az évenkénti aktuális városállomány, vagy a 2008-as városok jelentenék a város–falu megkülönböztetés alapját. A számítások utóbbi két esetre is elkészültek, a trendek és nagyságrendek tekintetében jelentős különbség ezen körülmények között sem adódott.

tekinthetők az általánosításra a kelet-közép-európai térség egészére nézve. Hasonló mélységű, összehasonlítható adatok hiányában, ezért ehelyütt elegendőnek bizonyulhat a magyarországi struktúrák alapján levont következtetéseket kiegészíteni az ezeket alátámasztó Kelet-Közép-Európára vonatkozó megállapításokkal, vagy ezektől eltérő példákkal.

A szocialista időszak első felében a területi és településhálózaton belüli különbségek legnagyobb mértékben a makrogazdasági szerkezet következményének voltak tekinthetők (*Illés,* 2002). Az egyenlőtlenségek csökkenését emiatt nagymértékben elősegítette a foglalkoztatási átrétegződés, a mezőgazdasági tevékenység termelési és foglalkoztatási dominanciájának megtörése az intenzív iparosítás által. A városok és a községi jogállású települések közötti funkcionális közeledést ebben az időszakban ténylegesen követte a településrendszeren belüli egyéb különbségek csökkenése (*Enyedi,* 1997; *Kovács,* 2009). A foglalkoztatási szerkezet differenciái természetesen nem egyenlítődtek ki (*1. táblázat*), alapvető funkcionális különbségek továbbra is vannak az egyes településtípusok között, emellett a foglalkoztatás strukturális egyenlőtlenségei – mértékükön túl –, összetételükben is jelentősen megváltoztak. A szocializmus egész településrendszert átható indusztrializációja mellett érdemes kiemelni a posztszocialista átmenettel felgyorsult tercierizálódást, ami nemcsak a fővárost és a városhálózat többi tagját érintette, de a falvak fejlődési pályáját is jelentősen befolyásolta. Ennek következtében a falvak elvesztették korábban jellegzetes arculatukat, lakosaik túlnyomó része már nem a mezőgazdaságban dolgozik (ipari, tercier dominancia). Mára a falvak is multifunkciós településekké váltak, ami hagyományos szerepeik bizonyos mértékű leépülésével is járt (*Illner–Andrle,* 1994; *Stasiak,* 2007).

A városok és a községi jogállású települések funkcionális különbségeinek csökkenésével megnőtt a településhierarchia mentén mérhető egyenlőtlenségek szerepe (*Beluszky,* 2000). Az iparosítás és a központi újraelosztás prioritásai nem kedveztek a kisebb településeknek, ezt többek közt az infrastrukturális különbségek is igazolják. A termelő beruházások és lakossági infrastrukturális hiányosságok ellentmondásairól már esett szó. A városok infrastrukturális fejlesztése lassanként követte az ipari beruházásokat, azonban még ez az ütem is elmaradt a nemzetgazdasági szempontból elhanyagoltabb községekben. A város–falu közellátási különbség térségben általános voltát más országok jellemzői is megerősítik (*Gajdoš,* 2005). Az infrastrukturális különbségek településrendszerbeli jellemzőit hosszabb távon a kiegyenlítődés jellemezte. Nemcsak a városokban, de a falvakban is teljesen megoldódott például az áramszolgáltatás, elhalványultak a vezetékes vízhez való hozzájutás települési egyenlőtlenségei (*1–2. táblázat*). Azonban ezen lakossági infrastrukturális elemek egyenletes kiépülését nem követte például a csatornahálózat hasonló ütemű bővítése: a

1. táblázat

A város–falu (község) különbségek hosszú távú alakulása Magyarországon

Megnevezés		1960		1970		1980		1990		2001	
Mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya, %	Vá.	26,9		16,6		12,7		11,0		4,0	
	Kö.	61,4	(0,4)	45,5	(0,4)	36,5	*(0,3)*	30,1	(0,4)	11,3	(0,4)
	Bp.	1,4	(0,05)	2,7	(0,2)	4,0	(0,3)	3,2	(0,3)	0,5	*(0,1)*
Ipari foglalkoztatottak aránya, %	Vá.	39,0		49,7		46,3		41,4		34,4	
	Kö.	22,6	*(1,7)*	34,4	(1,4)	35,5	(1,3)	34,6	(1,2)	38,2	(0,9)
	Bp.	55,7	*(1,4)*	53,9	(1,1)	42,6	(0,9)	34,3	(0,8)	21,3	(0,6)
Tercier szektorban foglalkoztatottak aránya, %	Vá.	34,1		33,7		41,0		47,5		61,6	
	Kö.	16,1	*(2,1)*	20,1	(1,7)	28,0	(1,5)	35,2	(1,3)	50,6	(1,2)
	Bp.	43,4	*(1,3)*	42,9	(1,3)	53,4	(1,3)	62,5	(1,3)	78,2	(1,3)
Hét évesnél idősebb népesség által átlagosan elvégzett osztályok száma	Vá.			7,4		8,3		8,9		9,9	
	Kö.			6,4	*(1,2)*	7,2	(1,2)	7,8	(1,1)	8,8	(1,1)
	Bp.			8,6	*(1,2)*	9,3	(1,1)	9,6	(1,1)	10,9	(1,1)
Villanyvezetékkel ellátott lakások aránya, %	Vá.	78,9		91,9		97,9					
	Kö.	60,4	*(1,3)*	85,9	(1,1)	95,7	(1,0)				
	Bp.	98,9	*(1,3)*	99,6	(1,1)	99,9	(1,0)				
Vezetékes vízzel ellátott lakások, aránya, %	Vá.	21,3		51,6		72,3		87,0		92,5	
	Kö.	2,5	*(8,7)*	14,2	(3,6)	40,2	(1,8)	57,2	(1,5)	78,8	(1,2)
	Bp.	73,3	*(3,4)*	84,5	(1,6)	94,3	(1,3)	98,4	(1,1)	99,4	(1,1)
Közcsatorna-hálózatba bekapcsolt lakások aránya, %	Vá.			26,0		44,2		59,2		69,7	
	Kö.			1,1	(24,5)	1,8	*(24,7)*	4,0	(14,9)	21,6	(3,2)
	Bp.			78,9	*(3,0)*	79,8	(1,8)	86,9	(1,5)	91,4	(1,3)
Közműolló, %	Vá.			25,6		28,2		27,9		22,8	
	Kö.			13,1	(2,0)	38,4	(0,7)	53,2	(0,5)	57,2	*(0,4)*
	Bp.			5,7	*(0,2)*	14,6	(0,5)	11,5	(0,4)	8,0	*(0,3)*

Megjegyzés: Vá. = városok, Kö. = községek, Bp. = Budapest; Zárójelben a város–község, illetve a Budapest–város különbségek mértéke.
Forrás: TeIR, Népszámlálási adatok alapján.

falvak e tekintetben még ma is elmaradnak a városok ellátottsági szintjétől, a közműolló a városokkal összehasonlítva is egyre inkább kinyílt. Érdemes megjegyezni, hogy a különböző ellátottsági mutatók esetében a város–falu különbségek csökkenése a fejlődés legvalószínűbb útja. Ezt befolyásolja az, hogy ha egy infrastrukturális elem kiépült, visszafejlesztése nemigen valósul meg, illetve van egy ellátottsági maximum – tényleges, vagy racionális (pl. a vezetékes telefon- és a személygépkocsi ellátottság esetében) –, amit meghaladni nem lehet. Ezen keretek között a város–falu különbségek alakulását a fejlesztések, a bővülés üteme határozza meg.

A hosszú távon átalakuló településhálózati egyenlőtlenségek kvázi állandósult eleme a humán tőke állapotát tükröző képzettségbeli eltérések léte. Bár Magyarországon kismértékű kiegyenlítődés figyelhető meg ebben az összevetésben is, a falvak, városok és Budapest közötti 1-1 osztálynyi különbség az átlagosan elvégzett osztályszámokat tekintve nemigen módosult. A képzettségi különbségek és a településhierarchián belül elfoglalt pozíció összefüggése szintén nem csak magyar jelenség, Kelet-Közép-Európa más országaiban is megfigyelhető (*Gajdoš,* 2005; *Moravanská,* 2005). A képzettségi viszonyok kiemelése ebben a tekintetben azért fontos, mivel a humán potenciál a területi fejlődés egyik meghatározó forrása, ugyanakkor a különböző egyenlőtlenségek háttértényezői között is állandó a helye.

A város–falu különbségek szocializmus alatti átrendeződése befolyással volt az átalakulás időszakának településrendszerben lezajlott változásaira is. A multifunkciós, de sok esetben valójában funkció nélküli falvak kevésbé voltak ellenállók a válságjelenségekkel szemben, mint a városok (*Kiss,* 2003). A falvakat érintő fejlesztési források hosszú távú elhanyagoltsága kedvezőtlen demográfiai és társadalmi jelenségeket váltott ki, amik a településcsoport hátrányát növelték a városokkal szemben. Nem hozott jelentős fordulatot ebben az sem, hogy a jogállásbeli minőségi különbségek megszűntek: a pluszforrásokat már nem jelentő városi rang ugyan mind több község számára vált elérhetővé, ez azonban a legtöbb esetben nem járult hozzá fejlődésükhöz (*Enyedi–Pálné,* 2008). A korábban a településhierarchia mentén érvényesülő különbségek fejlettségi szigetekként jelölték a városokat a viszonylag kiegyenlített regionális struktúrákban, azonban mára a hierarchikus tényezők szerepe csökkent az egyenlőtlenségek formálásában (*Illés,* 2002). A településtípusok közötti különbségek az ellátottsági viszonyszámoknál ma már sokkal jobban mérhetők olyan mutatókkal, mint a jövedelemszint, a munkanélküliség, vagy a vállalkozási aktivitás (*2. táblázat*). Ezen egyenlőtlenségi jellemzőket a korábbi strukturális és hierarchikus viszonyoknál sokkal inkább meghatározzák olyan tényezők, mint a helyi szereplők mozgástere, a piaci szereplők érdekérvényesítése, illetve a fekvés, az országon belüli pozíciók (*Kovács,* 2009). A városhálózat ezen tényezők hatására maga is jelentősen differenciálódott az elmúlt húsz év alatt, már

2. táblázat

A város–falu (község) különbségek középtávú alakulása Magyarországon

Megnevezés		1990*		1995		2000		2005		2008**	
Egy főre jutó jövedelem, ezer forint	Vá.	77,8		171,2		383,6		640,1		867,1	
	Kö.	56,8	(1,4)	111,4	*(1,5)*	257,5	(1,5)	457,6	(1,4)	659,9	(1,3)
	Bp.	104,8	(1,3)	236,1	(1,4)	536	*(1,4)*	887,4	(1,4)	1183	(1,4)
A munkanélküliek számának az aktív korú népességhez viszonyított aránya, %	Vá.	10,0		7,6		5,8		6,3		7,4	
	Kö.	13,3	(0,8)	9,7	(0,8)	8,1	(0,7)	9,1	*(0,7)*	10,5	(0,7)
	Bp.	5,7	(0,6)	4,0	(0,5)	2,0	(0,3)	2,0	*(0,3)*	2,5	(0,3)
Egyéni vállalkozások 10 000 főre jutó száma	Vá.	644,9		833,5		763,6		809,3		999,6	
	Kö.	414,3	(1,6)	538,4	(1,5)	482,3	*(1,6)*	516,1	(1,6)	1050	(1,0)
	Bp.	800,5	(1,2)	1132	*(1,4)*	935,4	(1,2)	901,0	(1,1)	843,2	(0,8)
Jogi személlyel rendelkező vállalkozások 10 000 főre jutó száma	Vá.	64,1		106,8		169,1		213,9		270,7	
	Kö.	28,0	(2,3)	46,1	*(2,3)*	80,1	(2,1)	114,7	(1,9)	158,9	(1,7)
	Bp.	150,7	(2,4)	273,9	(2,6)	446,4	(2,6)	603,2	(2,8)	758,3	(2,8)
Személygépkocsik 1000 főre jutó száma	Vá.	207,6		229,1		245,1		292,6		308,6	
	Kö.	160,7	(1,3)	172,0	*(1,3)*	192,8	(1,3)	253,7	(1,2)	281,5	(1,1)
	Bp.	255,8	(1,2)	296,9	*(1,3)*	311,1	(1,3)	351,2	(1,2)	349,4	(1,1)
Távbeszélő fővonalak 1000 főre jutó száma	Vá.	130		219,9		349,6		340,3		311,4	
	Kö.	46,6	*(2,8)*	116,8	(1,9)	282,7	(1,2)	251,9	(1,4)	227,2	(1,4)
	Bp.	268,4	*(2,1)*	387,8	(1,8)	484,9	(1,4)	569,4	(1,7)	509,0	(1,6)
Közüzemi ivóvízvezeték-hálózatba bekapcsolt lakások aránya, %	Vá.	81,8		84,0		93,9		95,5		96,1	
	Kö.	53,0	*(1,5)*	63,2	(1,3)	86,9	(1,1)	90,2	(1,1)	91,4	(1,1)
	Bp.	98,3	*(1,2)*	97,7	(1,2)	97,9	(1,0)	98,0	(1,0)	99,0	(1,0)
Közcsatorna-hálózatba bekapcsolt lakások aránya, %	Vá.	54,5		56,9		62,2		74,9		81,5	
	Kö.	3,6	*(15,3)*	5,9	(9,6)	17,8	(3,5)	37,9	(2,0)	46,0	(1,8)
	Bp.	88,0	*(1,6)*	90,0	(1,6)	91,3	(1,5)	95,7	(1,3)	98,1	(1,2)
Közműolló, %	Vá.	27,3		27,1		31,8		20,6		14,6	
	Kö.	49,5	(0,6)	57,3	(0,5)	69,1	(0,5)	52,3	(0,4)	45,4	*(0,3)*
	Bp.	10,2	(0,4)	7,8	(0,3)	6,5	(0,2)	2,3	(0,1)	0,9	*(0,1)*

Megjegyzés: Vá. = városok, Kö. = községek, Bp. = Budapest; Zárójelben a város–község, illetve a Budapest–város különbségek mértéke. *Közműellátás 1991, személygépkocsi és telefonellátottság, vállalkozási aktivitás 1992, munkanélküliség 1993 adatai alapján. **A 2008-as egyéni vállalkozási aktivitási értékeket adminisztratív intézkedések befolyásolták. Ugyanis 2008. január elsejét követően a mezőgazdasági őstermelők számára is kötelezővé vált az adószám kiváltása a 2007-ben módosított áfa-törvény értelmében (KSH, 2008). *Forrás:* TEIR, T-STAR és APEH adatok alapján.

nem lehet a regionális összefüggések nélkül a városok kedvező vagy kedvezőtlen helyzetéről nyilatkozni, akár a falvakkal való összevetésben sem. Ugyanakkor a nemzetközi városversenybe bekapcsolódva a fővárosok, nagyvárosok is eltérő fejlődési pályára álltak, mint a városhálózat többi eleme – például Magyarországon 1990 óta (szemben a korábbi időszak trendjeivel) a Budapest és a városok közötti különbségek nagyobb arányúak, mint a városok és községek között mérhető egyenlőtlenségek.

3. A városállomány differenciálódási folyamatának hatása a térszerkezet alakulására

Míg a szocializmus alatt a területi és településhálózati különbségeket nem elsősorban a városrendszeren belüli eltérések alakították, addig a posztszocialista átmenet során, megváltozott hatótényezők által befolyásolva, jelentősen módosult a városhálózat térszerkezet-alakító szerepe. A Kelet-Közép-Európában az állami redisztribúció által mesterségesen homogenizált városállomány differenciálódott (*Gajdoš,* 2005; *Musil,* 2005; *Korcelli,* 2008), ami nagyobb magyarázóerőt jelent a városok szerepét illetően a területi különbségek interpretálásában (*Enyedi,* 2008; *Enyedi–Pálné,* 2008). A városhálózat differenciálódásában számos külső, és országon belüli – korábban részben már áttekintett – tényező és folyamat közrejátszott. Egyrészt politikai folyamatok, úgymint a politikai környezet megváltozása, az országok geopolitikai helyzetének és a települések önigazgatásának újrafogalmazódása. Másrészt ezzel összefüggő gazdasági jelenségek, mint a keleti piacok összeomlása, vagy a piaci viszonyok érvényesülése, a globalizáció hatásaként (pl. külföldi tőkebefektetések) és a helyi gazdasági struktúrák átrendeződésével (pénzügyi szolgáltatások és kereskedelem fejlődése), valamint ezek összefonódásával (*Illés,* 2002; *Kovács,* 2009).

A piac differenciáló hatásával párhuzamosan szorult vissza az állami szerepvállalás a térség országainak városfejlődését illetően. Korábban a központi újraelosztás és a különböző adminisztratív ösztönzők hozzájárultak bizonyos kitűntetett településhálózati elemek fejlődéséhez, amelyek mellett a helyi adottságok háttérbe szorultak, legfeljebb közvetetten érvényesülhettek (*Beluszky,* 2000). Mára viszont – bár az adminisztratív funkciók léte továbbra is előnyt jelent egy város fejlődési lehetőségeinek szempontjából (*Korcelli,* 2000; *Slavík,* 2000) – a hierarchikus differenciák szerepét nagymértékben átvették a megváltozott körülmények között különbözőképpen érvényesülő lokális tényezők – erről már történt említés. Régi különbségek jelentek meg újra a városhálózaton belül, krízisterületek alakultak ki a társadalmi-gazdasági átalakulás kedvezőtlen hatásai-

nak lecsapódásaként, nagyobb hangsúly helyeződött a városok alkalmazkodóképességére (*Beluszky,* 2000; *Enyedi,* 1997).

A piaci viszonyok mechanizmusai közepette ma már a posztszocialista államok városainak lokális sajátosságait is felülírja a fekvés, a regionális elhelyezkedés (*Musil,* 1993; *Nemes Nagy,* 1995a, 1995b) – amely adottságokat korábban a szocialista gazdaságszervezés sokszor mesterségesen igyekezett megkerülni. Ezen tényezők és hatások összefüggései olyan struktúrát alkotnak, amelyben az határozza meg a városok versenyképességét és fejlődési lehetőségeit, a városrendszeren belüli különbségeket, hogy a városok részt vesznek-e a fejlődési hálózatokban, avagy nem (*Enyedi,* 2008).

Hogy hogyan, milyen trendek mentén zajlott le a differenciálódás Kelet-Közép-Európa városrendszerein belül az elmúlt húsz év során? Magyarország példája újfent alkalmas lehet az általánosításra, ugyanakkor néhány sajátos elem is színezi a hazai városhálózaton belüli egyenlőtlenségek alakulását. A számszerű példával alátámasztott egyenlőtlenségek dimenzióját jelen tanulmány keretei között a jövedelemszint képviseli, ami közvetetten utal a munkatermelékenység és a foglalkoztatás szintjének megítélésére is (*Nemes Nagy,* 2004). A személyi jövedelmek relatív szórásának elmúlt két évtizedben mérhető változása alapján igazolható a városhálózat differenciálódása (*1. ábra*). Az egyenlőtlenségek mértéke eszerint a kilencvenes évek elejétől kezdve kisebb-nagyobb ütemben emelkedett, majd, az ezredforduló környékén elérve csúcspontját, fokozatos nivellálódás vette kezdetét, ami az utóbbi éveket is jellemezte. 2008-ban a személyi jövedelmek relatív szórása már újra csak kevéssel haladta meg a kiindulási időszak differenciáit.

A városhálózaton belüli jövedelmi polarizációt egyrészt a megváltozott társadalmi-gazdasági körülmények által gerjesztett átrendeződési folyamatok indukálták, a 2000-es években megfigyelhető nivellálódás viszont már a konszolidációra utal. Magyarországon ez azonban csak a jelenség egyik része. Ha az 1990-es és a 2008-as városállomány jövedelmi különbségeit vetjük össze, az utóbbi jóval magasabb egyenlőtlenségeket jelez. Eszerint a városok körének bővülése, a városállományba újonnan belépők jellegzetességei maguk is hatással voltak a differenciáltság mértékére (*1. ábra*). A hazai várossá nyilvánítási tendenciák következtében az elmúlt húsz év során sok, városias jellemzőkkel alig bíró, kedvezőtlen társadalmi-gazdasági helyzetű kisebb település szerzett városi rangot (pl. az alföldi megyékből vagy Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből). A térségi meghatározottság mellett a településhierarchián belüli pozíció teljes mértékben fel nem oldódó szerepe is tetten érhető ebben: a kisebb települések – a városok is – általában alulfejlettek. Ez azonban nem magyar sajátosság, Kelet-Közép-Európa más országait is érinti, többek közt Szlovákiát, Lengyelországot vagy Romániát (ÖIR, 2000; *Korcelli,* 2000). A kisebb városok közül azok vannak inkább kedvezőbb helyzetben, amelyek nagyvárosi környe-

zetben (Magyarországon a budapesti agglomeráció kisvárosai, lásd *2. ábra*), idegenforgalmi központokban, és előnyös fekvésű térségben helyezkednek el (*Kovács,* 2009).

1. ábra

A személyi jövedelmek városhálózaton belüli egyenlőtlenségeinek alakulása Magyarországon, 1990–2008

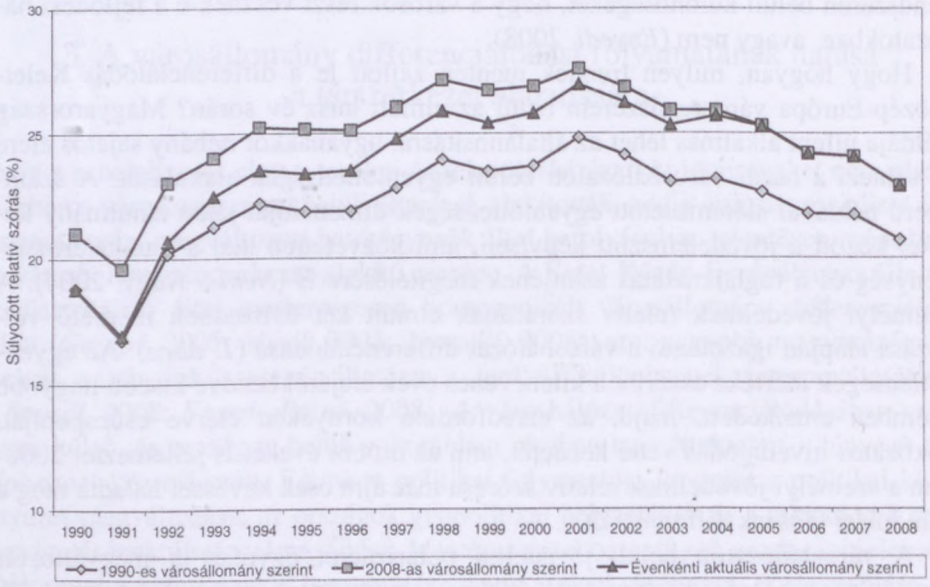

Forrás: TeIR, APEH adatok alapján.

A közepes méretű városok esetében nem beszélhetünk az előbbihez hasonló hierarchikus meghatározottságról. A helyi sajátosságok érvényesülési képessége nagyobb, mint a kisvárosok csoportjánál, azonban más tényezők – elsősorban a fekvésbeli adottságok – ebben az esetben is domináns szerephez jutnak. A nyugat-kelet megosztottság Kelet-Közép-Európa legtöbb országában jellemző egyenlőtlenségi dimenzió (*Gajdoš,* 2005; *Markowski,* 2007; *Musil,* 1993, 2005). Ez a városhálózatot is érinti, illetve a városok is hozzájárulnak ennek fenntartásához. A gazdasági, piaci orientáció megváltozásával felértékelődött a nyugati határ menti fekvés, az európai uniós szomszédság szerepe (*Enyedi,* 1997; *Illner–Andrle,* 1994). Ezek közelsége a kedvező elérhetőségi viszonyok miatt sokkal vonzóbbá tette az itteni városokat, többek közt a külföldi tőke betelepülése számára. Ezt nemcsak a kedvező fekvés ösztönzi, de a nyugat–keleti irányban egyre inkább differenciálódó helyi adottságok (alacsonyabb vásárlóerő,

2. ábra

A magyarországi városok jövedelmi különbségeinek változása, 1990–2008

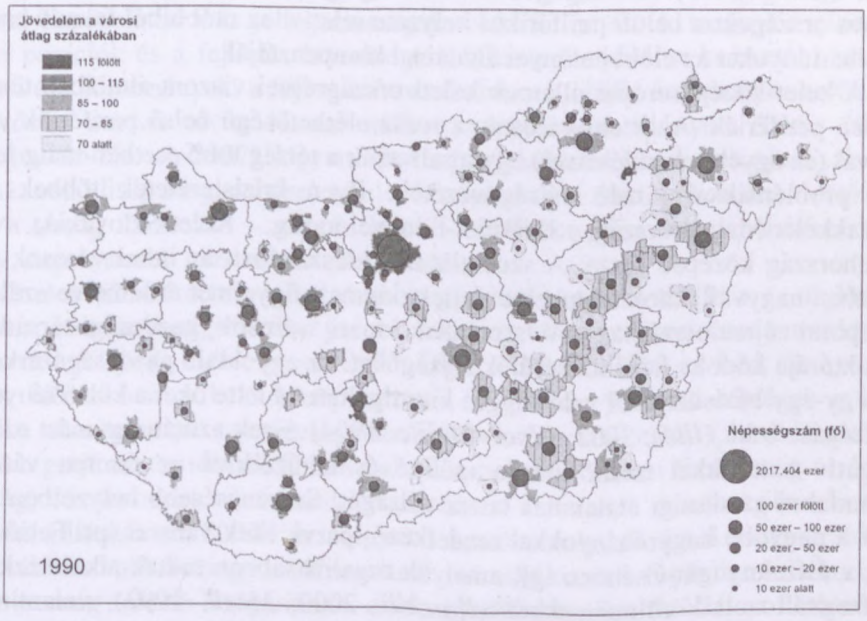

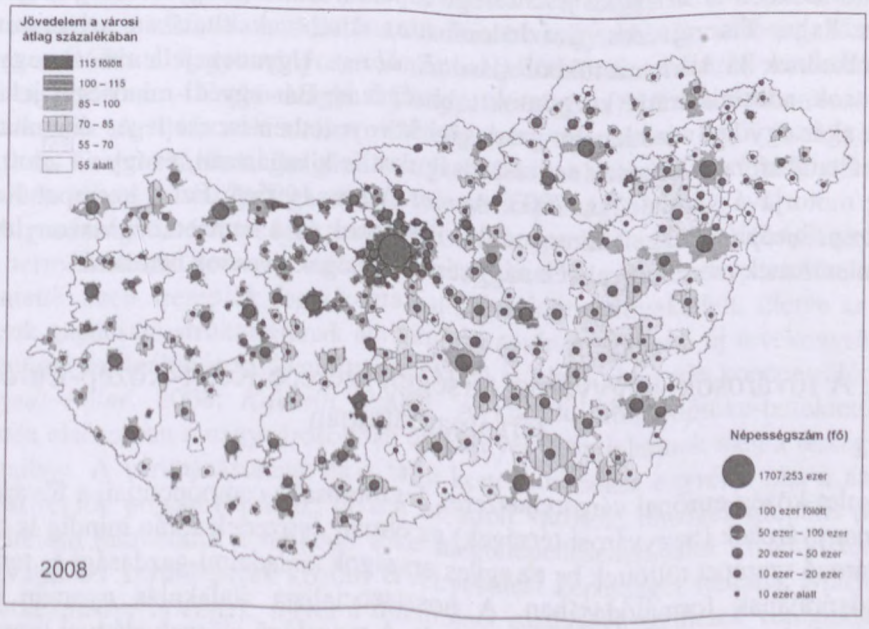

Forrás: TeIR, APEH adatok alapján.

infrastrukturális hiányosságok) gátolhatják is, mint például azt a szlovákiai nemzetközi kiskereskedelmi üzletláncok megtelepedési jellemzői mutatják (*Slavík* et al. 2005). Összességében tehát a nyugati határközeli fekvésű városok egyes országokon belüli perifériikus helyzete relatív: az utóbbiból fakadó esetleges hátrányokat az előbbi előnyei általában kompenzálják.

A kelet-közép-európai államok keleti országrészei viszont általában ténylegesen perifériák. Az itteni városok, a rossz elérhetőségű belső perifériák városaival (és egyéb településeivel) együtt alkotják a térség több esetben máig jelentős problémákkal küzdő válságövezeteit. Ilyen krízisterületek többek közt Északkelet-Magyarország, Délkelet-Lengyelország, Kelet-Szlovákia, vagy Csehország középső része. A szocializmus időszakában az itteni városok több esetben nagyvállalatok telephelyei lettek, kiemelt figyelmet érdemelve ezáltal a központi újraelosztásban. A szocialista ipari városok gazdasági-társadalmi struktúrája kódolta későbbi sérülékenységüket: az egyoldalú gazdaságszerkezet, az egy-egy bázisüzemtől való függés kiszolgáltatottá tette őket a külső tényezők befolyása iránt (*Illés,* 2002; *Illner–Andrle,* 1994). Ezek azután egymást erősítő negatív hatásukkal tették igazán méllyé és elhúzódóvá az érintett városok társadalmi-gazdasági átalakulás hozta válságát. Szerencsésebb helyzetben vannak a nagyobb hagyományokkal rendelkező iparvidékek városai (pl. Felső-Szilézia, Északnyugat-Csehország), amelyek rugalmasabban tudtak alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez (*Korcelli,* 2000; *Musil,* 1993), valamint az újabb időkben is stratégiai jelentőségű „iparvárosok" (Magyarországon többek közt Paks, Tiszaújváros, Százhalombatta). Utóbbiak általában szigetszerűen emelkednek ki környezetükből (lásd *2. ábra*). Ugyanez jellemzi a nagyobb városok, adminisztratív központok többségét is. Bár egyedi minőséget jelentenek akár egy kedvezőtlenebb gazdasági környezetben is, esetleges dinamikájukat általában nem képesek szomszédságukra is kisugározni, és így az adott térség motorjává válni (*Kiss,* 2003; *Nemes Nagy,* 1995a). Ezt a szerepet Kelet-Közép-Európa országaiban egyedül a fővárosok és a nemzetközi viszonylatban is jelentősnek mondható egyéb nagyvárosi térségek képesek betölteni.

4. A fővárosok–nagyvárosi térségek szerepe Kelet-Közép-Európa térfolyamataiban

A kelet-közép-európai városrendszerek legfontosabb csomópontjai, a fővárosok és nagyvárosok (nagyvárosi térségek) az elmúlt évtizedek során mindig is meghatározó szerepet töltöttek be az egyes országok társadalmi-gazdasági és területi struktúrájának formálódásában. A posztszocialista átalakulás nyomán ezen funkciójuk megerősödött, de át is alakult. A megelőző időszak előnyei (amelyet

korábban a természetesen kifejlődött szerepkörök és pozíciók, illetve később a szocialista időszak redisztribúciós prioritásai biztosítottak) az új vagy a korábbitól eltérően érvényesülő hatótényezők között is megmaradtak, míg a nagyvárosokkal kapcsolatos más jellegzetességek felértékelődtek. A megnyíló globális piaci pozíciók és a fejlődés lehetőségeinek szempontjából a kedvezőbb nagyvárosi életkörülmények, a fejlett infrastruktúra, a globális és országon belüli elérhetőség hosszú távon biztosították a nagyvárosok előnyeit (*Illés,* 2002; *Mykhnenko–Turok,* 2007). Ugyanakkor az átalakulással járó negatív hatások (pl. munkanélküliség megjelenése) a kelet-közép-európai metropoliszokat – elsősorban a térség fővárosait – szintén kisebb mértékben érintették kevésbé sérülékeny, rugalmasabb gazdaságuk jóvoltából.

Mindez biztosította a nagyvárosok gyorsabb regenerálódását és fejlődési ütemét, és a gazdasági tevékenységek fokozottabb nagyvárosi koncentrálódását idézte elő (*Enyedi,* 2008; *Musil,* 2005; ÖIR, 2000). Az 1990-es évek közepe óta eltelt időszakban a kelet-közép-európai fővárosok, fővárosi térségek mindegyike növelte súlyát országuk gazdasági termelési értékeiben (*3. táblázat*). Ez tovább gerjesztette többek közt a balti államok (különösen Észtország és Lettország) fővárosainak vízfejesedését, amelyek a nemzeti össztermék már 40–60%-át állították elő 2007-ben. Nagyobb mértékű volt a fővárosi koncentrálódás a korábban sokkal kiegyensúlyozottabb városhálózattal rendelkező Romániában, de még inkább Bulgáriában, ahol egyedül magához Szófiához köthető az ország 1990–2000-es évekbeli GDP bővülésének mintegy 60%-a (hasonló jellegzetességet a balti államok mutatnak). Kisebb-nagyobb nagyvárosi gazdasági koncentrálódás a hagyományosan decentralizáltabb városhálózati struktúrával bíró országokban – Csehországban, Lengyelországban és Szlovákiában – is bekövetkezett. A fővárosok mellett a térség más nagyvárosi régiói (Lengyelországban, Csehországban, Bulgáriában, Romániában) kisebb mértékben szintén növelték súlyukat országuk gazdasági teljesítőképességében.

A gazdasági tevékenységek nagyvárosi koncentrációja Kelet-Közép-Európában természetesen nemcsak az értéktermelésben bekövetkezett pozíciónyerést jelentette: ezen szereplők foglalkoztatási súlya is megnövekedett, illetve az országok gazdasági struktúrájának átalakulása során megjelenő új tevékenységek (pénzügyi szolgáltatások, kvaterner szektor) is elsősorban ide koncentrálódtak (*Enyedi–Pálné,* 2008; *Korcelli,* 2000). A külföldi működőtőke-befektetések szintén elsősorban a nagyvárosokban és környékükön jelennek meg a térség országaiban. A beruházásoknak ez a fajta koncentrálódása egyrészt oka a nagyvárosi régiók prosperálásának, hiszen az adott városok, térségek globális piaci megítélése tükröződik a működő tőke megtelepedésében, ami az adott térség megváltozott körülmények közötti érvényesülési képességét mutatja. Másrészt következménye is annak, mivel a dinamikus gazdaságú területek vonzóbbak a befektetni kívánó nemzetközi piaci szereplők számára. A 2000-es évekig a

külföldi működőtőke-befektetések fővárosi térségekbeli koncentrációja a kelet-közép-európai országok többségében meghaladta a 60%-ot, de az országán belül kisebb súlyú Varsó esetében is elérte a 25%-ot (*Gajdoš*, 2005; *Illés*, 2002; *Korcelli*, 2000).

3. táblázat

A kelet-közép-európai országok (EU-tagok) fővárosi régióinak gazdasági koncentrálódása

Város–városrészek (NUTS 3-as egység)	A fővárosi régiók súlya az ország GDP termelésében, %		A fővárosi régiók részesedése az ország GDP bővüléséből, %
	1995	2007	1995–2007
Szófia–Bulgária	26,4	36,4	61,2
Prága–Csehország	20,0	24,9	35,4
Tallin–Észtország	54,0	59,7	63,8
Varsó–Lengyelország	9,4	13,6	19,5
Riga–Lettország	47,3	54,4	59,6
Vilnius–Litvánia	28,6	39,4	48,1
Budapest–Magyarország	33,9	36,7	41,3
Bukarest–Románia	12,6	20,6	26,6
Pozsony–Szlovákia	24,7	26,7	29,3
Közép-Szlovénia (Ljubljana)–Szlovénia	33,7	36,1	39,6

Forrás: Eurostat, Nemzeti számlák alapján.

A térség nagyvárosai közül elsősorban a fővárosok kapuszerepet is betöltenek a globális gazdasági térben. Országukból rendszerint egyetlen szereplőként képesek voltak becsatlakozni a nemzetközi városversenybe – az „új" fővárosok is –, s ha pozíciójuk nem is a legerősebb, összevetve nyugat-európai versenytársaikkal, regionális léptékben a térfolyamatok meghatározó aktorai. Kapuként egyrészt közvetítenek Kelet- és Délkelet-Európa, valamint a kontinens nyugati fele között, másrészt országukat reprezentálják a városok nemzetközi piacán (*Kovács*, 2009; *Musil*, 2005). A kelet-közép-európai nagyvárosok európai integrálódása növelte a különbségeket országuk városhálózatán belül, mivel más városok adottságai nem felelnek meg arra, hogy belépjenek a nemzetközi városversenybe, és kihasználják az ebből fakadó előnyöket (*Enyedi*, 1997; *Korcelli*, 2000). A térségben korábban mesterségesen visszafogott nagyváros–vidék dichotómia újjáéledése nem teljes mértékben kelet-közép-európai sajátosság. Újbóli megerősödése tapasztalható az Európai Unió régi tagállamaiban is, viszont az új tagországokban a területi különbségek egyik legmeghatározóbb tényezőjévé vált (*Jeney*, 2010; *Markowski*, 2007).

A szocializmus időszaka alatt a térség több államában regionális politikai cél volt a fővárosok gazdasági súlyának csökkentése, a decentralizáció. Mára viszont bebizonyosodott, hogy a fővárosok (kisebb részben az egyéb nagyvárosi térségek) a térség fejlődésének motorjai (*Enyedi,* 2008; *Mykhnenko–Turok,* 2007). A fővárosok „más" sebességű dinamizmusa szélesíti ugyan a szakadékot a kelet-közép-európai államok központjai és az országok más területei között, de pozíciójuk bármiféle gyengítése – a kiegyensúlyozottabb területi fejlődés érdekében – semmiképpen nem volna nevezhető szerencsés lépésnek. A nagyvárosok – szemben a kisebb városi településekkel – képesek arra, hogy környezetük gazdasági fejlődését is stimulálják, némileg ellensúlyozva a különbségek növekedésének negatív hatásait (*Illner–Andrle,* 1994). Ezen élénkítő hatás kimutatására alkalmas lehet a potenciálmodell, ami a gazdasági tér folyamatainak térkapcsolati összefüggéseit tárja fel. A gazdasági téren belül elfoglalt pozíciót megjelenítő potenciálértékek tényezőkre bontásával megállapítható, hogy az egyes térségek térkapcsolati viszonyai mennyiben köszönhetők saját erejüknek, a földrajzi lokalizációnak, a gazdasági centrumok közelségének, a szomszédsági kapcsolatoknak vagy e tényezők területi konfigurációjának (*Tagai,* 2009). Kelet-Közép-Európa gazdasági potenciáját elsősorban a nyugat-európai, a térség szempontjából kedvező elérhetőségű, jelentős gazdasági súlyú szereplők határozzák meg. De a potenciál-összetevők rangsorában felértékelődő a saját országon belüli hatások szerepe is (*3. ábra*). Ezt viszont elsősorban a fővárosok és nagyvárosi térségek stimulálják: gazdasági erejük környezetükre is kisugárzik, a nagyobb, országon belüli központokkal együtt pedig egymást erősítve javítják térségük pozícióit.

5. Összegzés

A településállomány, a városhálózat különböző egyenlőtlenségeinek területi lecsapódása a regionális különbségek megjelenésének egyik fontos eleme. A városokhoz köthető egyenlőtlenségi viszonyrendszerek az elmúlt évtizedek során különböző mértékben és formában hatottak Kelet-Közép-Európa országainak térszerkezetére. Ebben a folyamatban két eltérő minőséget képvisel a szocialista irányítás időszaka és a posztszocialista társadalmi-gazdasági átmenet periódusa. Más tényezők érvényesültek a társadalmi-gazdasági és területi struktúrák alakításában, és ebben eltérő funkciókat töltöttek be a városok változó, szerepüknek megfelelően Ennek eredményeként mára a különböző városi egyenlőtlenségi dimenziók hatása olyan térszerkezet alakított ki a kelet-közép-európai országokban, amiben a város–falu különbségek halványodása mellett a településhierarchiában elfoglalt pozíció szerepe nem tűnt el. Ezt viszont nagyban felülírják

3. ábra *Az országon belüli potenciál-összetevők rangjának változása Kelet-Közép-Európában*

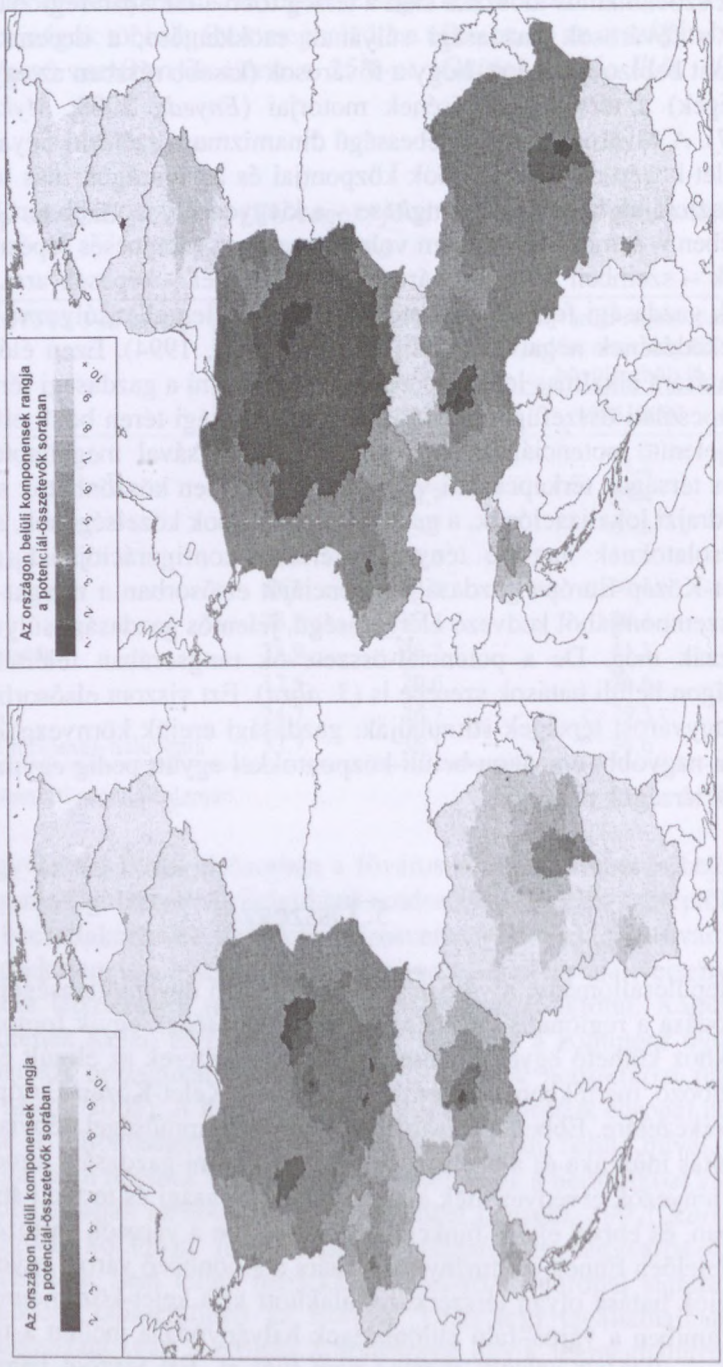

Forrás: Eurostat, nemzeti számlák alapján.

a megváltozott körülmények között felértékelődő strukturáló-tényezők, mint a városhálózat tagjait „vesztesekre" és „nyertesekre" osztó fekvés vagy a globális piaci helyzet, ami a térség fővárosainak és nagyvárosainak pozícióit és az országukon belüli területi folyamatokra gyakorolt befolyásukat erősítette meg.

Irodalom

Beluszky P. 2000: Adalékok a városállomány 1990 utáni átalakulásához. In: Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón.* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 115–129. o.

Beluszky, P. – Győri, R. 2005: A Slow Response System: the Urban Network. In: Barta, Gy. – G. Fekete, É. – Szörényiné Kukorelli, I. – Timár, J. (eds.): *Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition.* Pécs, HAS Centre for Regional Studies. 378–396. o.

Enyedi Gy. 1992: Urbanisation in East Central Europe: Social Processes and Societal Responses in the State Socialist Systems. – *Urban Studies.* 6. 869–880. o.

Enyedi Gy. 1994: Budapest az európai nagyvárosi rendszerben. – *Európai Szemle.* 2. 51–56. o.

Enyedi Gy. 1997: Városok a közép-európai átmenetben. – *Társadalmi Szemle.* 8–9. 42–56. o.

Enyedi, Gy. 2008: Regional Changes in the Hungarian Urban System. In: Kertész, Á. – Kovács, Z. (eds.): *Dimensions and Trends in Hungarian Geography.* Budapest, HAS Geographical Research Institute. 125–134. o.

Enyedi, Gy. (ed.) 1998: *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Enyedi, Gy. – Pálné Kovács, I. 2008: Regional Changes in the Urban System and Governance Responses in Hungary. – *Urban Research & Practice.* 2. 149–163. o.

Gajdoš, P. 2005: Regional Development in Slovakia – *Developmental Trends and Social-spatial Impacts. Agricultural Economics.* 6. 257–263. o.

Hamilton, I. F. E. – Andrews, K. D. – Pichler-Milanovic, N. 2005: *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe: Towards Globalization.* Tokyo, Japan, United Nations University Press.

Illés I. 2002: *Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón – Átalakulás, integráció, régiók.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Illner, M. – Andrle, A. 1994: The Regional Aspect of Post-Communist Transformation in the Czech Republic. – *Czech Sociological Review.* 1. 107–127. o.

Jeney, L. 2010: *Key Factors of Urban Competitiveness in East Central European Space Structure.* Pécs, „Regional Responses and Global Shifts: Actors, Institutions and Organisations", a Regional Studies Association éves nemzetközi konferenciája. Május 24–26. www.regional-studies-assoc.ac.uk/events/2010/may-pecs/papers/Jeney.pdf

Kiss J. P. 2003: Az alföldi városok fejlődésének adottságai az 1990-es évek új feltételrendszerében. In: Timár J. – Velkey G. (szerk.): *Várossiker alföldi nézőpontból.* Békéscsaba–Budapest, MTA Regionális Kutatások Központja, MTA Társadalomkutató Központ. 39–54. o.

Korcelli, P. 2000: The Polish Urban System: Sptability and Change. Experience of the 1990s. In: Horváth, Gy. (ed.): *Regions and Cities in the Global World.* Pécs, HAS Centre for Regional Studies. 159–175. o.

Kovács Z. 2009: Az urbanizáció keresztútja Kelet-Közép-Európában. In: Pajtókné Tari I. – Tóth A. (szerk.): *Változó Föld, változó társadalom, változó ismeretszerzés.* Eger, Eszterházy Károly Főiskola Földrajz Tanszék, B. V. B. Nyomda és Kiadó. 44–51. o.

Markowski, T. 2007: Main Issues in the Spatial Development of Poland in the European Context. – *European Spatial Research and Policy.* 2. 7–29. o.

Moravanská, K. 2005: Changes in Slovak Countryside Human Potential During the Transformation Period. – *Agricultural Economics.* 12. 575–584. o.

Musil, J. 1993: Changing Urban Systems in Post-communist Societies in Central Europe: Analysis and Prediction. – *Urban Studies.* 6. 899–905. o.

Musil, J. 2005: *Why Socialist and Post-socialist Cities are Important for Forward Looking Urban Studies.* Helsinki, „Forward Look on Urban Science" konferencia. Május 26–28. www.valt.helsinki.fi/yhpo/.../Musil_Why_are_socialist_and_post.doc

Mykhnenko, V. – Turok, I. 2007: *Cities in Transition: East European Urban Trajectories 1960–2005.* Glasgow, University of Glasgow, Centre for Public Policy for Regions. Working Paper 4.

Nemes Nagy J. 1995a: Soprontól Nyíradonyig (Városok a piacgazdasági átmenetben). – *Comitatus.* 8–9. 15–22. o.

Nemes Nagy J. 1995b: A piacgazdasági átmenet terei. – *Falu–Város–Régió.* 7–8. 6–11. o.

Nemes Nagy J. 2004: Új kistérségek, új városok. Új versenyzők? – *Regionális Tudományi Tanulmányok.* 9. 5–43. o.

ÖIR (Österreichisches Institut für Raumplanung), 2000: *Danube Space Study.* Final Report.

Rebernik, D. 2004: Recent Development of Slovene Towns – Social Structure and Transformation. – *Dela.* 21. 139–144. o.

Runge, J. 2008: Population Transformation in Traditional Economic Regions of Central Europe. Structural Approach. – *Bulletin of Geography.* Socio-economic Series. 10. 63–74. o.

Runge, J. 2009: Katowice Region in the Light of the Selected Conceptions of Social-economic Transformations. – *Bulletin of Geography.* Socio-economic Series. 11. 31–48. o.

Slavík, V. 2000: New Trends in Settlement Development and Settlement Planning of the Slovak Republic in the Process of Transformation. – *European Spatial Research and Policy.* 2. 35–49. o.

Slavík, V. – Kožuch, M. – Bačik, V. 2005: Big Cities in Slovakia: Development, Planning, Contemporary Transformation. – *European Spatial Research and Policy.* 2. 47–69. o.

Stasiak, A. 2007: Some Remarks on the Role of Rural Areas in Poland's Spatial Development. – *European Spatial Research and Policy.* 2. 83–88. o.

Sýkora, L. – Mulíček, O. – Maierc, K. 2009: City Regions and Polycentric Territorial Development: Concepts and Practice. – *Urban Research & Practice.* 3. 233–239. o.

Szymańska, D. – Grzelak-Kostulska, E. – Hołowiecka, B. 2009: Polish Towns and the Changes in Their Areas and Population Densities. – *Bulletin of Geography.* Socio-economic Series. 11. 15–29. o.

Tagai, G. 2009: The Factors of Changes of Relative Location in Central and Eastern Europe. *3rd Central European Conference in Regional Science, International Conference Proceedings.* Košice, Technical University of Košice, Faculty of Economics. 1373–1390. o.

A vállalkozások regionális különbségei Magyarországon. Győr, KSH, 2008.

GONDOLATOK ENYEDI GYÖRGY „VÁROSOK A KÖZÉP-EURÓPAI ÁTMENETBEN" C. TANULMÁNYA KAPCSÁN

Illés Iván

Nagy biztonsággal lehet állítani, hogy a közép-európai átmenetnek ezzel a speciális elemével, a városi vetülettel legtöbbet és legelmélyültebben Enyedi György foglalkozott Magyarországon. Ennek terméke volt az 1997-ben megjelent tanulmánya, a „Városok a közép-európai átmenetben is." Ahogyan az egész rendszerváltás iránt, úgy ezen aspektus iránt is az idő előrehaladtával megcsappant az érdeklődés, ez azonban semmit nem von le Enyedi György megállapításainak fontosságából.

Enyedi György tanulmányában két alapvető kérdésre keresi a választ:

1. Melyek az átalakulás fő jellemzői?
2. Hogyan illeszkedik a közép-európai városhálózat az összeurópai városrendszerbe?

E kérdések megválaszolása érdekében a szerző először áttekinti az ún. „szocialista" (az 1990 előtti) városfejlesztést és városhálózatot, majd összeveti azt az 1990 után bekövetkező változások irányaival. Míg az első, lezárt szakaszról a szerzőnek kiérlelt véleménye van (és azt rendezett pontokba szedve ismerteti), a második időszakról – természetesen – hat-hét év után még nem alakulhatott ki ilyen szilárd vélemény, még nem látszott „az alagút vége", mint ahogyan még most sem látszik határozottan. A leírt fejlemények és az azokhoz fűződő megállapítások azonban fontosak és helytállóak.

E megállapítások túlnyomó többségével egyetértek. Ahol a történteket kicsit másképpen látom, azok is inkább szemléletbeli kérdések és nem állnak szemben Enyedi György megállapításaival, inkább új aspektusokat adnak ahhoz.

Az első ilyen kérdés a szerző alábbi megállapításához kapcsolódik: „A szocialista szakasz végére a közép-európai városrendszer a két világháború közötti állapothoz viszonyítva több vonatkozásban közelebb került a nyugat-európaihoz. Csökkent az a különbség, amely egy zömmel falusi településállomány preindusztriális városait egy urbanizált településállomány ipari-szolgáltató városaitól elválasztja. Más vonatkozásban, a szocialista rendszer sajátosságaiból fakadóan, nőttek a különbségek."

Ha a településállományt, a preindusztriális és az ipari-szolgáltató városok közötti különbséget nézzük, akkor a megállapítás igaz is lehetne, ha a változások megálltak volna Nyugat-Európában. De nem álltak meg. Ezért a nyolcvanas évek végén, Keleten versenyképtelen ipari városok álltak szemben „posztindusztriális" városokkal Nyugat-Európában. A különbség nem kisebb, hanem talán még nagyobb is volt, mint negyven–ötven évvel azelőtt. De talán nem is ez a leglényegesebb motívum. Inkább az, hogy a városi fejlődés motorját már kb. száz éve nem az ipar, hanem a fejlett és specializált szolgáltatásoknak a fejlődése képezi, amelyek a városi létnek ma már legfontosabb funkcióját jelentik. Olyanok, mint bankok, áru- és értéktőzsdék, üzleti szolgáltatások, biztosítók, tanácsadó, reklám-, építész, design, divat- és egyéb különleges szolgáltatásokat nyújtó cégek seregei, több tucat ügyvédet foglalkoztató jogi irodák, a sajtó, különböző nézeteket képviselő napilapok nagy számával, utazási irodák a világ minden részére kiterjedő ajánlatokkal, klubok és egyesületek. Nos, mindezekből a funkciókból sokkal nagyobb kínálat volt Budapesten, Prágában és Varsóban a két világháború között, mint a szocialista korszakban. Egyszerűen azért is, mert a létező szocializmus rendszere nem is volt összeegyeztethető ezekkel a funkciókkal. Kétségtelen, hogy a rendszerváltozás után e funkciók viszonylag nagy sebességgel kiépültek. A szolgáltatások aránya a GDP-ben a korábbi 25–30%-kal szemben 65–70%-ra, Budapesten egyenesen 80–85%-ra nőtt. De ez már nem a megelőző időszak eredménye, hanem ellenkezőleg, annak tagadása volt.

Érdekes kérdés a fővárosok és a többi város viszonya. Enyedi György jelzi a fővárosok nagyobb érdekérvényesítő erejét és gyors fejlődését, de ugyanakkor megemlíti, hogy ennek az érdekérvényesítésnek, illetve növekedésnek komoly korlátai voltak. Egy fővárosnak mindig komoly vonzóereje van – különösen akkor, ha az országban az egyetlen igazi nagyvárost képezi, mint Magyarországon Budapest. Mégis úgy gondolom, hogy a közép-európai nagyvárosok fejlődésében – akár a fejlett országokkal, de még inkább a harmadik világgal szemben – a korlátok jobban érvényesültek. Kétségtelenül minden közép-európai ország történetében volt egy korszak, amikor a kormányzatok erőforrásaiknak legnagyobb hányadát a fővárosok kiépítésére áldozták, amely államuk erejét és gazdagságát volt hivatott reprezentálni. Magyarországon ez a korszak az első világháborút megelőző korszakra, Csehszlovákiában, Lengyelországban és Romániában a XX. század első felére esett. A szocialista korszakban azonban viszonylag hamar – az ötvenes évek végén és a hatvanas években – a korlátozások korszaka érkezett el. Korlátozták a beköltözést és az iparfejlesztést is, mert az infrastruktúra nem tudott lépést tartani a gazdasági és népesség-növekedéssel. Ami pedig az érdekérvényesítést illeti, a régiók, vajdaságok és vidéki nagyvárosok vezetősége legfontosabb tevékenységének a térségükért, városukért való lobbizást tekintették, ezzel szemben a fővárosok vezetése erre kisebb energiát fordított és kevesebb eredményt is ért el. Amíg az erőforrások valamivel bősé-

gesebbek voltak, azok döntő hányadát a vidéki regionális, megyei székhelyek kapták. Ezek a városok ekkor fejlődtek ki igazi nagyvárosokká, népességük, felszereltségük – már csak az alacsony kiindulópont miatt is – gyorsabban és nagyobb mértékben fejlődött, mint a fővárosoké.

Bizonyos szempontból az mondható, hogy a közép-európai fővárosok a „szocialista" rendszer legnagyobb vesztesei voltak. Ezek a városok korábban az európai metropolisok hálózatának egyenrangú tagjai voltak, benne voltak az új kulturális, tudományos, gazdasági, technológiai folyamatok áramlatában. A „Vasfüggöny" elvágta őket ezektől a hálózatoktól és áramlatoktól és sok vonatkozásban „lesüllyedtek" az európai értelemben periférikus, „vidéki" városok szürkeségébe. Ebből következően a rendszerváltozás fő nyertesei is ők voltak, amikor ismét bekapcsolódtak az európai metropoliszok hálózatába. A fővárosokban jöttek létre elsősorban azok az új gazdasági, pénzügyi, turisztikai szolgáltatások, amelyek az utolsó húsz évben a gazdasági növekedés hordozói voltak. 1995 és 2001 között a GDP teljes növekményének túlnyomó része a fővárosokban és az azokat körülvevő régiókban jött létre: Csehországban 65%-a, Magyarországon 58%-a, Lengyelországban 35%-a. Még nagyobb ez a koncentráció Délkelet-Európában: a GDP növekménynek ugyanebben az időszakban Romániában 278%-a, Bulgáriában 151%-a jött létre a fővárosi régiókban. Ez lényegében azt jelenti, hogy gazdasági növekedés csak a fővárosi régiókra korlátozódott, az országok többi része egészében negatív növekedést mutatott.

Nem kis szorongással, de itt a helye annak, hogy valamit mondjak ebben az összefüggésben a vidékről, a falusi térségekről is. Szorongással, hiszen a falvak sorsa a Gyurkához legközelebb álló témák közé tartozik és e tekintetben hatalmas tudást és tapasztalatot halmozott fel. Itt és most azonban a témát inkább a közgazdász és kevésbé a regionalista nézőpontjából szeretném felvetni.

Teljesen igaza van Enyedi Györgynek abban, hogy a nyugat- és a keleteurópai településfejlődés egyik legfontosabb különbsége abban áll, hogy Kelet-Közép-Európában a város és falu közötti gazdasági, jövedelmi, kulturális, civilizációs szakadék sokkal nagyobb és tartósabb maradt, mint Nyugat Európában. Természetesen Nyugat Európában is vannak félreeső, elmaradt és szegény vidéki térségek, de ez nem hasonlítható Kelet-Közép-Európa helyzetéhez. Magyarországon a helyzet talán még rosszabb volt, mint a többi környező országban: 1918 után a monarchia védett agrárpiacának elveszítése, az agrárválság, később a beszolgáltatás, az agrárolló, majd a kollektivizálás első évei a falvakban élő lakosság helyzetén inkább még tovább rontottak.

A hatvanas évek közepe felé azonban kétségtelenül valami megváltozott. A vezetés belátta, hogy az erőforrások mezőgazdaságtól való további elvonásával, a támogatás hiányával még az ország kenyerét sem lehet megteremteni. Az addig kizárólag az iparnak nyújtott támogatások kezdtek átcsoportosulni a mezőgazdaság felé (az ötvenes évektől ugyanez történt Nyugat-Európában). A het-

venes évektől az állami támogatások legnagyobb részét az ágazatok közül már a mezőgazdaság kapta.

A tsz-eknek és állami gazdaságoknak nyújtott támogatás persze nem közvetlenül a falvak és az ott élők megtámogatása, de közvetve az. Hiszen az agrártámogatás jelentős része nyilvánvalóan pénzbeli, vagy természetbeli jövedelemmé válik, a tsz idővel a falusi beruházások legfőbb szponzorává lesz. Az üzemszervezési és ösztönzési rendszerek változása is hozzájárult a falusi jövedelmek növekedéséhez, olyannyira, hogy a hetvenes években támadások érték a pártvezetést munkásellenes politika folytatásáért, amennyiben a mezőgazdasági, vidéki jövedelmek meghaladták az ipari munkások jövedelmét.

A hetvenes évek végétől az agrártámogatások továbbra is dinamikusan nőttek, de most már ennek elsődleges oka nem a mezőgazdasági üzemek és dolgozók jövedelmének további növelése volt, de azért a támogatás ehhez is hozzájárult. A támogatás-növekedés fő oka az volt, hogy Magyarország az EU agrárprotekcionista politikája következtében lényegében kiszorult a nyugat-európai agrárpiacokról és a hazai fogyasztáson felüli többlettermelését kénytelen volt keleten, főleg a Szovjetunióban értékesíteni, ami részben a nyomott agrár-világpiaci árak, részben a számunkra hátrányos transzferábilis rubel-forint árfolyam miatt csak növekvő veszteséggel és ebből fakadó növekvő támogatással volt lehetséges. A nyolcvanas évek végére az agrárszektor belső és export támogatása együttesen már megközelítette a GDP 10%-át, ami a legprotekcionistább nyugat-európai országok arányát is messze meghaladta.

A vidéknek juttatott támogatás azonban a kollektív gazdaságok termelési támogatásain keresztül, azaz rendkívül differenciáltan jutott el a falvakhoz. A falvaknak közvetlenül nyújtott kiegyenlítő támogatás hiányában így a falvak sorsát kizárólag a természeti adottságok, a piacokhoz való hozzáférés és a gazdaságok vezetésének színvonala határozta meg, e tényezőkben pedig igen nagyok a különbségek. Egyes falvak valóban meggazdagodtak, egyre nagyobb házak épültek, a növekvő jövedelmet ezekre költötték, mivel a magán gazdaság fejlesztésének politikai korlátai voltak. Más falvak azonban igen nyomorúságos helyzetbe jutottak. Hozzá kell tenni, hogy ez nem változtat a vidék és a vidéken lakók átlagos felemelkedésén és nem hasonlítható a legújabb időben létrejövő sokkal tragikusabb helyzetekhez.

Ha a harmincas évek közepének és a nyolcvanas évek közepének jövedelmi viszonyait összevetjük, sajátos arányváltozásokat állapíthatunk meg. Jelentősen csökkent az értelmiségiek, és általában a „fehér gallérosok" átlaghoz viszonyított jövedelme. Ebben persze szerepet játszott számarányuk nagyarányú növekedése is, de egyértelmű a pedagógusok, orvosok, hivatalnokok anyagi megbecsülésének átlaghoz viszonyított radikális csökkenése. Ami meglepőbb, az az ipari munkásság jövedelmének az átlaghoz viszonyított relatív visszaesése a „munkásosztály vezető szerepe" mellett. Közrejátszott ebben a nők magasabb aránya

az ipari munkásságon belül, a fokozott gépesítés, automatizálás mellett a szakképzett fizikai munka jelentőségének csökkenése, a minőség csökkenő fontossága. De nyilvánvalóan az is, hogy a munkásság meg volt fosztva az érdekérvényesítés olyan eszközeitől, mint a valódi érdekeit védő szakszervezet, a sztrájk stb. Az egyetlen nagyobb osztály, amelynek vezetői és képviselői az érdekvédelem eszközeit hatékonyabban tudták használni, az a parasztság volt. Egyben ők voltak a társadalom egyetlen nagyobb csoportja, akiknek mind relatív, mind abszolút helyzete az 1965–1985 időszakban javult. Igaz, nagyon mélyről indult. A „hárommillió koldus országa" valóban megszűnt, de koldusszegények azért nem kevesen maradtak vidéken.

A másik kérdéskör, amit érinteni szeretnék, az az ipar, illetve az ipari városok kérdése. A tanulmány nagyon helyesen írja, hogy a városfejlesztésben az ipar, az állami iparvállalatok szerepe sokkal nagyobb és tartósabb volt a közép- és kelet-európai országokban, mint Nyugat-Európában. Hozzá kell azonban tenni, hogy egy olyan iparnak volt ilyen hatása a városfejlesztésre, amelynek versenyképessége – és ennek következtében értéke – fokozatosan csökkent. Szerepet játszott ebben persze az is, hogy – az embargó és a COCOM-lista révén – el voltunk zárva a világban akkor már elterjedt, legfejlettebb technológiáktól. Legalább ilyen, vagy még nagyobb szerepe volt a kizárólag mennyiségre és nem a minősére koncentráló tervezésnek és általános felfogásnak, a KGST-piacok igénytelenségének, az egyenlősdi és átlagbér szabályozás révén a jó szakmunkások folyamatosan csökkenő megbecsülésének, a szakmunkásképzés leértékelődésének és az ebből következő kontraszelekciónak. Ahogyan az ipar annak idején számos település, kis- és nagyváros fellendülését segítette, úgy vált sok helyen a kormány és az önkormányzatok súlyos problémájává.

Enyedi György tanulmányában azt írja, hogy „A szocialista nagyvárosokban az állandóan a foglalkoztatás növelésére törekvő, a piaci és költségvetési korlátokat alig ismerő állami nagyipar egyszerűen nem talált már szabad munkaerőt, s ezért épített telephelyeket a munkaerő-felesleggel rendelkező falusi régiókban." A megállapítás alapvetően helyes. Ehhez csak azt tenném hozzá, hogy éppen az adott mondat alapján piaci korlátok természetesen voltak a vállalatok számára. Ha nem találtak már szabad munkaerőt, akkor az a munkaerőpiac korlátját jelenti. De ha már nem is volt szabad munkaerő, magasabb bérekkel valószínűleg el lehetett volna csábítani őket más cégektől, s ha ez mégsem sikerült, akkor ez költségvetési korlát következtében volt így. Nem annyira az volt tehát a probléma, hogy nem voltak korlátok, hanem az, hogy ezek a korlátok és szabályozók torzak voltak és a vállalkozásokat nem megfelelően orientálták.

Mindenekelőtt a munkaerő ára volt teljesen torz és félrevezető. A bérek ugyanis nem fejezték ki a munkaerő „újratermelési költségeit". A lakosság a személyi jövedelme után nem fizetett adót, mert az adózásra szolgáló jövedelmeket a kormányzat már eleve nem fizette ki, hanem megtartotta magának. A

társadalombiztosítási és nyugdíjjáradékok nem fejezték ki azok tényleges költségeit. A bér nem tartalmazta a lakások megvásárlásának, bérletének és karbantartásának költségeit, a gyermekek iskoláztatásának, a víz, gáz, fűtési szolgáltatásoknak teljes költségeit, mert feltételezték, hogy azokat a lakosság túlnyomó többsége ingyen, vagy igen kedvezményesen kapja. A munkaerő teljes költségének tehát igen nagy – valószínűleg a legnagyobb – hányadát nem a munkáltató, hanem a központi költségvetés fizette. Természetes tehát, ha a vállalatok állandóan a létszám növelésében voltak érdeketek, hiszen így a legfontosabb termelési tényezőhöz valós árának feléért, vagy talán annál is kisebb hányadáért jutottak hozzá.

Amit Enyedi György a külföldi működő tőke megjelenéséről ír (mármint, hogy a legnagyobb hányad e tőkéből Magyarországra érkezett), az a tanulmány írásakor tökéletesen helytálló volt. Azóta megváltozott a helyzet, számos ország utolért, sőt megelőzött minket az odatelepült működő tőke nagyságrendjét illetően, Magyarországon pedig elkezdődött bizonyos ágazatokban, különösen az elektronikai iparban, a kivonulás az országból. A jelenség még nem öltött drámai mérteteket, és új beruházások is vannak. Mégis figyelemre méltó, hogy a legutóbbi időkben a szerény közeledés az egyes régiók fejlettsége között sajnos már nem a szegény régiók felzárkózásának, hanem a Közép- és Nyugatdunántúli régiók fejlődése megtorpanásának, a tőkekivonásnak és munkahelymegszüntetésnek tudható be.

Enyedi György tanulmányában foglalkozik a lakáspiaccal, mint a városfejlődés egyik igen fontos tényezőjével. A rendszerváltás előtti időszakról egyik nagyon fontos megállapítása, amely a szakemberek körében sem tudatosodott eléggé, hogy Magyarországon – és részben a többi közép-európai országban is – az állami lakásépítés határozta meg a városok népességnövekedését és nem megfordítva: a lakásépítés alkalmazkodott a városok népesség- és gazdasági növekedéséhez. Az állami lakásépítés alatt nem az állami bérlakások számát, hanem az állami pénzből finanszírozott lakásokat kell érteni, beleértve az ún. szövetkezeti lakásokat is. Az épített lakásszámnak az elosztásával a mindenkori központi és megyei kormányzat meghatározó eszközzel rendelkezett a városok fejlődésének behatárolásában és ezzel az eszközzel élt is és vissza is élt. Ezzel emelték ki pl. a megyeszékhelyek fejlesztését a többi városhoz viszonyítva.

A tanulmány megírása óta tovább tartott az a folyamat, amely a korábbi állami lakásokat magántulajdonba adta igen kedvező pénzügyi feltételek mellett. E tekintetben Magyarország élen jár a vizsgált országok között. Az a tény, hogy Magyarországon a lakosság közel 96%-a saját tulajdonában levő lakásban lakik, a lakáspolitikánkat inkább Románia, Bulgária és Oroszország lakásprivatizációjához és kevésbé a többi „visegrádi" országokhoz teszi hasonlatossá. Ez vezetett ahhoz a szituációhoz, ami ma a magyar gazdaság egyik fő problémája, és ami az Enyedi-tanulmány írásakor talán még nem bontakozott ki

ilyen mértékben. Arról van szó, hogy az ilyen arányú lakás-magántulajdon a munkaerő nagyon korlátozott térbeli mobilitásához vezet, és ezen keresztül a munkanélküliség a gazdaság helyzetéből adódónál nagyobb mértékű növekedéséhez vezet. A válságrégiókban levő lakások eladhatatlansága, illetve a nagy árkülönbség az eladandó és a megvásárlandó lakás ára között szinte „röghöz köti" a hanyatló térségek, települések lakosságát. Az egyik fő feladat ezért ma a bérlakások arányának növelése lenne, ami persze nem könnyű feladat.

Lengyelországban, Szlovákiában és Csehországban, ahol a bérlakásoknak nagyobb részaránya maradt meg, az ebből adódó problémák jelentkeznek, és e problémák a térbeli mobilitásnak ott is akadályát képezik. Arról van szó, hogy a bérlakások lakbérét – szociális és politikai meggondolások miatt – ott sem lehetett a piaci színvonalra megemelni. Bár bizonyos jövedelmi felső határokat megjelöltek, amely felett a lakók már nem jogosultak a kedvezményes lakbérekre, de ezeket nagyon nehéz ellenőrizni, még nehezebb ezért kilakoltatni valakit, nem beszélve arról, hogy a rendszer így ellene hat a jobban fizető munkahelyekre való váltásnak, ha ez által elveszíthetik az olcsó lakásra való jogosultságot. Máshol a lakbért a bérlőváltozás esetén emelik meg a magasabb piaci szintre. Ez a rendszer ugyancsak a mobilitás ellen hat, hiszen költözés esetén magasabb lakbért kell fizetni. Mindez azt jelzi, hogy a közép-európai országok a valódi lakáspiac korábbi hiányából fakadó problémáktól mindmáig nem tudtak megszabadulni.

Végül a tanulmány utolsó része elsősorban a városi társadalmak átalakulásával, valamint a városi épített környezet kérdéseivel foglalkozik. E részhez kevesebbet tudok – már képzettségem és érdeklődésem miatt is – hozzátenni. Néhány problémához azonban szeretnék – már a tanulmány megírása óta eltelt időszak fejleményeinek kapcsán is – kiegészítő megjegyzéseket fűzni.

Az egyik ilyen téma a régi és leromlott városnegyedek rehabilitációja, elsősorban Budapesten. E folyamat – Ferencvárosban, Józsefvárosban, Angyalföldön és máshol – az utóbbi években kapott nagyobb lendületet. E változásokat a szakemberek is nagyon különböző módon értékelik. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen rehabilitáció során az adott városrész lakóinak társadalmi összetétele megváltozik. A beköltözők jelentős része fiatalabb, jobb anyagi helyzetben van, a kiköltözők szegényebbek, a társadalom alsóbb osztályához – Budapesten, a Józsefvárosban és máshol is a roma kisebbséghez tartoznak. Ahová elköltöznek, az viszont a város legkülönbözőbb részei, de azokon belül is a legszegényebb negyedek. Ebből következően megszűnnek, illetve igazán létre sem jönnek a város nagy „gettószerű" részei, de helyette sok kisebb tömörülés „sűrűsödik fel" a társadalom nem igazán integrált rétegeivel. A jövő fogja eldönteni, hogy ez jobb-e vagy rosszabb a társadalmi befogadás, integráció szempontjából.

A másik kérdés a bevásárlóközpontok megjelenése. Enyedi György tanulmányában még arról ír, hogy „a közelmúltban nyílt meg Közép-Európa első két

nagyméretű bevásárlóközpontja Budapest ipari övezetében." Azóta csak Budapesten a bevásárlóközpontok száma közel húszra, Közép-Európában pedig több százra nőtt. Sokat írtak már e bevásárlóközpontok városképbe való beilleszkedéséről, közlekedési, forgalmi következményeiről. Kevesebb szó esett egy másik, sokkal nagyobb hatású következményéről, ami a kisebb üzletek és az ott dolgozók sorsát illeti. Magyarországon ugyanis a lakosság vásárlóereje – változatlan árakon – 1989 és 2003 között egyáltalán nem nőtt. Pontosabban, az időszak első felében nagymértékben csökkent, majd növekedni kezdett és 2003-ra elérte a 14 évvel korábbi szintet (és 2007-től kezdve ismét csökkent). Ez nyilvánvalóan azt jelenti, hogy az új bevásárlóközpontok forgalma annak árán nőtt, hogy korábbi bolthálózat forgalma jelentősen csökkent. Elegendő végigmenni a Rákóczi úton és végignézni a bezárt és plakátokkal teliragasztott kirakatú üzleteket, hogy erről meggyőződjünk. De a város többi korábbi bevásárló utcája is jelentősen veszített vonzóerejéből. Valószínű, hogy a bezárt, vagy erősen csökkent forgalmú üzletek több alkalmazottat foglalkoztattak, mint az új bevásárlóközpontok.

A harmadik megemlítendő téma a paneles lakótelepek sorsa. Enyedi György erről így ír: „A lakótelep-építkezések... befejeződtek. Mivel a legtöbb város lakossága az 1960-as és 1970-es években gyorsan növekedett, sokan laknak a nagy lakótelepeken, melyek felújítása és társadalmi rehabilitálása a következő évtizedek egyik nyomasztó feladata lesz." És valóban e feladat nyomasztó voltát – különösen a rosszul szigetelt lakások és a gyorsan növekvő energiaárak fényében – nagyon is éreztük. A legutóbbi évekig e problémák megoldására alig történt valami, a probléma megfelelő időben való megoldása szinte lehetetlennek tűnt. Hiszen Magyarország lakosságának egy ötöde, mintegy kétmillió ember lakik házgyári technológiával készített lakásokban. A többi országban az arányok hasonlóak. Az utóbbi években megindult rehabilitáció azonban bizonyos reményeket kelt, hogy a feladat – a szigetelés terén és más vonatkozásokban – mégis megoldható. A szürke betonfalak helyett a házak színezése pedig talán az épületek barátságosabbá tételéhez is hozzájárul.

TÉRSÉGEINK ÉS VÁROSAINK HATÁRON ÁTNYÚLÓ KAPCSOLATRENDSZERÉNEK ÁTALAKULÁSA A KÖZELMÚLTBAN

Hardi Tamás

1. Bevezető

A közép-európai átmenet egyik sajátos hatása a térstruktúrák alakulására a határok szerepének megváltozásában keresendő. A térség államhatárai a korábbi évtizedekben többé-kevésbé akadályozták a határon átnyúló interakciókat, de a rendszerváltás után ezek az akadályok fokozatosan lépültek, különösen ott, ahol mára olyan schengeni belső határok választják el a szomszédos országokat, amelyek a mozgást fizikai értelemben már nem akadályozzák. Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy Csehszlovákia és Jugoszlávia felbomlásával új államhatárok is keletkeztek, s az utóbbi esetben ezek a határok gyakran erősen elválasztó jellegűvé váltak. Külön kell szólni az unió külső határairól, amelyek szintén itt futnak térségünkben, s amelyek feladata, hogy az EU belső területére belépő személyeket, javakat szűrjék, s ezt soha nem látott technikai felszereltséggel teszik, mintegy falat vonva a korábban egy államhoz, egy politikai térhez tartozó régiók közé. Ezek az új jelenségek új körülményeket és lehetőségeket teremtettek a határ menti városaink számára, s a kapcsolattartás új módjait is kialakították. Mind az átjárható határok, mind a külső határok esetében új lehetőségek és új hátrányok is alakítják városaink, határ menti térségeink fejlődését.

Tanulmányunk azt a kérdést vizsgálja, hogy határaink mentén milyen alapokon tudnak városaink és térségeink jelentős határon átnyúló kapcsolatrendszert kiépíteni, a határok átjárhatóságán kívül milyen jelenségek hatnak még erre a folyamatra. Ehhez áttekintjük a Kárpát-medence alapvető térszerkezetét, városaink határon átnyúló funkcióinak átalakulását, valamint az uniós csatlakozás kapcsán kialakult programokat, intézményrendszereket.

Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a határon átnyúló interakciók, kapcsolatok alatt azokat a jelenségeket értjük, amelyek a határtérségben zajlanak, az államhatár(ok)on keresztül, s a határtérségben élők mindennapjait alakítják (munkavállalás, lakóhelyválasztás, szolgáltatások igénybevétele a határ másik oldalán, operatív hivatali, közszolgáltatási, piaci-gazdasági kapcsolatok stb.), s nem vizsgáljuk a politikai síkon megjelenő kapcsolatokat. A határok nyitottságának intézményi szintje befolyásolhatja ugyan az interakciók gyakoriságát, de nem

egyedüli meghatározója annak. A határtérségek integrációs szintjét az interakciók mennyiségi és tematikus sűrűsége határozza meg (*Martinez,* 1994), ami azonban számtalan jellemzőtől függ.

Magyarország számára a valós interakciókon alapuló, határon átnyúló régiók kialakulása stratégiai jelentőségű lehet. Az ország térszerkezetének és a településhálózatnak számos problémája származtatható a stratégiai alkufolyamatok eredményeként kialakult határaink elhelyezkedéséből. Területünkhöz viszonyítva határaink hossza nagy, lakosságunk nagy része – uniós mércével mérve – határtérségben él, hiszen a 19 magyar megyéből 14 megyénk határos valamely szomszédos országgal (*Enyedi–Horváth,* 2002). Ezekre a problémákra napjainkban választ a határok elválasztó szerepének csökkentése, s ezzel párhuzamos a határon átnyúló lakossági, gazdasági és intézményi interakciók gyakoriságának növelése adhat. Ez a folyamat teljes egészében csak a határok egyes szakaszain játszódhat le, vélhetően ott, ahol az államhatárok valóban térszerkezeti egységeket, fejlődési tengelyeket, vonzáskörzeteket, funkcionális kapcsolatokat vágtak szét.

A határon átnyúló együttműködések igénye egyidős a határainkkal. Az egyik napról a másikra megszakított kapcsolatok tovább éltek, sok tulajdonos szerette volna tovább művelni a földjeit, gazdasági egységek maradtak nyersanyag vagy piac nélkül. Így már az 1920-as években megszülettek az első egyezmények Ausztriával. Ezek szabályozták a határ mentén élők életét, a határátlépés lehetőségeit. Érdekes példája ennek Brennbergbánya esete, ahol a kőszénbánya üzeme Magyarországon maradt, míg a fejtés és a munkások egy része Ausztriához került. A két állam meg tudott állapodni abban, hogy a magyar bányafelügyelőség hivatott ellenőrizni az osztrák oldali bányászati tevékenységet is, s a munkások is teljesen szabadon léphetik át a határt. Hasonló egyezmények sora segítette pl. a terménybetakarítást, a mindennapi munkába járást, az erdészetet stb. (*Sallai,* 2003). Ezek az együttműködések azonban csak Ausztria német megszállásáig funkcionálhattak szabadon. A második világháború után, az ötvenes években a kommunista vezetés minden ilyen jellegű kapcsolatot felszámolt, s az aknazár telepítésével teljesen lehetetlenné tette a határ menti térségek kapcsolattartását. A hatvanas évek végére, a hetvenes évekre a szigor enyhült. A szocializmus végéig azonban jellemző volt, hogy a térségi szereplőknek nem volt joguk határon átnyúló hivatalos kapcsolatokat kialakítani. A kapcsolatokat csak állami segédlettel, diplomáciai úton lehetett megszervezni. A szocializmus évtizedeiben a határ menti térségek és városok között a kommunikáció korlátozott volt, igaz, országonként eltérő mértékben, az mindenesetre általánosan elfogadott álláspont, hogy a települések és a középszint határon átnyúló kapcsolatait, együttműködéseit csak az országos szinten keresztül lehetett megvalósítani (*Enyedi,* 1997), a helyi hatalmi szervezeteknek erre nem volt jogosultságuk.

A hetvenes évektől a szomszédos szocialista országokkal erősödtek a határ menti kapcsolataink. A határ mentén élők ún. kishatárforgalomban átléphették

az államhatárt, s a szomszédos határtérségben tartózkodhattak. Lehetővé vált a határ mentén élők kölcsönös munkavállalása a szomszédos térség üzemeiben, pl. a szlovák–magyar határ mentén, ahol a szlovák oldalon is a magyar anyanyelvű lakosság alkotja a többséget. Másrészt együttműködések születtek a mezőgazdaság területén, ahol az aratás idején jelentkező gépszükségletet elégítették ki közös erővel, vagy pl. a cukorrépa feldolgozása zajlott a határ másik oldalán, s megalakultak azok az első szervezetek, amelyek a határ menti térségek (megyék) együttműködését szolgálták (*Rechnitzer,* 1999).

A rendszerváltást követően a határon átnyúló együttműködések egyfajta „boom"-ja valósult meg, a települési, megyei önkormányzatok, intézmények civil szervezetek stb. számos esetben keresték a kapcsolatot a szomszédokkal, s építettek fel intézményesített vagy informális együttműködéseket. Ebben a jó szándékon kívül segítségükre voltak az uniós források is, amelyek a kilencvenes évek végétől szinte valamennyi határszakaszon rendelkezésre álltak. Számos eurorégió alakult, azonban ezek egy részének működése formális szinten megrekedt, s van, amelyik egyáltalán nem működik.

Úgy látjuk, hogy az egységes, határon átnyúló régiók kialakulására ott van esély, ahol városok, funkcionális központok köré szerveződő térségeket vág szét a határ, s a központok gazdasági ereje, gazdaságának növekedése, illetve minőségi fejlődése, átalakulása a határ másik oldalának erőforrásait is igényli, onnan munkaerőt, tőkét vonz, oda szolgáltatást nyújt (beleértve a másik oldal közlekedési lehetőségeinek használatát, lakóhelyet stb.).

Tehát a határon átnyúló régiók formálódására, a kölcsönös interakciók, mozgások irányának és intenzitásának alakulására számos tényező van hatással, amelynek modelljét már bemutattuk (*Hardi–Hajdú–Mezei,* 2009).

2. A Kárpát-medence térszerkezete a területi GDP-értékek alapján

Úgy látjuk, hogy városaink, így határ menti városaink fejlődésének fő térszerkezeti alapjai nem alakultak át jelentősen a XX. század elejéhez képest. Megmaradt az északnyugati területek relatív fejlettségi előnye, valamint a fő északnyugat–délkeleti európai térszerkezeti tengely uralja térségünket. Ezek a jelenségek, mint látni fogjuk, hatással vannak a városok határon átnyúló kapcsolatrendszerére is. Határaink áteresztő képességének javulásával várható, hogy a határhoz közeli városok ismét kiterjesztik vonzáskörzetüket, városhálózati kapcsolataikat a határ másik oldalára. Ismereteink szerint azonban ez a fajta terjeszkedés csak egyes városokra jellemző, nem általános a határok mentén a liberalizáció ellenére sem (*Hardi–Hajdú–Mezei,* 2009). A határon átnyúló kapcsolatrendszer erősítése ott jellemző, ahol a határ közeli városok vidékükkel együtt dinamiku-

san növekednek, s gazdaságuk, lakosságuk igényli a térbeli terjeszkedést. Ott, ahol periféria érintkezik perifériával lehetnek fejlett központok, de ezeket a központokat kapcsolataik távoli vidékek központjaihoz fűzik elsősorban, városvidék kapcsolataik belföldön is gyengék (*Enyedi,* 1997), így a határon átnyúló kapcsolatok kiépítése is gyenge marad. Meg kell állapítanunk, hogy napjainkban jelentősebb városaink életében fontosabbak a távolabbi központokhoz fűződő hálózati kapcsolatok, mint a határ másik oldalán kiépítendő vonzáskörzet. Ez alól csak néhány városunk kivétel, amelynek földrajzi-gazdasági helyzete idéz elő egy olyan határon átnyúló kapcsolatrendszert, amely a politikai állásfoglalásokon túl a mindennapi életre is befolyással bír. Ilyen Bécs, részlegesen Pozsony, de Budapest esetében már intenzív, határon átnyúló kapcsolatrendszerről és vonzáskörzetről nem beszélhetünk. Mindemellett az északnyugati határtérségben elhelyezkedő városaink tudják kihasználni az elhelyezkedésükből adódó előnyöket (Szombathelytől Esztergomig), illetve néhány határ közeli nagyváros (Kassa, Nagyvárad, Temesvár, Szabadka).

A határ menti területek fejlettségbeli különbségeit NUTS 3 szinten vizsgáltuk a Kárpát-medencében.[1] Ehhez a legegyszerűbb, s többé-kevésbé egységesen beszerezhető, valutaárfolyamon mért, egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP) összevetését végeztük el.[2] Megvizsgáltuk mértékét, a szomszédos határtérségek közötti különbségét, valamint változását 2001 és 2004 között (*1. ábra*). Bár adataink statisztikai értelemben összevethetők, még fenntartásokkal kell kezelnünk őket, így nem nélkülözhetik a magyarázatokat sem. A vizsgált területi egységek ugyanis eltérő nagyságúak, eltérő a határhoz viszonyított helyzetük, alakjuk. Horvátországban pl. a vizsgált megyék lényegesen kisebb méretűek, mint a szomszédos magyar megyék, ráadásul a határ mentén elnyúlva perifériákat ölelnek fel. Míg Nagyszombat kerület elnyúló alakja okán tartalmazza a magyar határtól távoli Nagyszombat adatait is, ami lényegesen megemeli a kerület kibocsátását. Reálisabb képet adnának a kistérségi/községi szintű értékelések, de összehasonlítható adatokat ezekre a szintekre beszerezni nem lehet. Így maradtunk a legkisebb területi egységeknél, amelyekre még GDP adat beszerezhető, a NUTS 3 területeknél.

Mindezekből az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

1. A Kárpát-medence határtérségeiben, bővebben az egész medencében a fejlettségi lejtők hasonló irányokat mutatnak. Az északnyugati, nagyvárosok (Bécs, Pozsony, Budapest) által határolt, de Bécs központú terület dominanciája

[1] A legtöbb országra az Eurostat adatait használtuk.

[2] Ukrajna (Kárpátalja), valamint Szerbia (a három, határ menti területi egység) esetében az értékeket becsültük, más adatforrások (nemzeti, tartományi statisztikai hivatalok) adatait felhasználva. Így a pontos értékekért nem vállalhatunk felelősséget, de összehasonlítás, viszonyítás céljára megfelelnek az adatok.

1. ábra

A határ menti NUTS 3 területi egységek fejlettségi szintje, változása a Kárpát-medencében a 2001 és 2004 GDP/fő adatok alapján

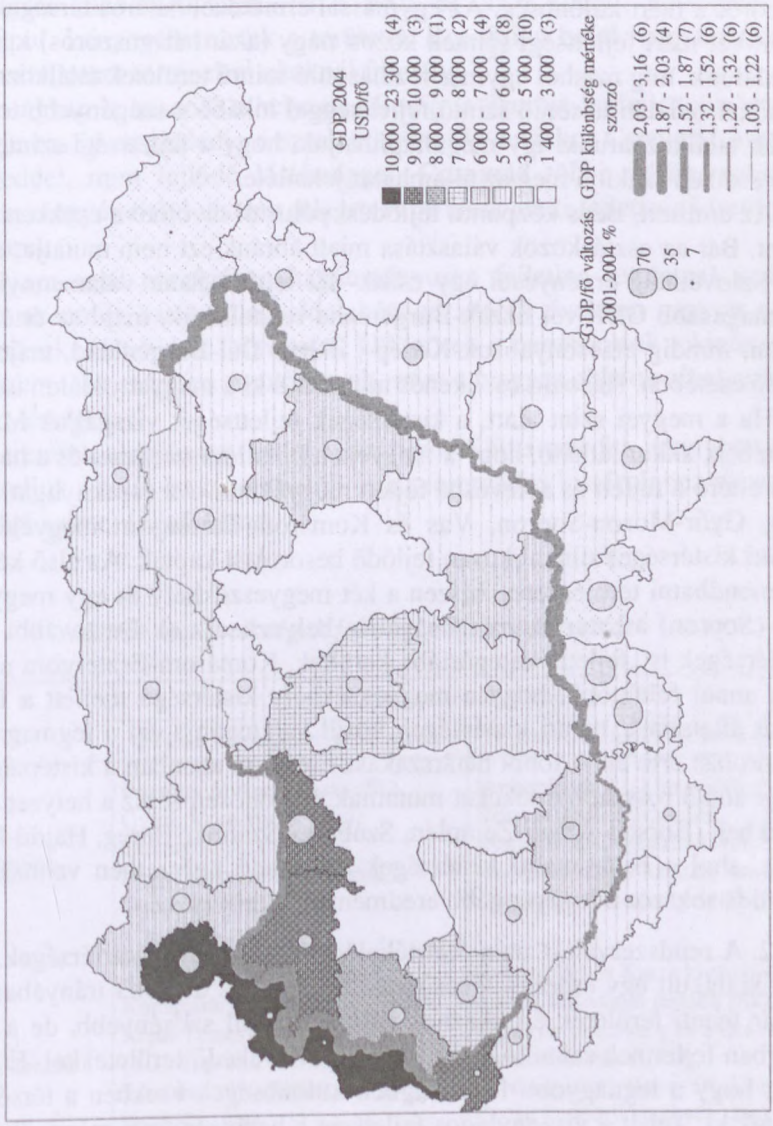

Forrás: Eurostat és nemzeti statisztikai hivatalok (UA, SRB, CRO) adatai alapján saját számítások és szerkesztés.

feltűnő, onnan kiindulva tapasztalhatjuk a kelet és dél felé mutató lejtőket. A fejlettségi lejtő aljára északkeleten, Kárpátalján, és délkeleten, a vajdasági Észak-Bánátban bukkanunk. A vizsgált területen belül a legszegényebb (Kárpátalja) és a leggazdagabb (Észak-Burgenland) terület között több, mint tizenötszörös a mért különbség. Az egymással érintkező, határos térségek esetében a GDP-vel mért fejlettségi szintek között nagy (akár háromszoros) különbségeket is találunk, míg máshol egymáshoz hasonló szintű területek találkoznak. A határ mindkét oldalán hasonló szintű fejlettséggel inkább a szegényebb területek esetében találkozhatunk. Így megállapíthatjuk, hogy a fejlettségi szintet nem minden esetben szakítja meg az államhatár jelenléte.

Az említett, Bécs központú fejlődési pólustól távolodva csökken a fejlettségi szint. Bár az osztásközök választása miatt ábránk ezt nem mutatja, de Pozsonytól Szlovéniáig érvényesül egy észak–dél lejtő a határ valamennyi oldalán. A legmagasabb GDP-vel Észak-Burgenland rendelkezik, majd az értékek fokozatosan, mindig alacsonyabbak Közép-, illetve Dél-Burgenland, majd a Pomurje régió esetében. Hasonló csökkenés mutatható ki a magyar oldalon is.

Ha a megyei szint alatt, a kistérségek fejlettségét vizsgáljuk Magyarország esetében, akkor látható, hogy a megyéken belüli térszerkezet és a határok viszonya eltérő a fejlett és a kevésbé fejlett megyékben. Az északnyugati országrészben, Győr-Moson-Sopron, Vas és Komárom-Esztergom megyékben a határ menti kistérségek dinamikusan fejlődő besorolást kaptak. Az első két megyében ez mondhatni természetes, hiszen a két megyeszékhely és egy megyei jogú város (Sopron) a határ szomszédságában helyezkedik el. De további határ menti kistérségek is „fejlett" kategóriába kerültek. Komárom-Esztergom megye esetében annál feltűnőbb, hogy a megyeszékhely kistérsége mellett a Duna menti, tehát államhatár menti kistérségek közül valamennyi ezt a legmagasabb szintű besorolást érte el. A többi határszakasz esetében azonban a kistérségek közepes vagy annál rosszabb értékeket mutatnak. Különösen rossz a helyzet a keleti megyékben (Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar és Békés), ahol a határ menti kistérségek leszakadó helyzetben vannak, s megyén belül is sokszor a leggyengébb eredményeket érik el.

2. A rendszerváltás után felértékelődtek a nyugati határtérségek és városok. Így kialakult egy érdekes lépcsőzetesség kelet és délkelet irányába: perifériku s határ menti területek érintkeznek náluknál jóval szegényebb, de a saját országukban fejlettnek számító, s dinamikusan növekedő területekkel. Érdekes jelenség, hogy a legnagyobb fejlettségbeli különbségek ezekben a térségekben alakultak ki. Tehát a viszonylagos fejlettség a határ nyugati, míg a dinamika a határ keleti (szegényebb) oldalán érvényesül. Burgenland és Nyugat-Magyarország határán, valamint a román–magyar, a szerb–magyar és az ukrán–magyar határon szinte tükörszerűen ismétlődnek ezek a különbségek.

Románia esetében Temes megye a fővárosi régió (Bukarest és Ilfov megye) után a harmadik legmagasabb egy főre jutó GDP-vel rendelkezik. De Arad és Bihor megyék is a legjobbak között vannak, meghaladva a román átlagértékeket. Mindegyik említett megye esetében elmondható, hogy Románia legdinamikusabb megyéi közé sorolhatók, ha a 2001 és 2004 közötti növekedésüket vesszük alapul. Lényegében ezek a területek Romániában belül hagyományosan fejlettnek számítottak történelmi okoknál fogva is.

A Vajdaságban is hasonló a helyzet. Mindig is Szerbia legfejlettebb térsége volt, GDP-je ma is meghaladja a szerb átlagot. Ugyanakkor Csongrád megyén belül Szegeddel, mint fejlődő kistérséggel, Csongrád többi részén, valamint Bács-Kiskun megyén belül viszont átlagos vagy átlag alatti fejlettségű területekkel találkozunk.

Kárpátalja a saját országában hagyományosan fejletlen területnek számít, ugyanakkor az uniós határ külső oldalaként az utóbbi években nagyon gyors gazdasági növekedést tudott felmutatni, különösen a beruházások tekintetében. Mindenesetre a tőke számára vonzóbb volt, mint a magyar oldalon elhelyezkedő települések, térségek.

Így ismereteink alapján egy érdekes mátrixot állíthatunk fel, amelyben egyszerre értékeljük a saját országon belüli és a szomszédos kistérséghez viszonyított fejlettségi szintet (*1. táblázat*).

1. táblázat

A határ menti térségek fejlettségének összevetése

		A saját országában	
		Fejlettebb területek közé sorolt	Fejletlenebb területek közé sorolt
A szomszédos határterülethez képest	fejlettebb	Pozsony főváros, Kassa (Sk), Győri, Komáromi, Tatai, Esztergomi kistérség, Nagykanizsa, Pécs, Szeged, Debrecen (Hu)	Burgenland (A), Muravidék (Slo), Szlovákiával, Ukrajnával, Romániával, Jugoszláviával, Horvátországgal határos, máshol nem említett kistérségek (Hu)
	fejletlenebb	A Dunaszerdahelyi járás. Komáromi járás (Sk), Nagyvárad, Arad, Temesvár (Ro), Vajdaság (Yu), Soproni, Kőszegi, Szombathelyi, Körmendi, Lenti kistérség (Hu)	Érsekújvári és Kassa kivételével a kelet-szlovákiai járások (Sk), Baranya háromszög és a Dráva menti területek (CRO), Őriszentpéteri, Kapuvári, Csornai, Encsi, Szikszói kistérség (Hu)

Forrás: A szerző szerkesztése.

3. Tehát megállapíthatjuk, hogy határtérségeink általános fejlettségi szintjét az adott állam fejlettsége határozza meg, míg dinamikáját az államhatárokhoz, a fő kárpát-medencei áramlási irányokhoz való viszonya. Itt megkülönböztethetünk „dinamikus", valamint „szélárnyékban" levő határtérségeket.

Dinamikusnak nevezhetjük a nyugat–keleti érintkezési felületeket, valamint déli határunk keleti felét. Ezeken a szakaszokon erősödnek a határon átnyúló interakciók, városhálózati, vonzáskörzeti kapcsolatok. Jelentős a határok átmenő forgalma is. Szélárnyékban vannak azonban északi határunk keleti részei, valamint déli határunk nyugati fele. Ezeken a szakaszokon kisebb fejlettségbeli eltéréseket találunk (az egy lakosra jutó GDP értékek között nincs másfélszeresnél nagyobb különbség).

3. Városaink határon átnyúló szerepköreinek átalakulása

Az államhatárok elválasztó szerepének fokozatos átalakulása a hivatalos együttműködéseken kívül a mindennapi életre is befolyást gyakorolt, s a határ mentén élők egyre inkább igénybe vehetik a másik oldal települési szolgáltatásait, munkahelyeit. Olyan mozgások indultak el a kilencvenes évek végén, az új évezred elején, amelyek korábban ismeretlenek vagy csak szűk körben alkalmazhatóak voltak (pl. ingázó munkavállalás, tanulmányok folytatása a szomszédos országban, lakóhely áthelyezése a szomszédos országba stb.).

Mindezek kapcsán általánosan gondolhatjuk, hogy az első és második világháború után meghúzott határok szétvágták a városhálózati, város-vidék kapcsolatokat, de napjaink folyamatai kezelhetik ezeket a problémákat, s a városok újra kiterjeszthetik vonzáskörzetüket, kapcsolatrendszerüket a határ másik oldalára is. Kérdés, hogy ez a feltételezés igaz-e, s ha igen, milyen mértékben, s a városok mekkora körére érvényes?

Nem szabad elfelejteni, hogy térségünkben nem csak az elválasztó szerepkör visszaszorulásának, hanem a külső schengeni határok megjelenésének is tanúi vagyunk. Ezek a „védvonalak" soha nem látott felszereltséggel védik az EU területét, szigorú normák alapján. A határ mente életét egyes esetekben azonban rendezettebbé teszik, a korrupció visszaszorításával és a várakozási idő kiszámíthatóságával.

Az elmúlt évtizedben tehát Magyarország és szomszédai között alapvető változás ment végbe a határátlépés lehetőségében. A határ, mint korlátozó tényező sok szempontból leépült, átalakult gondolkodásunk, a közlekedés feltételei javultak. Hazánk és a szomszédos országok közül négy az EU tagja, s közülük háromtól schengeni belső határ választ el bennünket. Ugyanakkor tény, hogy a történelem által adott városhálózat nem a mai államhatárok között alakult ki,

ezért a természetes város–vidék kapcsolatokat korlátozták az új állami keretek. Ezt természetesen nem szabad túlértékelni, hiszen a városok funkciói, hierarchiaszintjük, kapcsolataik, lakosságuk alapvetően megváltozott a 20. század során egyrészt az új állami keretek miatt, másrészt a valamennyi országban lezajló urbanizációnak köszönhetően, amely térségünkben az iparosítással kapcsolódott össze (*Enyedi,* 1988) és így a központi politika által erősen irányított volt. A határok átjárhatóságának javulása magával hozza a határon átnyúló települési kapcsolatok átértékelődését, ami a települések hazai hálózatban elfoglalt helyét is alakíthatja. Ebben olyan jelenségeket találhatunk, amelyeknek történelmi gyökerei vannak, de szép számmal olyanokat is, amelyek újdonságok, s a globalizáció, EU-csatlakozás stb. motiválja. Egy-egy település hálózatban elfoglalt helyét módosíthatja, ha figyelembe vesszük a lehetséges határon átnyúló vonzáskörzetét, illetve a határ másik oldalán elhelyezkedő központokhoz fűződő kapcsolatrendszerét.

Ennek okai az alábbiak:

A másik oldal központjainak megközelíthetősége lényegesen javult az elmúlt évtizedekben.

A városi funkciók határon átnyúló igénybevételének alapvető befolyásolói a határátlépéssel kapcsolatos korlátozások, az átlépés időszükséglete, általában a határ átjárhatósága, amibe a fizikai korlátok mellett számos egyéb tényező is közrejátszik (illetékek, vámok, infrastruktúra kapacitása és minősége).

A határátlépéssel kapcsolatos korlátozások közé sorolhatjuk az adminisztratív, térbeli, időbeli és gyakorisági korlátozásokat. A múlt század nyolcvanas éveitől az adminisztratív korlátozások feloldódtak minden határszakaszon, s vízumkényszer a szomszédos országok polgárai közül csak az ukrán állampolgárok esetében áll fenn. A szocializmus idején magas adminisztratív költségek mellett létezett a kishatárforgalom intézménye, amely kimondottan a határtérségekben élők határon átnyúló mozgását segítette elő. Adminisztratív korlátozásnak minősíthetjük a vámkötelezettséget és az egyéb, áruforgalomra vonatkozó korlátozásokat is, amelyek beleszólhatnak egy hagyományos város–vidék kapcsolatba, hiszen korlátozhatják a városi szolgáltatások (elsősorban a bevásárlás) igénybevételét.

A térbeli korlátozások a határátlépés helyének meghatározását, tágabban a határ menti központok másik oldalról való megközelíthetőségét jelenti. A schengeni belső határok kivételével az államhatárt csak a határátkelőhelyeken lehet átlépni. Ez határátkelőnként és időszakonként eltérő várakozási időt is jelent, s az átkelés ideje egyes esetekben előre nem is kiszámítható. A határátkelők sűrűsége ugyan jelentősen növekedett az elmúlt évtizedben, de ez a korlátozás még mindig jelentősen rontja a határ menti városok elérhetőségét a határ másik oldaláról. Különösen ott, ahol a határátkelők csak időszakosan használhatók. A schengeni belső határok esetében a határátlépés bárhol lehetséges,

annak csak az infrastruktúra (utak, vasutak, hidak, komp) megléte, használhatósága szabhat határt. Így ezen határok esetében a határ másik oldalán elhelyezkedő város térbeli elérhetősége hasonlóvá válik a hazai központokéval. A határátlépés térbeli korlátozásának tekinthetjük a határon átnyúló tömegközlekedés meglétét és színvonalát is. Ez – általában – egyértelműen rosszabb, mint a belföldi viszonylatok esetében.

Mindenesetre elmondhatjuk, hogy a határ menti központok elérhetősége jelentősen javult a korábbi évtizedekhez képest. A schengeni belső határok esetében ma már nem a határok fizikai átjárhatósága a kérdés, hanem az infrastruktúra kialakítása és használhatósága. Tehát a központok határon átnyúló megközelíthetősége lényegesen jobb, mint korábban bármikor, ugyanakkor a hidak, a kiépítetlen térségi úthálózat és a tömegközlekedés hiánya miatt nem egyenrangú irányok az országon belüli központokkal. A schengeni külső határok esetében a román–magyar vélhetően középtávon schengeni belső határrá alakul, jelenleg is könnyített a határátlépés, így valódi fizikai korlátot a fő áramlási irányokban nem jelent. Az EU külső határok esetében ugyanakkor az adminisztratív terhek jelentkeznek a szomszédos állampolgárok Magyarországra utazása előtt, tehát a határ kifejezetten korlátozó tényező.

A városi szolgáltatások igénybevételének lehetősége nagymértékben javult. A szomszédos ország mégoly közeli városi központja is távoli lehet, ha az ott elérhető szolgáltatásokat nem, vagy korlátozottan vehetjük igénybe. Ennek számos oka lehet: az árszínvonal különbségei, az eltérő fizetőeszközök korlátozott rendelkezésre állása, idegen nyelv, eltérő szabványok stb. Fontos a szolgáltatások igénybevételének (lakhely, munkahely, oktatás, egészségügy stb.) állampolgársági kötöttsége, tehát a térben ugyan közel élő idegen állampolgár nem veheti azokat életvitelszerűen, alanyi jogon igénybe.

Ezen a téren jelentős javulás következett be az elmúlt évtizedekben. Magyarország és a szomszédos államok között az árszínvonal különbség kisebb, mint korábban. Az idegen valuta korlátozás nélkül birtokolható, a határon átvihető, átváltható stb. Különösen a közös pénz, az euró használata még az árfolyam ingadozásokból származó eltéréseket, átváltási költségeket is kiküszöböli.

Az állampolgárság szerinti korlátozások is egyre kevésbé vannak jelen, különösen az EU-tagországok esetében. Tehát a tagországok polgárai egyenlő jogokkal rendelkeznek elméletben. Ez vonatkozik pl. a lakhelylétesítésre, részben a munkavállalásra, az oktatás igénybevételére stb. Ugyanakkor ezeknek a szolgáltatásoknak a mindennapi használata során derül ki, hogy a gyakorlatban alkalmazandó szabályok, a nemzeti rendszerek eltérései nehezítik azok átjárhatóságát, de vélhetően középtávon ez folyamatosan javulni fog.

Mindenképpen fontos, hogy kialakult egy kör, akik a másik országban vállalnak munkát, létesítenek lakóhelyet, tanulnak stb. Ők átváltás nélkül birtokol-

ják az adott ország fizetőeszközét, s vehetnek igénybe állampolgársághoz kötött szolgáltatásokat (pl. társadalombiztosításon alapuló egészségügyi ellátás).

A közszolgáltatások egy része is egyre inkább átjárhatóvá válik, különösen a piaci viszonyok nagyobb befolyása révén. Így az egészségügyi ellátásban is egyes kórházak keresik az utakat arra, hogy a szomszédos országok biztosítóival szerződést köthessenek. Néhol kialakulóban van a határon átnyúló tömegközlekedés is stb.

Olyan városkategóriák vannak határaink közelében, amelyek a magyar városhálózatból, avagy a határ menti térségi, regionális hálózatból hiányoznak.

Magyarország városhálózatának egyik hiánya, hogy az államterület jelentős részére hatással bíró, európai léptékben középvárosnak tekinthető 500 ezer lakosnál nagyobb településünk nincs. Kárpát-medencei viszonylatban azonban kiemelhetjük azt a városkategóriát, amely nem éri el ugyan ezt a nagyságrendet, de egyéb jelentőségénél fogva az adott államban országos jelentőséggel bír, s határhoz közeli elhelyezkedésének köszönhetően funkcionális városi térsége átnyúlhat Magyarországra. Ezek Pozsony, Kassa, Temesvár. A nemzeti jelentőségű városkategóriába tartozó, 100 ezer főnél nagyobb, határainkhoz közeli városok Ungvár, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad (Szabadka népességfogyásának köszönhetően ma már nem éri el a százezres kategóriát).

Az utóbbi évtizedben elterjedt regionális, területi elvű határon átnyúló intézményesített együttműködések csak korlátozottan töltötték be a szerepüket. Ezek szerepét mint a kormányzat alatti szintek diplomáciai tevékenységét határozhatjuk meg. Erre természetesen szükség van. Kiemelkedő lehet a feladatuk olyan határok mentén, amelyek kevésbé áteresztő jellegűek, schengeni külső határok stb., más határok esetében alkalmassá kell őket tenni a területfejlesztési támogatások fogadására. A határok menti területek mindennapi életének szintjén a szervező feladatok a városokra hárulnak, mivel a határon átnyúló interakciók, mozgások központjai a határ menti városok. Látnunk kell, hogy a schengeni belső határok mentén ma már ez az elsőszámú feladat, ha az unió területén a határok okozta gazdasági-társadalmi törésvonalak mélységének csökkentése a célunk. Tehát a határon átnyúló együttműködések fejlesztését egyre inkább a városokra, a határon átnyúló városhálózati kapcsolatokra kell fókuszálni, sok esetben pedig számolni kell a határon átnyúló vonzáskörzetekkel.

Mindezek után tehát kérdés, hogy a határok funkciójának átalakulása, a szabadabb közlekedés lehetősége, a schengeni normák bevezetése hatással lehet-e városállományunk alakulására, különösen a határon átnyúló vonzáskörzetek, agglomerációk kialakulására? Véleményünk szerint a múltban az államhatár léte csak egyes estekben befolyásolta közvetlenül a városok fejlődését. Ezek különleges, egyedi esetek. Döntő hatásuk az egyes államok fejlesztési elképzeléseinek voltak. Mindezek után nem várhatjuk, hogy alapvető változások következnek be a határok elválasztó szerepének gyengülése kapcsán. A határon átnyúló

agglomerációk, vonzáskörzetek kialakulásához sok tényezőnek kell együtt állnia, a határok átjárhatósága csak egy ezek közül. Ilyen példák napjainkban Nagyvárad, Kassa és Pozsony, ahol megindult a határon átnyúló agglomeráció képződése. Másrészt határ menti kisvárosaink, amelyek munkahelyeikkel és szolgáltatásaikkal képesek magukhoz vonzani a határ másik oldalán élőket, különösen ott, ahol a határ ma sem jelent nyelvi és kulturális gátat.

4. Tapasztalataink

Az utóbbi években új folyamatok indultak be határaink mentén. Nem olyan általános érvényűek, mint amilyenekre korábban számítottunk, s határszakaszonként a lépték is eltérő. Részben cáfolhatjuk azt a vélekedést, miszerint az uniós tagság, az átjárható határok városaink, határ menti térségeink történelmi kapcsolatrendszereit állítják vissza. Egyes esetekben újraalakulnak ezek a kapcsolatok, de szintjük korlátozott ahhoz képest, amilyen az egységes államterületen belül volt. Máshol azonban még erősebb kapcsolatok épülnek ki, de ezek gyakran új jelenségeken alapulnak, mint a nyugat–keleti elválasztó határok gazdasági helyzete, a szuburbanizáció stb. A határon átnyúló kapcsolatok alakulásában a történelmi léptéket inkább a Kárpát-medence hagyományos fejlettségi különbségeiben találhatjuk meg, s tapasztalhatjuk az eltérést a hagyományosan fejlett és a szegény területek között. Mindenesetre a határon átnyúló térségben vezetett mindennapi élet, a határ másik oldalának használata a lakosság, a vállalkozások és az intézmények által új jelenségnek mondható, ami színesíti térségeink és településeink átalakulási folyamatait az utóbbi két évtizedben.

Irodalom

Enyedi Gy. 1988: *A városnövekedés szakaszai.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Enyedi Gy. 1997: Városok a közép-európai átmenetben. – *Társadalmi Szemle.* 8–9. 42–56. o.

Enyedi Gy. – Horváth Gy. (szerk.) 2002: *Táj, település, régió.* Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, Kossuth Kiadó. (Magyar tudománytár, 2.).

Hardi T. – Hajdú Z. – Mezei I. 2009: *Határok és városok a Kárpát-medencében.* Győr–Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja.

Rechnitzer J. 1999: Határ menti együttműködések Európában és Magyarországon. In: Nárai M.–Rechnitzer J. (szerk.): *Elválaszt és összeköt – a határ. Társadalmi-gazdasági változások az osztrák–magyar határ menti térségben.* Pécs–Győr, MTA Regionális Kutatások Központja. 9–72. o.

Sallai J. 2003: Az osztrák–magyar határ kijelölése utáni problémák rendezése. – *Tér és Társadalom.* 4. 157–171. o.

Martinez, O. J. 1994: The Dynamics of Border Interaction: New Approaches to Border Analisys. In: Schofield, Clive H. (ed.): *Global Boundaries.* London–New York, Routledge. 1–15. o. (World Boundaries Series 1).

IV. FEJEZET

TÁRSADALOM, GAZDASÁG, KÖZIGAZGATÁS A TERÜLETI FOLYAMATOKBAN

BEVEZETŐ

Barta Györgyi

A jóslás nehéz dolog, különösen, ha az a jövőre vonatkozik... Ezt a mondást leginkább Mark Twainnek tulajdonítják, de valójában sok híres ember állított hasonlókat Konfuciustól Woody Allenig. Andrej Amalrik, a híres szovjet író jegyezte meg az idő extrapolálásáról[1]: A Római Birodalomban már az V. században hatemeletes házakat építettek és gőzzel hajtották a körhintákat. Ha ekkor létezett volna futurológia, már megjósolták volna, hogy a következő században az emberek húszemeletes házakat fognak építeni, és gőzerőt fognak használni az iparban. Ehelyett, mint tudjuk, a VI. században kecskék legeltek a Forum Romanumon...

A jelenlegi tudományos eszköztárunk – legyen az a közgazdaságtan, szociológia, vagy más társadalomtudomány területe – alkalmatlan nem csak arra, hogy megbízhatóan jelezze a jövőt számunkra, de arra is, hogy a jelent megfelelően értékelhessük. Pedig az embereknek olthatatlan vágyuk van arra, hogy belelássanak a jövőbe.

Közvetlenül a rendszerváltozás utáni években merész vállalkozás volt átfogó elemzést írni a magyar területi folyamatokról, és főleg a várható tendenciákról. Enyedi György nem túl vaskos, de igen tartalmas könyve a magyar regionális folyamatokról 1996-ban jelent meg[2], 1993-as, 1994-es legfrissebb adatokkal, tehát abból az időszakból, amikor a transzformációs válság mélypontján volt Magyarország. Iránytű volt a könyve akkor a szakmának, most pedig a miatt tart különös érdeklődésre könyve, hogy értékelhessük, vajon egy széles látókörű tudós mennyire látta jól az átmeneti évek elején a magyar gazdaság és társadalom regionális folyamatait, és mennyire maradtak helytállóak a jövőről alkotott elképzelései. A sokak által sokszor idézett forgatókönyvei a 2010-ig tartó időszakra, igaz, csak részben „jöttek be", és sajnos leginkább a legkedvezőtlenebb polarizált modell valósult meg Magyarországon – a lassuló növekedéssel az 1990-es évek végétől, a gyenge vállalati hálózatokkal, a fejlődő telekommunikációval és változatlan közlekedési tengelyekkel, a folytatódó környezetromlással, a gyenge regionális politikával, és összességében a növekvő területi egyenlőtlenségekkel, Budapest folytonosan emelkedő szerepével. De

---

[1] Andrej Amalrik: Can the Soviet Union Survive 1984? Herzen-Stiftung, 1969, Amsterdam

[2] Enyedi György: Regionális folyamatok Magyarországon. Ember-Település-Régió. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 1996, Budapest.

nem ismerte fel Enyedi György ekkoriban még a gazdaság duális szerkezetének potenciális veszélyét, amely mindmáig rányomja bélyegét a társadalmi-gazdasági, illetve területi struktúrákra. És főleg nem tételezte fel, hogy belátható időn belül súlyos válságok fogják megtörni a fejlődés remélt dinamizmusát. Érdekes olvasmány ma is Enyedi György: Regionális folyamatok Magyarországon című könyve. Ezért választotta az RKK négy kutatója – akik még az előző társadalmi rendszerben szocializálódtak, és élték át saját szakmai pályafutásuk derekán a rendszerváltást – Enyedi György könyvének egy-egy fejezetét saját tanulmányaik kiindulópontjaként.

A négy tanulmány mindegyike a magyar regionális átalakulás és főleg az elmúlt két évtized változásainak társadalmi, gazdasági, közigazgatási jellegzetességeit mutatja be. Szirmai Viktória a társadalom térbeli differenciálódására hívja fel a figyelmet. Ez a folyamat már húsz évvel ezelőtt is megjelent, és azóta csak elmélyültek, növekedtek a különbségek. Pálné Kovács Ilona a közigazgatás felemás reform kísérleteiről írt, a regionalizmus elsorvadásáról, a kezdetektől megoldatlan közigazgatási középszint körüli magyar vitákról. Barta Györgyi tanulmánya a magyar gazdasági átalakulás legerősebb motorjáról, a külföldi működő tőkeberuházásokról szól, annak fejlődést generáló és megosztó szerepéről a gazdaság területi folyamataiban. És végül, Rechnitzer János a társadalmi-gazdasági változások hatását tanulmányozta a térszerkezet átalakulásában, a stabilitás és az elmozdulás kettősségére hívva fel a figyelmet.

A tanulmányok tehát azt hangsúlyozzák, hogy a rendszerváltozással jellegzetesen új – részben pozitívan, részben negatívan értékelhető – folyamatok indultak el, a gazdaság és a társadalom új térbeli struktúrái formálódnak.

Enyedi Gy. 1996: Regionális folyamatok Magyarországon.
Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
34–38., 57., 87–89., 12–121. 123–126. o.

REGIONÁLIS FOLYAMATOK MAGYARORSZÁGON

Enyedi György

III. Az új gazdasági tér formálódása Magyarországon

Az 1989 óta lezajlott térszerkezeti változásokat az alábbiak jellemzik:

a) A *budapesti agglomeráció* kiemelkedése megerősödött s nemzeti érdekeink azt kívánják, hogy ezt senki ne próbálja korlátozni.[1] A magyar főváros oly mértékig az innováció, a fejlett országok gazdasági és kulturális mintái, a polgárosodás befogadó kapuja, megteremtő helye, hogy az ország többi részének modernizációja is részben attól függ, mennyire képes Budapest az európai folyamatokat befogadni és továbbítani. Budapest az egyetlen nagyvárosunk, amely képes úgy bekapcsolódni az európai nagyvárosi versenybe, hogy nemzetközinagytérségi funkciókat vonzhat.

b) A *vidéki ipari körzetek pályája* kettévált. Egy részük – főleg Észak-Magyarországon – ipari depressziós válságterület lett. Korántsem egy csapásra: a veszteséges bányák egy részének bezárására már negyedszázada sor került. Az ipari válságkezelés sehol sem sikerekkel övezett, de nálunk különösen súlyosan esik latba, hogy a gazdasági szerkezet átalakítására nem jut beruházás. A gyors gazdasági leépülés, az elhúzódó foglalkoztatási válság jellemzi hazánk hagyományos ipari körzeteit, főleg a Magyar Középhegység vonulatában kiépült ipari tengely mentén.

A másik rész – főleg a későbbi, korszerű feldolgozóiparra támaszkodó iparosítás során fejlődött vidéki középvárosok – visszaesése átmenetinek ítélhető, sőt esetenként az alkalmazkodás gyors s máris eredményes (Székesfehérvár, Duna-

[1] Ez egyébként még az államszocialista rendszerben sem sikerült. Egyfelől természetszerűleg a fővárosnak a legerősebb az érdekérvényesítő képessége a költségvetési-kormányzati támogatások megszerzésében. Másfelől a fővárosnak csak olyan funkcióit lehetett korlátozni, például az ipari foglalkoztatást, melyben komparatív előnyei amúgy is csökkentek. Piacgazdasági, önálló önkormányzati viszonyok között amúgy is reménytelen minden állami korlátozás. Az egyes vonatkozásokban valóban egészségtelen méretű budapesti koncentrációt (például az egyetemi hallgatók és oktatók számával) a vidéki központok támogatott fejlesztése enyhítheti.

újváros). Ezekben az ipari városszigetekben a válsághelyzet kevésbé strukturális, jórészt a hirtelen piacvesztéssel függ össze, ám a lakosság fiatalabb, iskolázottabb, a gazdasági tevékenység többoldalú s korszerűbb szerkezetű, mint az ipari depresszió térségeiben.

c) A *korábban prosperáló agrárövezetekben* különböző okokból – mint már említettük – jelentős gazdasági hanyatlás következett be. Ez tartós süllyedésnek tűnik, a tőkeveszteség pótlása, az új földbirtokviszonyok konszolidálása hosszú folyamat. Nem lesz egyszerű beilleszkedésünk az Európai Unió agrárrendszerébe, amelyben jelenleg is igen nagy az árufölösleg, tömegtermékek értékesítésére alig van esély. A változatos, kiváló minőségű termékskála előállítását meg kell tanulni, ami alighanem generációváltást igényel a főfoglalkozású mezőgazdák körében. A mezőgazdaság visszaszorulása piaci nehézségeket jelent az élelmiszeripar, a mezőgazdasági gép- és vegyszergyártás, a mezőgazdasági kereskedelem és az agrárkutatás számára. Hasonló jelenséggel állunk szemben, mint ami a vidéki ipari körzetek egy részében történt: a fejlett régiók gazdasági energiái kifogytak. Vannak tehát mezőgazdasági depressziós területek is, (melyek nem azonosak a már régóta vergődő agrárjellegű perifériákkal), de ezek érdekérvényesítő ereje nem elégséges válságkezelő programokhoz,[2] erősebb kormányzati figyelemhez.

d) *Végül: a perifériák, melyek periférialéte már régóta tart.* A belső perifériák – a Közép-Alföld, a Duna–Tisza köze egyes részei, de a Dunántúl több kistája is – nem reménykedhetnek gyors fellendülésben. Egyoldalú (zömmel agrár) gazdaságuk nehezen lesz képes megújulni. Közlekedési feltártságuk gyenge, központjaik funkcióhiányosak, külső forrásokat nemigen tudnak vonzani.

A külső periféria: az ország határ menti övezete, amely a határok több évtizedes nehéz átjárhatósága következtében, szinte mindenütt tartós hanyatlást szenvedett. Nyugat-Magyarország példája mutatja, hogy a határon túlnyúló közvetlen gazdasági kapcsolatok bővülése gyors felzárkózásra is esélyt nyújthat. Nyugat-Magyarország csatlakozott a Budapest–Bécs dinamikus övezethez.

A többi határ menti övezetben ilyen gyors fellendülésre nincs esély. A hosszan húzódó övezet városhiányos, néhány kisváros, s egy-két középváros található itt (bár Pécs és Szeged közel fekszik a külső perifériákhoz). Északkeleti határ menti zónákban a legsúlyosabb az elszegényedés és a legmagasabb a munkanélküliség aránya. A déli határövezetben kedvező, a horvát és szerb határ

[2] A válságkezelő programok hazánkban azért sem hoznak eredményt, mivel a válságba jutott ágazatokon s nem a területeken próbálnak segíteni. A válságból való kilábalás előfeltétele a válságba jutott ágazatok másokkal való felváltása. Ez elvben közismert, gyakorlatilag alig lehetséges a leépülő ágazatok munkaerő-kibocsátását érdemlegesen ellensúlyozni új ágazatok letelepedésének támogatásával, ezért a leépülő ágazat képes maga mögé támogató érdekcsoportokat szervezni.

mentén bizonytalan a helyzet. A dél-dunántúli szakaszon a magyar oldalon sok az elnéptelenedő, társadalmilag marginalizálódó község, nincs gazdasági erejük a határon túlnyúló kooperációra. A keleti–északkeleti határ menti övezetben a magánvállalkozók kapcsolatteremtése dinamikusan bővül, ám jelentős tőkebefektetés eddig nem érkezett az övezetbe, a saját erőforrások pedig csekélyek. Magyarország elmaradott területei találkoznak itt Szlovákia, Ukrajna és Románia többnyire elmaradott területeivel; a szegények együttműködése ritkán gyümölcsöző. Hosszú távon a helyzet nem kilátástalan, a piacgazdaság erősödése a kapcsolatokat gazdagíthatja, a modernizáció hagyományos nyugat–keleti vonulása e perifériát is elérheti, s ha felzárkózása nem is gyorsul fel a belátható jövőben, a gazdaság és az életkörülmények színvonala emelkedhet.

A rendszerváltozás már rövid idő alatt is jelentős térszerkezeti módosulást hozott. A budapesti agglomeráció maradt a kiemelkedő központ, de a korábbi ún. ipari tengely átadta a helyét a Budapest–Bécs tengelynek. Azért történhetett rövid idő alatt nagy változás, mert az új folyamatok már az államszocialista rendszerben is formálódtak, s mert a politikai változás együtt járt egy középtávú gazdasági-technológiai (Kondratyev-) ciklusváltozással. A fentebb leírt tértípusokon belül ugyanakkor sokkal több a helyi változat, mint az államilag irányított gazdaságban volt. A regionális fejlődés alapvető tényezői közé került be az emberi tőke, az innovációs készség vagy a vállalkozási hajlam, melyek sokkal nagyobb földrajzi változatosságot mutatnak, mint a hagyományos termelési tényezők. E változatosság érvényesülését az állami gazdaságirányítás visszaszorulása is elősegíti.

IV. Hová jutunk? A regionális folyamatok alakulásának lehetséges forgatókönyvei

A magyarországi regionális fejlődés lehetséges forgatókönyvei a 2010-ig tartó időszakra:

A) Polarizált fejlődés	B) közepesen koncentrált fejlődés	C) Dekoncentrált (kiegyenlített) fejlődés
1. Stagnálás, lassú növekedés az 1990-es évek végétől	1. A megindult növekedés felgyorsul, 3–5 százalékot ér el évente 2000 után	1. Gyors növekedés 2000 után évi 10 százalék közelében
2. Általános transzformációs visszaesés, lassú szerkezeti átalakulás	2. Tudásalapú ipar, élelmiszergazdaság erősödése	2. Általános ipari megújulás, nemzetközi jelentőségű üzleti és szabadidő-szolgáltatások
3. Vándorlások a dinamikus régiók felé, magas munkanélküliség	3. Régiókon belüli vándorlások, magas munkanélküliség	3. Csekély migráció, alacsony munkanélküliség

A) Polarizált fejlődés	B) közepesen koncentrált fejlődés	C) Dekoncentrált (kiegyenlített) fejlődés
4. Gyenge vállalati hálózatok, hagyományos gazdasági körzetek	4. Szelektív regionális hálózatok	4. Fejlett, határokon túllépő regionális hálózatok
5. Fejlődő telekommunikáció, változatlan közlekedési tengelyek	5. Új kelet–nyugat és észak–dél tengelyek	5. Új régióközi kapcsolatok, lakásépítési „boom"
6. Lassú közlekedés az Európai Unióhoz, gyenge kelet-közép-európai kapcsolatok	6. EU-tagság, megújuló keleti gazdasági kapcsolatok	6. EU-tagság, előrehaladó integráció a posztszocialista szomszéd országokkal
7. Folytatódó környezet-romlás, importált környezeti károk	7. Fenntartható fejlődés	7. Fenntartható fejlődés
8. Gyenge regionális politika	8. Innovációs központok a periferikus övezetekben	8. Erős regionális kormányzat, decentralizált regionális politika
NÖVEKVŐ TERÜLETI EGYENLŐTLENSÉGEK, BUDAPEST KIEMELKEDŐ SZEREPE*	DINAMIKUS REGIONÁLIS KÖZPONTOK, HANYATLÓ PERIFÉRIA*	KIEGYENLÍTETT REGIONÁLIS FEJLŐDÉS*

1–8. A forgatókönyvelemek: 1. gazdasági növekedés, 2. gazdasági szerkezetváltás, 3. vándorlás, foglalkoztatás, 4. a gazdaság térszervezete, 5. infrastrukturális fejlődés, 6. nemzetközi integráció, 7. a környezet állapota, 8. területfejlesztési politikai célok; *a forgatókönyv jellemzése.

VI. A külföldi működőtőke-befektetések regionális hatása

A külföldi befektetések földrajzi eloszlása

A külföldi befektetések földrajzi eloszlása nagyon polarizált: 57 százalékuk Budapestre, további 6 százalékuk Pest megyébe került, tehát a főváros és agglomerációja a befektetések kétharmadát vonzotta. Ez a koncentráció nem enyhült az elmúlt négy évben. További 15 százalékkal részesednek az észak-dunántúli megyék, tehát Budapest és a Budapest–Pécs tengely a külföldi befektetések négyötödét szerezte meg. Észak-Magyarországra 7 százalék, az országterület 40 százalékát kitevő Alföldre pedig mindössze 12 százalék jutott.

Az egy lakosra jutó befektetések értéke is nagyon eltérő megyék szerint. Budapest vezet 110 000 Ft/lakos értékkel, ezt Vas megye (49 300 Ft) követi – a legalacsonyabb értéket Szabolcs-Szatmár-Bereg (4500 Ft) és Tolna (5400 Ft) regisztrálta 1993-ban.

A valóságban a földrajzi koncentráció nem ilyen szélsőséges. A befektetéseket a vállalatok székhelyén jegyzik be, míg a nagyvállalatok esetében a gyártási tevékenység és a technológiai beruházások nagy része vidéki telephelyeken jelenik meg. A Tungsram (General Electric) termelésének zöme Nagykanizsán folyik. Egyes nagyberuházások (például a Suzuki) széles beszállítói hálózatot építenek ki. Ez a vidék az esetek nagy részében a Dunántúl, míg az alföldi telephelyek tömegesen kerültek bezárásra. Általánosságban megállapítható, hogy a

külföldi tőkebefektetések földrajzi elhelyezkedése néhány fejlett régióra koncentrálódott, s ezzel mélyítette az átmenet során amúgy is gyorsan növekvő regionális egyenlőtlenségeket.

Ez a helyzet a következő tényezőkkel magyarázható.

- Az ország infrastrukturális elmaradottsága. Nagyon kevés település rendelkezik a piacgazdaság működtetéséhez szükséges infrastruktúrával. Jól ismert Budapest kiemelkedő helyzete az országon belül – itt van az ország egyetlen nemzetközi repülőtere, a telefonállomások fele, a kutatásfejlesztésben alkalmazottak 70 százaléka, valamennyi bank székhelye stb. Gyakorlatilag Budapest az ország egyetlen városa, amelyik képes egy transznacionális társaság országos vagy regionális székhelye lenni; amelyik képes a pénzügyi-biztosítási szolgáltatásokba tőkét vonzani. A feldolgozóipari állami vállalatok kétharmadának is Budapesten volt 1988-ban a székhelye – tehát itt kerültek privatizációra.
- Mint említettük, a külföldi befektetők között sok a kis- és középvállalat. Ezek kis földrajzi távolságról: Ausztriából, Bajorországból és Észak-Olaszországból jöttek. Számukra Nyugat-Magyarország földrajzi (és kulturális) közelsége és a nagy budapesti piac különösen vonzó. Még a transznacionális vállalatok is, melyek gyakran bécsi „hídfőállásuk"-ból jöttek Magyarországra, jobban kedvelik a nyugat-magyarországi települést.
- Számos magyar régió nem rendelkezik külföldi befektetésvonzással. Észak-Magyarországon az elmaradt ipari szerkezet lassan változik, a munkaerő nehezen képezhető át. Az Alföld megkésett – főleg az 1970-es években kibontakozó – iparosítása az olcsó, szakképzetlen munkaerőre (s részben a hagyományos élelmiszer-feldolgozásra) támaszkodott. Az élelmiszeripar több üzemébe jelentős (főleg francia és olasz) befektetés történt, de a szakképzetlen – és iskolázatlan – falusi munkaerőre nincs többé szükség. A legmagasabb munkanélküli-arány ezért alakult ki az Alföld falusi körzeteiben.
- Az új gazdasági tér kialakulása még a kezdetén tart. A privatizáció ugyan megváltoztatta a fordista állami vállalati szervezetet, de azt még nem helyettesíti új típusú nagyvállalat s a beszállítók hálózata. A transznacionális nagyvállalati befektetők egyszerűsítették a termelési profilt és beszállítói hálózat kiépítésére törekedtek. Ez nem megy könnyen – a magyar (állami vagy magán-) vállalatok ritkán képesek teljesíteni minőségi követelményeket, szállítási pontosságot. A külföldi társaságok ezért gyakran külföldi beszállítókat keresnek. A külföldi tulajdonú kisvállalatok pedig gyakran külföldön működő nagyvállalatok beszállítói. A magyar magánvállalkozások sem járatosak az alvállalkozói szerződések megszerzésében. E hely-

zetből következik, hogy az egyes régiókat még nem szövik át üzleti hálózatok. Az egyes telephelyeknek gyakoribb a határon túlnyúló, mint a régión belüli kapcsolata. A helyzetet súlyosbítja, hogy Budapesten kívül alig lehet elfogadható üzleti szolgáltatáshoz jutni. A gazdaság regionális szintű integrációja gyengén fejlett.

– A kormányzatnak nincs átfogó regionális politikája – s nincsenek olyan regionális fejlesztési projektjei, melyek a külföldi tőkét vonzani tudják. Alaposan előkészített regionális fejlesztési projektekbe a külföldi tőke a kevésbé fejlett régiókban (például Kelet-Magyarországon) is bevonható lehetne.

A külföldi tőkebefektetések hazánkban rendkívül fontosak: elsőrendű szerepet játszanak a privatizációban; a korszerű technológia és a piacgazdasági munkastílus elterjesztésében; a magyar gazdaságnak világgazdasági integrálásában. Jelentős szerepük lehet a régióépítésben is mind a középeurópai régióra, mind határon túlnyúló országközi régiókra, mind országon belüli régiókra gondolva. Ehhez azonban a regionális fejlődés szereplőinek változtatnia kell magatartásukon.

– A kormányzati területfejlesztési politikának nagyobb figyelmet kell fordítania a jó adottságú régiók, potenciális innovációs központok fejlődésének támogatására, a külföldi beruházások vonzására. Az ország jelenlegi gazdasági állapotában új regionális szerkezetek kialakulására van szükség – jelenleg túlzott szerepet kap a jóléti jellegű, a háztartásokat segítő területi politika.

– A helyi (területi) önkormányzatoknak fel kell készülni az egymással való versengésre. A verseny fő célja: beruházások vonzása, ez indíthatja el a foglalkoztatás és a jövedelmek bővülését is. A helyi önkormányzat elsőrendű feladata, hogy települését versenyképessé tegye a gazdasági vetélkedésben, amelyet a termelési szolgáltatások, általában az üzleti atmosféra előnyös vonzásaival érhet el.

A nemzetközi városversenybe való erősödő bekapcsolódás, a hazai településközi verseny kialakulása szükségessé teszi a városmarketing elsajátítását és megszervezését. Meg kell rajzolni a városoknak a potenciális befektetők számára vonzó arculatát – azt a befektetői kört megcélozva, mely az adott település iránt érdeklődhet. Ebben reálisnak kell lenni: legtöbb városunk kis- és középbefektetőket vonzhat, s beszállítói szerepkört vállalhat.

– Sok múlik az önkormányzat és a helyi vállalkozói kör együttműködésén. A külföldi befektetők megjelenése segítheti a helyi üzleti hálózat kialakulását és a nemzetközi hálózathoz kapcsolódását, az üzleti szolgáltatások kifejlődését. A városnak a vonzó kulturális-esztétikai környezet is fontos gazdasági telepítő ereje lehet, főleg a tudásigényes tevékenységek esetén.

A külföldi tőke letelepedése hazánkban eddig eléggé véletlenszerű volt, s érhetően az ország legfejlettebb s legismertebb területeire irányult. Ily módon hozzájárult a területi gazdasági egyenlőtlenségek erősödéséhez. Átgondolt területi politikával – például néhány jelentős területfejlesztési project előkészítésével – a külföldi befektetések a regionális fejlesztésbe is bevonhatóak.

IX. A területi egyenlőtlenségek és a területfejlesztési politika

Kettészakadt ország?

Divatos szófordulattá vált az ország kettészakadásáról írni. Ez pontatlan kifejezés. E kifejezés használói azt kívánják érzékeltetni, hogy az ország egyes régiói között az életkörülmények különbségei az elmúlt 4–5 évben alaposan megnőttek. A különbségek éppen az egyén számára legérzékenyebb területeken – a foglalkoztatásban és a jövedelmekben – növekedtek. Az én értelmezésemben azonban régiók szétszakadásáról akkor beszélhetünk, ha gazdasági, kommunikációs, személyi kapcsolataik megszűnnek, vagy nagyon lecsökkennek. Erről azonban szó sincs: az ország dinamikus és válságba jutott vagy lemaradó régióit ezernyi gazdasági, munkaerő-mozgási, kommunikációs szál köti össze. Az is nagyfokú leegyszerűsítés, ha fejlett Nyugat-Magyarországról és elmaradott Kelet-Magyarországról beszélünk, hiszen a Dunántúlon is vannak elmaradott, népességüket vesztő vidékek, a Tiszántúlon pedig dinamikus, nagy vállalkozói aktivitást mutató, iskolázott népességű központok (mint Debrecen és Nyíregyháza).

A területi életszínvonal-különbségek növekedése az egalitarizmusra szocializált közvéleményben sokkhatást váltott ki. Pedig a területi egyenlőtlenségek nem új keletűek: a társadalmi tevékenység minden időben földrajzi különbségeket mutat. Egy adott térség – régió, ország vagy nagyobb területi egység – az emberi letelepedés és a gazdasági tevékenység számára nem homogén, hanem fizikai jellemzőikben, más területekhez viszonyított fekvésében eltérő tulajdonságú. Ezek az erőforrások különböző módon vonzzák a gazdaságot, így formálódik az egyenlőtlenségek második rétege, a gazdaság földrajzi differenciáltsága.

Az egyenlőtlenségek nem kizárólag gazdagságot vagy szegénységet jelentenek, hanem egy régió természeti környezetét és történelmileg formálódó településhálózatát is kifejezik, ilyen módon kulturális értékeknek is hordozói. Egy településközösséghez való tartozás, egy kulturális régióval való azonosulás sokak számára akkor is fontos, ha ez viszonylag szerény jövedelemmel vagy kevesebb kényelemmel jár együtt.

Nincs tehát sok létjogosultsága annak, hogy a területi egyenlőtlenségeket valamilyen értékcímkével ellássuk. Az nevezhető korrekciót igénylő társadalmi-területi egyenlőtlenségnek, ami egy adott társadalmi státusú egyén számára csupán lakóhelye miatt lényegesen rosszabb életfeltételeket vagy társadalmi mobilitási esélyeket nyújt, mint amilyennel egy hasonló társadalmi státusú egyén egy másik régióban rendelkezik. A különbségek akkor válhatnak feszültségkeltő egyenlőtlenséggé, ha egy integrált rendszer (mint például egy régió vagy egy város társadalma) egyes elemeit eltorzítják, s ezzel a rendszer működését gátolják.

A fenti egyenlőtlenségek hatását a társadalom korrigálni igyekszik. Régi és fontos módja ennek a helyi társadalom önkorrekciója: elvándorlással, új gazdasági tevékenységek bevezetésével megkísérel alkalmazkodni a társadalom térbeli rendjének módosulásaihoz. Európában a XX. század során, különböző célokkal és módszerekkel az állami korrekció is általánossá vált, melynek fő eszköze a területfejlesztési politika.

Mitől fejlődik egy régió?

Egy adott térség fejlődésének többféle értelmezése lehet. Fejlődésen érthetjük a térség lakóinak boldogulását, gazdasági és kulturális emelkedését, döntési autonómiájának erősödését, az egészséges környezet biztosítását stb. A gyakorlatban az értelmezés eléggé szűkkeblű, fejlődésen gazdasági növekedést értünk.

Az adott régió (gazdasági) fejlődése a gazdasági szereplők döntésein alapszik. E döntések egy részét a régión kívül hozzák. Már érintettük, hogy a politikai rendszerváltozás következtében kibővült a regionális fejlődés szereplőinek köre, s megváltozott játékterük.

A *központi kormányzat* különböző eszközökkel – főleg a költségvetés területi átcsoportosításával – beavatkozik a regionális folyamatokba, általában a területi egyenlőtlenségek mérséklése érdekében. A kormányzati szerep, illetve annak a kifejeződése, a területfejlesztési politika jóval kisebb jelentőségű, mint azt a közvélemény – s a folyton kormányzati beavatkozást sürgető helyi politika – feltételezi. A kormányzati befolyáson belül erősebb a közvetett, ágazati döntéshozatalon keresztül érvényesülő hatás, mint a területfejlesztési politika hatása. Egy-egy régió gazdasági szereplői számára a működés feltételeit elsősorban a piac folyamatai, kormányzati oldalról az ágazati tárcák formálják, s ezzel (többnyire nem tudatosan) a területi fejlődést is befolyásolják.

A regionális kutatás kitüntetett figyelmet fordít a területfejlesztési politikák elméleti vizsgálatára, a makrogazdasági folyamatokkal való kapcsolatára. E fejezetben mi is külön foglalkozunk a mai magyar területfejlesztési politikával, ezért kevéssé érintjük a regionális fejlődés spontán, alapvető folyamatait.

A területfejlesztési politika döntései mindenesetre a régiókon kívül, a kormányzati székhelyen, a kormányzati apparátusokban születnek, nem a legjobban informált szinten.

A *helyi önkormányzatok* szerepe igen jelentős. Fejlesztési döntéseik helyben születnek, helyi érdekeket fejeznek ki. Pénzügyi függésük a központi költségvetéstől – a tanácsrendszerhez viszonyítva – nem enyhült, de döntési kompetenciájuk jelentős, s az elmúlt öt évben számtalan helyi fejlesztést kezdeményeztek s hajtottak végre. E fejlesztések elsősorban a települési infrastruktúrát érintik – bár alapvető szükségleteket elégítenek ki, hosszú távú gazdasági fejlesztést ritkán alapoznak meg. A regionális gazdaságfejlesztés leggyengébb láncszeme a kommunikáció, ez pedig nem helyi fejlesztéseken alapul.

A helyi önkormányzatok sokat tehetnének a települések versenyképességéért, beruházások vonzásáért, a település arculatának formálásáért – az ehhez szükséges szakértelem hiánya azonban általánosnak mondható.

A *civil szervezetek* különböző formái is jelentős szereplői lehetnek a területi fejlődésnek. A civil szerveződések nagy részének célja kulturális vagy településfejlesztő. Közvetlen gazdaságfejlesztő szerepük csekély, ám a települési társadalom kohéziójában, az emberi erőforrás bővítésében működésük fontos. Tevékenységük kistérségi szerveződésben is folyik.

A gazdasági szereplők és a háztartások döntésein alapszik egy-egy régió fejlődése. A mikrogazdaság szereplőin, vállalkozók, különböző méretű gazdasági társaságok, üzleti szolgáltató szervezetek döntésein múlik, hogy eszközölnek-e új beruházást, bővítik-e a foglalkoztatást. A regionális fejlődést olyan döntések szabják meg, amelyeknek nem a regionális fejlődés (hanem profitnövelés, üzletbővítés stb.) az elsődleges célja. E döntésekben azonban szerepelnek a települések tulajdonságai. Nemzetközi felmérések eredményei szerint a telepítő tényezők közül a beruházók különleges jelentőséget tulajdonítanak az infrastruktúrának (különösen a technológiai, a távközlési és a humán infrastruktúrának), az *általános ipari lehetőségeknek* (beleértve az üzleti szolgáltatások, a karbantartó kapacitások, az adatfeldolgozó rendszerek kiépítettségét) és a *piacra jutás feltételeinek* (a helyi piacokon kívül a szomszédos vagy más országok piacainak elérhetősége, az ehhez szükséges szervezeti, információs és szellemi háttér jelenléte). A tudásigényes ágazatokban pedig különösen fontos a település természeti és épített környezetének, kulturális miliőjének színvonala (ami az igényes munkaerő vonzásának, illetve megtartásának feltétele). Ezek egy része helyi önkormányzati döntésekkel befolyásolható. Paradox helyzet, hogy a regionális fejlődést megszabó döntések természetével, a vállalat és a régió kapcsolatával, e döntések létrejöttének helyzetével még kevés hazai kutatás foglalkozik.

A *háztartások* döntései a falusi kistérségek fejlesztésében, ahol nagy gazdasági szervezetek ritkán találhatóak, kivételesen fontosak. A gazdaság fejlődését elsősorban a helyi erőforrásoktól, a helyi befektetésektől s nem kis részben a

helyi fogyasztástól várhatjuk. A települések jövője attól is függ, hogy a háztartások milyen életstratégiát dolgoznak ki tagjaiknak – és ezt az adott településen, vagy elvándorolva óhajtják-e megvalósítani? A háztartás adja a humán erőforrások reprodukciós keretét.

A kormányzati szerep a területfejlesztésben

A közvetlen kormányzati területfejlesztési akciók – például a Területfejlesztési Alap – hatása a regionális folyamatokra csekély. Közvetetten azonban – az államigazgatás centralizáltsága, a költségvetési elosztás nagy jelentősége és a még terjedelmes állami vállalati tulajdon miatt – a kormányzati tevékenység hatása nagy.

A kormány tevékenysége az egyes tárcák mögött álló, különböző érdekcsoportok erejének eredője. Magyarországon, s minden erősen központosított államban, a területfejlesztés kormányzati szervezetének – ez 1990 óta a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium – érdekkifejező ereje gyenge. A „területi érdek" roppant fragmentált, az egyes régiók egymás versenytársai, nyomásgyakorló erejük nem hasonlítható össze a gazdasági lobbykéval, a megyei önkormányzatok fejlesztési döntési kompetenciája csekély. A területi fejlődést az ágazati lobbyk változó erőviszonya erősen befolyásolja. 1990–1994 között az agrárlobby – politikai okokból történt – visszaszorítása hozzájárult, hogy a legsúlyosabb jövedelmi és foglalkoztatási válság a rurális jellegű Kelet-Magyarországon alakult ki. Az ipari depressziós területek válságkezelését lényegében az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium végzi, amelyben az erős iparági lobbik az elavult ágazati szerkezet fenntartásában érdekeltek. Ezt illusztrálja a borsodi iparvidék ún. válságkezelése, amely több tízmilliárdos nagyságrendű támogatást biztosított a kohászatnak (egyedül a diósgyőri acélmű havi 600 millió Ft veszteséggel működött 1994-ben), míg a térség kommunikációs fejlesztése, a szerkezetváltás előkészítése kevés figyelmet kapott.

A területfejlesztési politika a kormányzati tevékenységen belül alárendelt szerepű. A kormányprogram kitért a területfejlesztési politika kompetencia zavarainak megoldására, a hatáskörök egyértelmű tisztázására (*Enyedi–Pálné*, 1994). Ebben eddig kismértékű elmozdulás történt. Területfejlesztési beavatkozások történnek, 1995-ben még volt központi Területfejlesztési Alap (az 1996. évi költségvetési előirányzatban már nem szerepel önállóan), és a szaktárcának is kialakultak elképzelései. A kormányzat területfejlesztési tevékenysége azonban nem korlátozódik a szaktárcára, ezért átfogó nemzeti koncepcióra van szükség.

HÚSZ ÉV MÚLTÁN – A GAZDASÁG ÉS A TÁRSADALOM TÉRSZERKEZETÉNEK VÁLTOZÁSAI

Rechnitzer János

Enyedi Györggyel első közös munkánk (1987) vezetett el az innovációk térbeli terjedésének kutatásához. Ezzel kapcsolatban óhatatlanul felmerül bennem a kérdés, hogy miként rendeződik át az ország, azt milyen tényezők alakítják, s szerepük időben hogyan változik. A rendszerváltozás után radikális gazdasági, társadalmi, intézményi és politikai folyamatok indultak el, s ezek alapvetően megváltoztatták az országot, annak tagozódását, az egyes helyek, települések, térségek és régiók helyzetét, egymáshoz való viszonyát.

A kilencvenes évek elején még abban a meggyőződésben kutattam, hogy magának a rendszerváltozásnak hatására az újdonságok és az innovációk gyorsabban, látványosabban terjednek, s ezekre a tér különböző pontjai másként és másként reagálnak (*Rechnitzer,* 1993). Az országban kimutathatók voltak olyan centrumok, ahol az innovációk szabadabban terjedtek, sőt ezek valamiféle zónákká, tengelyekké álltak össze. Aztán létrejöttek az újdonságokat potenciálisan fogadni képes térségek, ahol elmozdulások lassabb történnek, de már érzékelhető reagálások indultak meg az akkor újdonságnak tekintett tényezők iránt. Kimutathatók voltak válságtérségek, amelyekben a korábbi gazdasági szerkezet lebontása még nem történt meg, de azok már nem működtek, s így nem éltették a térségeket, ám hatásai még jelen voltak a települések és azok közösségeinek életében. Kirajzolódtak belső perifériák, a mozdulatlan elzárt, köztes térségek, ahol nem lehetett még regisztrálni a változásokat, nem reagáltak az újdonságok fogadására. S a külső perifériák, a határ menti területek többsége, ahol viszont az elzártság, s annak számtalan területi, gazdasági és társadalmi következménye akadályozta az innovációk terjedését, befogadását.

Enyedi György könyvében reagált az akkori vizsgálataimra, s felállította saját kutatásai alapján az átmenet térszerkezetét. Ebben négy típust különített el. Az első a főváros és agglomerációja által formált tér, amely a modernizáció mintaterülete, egyben kisugárzásának epicentruma. A második típus a „vidéki ipari körzetek" (*Enyedi,* 1996. 35. o.), amelyeknek pályája kettévált. Az egyik útra kerültek a válságtérségek, a nehézipari központok és tereik, a másikon a ma újraiparosított városok és térségek találhatók, ahol a válság, vagy az átrendező-

dés nem a szerkezeti jellegből, hanem a piacok átrendeződéséből következett. A harmadik területi típusnak Enyedi György a korábban prosperáló agrárövezeteket tekintette, amelyeknek alkalmazkodniuk kellett volna a piaci változásokhoz, de ehhez nem rendelkeztek kellő energiával, belső tartalékkal. S végül a perifériákat belső és külső csoportba sorolta. Míg a belső csoportban az esélyt mérsékeltnek látta a felemelkedésre és az elmozdulásra, addig a másik esetben egy differenciáltabb képet jelenített meg, jelezve a nyugati határszakasz nagyobb esélyét a felzárkózásra, míg a többi határtérségben ennek mértékét csekélynek tartotta. Az elemzései végén tett egy fontos és előremutató megállapítást, és pedig azt, hogy az átrendeződés, a változások együtt járnak a „gazdasági-technológiai (Kondratyev-) ciklusváltással" (*Enyedi,* 1996. 38. o.), aminek egy része szunnyadt az államszocializmusban, és éppen a piacgazdaság indíthatott el új folyamatokat az emberi tőke, az innovációk fogadása, a vállalkozói hajlandóság alapján. Ennek a következménye lehet egy jóval változatosabb, színesebb térszerkezet kialakulása.

Tanulmányomban erre a meglátásra kívánok választ, elemzést adni. Azt keresem, hogy az elmúlt húsz esztendőben a magyar térszerkezet miként alakult át. A rendszerváltozás első időszakában tapasztaltak továbbéltek-e, vagy új térbeli kombinációk, sajátos szerkezeti rendszerek formálódtak-e ki az új évszázad tízes éveinek elejére?

Elsőként ehhez áttekintem a gyakran használt, de fogalmában nem kellően meghatározott, végiggondolt térszerkezet fogalmát. Megkísérlem a kutatási tapasztalataim alapján megadni ennek a regionális gazdaságtanban és a területi politikában egyaránt fontosnak tekinthető tényezőnek a pontosabb, árnyaltabb körülírását, egyben elemzésének, bemutatásának legjobb módszereit. Az eljárások illusztrációjához a hazai regionális tudománynak a témához kapcsolható kutatási eredményeit hívom segítségül, s egyben azok alapján kísérlem meg felvázolni a jelenlegi magyar térszerkezetet, valamint annak lehetséges jövőbeli változási irányait.

1. A térszerkezetről

Szabó Pál (2008) kiváló tanulmányban foglalja össze a térszerkezettel kapcsolatos hazai értelmezéseket. Három megközelítést ad a fogalom használatához. Az első esetben az elemek (alkotótényezők) és azok térbeli elrendeződését tekinti a meghatározás alapjának, míg a másik értelmezési körben a tér alkotóelemeit hangsúlyozó megállapítások alapján kategorizál. S végül a harmadik csoportba azokat sorolja, ahol a térelemek egymáshoz való viszonyítása, azaz a szerkezetek eltéréseiként, azok eloszlásaiként értelmezett térbeli formációk játsszák a fő szerepet a térszerkezet meghatározásánál.

A viszonyításhoz, azaz a térbeli fejlődés eltéréseihez kapcsolhatjuk a Szabó által említett másik csoportosítást is, amit nézhetünk földrajzi és regionalista (területfejlesztési) szemléletben. A földrajzi szemléletnek tekinti Szabó a régió és a térszerkezet kifejezések összekapcsolását, vagy a hálózati elemek (közlekedés, településhálózat) által szabdalt, alakított földrajzi teret. A regionalista szemlélethez azok sorolhatók, akik „a térségek, mint térszerkezeti egységek közötti mennyiségi és minőségi differenciálódáshoz kötik" (*Szabó,* 2008. 74. o.) a térszerkezet meghatározását. A terekre vonatkozó elemzések adminisztratív egységekre irányulnak (település, kistérség, megye, tervezési-statisztikai régió), amelyek aztán különféle típusú, jellegű térbeli formációkban jelenhetnek meg. Ezek a közös jellemzők szerint különíthetők el más – éppen az adott elemzések által kimutatott – térbeli alakzatoktól. Az elkülönülés egyben összevetést is jelent, egy vélt, vagy valós fejlettségi szinthez képest, amelyek az alapját képezhetik a térbeli szerkezetekre vonatkozó megállapításoknak.

A regionális szemlélet arra irányul, hogy térbeli fejlődési irányokat határozzunk meg. Kijelöljük azokat a szerkezeteket, amelyek alapján leírható egy országrész, ország, vagy éppen országcsoport, sőt, kontinens fejlődési sajátossága, megjeleníthető – tanulmányozandó ismérvek alapján – annak térbeli eloszlása, differenciái, s ezzel irányokat szabva a fejlesztési beavatkozásokhoz, a térbeli szerkezetben kívánatosnak tekintett – politikai – célok megjelöléséhez.

Térszerkezetnek[1] tehát az országok, országcsoportok területi beosztásától független, döntően gazdasági, társadalmi tényezők, vagy azok valamilyen kombinációja alapján lehatárolható, különböző fejlődési pályán lévő, egymástól is elkülöníthető egységei értendők. Az azonos karakterek, mint adott térszerkezeti egységek egyedi, sajátos fejlődési pályát képviselnek, mivel azokat az adott időben, időintervallumban többségében azonos gazdasági, településhálózati, társadalmi tényezők jellemeznek és határoznak meg. A térszerkezet egységeinek jellegzetességei körülírhatók, valamilyen elvárások szerint minősíthetők, s azok megváltoztatására politikai célok – jövőbeli kívánt fejlődési irányok, a helyzetük és állapotuk megváltoztatása, a beavatkozások jellege, módja – jelölhetők ki.

Térszerkezeti elemeknek tehát az azonos sajátosságokat mutató területeket tekintjük. A térnek több rétege, mezője van, amelyek egymásra rakódnak, egy-

[1] Nemes Nagy (2008. 249. o.) felfogásában „a térszerkezet a működő rendszerek konfigurációja". A regionális tudomány egyrészt azt vizsgálja, hogy az adott konfiguráció miként hat a működésre – vélhetően az államra, vagy a területi egységre vonatkozóan, ezt a szerző nem jelzi –, másrészt pedig azt, hogy az adott működés milyen térszerkezetben, konfigurációban zajlik. A Regionális Tudományi Kislexikon (szerk. Nemes Nagy, 2005) a következő meghatározást adja a térszerkezetre: „A térbeli objektumok és a közöttük lévő kapcsolatok, viszonyok alkotta, működőképes konfigurációként, illetve nagyobb téregységeknek lehatárolt bontásával, s általában egy-egy kiemelt jellemző szerinti értékelésével, térképezésével feltáruló („regionális") egyenlőtlenségi és rendszerezettségi sajátosságok összességeként összesített térkategória." (*Nemes Nagy,* 202. o.)

mást erősítik, vagy éppen gyengítik. A térmezők sajátosságai, eltérései a különböző területek földrajzi adottságaitól, a mezők gazdasági, társadalmi és politikai megítélésétől, támogatottságától függenek. Így a térszerkezet alakításában játszott szerepük más és más lehet. A területi politika egyik célja éppen az, hogy ezeket a térmezőket befolyásolja, azok alakításához hozzájáruljon. Nézzük sorban a legfontosabb térszerkezet alakító térmezőket!

Földrajzi mező alatt az adott ország, vagy országcsoport geográfiai tagoltságát, szerkezetét értjük. Az alföldi területek, vagy a hegyvidékek, folyóvölgyek szabdalta táj egyrészt más és más gazdasági tevékenységnek nyújt feltételeket, másrészt az erőforrások kínálatában, s azok újraértékelésében eltérő megoldásokat kínál. De meghatározza a hálózatokat, azok szerkezetét, kialakításának, működtetésének feltételeit, hat az intézményi keretekre, befolyásolja a közszolgáltatások rendszerét és elérhetőségét. Voltak korok és politikák, amelyek egy ország, vagy országcsoport földrajzi karakterének radikális megváltoztatására törekedtek, s a tájaknak, valamint azok nagy alkotóelemeinek átalakítását tűzték ki célul. Igazolható, hogy ezek a beavatkozások nem vezettek sikerre, mert a földrajzi rendszerek megváltoztatása mélyreható átrendezéseket eredményezhet, aminek a hatásait a tervezés időszakában nem lehet előre látni.

A *környezeti mező* szorosan kapcsolódik a földrajzi mezőhöz, de abban más, hogy az adott ország, vagy országcsoport területhasználati és igénybevételi módjait és kultúráját jeleníti meg. A táji, települési, emberi környezet együttese ugyan alakítója a térszerkezetnek, ám egyúttal olyan, hosszú fejlődési folyamatok eredményeként teremtett értékeket is képvisel, amelyek az adott területi egységet jellemzik. A környezeti mező alakításában a fenntarthatóság válik meghatározóvá. Ezzel egyre összetettebben kell számolni a területi politikában, egyrészt közvetlenül, másrészt pedig – a térszerkezet egészén keresztül – közvetetten (*Fodor,* 2002).

A térszerkezet leggyakrabban elemzett és értékelt felülete a *gazdasági mező.* Egy ország, országcsoport gazdasági szereplői térben nem egyenletesen oszlanak el, koncentrációk és hiányok jönnek létre, amelyek a termelési, szolgáltatási erőforrások rendelkezésre álló mennyiségétől és minőségétől, valamint azok felhasználásának, igénybevételének módjától függenek, s időben is változnak. A gazdasági mező tehát nem más, mint a termelési és szolgáltatási rendszerek térbeli eloszlása, amely hosszabb idő alatt alakul ki, és erősen kitett a gazdaság beszállítási és értékesítési kapcsolatainak, valamint a humán erőforrásoknak, de nem függetleníthető a globális rendszerekben bekövetkező változásoktól sem. A gazdasági szerkezet- és tevékenységváltás térségeket értékel le és fel. A területi politika egyik alapvető célja, hogy egyrészt segítse megőrizni a gazdasági bázisokat a térbeli koncentrációkban (pl. innovációk támogatása, humán erőforrások fejlesztése), másrészt pedig ösztönözze a gazdaság megjelenését és megtelepedését az erőforrások csak bizonyos elemeit (pl. munkaerő, telephelyi kínálat, új,

eddig nem használt erőforrás) felsorakoztatni képes térségekben. A gazdasági mező a térszerkezet erős és domináns felülete, a többi térszerkezeti elemet befolyásolja, ezért tekinthető a területi politika, mint sajátos közpolitika egyik meghatározó faktorának.

A *hálózati mező* a térszerkezet olyan felülete, amelyben működnek és áramlanak a gazdasági és társadalmi folyamatokat szolgáló, egyben támogató rendszerek, szereplők. A hálózatokat a területi politika szempontjából kettős értelemben vizsgáljuk: egyrészt a települések vonatkozásában, az emberi lét és cselekvése helyszíneiként, másrészt pedig az ezen területrendszerekre ráfűződő, azokat kiszolgáló és összekötő infrastrukturális konfigurációkként.

A településhálózat a térszerkezet meghatározó alkotója, annak egyik felülete, azonban sajátos módon vertikális és horizontális dimenzióban értelmezhető. A települések rendszert, hálózatot alkotnak, ahol a funkciók, szerepek egymásra épülnek, egymást kiegészítik, s egyben hierarchikus struktúrába szerveződnek. A hierarchia magasabb fokán a döntően nagyobb népességszámú egységek találhatók, amelyek – mivel több szerepet koncentrálnak –, centrummá válnak, s meghatározó befolyásra tesznek szert egy kisebb-nagyobb térség szervezésében, ellátásában. Ezekből a térségekből alakulnak ki a centrumok körüli vonzáskörzetek. A településhálózat maga számos kisebb, más és más jellemzőkkel rendelkező (al)hálózatból áll, ezek maguk is sajátosságokat mutatnak, szakosodhatnak egy-egy funkcióra (pl. agglomerációs övezetek a nagyvárosok mellett, üdülőövezetek, vagy nagyvárosok közötti fejlődési zónák, összetartozó település együttesek stb.) vagy egyszerűen munkahelyet, általános ellátást, közszolgáltatásokat nyújtanak. A településhálózat centrumai szintén hierarchiát képeznek, hiszen mind a szerepkörök, mind a népességszám, mind a térségszervező aktivitás alapján egymásra vannak utalva. A modern államokban a településhálózat alakítása tudatosan történik, így önálló közpolitikai alrendszerként működhet a területi politikán belül. Mindezeken túl, a hálózat fejlődése, tagjainak kapcsolata (hálózatosodás, alhálózatok) szintén meghatározó lehet a fejlesztési politikai célrendszerek alakításában, s természetesen azok megvalósításában is.

A gazdasági és népességkoncentrációkat követve a térben az infrastrukturális hálózatok összetett szövedéke alakul ki. A különböző térbeli helyek akkor képesek bekapcsolódni a gazdaság folyamatokba, ha megfelelő mennyiségű és minőségű infrastruktúrával rendelkeznek, vagy azok érintik, elérik a nevezett pontokat. A klasszikus hálózatok – közlekedési rendszerek, az energetikai tényezők (gáz, villamos áram, víz és csatorna, telefon) – mellett az infrastrukturális hálózatoknak egyre több új eleme jelenik meg (internet, kommunikáció), amelyek együttesen befolyásolhatják a térszerkezet egészét, s annak egyes mezőit.

A hálózati tér teljesebbé tétele, új elemei elérhetőségének minél szélesebb körben való biztosítása már a területi politika alapvető feladatává vált. Természetesen a különböző térszerkezeti mezők a hálózati rendszerektől eltérő be-

avatkozásokat (kiépültség, minőség, elérhetőség) kívánnak meg, így a területi politika hálózati célrendszere sokirányú lehet.

Az *intézményi mező* az állam és a területi, települési közösségek szolgáltató, ellátó és törvényességi feladatait jeleníti meg. A térbeli pontok jellegük, adottságaik, történeti sajátosságaik és az adott politikai rendszer vagy hatalmi szerkezet következtében részesednek az intézményrendszerből, s ennek megfelelően pozícionálják is magukat a térszerkezetben.

Az államok jellege, történeti meghatározottságai, anyagi javakkal való ellátottsága és nyitottsága határozza meg, hogy a központi hatalom a közfunkciók széles köréből melyeket helyez le a tér bizonyos (csomó)pontjaiba. A közfeladatok és az azokhoz rendelt erőforrások térbeli elosztását, valamint a különböző területi szinteknek e funkciók önálló működtetésére való felhatalmazását nevezzük decentralizációnak. A területi politika céljai között jelenik meg az intézményi tér egyenletes elosztásához szükséges feltételek megteremtése, s ezzel a közösségi szolgáltatások és szabályozások elérhetővé tétele.

Utolsóként, de nem utolsó sorban említjük meg a *társadalmi teret*, vagyis a térszerkezetnek azt a mezőjét, amely a népesség eloszlását, a különböző népcsoportok és kultúrák jelenlétét, minőségét, ellátottságát, s az azokat szolgáló intézményi kereteket képviselnek. A társadalmi mező a térszerkezet egyik[2] meghatározó, bár nehezen és összetett eszközökkel leírható burkoló felülete, hiszen ebben komplex – időben és térben változó, de egyben számos elemében stabilitást mutató – struktúrában találhatók azok az elemek, amelyekre a területi fejlesztést szolgáló politika alapvető célkitűzéseit meghatározzák. Ezen célok közé sorolható a lakosság életkörülményeinek jobbítása, a különböző területi egységek helyzetbehozása, a kívánatos életminőség megteremtése. A társadalmi mezőt döntően az adott állam ideológiája és az arra épülő közszolgáltatási rendszerei befolyásolják, keretet adva a társadalmi folyamatoknak a közösség szintjén való alakítására. A folyamatok szervezését több közpolitika valósítja meg, így a területi politikának nemcsak együtt kell működnie más, sokszor nagyobb befolyással rendelkező közpolitikákkal (pl. foglalkoztatás politika, szociálpolitika, egészség politika), hanem a területek elvárásait is érvényesítenie kell ezekkel szemben.

A különféle jellegű mezők a térben egymásra rakódnak, de hatásuk, erősségük az egyes (településekben) térpontokban eltérők lehet. Egyesek sűrűsödnek, koncentrálódnak, mások kevésbé vannak jelen. Közben a mezők egymásra hatnak, egymást építik, vagy éppen rombolják, gyengítik a többieket. A relációk és viszonylatok a mezők között időben változnak. Egy bizonyos időmetszetben egyesek felértékelődnek, továbbiak szunnyadnak, vagy korábbi szerepüket elve-

[2] A másik a gazdasági tér, hiszen a gazdasági szerkezet nyújtotta feltételek döntően meghatározzák a térszerkezet egészét, s annak egyes felületeit.

szítik, aztán egy következő időmetszetben újra előjönnek, már más megvilágításban, összefüggésben, vélhetően egy további mezővel alkotnak kapcsolatot, azokra hatva új szinergiákat teremtenek. A térszerkezet egészének változása a mezők átrendeződéséből következik, vagy abból, hogy az egyes mezők értékelésében új szempontok, összefüggések jelennek meg.

A területi politika feladata éppen abban határozható meg, hogy folyamatosan regisztrálja a térszerkezetet, annak jellemzőit értékelje, majd a kívánt – politika, társadalmi és gazdasági szempontok alapján kialakított – fejlesztési irányokat, mint a mezők alakítására vonatkozó beavatkozások rendszerét kidolgozza, s ezzel intézkedéseket kezdeményezzen a térszerkezet alakítására. A területi politika csak a többi közpolitikákkal egyetemben, azokkal harmonikus egységben képes a térszerkezetbe érdemlegesen beavatkozni. Önmagában és önmagáért sikertelen a területi politika. Hiszen ha nincs együttműködés, egymásra épülés a különféle közpolitikák között, akkor azok egymást kiolthatják, hatásaik nem érzékelhetők.

A térszerkezet területi politikai szemléletű megközelítésénél óhatatlanul felmerül annak kérdése, hogy a térbeli szerkezetek eltérései csökkenthetők-e, megindulhat-e a szerkezeti különbségek mérséklődése, létrejön-e a rendszer kiegyenlítődése, megteremtődik-e a területi kohézió, az összetartozás.

A területi kohézió fogalma az európai területi politikában jelenik meg elsőként, de pontos értelmezése, meghatározása nem történt meg. Három összefüggésben értelmezhetjük a területi kohéziót (*Illés,* 2009).

Az *első* a területi szempontok érvényesítése az ágazati fejlesztésekben. A fejlesztések, azaz a térszerkezetbe történő beavatkozások döntően és többségükben egy-egy ágazathoz, szektorhoz kötődnek, korlátozottak a kimondottan területi politikai célra rendelkezésre bocsátott fejlesztési források. Az ágazatok a maguk fejlesztési céljaival és az azokhoz rendelt intézményrendszereivel nem a területi szempontokat érvényesítik, hanem a saját szektorális, illetve vállalati gazdasági céljaikat. Így kioltódhatnak, vagy átrendeződhetnek a területi hatások. Ennek kompenzálására jelennek meg a gazdaságfejlesztésekben a területi célok és hatások kívánalma, valamint értelmezési követelményének számbavétele. Továbbá növekedtek a területi szintre lehelyezett fejlesztések források, azaz a decentralizáció. S végül, megkezdődött a szakpolitikák területi hatásainak vizsgálata, annak értékelése, hogy egy-egy szektorális fejlesztés miként befolyásolja az adott területi egység versenyképességét, foglalkoztatási viszonyait, vagy éppen környezeti állapotának változását.

A *területi kohézió másik értelmezése* szorosan összefügg a területi tőkével, hiszen egy területi rendszer sajátos erőforrásokat koncentrál, amelyek feltárhatók, s egyben aktivizálhatók a közösség és gazdaság egésze számára, azok különféle formában és eltérő időtényezőben hasznosíthatók. A hasznosítás átfogó, integrált tervezéssel lehetséges, amelynek során a területi tőke alkotó elemeit

tárják fel és azok között kapcsolatokat, új összefüggéseket és felhasználási módokat keresnek. A területi tervezésnek, mint egy holisztikus közelítés alkalmazásával érhető el a területi rendszer átfogó, integrált fejlesztése, így nem egy-egy területi egységre, vagy ágazatokra kell csupán koncentrálni a kohézió esetében, hanem a térszerkezet egészének fejlődésére, változására.

A *területi kohézió harmadik értelmezése* a földrajzi különbségekből adódik. A tér egyes pontjainak eltérő a földrajzi adottsága, így az éghajlata, a táji megjelenése (hegyvidék, síkság, folyók szabdalta vidék, tengerpartok), és adottságai (föld minősége, termőképessége, természeti tényezők), a településekkel való ellátottsága (településsűrűség), a megközelíthetősége (centrumtól való távolság), s ennek következtében az azonos életfeltételek biztosításához óriási különbségeket mutató költségszerkezet tartozik. A kohézió tehát arra is irányulhat, hogy ezeket a természetes különbségeket különféle eszközökkel csökkentsék, vagy azok kedvezőtlen hatásait valamilyen módon mérsékeljék.

A területi kohézió a megyék között a legegyszerűbb és a legelfogadottabb mérőszám, az egy főre jutó GDP alapján Magyarországon nem erősödött, hanem kimondottan gyengült (*1. táblázat*).

1. táblázat

A területi különbségek változása, 1995–2007

(Egy főre jutó GDP alapján, változatlan áron, az országos érték százalékában)

Megnevezés	1995		1997	
Főváros		179		215
A leggazdagabb megye	Győr-Moson-Sopron	109	Győr-Moson-Sopron	111
A legszegényebb megye	Nógrád	60	Nógrád	47
A három leggazdagabb megye átlaga	Győr-Moson-Sopron Vas Fejér	105	Győr-Moson-Sopron Komárom-Esztergom Fejér	105
A három legszegényebb megye átlaga	Nógrád Szabolcs-Szatmár-Bereg Pest	68	Nógrád Szabolcs-Szatmár-Bereg Békés	53
A három leggazdagabb és legszegényebb megye átlagának hányadosa		1,56		1,98
Főváros és a leggazdagabb megye hányadosa		1,64		1,94
Főváros és a legszegényebb megye hányadosa		3,00		4,67

Forrás: A szerző számítása.

A fővárosban már több mint duplája az egy főre jutó jövedelem az országos átlagnak, míg a leggazdagabb megyében csak mérsékelten nőtt ez a mutató, illetve a három legjobb értéket adó megyék már összességében sem tudtak kiugrani, korábbi arányaikat megtartották. Ellenben a legszegényebbek leszakadása felgyorsult, sőt annak üteme még nagyobb lett, mint korábban. A területi kohézió változása tehát úgy regisztrálható, hogy a főváros még erőteljesebben koncentrálta a jövedelmeket, viszont maga a vidék, azon belül, ahol kedvezőek a gazdaság adottságai, ott inkább a helyzet enyhe stabilitása, vagy relatíve, lassú lecsúszás a jellemző e két időpont alapján. A vidék másik pólusán, a gyenge adottságú megyéknél viszont – a fővároshoz, és a gazdagabb vidékhez képest – érzékelhetően felgyorsult a leszakadás, a különbségek emelkedtek, ami a gazdaság és társadalom egészének mély ellentmondásaira hívja fel a figyelmet, egyben eligazítást nyújt a térszerkezet árnyaltabb tagozódásához.

2. A térszerkezetre vonatkozó elemzések[3]

A hazai térszerkezeti vizsgálatok nagyobb aktivitással az ezredforduló után indultak meg. A megelőző időszakban folytatott elemzések többségében a rendszerváltozás utáni térfolyamatokra koncentrálódtak, illetve olyan állapotelemzések, amelyek a térszerkezet egy-egy mezőjére, s annak is az alkotóelemeire irányultak, kimutatva a területi különbségeket, érzékeltetve a szerkezetben felismerhető ellentmondásokat.

Az általunk áttekintett tanulmányok[4] súlypontja a gazdasági mező volt. A gazdaságot a szervezeti változáson (*Barta,* 2001), a vállalkozások megjelenésével és terjedésével (*Leveleki,* 2002), az ipari specializáció területi összefüggéseivel (*Rédei–Jakobi–Jeney,* 2002), a gazdasági különbségek megjelenésével (*Bartke,* 2006; *Nagy,* 2007), vagy a jövedelemi viszonyok alakulásával, előrejelzésével (*Major,* 2007), illetve a vállalkozások jövedelmezőségi relációival (*Kondor,* 2007) elemezték. Hangsúlyt kapott az új iparosítás térbeli differenciálódása (*Barta–Czirfusz–Kukely,* 2008), s az utóbbi években megjelennek elemzések a gazdaság új tényezőiről, így az innovációs képességek térszerkezetére

[3] A Tér és Társadalom 11 évfolyamát tekintettük át, 1999–2009 között. Ezen irodalmak mellett számos nagyon értékes elemzés született, ezek könyvekben, kiadványokban, folyóiratokban megjelentek, ezek feldolgozását egy nagyobb tanulmányban tervezzük, amely a magyar területi folyamatokat kívánja áttekinteni a rendszerváltozástól 2010-ig.

[4] A vizsgált 11 évfolyamban 24 tanulmányt tudtunk beazonosítani, amelyek a térszerkezetre vonatkoztak, annak mezőit, azok alkotóelemeit és szintjeit érintették. A szinteket egyszerűen határoztuk meg: régió, megye, kistérség és település. Megkülönböztettük a tanulmányokat a szerint is, hogy statikus, vagy dinamikus elemzéseket nyújtanak. Statikusnak tekintettük, amikor egy-egy évet, vagy az adatok jellege miatt egy-egy időszakot fogtak át, míg dinamikusnak, amikor törekedtek az időbeli változásokra, vagy legalább időbeli összehasonlítást végeztek.

(*Smahó,* 2005; *Bajmóczy–Szakálné Kanó,* 2009), a népesség, s a munkaerő kreativitására (*Rittgasszer,* 2009), az ehhez kapcsolódó tudásbázisok alakulására (*Lengyel–Ságvári,* 2009) irányulnak.

A gazdasági mezőnél a domináns területi szint a megye volt. A kistérség és a település éppen az adatok nehezebb elérhetősége miatt az elemzésekben ritkábban jelent meg. A gazdasági erőforrások, adottságok működési feltételeit kereste a tanulmányok többsége, s így a további mezők alkotóelemeivel (társadalmi, hálózati, intézményi, szervezeti, iskolázottság, képzettségi) tényezőkkel kívánták illusztrálni a hazai térszerkezet különbségeit, vagy annak változását. Az időbeli változás a vizsgálatok többségében kimutatható, de azoknál kaptunk előremutató értékelést, ahol az elemzési szint a megye volt, mert ebben az esetben tényleges időbeli összehasonlításokat végeztek, ám a térszerkezet árnyaltabb változására nem adtak magyarázatot.

A hálózati mező nyerte el a vizsgált mintában a második helyezést, de ebben is döntőek voltak a településhálózatra irányuló vizsgálatok (*Beluszky–Győri,* 1999; *Rechnitzer,* 2002; *Rechnitzer–Grosz–Csizmadia,* 2003; *Dőry–Ponácz,* 2003; *Beluszky–Sikos,* 2007; *Szepesi,* 2008). Egy-egy új hálózati elem (infokommunikációs technikák, *Kanalas,* 2000, autópálya, *Németh,* 2009) felbukkan az elemzésekben, azonban átfogó infrastrukturális vizsgálatok nem jelentek meg, holott ezek nyújtanának részletesebb adalékot a térszerkezet átrendeződéséhez.

A „dobogó harmadik helyezettje" a társadalmi mező lett. A legmélyebb elemzés a foglalkoztatottsági viszonyok és a társadalmi viszonyok összefüggéseire vonatkozott (*Bihari–Kovács,* 2006). A felállított tíz kistérség típus[5] eligazításul szolgál a térszerkezet árnyaltabb közelítéséhez, egyben annak időbeli változása pontosabb leírásához. A további elemzések inkább szociál- és területi politikai összefüggéseket ragadtak meg (*Jász,* 2004), vagy a perifériaképződés elvi, szerkezetet alakító összefüggéseire koncentráltak (*Baranyi,* 2004).

Egyetlen tanulmányt találtunk, ami a környezeti mezőt érinti. Kiválóan igazolta, hogy a térhasználat jelentősen megváltozott az elmúlt években, a környezet igénybevétel és a térszerkezet átrendeződése között egyértelmű kapcsolatok mutathatók ki (*Csatári–Farkas,* 2006).

Az elemzések feldolgozása alapján néhány megállapítást szükséges tennünk. Elsőként emelhetjük ki, hogy a rendelkezésre álló területi adatok növekedésével egyenes arányban nő az elemzések száma, s azok egyre árnyaltabban, egyre összetettebben mutatják be a térszerkezetet. Bár az elemzési módszerekben lényeges változások nem történtek, a lassan negyven éves múlttal rendelkező többváltozós eljárásokat (faktor- és klaszterelemzés) nem könnyű meghaladni,

[5] Típusok: Budapest, megyei és regionális (hatókörű) központok térségei, ingázó övezetek, iparvárosok térségei, kompakt középvárosi térségek, kompakt kisvárosi térségek, mezővárosias térségek, válságövezetek, szegregálódó térségek.

azok adják az értékelések bázisát, a kategorizálás alapját. Sajnálatos, hogy a dinamikus vizsgálatok egyszerű időbeli összehasonlításokból állnak, nem készültek modellek egy-egy mező, vagy annak alkotóelemeinek változására, vagy maguknak a mezőknek egymáshoz való viszonya, egymásra hatásának elemzése is inkább egyes tényezők, maximum egyes tényező csoportok esetében kerültek kidolgozásra. A tényezők merészebb összekapcsolására, s ezzel a térszerkezet mélyebb elemzésére kevés példát találunk, inkább egy-egy mező hagyományos tényező analízise történik meg, bár újabban vannak példák a területi fejlődés új elemeinek értékelésére is. A tanulmányok többségében a területi szint a kistérség. Itt rendelkezésre állnak az adatok, míg a település szintű vizsgálatok sokkal árnyaltabb képet nyújtanak, jóval alkalmasabbak új, eddig nem ismert, vagy a fel nem ismert térstruktúra felvázolására. A földrajzi és a környezeti mező kimondottan elhanyagolt a vizsgált mintában, holott ezeknek a térszerkezeti mezőknek a szerepe felértékelődik, viszont más elemzési eljárásokat kívánnak meg, mint a gazdasági, hálózati, intézményi, vagy éppen a társadalmi vizsgálatok.

3. A magyar térszerkezet kettőssége; stabilitás és elmozdulás

Enyedi György könyvében (1996) megerősíti azokat a térszerkezeti megállapításokat, amiket tettünk a kilencvenes évek elején (*Rechnitzer,* 1993). Abban az időben három tényezőre vezettük vissza a térszerkezet átrendeződését, éspedig a főváros és vidék eltérő fejlődésére, az innovációk, újdonságok nyugat–keleti lejtő mentén történő terjedésére, valamint arra, hogy hol helyezkedik el a település a hálózaton belül, milyen funkciókat sikerült befogadni, vagy formálni. Ezen rendező elvek alapján kerültek meghatározásra a térszerkezeti típusok. Így a válságtérségek, belső és külső perifériák, a potenciális innovációs övezetek és az innovációs térségek. Enyedi György ezeket a típusokat finomította, hiszen egy későbbi tanulmányában (2000) már három osztatú térről ír. Az első szint a globális hálózatok által elfoglalt terek, amelyek lényegében megegyeznek a korábbi innovációs térségekkel, illetve a főközlekedési hálózatok mellett létrejött potenciális innovációs zónákkal. A második szintnek a regionális hálózatok által formált országon belüli és országon átnyúló térségek, új típusú együttműködések tereit nevezi meg. S végül a „kimaradó, a dinamikus térségek közé szorult, többnyire elmaradott falusi térségek" (*Enyedi,* 2000. 7. o.) kategóriát illeti a korábban külső és belső perifériákat.

A térszerkezet az évszázad tízes éveinek elejére egyrészt megtartotta korábbi szerkezetét, de azt más formában, összetételben, másrészt a szerkezetnek a térbeli elmozdulása, terjedése érzékelhető. Ezért állítjuk azt, hogy a stabilitás és az elmozdulás együttesen jellemzi a magyar térszerkezetet (*1. ábra*).

1. ábra *Magyarország térszerkezete, 2010*

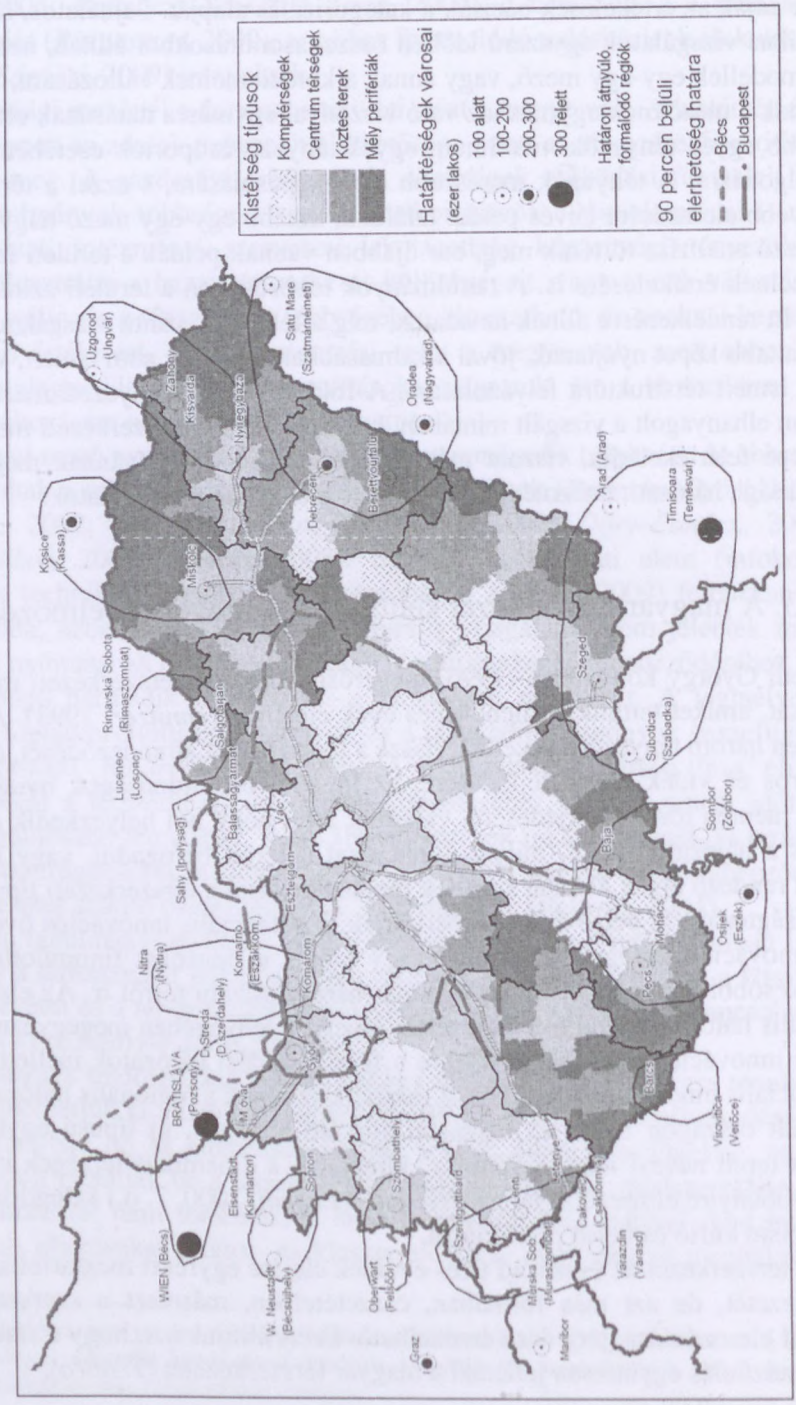
Kistérség típusok
Komptérségek
Centrum térségek
Köztes terek
Mély perifériák
Határtérségek városai
(ezer lakos)
100 alatt
100-200
200-300
300 felett
Határon átnyúló, formálódó régiók
90 percen belüli elérhetőség határa
Bécs
Budapest
Ugorod (Ungvár)
Zahony
Kisvárda
Nyíregyháza
Satu Mare (Szatmárnémeti)
Oradea (Nagyvárad)
Košice (Kassa)
Miskolc
Debrecen
Berettyóújfalu
Arad (Arad)
Timisoara (Temesvár)
Rimavská Sobota (Rimaszombat)
Salgótarján
Szeged
Lučenec (Losonc)
Balassagyarmat
Vác
Subotica (Szabadka)
Sahy (Ipolyság)
Esztergom
Somlóvár (Zalaszőlős)
Nitra (Nyitra)
Komárno (Komárom)
Komárom
Bicske
Bátaszék
Osijek (Eszék)
Pécs
Mohács
Dunaújváros
Sopron
BRATISLAVA (Pozsony)
Szombathely
Tapolca
Visoviica (Verőce)
Eisenstadt (Kismarton)
Szekszárd
Cinfa
Mistelbach
Cakovec (Csáktornya)
Mistelbach
Mitterndorf
Mistelbach
Mistelbach
Mistelbach

Németh Nándor (2009) könyvében Lackó László (1975) hetvenes évekbeli kutatására hívja fel a figyelmet, jelezve azt, hogy a térszerkezetben erős, stabil állapotok alakulnak ki, amelyek 40–50 év alatt sem változnak meg. A hagyományosan elmaradottnak tekintett északkeleti-délnyugati aprófalvas, városhiányos perifériikus térségek váltak a rendszerváltozás után és napjainkra is az igazi válságtérségekké, ahol a leépült gazdaság mellett a társadalmi feszültségek is elmélyültek. A mély periferiák tehát megmaradtak, de annyival különböznek a korábbiaktól, hogy helyzetük egyre súlyosabbá vált. A gettósodás, a szegregáció minden jelenségét tükrözik. Hiszen ebben a 30–40 kistérségben[6] kiemelkedően magas a munkanélküliség, alacsony, vagy nemleges a jövedelemtermelés, rosszak a lakáskörülmények, magas a gyermekszám, alacsony az iskolázottság, meghatározó a cigánynépesség aránya, romló a közbiztonság, leépült a települési és térségi infrastruktúra, akadoznak a közszolgáltatások (*Bihari–Kovács,* 2006; *Tóth,* 2009). E jelenségek egyes elemei (munkanélküliség, alacsony jövedelem és iskolázottság, romló infrastruktúra, közbiztonság) egyre jobban terjednek a szomszédos térségekben, azaz egyre több térség kerül a mélyperiféria szélére. A stabilitás és terjedés tehát a térszerkezet egyik végpontján, a mély periférián egyértelműen kimutatható.

A több évtizede hátrányos, elmaradott, perifériikus helyzet tehát nem változott, sőt az elmélyült. A térszerkezet ezen típusában a mezők mindegyike meggyengült, összeomlott, így a területi válság teljessé, komplexszé vált. A mély periferiákban már nem lehet egy-egy mezőt, vagy annak domináns elemeit megújítani a területi politikával, hanem itt más, újszerű, összetett kezelési technikákra van szükség. A válságtérségek, vagy mély periferiák térben lassan terjednek. Elsőként a szomszédos, érintkező településekben, térségekben egy-egy mezőnek a meggyengülését tapasztalhatjuk, majd annak terjedését változó intenzitással a mezők többségére. Éppen ennek az intenzitásnak a mértéke és a mezőkbe való behatolás jellege az, amit a területi politikával és más közpolitikákkal lehet és kell fékezni, vagy alakítani.

A másik végponton, a fejlett térségekben is ezzel a jelenségpárral – időbeli stabilitás a központokban, s azok tereinek szélesedése – találjuk szembe magunkat az évtized végére. A fejlődést szimbolizáló centrumok száma és jellege változatlannak, azonosnak tekinthető.[7] A hazai regionális központok, egyes megye-

[6] A leghátrányosabb helyzetű (LHH) kistérségeket sorolja ebbe a kategóriába.

[7] Elemzéseink alapján 45–50 kistérséget sorolhatunk ebbe a kategóriába, de két nagy csoportot kell elkülöníteni. Az aktív regionális funkciókat magában foglaló térségek (Győr, Székesfehérvár–Veszprém, Pécs, Szeged, Kecskemét, Debrecen, Miskolc), amelyek hatása fokozatosan kiterjed a szomszédos térségekre. Míg a térségi szervező központokkal rendelkező térségek (Sopron, Szombathely–Kőszeg, Zalaegerszeg, Siófok, Kaposvár, Dunaújváros, Szolnok, Gyöngyös, Hatvan, Eger, Nyíregyháza, Békéscsaba–Gyula) hatása inkább saját elsődleges vonzáskörzetükben érvényesül.

székhelyek Enyedi megfogalmazása szerint fokozatosan kapcsolódnak az európai városhálózathoz, vagy értelmezésünk szerint a közép-európai városrendszerekhez. Ugyanakkor egyre nagyobb szívást gyakorolnak a térségükre. Létrejönnek az új nagyvárosi koncentrációk a gazdaságban (*Koós,* 2009), a tudásban (*Lengyel–Ságvári,* 2009), új tevékenységekben (felsőoktatás: *Rechnitzer,* 2009, kreatív tevékenységek: *Rittgasszer,* 2009), az innovációkban (*Bajmóczy–Szakálné Kanó,* 2009). Kialakulnak a kisebb, nagyobb szuburbanizációs zónák, terek, amelyekben felbukkannak a kisvárosok, egybeépülő településegyüttesek. A sajátosságuk azonban az, hogy ezek a centrumok és szűkebb övezetük még szigetszerűek, nem olvadnak, kapcsolódnak egybe, nem jönnek létre karakteres, sajátosságokkal rendelkező fejlődési zónák, több centrumból álló, növekedést generáló övezetek.

A magyar nagyvárosi fejlődés anomáliáját is meg kell említeni. Hiszen a regionális központok többségének gazdasági szerkezete leépült az elmúlt húsz esztendőben. A közszolgáltatások és a fogyasztási-piaci intézmények jelentik a gazdaságuk alapját, csak néhány centrum volt képes bekapcsolódni a világgazdaságba, akár termelő, akár más kínálatokkal. A helyi, regionális piacra termelő gazdaságok innovációs aktivitása alacsony, amit a fejlesztési lehetőségek is korlátoznak. Ellenben erőteljesebb a fekete, vagy szürkegazdaság, a fejlesztésekben folyamatos a politikai érdekérvényesítés, állandó a központi támogatások iránti igény, ami működési, sőt együttműködési zavarokat okozhat. Így aztán a nagyvárosok térségszervezése még nem tudatos, nem átgondolt, ami viszont nem ösztönzi a dinamikusabb terjedést, a szigethatás felszámolását, a térségi fejlődési zónák létrejöttét. Két zónát azért megkülönböztethetünk. Az M1-es autópálya mentén Budapestig formálódik egy egybefüggő fejlődő övezet, ennek mentén a gazdasági aktivitás erőteljesebb, specializációs jegyek mutathatók ki, és vannak utalások a belső együttműködésre. A Balaton régiója egy formálódó, fejlődő övezet, alapvető az üdülési, rekreációs funkció, magas az infrastrukturális felszereltség, megfigyelhető, hogy egyes térségei folyamatosan felértékelődnek.

Egyedül Budapesten és a térségében ismerhető fel ennek a fejlődési övezetnek a határozott megjelenése. A főváros változatlanul „nagyhatalom", irányító és szervező központja a hazai térszerkezetnek. Szerepe inkább fokozódott, mint csökkent. Az elmúlt húsz év közlekedési hálózatfejlesztései a fővárost preferálták, onnan indulnak ki és oda irányulnak az újonnan létesített autópályák. Az országrészek közötti új hálózati kapcsolatok – bár épült néhány új híd a Dunán – nem kerültek kialakításra. Létrejött a főváros körül a belső városgyűrű (Szentendre–Budaörs–Érd–Százhalombatta–Ráckeve–Dunavarsány–Monor–Gödöllő –Dunakeszi–Fót–Göd), ami egyben intenzív települési és gazdasági agglomerációs térré alakult át. Látványos a népesség kitelepülése (az utóbbi években lassult, sőt megállt), a főváros peremén a gazdaság-termelés, és a fogyasztás új

tereinek kiépülése. A tradicionálisan fejlettebb nyugati agglomerációhoz egyre látványosabban zárkóznak fel a fővárost körbeölelő övezetek, a különbségek közöttük fokozatosan csökkennek. A második, külső városgyűrű (Esztergom–Tatabánya – Székesfehérvár – Dunaújváros – Kecskemét – Szolnok – Jászberény – Hatvan) Budapest körül szintén egyre karakteresebben formálódik. Változó intenzitással, de ez a néhány nagy-, de többségében középváros funkcióik és vonzáskörzeteik révén kapcsolódik a fővároshoz, még nem épültek ugyan össze a „csápjaik", ám ez egyértelműen benne van a magyar térszerkezet jövőbeli fejlődési irányaiban.

A stabilitás és az elmozdulás kettőssége jellemzi a köztes tereket, azokat a térségeket, amelyeket a kilencvenes évek elején belső perifériának[8] neveztünk, így nevezhetjük ezeket átmeneti, bizonytalan helyzetű térségeknek. A nagycentrumoktól távolabb, azok árnyékzónájában, a főközlekedési tengelyek által még nem érintett, szerkezethiányos középvárosok és funkció nélküli új kisvárosok szabdalta térségek ezek. Megtalálhatók mindenütt, az Alföldön éppen úgy, mint a Dunántúlon, vagy nagytájak találkozásánál. Az első látásra a mozdulatlan vidék, ami számításaink szerint 50–60 kistérséget foglal magában[9], erősen differenciált, sőt szélsőséges fejlődési pálya megjelenítője. Itt találhatók az önerős fejlesztések izgalmas új terei, ahol egy-egy új-régi tevékenység (pl. bortermelés, sikeres mezőgazdasági tevékenység, falusi turizmus, termálturizmus, üdülőkörzetek, második otthonok terei stb.) megtelepedése, megújítása történik meg, megteremtve a fejlesztés kívánatos feltételeit, azok mozgatásához szükséges aktivitásokat, forrásokat, személyiségeket, és akaratokat. Aztán idesorolhatjuk azon térségeket, amelyek még nem zuhantak le a mély perifériába, de azokkal érintkeznek, nehezen képesek önmagukat meghatározni, rendelkeznek valamilyen erőforrással (aktív munkaerő, kisebb termelési potenciálok, elkötelezett vezetők, menedzsment), valamiként küzdenek helyzetükért, keresik a kiutat, a jobb megoldásokat. Vagy itt koncentrálódnak a nagyvárosok második, harmadik övezetébe tartozó településhalmazok, a közép- és kis-, középvárosok többsége a vonzáskörzetükkel együtt, amelyek érzik a centrumok hatásait (pl. munkahely, közszolgáltatások), de folyamatosan meg kell küzdeniük az aktív népesség elvándorlásával, a városok által nyújtott szolgáltatások megtartásával, a fennma-

[8] A területi kutatások érdekes módon a belső perifériákat elhanyagolták, azokkal kevesen és keveset foglalkoznak. A publikációk többsége, ugyan értelmezi ezt a kategóriát, ezeket a köztes térségeket, településeket, de nem elemzi a helyzetüket, a lehetséges fejlődési pályákat, illetve magának ennek a térség-tömbnek a megosztottságát, belső tagoltságát. Az általam feldolgozott tanulmányok között egyedül Bihari Zsuzsa, Kovács Katalin (2006) tanulmányában találtam utalást erre a kategóriára (kompakt középvárosi 16 egység, kompakt kisvárosi 15 egység, mezővárosi térségek 11 egység).

[9] Kistérség kutatásokban (*Páthy*, 2006) találunk elemzést elsőként arra, hogy előrejelzés készüljön a komptérségekhez tartozó egységek jövőbeli helyzetéről.

radás, a működés napi aktualitásaival. Az átmeneti, bizonytalan helyzetű térségek nehezen mozdulnak. Elindulhatnak a mély periféria felé, vagy rákapcsolódhatnak a szigetszerű centrumokra. Ezeket a változásokat, fejlődési ösztönzéseket csak a területi politikával lehet serkenteni, vagy fékezni. Az átmeneti, bizonytalan helyzetű térségek szerkezetét alkotó mezőkben feszültségek és értékes erőforrások együtt rejlenek. Ezek egy-egy külső esemény (pl. gazdasági válság, munkahelyek leépülése) hatására a felszínre törhetnek, de más kedvező változásokra (pl. új funkciók telepítése, rákapcsolódás a hálózatokra) pozitív elmozdulásokat is elő lehet bennük idézni.

Az eddigi hazai térszerkezeti elemzések az országot szigetként kezelték, nem tekintettek ki a szomszédos országokra, térségekre, nem villantották fel a középeurópai tér kínálta lehetőségeket és korlátokat. Enyedi György munkásságára (1996, 2000) mindig is jellemző volt a nagyobb kitekintés, a térfolyamatok transznacionális összefüggéseinek értelmezése és elemzése. Magyarország esetében különösen meghatározónak tartjuk, hogy rávilágítsunk a térszerkezet alakításában a Kárpát-medence nyújtotta földrajzi meghatározottságokra, illetve azokra a történelmi és településhálózati cövekekre, amik nélkül a hazai térfolyamatokat nem lehet kellő körültekintéssel értelmezni. A korábbi elemzéseinkben külső perifériának tekintett határ menti térségek, egyes esetekben határrégiók[10] új megvilágításba kerültek, szerepük alapvetően megváltozott. Napjainkra a városverseny egyre látványosabb lett az ország határtérségeiben (*Hardi–Hajdú–Mezei,* 2009). A szomszédos országok nagyvárosai az elmúlt évtizedekben robbanásszerű népességnövekedést produkáltak,[11] ezzel együtt funkcióik teljesen átrendeződtek. Két külföldi főváros árnyékában él az ország nyugati fele. Bécs és Pozsony nemcsak Győrig hatol be a magyar térszerkezetbe, hanem Budapest számára is erős, sőt, az esetek többségében győztes versenytárs. A regionális központjaink kénytelenek figyelembe venni a szomszéd országok nagyközpontjainak, vagy középvárosainak fejlesztési elképzeléseit, de a határ mentén egyre több kis- és középvárosi, vagy éppen települési együttműködés szerveződik újjá. Visszaállnak a természetes kapcsolatok, újjáformálódik a mesterségesen elválasztott tér, de már egy más, új dimenzióban.

A külső perifériák korábbi sötét képleteit lassan ki kell törölni a hazai térszerkezeti típusokból. Természetesen határszakaszonként vannak különbségek, de többségében nyitott, együttműködő határ terekről kell beszélnünk. Ezekben döntőek még az intenzív települési szintű együttműködések. Formálódnak a kistérségi, vagy települési napi kapcsolatok, amik együttesen mutatják, hogy a tér-

[10] A fogalmak meghatározásához újszerű értelmezést ad Kovács (2010) doktori értekezése.

[11] Az adatok 1910. és 2010. évekre vonatkoznak százalékban értendők, s zárójelben a jelenlegi népesség: Újvidék 569,8% (191 ezer), Pozsony 544,6% (426 ezer), Kassa 528,5% (234 ezer), Temesvár 430,6% (312 ezer), Szatmárnémeti 320,6% (112 ezer), Nagyvárad 319,6% (205 ezer), Arad 264,8% (167 ezer), Szabadka 156% (148 ezer).

szerkezetet a Kárpát-medencében a határok már nem tudják szétválasztani, azok egybenőhetnek, újra- és átszerveződhetnek.

Mi formálja a jövő térszerkezetét? Erre a kérdésre nem könnyű válaszolni. A területi folyamatok sajátossága, hogy a kialakult gazdasági, társadalmi és települési struktúrák lassan változnak. A fejlődést serkentő beavatkozások közül a gazdaság szerepe a meghatározó. Az állam, s azt képviselő központi kormányzat vagy a területi közösségek, azok intézményei a fejlődés – s ezzel az elmozdulások – bizonyos feltételeit, körülményeit teremthetik meg. A területi tőke közben folyamatosan átértékelődik, újabb és újabb elemekkel gazdagodik, miközben más elemei leértékelődnek, azok szerepüket elveszítik. Mindezek ellenére azt prognosztizáljuk, hogy a magyar térszerkezetben az elkövetkező tíz esztendő során jelentős és lényeges átrendeződés nem következik be, a kialakult szerkezet stabilizálódik. A gazdaság és társadalompolitika, s annak részét képező területi politika a változásokat ugyan segítheti, ösztönözheti, de csodákra nem lesz képes!

Irodalom

Bajmóczy Z. – Szakálné Kanó I. 2009: Hazai kistérségek innovációs képességének elemzése. – *Tér és Társadalom,* 2. 45–68. o.

Baranyi B. 2004: Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és követelményeiről. – *Tér és Társadalom 2.* 1–21. o.

Barta Gy. 2001: A nagyvállalatok szervezeti-tulajdonosi- térbeli változásai. – *Tér és Társadalom 1.* 39–64. o.

Barta Gy. – Czirfusz M. – Kukely Gy. 2008: Újraiparosítás a nagyvilágban és Magyarországon. – *Tér és Társadalom.* 4. 1–20. o.

Bartke I. 2006: A területi egyensúlyok változása 1997 és 2002 között. – *Tér és Társadalom.* 2. 23–45. o.

Beluszky P. – Győri R. 1999: A magyarországi városhálózat és EU- csatlakozás. – *Tér és Társadalom.* 1–2. 1–30. o.

Beluszky P. – Sikos T. T. 2007: Változó falvaink – a magyarországi falvak típusai a harmadik évezred kezdetén. – *Tér és Társadalom.* 3. 1–29. o.

Bihari Zs. – Kovács K. 2006: Lejtők és csúszdák, avagy a foglalkoztatatási esélyek térbeli egyenlőtlensége az ezredfordulón. – *Tér és Társadalom.* 4. 49–66. o.

Csatári B. – Farkas J. 2006: A magyar vidékies kistérségek új kategorizálása, különös tekintettel a városi hatásokra és a földhasznosítás változásaira. – *Tér és Társadalom.* 4. 97–127. o.

Döry T. – Ponácz M. 2003: Az infokommunikációs ágazatok szerepe és súlya a magyar városhálózatban. – *Tér és Társadalom.* 3. 165–181. o.

Enyedi Gy. 1996: *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában.* Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület. (Ember, település, régió).

Enyedi Gy. 2000: Globalizáció és a magyar területi fejlődés. – *Tér és Társadalom.* 1. 1–10. o.

Enyedi Gy. – Rechnitzer J. 1987: Az innovációk terjedése a magyar mezőgazdaságban. – *Tér és Társadalom.* 2. 31–48. o.

Fodor I. 2002: *Környezetvédelem és regionális Magyarország.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Hardi T. – Hajdú Z. – Mezei I. 2009: *Határok és városok a Kárpát-medencében.* Győr–Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja.

Illés I. 2009: A területi kohézió szerepe az EU és a tagországok politikájában. In: Sáfrányné Gubik A. (szerk.): *VII. Nemzetközi Konferencia. Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Miskolc–Lillafüred, 2009. május 19–20. I. kötet.* Miskolc, ME Gazdaságtudományi Kar. 214–224. o.

Jász K. 2004: A társadalmi kirekesztettség: a perifériára szorult társadalmi csoportok az átmenet időszakában. – *Tér és Társadalom.* 3. 43–56. o.

Kanalas I. 2000: Az információs-kommunikációs technikák terjedésének regionális különbségei Magyarországon. – *Tér és Társadalom.* 2–3. 159–173. o.

Kondor A. Cs. 2007: A fizetésképtelenség területi jellemzői Magyarországon. – *Tér és Társadalom.* 2. 95–108. o.

Koós B. 2009: A gazdasági tevékenységek térbeli agglomerálódása. In: Hardi T. – Rechnitzer J. (szerk.): *Évkönyv 2009. Közép-, Kelet-, és Délkelet-Európa térfolyamatai – integráció és dezintegráció.* Győr, Széchenyi István Egyetem. 75–83. o.

Kovács A. 2010: *Kereskedelem határok nélkül. A határ menti kiskereskedelem sajátosságai szlovák–magyar határtérség nyugati felében.* Győr, Széchenyi István Egyetem Regionális és gazdaságtudományi Doktori Iskola. (Doktori Értekezés).

Lackó L. 1975: Az ország elmaradott térségeinek vizsgálata. – *Területi Statisztika.* 5. 474–485. o.

Lengyel B. – Ságvári B. 2009: Kreatív foglalkozások és a regionális tudásbázis: fogalmak, folyamatok és területi összefüggések. – *Tér és Társadalom.* 4. 1–26. o.

Leveleki M. 2002: Iparosodottság és a kisvállalkozói sűrűség térbeli összefüggései. – *Tér és Társadalom.* 3. 103–116. o.

Major K. 2007: Markov láncok használata a regionális jövedelemegyenlőtlenségek előrejelzésében. – *Tér és Társadalom.* 1. 53–67. o.

Nagy G. 2007: Divergencia vagy konvergencia – az átmenet gazdasági térfolyamatainak mérlege földrajzos szemmel. – *Tér és Társadalom.* 1. 35–51. o.

Nemes Nagy J. 2009: *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Nemes Nagy J. (szerk.) 2005: *Regionális elemzési módszerek.* Budapest, ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, MTA–ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport. (Regionális tudományi tanulmányok, 11.).

Németh N. 2009: *Fejlődési tengelyek az új térszerkezetben. Az autópálya-hálózat szerepe a regionális tagoltságban.* Budapest, ELTE Regionális Tudományi Tanszék.

Páthy Á. 2006: Potenciális válságtényezők előrejelzésének lehetőségei kistérségi szinten. In: Rechnitzer J. (szerk.): *Évkönyv 2005. Átalakulási folyamatok Közép-Európában.* Győr, Széchenyi István Egyetem Jog- és Gazdaságtudományi Kar Multidiszciplináris Társadalomtudományi Doktori Iskola. 303–310. o.

Rechnitzer J. 1993: *Szétszakadás vagy felzárkózás? A térszerkezetet alakító innovációk.* Győr, MTA Regionális Kutatások Központja Észak-dunántúli Osztálya.

Rechnitzer J. 2002: A városhálózat az átmenetben, a kilencvenes évek változási irányai. – *Tér és Társadalom.* 3. 165–183. o.

Rechnitzer J. 2009: A felsőoktatás térszerkezetének változása és kapcsolata a regionális szerkezettel. – *Education.* Tavasz. 50–63. o.

Rechnitzer J. – Grosz A. – Csizmadia Z. 2003: A magyar városhálózat tagozódása az infokommunikációs infrastruktúra alapján az ezredfordulón. – *Tér és Társadalom.* 3. 145–197. o.

Rédei M. – Jakobi Á. – Jeney L. 2002: Regionális specializáció és a feldolgozóipari tevékenységek változásai. – *Tér és Társadalom.* 4. 87–108. o.

Rittgasszer I. 2009: Kreatív kistérségek Magyarországon. – *Tér és Társadalom.* 4. 27–44. o.

Smahó M. 2005. Szabadalmak, szabadalmi bejelentések és a területi innovativitás Magyarországon. – *Tér és Társadalom.* 3–4. 61–79. o.

Szabó P. 2008: A térszerkezet fogalma, értelmezése. – *Tér és Társadalom.* 4. 63–80. o.

Szepesi G. 2008: A rendszerváltozás utáni várossá avatások Magyarországon. – *Tér és Társadalom.* 2. 53–70. o.

Tóth K. 2009: A gettósodó térségek lehatárolása térstatisztika módszerekkel. In: Hardi T. – Rechnitzer J. (szerk.): *Évkönyv 2009. Közép-, Kelet-, és Délkelet-Európa térfolyamatai – integráció és dezintegráció.* Győr, Széchenyi István Egyetem. 207–217. o.

A KÜLFÖLDI MŰKÖDŐTŐKE-BERUHÁZÁS FEJLŐDÉST GENERÁLÓ ÉS MEGOSZTÓ SZEREPE A MAGYAR GAZDASÁG TERÜLETI FOLYAMATAIBAN

Barta Györgyi

1. Enyedi György előrelátó véleménye a beáramló külföldi működőtőke-befektetések szerepéről

Már az 1990-es évek elején kiemelkedett Magyarország a kelet-európai mezőnyből – éppen azáltal, hogy gazdaságpolitikájának középpontjába helyezte a külföldi tőke (KMT) vonzását. Így indította a privatizációt, amely a szomszéd országokhoz képest nagyra tárta a lehetőségeket a külföldi beruházók számára: elsősorban az iparvállalatok felkínálásával. Az 1990-es évtized első felében a Kelet-Európába irányuló külföldi tőkebefektetések majdnem fele került Magyarországra. A külföldi beruházásokat ekkor inkább csak a statisztikák mutatták, ugyanis a privatizált vállalatokban még nem indult meg a termelés, a hatalmas külföldi beruházások eredményei még nem jelentek meg a hálózatba kapcsolt telefonok megugró számaiban, és az első bevásárlóközpont is 1996-ban nyitotta meg a kapuját. De nem kétséges, hogy gazdaságának méreteihez képest jelentős tőkebefektetés célozta meg Magyarországot az évtized kezdetétől fogva. A korabeli kutatások még bizonytalanok voltak annak értékelésében, hogy mit jelent a külföldi tőke megjelenése a magyar gazdaságban.

Enyedi György felismerte a külföldi tőke fontosságát a magyar gazdaságban, hiszen külön fejezetet szánt könyvében e témának. Azonban visszafogottan értékelte ennek potenciális jelentőségét. Nem tartotta a legfontosabb húzóerőnek a magyar gazdaság fejlődésében a külföldi tőkeberuházásokat – ez kifejezetten megnyilvánult a jövőre vonatkozó fejlődési szcenárióinak leírásában. „…a területi egyenlőtlenségek mértéke alapvetően a gazdasági növekedés újraindulási idejétől és mértékétől, a külső erőforrások bevonási lehetőségétől és a kelet-európai gazdasági kapcsolatok újraélénkülésétől függ" (*Enyedi,* 1996. 56. o.). Vagyis nem feltételezte, hogy egyrészt a gazdasági növekedés a rendszerváltozás utáni húsz évben Magyarországon a nyugati fejlett gazdaságok tőkebefektetéseinek függvénye lesz elsősorban, másrészt a kelet-európai országok közötti

kapcsolatok szerepe hosszú ideig jelentéktelen marad, és csak az utóbbi években erősödött fel valamelyest.

Enyedi György már ekkor megfogalmazta, hogy a külföldi tőkeberuházás hozzásegíti a magyar gazdaságot technológiai színvonalának emeléséhez, és kapcsolatai révén az ország újbóli nemzetközi integrálódásának meghatározó eszköze lesz. Felismerte a külföldi beruházók megjelenésének veszélyeit is, azt, hogy érdekeiket jórészt a piacfoglalásban érvényesítik, amivel kiszoríthatják a gyengébb versenyhelyzetben lévő magyar vállalkozásokat a hazai termelésből. Ez elég drasztikusan és gyorsan be is következett. Ugyancsak felhívta a figyelmet a gazdaság területi különbségeinek várható növekedésére is, hiszen már ezekben az években is a beáramló tőke fele, kétharmada Budapestre érkezett. Még később is csak kevesen vették észre – amit ő már akkor leírt – hogy más a külföldi működő tőke székhely szerinti területi megoszlása, mint a külföldi vállalatok termelésének térbeli szerkezete.

Természetesen a külföldi működőtőke-állomány 1990-es évek eleji és jelenlegi jellege, szerkezete alapvetően különbözik egymástól. A befektetők között kezdetben még nagy számban és kis tőkével jelentek meg a korábban külföldre emigrált magyarok, az osztrák szomszéd, és élénkebb volt az USA érdeklődése is Magyarország iránt. Ma már a német beruházások dominálnak a külföldi befektetések között, és a második helyet Hollandia tölti be. Úgy tűnt akkoriban még, hogy Nyugat-Európa – szemben az USA-val és Japánnal – nem törekszik régióépítésre, csupán a tőkeberuházással hatékonyabban kívánták helyettesíteni a külkereskedelmet. Ez a kiindulási helyzet mára megváltozott, először a német orientáció vált nyilvánvalóvá a kelet-európai térségben, később az Európai Unióhoz való csatlakozás révén az európai integrálódás is jelentős hatást gyakorolt a magyarországi tőkeberuházásokra. Ahogy Enyedi is írta, a nagyvállalkozók, multinacionális vállalatok óvatos stratégiával léptek be a magyar piacra, először vegyes vállalatokat alapítottak magyar tulajdonosi részvétellel, majd fokozatosan növelték tulajdonosi részarányukat, és jelenleg már dominálnak a 100%-os, vagy legalábbis 50%-nál nagyobb tulajdonosi részarányú külföldi vállalatok. Azt azonban valóban nem lehetett még az 1990-es évek elején látni, hogy néhány multinacionális nagyvállalat fogja uralni a magyar gazdaságot – a GDP-ben való részvételük, illetve export termelésük alapján.

Az 1990-es évek elejét még a külföldi (és hazai) vállalatok helyfoglalása, telephelyválasztása jellemezte. A történelem megismételhetetlen ritka, majdnem „0" pontja volt e korszak kezdete, amikor az új vállalatok, vállalkozások tömeges helyfoglalása ment végbe. Enyedi az infrastruktúra fejlettségét, az örökölt gazdasági szerkezetet, a munkaerő szakképzettségét, az üzleti szolgáltatások jelenlétét, és a helyi önkormányzatok gazdaságpolitikáját sorolta azon tényezők közé, amelyek befolyásolták a külföldi működő tőke letelepedését. Felfigyelt arra, hogy új gazdasági tér formálódását ekkor még nem befolyásolta az agglo-

merálódás, a hálózatosodás, ezek a folyamatok a következő évtizedben jelennek meg. Gondolkodására az optimizmus nyomta rá bélyegét, fel sem tételezte, hogy belátható időn belül súlyos válságok fogják megtörni a fejlődés remélt dinamizmusát. De arra sem gondolt, hogy éppen a külföldi beruházások hatására alakul ki a magyar gazdaságban a duális szerkezet, amelynek oldódását egyelőre alig tapasztalni.

Enyedi György már az 1990-es évek elején is hiányolta a területfejlesztési politikát, mint egy fontos erőt, amely képes lenne olyan elmaradott vagy hátrányos helyzetű térségeket fejleszteni, előkészíteni a külföldi működő tőke fogadására, amelyek addig kimaradtak a külföldi beruházók látóköréből. Sok mindennel próbálkozott azóta a területfejlesztési politika, de ebben a vonatkozásban nem tudott eleget felmutatni. Egyre erősebb a nemzetközi és hazai verseny a befektetőkért, ezért az országoknak, térségeknek, településeknek a tőkét vonzó tényezők előnyös és folytonosan változó kombinációját kell felkínálniuk a beruházók számára (kezdetekben a legfontosabb tényező az elérhetőség volt, azaz az autópályához való közvetlen csatlakozás, jelenleg ez szükséges, de már nem elégséges feltétel a külföldi tőke vonzásához).

Ha most írná meg Enyedi György a regionális folyamatokról szóló könyvét Magyarországon, bizonyos, hogy a külföldi tőkének még részletesebb külön fejezetet szánna.

2. A gazdaságpolitika alapvető hosszú távú céljai és diszharmónia az elért eredményekben – két évtized elmúltával

Minden jóléti jellegű gazdaságpolitika alapvető célja a lakosság életszínvonalának emelése, életkörülményeinek javítása. Természetesen ez hosszú távú cél, drámai mértékű társadalmi-gazdasági változások során – mint amilyen a rendszerváltozás volt – elképzelhető, hogy a gazdaságpolitika beavatkozásai átmeneti életszínvonal csökkenéssel járnak, legalábbis a társadalom nagyobb csoportjainak kedvezőtlenebbre forduló életkörülményeit is okozhatják. Mivel a rendszerváltozás óta húsz év múlt el, joggal készíthetünk mérleget az 1990-es évek eleji hosszú távú gazdasági célok és eszközök eredményességéről. A „leltárkészítés" időpontja viszont abból a szempontból megkérdőjelezhető, hogy az országot jelenleg a gazdasági világválság mélyreható, de remélhetőleg csak átmeneti hatásai sújtják.

Az életszínvonal emelésének lehetőségét a gazdaságpolitikusok egyrészt a gazdasági növekedéshez kötik, másrészt azt is megfogalmazzák, hogy a gazdasági növekedést a társadalom egészének bevonásával kell elérni. A társadalmi integráció alapja a foglalkoztatottság növekedése, a munkanélküliség csökken-

tése. E folyamat térbeli vetületeként az a cél is megfogalmazódik, hogy egészséges társadalmi-gazdasági felemelkedés feltételezi az ország valamennyi régióinak fejlődését. Vagyis, hosszú távon szükség van a társadalmi-gazdasági térbeli különbségek csökkenésére, az elmaradott vagy hátrányos helyzetű területek felzárkózására a dinamikusan fejlődő térségek szintjéhez.

A rendszerváltozás utáni gazdaságpolitika alapvetően az export-orientációra építkezett.

E gazdaságpolitika megvalósításának legfontosabb eszközei közé tartozott a világgazdasági integráció elősegítése, amelyben a külföldi működő tőke húzóerőként jelent meg. Hozzá kell tenni, hogy a magyar gazdasági szereplők – különösen az átmenet első periódusában – rendkívül gyengék voltak (és jelenleg is azok) ahhoz, hogy motorjai lehettek volna az átalakuló gazdaságnak. A gazdaságpolitika kiemelten ösztönözte a külföldi működő tőke beáramlását, amelynek érdekében felfüggesztette a versenysemlegességet a külföldi és a hazai, valamint a nagy- és a kisberuházók között, ami a külföldi befektetők számára megkülönböztetett előnyöket jelentett. Éltek is vele.

A gazdaságelemzők egy részének véleménye szerint a magyar gazdaság pályája jelenleg kiigazításra szorul, mivel a gazdaságpolitika alapjának tekintett exportnövekedés nincs megfelelően szinkronban a gazdasági növekedéssel, és főleg nem indukálja a foglalkoztatottság növekedését. A világgazdaságban is nagyobb dinamikájú az exportnövekedés, mint a GDP emelkedése, de Magyarországon a két dinamika között lényegesen nyitottabb olló alakult ki, mint a fejlett világban (*1. ábra*). Ezzel azt állítja a szerzőpáros, „hogy a magyar export trendvonala elszakadt a magyar gazdasági teljesítmény pályájától, mégpedig sokkal nagyobb mértékben, mint a fejlett világ egészében" (*Báger–Pulay,* 2010, 4. o.). Az a véleményem, hogy nem önmagában az exportorientált gazdaságpolitika kritizálható, hiszen egyrészt a nálunk sikeresebb országok építették gazdaságpolitikájukat ilyen alapokra, és közöttük például valamennyi visegrádi ország (*1. táblázat*), és az is egyértelmű, hogy nincs más út a magyar gazdaságfejlődés számára sem. Mindemellett, a külföldi működő tőke hazai körülményeinek, beruházásainak, működésének *szerkezeti* problémáival is összefüggésbe lehet hozni a kedvezőtlenebb magyar gazdasági eredményeket: például a „visegrádi" partnereknél lassúbb fejlődést, a foglalkoztatottság stagnálását rendkívül alacsony szinten (2008-ban Európában csupán Máltán és Törökországban volt alacsonyabb a foglalkoztatási ráta, mint Magyarországon).

1. ábra

A GDP és a termékexport növekedése a világ gazdaságában és Magyarországon 2000 és 2008 között (2000 = 100)

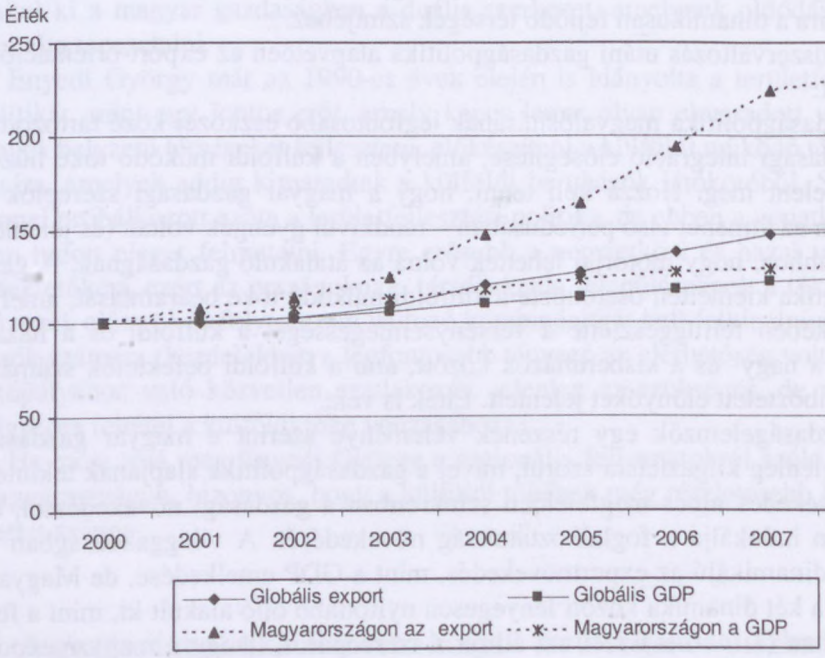

Forrás: Az International Trade Statistics, 2009, WTO, 179. o. és a magyar statisztikai évkönyvek (2000-től 2008-ig) adataiból a szerző számítása.

1. táblázat

Az export, a GDP és a foglalkoztatás változása 2000 és 2008 között a visegrádi országokban (2000=100)

Ország	Export	GDP	Foglalkoztatás
Csehország	250,6	148,5	96,2
Magyarország	232,0	130,2	93,6
Lengyelország	264,7	146,3	89,5
Szlovákia	283,4	166,4	92,9

Forrás: Magyar statisztikai évkönyvek 2000-től 2008-ig adataiból a szerző számítása.

A sajátos magyar helyzet okai szerteágazóak, és részben a külföldi működő tőkeberuházásokhoz kötődnek:

- valamelyest más szerkezetű a magyarországi külföldi beruházás, mint a velünk versenyhelyzetben lévő újonnan csatlakozó országoké, főleg a visegrádi országoké,
- nincs megfelelő harmónia a külföldi és a hazai tulajdonú gazdaság között, duális gazdaság alakult ki Magyarországon, amely megjelenik a gazdaság területi szerkezetében is. A külföldi vállalatok nem ágyazódtak be megfelelően a hazai gazdaságba, a két gazdasági szféra között alacsony szintűek és alig növekednek a kapcsolatok.

Ezen összefüggések részleteit bontjuk ki a következő fejezetekben azzal a céllal, hogy értékeljük az eddigi gazdaság- és területfejlesztési politikának a külföldi működő tőkével kapcsolatos álláspontját, és javaslatot tegyünk egy, a jövőben kívánatos gazdaságpolitika számára.

3. A külföldi működőtőke-beruházás dinamizmusának és ágazati-területi szerkezetének változása az elmúlt két évtizedben

3.1. Élről a középmezőnybe

A kelet-európai országok között Magyarország nyitott a leggyorsabban a Nyugat és a piacgazdaság felé, a hasonló fejlettségű Csehország, Szlovénia, Szlovákia és Lengyelország más-más privatizációs stratégiát választott, sokáig haboztak egy-egy ágazat megnyitásával, kísérleteztek a protekcionizmus különböző megoldásaival, a privatizációt sem helyezték azonnal piaci alapokra. Amint Magyarországon a privatizáció nagyjából véget ért az 1990-es évek második felében, elvesztette megkülönböztetett vonzerejét a külföldi beruházásokra. Ekkor pörögtek fel a többi „visegrádiak", még mindig jelentős privatizációs ajánlatokkal. Ez magyarázta elsősorban, hogy miért veszítette el „éllovas" tőkevonzási pozícióját Magyarország a kelet-európai országok között az 1990-es évek végén (*2. táblázat*). Nem kétséges, hogy gazdaságpolitikai hibák (kedvezőtlen adópolitika, a felbukkanó külföldi tőke-ellenesség, az ország eladósodása, instabilitása stb.) is hozzájárultak e folyamathoz az ezredforduló utáni évtizedben.

Mindemellett Magyarország igyekezett megőrizni versenyképességét a működő tőke vonzásában, az elmúlt húsz évben mintegy 60 milliárd euró külföldi működő tőke került a gazdaságba (az UNCTAD szerint Magyarország 2008-ban

a 29., a CIA World Factbook szerint a 21. helyet foglalta el a világban a külföldi működő tőke vonzásában, ami lényegesen jobb pozíció, mint az egy főre jutó GDP-t illetően Magyarország 37., 44., 47. helyezése a World Bank, az IMF és a CIA World Factbook szerint).

2. táblázat

Külföldi működő tőkebefektetés a visegrádi országokban

Ország	Külföldi működő tőkeállomány, millió USD			Egy főre jutó KMT állomány, ezer USD	
	1995	2000	2008	2000	2008
Csehország	5 923	21 644	114 369	2,1	11,0
Lengyelország	6 832	34 227	161 406	0,9	4,2
Magyarország	13 270	22 870	63 671	2,7	6,3
Szlovákia	733	4 746	45 933	0,9	8,5

Forrás: Hunya, 1996. 4. o.; www.unctad.org/en/docs/wir2009-en.pdf. 284. o. A szerző számítása.

3.2. Lassú tercierizálódás – az ipar jelentőségének megtartásával

Megváltozott az elmúlt két évtizedben a beruházás ágazati szerkezete is. Kezdetben a feldolgozóipar és a távközlés volt a két célágazat elsősorban. Bár a feldolgozóipar részaránya fokozatosan csökkent az évek során, és a szolgáltatások (kereskedelem, ingatlanpiac, távközlés, pénzügyi szféra) növekedtek a beruházási szerkezetben, a külföldi beruházók érdeklődése ma is meghaladja a hazai befektetőkét a feldolgozóiparban.

Jól követhető (*3. táblázat*), hogy a külföldi működőtőke-beruházás szerkezete lényegesen eltér mind az ország összes beruházásának, mind a budapesti gazdaságba történő beruházás szerkezetétől:

- Az ország 2000 utáni beruházási szerkezetében már a tercier ágazatok domináltak, ezenkívül a szállítás, távközlés fejlesztését finanszírozták kiemelten. A vidéki Magyarországon az iparon kívül a szállítás-távközlés ágazata emelkedett ki a 2000 utáni beruházási szerkezetben, míg Budapesten ugyancsak a szállítás-távközlés mellett az ingatlanügyletek, a kereskedelem és a közigazgatás is jelentős részt képviselt.
- A külföldi beruházók csak bizonyos ágazatok iránt érdeklődtek Magyarországon (ipar, feldolgozóipar, üzleti vállalkozások: kereskedelem, pénzügyi közvetítés, ingatlanügyletek és a szállítás-távközlés).

– A vidéki gazdasági szerkezetben az ipar/feldolgozóipar gyors fejlődése a legszorosabban kapcsolódott össze a külföldi beruházásokkal, és szerényebb arányban jelent meg a külföldi tőke a távközlés és kereskedelem fejlesztésében, más ágazatokban azonban alig vagy egyáltalán nem játszott szerepet. Budapesten is nagyobb volt a külföldi tőke érdeklődése az ipar iránt, mint a hazai beruházóké, de messze elmaradt a vidéki beruházási arányoktól. A távközlésben, a kereskedelemben, a pénzügyi közvetítésben és az ingatlan ügyletekben viszont fontos részt képviseltek a külföldi befektetők.

3. táblázat

A külföldi működő tőkeberuházás szerkezete, 2001–2007, %*

Ágazat	Összes beruházás	KMT országosan	KMT Budapesten	KMT vidéken (Bp. nélkül)
Mezőgazdaság	3,7	0,7	0,1	0,9
Ipar	37,1	68,3	37,7	77,0
Ebből:feldolgozóipar	30,1	60,9	28,0	70,0
Építőipar	2,6	1,2	3,7	0,4
Kereskedelem	8,7	10,1	16,4	8,4
Vendéglátás	1,2	1,1	3,9	0,3
Szállítás, távközlés	20,6	12,0	18,6	10,3
Pénzügyi közvetítés	1,8	2,9	9,2	1,0
Ingatlanügyletek	6,8	3,2	9,4	1,3
Közigazgatás, oktatás, egészségügy	17,5	0,5	1,0	0,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

*Beruházások helye szerinti adatok.

Forrás: A beruházás alakulása a magyar régiókban az ezredforduló után. www.KSH.hu, 2008, Pécs.

3.3. A külföldi működő tőke területi megoszlásának változása

A legutóbbi időkig a külföldi tőkebefektetések területi alakulását a külföldi érdekeltségű vállalkozások saját tőkéje, illetve ennek külföldi részaránya alapján értékeltük. E szerint három régióban – Közép-Magyarországon, Közép-és Nyugat-Dunántúlon – koncentrálódott egyre erősebben a külföldi működő tőke, megközelítve 2007-ben a 90%-os részarányt. Az ország többi részének külföldi tőkét vonzó képessége nem csak jelentéktelen maradt, de még ez a kis hányad is folyamatosan apadt. Kis hullámzás ugyan mutatkozott a 2000 utáni években, amikor Észak-Magyarország és Észak-Alföld régióiban kismértékű pozitív el-

mozdulás volt regisztrálható, de ez nem bizonyult tartós tendenciának. Mindaz az elképzelés, hogy csupán a gazdasági átalakulás kezdetén várható a területi különbségek növekedése, egyelőre nem igazolódott be. Budapest és agglomerációja mindez ideig növelte súlyát a gazdaságban, amelyhez a külföldi tőke változatlanul Budapestre koncentráló érdeklődése is lényegesen hozzájárult.

A kialakult helyzet azonban szerencsére nem ennyire kiábrándítóan egyoldalú! A külföldi működő tőke térbeli megoszlásáról kialakult képet alapvetően módosítja a vállalati szerveződés változása, nevezetesen a székhelyek területi elválása a termelést folytató telephelyektől, amely a külföldi vállalatokban is jellemző folyamattá vált, és amely jelentősen befolyásolja a tőkeberuházás tényleges térbeli megoszlását is. Ez azt jelenti, hogy vannak olyan térségek, ahol a vállalati székhelyek koncentrálódnak (Budapest, Közép-magyarországi régió), de e vállalatok más régióban működő telephelyei is gyarapodtak jelentős külföldi beruházások révén; van ahol a beruházó székhelye és a beruházás helye jórészt egybeesik (Nyugat-Dunántúl); míg a többi régióban (elsősorban a Közép-Dunántúlon és Észak-Magyarországon) lényegesen nagyobb a külföldi beruházások aránya, mint a székhellyel is jelenlévő beruházóké (*4. táblázat*).

4. táblázat

A külföldi érdekeltségű vállalkozások beruházásai területi arányai 2001-től 2007-ig, %

Terület	A külföldi vállalatok beruházásai*		A saját tőkéből a külföldi részarány, 2007**
	2001–2007	2007	
Közép-Magyarország	37,2	33,4	70,0
Budapest	23,4	n.a.	56,3
Közép-Dunántúl	19,0	27,0	8,4
Nyugat-Dunántúl	12,3	11,1	11,1
Dél-Dunántúl	4,0	3,8	1,1
Észak-Magyarország	12,1	8,0	3,2
Észak-Alföld	6,7	8,1	3,3
Dél-Alföld	5,8	5,8	2,9
Területre nem bontható	2,7	2,8	–
Összesen	100,0	100,0	100,0

*A beruházás helyén; **Vállalati székhelyen.

Forrás: A beruházások alakulása a magyar régiókban az ezredforduló után. www.ksh.hu. Pécs, 2008.; Budapesti statisztikai évkönyv, 2008. A gazdasági fejlődés regionális különbségei Magyarországon, 2008-ban. www.ksh.hu.

Összességében két fontos szempont érdemel figyelmet: egyrészt a külföldi vállalatok irányításában növekvő a budapesti központúság, másrészt a külföldi beruházások tényleges szétterülése az országban arra is utal, hogy annak pozitív területi hatásai (munkahelyteremtő, jövedelemnövelő) szélesebb körben jelennek meg, mint amit a vállalati székhelyek szerinti számbavétel alapján eddig feltételeztünk. Mindemellett nem kétséges, hogy a vállalati székhely települése mindig előnyösebb helyzetű, hiszen ott zajlik a döntéshozás, és a helyi adózásból is a székhely-települések profitálnak elsősorban.

E kétféle megközelítésből kétféle területi trend bontakozik ki: míg a vállalati székhely szerint regisztrált külföldi beruházások alapján Budapest (Közép-Magyarország) súlya növekszik az ország gazdasági térszerkezetében, addig a külföldi beruházás tényleges helye szerinti számbavétel kiegyenlítettebb területi szerkezetet és inkább az ország észak–déli megosztottságát mutatja.

4. A külföldi működő tőke szerepe a dualitás kialakulásában és fennmaradásában

4.1. A hazai és a külföldi vállalatok közötti különbségek

Az 1990-es években a Magyarországra települt külföldi vállalatok átlagos mérete és tőkeellátottsága többszöröse volt a hazai vállalatokénak, ami már az első években jelentős előnyt nyújtott a külföldi tulajdonú vállalatok számára. A külföldi és hazai vállalatok közötti különbségek az elmúlt évtizedekben alig változtak: a tőkeellátottság arányában lényegében változatlanok, a vállalati méretet tekintve romlottak az arányok (a magyar átlagos vállalati méret abszolút mértékben csökkent 1998 és 2007 között, e folyamat 2008-ban folytatódott, míg a külföldi vállalatok átlagos mérete növekedett 2007-ig, 2008-ban kismértékű csökkenés volt tapasztalható). A külföldi és hazai vállalatok közötti termelékenység 1998-ban közel 3-szoros volt, ez 2007-re 2,4-szeresre csökkent. 2008-ban – részben más tartalmú adatok alapján számítva – a termelékenység még ennél is nagyobb volt a külföldi vállalatokban a kizárólag magyar tulajdonú vállalatokhoz képest (*5. táblázat*).

Más vizsgálatok is rendre a külföldi és a magyar vállalatok közötti különbségekre hívják fel a figyelmet az innovativitásában, a kutatás-fejlesztés finanszírozásában, ugyancsak jellemző az eltérés a termelés jövedelmezőségében, az exportképességben, és a bérekben (*Halpern–Muraközy,* 2010; *Papanek,* 2010; *Brown–Earle–Telegdy,* 2004, 2005).

5. táblázat

A hazai és külföldi érdekeltségű társaságok méretének, tőkeellátottságának és termelékenységének összehasonlítása 1998-ban és 2007-ben

Év	Hazai tulajdonú vállalatok (1)			Külföldi tulajdonú vállalatok (2)		
	Foglalkoztatottak/ vállalat, fő (3)	Saját tőkeérték/ vállalat, millió Ft (3)	GDP/foglalkoztatott, millió Ft (3)	Foglalkoztatottak/ vállalat, fő (3)	Saját tőkeérték/ vállalat, millió Ft (3)	GDP/foglalkoztatott, millió Ft (3)
1998	6,6	20,4	1,5	18,9	200,3	4,1
2007	5,5	78,6	7,7	23,3	761,1	18,7
2008	4,8			18,5		

A külföldi és a hazai vállalatok közötti különbségek

	Foglalkoztatottak/vállalat	Saját tőkeérték/vállalat	GDP/foglalkoztatott
1998	2,9-szeres	9,8-szoros	2,7-szeres
2007	4,2-szeres	9,7-szeres	2,4-szeres
2008	3,8-szoros	n.a.	3,5-szörös

Megjegyzés: (1) A 10%-nál több külföldi tulajdont tartalmazó vállalatok nélkül, (2) A 10%-nál nagyobb külföldi tulajdonnal rendelkező vállalatok, csak a kettős-könyvvitelű vállalatokban; (4) Csak az 50%-nál nagyobb külföldi tulajdonú vállalatokban.

Forrás: Saját számítások a következő adatforrásokból: (3) APEH-SZTADI éves gyorsjelentéseiből számolt adatok. In: Csáki (2000) 98. o. és Barta (2002) 232. o.; 2007-re vonatkozó adatok forrásai: APEH Gyorsjelentés (2009. márc.) In: Bager–Pulay (2010); http://portal.ksh/pls/docs/hun/xftp/idoszaki/valldemog/valldemog08.pdf; http://portal.ksh.hu/pls/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qpk002b.html?209; http://portal.ksh.hu/pls/docs/hun/xftp/idoszaki/monsz/monsz9507.pdf; http://portal.ksh.hu/pls/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qvd002b.html; http://statinfo.ksh.hu/statinfo/haViewer.jsp;

4.2. A külföldi és a hazai vállalatok közötti kapcsolatok

A külföldi és a hazai tulajdonú vállalatok közötti jelentős és alig csökkenő különbségekre vezethető vissza a magyar gazdaságban kialakult dualitás, amely nem csak azt jelenti, hogy nagymértékű a fejlettségbeli differenciálódás, hanem azt is, hogy a két szféra között alig van „átjárás". Pedig alapjában véve a külföldi működőtőke-importnak, és ezzel a hazai gazdaságban megtermelt profit, illetve a hazai piac megosztásának az lenne a legfőbb indoka, hogy biztosítsa a hiányzó tőkét, korszerűbb technológia honosodjon meg, segítse a nemzetközi integrációt, vagyis a külföldi vállalatok „húzzák magukkal" a kevésbé fejlett magyar gazdaságot, és összességében gyorsítsák fel a gazdasági növekedést. A dualitás tartós fennmaradása tehát nem csak a hazai és a külföldi vállalatok közötti különbségek változatlanságára (esetleg növekedésére) hívja fel a figyelmet, hanem arra is, hogy nem integrálódtak megfelelően a külföldi vállalatok a hazai gazdaságba, nem sűrűsödtek eléggé a kapcsolatok e két vállalati szféra között.

A termelő részlegeiket áttelepítő külföldi vállalatok érdekei természetszerűleg különböznek a fogadó országokétól. Piacot akarnak szerezni termékeiknek és kedvezőbb termelési feltételeket keresnek. De korántsem céljuk a tartós letelepedés, a fogadó ország gazdaságába való integrálódás. Nehezen, nagy óvatossággal bontják meg a kialakult beszállító láncukat – ezért a fogadó ország vállalatai nem egykönnyen válnak a letelepült nagyvállalat beszállítóivá. Különösen lassú a beszállítói hálózat bővülése akkor, ha a fogadó ország gazdasági fejlettsége jelentősen elmarad a letelepülő külföldi vállalatokétól. A gyakorlat azt mutatja, hogy a külföldi nagyvállalatok szívesen „hozzák magukkal" külföldi beszállítóikat. Nagy erőfeszítéseket kell tennie a fogadó országnak, hogy beszállítóként kapcsolódni tudjon a külföldi vállalatokhoz. A gazdaságpolitika különböző módokon segíthet a fogadó ország vállalatait versenyképesebbé tenni. Közvetlen érdekeltséget hozott létre például az EU-szabályozás a tengerentúli autógyártók európai beszállítóinak bővítésére, ennek köszönhető Magyarországon a Suzukihoz kapcsolódó szélesebb hazai beszállítói kör kialakulása (*Barta,* 2002; *Sass–Szanyi,* 2004; *Kukely,* 2008; *Varga,* 2010). De növelni lehet a külföldi termelő vállalat érdekeltségét sajátos helyi támogatással (például a beszállítói program hozott eredményt, bár lényegesen kisebb hatásfokú volt, mint feltételezték a program kidolgozói) is (*6. táblázat*).

Még a kiterjedtebb beszállítói körrel működő Suzuki pozitív példájában is elgondolkoztató, hogy alig bővült a magyar beszállítói kör (a beszállítók számát tekintve) a gyár magyarországi működésének első tíz évében, a termelésből való részesedésük pedig kifejezetten csökkent. Az Audinak és az Opelnek is valamivel magasabb volt a (Suzukihoz képest sokkal alacsonyabb) beszállítói részará-

nya működésüknek első időszakában, mint évekkel később (vagyis a külföldi beszállítók nem azonnal követték a Magyarországra települő vállalatot).

Ugyancsak szerény maradt a hazai tudástőke bevonása a magyarországi külföldi vállalatok K+F tevékenységébe. Például, a magyar járműipar is főként az anyavállalatoktól, vagy más fejlett országból vásárolja az innovációk forrásait, a licenceket, a know-how-t. A járműgyártás vállalkozásainak K+F importja az összes magyarországi K+F behozatal kétharmadát tette ki 2007-ben, és ez hatszorosan haladta meg e vállalatok K+F tevékenységének költségeit (*Varga*, 2010). A gyógyszeriparban valamivel kedvezőbb helyzet alakult ki az itt működő külföldi vállalatok kutatás-fejlesztésében. Vannak pozitív példák másutt is arra, hogy a potenciális (magyar) alkalmazottaik tudásának fejlesztésére szívesebben „költenek" a multinacionális vállalatok, e cél érdekében jött létre elsősorban a győri Széchenyi Egyetemen az Audi Tanszék, vagy Miskolcon a Bosch által támogatott egyetemi tanszék.

6. táblázat

Magyar beszállítói arány a külföldi multinacionális vállalatokban

Vállalatok	Beszállítók száma összesen	Magyarországi beszállítók száma	Magyar beszállítók száma	Magyar tulajdonú beszállítók részaránya a vállalati hozzáadott értékben, %
GE Lighting	50	30	25	40
Suzuki	360	75	40	40
Knorr-Bremse	181	38	33	20
Visteon	180	9	2	20
ZF Hungária	113	12	3	30
Audi	800	40	12	<10

Forrás: Sass–Szanyi, 2004; Kukely, 2008.

4.3. A dualitás hatásai a gazdasági térben

Mint már korábban leírtuk, a külföldi működőtőke-beruházások területileg erősen és egyre intenzívebben koncentrálódnak, 2001-ben 85%-os arányban, 2008-ban már 89%-ot meghaladóan a Közép-magyarországi régióban és a Dunántúl északi felében.

Kimutatható az összefüggés a külföldi működőtőke-beruházás területi megoszlása és annak változása, valamint a térségek gazdasági teljesítményei között (2. *ábra*). A Közép-magyarországi régió – és ezen belül is elsősorban a Budapesti agglomeráció – gazdasága erősödött a növekvő mértékű és arányú külföldi

2. ábra *A külföldi működőtőke-állomány és a GDP területi megoszlása, 2001–2007*

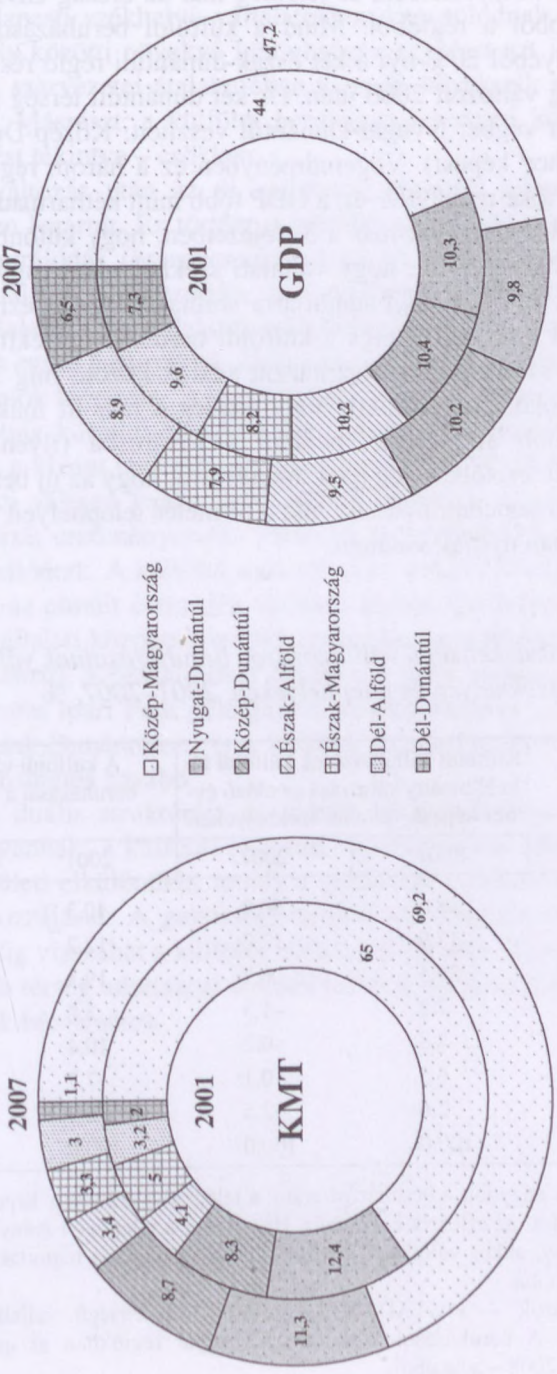

Forrás: saját számítás a KSH adataiból: http://portal.ksh.hu/pls/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qpk006.html.

beruházásoknak is köszönhetően, és jelenleg már az ország GDP-jének közel a fele származik ebből a régióból. Mind a külföldi beruházásokból, mind az ország teljesítményéből 20%-nyi a két észak-dunántúli régió részesedése, és ez összességében alig változott 2000 után. (A két dunántúli térség között azonban átrendeződés ment végbe: Nyugat-Dunántúl veszített, Közép-Dunántúl nyert a korábbi pozíciójához képest). Végeredményben ez a három régió koncentrálja ma már a külföldi tőke majd 90%-át, a GDP több mint kétharmadát.

Ugyancsak említést tettünk már a 3. fejezetben, hogy különbség van a külföldi beruházásokban aszerint, hogy vállalati székhelyeken vagy telephelyeken vesszük-e számba. A *7. táblázat* adatai arra utalnak, hogy az ezredforduló tájékán még nem volt nagyobb eltérés a külföldi beruházás effektív helye (telephelyi adatok) és a székhelyen nyilvántartott adatok között, míg 2007-ben a különbség szembeszökő. Ez arra utal, hogy esetleg a már itt működő vállalatok központjukat később áthelyezték például a fővárosba (ilyen változtatásról tudunk a Bosch Kft. esetében), de még inkább arra, hogy az új beruházások központjai Budapesten koncentrálódnak, míg a termelés telephelyeit egyre nagyobb számban és arányban nyitják vidéken.

7. táblázat

A külföldi érdekeltségű vállalkozások beruházásainak változása székhelyen és telephelyeken, 2001–2007, %

Régió	Külföldi vállalkozások külföldi tőkeállomány változása az előző évhez képest, vállalati székhelyeken		A külföldi vállalkozások beruházásai a telephelyeken	
	2001	2007	2001	2007
Közép-Magyarország	38,5	80,0	40,3	34,5
Közép-Dunántúl	17,9	12,2	12,2	27,7
Nyugat-Dunántúl	24,5	6,7	19,3	11,4
Dél-Dunántúl	2,2	–1,3	3,8	3,9
Észak-Magyarország	7,8	-0,2	10,4	8,3
Észak-Alföld	6,5	0,1	7,7	8,3
Dél-Alföld	2,6	2,5	6,3	5,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

* Amikor a székhelyen nagyobb a beruházási arány a telephelyi arányhoz képest, akkor a székhely településben zajlott az effektív beruházás. Ha viszont a telephelyi arány nagyobb, mint a székhelyen mért arány, akkor valójában a beruházást a telephelyen hajtották végre, viszont a székhelyen vették számba.

Forrás: Saját számítások – a STADAT A külföldi érdekeltségű vállalkozások (2000–) http://portal.ksh.hu. A beruházások alakulása a magyar régiókban az ezredforduló után. www.ksh.hu. Pécs, 2008 – adataiból.

Az adatok elemzése azt sejteti, hogy a közép-dunántúli külföldi beruházások nagy része budapesti székhelyű vállalatokhoz kapcsolódnak. A vállalati székhely és telephely közötti növekvő különbségek egyrészt azt jelzik, hogy a külföldi vállalatok szervezetei átalakulóban vannak, növekszik a több telephelyes vállalati forma. Másrészt, a külföldi beruházások területi koncentrációja – az effektív termelést tekintve – csökken.

A rendszerváltozás után az új vállalatok tömeges telephelyválasztása az 1990-es években lezárult. Ez történt a külföldi vállalatokkal is. Azóta erőteljes vállalati koncentrálódás (összevonások, beolvasztások) ment végbe egyrészt, másrészt a vállalatok szerveződése bonyolultabbá vált (megjelentek a többtelephelyes vállalatok). A vállalatok telephelyválasztásában az agglomerálódás szempontja vált egyre fontosabbá, illetve a már működő vállalatok közötti kapcsolatok, hálózatok kiépítése. A már letelepült külföldi nagyvállalatok Magyarországra vonzották külföldi beszállítóikat, de természetesen magyar vállalatok is – ugyan nem a kívánt mértékben – partnereikké váltak. A vállalatokon belüli és a vállalatközi változó kapcsolatok térbeli vetületei a gazdaság új földrajzi munkamegosztását eredményezték: földrajzi agglomerációk, térbeli hálózatok, klaszterek formálódtak. A külföldi működő tőke területi elhelyezkedésének erős koncentrációját az elmúlt évtizedek vállalati átalakulási folyamatai nem változtatták meg. A vállalati központhoz földrajzilag konvergáló beszállítói kapcsolatrendszerek (*3. ábra*), a beszállítókat összefogó ipari parkok (a Nokiához kapcsolódó Komáromi Ipari Park példája), és az első klaszter „csírák" (például az autóiparban Észak-Dunántúlon) is a külföldi telephelyválasztás induló területi különbségeit erősítették tovább.

A gazdaság duális struktúrája és térbeli elhelyezkedése között kölcsönös összefüggések vannak: a külföldi és hazai vállalati szféra elhelyezkedésében is követhető a területi elkülönülés, amely a gazdasági fejlődés térbeli differenciálódásához is hozzájárul. A gazdasági-területi különbségek fennmaradása, sőt növekedése pedig visszahat a külföldi vállalatok további területi koncentrációjához (a fejlettebb térség adottságai is kedvezőbbek az új vállalatok letelepedésére, vagy a régiek bővítésére).

3. ábra

A Suzuki beszállítói, 2007

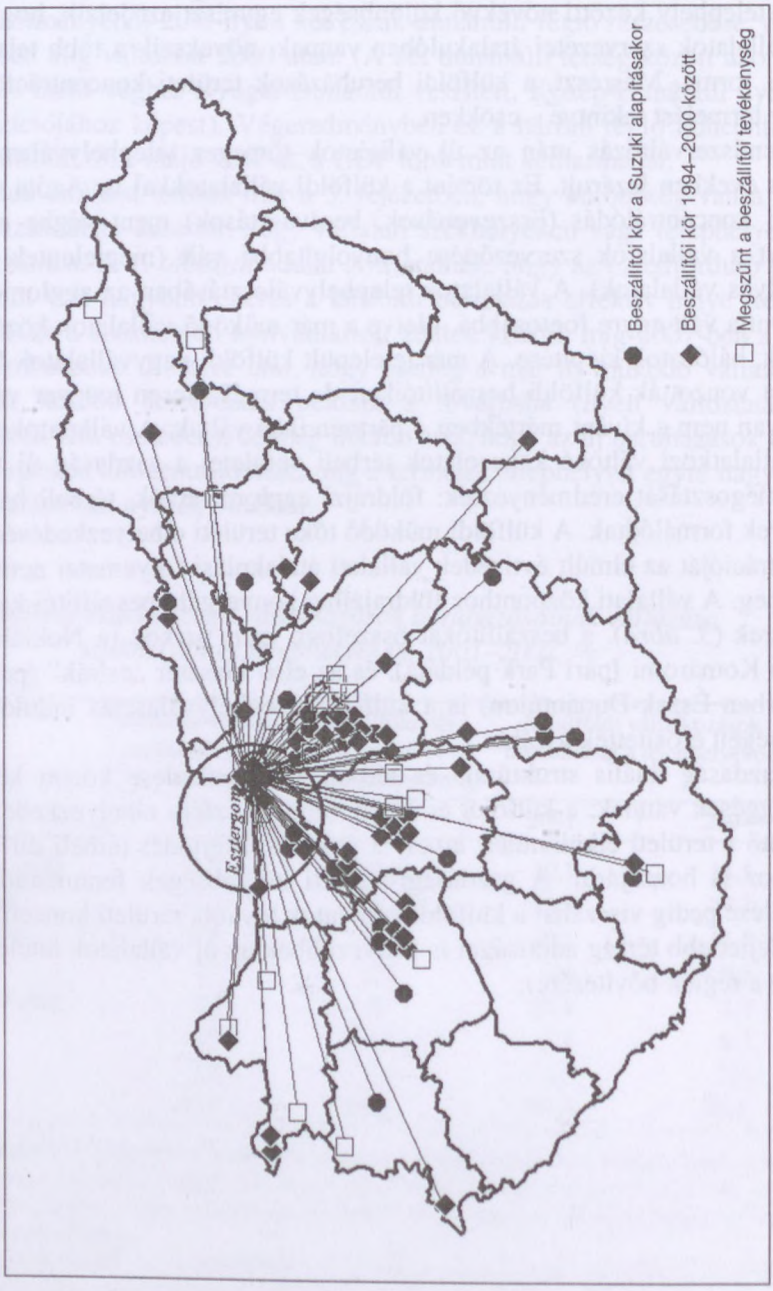

Forrás: Barta, 2002; Kukely, 2008. A Suzuki Zrt. adatközlése.

5. A magyar gazdaság- és területfejlesztési politika változó elvárásai a külföldi működőtőke-beruházásokkal szemben

5.1. A múlt

A rendszerváltozás után a gazdaságpolitika a külföldi beruházásokban látta azt a húzóerőt, amely lehetővé teszi a magyar gazdaság integrációját a világgazdaságba, segít a technológiai felzárkózásban, és felgyorsítja a magyar gazdaság növekedését. A külföldi tőke beáramlásának érdekében fogalmazták meg a gazdaságpolitika eszközeit. A bankszektor és a föld kizárólagos magyar tulajdonán kívül a gazdaság minden területére azonnal beengedték a külföldi beruházókat, akik előnyös helyzetbe kerültek a széles körű privatizációs folyamatokban. A gazdaságpolitika kezdettől fogva megkülönböztetetten támogatta a külföldi vállalkozásokat (elvileg szektor-semlegesen, de gyakorlatilag – a beruházás nagyságához kötve a támogatást – szinte kizárólag a külföldi beruházóknak nyújtva támogatást). És a külföldi beruházók figyelme valóban Magyarország felé fordult. A gazdasági fejlődés motorja a külföldi működő tőke lett.

Már az 1990-es évek második felében (különösen a világgazdasági recesszió éveiben az ezredfordulón, amikor hirtelen megcsappant a Magyarországra beáramló külföldi tőke) megfogalmazódtak a kritikus vélemények a külföldi tőkeberuházások hatásaival kapcsolatban. Elsősorban azt nehezményezték a gazdaságelemzők, hogy a korszerű külföldi vállalatok viszonylag kis hozzáadott értéket létrehozó összeszerelő tevékenységet telepítettek Magyarországra, és csak az olcsó munkaerőt használják fel (miközben a magyar munkaerő nagyobb teljesítményre is képes lenne). Ez pedig – állították – nem vezet valójában a magyar gazdaság technológiai színvonalának emeléséhez, és félő, hogy ez a tőke könnyen elvándorol, ha másutt még olcsóbb munkaerőre talál.

Azt is kimutatták az elemzések, hogy a külföldi tőke „termőre fordulásával" a gazdaság területi különbségei egyre növekedtek Magyarországon. Ezt a helyzetet azonban többnyire érthetőnek találták, és átmenetinek remélték, hiszen a működő tőke áramlásának felerősödése mindenütt a világban kiegyenlítődést hozott a nagyobb térségek, országok között (főleg ott, ahol újólag jelent meg a külföldi tőke), és területi differenciálódást a kisebb térségeken, országokon belül (a külföldi tőkeberuházások általában az ország egy-egy térségében, nagyvárosában koncentrálódnak). A gazdaság- és területfejlesztési politika már az 1990-es évek második felében megfogalmazta a területi különbségek csökkentésének célját is, elsősorban az infrastrukturális fejlesztésre (főleg az autópálya építésre) koncentrálva, éppen a tőkevonzó-képességet erősítendő. Ugyanakkor ki kell hangsúlyozni, hogy ekkoriban a foglalkoztatás szempontját alig kötötték

össze a külföldi beruházásokkal. Ezt azzal lehet magyarázni, hogy a munkanélküliség elfogadható szintű volt (alacsonyabb szintű, mint más kelet-európai országban, és alatta maradt az EU átlagának is), kétségtelen, hogy a munkanélküliség területi különbségei drámaian nagyok voltak, de ezt lokális problémának, és lokálisan megoldandó feladatnak tekintették.

5.2. A jelen

Az ezredforduló utáni években a figyelem egyre inkább az Európában kirívóan alacsony magyar foglalkoztatási szint felé fordult. A munkanélküliség ugyan nem emelkedett számottevően, de érzékelhető volt, hogy egyre feszítőbb strukturális egyensúlytalanság volt a munkaerőpiac kínálata és kereslete között (a képzetlen munkaerő nagy tömegeinek foglalkoztatására nem találtak semmiféle megoldást, míg a képzett munkaerőből már egyes ágazatokban és térségekben hiány mutatkozott).

Érdemes rövid kitérőt tenni a magyar export alakulására vonatkozóan, ami részben magyarázat a munkaerő-piaci aránytalanságokra is. Az export közel 80%-át a magyarországi külföldi vállalatok termelik, tehát az exporttal kapcsolatos megállapítások a külföldi tőkével szorosan összefüggnek. Különböző tanulmányok (*Munkácsi,* 2009; *Vida,* 2009; *Bager–Pulay,* 2010) arra hívták fel a figyelmet, hogy a magyar export szerkezete alapvetően eltér a többi visegrádi országokétól, sőt, talán csak az ír exportstruktúrához hasonló Európában (*8. táblázat*). A magyar exportban kiugróan magas a technológia-intenzív export aránya (vagy egy más besorolás szerint, amely az exportszerkezetben a K+F intenzív ágazatok részarányát vizsgálta, Magyarország messze kiemelkedett mind a visegrádi országok, mind az EU 15 régi tagállama közül (*Vida,* 2009).

A táblázat az exportszerkezetben bekövetkezett változásra is felhívja a figyelmet. Olyan mértékű struktúraváltozás az exportban, mint ami Magyarországon végbement – vagyis a munkaintenzív arány 60%-os zuhanása és a technológia-intenzív arány megháromszorozódása, – sehol sem következett be Európában. Ez egyrészt azt mutatja, hogy az egyszerű összeszerelő jelleggel azonosított külföldi vállalati tevékenység az évek multával kedvező irányban változott Magyarországon, vagyis a külföldi vállalatokban technológiai szempontból egyre bonyolultabb tevékenységet végeznek. Másrészt levonható az a következtetés is, hogy olyan ágazati szerkezeti változás ment végbe a feldolgozóiparban 12 év alatt, amit a munkaerő-kínálata nem tudott ilyen mértékben követni. A magyarországi külföldi vállalatok termelési struktúrája, illetve munkaerő igénye egyre jobban eltér a honi munkaerő-piaci kínálattól. Ez (is) magyarázat a rendkívül alacsony magyar foglalkoztatottsági szint kialakulására.

8. táblázat

A feldolgozóipari export intenzitási szerkezetének változása, 1995–2007, %*

Ország	Munkaintenzív export		Technológia-intenzív export	
	1995	2007	1995	2007
Csehország	18,8	12,7	14,1	30,5
Magyarország	19,1	8,2	16,1	50,4
Lengyelország	33,0	19,4	9,2	20,4
Szlovákia	16,2	13,2	8,0	36,7
Ausztria	16,0	14,6	20,3	24,1
Németország	10,8	9,6	32,3	35,5
Finnország	14,9	11,8	18,7	25,6
Írország	4,3	5,4	46,7	51,8

* Az ipari termékek exportját a szerint sorolják piac-intenzív, technológia-intenzív, tőke-intenzív, nyersanyag-intenzív vagy munkaintenzív kategóriákba (az 5 kategória 100%-ot tesz ki), hogy milyen ágazatokból származnak. A munkaintenzív kategóriába tartozó ágazatok: textilszövés, cipőipar, konfekcióipar, faipar, bútorgyártás stb.; a technológia-intenzív ágazatok: vegyipari termékek, gyógyszeripar, irodaműszer, számítógép, televízió, rádió, orvosi műszerek, autómotor gyártás, optikai műszerek, repülőgépgyártás stb.

Forrás: Munkácsi, 2009. 32. o.

A 2008-ban kirobbant gazdasági válság új megvilágításba helyezte a külföldi beruházásokat. A külföldi működő tőke veszített a privilegizált pozitív szerepéből a magyar gazdaságpolitikában (legalábbis a kommunikációban), és egyre több kritika fogalmazódott meg. Kiderült, hogy mennyire sebezhető a magyar gazdaságnak éppen a legfejlettebb része, amely szinte kizárólag a külföldi vállalatokhoz köthető. És bár a külföldi vállalatok nagy többsége nem zárta be kapuit a válság idején Magyarországon, de a csoportos létszám leépítések több tízezer munkahelyet szüntettek meg éppen ezekben a vállalatokban. (Hozzá kell tenni, hogy míg a csoportos leépítések azonnal és nyilvánosan követhetőek voltak a hivatalos statisztikai jelentésekben, a főleg a kis- és középvállalatokat (KKV) érintő leépítésekről szóló híradások szétszórtan és később jelentek meg). A gazdaságpolitikában és a szakmai közgondolkodásban újra előtérbe kerültek a többnyire magyar tulajdonú kis- és középvállalkozások, amelyek kétségtelenül jelenleg is a fő foglalkoztatók (az alkalmazottak 76%-ával), és amelyek közel sem kaptak olyan támogatást a magyar kormánytól az elmúlt két évtizedben, mint a külföldi vállalatok.[1] Az érem másik oldala, hogy a kis- és középvállala-

[1] A Báger–Pulay (2010) szerzőpáros a Pénzügyminisztérium 2009. márciusi adóbevallására hivatkozik, miszerint 2008-ban a belföldi tulajdonban lévő vállalatok 3800 Ft/foglalkoztatott adókedvezményt vettek igénybe, szemben a 88 700 Ft/foglalkoztatott támogatással a külföldi vállalatokban.

tok 2007-ben a hozzáadott érték 56%-át, az export 37%-át állították csak elő (KKV helyzete, 2008). Kis- és középvállalataink eddig sajnos nem szerezték meg a nemzetközi piacokon való jártasságot (például, a magyar vállalkozók az európai országok között az utolsók között vannak nyelvtudásukat tekintve), nem rendelkeznek stratégiai gondolkodással, a KKV-k közül csak minden ötödik tekinthető innovatívnak (*Papanek,* 2010). Óvatosan, nagy körültekintéssel kell tehát az emlegetett versenysemlegességet megteremteni (a külföldi vállalatok rovására, a KKV-k javára), mert súlyos veszteségek forrásává is válhat.

5.3. A jövő

Az eddig leírtakkal azt szeretném hangsúlyozni, hogy *a külföldi működőtőke-beruházásaitól ma már nem lehet elvárni (és nem is szabad), hogy megoldják, de még azt sem, hogy enyhítsék a foglalkoztatási gondokat Magyarországon.* Magas termelékenységű, technológia-intenzív vállalatok alkotják a külföldi tulajdonú szektort, elsősorban a feldolgozóiparban, amely kevesebb, de képzettebb munkaerőt igényel. A hazai munkaerőpiacon a válság előtti időben már hiány mutatkozott ebből a szegmensből.

Ugyanakkor magasra kell értékelni a külföldi tulajdonú vállalatok működését a magyar gazdaságban, mert korszerűek, magas technológiai szinten állnak, exportképesek. Arra kellene törekedni, hogy erre a nagy értékű alapra épüljön rá a magyar gazdaság megfelelő része. Segíteni kell az arra érdemes és képes magyar kis- és középvállalatokat, hogy bedolgozóvá, alvállalkozóvá váljanak. Fejleszteni kell az oktatást, különös figyelemmel az egyetemeken folyó oktatásra, hogy e kiemelkedő teljesítményt nyújtó, világszínvonalon termelő szféra számára bocsásson ki korszerű tudással rendelkező diplomásokat, egyre nagyobb számban. Mindent meg kell tenni az egyetemek és a külföldi vállalatok együttműködésének ösztönzésére. Olyan irányba kell fejleszteni a magyar kutatási és fejlesztési tevékenységet, hogy a hazánkba telepedett multinacionális vállalatok megbecsült partnereivé is tudjanak válni. Ez a fejlesztési politika ugyan nem oldja meg a foglalkoztatási gondokat (azt más módon kell kezelni), de hozzájárul a nyomasztó gazdasági dualitás enyhítéséhez. És bizonyosan jelentős jövedelmeket hoz a magyar gazdaság számára. A külföldi beruházók értékelik a magyar adottságokat. Az ezredforduló táján figyeltünk fel arra, hogy tömegével települnek külföldi K+F egységek hazánkba. A vállalatokhoz tartozó K+F tevékenységben a magyar – közel kétharmados – részarányt csak Írország haladta meg 2005-ben (*Barta–Kukely–Lengyel–Ságvári,* 2007). A közeljövőben Magyarországra tervezett külföldi működőtőke-beruházások között egyre jobban csökken a nagyobb költségigényű, termelő típusú beruházás, és előre törnek a

kisebb tőkeigényű, kvalifikált munkahelyeket teremtő beruházások. Az ITD Hungary jelenleg 32 beruházásról tárgyal, ezek közel fele gyógyszeripari projekt. A Mercedes-Benz Manufacturing Kft. indulásakor, Kecskeméten, 700 diplomás és technikusi végzettségű szakembernek kínál állást. Az ez évben megnyitott R. Bosch Kft. fejlesztőközpontjában, Budapesten, több mint 400 mérnököt alkalmaztak (*G. Tóth,* 2010).

Ami pedig a területfejlesztést illeti, az előbb felsorolt célokat, fejlesztési elgondolásokat tartalmazták az ún. pólus programok, amelyek a növekedési pólus elméletre alapozódtak, és amelyek kitűnően alkalmazhatók lennének a területi differenciálódás megállítására, a vidéki központok fejlesztésére (*Barta–Lengyel,* 2007; Budapesti Fejlesztési Pólus Koncepció, 2006). A 2006-ban kidolgozott, 7 (+1) regionális központba tervezett ún. pólus programok új kitörési kísérletek voltak az innováció-vezérelt gazdaságfejlesztés, a tudásgazdaság fejlesztése érdekében. E stratégiai programok legfőbb célja a tudásgazdaság szereplői közötti kooperáció ösztönzése, annak érdekében, hogy a gazdaság minél több innovatív terméket hozzon létre. A pólus programok alapjában véve a gazdaságfejlesztést célozták, de nem fogták át az egész gazdaságot, hanem a tudásgazdaságot emelték ki, az egyetemi, akadémiai és a vállalkozói szféra közös tudásteremtését tűzték ki célul, vagyis a helyi egyetemek és a „zászlóshajó" nagyvállalatok (általában multinacionális vállalatok) együttműködésére, a helyi beszállítói, alvállalkozói kör kiépülésére, jól működő klaszterek formálódására alapozódnak. A pólus programok célja tehát közvetlenül nem a városfejlesztés, és nem is a munkahelyteremtés volt. A pólus programok elkészültek, de megvalósításukra nem került sor. Érdemes lenne leporolni e terveket, és végiggondolni megvalósításuk lehetőségeit!

Irodalom

Barta Gy. 2002: *A magyar ipar területi folyamatai 1945–2000.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Barta Gy. – Kukely Gy. – Lengyel B. – Ságvári B. 2007: Magyarország a globális K+F térképén. Fejlődő országok a multinacionális vállalatok változó K+F stratégiájában. – *Tér és Társadalom.* 3. 31–50. o.

Barta Gy. – Lengyel B. 2007: Budapest mint fejlesztési pólus – a fővárosi elképzelések. – *Magyar Tudomány.* 6. 759–770. o.

Bager G. – Pulay Gy. 2010: Világpiaci integrálódás hazai felzárkózás nélkül. – *Polgári Szemle.* 1. 6–22. o.

Brown, J. D. – Earle, J. S. – Telegdy, Á. 2004: *Does privatization raise productivity?* MT-DP.2004/25. Műhelytanulmányok. DP, MTA Közgazdasági Intézet, Budapest.

Brown, J. D.–Earle, J. S.–Telegdy, Á. 2005: *Does privatization hurt workers?* Budapest Working Papers on the Labour Market. BWP 2005/10. Corvinus University of Budapest, Institute of Economics, Budapest.

Budapest Fejlesztési Pólus Stratégiai Koncepció, 2006. A Fővárosi Önkormányzat megbízására készítette az MTA RKK Budapesti Osztálya és a Városkutatás Kft.

Csáki Gy. (szerk.) 2000: *Befektetés ösztönzés és működőtőke-bevonás: magyar lehetőségek az európai uniós csatlakozás előkészítésének időszakában.* Budapest, GKI Gazdaságkutató Intézet.

G. Tóth I. 2010: Vonzások és választások. Nagyberuházások támogatása. – *HVG.* Máj. 29. 68–69. o.

Halpern L. – Muraközy B. 2010: Innováció és vállalati teljesítmény Magyarországon. – *Közgazdasági Szemle.* Ápr. 293–317. o.

Hunya, G. 1996: *Foreign Direct Investment and Economic Modernization in CEECs.* The Vienna Institute for Comparative Economic Studies, Vienna, Nov.

A kis- és középvállalkozások helyzete, 2008. Éves jelentés. Budapest, Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium.

Kukely Gy. 2008: *A külföldi működő tőke beruházások hatása az ipar területi folyamataira Magyarországon, különös tekintettel a delokalizációra.* Doktori értekezés. ELTE TTK, MTA RKK, Budapest

Munkácsi, Zs. 2009: *Export structure and export specialisation in Central and Eastern European Countries.* http:////pdc.ceu.hu/archive/00006044/01/export-structure-and-export-specialisation -in magyar nemzeti Bank MNB, Occasional Papers 81.

Papanek G. 2010: A gyorsan növekvő magyar kis- és középvállalatok a gazdaság motorjai. – *Közgazdasági Szemle.* Ápr. 354–370. o.

Sass M. – Szanyi M. 2004: A hazai cégek és a multinacionális vállalatok közötti beszállítói kapcsolatok alakulása. – *Külgazdaság.* 9. 4–22. o.

Varga Gy. 2010: Multik és magyarok. – *Élet és Irodalom.* Márc. 12. 8. o.

Vida K. 2009: *Makrogazdasági trendek az új EU-tagállamokban a pénzügyi-gazdasági válságot megelőző időszakban.* Közgazdaság, Tudományos füzetek, június. A Budapesti Corvinus Egyetem Közgazdaságtudományi Karának kiadványa.

REGIONÁLIS FOLYAMATOK – TÁRSADALMI HATÁSOK

Szirmai Viktória

1. A tér és a társadalom viszonya

Enyedi Györgytől tanultam meg igazán tisztelni a teret, a konkrét térben konkrétan elhelyezkedő társadalmat. A szociológia számára is fontosak a területi társadalmi jelenségek, de a társadalmi, strukturális folyamatok jelentősége még kiemelkedőbb. Ott a tér, a lakóhely alapvetően egy strukturális dimenzió, a társadalomban elfoglalt pozíció egy fontos tényezője. Az Enyedi-féle regionális gondolkodás számára ennél több, vagy legalábbis mást jelent ez a furcsa izgalmas képződmény, amely a külső és belső hatások sajátos eredőjeként, de helyben szerveződik, amely bár általános, máshol is érvényes tulajdonságokkal is rendelkezik, mégis más, mint a többi tér, mert ez egy új és csak ott releváns minőség.

Ma már ez a megfogalmazás talán evidenciának tűnhet, de korántsem volt mindig az. A térrel foglalkozó tudományok, közte a városszociológia is igen differenciált módon, eltérő elméleti kiinduló pontok szerint értelmezték a különböző típusú terek társadalmi tartalmát, a meghatározó folyamatokat. Az eltérés egyik jellegzetes korai értelmezési példája az amerikai Lynd házaspár „Middletown", egy tipikus amerikai kisvárost feltáró munkái lehetnek. A szerzők az 1890 és 1925 közötti időszak nagy folyamatait, a korabeli társadalmi változásokat, az átlag amerikai életviszonyait, a társadalmi struktúrát, az életmódot, a szellemi kultúra sajátosságait egy konkrét kisváros esetében értelmezhetőnek vélték, mivel szerintük a vizsgált kisvárosi tér képviseli az általánost, kifejezi a bárhol, a máshol is megjelenhető társadalmit is (*Lynd–Lynd,* 1929, 1937). Ebben a felfogásban – egy kis túlzással élve – szinte nincs különbség az általános és a helyi folyamatok között. Az 1900-as évek elején kialakult klasszikus humánökológiai szemlélet, a Chicagói iskola felfogása lényegében tovább fejleszti ezt a megközelítést, azzal, hogy a tér, egyszersmind a helyi viszonyok váltak a fő értelmezési keretté, a tér ökológiai szerkezete, a fizikai struktúrája, a környezeti adottságok adták a városi társadalmak és általában a társadalom jelenségeinek megértésében a központi magyarázó elemet (*Park–Burgess–McKenzie,* 1925). Ez a magyarázó elv hosszú időszakra meghatározta nemcsak

a városszociológia fő kutatási irányait, hanem a térrel kapcsolatos felfogásokat is. Az 1960-as évek hoztak ebben változást, mégpedig Gans munkássága, aki szerint a városban létező életformákat nem az ökológiai, nem a helyi viszonyok, hanem általánosabb folyamatok, a helyi adottságokon túl mutató szempontok, alapvetően a társadalmi-foglalkozási rétegződés rendszerei magyarázzák (*Gans,* 1962). Az igazi áttörést Castells szemlélete nyújtotta, aki szerint a Chicagói iskola ökológiai determinizmusa azért túlhaladott, mert az ökológiai irányzat nem számol azzal, hogy a tér szerkezete, igénybevétele és fizikai jellege a társadalmi csoportok aktív tevékenységének, a történeti folyamatoknak, vagyis a helyi viszonyokon túlmutató tényezőknek a kifejeződése. De azért is túlhaladott, mert szűk értelmezési keretet kínál, nem figyel arra, hogy a helyi folyamatok társadalmi tényezők, legfőképpen a termelési mód eredményei (*Castells,* 1972).

Enyedi György a történeti viták e néhány példájában jelzettekhez képest tovább lépett, felfogása jóval összetettebb, térkoncepciójában a társadalmi és a helyi hatásmechanizmusok már együtt jelennek meg. Számára a tér és annak különböző megjelenési formái a társadalmi viszonyok olyan keretei, amelyek között „a magyar társadalom él, gazdálkodik, működik" (*Enyedi,* 2002.13. o.). Ezek a keretek fontos meghatározó tényezők, hiszen „az egyén életét, életmódját, társadalmi pályáját is befolyásolják". Továbbá a társadalmi struktúra alakulására is hatást gyakorolnak, hiszen „a társadalmi rétegződésen, demográfiai megoszláson túlmenően is differenciálják a magyar társadalmat" (*Enyedi,* 2002. 17. o.). Ezzel is jelezve a tér önálló hatásmechanizmusait. A komplex felfogását az is mutatja, hogy a különböző térkeretek, vagyis a táj, a település, illetve a régió, és annak elemei a valóságban nem különülnek el, „egyszerre létezünk tájban, településen, régióban. A társadalom működésében egyidejűleg vannak jelen a környezeti, nagytérségi és helyi hatások" (*Enyedi,* 2002. 13. o.). E hatások együttesen magyarázzák, hogy „miért eltérő az életmód, a kultúra összetétele, a gazdaság teljesítőképessége" (*Enyedi,* 2002. 13. o.).

A társadalmi-térszerkezeti elméleti örökség részletes bemutatására most sem lehetőség, sem szükség sincsen.[1] Ezek áttekintéséből is látszik, hogy a történetileg változó térbeli társadalmi folyamatok fő irányai határozzák meg a térelméletek konkrét jellegzetességeit, a fő értelmezési kereteket. A globalizáció előretörésével, a modernizációs folyamatok hatására egyre inkább háttérbe kerültek azok a felfogások, amelyek a térbeliség meghatározásakor (leegyszerűsítve) a lokális, a fizikai, a környezeti elemek alapján értelmezték a társadalmi folyamatokat. Miközben egyre inkább előtérbe kerültek azok a felfogások, amelyek (leegyszerűsítve) az átfogó társadalmi mechanizmusokból, közte a struktúraképző folyamatokból kiindulva magyarázták a térbeli jelenségeket. A globalizáció mai viszonyai, a globális és a lokális rendszerek összekapcsolódásai, a település- és

[1] Lásd erről bővebben például Nemes Nagy, 1998.

városhálózati kapcsolati rendszerek fejlődése azonban ismét új folyamatokat és ebből adódóan új elméleti megközelítéseket, a tér és a társadalom közötti kölcsönös összefüggéseire figyelő elemzési módokat jelöltek ki. A számomra is elfogadható, mai értelmezések egy jelentős részében a tér és a társadalom, történetileg változó kölcsönhatásokban működő viszonyrendszer.[2] S ebben a tér nem, mint egy struktúraképző elem jelenik meg, hanem, mint a társadalmi struktúrában meglévő eltéréseket egyenként is módosítani képes tényező, azok kölcsönhatásaiban szerveződött új minőség.

A Professzor a tájat, a települést, a régiót, mint a tér három fő keretét a „társadalom színpadának" nevezi (*Enyedi,* 2002. 17. o.). Az én véleményem szerint a tér azonban nemcsak színpad, hanem rendező is, nemcsak lehetőség, nemcsak a társadalom kerete, hanem szervező erő, ha úgy tetszik önálló szereplő, amire azért is figyelni kell, mert a mai folyamatok arra utalnak, hogy a tér társadalmi jelentősége és hatásai, éppen a globális folyamatok hatásmechanizmusai következtében, egyre erőteljesebbek.

2. A differenciáló elemek

A „Regionális folyamatok Magyarországon" című munkában Enyedi György arra mutatott rá, hogy a „közelmúltban a magyar társadalom területi egyenlőtlenségei elsősorban az életkörülményekben (a lakossági infrastruktúra színvonalában és a közszolgáltatások elérhetőségében) jelentkeztek. Ma a területi differenciáló elem a válságban való helytállás, a piacgazdasági követelményekhez való alkalmazkodás képessége. Ebben nagy szerepet játszik az adott régió földrajzi fekvése, öröklött gazdasági szerkezete, társadalmának felkészültsége, iskolázottsága, innovációs készsége, polgári hagyományai" (*Enyedi,* 1996. 21. o.).

Az 1996-ban publikált megállapítások ma is igazak, bár az azóta eltelt több mint tíz év bizonyos hangsúly eltolódásokat eredményezett. A 2009-ben megjelent „A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői" című könyvet megalapozó vizsgálatok eredményei alapján az a véleményem, hogy a térbeli pozíció, a lakóhely és annak konkrét fizikai, infrastrukturális, de legfőként társadalmi adottságai a korábbi időszakokhoz képest is markánsabb hatásokkal járnak (*Szirmai,* 2009). A válságban való helytállás, az új folyamatokhoz való alkalmazkodás képessége nagymértékben attól függ, hogy városi vagy vidéki térségekben élőkről van szó. A válságban való helytállás, az új folyamatokhoz való alkalmazkodás képessége, annak inkább lehetősége differenciáltan jelentkezik aszerint, hogy a különböző társadalmi csoportok hol helyezkednek el az

[2] Lásd bővebben Molnár–Szirmai, 2009.

ún. kettős struktúrájú centrum–periféria modellben, a globalizáció, a polgári átmenet eredményeként újjá szerveződött, de a történeti hatásokat is megörökítő hierarchikus ökológiai és társadalmi szerkezetben. A nagyvárosi terekben, a városcentrumokhoz közel található településeken élők számára a válságban való helytállás, az új folyamatokhoz való alkalmazkodás, elvileg, társadalmi helyzetük, iskolázottságuk szerinti különbségekben, reális lehetőség. Míg a centrumoktól távol fekvő településeken, a perifériikus, főként vidéki térségekben élő, többnyire idősebb, kevésbé mobil népesség, vagy éppen a többgyerekes, iskolázatlan családok számára a túlélésért való küzdelem lehetősége adott.

Az 1990-es évek, főként első felének a folyamatai még nem mutatták az átmenet keretében kibontakozó térbeli, társadalmi szerveződések éleződését, a politikai, társadalmi változások nyertes társadalmi csoportjainak új típusú területi koncentrációit, a vesztesek erőteljes kirekesztését a fő áramlatokból, a globális átalakulás pozitív folyamataiból. Ekkor még ezzel kapcsolatban természetszerűleg csak hipotézisek fogalmazódtak meg. Enyedi György is kidolgozott néhány lehetséges jövőbeni forgatókönyvet az 1996-os munkájában, ahol a növekvő területi egyenlőtlenségek ez egyik alternatívát adták. S ebben teljesen igaza lett (*Enyedi,* 1996. 57. o.).

A „Várostérségek, térbeli társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok – Az európai versenyképesség térségi társadalmi tényezői" című kutatási projektben,[3] a kilenc magyarországi nagyváros-térség társadalmi szerkezetét több szinten is vizsgáltuk.[4] A statisztikai adatelemzések segítségével mindenekelőtt a várostérségek infrastrukturális és intézmény ellátottsági jellegzetességeit tártuk fel[5]

[3] Nyilvántartási szám: 5/083/2004. A projekt 2004 és 2007 között valósult meg, konzorciumi keretben, a Nemzeti Kutatási Fejlesztési Programok támogatásával. A konzorcium vezető intézménye az MTA Szociológiai Kutató Intézet volt. A konzorcium tagjai: az MTA Regionális Kutatások Központja, a Kodolányi János Főiskola, a PESTTERV Pest megyei Terület-, Település-, Környezet Tervező és Tanácsadó Kft. és a Székesfehérvári Regionális Vállalkozásfejlesztési Alapítvány voltak. A kutatást Szirmai Viktória vezette.

[4] A kutatás mintaterülete a kilenc magyarországi nagyváros, Budapest és agglomerációja, a nyolc százezernél népesebb magyarországi nagyváros, Debrecen, Győr, Kecskemét, Miskolc, Nyíregyháza, Pécs, Szeged és Székesfehérvár, valamint térségeik voltak. A kutatás számos módszerre épült, a legfontosabbak az 5248 fő megkérdezésére épülő reprezentatív kérdőíves adatfelvétel és a 108 mélyinterjú, a statisztikai adatbázis-elemzések.

[5] A várostérségek infrastrukturális és intézmény ellátottsági jellegzetességeinek a feltárása érdekében összehasonlítottuk a nagyvárosokat és a háttértelepüléseket, a területek elérhetőségét és megközelíthetőségét befolyásoló tényezőket, a gyorsforgalmi és főúthálózattal való érintettséget, a vasúti, közúti kapcsolatok összefüggő rendszereit, a tömegközlekedés gyakoriságát és minőségét, továbbá az ingatlanállomány jellemzőit, a különböző közműrendszerek sajátosságait. Felmértük az intézményi ellátottságot az oktatás, egészségügy, közművelődés, gazdasági és társadalmi szolgáltatások, valamint a kereskedelem területén. A fejlődési folyamatokat az 1993 és 2003 közötti időszakban vizsgáltuk, majd a 2003 és 2006 közötti időszakra vonatkozóan pedig

(*Molnár–Szépvölgyi,* 2009). Az elemzések egyértelművé tették a kilenc nagyváros és a háttértelepülések közötti infrastrukturális és intézmény ellátottsági egyenlőtlenségeket, a városok előnyeit, a környékbeli települések hátrányait. A nagyváros-térségek központjaiban találhatók az egészségügyi, a köz- és felsőoktatási, a közművelődési intézmények, a városi szolgáltatások, a fejlett infrastrukturális adottságok, amelyek városi koncentrációja 1993 és 2003 között tovább növekedett. A városokban összpontosul az országos gazdasági potenciál jelentős része, a globális gazdaságban erőteljesebb mértékben részt vevő vállalkozások is (*Borbély–Balogh,* 2009).

A várost és környékét összehasonlító társadalomstatisztikai elemzésekből az látszott, hogy a város és a városkörnyék társadalmi szerkezete rendkívül hierarchikus, a magasabb társadalmi státusúak sokkal inkább a városokban, az alacsonyabb státusúak pedig a városkörnyékeken helyezkednek el. A kilenc nagyvárostérségre kiterjedő reprezentatív szociológiai vizsgálat nemcsak a város és a környék, hanem a várostérségek belső ökológiai társadalmi szerkezetét is elemezte. Az elemzés egyértelműen kimutatta a térbeli társadalmi hierarchiát. A városközpontból a város külső negyedei, illetve a városkörnyékek felé haladva hierarchikusan csökken a magas státusúak (a magasan képzettek, a kvalifikált munkát végzők) jelenléte, és nő az alacsonyabb társadalmi státuscsoportok (az alacsonyan képzettek, a szakképzetlenek) koncentrációja (lásd az *1. ábrát*).

A városkörnyék belső differenciáltabb, különböző fejlettségi szint szerinti elemzése további eltérést mutatott.[6] A *2–3. ábrán* bemutatott trendekből, a lakosság iskolai végzettség és foglalkozás szerinti megoszlásából itt már az is látszik, hogy a fejlett városkörnyékek társadalmi szerkezete egyértelműen megtöri a fenti ökológiai, társadalmi lejtőt, egy felfelé mutató hullámban, átmenetileg megáll a társadalmi státusérték csökkenése.

A területi társadalmi elhelyezkedés folyamataiból kitűnik, hogy a polgári átmenet keretében a várostérségek külső övezetei új társadalmi érték tartalmat kaptak. A szuburbanizáció következtében, de a városkörnyék átalakult gazdasági, társadalmi szerepei, funkcionális kapcsolatai miatt is, a városkörnyék társadalmi státusa differenciálódott, magas és alacsonyabb státusú térbeli, tár-

frissítettük. A felhasznált adatok forrásai alapvetően a Központi Statisztikai Hivatal adatbázisai voltak.

[6] A lakossági kérdőíves vizsgálat mintájába várostérségenként a három legfejlettebb és a három legfejletlenebb háttértelepülés került. A háttértelepülések kiválasztása egy nem-paraméteres próbával, az úgynevezett rangszám módszerrel történt. A rangsorolásnál a következő mutatócsoportokat vettük figyelembe: megközelíthetőség, lakáshelyzet, köz- és felsőoktatás, egészségügyi ellátás, vállalkozói aktivitás, adózás, jövedelmek, foglalkoztatás, munkanélküliség, mobilitás, szociális ellátás. A mutatócsoportonként elkészült rangsorok összesítéséből készült egy végleges fejlettségi rangsor, amelyből minden várostérség esetében a 3-3 legfejlettebb, illetve legfejletlenebb település került a mintába. Ennek alapján beszélünk fejlett és fejletlen városkörnyéki településekről.

sadalmi egységekre bomlott. Itt is megjelentek a magas és alacsony társadalmi státusú csoportok által benépesített városkörnyéki övezetek, kisebb városok és falvak.

A városcentrumok és a környékeik közötti történeti, társadalmi, gazdasági egyenlőtlenségek az 1990-es évek során enyhültek is. A globális gazdaság (az ide érkező külföldi tőkekihelyezések) területi hatásai, a városkörnyéki gazdasági fejlesztések, a környéken elhelyezkedő vállalkozások térségi integrációi ebben jelentős szerepet játszottak. A városkörnyéki lakóhelyi funkciók bővültek, az újonnan épített, felújított lakások, családi házak számának a gyarapodásával, a városok peremén kialakított új kertvárosi lakóövezetekkel.

A magyar nagyvárosok központjaiból az 1980-as évek óta egyre többen költöztek ki a városszéli településekre. Az 1990-es évek a szuburbanizáció valódi dinamizálódását hozták. A szuburbanizációt nemcsak a nagyvároslakók meghatározott csoportjainak új lakáspiaci helyzete, a városkörnyéki lakóhelyek iránti igényei, a városi környezeti problémák, a légszennyezettség, a zajártalmak, a rehabilitáció hiánya indokolták, hanem a térben terjeszkedő gazdaság igényei, a gazdaság területi decentralizációját jelző folyamatok is. A nagyváros környéki önkormányzatok (településrendezési eszközökkel, fejlesztésekkel) szintén támogatták a szuburbanizációs folyamatokat.

1. ábra

A lakosság megoszlása iskolai végzettség szerint a kilenc várostérségi övezetben, 2005

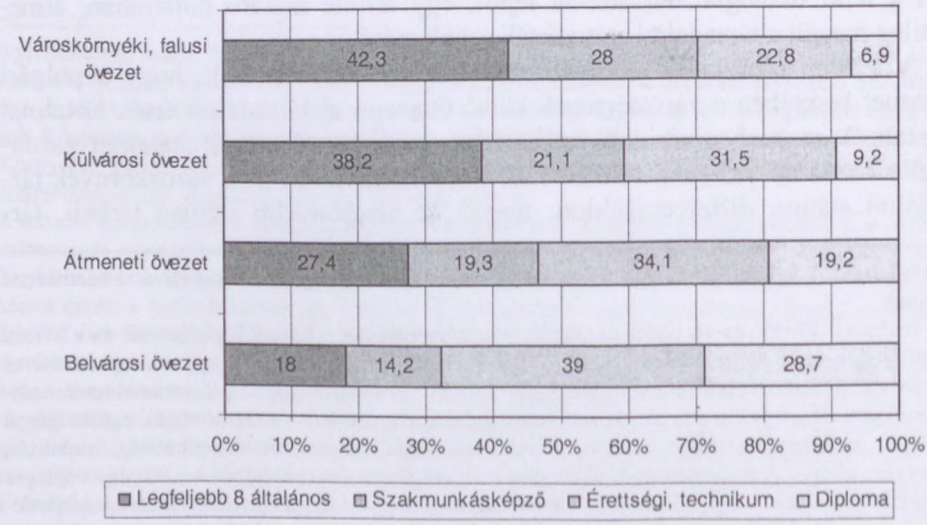

Forrás: NKFP kérdőív adatai.

2. ábra

A lakosság megoszlása iskolai végzettség szerint az egyes városrészi övezetekben, 2005

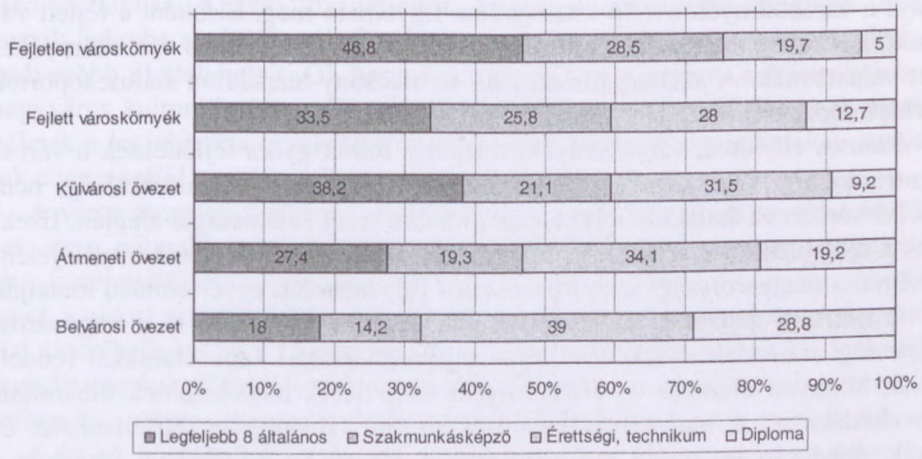

Forrás: NKFP kérdőív adatai.

3. ábra

A lakosság megoszlása foglalkozás szerint az egyes városrészi övezetekben, 2005

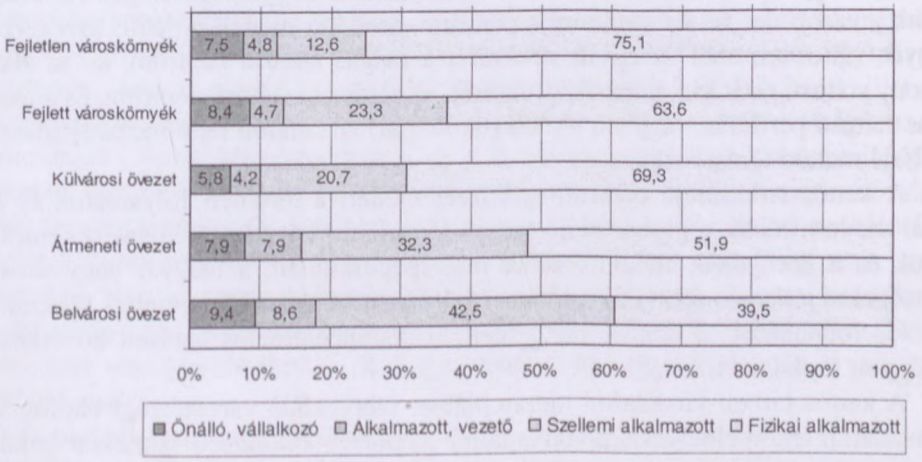

Forrás: NKFP kérdőív adatai.

A szuburbanizációs folyamatok átszervezték a városkörnyéki társadalmi szerkezetet is. A kilenc nagyváros-térségben megvalósított reprezentatív kutatásból kiderült, hogy a szuburbanizáció során főként a magas státusúak városon belüli területi átrendeződése, a belvárosból való fokozatos kifelé húzódása, majd a városkörnyékre való kitelepedése figyelhető meg. Elsőként a fejlett városkörnyékeket, majd a jobb külvárosokat, illetve a fejletlenebb városkörnyékeket választották. A szuburbanizációban az alacsony társadalmi státuscsoportok területi mozgásai is megfigyelhetők.

Számos előváros, városkörnyéki település indult gyors fejlődésnek a városcentrumokhoz való közelség, a közlekedési adottságok, az elérhetőség, nem utolsó sorban az átalakult helyi társadalmi szerkezet sajátosságai alapján. Ezeknek a településeknek a társadalmi presztízse is megnőtt. A városkörnyék jelentőségét, a magyarországi szuburbanizációs folyamatokat egyértelműen mutatják a várostérségi népesség területi elhelyezkedésének változásai is, a nagyvárosi népesség számának csökkenése, és – a jó közlekedési kapcsolatokkal rendelkező, könnyen elérhető – városkörnyéki települések népességének dinamikus növekedése is. A nagyvárosi kutatások szerint (Budapestet, Kecskemétet és Székesfehérvárt kivéve) a mai vándorlások elsődleges célterületei zömében a fejlett városkörnyéki települések. Ez a közeljövőben feltehetőleg erősödni fog, bár nagyon differenciáltan, eltérő dinamika és eltérő társadalmi tartalom várható a jövőben (*Baráth–Váradi,* 2009).

A térbeli társadalmi egyenlőtlenségek leírására a nemzetközi szakirodalom többféle lehetőséget is kínált. A magyar területi struktúrában a nemzetközi térre is jellemző „duális" térségi társadalmi modell érzékelhető (*Mollenkop–Castells,* 1993). A városi és rurális terek ellentmondásai, a városcentrumok és a környékeik, a nagyvárosi övezetek, átmenet során éleződött egyenlőtlenségei. Az általunk javasolt ún. kettős struktúrájú centrum–periféria modell a duális szerkezet egyik változata, ahol az egyik struktúrát a magas státusú centrum, és az alacsony státusú periféria, a másik struktúrát, az alacsony státusú centrum, és a magas státusú periféria, vagyis a térbeli (ökológiai) társadalmi lejtő megszakadása, felfelé mutató törései adják.

A kettős struktúrájú centrum–periféria modell a történeti folyamatok és a mai modernizáció, a globalizáció térbeli társadalmi következményeit, a centrumok és a környékek átalakulásának mai specifikumait, a magyar nagyvárostérségekre jellemző főbb egyenlőtlenségek közös vonásait, az erőteljes koncentrációs folyamatok, a koncentráció melletti dekoncentrációs hatások következményeit foglalja össze (*Szirmai,* 2009).

A kettős térbeli társadalmi hierarchiában szerveződő várostérségi ökológiai társadalmi lejtőn elhelyezkedő társadalmi csoportok különböző szinteken és különböző lokális tereken keresztül kapcsolódnak a nagyváros egészéhez, a történeti jellegzetességekből és mai globális viszonyokból is adódó nagyvárosi élet-

és munkafeltételekhez. A megújult belső városi övezetek, a történelmi városközpontok, az új lakóparkok, a jobb kertvárosi, elővárosi negyedek, illetve a fejlett városkörnyéki övezetek jó minőségű lakókörnyezeteiben élő felső, illetve felső-középosztálybeli, középosztálybeli lakosság, a magasabban képzettek, az iskolázottabbak, a jobb jövedelműek, költséges fogyasztási modellek révén veszik igénybe a városi szolgáltatások magasabb minőségét, a várostérség legkedvezőbb életfeltételeit. Ők használják leginkább a modern infrastruktúrát, a nagyváros kulturális és egyéb szolgáltatásait, és intézményeit. Ezeknek a rétegeknek a legjobbak a munkakörülményei (és legkevésbé ők tartanak a munkájuk elvesztésétől).

A város átmeneti övezetei, a külvárosok, a fejletlen városkörnyéki települések, de a rosszabb minőségű belső negyedek, a régebbi, leromló lakótelepek alsó középosztálybeli lakossága, az alacsonyan képzettek és alacsony jövedelműek a városi szolgáltatások alacsonyabb minőségét veszik igénybe. A fogyasztási modelljeik kevésbé költségesek, a nagyvárosokban koncentrálódó kulturális szolgáltatásokat többnyire nem használják. Főként az ország keleti városrészeiben élő, sokszor kényszervállalkozók, akik leginkább féltik a munkájukat.

A belső városnegyedek leromlott slumjainak, a külvárosi negyedek, régi lakótelepek lepusztult részeinek szegény, vagy „kirekesztett" csoportjai a városi kínálat periférikus, alacsony színvonalú adottságaival élnek, többnyire kiszolgáltatott módon inkább alkalmazkodnak a városrészek viszonyaihoz.

A városrészi kutatás különböző térbeli társadalmi életforma csoportjai ismét csak azt mutatják, hogy a tér különös társadalmi jelentőséggel rendelkezik, hogy a magyar társadalom életviszonyai döntő mértékben függenek attól, hol laknak, hol helyezkednek el a térben. A területi koncentráció és annak társadalmi hatásai komoly közpolitikai figyelmet érdemlő térbeli társadalmi probléma újraszerveződésére is utalnak. Nevezetesen a térbeli társadalmi problémák erőteljes kumulálódására, a területi és társadalmi egyenlőtlenségek egymásra épülésére. Ami az ország hosszú távú versenyképességét is befolyásolja, illetve akadályozza. Enyedi György 1996-ban megjelent könyve szerint válságövezetek főként „Észak-Magyarországon és a kelet-magyarországi külső periférián vannak, illetve az Alföld belső területein" (*Enyedi,* 1996. 2. o.). A nagyvárostérségi kutatás eredményei azonban óvatosságra intenek a társadalmi problémák területi koncentrációinak megnevezésével kapcsolatban. Ezek ugyanis azt mutatják, hogy az ország kiemelkedő fejlettségű városrészi övezetei keretében is létrejöttek zárványok, problematikus területek, amelyek bár nem nevezhetők „kiterjedt válságterületeknek", de figyelmet érdemlő térbeli társadalmi problémáknak igen.

A nagyváros-térségi problémák jelzése a modern nagyvárosi terek ellentmondásos természetére utal. Arra, hogy a nagyvárosok tereiben a társadalmi egyenlőtlenségek hagyományos és új struktúrái, a történeti és a mai szegénység,

a szegregáció, a tradicionális és a modern bűnözés, a természeti környezeti ártalmak és azok kedvezőtlen egészségügyi hatásai, a térbeli társadalmi konfliktusok legkülönbözőbb formái és legújabban a terrorcselekmények, a klímaváltozás kedvezőtlen hatásai épp úgy megtalálhatók, mint a modernizáció, a gazdasági, társadalmi fejlődés feltételei, a történetileg felhalmozott tudás számos eredménye, a jólétet és a kényelmet biztosító szolgáltatások, a legmodernebb infrastruktúrák, a kulturális örökség, az építészeti alkotások remekművei is.

Enyedi professzornak nagyon sokat köszönhetnek a magyar várostudományok. A mai regionalisták, a városszociológusok az immár klasszikus munkájából, „A városnövekedés szakaszai" című könyvből nemcsak megismerhették a globális urbanizáció megnyilvánulásait, a koncentrációs és a dekoncentrációs mechanizmusok történeti változásait, az általános, a világban mindenhol megmutatkozó meghatározó mechanizmusokat, hanem markáns kiindulópontokat is kaphattak a korabeli és a várható területi jelenségek értelmezéséhez. Ez a könyv, ma már tudjuk, pontos előrejelzéseket adott az akkor még visszafogott urbanizáció várható folyamatairól, a szuburbanizáció egyre erőteljesebb dinamikájáról, a későbbi dzsentrifikáció jelenségeiről, a városközpontok megújulásáról, s főként az európai trendek hazai érvényesülésének irányairól (*Enyedi,* 1988).

Ez utóbbi szempont igazolását különösen nagy érdemének tartom, hiszen egyértelmű választ adott arra a kérdésre, hogy van-e önálló szocialista típusú urbanizáció, illetve, hogy van-e „szocialista regionális fejlődés? (*Enyedi,* 1996. 11. o.) A következetes válasza pedig az, hogy „a szocialista országokban kialakult regionális szerkezet és urbanizációs típus nem önálló modell." Mégpedig azért, mert a „magyar regionális fejlődés az általános európai fejlődés egyik változata". A kelet-európai történeti adottságok, a megkésettség, és az államszocialista rendszer működési sajátosságainak kétségkívüli hatásai szerint (*Enyedi,* 1996. 12. o.).

A mai magyarországi nagyvárosok és térségeik átalakulási folyamatai és jellegzetességei is megmutatják, hogy mennyire igaza volt. A globális és európai trendeknek megfelelően „megerősödött a nagyvárosok szerepe" (*Enyedi,* 1996. 22. o.). A magyar nagyvárosok is kulcsszereplők a gazdaságban, a társadalmi és a politikai életben. A magyarországi nagyváros-térségek kiemelkedő gazdasági, társadalmi jelentőségéhez, a többi településekhez képest erőteljesebb versenyképességéhez kétség sem férhet. A nagyvárosok sikeresen megoldották a rendszerváltást megelőző történelmi időszakokból fakadó gazdasági és társadalmi válságaikat, megvalósították a gazdasági és a társadalmi szerkezetváltást. A gazdasági fejlődésnek ők a motorjai. Jelentős szerepet töltenek be a nemzeti gazdaságban, részt vesznek a nemzetközi gazdasági versenyben. Enyedi György szavaival élve, az „európai térfolyamatok megjelenésének" is köszönve. „A ma-

gyar gazdaság 1989 utáni Nyugat-Európa felé fordulása, az Európai Unió társult tagsága, a csatlakozás igénye és előkészítése megkönnyíti az európai regionális folyamatok megjelenését és elterjedését hazánkban. Az 1970-es évek világgazdaságában új, hosszú távú technológiai ciklus kezdődött, mely átalakította a fejlett országok gazdasági térképét. Az új gazdasági teret a termelés földrajzi koncentrációja, a szellemi tevékenységek, s főleg a döntéshozatal földrajzi (tegyük hozzá, nagyváros-térségi) koncentrációja jellemzi" (*Enyedi,* 1996. 22. o.).

3. A területfejlesztés szereplői

Enyedi György szerint a rendszerváltozás egyik fontos következménye, hogy megváltoztak a területfejlesztés szereplői. A gazdasági szereplők, a helyi önkormányzatok, a civil társadalmi szervezetek, lakosság, Enyedi szavaival a „háztartási döntések" is alakítják a térségek, a települések fejlődését (*Enyedi,* 1996. 20. o.). A Professzor által vizsgált időszakban úgy tűnt, hogy a szocialista időszaktól eltérően „a döntések jelentős része helyben születik" (*Enyedi,* 1996. 18. o.). S bár ezzel a véleményével akkor nem volt egyedül, az eltelt időszak alatt kiderült, hogy mindez nem feltétlenül van így, az új társadalmi szereplők lehetőségei nem az elvártak szerint alakultak, és bár valóban növekedett a helyi döntések esélye, a mozgásterek azonban behatároltak maradtak az állami szabályozók és pénzügyi finanszírozás korlátai miatt.

Az 1990-es évek elején a rendszerváltó elit általában is azt gondolta, hogy az új társadalmi-politikai berendezkedés megalapozásában, közte a területi folyamatok alakításában, a fejlesztésben és a tervezésben addig soha nem látott szerepeket játszanak majd a helyi társadalmi szereplők, az önkormányzatok, a civil társadalom. Ezeket a reményeket egyrészt a fejlett polgári társadalmakban tapasztaltak adták, az ott meglévő helyi vagy közösségi tervezés legkülönbözőbb formái, a társadalmi részvételt biztosító intézmények megfelelő működése, a fejlett, és öntudatos civil társadalmak és mozgalmak részvétele. Ezeket a reményeket táplálta másrészt a kelet- és közép-európai rendszerváltást megelőző időszakra jellemző széles társadalmi (főként) elit mobilizáció, de ezt erősítették a helyi környezeti és egyéb szociális konfliktusok, a médiában és a legkülönbözőbb fórumokon zajló településpolitikai viták, a decentralizációt, az állammal szemben a helyi társadalomi szereplők, és főként a civil társadalmi részvétel jelentőségét felvető korabeli diskurzusok is, amelyek a széles körű társadalmi részvétel legitimációs szükségletét alapozták meg. Ezeknek a reményeknek nagy volt a jelentőségük, hiszen az államszocializmus ideje alatt a helyi társadalmak szereplőinek, a civil társadalmaknak nem volt módjuk beleszólni az állami terület- és településfejlesztés, a tervezés döntéseibe, a területi folyamatok

alakulásába. Bár a hatalmi kiszorítottság történetileg különböző mértékű volt. Az 1960-as évek vége, az 1970-es évek némi enyhülést hoztak az ötvenes évekhez képest, miközben a meghatározó mechanizmusok lényege nem változott.

Azóta sok remény beigazolódott, de sok a csalódás is. Mert miközben valóban létrejöttek a modern területi tervezés és fejlesztés intézményrendszerei, a működést biztosító jogi és törvényi keretek, a központi és helyi szereplők közötti új munkamegosztások, a civil társadalom, a civil szervezetek és lakossági csoportok részvételének legitimációs eszközei, mégsem állíthatjuk, hogy a tervezési és fejlesztési döntések társadalmi szempontból megalapozottak, hogy a mai tervezés és fejlesztés társadalmilag legitim, hogy a tervezés minden érintett és érdekelt társadalmi csoportot, azok érdekeit integrálta volna. Az újabb vizsgálatok szerint a területi, a településtervezés mai gyakorlata a széles körű érdekegyeztetés szempontrendszerét nem érvényesíti megfelelően (*Szirmai–Szépvölgyi,* 2009).

A modern társadalmilag megalapozott terület, illetve településtervezés egyik alapvető tényezője a széles körű partnerségen alapuló, a tervezés és megvalósítás teljes folyamatát végigkísérő érdekegyeztetés szempontrendszerének kidolgozása és érvényesítése. Ez a szükséges szabályozási környezet kialakítása mellett a tervezők és a terveken keresztül érintett szereplőcsoportok folyamatos együttműködését, illetve a döntésekhez kapcsolódó érdekegyeztetés meglétét feltételezi. Ma a döntéshozók saját szempontrendszerüket figyelembe véve „képviselik" a lakossági, illetve a különböző érintett szereplőcsoportokhoz kapcsolódó érdekeket. Ebben a megközelítésben nem, vagy csak részben biztosított az érdekek konszenzuson alapuló érvényesülésének lehetősége, amely oda vezet, hogy a helyi társadalom egy része kiszorul a területi, a településtervezési döntésekből. A „Várostérségek, térbeli társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok – Az európai versenyképesség térségi társadalmi tényezői" című kutatási projekt kapcsolódó eredményei is ezt mutatják.

A kilenc nagyváros-térségben megvalósított empirikus adatfelvétel keretében megkérdeztük a mintába kerülteket arról, hogy szerintük az utolsó tíz év önkormányzati döntéseiben milyen társadalmi csoportok, illetve milyen társadalmi szereplők érdekei érvényesültek (*4. ábra*).

Az ábra jól szemlélteti, hogy a megkérdezett nagyváros-térségiek szerint az utolsó tíz év önkormányzati döntései elsősorban a település politikai vezetőinek igényeit fejezik ki, ezt követően jelennek meg a külföldi befektetők, illetve a település jelentősebb vállalkozóinak szempontjai, majd a település életében (elvileg) fontos szerepet játszó értelmiségiek. A településeken működő civil társadalmi szervezetek, a helyi kis- és középvállalkozások és a lakossági igények csak ezt követően kerülnek sorra, jóval kisebb értékekkel. Az adatokból az is kiderült, hogy az emberek szerint a személyes szempontok érvényesítésére a legkevésbé van mód.

4. ábra

Az elmúlt tíz év során az önkormányzati döntésekben mennyire vették figyelembe a következő szereplők igényeit? (1–5-ig terjedő skála átlaga), 2005

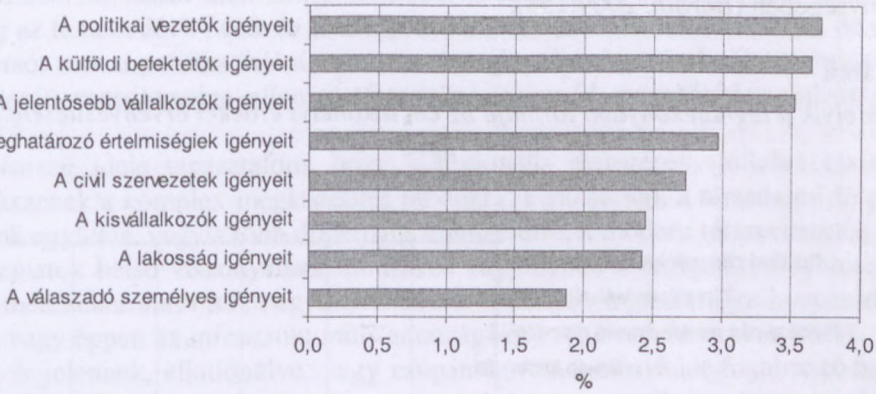

Forrás: NKFP kérdőív adatai.

A kialakult helyzet meghatározó okai szerteágazóak. Ezek között az egyik legfontosabb az önkormányzatok helyzetének ellentmondásossága. Az ugyanis, hogy hiába jött létre a helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV törvény, amelynek alapján az önkormányzatok felelősek a tervezéséért, a fejlesztéséért, a piacgazdaság kiépülésének nehézségei miatt ismét megerősödött állami centralizáció, a korábban már említett állami szabályozók következtében korlátozottá váltak az önkormányzatok tervezési és fejlesztési lehetőségei. Az önkormányzatok pénzügyi és egyéb függőségeit nehezítették a gazdasági viszonyok, a globális gazdaságba történő integráció ellentmondásos tényezői, a kríziskezelés, a szerkezetváltás kedvezőtlen gazdasági hatásai is. A társadalmi szerkezet átalakulása sem kedvezett a társadalmi, közösségi részvétel kibontakozásának. A rendszerváltás tömegeket sújtó nehézségei, a munkanélküliség és annak veszélyei miatt az embereket inkább foglalkoztatták az egzisztenciális problémák, mint a területi folyamatok alakulása. A korábbi évtizedek tapasztalati alapján különben is megszokták, hogy az állami szférán kívül, a hatvanas évektől kezdve a második gazdaságban és társadalomban maguk oldják meg a lakás- és lakóhelyi problémáikat. Az *5. ábrából* is láthatjuk, hogy ezt a 2009-es év vizsgálatai is igazolták. A nagyváros-térségekben élők a legnagyobb arányban az egyéni megoldásokban látják a lakóhelyi érdekek érvényesítésének eszközét.

A lassú polgárosodás, a középrétegek egzisztenciális problémái, a leszakadásuk veszélyei szintén a közösségi részvétel akadályai voltak. A társadalmi mozgalmak helyzete is perifériküssá vált, a rendszerváltozás folyamatában végig jel-

lemző volt, hogy a pártosodás erősebb, mint a mozgalmi szerveződések. Nagy gondot jelent, hogy a civil társadalmi szervezetek tömegbázisa gyenge, a nagyváros-térségi kutatásban megkérdezettek kevesebb, mint 10%-a vesz részt tagként, vagy valamilyen más formában a különböző civil szervezetek tevékenységében (*Baráth,* 2009:158).

5. ábra

Melyik a leghatékonyabb formája az Ön lakóhelyi érdekei érvényesítésének? 2005

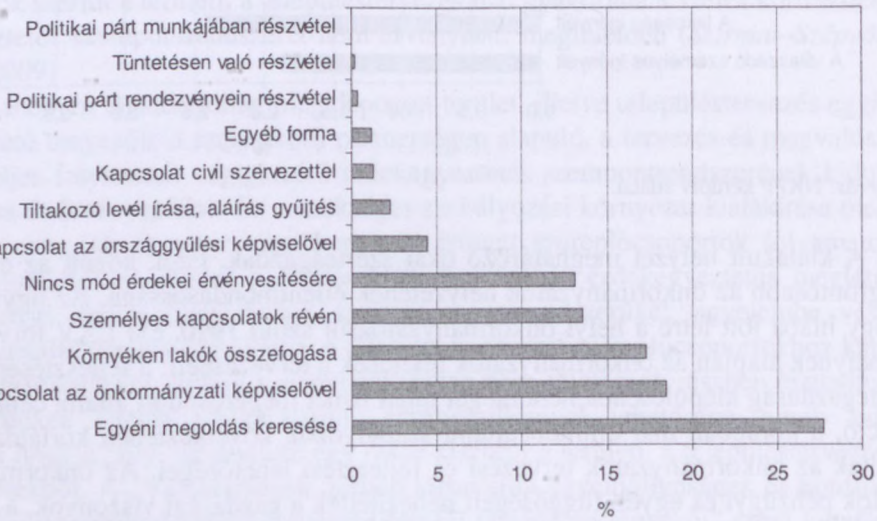

Forrás: NKFP kérdőív adatai.

Sassen munkáiból is tudjuk, hogy a globalizáció következtében átalakulnak a döntési struktúrák, a nemzetállamok, de a helyi szintek politikai, hatalmi jelentősége számottevő mértékben csökken (*Sassen,* 2000. 22. o.). Már az 1990-es évek derekán megvalósított empirikus kutatásaink is mutatták a helyi hatalmak kiszolgáltatottságát, amelynek következtében a településeket a piaci erők, és az azokhoz kapcsolódó különböző csoportérdekek szolgálatába állították (*Szirmai* et al. 2002). Ebben a helyzetben pedig többnyire már nem volt szükség a demokratikus intézményekre, inkább olyan informális technikákra, amelyekkel a már meglévő intézmények vagy működésképtelenné, vagy csupán legitimációs eszközökké váltak, így a valós részvételt igénylő társadalmi erők a perifériára szorultak.

4. A társadalmi elemzési mód

A kutatási eredmények gyakorlati hasznosultságával, a társadalmi illetve területi politikákba való beépülés gátjaival kapcsolatos kutatói aggályok kapcsán a Professzor úr sokak által ismert mondata „addig kell a borsót a falra hányni, amíg az le nem dől". Most én is megpróbálok egy borsót a falra helyezni, de ezt a borsót nem a politika falára szánom. A regionális elemzések túlzott mértékű gazdaság centrikussága ellen, a társadalmi látásmód megerősítése érdekében szólok.

Hosszú ideje tapasztalom, hogy a regionális elemzések, jóllehet elvileg törekszenek a komplex megközelítés módokra, a gazdasági, a társadalmi folyamatok együttes, vagyis több dimenziós elemzéseire, a modern térszerkezetek és folyamatok belső viszonyainak leírásakor vagy éppen a regionális folyamatok értelmezésekor alapvetően egydimenziósak, többnyire a gazdaságra koncentrálnak, vagy éppen az infrastrukturális adottságokra. A társadalmi szempontok, ha meg is jelennek, elkülönülve, vagy csupán következményként fogalmazódnak meg. A tanulmányom címével én magam is beleestem az általam vitatott jelenség hibájába, hiszen a regionális folyamatok és azok társadalmi összefüggéseivel, vagy azok következményeivel foglalkozom, tehát elkülönülten elemzek.

A hagyományos, de egyben mérvadó nemzetközi és hazai szakirodalmak jelentős része is külön szálon elemzi a területi egységeket, külön a társadalmi, külön a gazdasági folyamatokat. A nagyvárosokat például általában a gazdasági, az infrastrukturális jellegű tényezők alapján helyezik el a globális városi rendszerekben. Ezt az is mutatja, hogy a leginkább használatos mutatók, a nemzetközi közlekedés, és telekommunikációs kapcsolatok, a transznacionális, multinacionális cégek főként központjainak az elhelyezkedése, a nemzeti piacokhoz történő integráció, a globális munkaerőpiac új területi megoszlása, üzleti és tudásbázisú szolgáltatások, a nemzetközi kapcsolatok, és végül a társadalmi szervezetek területi elhelyezkedése, a kulturális innovációk, és csak a végén jelenik meg néhány fontosabb társadalmi probléma (*Kolossov–O'Loughlin,* 2004. 413–414. o.).

A komplex szempontok alkalmazását azonban egyre többen hiányolják a mai városkutatásokból. Mattei Dogan például az egyik tanulmányában arra mutat rá, hogy a világváros, vagy a globális város koncepciók csak „egy dimenziós" főként gazdasági összefüggésekre koncentráló elemzések, s ezek nem elegendőek a társadalmi valóság értelmezéséhez (*Dogan,* 2004. 357. o.). Véleménye szerint azért sem, mert a 400 gigantikus városban élők nem mindegyikét érintik a globális gazdaság kedvező hatásai. Ezek a hatások alapvetően csak egy meghatározott körre terjednek ki, főként a gazdasági elitre, illetve a globális gazdasághoz kapcsolódó egyéb társadalmi, szakmai csoportokra. Az itt élők többsége kima-

rad a nemzetközi kapcsolatok rendszereiből. S bár véleménye szerint nagyon fontos vizsgálati kérdés például az, hogy az 500 legnagyobb multinacionális cég, a nagy bankok hol helyezkednek el a földrajzi térben. Hiszen a kapitalista rendszer ezzel a kérdésfeltevéssel nagyon jól elemezhető. Ezzel a megközelítési móddal azonban számos egyéb kérdés, közte a városi társadalmi problémák, a városi társadalmi élet legkülönbözőbb feltételei, a városok kulturális és (a gazdaságon kívüli) egyéb szerepei is kívül rekednek a vizsgálatba bevont problémák köréből. S végül hozzáteszi, hogy a városi társadalmak viszonyairól, közte a városi szegények viszonyairól sincs elegendő ismeret (*Dogan,* 2004. 357. o.).

Az „egy dimenziós" főként gazdasági összefüggésekre koncentráló elemzéseket – a közvetlen munkatársaimmal együtt – meglehetősen hosszú ideje bírálom (*Szirmai* et al. 2002; *Szirmai–Baráth,* 2005). A 2009-ben megjelent „A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői" című könyvet megalapozó, interdiszciplináris, több szakterület együttműködésére alapozott kutatás már nem csupán bírálat akart lenni, hanem törekvés egy komplex, különböző kutatási irányokat együttesen felhasználó, a gazdasági és a társadalmi folyamatokra is koncentráló szemléletre. Ennek érdekében a konzorciumi keretben megvalósított projekt a magyar nagyváros-térségek egyenlőtlenségeit gazdasági, valamint infrastrukturális, intézmény-ellátottsági, táji, környezeti, valamint társadalmi, strukturális dimenziók alapján értelmezte és elemezte, továbbá igazolta, hogy a várostérségi versenyképesség nemcsak a gazdasági, hanem a társadalmi összefüggések rendszerei szerint is alakul. S hogy Enyedi György (remélem, nem veszi szerénytelenségnek a részemről) tanítványainak sem könnyű új dolgokat kitalálni, azt Enyedi György sikeres várossal kapcsolatos felfogása is bizonyítja. Hiszen a városok sikerét szerinte biztosító tíz legfontosabb, egyszersmind egymással is összefüggő tényező között számos társadalmi szempontot is találunk (*Enyedi,* 1997. 1–7. o.). A Professzor társadalmi szemléletére, probléma-érzékenységére számos egyéb példát is találni, ezek között kiemelkedően fontos a társadalmilag fenntartható városfejlődéssel kapcsolatos munkája (*Enyedi–Kovács,* 2006).

A „Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress" jelentés a komplex szemléletnek egyik legfrissebb példája (*Stiglitz* et al. 2009). A Columbia egyetem professzora, Joseph Stiglitz vezetésével 2009-ben készült riportot a Francia Köztársság elnöke, Nicolas Sarkozy kérésére készítették, mégpedig azért, hogy megvizsgálják a mai gazdasági, pénzügyi és társadalmi válság főbb meghatározó tényezőit, a GDP mérésével kapcsolatos korlátokat. Abból a feltevésből kiindulva, hogy a GDP, mint a társadalmi és gazdasági folyamatok mérésekhez használt indikátor nem képes a társadalmi fejlődés mérésére. A jelentést megalapozó elemzések megállapították, hogy a GDP valóban nem megfelelő mutatója a társadalmi fejlődésnek, a társadalmi jól-létnek, és hogy ezért új mérőeszközökre van szükség.

Nevezetesen, olyanokra, amelyek magukban foglalják a fenntartható fejlődés szempontjait, annak három fő pillérét, a gazdasági, a környezeti és a társadalmi összefüggéseket is. A jelentés egyértelműen hitet tett amellett, hogy a termelés, a gazdaság orientált mérésekről a mai és a jövőbeni generációk társadalmi jóllétére kell a hangsúlyokat helyezni. Sajnálatos módon azonban mind a jelentés, mind pedig a Magyar Tudományos Akadémián 2009. november 25-én, a jelentés hazai relevanciájának a végiggondolására rendezett konferencia előadásai is szinte tudományos visszhang nélkül maradtak.

Többek között ezért sem érzem a már publikált komplex felfogások, az előremutató gazdasági, társadalmi elemzések hatásait. A hazai szakmai felfogások túlnyomó többségében a gazdaságon túlmutató differenciáltabb felfogások, értelmezések, szempontok sokszor inkább csak díszletek, jobb esetben kiinduló pontok. Az elemzések továbbra is inkább egyoldalúak, gazdaság, vagy éppen infrastruktúra centrikusak. Mindez a regionális tervezési gyakorlatban is érzékeltető, kedvezőtlen társadalmi következményekkel jár.

Néha úgy érzem, a szakadék még erőteljesebb, mint korábban volt. A különböző pályázatok által kínált lehetőségek, a mai kutatási pénzelosztó gyakorlat és a divatos és egyben forrást is biztosító témák is a szakadékot szélesítik. A mai projektszemlélet is árt az átfogó elemzésekre törekvő tudományos kutatásoknak. A módszertani nehézségeket sem szabad figyelmen kívül hagyni, a komplex elemzés nem könnyű, egyben költséges és időigényes folyamat.

A szakmák közötti együttműködések, a kooperációt nélkülöző versenyszellem, az irigység, a forráshiány szintén komoly akadályai a valóban interdiszciplináris vagy multidiszciplináris vizsgálatoknak, a valóság komplex egyben tudományos feltárási vágyának. Az okok között a különböző szakterületek együttműködési nehézségei is ott rejtőznek, a regionális és település tudományok differenciált érdekviszonyai, és az eltérő tudományos szemléletek, a szintézisek hiányai. A változáshoz több mindenre lenne szükség, a mainál nyitottabb és komplexebb regionális egyszersmind társadalmi szemléletre, a kooperációra törekvő és azt valóban meg is valósító kutatói együttműködésekre, továbbá a mai felsőoktatási gyakorlatban egy új szellemre, arra, hogy a geográfus például több társadalom ismeretet, a szociológus pedig több területi ismeretet kapjon. A már pályán lévők által kínált példáktól eltérő új szakmai modellek is kellenének. Enyedi György egész eddigi munkássága ezt a komplex szemléletet mutatja, az idősebb és a fiatalabb generációk számára egyaránt. Köszönöm neki.

Irodalom

Baráth G. 2009: Társadalmi részvétel és a nagyvárostérségi civil társadalmi szervezetek. In: Szirmai V. (szerk.): *A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői. Hogyan lehetnek a magyar nagyvárosok versenyképesebbek?* Pécs–Budapest, Dialóg Campus Kiadó. 156–163. o.

Baráth G. – Váradi Zs. 2009: A magyar várostérségi népesség társadalmi-demográfiai szerkezetének jellegzetességei. In: Szirmai V. (szerk.): *A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői. Hogyan lehetnek a magyar nagyvárosok versenyképesebbek?* Pécs–Budapest, Dialóg Campus Kiadó. 37–42. o.

Borbély B.-né – Balogh E. 2009: A magyar nagyvárostérségek gazdasági egyenlőtlenségei. In: Szirmai V. (szerk.): *A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői. Hogyan lehetnek a magyar nagyvárosok versenyképesebbek?* Pécs–Budapest, Dialóg Campus Kiadó. 37–42. o.

Castells, M. 1972: *La Question Urbaine.* Paris, Francois Maspero.

Dogan, M. 2004: Introduction Four Hundred Giant Cities: Atop the World. – *International Social Science Journal, Special Issue.* 347–360. o.

Enyedi Gy. 1988: *A városnövekedés szakaszai.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Enyedi Gy. 1996: *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában.* Budapest , Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület. (Ember-település-régió).

Enyedi Gy. 1997: A sikeres város. – *Tér és Társadalom.* 4. 1–7. o.

Enyedi Gy. 2002: Bevezetés. In: Enyedi Gy. – Horváth Gy. (szerk.): *Táj, település, régió.* Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, Kossuth Kiadó. 13–17. o. (Magyar tudománytár, 2.).

Enyedi, Gy. – Kovács, Z. (eds.) 2006: *Social Changes and Social Sustainability in Historical Urban Centres. The Case of Central Europe.* Pécs, Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences. (Discussion Papers Special).

Gans, H. J. 1962: The *Urban Villagers: Group and Class in the Life of Italian-Americans.* New York, The Free Press.

Kolossov, V. – O'Loughlin, J. 2004: How Moscow is becoming a capitalist mega-city. – *International Social Science Journal.* 181. 413–427. o.

Lynd, R. S. – Lynd, H. M. 1929: *Middletown: A Study in Modern American Culture.* New York, Harcourt Brace.

Lynd, R. S. – Lynd, H. M. 1937: *Middletown in Transition: A Study in Cultural Conflicts.* New York, Harcourt Brace.

Mollenkopf, J. H. – Castells, M. (eds.) 1993: *Dual City. Restructuring New York.* New York, Russel Sage Fondation.

Molnár B. – Szépvölgyi Á. 2009: A magyar nagyvárostérségek infrastrukturális és intézményellátottsági jellegzetességei. In: Szirmai V. (szerk.): *A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői. Hogyan lehetnek a magyar nagyvárosok versenyképesebbek?* Pécs–Budapest, Dialóg Campus Kiadó. 76–86. o.

Molnár B. – Szirmai V. 2009: A várostérségi területi és társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálatának elméletei megalapozása. In: Szirmai V. (szerk.): *A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői. Hogyan lehetnek a magyar nagyvárosok versenyképesebbek?* Pécs–Budapest, Dialóg Campus Kiadó. 37–42. o.

Nemes Nagy J. 1998: *A tér a társadalomkutatásban.* Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.

Park, R. E. – Burgess, E. – McKenzie, R. 1926: *The City.* Chicago, University of Chicago Press.

Sassen, S. 2000: *Elvesztett kontroll? Szuverenitás a globalizáció korában.* Budapest, Helikon Kiadó.

Stiglitz, J. E. – Sen, A. – Fitoussi, J. P. 2009: *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress.* http://www.citymaking.com/wp-content/

uploads/2010/01/19784660-Happiness-and-Measuring-Economic-Progress-by-Joseph-Stiglitz.pdf

Szirmai V. – A. Gergely A. – Baráth G. – Molnár B. – Szépvölgyi Á. 2002: *Verseny és/vagy együttműködés? Város és környéke kapcsolatai.* Budapest-Székesfehérvár, MTA Szociológiai Kutatóintézet, MTA RKK NYUTI Közép–dunántúli Kutatócsoport.

Szirmai, V. – Baráth, G. 2005: Global Urban Development in Budapest and the Role of Architecture. In: Barta, Gy. – G. Fekete, É. – Szörényiné Kukorelli, I. – Timár, J. (eds.): *Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition.* Pécs, Centre for Regional Studies. 434–448. o.

Szirmai V. (szerk.) 2009: *A városterségi versenyképesség társadalmi tényezői. Hogyan lehetnek a magyar nagyvárosok versenyképesebbek?* Pécs–Budapest, Dialóg Campus Kiadó.

Szirmai V. 2009: A centrum–periféria modell átalakulása. In: Szirmai V. (szerk.): *A városterségi versenyképesség társadalmi tényezői.* Hogyan lehetnek a magyar nagyvárosok versenyképesebbek? Pécs–Budapest, Dialóg Campus Kiadó. 119–123. o.

Szirmai V. – Szépvölgyi Á. 2009: A településtervezés társadalmasítása. In: László L. (szerk): *Településtervezés továbbfejlesztése.* NFT ROP Kutatási Projekt. Elemző tanulmányok. Építéstudományi Egyesület, Budapest. 141–174. o.

A REGIONÁLIS POLITIKA ÉS A TERÜLETI KÖZIGAZGATÁS RENDSZERVÁLTÁSAI

Pálné Kovács Ilona

1. Bevezetés

Amikor Enyedi György könyve a „Regionális folyamatok Magyarországon" 1996-ban megjelent, a dátum egybeesett a területfejlesztésről szóló törvény elfogadásával.

Ahogy a könyvben Enyedi György számot vet a múlttal, és ezek alapján felvázolja a lehetséges forgatókönyveket, lényegében ez történt a területfejlesztésről szóló törvényben is.

Azt mondhatjuk, hogy a területfejlesztésben, területi politikában, a rendszerváltás 1996-ban zajlott le, megnyitva az átfogó, tudatos és regionalizált területpolitika távlatait, a korábbi válságot kezelő, akciózó, centralizált politikával szemben.

Mint tudjuk, a törvény elsősorban az intézményrendszer és részben az eszközrendszer szabályozásával kívánta az új regionális politikát megalapozni, ma már látjuk csak fél sikerrel. Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy elemezzem a regionális politikai rendszerváltás részbeni sikertelenségének vélhetően egyik fontos okát, a hazai közigazgatási környezet sajátosságait és a regionális politikára gyakorolt inkább negatív, korlátozó hatását. A hatás egyébként kölcsönös volt, mint meglátjuk. Sajátos módon, bár nem egyedül Magyarországon, a regionális politika jelentős hatást gyakorolt magára a közigazgatási rendszerre, annak szerkezetére és működési sajátosságaira egyaránt. Sajnos azonban a kölcsönhatás nem szinergikus, hanem egymást romboló eredménnyel járt. Pesszimista kicsengése elemzésemnek az lesz, hogy nem érett meg a hazai közigazgatás arra, hogy befogadja a „modern európai" regionális politika, kormányzással szemben támasztott igényeit, viszont alaposan megérett a reformra, amelynek ugyan nem szabad kizárólag a regionális politikai kihívásokra épülnie, de figyelmen kívül hagyni is nagy hiba lenne.

1. Az első rendszerváltás 1990-ben

A helyi-területi irányítási rendszer reformjához már a rendszerváltás előtt megértek bizonyos szakmai és társadalompolitikai alapok. A nyolcvanas évek civil társadalmi reneszánsza nyomán a helyi társadalmak határozott igényt fogalmaztak meg a tanácsrendszer önkormányzati típusú reformja iránt, amely biztosítja a települési önállóságot, kiszabadítja a településeket a gyámkodó, hatalmaskodó megyei irányítás szorításából. 1990-ben az önkormányzati törvény elfogadásának idején kormánypárti és ellenzéki, szakmai és politikai oldalról egyaránt a decentralizált állam kiépítésének szándéka mutatkozott, mégpedig döntően a települési szintű önkormányzatok megerősítésével.

A magyar önkormányzati rendszer közjogi filozófiája szerint, az önkormányzati jogalanyiság címzettje a lakóhelyi közösség. A törvény – elégtételt adva a korábbi kényszerintegrációk nyomán önállóságát, identitását vesztett kisfalvaknak – az önkormányzás jogát nem korlátozta sem a népességszámmal, sem az „életképesség" vagy „közigazgatási kapacitás" egyéb paramétereivel. Ennek következtében a települési önkormányzatok száma megduplázódott 1990-ben. Ezt az egyértelmű dezintegrációt a települési társulások rendje sem orvosolhatta, egyrészt a települési politikusok elzárkózása miatt, másrészt a jogi szabályozás és finanszírozási rendszer sem jelentett egyértelmű ösztönzést az együttműködésre.

Az integrációk hiánya, a nem „optimális" igazgatási méretek kialakulása hamarosan minőségi romlást eredményezett az igazgatásban és a szolgáltatások szervezésében, ugyanakkor az erősödő lokális identitás, a „polgár közeli" ügyintézés feltétlenül növelte a működés legitimitását, demokratizmusát.

A gyér társulási kedv ellenére lett volna mód a dezintegráció hátrányainak csökkentésére a helyi önkormányzati funkciók differenciált telepítésével. A hatásköri szabályozás tükrében azonban megállapítható, hogy zömmel nem történt meg a feladatok-hatáskörök differenciálása sem, azaz a nagyobb települések nem láttak el több, a körzetük számára is igénybe vehető szolgáltatásokat.

A helyi szint megerősítési céljának rendelődött alá a megyei szint szabályozása is. Több szomszédos posztkommunista országtól eltérően, nálunk megmaradt a képviseleti demokrácia területi szintje, a megyei önkormányzatok keretében. Ezek a megyei önkormányzatok azonban, a szabályozás elvi pillérei miatt, nem válhattak sem súlyponti, sem egyenjogú szereplőivé az önkormányzati rendszernek.

Az önkormányzati törvény a megyei feladatkört azon körzeti szolgáltatásokra korlátozta, ahol a települések nem képesek vagy nem akarnak szerepet vállalni. A megyei önkormányzatok alig kaptak a törvény erejénél fogva kizárólagos és eredendően nekik címzett hatáskört. A települési önkormányzatok

ugyan átadhatták volna körzeti intézményeik működtetését, ám nem sok dolga akadt a megyéknek, sőt inkább a települések vettek át a területükön működő körzeti intézményeket. A megyei feladatrendszer nem tudott megszilárdulni sem időben, sem térben. Az egyes megyei önkormányzatok tényleges feladatköre az adott megye településeinek egyedi döntései mentén differenciálódott. A feladatok, intézmények „lebegtetése" magukat az intézményeket sújtotta, és természetesen a „fogyasztókat", a polgárokat, akik az intézmények szolgáltatásait igénybe veszik.

A megyei kompetencia szűkült a megyei jogú városokra vonatkozó szabályozással is. A megyei jogú városok saját területükön felhatalmazást kaptak arra, hogy ellássák a megyék hatáskörébe utalt feladatokat, továbbá választójogi szempontból is kihasították a megye testéből azzal, hogy nem küldenek képviselőket a megyei testületbe. A közvetett választási módszer okán a megyei önkormányzati testületek politikai legitimitása is gyenge volt, ami jó hivatkozási alap volt a megyék mellőzéséhez a hatáskörök, vagyon, források szétosztásakor.

A fentiek alapján nem csoda, hogy a megyei önkormányzatok szinte teljesen elveszítették kapcsolataikat a települési önkormányzatokkal. Erre egyébként nem is kaptak törvényi felhatalmazást (mind a szakma, mind a politika elvitatta például a megyék érdekképviseleti funkcióját). Nem rendelkeztek olyan eszközrendszerrel sem, ami a területi integrációhoz feltétlenül szükség lett volna.

Hasonló irányú változás következett be a főváros kormányzásában is. A kerületeknek túladagolt önállóság és kompetencia nem egyenlítődött ki a fővárosi szint integráló szerepével. A törvény indokolása is azt a célt emelte ki, hogy a kerületek a korábbiakhoz képest jelentős önállósághoz jutottak. A megosztott kétszintű modell magában hordozta a konfliktusokat, s túl sokat bízott a kooperációra, amelynek kultúrája és érdekeltségi rendszere lényegében hiányzott.

Összegezve a magyar önkormányzati törvényben létrehozott rendszer strukturális sajátosságait, azt kell kiemelni, hogy a választott modell, a „bázis" önállóságát túlzottan favorizáló szerkezet szükségszerűen vezetett a rendszer rendkívüli fragmentáltságához. Látható, hogy az egyes alapelemek (község, megyei jogú város, fővárosi kerület) autonómiája fontosabb volt a törvényhozó számára, mint az elemeket összekötő integráció (társulás, megyei, fővárosi szint). A rendszeren belüli súlypontok elhelyezése sem bizonyult szerencsésnek. A szabályozás nem vette figyelembe, hogy a közfeladatok átalakulásának korában a legújabb kihívásoknak való megfelelés kényszere nem a kistelepülések kisközösségeinek, hanem a nagyvárosok, és a középszintű kormányzatoknak a szerepét értékeli fel.

A közjogi modell hibáit felerősítette az önkormányzati szereplők autark, együttműködésre alig hajló attitűdje, sok esetben a finanszírozási, érdekeltségi rendszer, valamint a funkcionális integrációt elősegítő eszközök hiánya.

A településtudós, Enyedi György, amikor a településhálózat egyes elemeinek fejlődését értékelte és felvázolta a lehetséges forgatókönyveket, a fentiekkel ellentétben, mindig a kooperáció szükségességét hangsúlyozta, de látta azt is, hogy ezzel szemben a rendszerváltás a dezintegrációs folyamatokat erősítette (*Enyedi,* 1996. 9. o.). A főváros számára kijelölt fejlődési pálya például, amely lényegében a nemzeti vagy nemzetközi központ funkcióra való alkalmasság kérdésén múlik, talán éppen azért instabil, mert a város töredezett kormányzási szerkezete, az agglomerációval kialakult viszonyrendszere, s a kormányzattal való konfliktusok nem biztosítanak kellően stabil politikai, kormányzási hátteret a nemzetközi porondon élesedő versenyhez. Ugyancsak ellentmond a városok számára igényelt integrációs szerepnek a helyi politika bezárkózása, de jórészt a finanszírozási és feladat megosztási rendszer maga is.

A rendszerváltással induló kormányzási feltételek tehát már előre vetítették sok szempontból azt a forgatókönyvet, amit Enyedi polarizált fejlődésként írt le (*Enyedi,* 1996. 57. o.).

A területi államigazgatás kiépülése az önkormányzatokhoz hasonló felfogásban történt, s lényegében többéves folyamat volt, miután nem történt meg az önkormányzatokhoz hasonló átfogó törvényben a keretek kialakítása. Az önkormányzati modellváltás nem csak a település és a megye hierarchikus viszonyát, hanem a közigazgatás korábbi „egységességét" is felszámolta. A dekoncentráció, tehát a tárcáknak közvetlenül alárendelt területi szervek létrehozása látszólag szükségszerű volt, miután a megyék, mint autonóm önkormányzatok már nem szolgálhattak az ágazati, kormányzati irányítás eszközeként. Az 1990–94-es évek államigazgatás-szervezési folyamatai azt mutatták, hogy veszélybe került az önkormányzati modell fő elveinek érvényesülése. Az ágazati irányítás területi kiépítésének folyamatában egyértelműen a tárcák akarata érvényesült, jelentős közpolitikai területeken sikerült pozíciókat szerezniük a megyei önkormányzatokkal szemben, ami nem véletlen, hiszen a cél éppen a megyei önkormányzatok perifériára szorítása volt. A kialakult dekoncentrált közigazgatás képe elsősorban azért volt eklektikus, mert átfogó szabályozás és kormányzati irányítás hiányában, az egyes tárcák ambíciója, közigazgatási kultúrája, illetve kultúrálatlansága szinte korlátlanul érvényesülhetett.

3. A modell korrekciójára tett területi közigazgatási reformkísérletek

Viszonylag hamar felismerte a kormányzat, hogy az erősen széttöredezett helyi-területi kormányzási rendszerrel kapcsolatban fő feladat az integráció, s ezzel a költséghatékonyabb és a szolgáltatásokat jobb minőségben megszervezni képes kormányzási modell irányába való elindulás. A kormány az 1994-es választásokat követően, kormánybiztos vezetésével elkészített egy programot, amely egyaránt foglalkozott az önkormányzati és az államigazgatási szektorral (*Verebélyi,* 1995, 1996), és hamarosan sor került az önkormányzati törvény módosítására. A racionális célok megvalósulásának azonban nagyon sok politikai és közjogi akadálya volt. Egyrészt a rendszerváltás autonómia-eufóriájában nem lehetett előállni integrációs, szisztematizálási tervekkel, bár tény, hogy erre igazán hatékony közjogi eszköz sem állt rendelkezésre, lévén a hazai alkotmányos doktrína szerint az önkormányzatoknak a társulás joga, de nem kötelessége. Nem igazán maradt más, mint a forrásszabályozás, pénzügyi ösztönzés az együttműködésre, amely informálisan kezdetektől fogva „elvárta" a racionálisabb léptéket. Ebben a légkörben bátor lépésnek minősíthető az önkormányzati törvény módosítása, amely előírta, hogy 300 főnél kisebb településrész nem kezdeményezheti a kiválást.

A középszint rendezése ugyancsak általános törekvéssé vált. A különböző pártprogramokból, majd a közigazgatási átfogó reformelképzelésekből azt lehetett kiolvasni, hogy az államszervezet egésze decentralizációs irányba fog fejlődni, a területi államigazgatás szerkezete, működése egységesebbé és összehangolttá válik, a megyei önkormányzat erősödő és egyetlen középszintű önkormányzat lesz. A regionális közigazgatás gondolata csupán elvétve jelent meg a programokban, inkább távlati célként, miután általános volt a vélemény, hogy Magyarországon a regionalizált, illetve a föderalizált államberendezkedés feltételei még nem érettek meg.

A megyei önkormányzatok megerősítésének alapvető előfeltétele volt a közvetlen választási rendszer bevezetése. A két választókerület (a tízezer főnél nagyobb és kisebb települések köre) mesterséges területiséget hozott létre, a pártlistákon pedig elsősorban a párt elitek jutottak a közgyűlésekbe. Ez a modell ugyan megoldotta a közgyűlések legitimációs gondját, s egyben az ambiciózus pártpolitikusok révén ráirányította a figyelmet a megye szintű politikára, nem segítette viszont a megyei szintű integráció erősödését, a települési önkormányzatokkal való kapcsolatrendszer helyreállítását, a valódi politikai, pontosabban önkormányzati középszint kiépülését. A megyei közgyűlések hatásköre, feladatrendszere nem erősödött olyan mértékben, mint amilyet a politikai és szakmai programok eredetileg tartalmaztak. A megyéknek az önkormányzati törvényben megadott

„területi önkormányzati" jelző azt jelezte, hogy a törvényhozó a szubszidiaritás elvére építve önálló, teljes jogú önkormányzattá kívánja formálni a megyéket, ehhez azonban lent és fent egyaránt ambivalens módon viszonyultak. Sem a kormányzat, sem a települések nem akartak lemondani megszerzett hatalmukról, funkciójukról. A megyékkel szembeni bizalmatlanság talaján alapvető ellentmondás jött létre a megyei önkormányzati politikai legitimitás erőssége és a megyei önkormányzati funkciók korlátozottsága között.

A program általános elveinek rögzítését követően kormányhatározatok sora foglalkozott az államigazgatással is. A cél az volt, hogy a széttagolt területi igazgatást integrálják, tekintettel arra, hogy a koordináció hiánya, a felesleges párhuzamosságok miatt a rendszer drágán és szerény hatékonysággal működött. A nagy lendülettel megindult reform azonban megtorpant, elsősorban az ágazati minisztériumok ellenállása miatt. Az ágazati dekoncentrált szervezeti típusok száma ugyan csökkent, de a közöttük lévő együttműködést nem sikerült szorosabbá tenni, illetve az egységes kormányhivatal irányába elmozdulni (*Verebélyi,* 2000, 2002; *Balázs,* 2004).

A reformok megfogalmazása és végrehajtása során idővel megjelentek a megyei lépték alternatívái vagy a múltból (Bibó–Erdei városmegye koncepciója) vagy Európából hozott („Régiók Európája") koncepciókra alapozva. A területi közigazgatási reformok fő kérdésévé vált a lépték, méret, de a „rescaling" nagyon divatos irányzata nálunk csapdának bizonyult, terméketlen és elhúzódó politikai és szakmai vitákat produkálva.

A szakirodalom rescaling-nek nevezi azt a reformot, amelyik megváltoztatja az adott ország közigazgatásának térbeli szerkezetét, a közigazgatási egységek méretét, jellemzően növekedést eredményezve. De tágabb értelemben azt a folyamatot is ezzel a terminológiával illetik (magyarul a léptékváltás talán a legszerencsésebb fordítás), amely bizonyos (társadalmi, gazdasági stb.) tényezők térbeli kiterjedésének, kereteinek az átalakulásához vezet, továbbá, amikor átstrukturálódik a hatalom szerkezete, a hatalom „átugrik" egyik szintről a másikra (*Swyngedouw,* 2000). A rescaling egyszerre jelent tehát formai (földrajzi) és tartalmi változást, egyre terebélyesedő irodalma az utóbbi időben szorosan összekötődik a tágabb értelemben vett kormányzás (governance) új gyakorlatainak, szereplőinek, szerkezetének az elemzésével (*Guilani,* 2006).

Sajátos módon mind a rescaling, mind a governance jelensége a hazai közigazgatás formálódásában inkább diszfunkciókhoz vezetett, talán azért is, mert e folyamatokban több volt a mintakövetés, mint a tényleges tanulás, nagyobb hatása volt a külsődleges impulzusoknak, mint a belső tudatos felismerésnek, alkalmazkodásnak.

A közigazgatás első rendszerváltása a kilencvenes években ugyan strukturálisan jelentős változásokat eredményezett a hatalom gyakorlásában, illetve súlypontjaiban, de kezdetekben változatlan földrajzi keretek mellett. A „rend-

szerváltás" második fázisában kezdődik meg a léptékváltás, amely már a földrajzi keretek változására koncentrált. Ez a folyamat, sajátos módon nem a hatalomgyakorlás, a közfunkciók, közszolgáltatások ellátásának, megszervezésének követelményrendszerére alapozott, hanem elsősorban egy újszerű közpolitikára, a területfejlesztésre, illetve külsődleges impulzusokra, nevezetesen az uniós kohéziós politika követelményeire. Enyedi munkásságának egyik nagyon fontos üzenete, hogy a területi fejlődés, jellemzően nem a kormányzati beavatkozás függvénye, bár természetesen sok múlik a kormányzás minőségén és szerkezetén is. A következőkben azt igyekszem bebizonyítani, hogy a kormányzás és a regionális politika nálunk „természetellenesen" szorosan kapcsolódott össze, a regionális politika erősebb hatást gyakorolt a közigazgatás térbeli modelljének formálására, mint amit e speciálisnak tekinthető közfeladat indokolt volna, ezért e hatás nem feltétlenül járult hozzá az „optimális" méretek kialakulásához.

4. A közigazgatás földrajzi kereteinek átalakulása, a második rendszerváltás

A középszintű kormányzás terén kialakult patthelyzetre, mint említettem a regionális politikai, illetve az uniós regionális politikához való alkalmazkodás szükséglete ígért megoldást. A területfejlesztésről szóló törvény elfogadása kifejezetten az uniós alkalmazkodás jegyében történt, s ezzel ott vagyunk a regionalizáció problémájánál. Magyarországon a kilencvenes évek közepétől sztereotípiává vált, hogy a strukturális alapokhoz való hozzáférés alapvető feltétele, hogy erős régiókkal, mégpedig a NUTS 2 beosztással egyező régiókkal rendelkezzünk. A megye vagy régió dilemma megoldódni látszott, a modernizáció eszköze a régió, Európába a régión keresztül vezet az út. Az uniós regionális politikai kihívásra azonban Európában különböző módokon válaszoltak. A regionalizáció nem jelent mindenütt totális területi reformot, az alkalmazkodás, modernizáció nem mindig vezetett földrajzi értelemben vett strukturális változáshoz. A régió, mint lépték, általában akkor szokott előtérbe kerülni, amikor a nála kisebb, régi egység keretében már nem lehet egy problémát megoldani, mondja az amerikai kutató is (*Fishman,* 2000). Az új lépték azonban nem feltétlenül jelent közigazgatási kereteket. Sok európai országban az új, regionális léptékben nem került sor önkormányzatok (tagállamok) kialakítására, csupán dekoncentrált államigazgatási hivatalok vagy ügynökségi típusú egységek jelentek meg, mondván a lépcsőzetesség, a komplexitás, a hálózatok szerepének felismerése fontosabb az új közigazgatási határok meghúzásánál, magát a változási, alkalmazkodási, tanulási folyamatot kell tehát intézményesíteni (*Haynes* et al. 1997). Ennek ellenére tény, hogy Európában az utóbbi évtizedekben a terü-

leti közigazgatás térbeli léptéke, a szintek száma és mérete tekintetében jelentős, hatalomszerkezeti értelemben is jelentős változások következtek be. A reformok sorában meg kell különböztetni az ún. modernizációs (top down) regionalizációt és a politikai (bottom up) regionalizmust. Önmagában a térkép átrajzolása nem feltétlenül vezet valódi decentralizációhoz, a nagyobb lépték szolgálhatja a központi kormányzat centralizációs/modernizációs törekvéseit, mint ahogy a régi földrajzi keretek között is sor kerülhet megújulásra és devolúcióra.

A hazai regionalizáció egyértelműen modernizációs, top down karakterű, amelyik különböző állomásokon ment keresztül:

Az *első szakaszban* a régiók létrehozása *funkcionális karaktert* öltött, tehát a közigazgatási határok érintetlenül hagyása mellett jelentek meg új területi működési keretek, bizonyos intézményekkel formalizálva. A csatlakozásra készülve az 1996-ban elfogadott területfejlesztési törvény nyomán kiépült a területfejlesztési intézményrendszer. Az ún. fejlesztési tanácsok nem csupán a régiókban, hanem a megyékben, illetve a kistérségekben is létrejöttek, jelezve a bizonytalanságot a regionális politika optimális beavatkozási tereinek kérdésében. Az Európai Unió Statisztikai Hivatala által előírt információk gyűjtésére szolgáló ún. statisztikai számbavételi egységek (NUTS) kialakítása során az intézményesítés szempontjából nem koncentráltunk a régiókra, hanem létrehoztuk

- a kistérségi társulásokat a NUTS 4 egységekben (kezdetben 138 volt, jelenleg 168 van belőlük, méretük hasonlít a hajdani járásokhoz, illetve városkörnyékekhez),
- a megyei fejlesztési tanácsokat (NUTS 3),
- és a hét regionális fejlesztési tanácsot 1999-től a NUTS 2 egységekben. Mint tudjuk, ez utóbbi egységeknek van kulcsszerepe az uniós támogatások elnyerése szempontjából, hiszen ez a lépték az alapja a támogatható régiók kiválasztásának.

Tovább bonyolította a területfejlesztési intézmények térbeli konfigurációját, hogy már kezdetektől fogva lehetőség volt speciális, funkcionális régiók alakítására is, amelyek egy részét központi szinten, ún. kiemelt térségként kezdeményezik, illetve a törvény erejénél fogva, kötelezően hozzák létre.

A *második szakaszban* a *régiók közjogi státuszának* létrehozására tett a kormányzat kísérletet, s ezzel kilépett a regionalizáció a területfejlesztési politika közpolitikai kereteiből. A kormány 2002-es és 2006-os programjai hivatalosan beemelték a politikai, önkormányzati régiók létrehozását a közjogi napirendre, bár e szándékok komolyságát erősen megkérdőjelezi a politikai, közigazgatási reformok szisztematikus előkészítésének elmaradása. 2002–2006 között a parlament elé sem került a kérdés 2006 nyarán, az új kormány megválasztását követően közvetlenül, pedig olyan körülmények között, amelyek egyáltalán nem

kecsegtettek kétharmados támogatással. Ilyen horderejű ügyekben ugyanis még akkor sem lehet politikai kompromisszumot elérni néhány hét alatt, ha egyébként az IDEA-program keretében konkrét kormányzati felhatalmazással előkészítő munka zajlott (*Kádár,* 2008). Megjegyzendő, hogy vélhetően ezzel a törvénycsomagot előterjesztő is tisztában volt, de demonstrálni akarta a reformelszántságát, kérdés, akkor miért került le a napirendről a reform a teljes kormányzati ciklusban?

A kormányzat sikertelen politikai regionalizációs kísérletét követően, 2006 végén került sor, meglehetősen szoros végrehajtási határidőkkel, az államigazgatás regionalizálására. Az alkotmányos aggályok mellett (melyet az Alkotmánybíróság legutóbbi, 2009-ben hozott döntése is megerősített), s az önkormányzatok feletti törvényességi ellenőrzés ellehetetlenülése végképp megkérdőjelezett (*Bércesi–Ivancsics,* 2010), a tényleges pozitív hatások is nehezen értékelhetők. Ugyan alapos elemzések nem állnak rendelkezésre, de valószínűsíthető, hogy az államigazgatás előreszaladó regionalizálása bizonyos költségmegtakarítással jár, de legfeljebb a dekoncentrált szférában (*Vadál,* 2009). Ugyanakkor, ha az államigazgatási regionalizációt abból a szempontból vesszük szemügyre, hogy képes-e előkészíteni a jövőbeni átfogó regionális reformot, akkor ég több a dilemma. Az bizonyos, hogy a regionalizálás növelte a távolságot az ügyfelek szempontjából, növelte az államigazgatási és közhatalmi szereplők mobilitási költségeit, s aligha járult hozzá a regionális kohézióhoz például azzal a megoldással, hogy a különböző szervezetek székhelyeit szétszórta a régiók városai között. Félő tehát, hogy a regionalizálás sem igazgatási racionalitást nem eredményezett, sem a hálózati együttműködésből származó előnyök megjelenését nem tudta támogatni.

A *harmadik szakaszt* a *régiók sorvadásával* jellemezhetjük, amelyik sajátos módon összefonódik az előző szakasszal, rámutatva a közjogi regionalizáció, és a regionális politika belső ellentmondásaira. A regionalizációhoz fűződő kormányzati viszony őszinteségét már a 2004-es uniós csatlakozás megkérdőjelezte, csattanós finálét adva az uniós tagságra való felkészülési folyamatnak. Hiába épült ki az uniós partnerségi elvet követő regionális fejlesztési tanácsok és ügynökségek hálózata a csatlakozást megelőző évtizedben lényegében az előcsatlakozási alapok felhasználásán keresztül tanulva, az igazán jelentős forrásokat tartalmazó strukturális alapok megnyílásakor, a források feletti döntési hatalom központi szinten maradt, mintegy kiüresítve a hazai fejlesztéspolitikai intézményrendszert. Miközben a regionalizáció hívei és szereplői a régiók intézményi kapacitásai alapján joggal és felkészülten várták a regionális operatív programok irányításának lehetőségét, mégis a strukturális alapok menedzselésének egy szélsőségesen centralizált rendszerét vezették be 2004-ben. A modell csak formailag „regionalizálódott" 2007-től, miután sor került hét ROP elfogadására, ám ezek irányítása a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség kompeten-

ciájában maradt. A kormány tehát ott sem regionalizált, ahol erre lehetősége lett volna!

Mint tudjuk, nálunk egy évtizedig alapvető referenciája volt a reformtörekvéseknek a „Régiók Európája" és a strukturális alapokhoz való hozzáférés. Kétségtelen, hogy maga az Európai Unió, pontosabban az Európai Bizottság sem tekinti már olyan prioritásnak a regionalizmust, mint a kilencvenes évtizedben, s ezzel jelentős szerepe volt abban, hogy a kohéziós politika mára már nem jelent erős külső motivációt a regionalizációban.

Már a 2000-ben kezdődött programozási periódusban bevezetésre került az osztott felelősség elve, amelyik alapján a tagállami kormányzatok sokkal jelentősebb szerephez jutottak a kohéziós politikában a bizottsághoz képest. A régiók térvesztése tovább folytatódott, illetve felerősödött a bővítés nyomán, jelezve, hogy az új tagállamok regionális kapacitásaival kapcsolatban még erősebb volt a bizalmatlanság. A Regionális Önkormányzatok Európai Chartájának fiaskója is azt jelzi, hogy a tagállamok nem is kívánnak megállapodni valamiféle standardban. A regionalizmus kilencvenes évekbeli reneszánsza mára kifulladni látszik (*Elias,* 2008). Nem azért, mert nem fűződnek hozzá méretgazdaságossági előnyök, s nem is azért, mert nem tesz jót a kormányzás eszközbeli és demokratikus megújulásának, hanem elsősorban azért, mert a politikai, nemzetállami realitások rendkívül különbözőek, más és más „regionalizmus" szükséges és elégséges Európa különböző országaiban. Nem véletlen, hogy egyre kevésbé lehet fogalmilag megbirkózni az irányítási szintek, dimenziók sokszínűségével, megnehezítve például a Régiók Bizottságának munkáját is, amelyik összetételénél fogva a bővítés óta jórészt nem régiókat képvisel (*Brunazzo–Domorenok,* 2008). De meglehetősen bonyolult osztályozást alakított ki az Európa Tanács is, hat kategóriába sorolva a tagországokban előforduló régiókat jogállásuk alapján, megjegyezve, hogy egyik sem operál a régiók földrajzi vagy népesség méretével (*Balázs,* 2009).

A Dél-Dunántúlon végzett empirikus kutatásunk visszajelezte a regionális politika centralizációs trendjével kapcsolatos hazai csalódottságot (*Pálné,* 2009). A nemzeti szintű regionális politika mozgástere a csatlakozás óta erőteljesen beszűkült, ami végül is szimbolikussá tette a kormányzat régiók irányában tett forráselosztási decentralizációs gesztusait. A regionális tanácson belül érzékelhetőek a központi-helyi konfliktusok, esetenként a párthovatartozást is felülírva. A strukturális alapok ugyan az ország számára óriási léptékű fejlesztések lehetőségét teremtették meg, paradox módon – úgy tűnik – mégsem járulnak hozzá az ország hatalmi decentralizációjához, nevezetesen a régiók megerősödéséhez. Kutatásunk feltételezése az volt, hogy több mint tíz évvel a regionalizálás hivatalos programmá válása óta, vélhetően a régió már politikai színtér, amennyiben keretei között közhatalmi döntések születnek, s e döntéseket a régió különböző jellegű legitimációval rendelkező szereplői hozzák

meg. Magyarországon a regionalizáció nem „szabályos", átfogó jellegű és széles körű konszenzusra épülő reformok formájában zajlik, hanem a hátsó ajtón lopakodik a közhatalmi szerkezetbe. Miközben a reform végrehajtásának politikai és egyéb korlátai magyarázatot adhatnak erre, de egyben e módszer vezetett a közigazgatási térszervezésben bekövetkezett patthelyzethez.

Ha a regionalizmus korparancs, s ha rendelkezünk regionális szervezeti keretekkel több szférában is, akkor lényegében reális opció lenne a régió alulról építése, erős regionális hálózatokba integrálódása. Az Ostrom által akciótérnek nevezett intézményi struktúra egyik jellemzője, hogy a szereplők között kölcsönös tranzakciók vannak, amelyek a közös szabályok bázisán formálódnak, s ezzel képesek alkalmazkodni a környezet attribútumaihoz (*Ostrom,* 2005). Említett kutatásunk arra mutatott rá, hogy a magyar régiókba telepített intézmények és funkciók nem képesek akcióteret képezni, nem járulnak hozzá fenntartható regionális léptékű közpolitikai hálózatok létrejöttéhez, még azokon a területeken sem, ahol az intézményrendszert viszonylag átfogó kompetenciák és források támogatják. A régiós közintézmények ugyanis erős központi ellenőrzés, befolyás mellett működnek, a jogállásuk szerint pedig autonóm szereplők régióhoz kötődése gyenge. Kutatásunk igazolta, hogy a média nem volt képes regionális nyilvánosságot teremteni, s a civil társadalomnak felkínált regionális struktúrák (ún. civil egyeztető fórumok) sem tudtak igazi erőt felmutatni egyrészt kapacitáshiány, másrészt a regionális együttműködés erősen kívülről, pénzügyi támogatással generált bázisa okán. Jól érzékelhető volt a politikai elit viselkedésében a lokalizmus (értve ez alatt a saját városhoz, megyéhez való kötődést) erősebb érvényesülése, illetve az is, hogy éppen a leginkább társadalomintegráló funkciót birtokló országgyűlési képviselők, megyei közgyűlési vezetők nem rendelkeznek olyan nyitott, komplex kapcsolatrendszerrel, mint például a polgármesterek. Az elit regionális identitásának is csak nyomait tudtuk konstatálni elemzéseink során (*Kákai,* 2009). Sokkal tudatosabb, és komplexebb regionális szervezetépítésre lenne szükség ahhoz, hogy a régió önálló politikai színtérként funkcionáljon. A helyi szereplők ugyan képesek a körülményekhez alkalmazkodni, a regionális kapillárisokba felszívódni, de élő szövetet a régió csak akkor képezhet, ha felülről és alulról egyaránt támogató mechanizmusok veszik körül. Tudatos, hosszabb távra megtervezett, minden szektorra kiterjedő kormányzati reform kidolgozása és végrehajtása hiányában, a részben spontán, részben esetlegesen fejlődő helyi hálózatokból nem épült és nem is építhető működőképes régió. A regionális intézményi elit körében egyértelműen és lényegében pártállástól függetlenül jellemző volt az a vélemény, hogy a regionális reform alapos előkészítés, következetes konszenzuskeresés hiányában vallott kudarcot (*Pálné,* 2009).

5. Újabb rendszerváltás vagy válságkezelés?

Magyarországon a közigazgatási s ezen belül a területi reformok jelentése az utóbbi évtizedekben szorosan összefonódott, vagy talán jobb kifejezés, hogy összemosódott a területi határok módosításával együtt járó léptékváltással. A földrajzi határok, méretek kerülnek terítékre, és nem a lényeg, a hatalom centralizáltságának vagy decentralizáltságának kérdése. Vajon miért maradnak el a reformok, miért mindig a végrehajtás a leggyengébb láncszem „missing link", ahogy szellemesen megfogalmazták a kelet-európai közigazgatási reformokkal kapcsolatban (*Dunn,* 2006)? Valóban csak a területi lépték kérdésében kialakult patthelyzet vagy sokkal inkább a magyar politikai elit mélyen gyökerező centralizációs kultúrája a fő oka a középszint ellehetetlenülésének? A kérdés másik oldala, vajon a térbeli szerkezet megváltoztatása automatikusan elvezet a térbeli kormányzatok, de különösen a helyi/regionális társadalom tényleges politikai felhatalmazásához?

A hazai területi reformok sorában a végrehajtás elmaradása a politikai akarat hiányával függ össze. A reformötletek, nekibuzdulások, majd visszalépések mind arra utalnak, hogy a mindenkori központi kormányzatban hiányzik a határozott szándék, a felismert érdek arra, hogy erős középszintet építsen ki. A hatalom homokóra szerkezetén csak akkor lehet változtatni, ha az eddig jellemzően top down területszervezési folyamathoz kapcsolódik vagy azt felváltja az alulról kezdeményezett, a funkciók, források, társadalmi támogatottság megszerzésére irányuló mozgalom, amelyet a decentralizációban érintettek (önkormányzati politikusok, érdekszövetségek, civil mozgalmak, a regionális fejlődésben érdekelt gazdasági szereplők, az értelmiség stb.) mozgatnak.

A pénzügyi-gazdasági válság és a nyomában fellépő gazdasági, társadalmi feszültségek újabb kormányzási korszak megjelenéséhez vezethetnek, amelynek modellsajátosságait már érzékelni lehet. A neoliberális gazdaságfelfogás, a kis állam kudarca, a horizontális partnerségi és piaci elemekkel operáló „governance" kritikája indoklás lehet az erős állam, a klasszikus képviseleti demokrácia és a bürokrácia neoweberiánus visszatéréséhez (*G. Fodor–Stumpf,* 2008).

A korábbi kormányzási korszakot jellemző rugalmas alkalmazkodás, a permanens ötletelés jegyében intézmények tucatjai születtek, majd szűntek meg, ad hoc politikai akaratot szolgálva. Különösen jól látszott ez a fejlesztéspolitikában, ahol a nemzeti, majd az uniós intézmény és eszközrendszer szélsőségesen instabil, mind a kormányzaton belüli helyét, mind az alkalmazott eljárásokat, módszereket, költségvetési elosztási arányokat tekintve. Folytonos az őrlődés az állammal szemben támasztott új követelmények, a minőség korparancsa, a teljesítmény érdekeltség és a kis és olcsó állam népszerű szlogenje között, ezért

a személyzet fűnyíró elvű leépítése, majd visszacsempészése egyaránt jellemző. Összességében a kormányzás kiszámíthatatlanná, a rendszer átláthatatlanná vált, megrengetve a bizalmat a jogalkotás tényleges szabályozó erejében is (*Rixer,* 2007). Nem véletlen, hogy politikai népszerűséget lehet szerezni az erős állam, a szigorú ellenőrzés, az állami beavatkozás jelszavaival.

Az egyre népszerűbb neoweberi modell leszámol a New Public Management-hez fűzött illúziókkal, visszakövetelve a bürokratikus közigazgatás rendjét, átláthatóságát. A másik oldalról a partnerség jelszava alatt exkluzív hálózatokba szerveződő elittel szemben (*Olsson,* 2001), újra értékeli a képviseleti és részben a részvételi demokrácia előnyeit, vagy legalább kiegyensúlyozottabb arányok tartására és az elszámoltathatóság garantálására int. Az egyre markánsabb kritika azért fogalmazódik meg, mert elmaradtak a neoliberális modelltől várt sikerek mind a gazdasági teljesítményben, a területi különbségek csökkentésében, mind pedig az olcsóbb és professzionálisabb állam megteremtésében. A lassan áttekinthetetlen hálózati, partnerségi rendszer veszélyezteti a közösségi, választott intézmények szerepét, a „gyengébb" civil társadalmat. Ugyanakkor az új irányzat képviselői is igyekeznek megőrizni a korábbi korszak bizonyos előnyeit: a szervezetek nyitottságát, a „diskurzív, deliberatív" elemeket, továbbá az eredményérdekeltséget, költségérzékenységet is (*Dreschler,* 2009. 13. o.).

A kormányzási modellben bekövetkező elmozdulások hatása a területi szintű irányításra egyelőre nehezen mérhető, mindenesetre vannak jelek a recentralizációra, a helyi önkormányzatok válságát „kezelő" költségvetési megszorításokra. A régiók pozícióvesztése már a korábbi periódusban is érzékelhető volt a nélkül azonban, hogy helyüket a városok és hálózataik elfoglalhatták volna. Sajátos vákuumhelyzet keletkezett, amelyet a válság kezelésére hivatkozó központi kormányzat könnyen használhat terjeszkedésre.

Nem tudni még, hogy a megváltozó kormányzási modell milyen hatással lesz a területi hatalom-megosztásra, de pusztán logikai síkon is evidenciának tűnik, hogy Magyarországon luxus három szinten területi kormányzati intézményeket működtetni. Különösen káros, ha a szintek nincsenek világosan szétválasztva egymástól, a kompetenciák időben és térben szeszélyesen változnak, duplikálódnak, a szereplők rivalizálnak, mert így egyik szint sem képes átfogó integráló szerepet betölteni az alap és központi kormányzás között. A szintek feletti döntéshez alapos elemzésekre, modellszámításokra lenne szükség, amelyek segítségével megállapítható, hogy az önkormányzati közszolgáltatások kiépültsége, intézményrendszere és az azokhoz való hozzáférés szempontjából milyen térbeli léptékekben optimális a feladatok ellátásának átfogó irányítása rövid és hosszabb távon. Ezek az elemzések nem spórolhatóak meg, nem tudjuk ma, hogy a kistérség, megye/nagymegye és a régió Magyarországon milyen funkciók gyakorlására igazán alkalmas. Megelőlegezhető a feltételezés, hogy a

kistérségi lépték nem tudja kiváltani a középszintű szolgáltatásokat, és különösen a stratégiai irányító, koordinatív funkciókat hosszabb távon sem. Újragondolásra szorul a nagyvárosi térségek együttműködésének intézményesítése is. A régió esetében különösen az szorul elemzésre, hogy az államigazgatás regionalizálása járt-e pozitív eredményekkel, s hogy a fejlesztéspolitikában ténylegesen milyen szerepet töltenek be, illetve tölthetnének be a régiók, tehát a két, már úgy-ahogy, regionalizált területen milyen előnyök és hátrányok tapasztalhatóak. E kérdésekre választ adni nem hitkérdés, nem európai mintakövetés, hanem a hazai tények racionális mérlegelésének kérdése.

Azt is mérlegelni kell, hogy a decentralizáció nem feltétlenül igényel strukturális változásokat, a közigazgatási határok módosítását. A hatékony térbeli kormányzás nem csupán lépték kérdése, sokkal inkább az együttműködési és alkalmazkodási készségeké, a hálózatos struktúráké. Ezek hiányában, a mesterséges, szereplőit tekintve konfliktusos, integrálatlan régiók nem tudják érvényesíteni a területileg nagyobb lépték előnyeit.

Ami bizonyos viszont, hogy a lehetséges szintek, léptékek közül csak egy lehet az önkormányzati, átfogó képviseleti, koordinációs, stratégiai tervezési és elosztási jogosítványokkal feltöltött egység, a többi legfeljebb speciális feladatkörökkel és intézményekkel működő járulékos lépték, de csak akkor, ha annak indokoltsága igazolható.

Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a települési és középszintű kormányzás modellje szorosan összefügg, s a helyi szint konszolidálása fontosabb a középszint léptékének növelésénél. Ha a közszolgáltatások színvonalában és költséghatékonyságában minőségi fejlődést kívánunk elérni, akkor a helyi önkormányzatok szervezeti vagy működési jellegű integrációja elkerülhetetlen. Ugyanakkor, ha a települési szintű kapacitásgondok megoldásában kizárólagos marad a felülről indított és fenntartott kistérségi modell, akkor a kistelepülések oldaláról befolyásolhatatlan, túlkoncentrált alap (vagy középszint) jön létre, végképp elszakítva a helyi kormányzást közösségi gyökereitől.

Bouckaert a kelet-közép-európai országok cikkcakkozó közigazgatási reformjait elemezve hívja fel a figyelmet arra, hogy a problémamegoldás „fejlett" modelleket csupán imitáló módszere aligha lehet eredményes (*Bouckaert,* 2009. 102. o.). El kell jutni ahhoz, a mára már a politikai szinten is elfogadott felismeréshez, hogy a kormányzás hektikus, önkényes formálása végletesen rontja a társadalmi bizalmat és az állam teljesítményét. A kormányzás térbeli modelljét sem tehetjük ki önkényes cikkcakkoknak. A döntésnek hamarosan meg kell születnie, de tudatos kislépések sorozatában végrehajtva, hosszú távon kell érvényesülnie. Az is tény, hogy a tisztán felülről irányított reformok kora lejárt, s az inkrementális, fokozatos, az érdekelteket a tanulási folyamatba bevonó modell ígéretesebb. Ugyanakkor a kis korrekciók, visszacsatolások, alkalmaz-

kodások módszerét össze kell, hogy fogja a nagy léptékű, felülről érkező átfogó stratégia (*Kickert,* 1997).

A területfejlesztés intézményesítése nem lehet kizárólagos alapja a közigazgatás, a kormányzás térbeli átalakításának. A területfejlesztési politikának pedig ki kell szabadulnia a közhatalom béklyójából, hiszen elsősorban nem közhatalmi, bürokratikus eszközökkel operál, hanem sokszereplős rendszer, nagyon változatos eszköztárral (*Enyedi,* 1996. 131. o.). Sokkal többet kell bízni az érintett szereplőkre, akik megfelelő felhatalmazással és eszközökkel regionális partnerségek formájában megújíthatják az európai és nemzeti fejlesztéspolitika megkettőződésével és szélsőséges centralizációjával holtpontra jutott regionális politikát.

Irodalom

Balázs I. 2004: A regionális közigazgatási hivatalok kialakításának lehetőségei a területi államigazgatás működése átalakításának tükrében. – *Magyar Közigazgatás.* 4. 193–199. o.

Balázs I. 2009: Középszintű önkormányzatok Európában – *Új Magyar Közigazgatás.* 10–11. 48–55. o.

Bércesi F. – Ivancsics I. 2010: A helyi önkormányzatok feletti törvényességi ellenőrzés múltja és jelene – *Közigazgatástudományi Közlöny.* 1. 7–19. o.

Bouckaert, G 2009: Public Sector reform in Central and Eastern Europe – *Halduskultuur.* 10. 94–104. o.

Brunazzo, Marco-Domorenok, Ekaterina 2008: New members in Old Institutions: The Impact of Enlargement on the Committee of the Regions – *Regional and Federal Studies.* 4. 429–448. o.

Dreschler, W. 2009: Towards a Neo-Weberian European Union? Lisbon Agenda and Public Administration – *Halduskultuur.* 10. 6–22. o.

Dunn, W. – Staronova, K. – Pushkarev, S (eds.) (2006): *Implementation. The Missing Link in Public Administration Reform in Central and Eastern Europe.* Bratislava, NISPAcee.

Elias, A. 2008: Introduction. Whatever happened to the Europe of Regions? Revisiting the Regional Dimension of European Politics – *Regional and Federal Studies.* 5. 483–493. o.

Enyedi Gy. 1996: *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában.* Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület. (Ember, település, régió).

Fishman, R. 2000: The Death and Life of American Regional Planning. In. Katz, B. (ed): *Reflections on Regionalism.* Washington DC., Brooking Institution Press. 2. 107–127. o.

G. Fodor G. – Stumpf I. 2008: Neoweberi állam és jó kormányzás. – *Nemzeti Érdek.* 7. Ősz. 5–27. o.

Guilani, E. 2006: The Rescaling of Governance in Europe: New Spatial and Institutional Rationales. Guest editorial – *European Planning Studies.* 14. 881–905. o.

Haynes, K. E. – Maas, G. C. – Stough, R. R. – Riggle, J. D. 1997: Regional governance and economic development: lessons from federal states. In: Danson (ed.) 68–85. o.

Kádár K. (szerk.) 2008: *Idea és valóság. Az IDEA közigazgatás-korszerűsítési program négy éve.* Budapest, Belügyminisztérium, OTKA.

Kákai L. 2009: A régió belső kohéziója, az elit véleménye, identitása alapján. In: Pálné Kovács I. (szerk). *A politika új színtere a régió.* Pécs–Budapest, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Politikai Tanulmányok Tanszék, Századvég Kiadó. 109–131. o.

Kickert, W. (ed.) 1997: *Public Management and Administrative Reform in Western Europe.* Cheltenham, Edward Elgar.

Olsson, J. 2001: Democracy Paradoxes in Multi Level Governance. Paper presented in Gdansk, RSA Conference.

Ostrom, E. 2005: Understanding Institutional Diversity. Princeton, Princeton University Press.

Pálné Kovács I. (szerk.) 2009: *A politika új színtere a régió.* Pécs–Budapest, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Politikai Tanulmányok Tanszék, Századvég Kiadó.

Rixer Á. 2007: Új közigazgatás-változó társadalom. – *Közigazgatási Szemle.* 2. 14–33. o.

Swyngedouw, E. 2000: Authoritarian governance, power, and the politics of rescaling. – *Environment and Planning D: Society and Space.* 8. 63–76. o.

Vadál I. 2009: A területi államigazgatási szervezetrendszer regionalizálásának dilemmái. In: Pálné Kovács I. (szerk.): *A politika új színtere a régió.* Pécs–Budapest, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Politikai Tanulmányok Tanszék, Századvég Kiadó. 47–65. o.

Verebélyi I. 1995: A helyi önkormányzati rendszer fejlődésének főbb irányai. – *Magyar Közigazgatás.* 2. 65–78. o.

Verebélyi I. 1996: A kormányzás és a közigazgatás reformjának tervezete. – *Magyar Közigazgatás.* 4. 193–230. o.

Verebélyi I. 2000: Önkormányzati modellváltás és modernizáció I–II. – *Magyar Közigazgatás.* 9–10. 521–529, 577–588. o.

Verebélyi I. 2002: Megbízható és sikeres közigazgatással a jó kormányzásért. – *Magyar Közigazgatás.* 6. 321–351. o.

V. FEJEZET

TÁRSADALMI-TERÜLETI EGYENLŐTLENSÉGEK – TERÜLETI POLITIKA

BEVEZETŐ

Hajdú Zoltán

Enyedi György „fejezet-meghatározó" tanulmánya rövid, ugyanakkor mind elméletileg, mind pedig módszertanilag alapvető jelentőségű a társadalmi-területi egyenlőtlenségek és a területi politika értelmezése szempontjából.

Enyedi professzor a tőle megszokott módon, röviden, de mégis szinte mindenre kiterjedően érintette a földrajzi és a társadalmi egyenlőtlenségek problematikáját. Enyedi akadémikus elismeri a természetföldrajzi adottságok sokszínűségének hatását, ugyanakkor nem téved valamilyen újfajta földrajzi determinizmus mezejére.

Különösen fontos a modernizáció időszakában megerősödő, sok tényező által befolyásolt egyenlőtlenségek összetevőinek a felvetése, a társadalom folyamatos „korrekciós szerepének" a megjelenítése.

Alapvető jelentőségűnek tekinthetjük 1993-ban annak megfogalmazását, hogy a regionális kutatás „…az egyenlőtlenséget a társadalom térbeli rendje természetes velejárójának tekinti". Enyedi professzor direkt módon megfogalmazta annak szükségességét, hogy a területi egyenlőtlenségeket nem lehet mechanikusan „értékcímkével ellátni", nem lehet csak a jó–rossz kettősségben gondolkodni. Az egyenlőtlenségek teljes belső struktúrájának a feltárása a megértést kell, hogy szolgálja.

Az egyenlőtlenségek politikai és értékalapú korrekciója a modernitás egyik lényegi kérdésévé vált szinte minden társadalmi-gazdasági formációban, politikai rendszerben. Egymástól nagyon eltérő gazdasági és politikai célok érdekében alkalmazták szinte ugyanazon beavatkozási eszközöket.

Enyedi akadémikus a legrészletesebben a „szocializmus kori" magyar területfejlesztés kérdéskörét vizsgálta, s kitért az átmenet első éveinek hatásaira és folyamataira. Olyan komplex igényeket fogalmazott meg a területi politikával kapcsolatban, melyek beteljesedése mind a mai napig várat magára…

A fejezet tanulmányai természetes módon kötődnek a bevezető elemzésben megfogalmazott kérdésekhez, ugyanakkor az is természetes, hogy a szerzők a maguk kutatásai, a saját ismereteik felől közelítették meg az Enyedi akadémikus tanulmányában foglaltakat, illetve az azóta kibontakozott folyamatokat.

Enyedi György volt és jelenlegi munkatársai, de nem „Enyedi-epigonok", hanem önálló kutatók (Berényi István, Csatári Bálint, Faragó László, Hajdú Zoltán, Horváth Gyula, Szaló Péter) nyilvánulnak meg a rövid összefoglaló

elemzésekben. Anélkül, hogy részletesen, vagy didaktikusan ismertetném az egyes tanulmányokat, arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a tanulmányokban egyszerre jelen vannak elméleti, történeti, módszertani és gyakorlati kérdések. (Bizonyos mértékig mindegyik tanulmánynak van szakpolitikai vonatkozása is.) Abban különböznek egymástól az elemzések, hogy a kategóriák arányai eltérő módon jelennek meg.

Az örök nagy kérdésre, hogy „ment-e előre a világ", vagy legalább az ország a területi és társadalmi egyenlőtlenségek megértését és kezelését illetően az 1993-ban megjelent Enyedi elemzés óta eltelt időben, nem adhatunk egyértelműen pozitív választ. Annyi mindenképpen megfogalmazható, hogy „változott". Részben Enyedi György, az RKK, részben pedig az egyetemi kutatások által, ha megváltoztatni nem is tudtuk a folyamatokat, talán jobban értjük őket, s ez lehetőséget ad arra is, hogy a siker nagyobb reményében próbáljuk megértetni ezen egyenlőtlenségképző folyamatokat a beavatkozásra illetékesek, illetve a „tűrésükre rendeltek" körében egyaránt.

Enyedi Gy. (szerk.) 1993: Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 9–22. o.

TÁRSADALMI-TERÜLETI EGYENLŐTLENSÉGEK ÉS TERÜLETI POLITIKA MAGYARORSZÁGON

Enyedi György

A társadalmi-területi egyenlőtlenségek

A társadalmi tevékenység minden időben földrajzi egyenlőtlenséget mutat: a gazdaság vagy a letelepült lakosság egy adott ország területén egyenlőtlenül helyezkedik el. A regionális kutató számára tehát az egyenlőtlenség vizsgálati tárgyának természetes vonása, míg általában a társadalomtudományi kutatásokban az egyenlőtlenségekhez a rossz, a deviáns értékítélet tapad. Meg kell tehát különböztetnünk földrajzi és társadalmi egyenlőtlenségeket. A tanulmány első részében azt kívánom vizsgálni, hogy mi az állandóan újratermelődő területi egyenlőtlenségek forrása, milyen értékítéletet alkothatunk a területi egyenlőtlenségekről, és milyen módjai vannak – ha egyáltalán szükséges – az egyenlőtlenségek korrekciójának.

A gazdaság és a népesség települése

A térbeli társadalmi egyenlőtlenségek alapja az, hogy egy adott térség – régió, ország vagy nagyobb területi egység – az emberi letelepedés és a gazdasági tevékenység számára nem homogén, hanem fizikai tulajdonságaiban, más területekhez való fekvésében eltérő tulajdonságú. Az iparosítás előtti korszakban a zömmel agrárgazdaság és ezzel a települések – beleértve a vásárfunkciókat betöltő városokat is – a tér mezőgazdasági alkalmassága; azaz a felszíni viszonyok, a talajviszonyok, a víznyerés lehetőségei szerint helyezkedtek el. Kivételt csak a geopolitikai szempontú városalapítások (hágók, folyóátkelőhelyek ellenőrzése, hatalmi központok könnyű védhetősége) jelentettek. Mind a népsűrűségben, mind pedig egy-egy régió gazdagságában vagy szegénységében nagy szerepe volt a természeti erőforrásoknak. Ugyancsak ezek szabták meg a vi-

szonylag gyér áruszállítási lehetőségeket és a bányakincsek alkalmankénti kiaknázását.

Az ipari társadalmak kialakulásának első szakaszában a területi-társadalmi különbségek főleg az iparosítás előrehaladásában, valamint a kereskedelem és szállítás földrajzi munkamegosztásba való bekapcsolódásában fejeződtek ki. A XIX. századi iparosítás kibontakozásában nagy szerepe volt a nyersanyaglelőhelyeknek, valamint a tömeges szállításra alkalmas vízi utaknak, illetve tengerpartoknak. Az ipar által vezérelt földrajzi különbségekben kettős hátrányba kerültek a szegényes adottságú agrártérségek. Mivel az ipar viszonylag kis területen nagyszámú embert volt képes foglalkoztatni, az iparosítás a településhálózatban, a falvak és városok egymáshoz való viszonyában minden korábbinál nagyobb egyenlőtlenségeket hozott létre. Ezek az egyenlőtlenségek ismét más dimenziót vettek a posztindusztriális társadalomban, amelyben – nevével ellentétben – az ipar továbbra is a gazdaság vezető ágazata, de amelyben a gazdasági folyamat oly sok nemtermelő – szolgáltató, szállító, piackutató, műszaki fejlesztő stb. – ágazatra bomlik, hogy magának a termelőfolyamatnak földrajzi elhelyezkedése viszonylagosan veszít korábbi fontosságából. Ebben a fejlett ipari korszakban a gazdaság települése viszonylag kevéssé igazodik a tér fizikai tulajdonságaihoz, sokkal inkább a településhálózat infrastrukturális minősége, egy adott térség népességének iskolázottsági, szakképzettségi és kulturális minősége játszik szerepet. Általában kijelenthetjük, hogy a tér soha nem homogén az éppen fejlődést gerjesztő gazdasági tevékenység szempontjából, ezeknek a településhálózaton belüli elhelyezkedése gazdaságtörténeti szakaszonként változó, de mindig többé vagy kevésbé koncentrált, míg a tér másik részein kevésbé korszerű, kiszoruló gazdasági tevékenységek maradnak fenn. A gazdaság egyenlőtlen elhelyezkedése tükröződik a lakosság jövedelmi viszonyainak, életkörülményeinek és a településhálózat állapotának különbségeiben is. A „fejlett" és „elmaradott" térségekre tagolódás tehát állandó kísérője a gazdaságnak, jóllehet ezek tartalma és területi kiterjedése is változik.

A gazdaság egyenlőtlen térbeli elhelyezkedésének következményeit a társadalom korrigálni igyekszik. Ennek egyik eszköze a népesség elvándorlása a szegény vidékekről a gazdag vidékek felé. Ez azonban soha nem ölt olyan méreteket, hogy a szegény régiók teljesen kiürülnének, és hogy a bevándorlók mind felzárkózási esélyt kapnának a befogadó gazdagabb térségekben. A népesség települése, főleg az ipari társadalmakban [ahol a települések nagy költséggel kiépített infrastruktúrával (lakásállománnyal), közlekedési és közmű rendszerekkel rendelkeznek] meglehetősen lassan változtatható, egy ország településállománya csak nagyon hosszú távon módosul, sokkal lassabban, mint a gazdaság településének tényezői. Ezért a területi egyenlőtlenségek nemcsak különbségeket jelentenek, nemcsak a földrajzi változatosság a jellemzőjük, hanem egyúttal társadalmi előnyöket és hátrányokat is magukban foglalnak.

Az egyenlőtlenség értelmezése: jó vagy rossz?

Az egyenlőtlenség általában negatív értéket kap a társadalomtudományi kutatásokban. Többnyire szinonimája a szegénynek, elmaradottnak vagy deviánsnak. A regionális kutató viszont, mint már vázoltam, az egyenlőtlenséget a társadalom térbeli rendje természetes velejárójának tekinti. Az egyenlőtlenségek ugyanis nem kizárólag gazdagságot vagy szegénységet jelentenek, hanem egy régió természeti környezetét és történelmileg formálódó településhálózatát is kifejezik, ilyen módon kulturális értékeknek is hordozói. Egy hagyományos agrártérség nemcsak egyszerűen elmaradottabb infrastruktúrájú, hanem eltérő társadalmi szervezetű, más kulturális értékeket és szokásokat követő, mint például a nagyvárosi agglomeráció, és ez a különbözőség a sokszínűség, a pluralizmus fontos forrása. Egy kisebb településközösséghez való tartozás, egy kulturális régióval való azonosulás sokak számára még akkor is fontos, ha ez viszonylag szerény jövedelemmel vagy kevesebb kényelemmel jár együtt. A területi egyenlőtlenségek mögött a gazdaság maximális hatékonyságra való törekvése is áll, tehát ezek az egyenlőtlenségek abból is keletkeznek, hogy a gazdaság optimális elhelyezkedését keresi, és ezzel hatékonyságát is az optimálishoz közelíti. Ha a gazdaságot – az egyenlőség érdekében – nem hatékony településbe kényszerítjük (amint ez a szocialista államokban megtörtént), akkor ez az egész társadalomnak hátrányává válhat.

Nincs tehát sok létjogosultsága annak, hogy a területi egyenlőtlenségeket önmagukban valamilyen értékcímkével ellássuk. Általánosságban akkor érdemes a társadalmi vizsgálódásra a területi egyenlőtlenség, ha olyan mértékű tartós hatásokkal jár, ami a helyi társadalom szerkezetét torzítja, tagjainak esélyeit diszkriminatív módon rontja. Az nevezhető vizsgálatot érdemlő – s esetleg korrekciót kívánó – társadalmi-területi egyenlőtlenségnek, amely egy adott társadalmi státusú egyén számára csupán lakóhelye miatt lényegesen rosszabb életkörülményeket vagy társadalmi mobilitási esélyeket nyújt, mint amilyennel egy hasonló társadalmi státusú egyén egy másik régióban rendelkezik. Ugyancsak megvizsgálandó, ha egy helyi társadalom szerkezete alapvetően eltér egy nagyobb térség átlagától oly módon, hogy a marginális, szegény, iskolázatlan társadalmi rétegek aránya feltűnően nagy.

Az egyenlőtlenség korrekciója

Amennyiben a területi egyenlőtlenségek az utóbb említett társadalmi hátrányokat jelentik, ez esetben kísérlet történik ezek korrekciójára. Az egyik módja ennek a helyi társadalom önkorrekciója: megkísérel alkalmazkodni a változó gazdasági feltételekhez, megpróbálja életképtelenné vált tevékenységét újakkal felváltani, vagy elvándorlással alkalmazkodni a társadalom térbeli rendjének módosulásaihoz. Ez az önkorrekció mindig is folyt, és a legfontosabb eleme a területi-társadalmi egyenlőtlenségekkel való szembefordulásnak. Az elmúlt évszázad során a legfejlettebb országokban a területi egyenlőtlenségek korrekciójába az állam beavatkozása egyre inkább rendszeressé vált. Ezek az állami beavatkozások különböző célúak és módszerűek voltak. Kezdetben inkább az elmaradott térségek erőforrásainak könnyebb feltárását célozták, például az állam által támogatott vasútépítésekkel vagy kedvezményes szállítási tarifákkal. Az állami beavatkozások a túlnépesedett agrárvidékek esetében hol törvény által elrendelt földreformokkal, hol korábban alkalmatlan területek termővé tételével történtek. A tervgazdálkodást a Szovjetunióban vezették be először az 1920-as években a túlnyomóan állami tulajdonú gazdaság irányítására, s ennek része volt a beruházások lokalizációja is, ám ez elsősorban ágazati (pl. nyersanyagelőhelyek kiaknázása) és összállami (pl. katonai-stratégiai) célokat szolgált. A nyugati demokráciákban az 1930-as évektől kezdve hol erősebben, hol gyengébben érvényesült az a szempont, hogy a társadalmi egyenlőtlenségeket a politikai feszültségek mérséklése érdekében kell állami beavatkozással enyhíteni. Elsőnek a rendkívüli erőteljes földrajzi különbségeket mutató munkanélküliség enyhítésére használtak állami beavatkozást Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban az 1930-as évek elején. A második világháború után pedig az 1970-es évek derekáig, a jóléti államok virágzásáig a társadalmi kiegyenlítődésre való törekvés politikai célokat szolgált, egyszersmind a társadalmi igazság morális alapjára is hivatkozott. Az állami területfejlesztési beavatkozás – lényeges különbségeik ellenére – az 1970-es évek derekáig mind célkitűzéseiben, mind pedig az általa befolyásolt területi folyamatokban sok hasonlóságot mutatott Európa fejlett tőkés jóléti államaiban és Kelet-Európa szocialista országaiban. Európán kívül az állami területfejlesztési beavatkozások jóval ritkábban és gyengébben érvényesültek, még a legfejlettebb ipari országokban is.

A magyar területfejlesztés a szocialista időszakban

A magyar területi politika és területi fejlődés elmúlt 45 évének gazdag az irodalma. E kötet egy tanulmánya is részletesen foglalkozik ezzel. Szeretnénk azonban itt egy rövid összefoglaló tipológiát adni, amely keretbe foglalja mindazt a társadalmi-területi egyenlőtlenséget, amelyet e kötet többi tanulmánya tárgyal.

A magyar regionális fejlődést tehát a területi-társadalmi egyenlőtlenségek keletkezését és a velük kapcsolatos kormányzati politikát két dimenzió befolyásolta. Az egyik az, hogy az elmúlt 45 év befejezte a XIX. század végén megkezdett és az első világháború alatt megszakított iparosítási folyamatot, majd megkezdődött – a korabeli szaksajtóban intenzív fejlődésnek nevezett – posztindusztriális időszakra való áttérés. Az iparosítás befejezése és az ipari átalakulás megkezdése törvényszerűen magával hozta mindazokat a gazdasági-települési változásokat, amelyek korábban Nyugat-Európában lejátszódtak. Az ipar technológiája nem követi a politikai rendszereket, ily módon az ipar szerkezeti átalakulásával kapcsolatban számos térbeli jelenség azonos módon játszódott le Európa két felében, például a nyersanyagokra települő ipar visszaszorulása, a feldolgozóipar szélesebb településkörben való elterjedése, és általában a korszak elején még hazánkban is rendkívül fontos agrárgazdaság, falusi gazdaság visszaszorulása. A másik dimenziót a totalitárius állam jelentette, amely a gazdaság fő tulajdonosa volt, de ezen kívül is mindennemű társadalmi jelenséget szoros ellenőrzése alá vont, és így a területi folyamatok valamennyi elemét – a gazdaságot, a népességmozgást, a népesség kulturális tevékenységét, az egyes települések fejlődését – mind ellenőrzése alá kívánta vonni.

Sok vitát vált ki szakmai körökben, hogy vajon alkalmazhatók-e analógiák a nyugat-európai jóléti államok és a kelet-közép-európai szocialista államok területi politikája és területi folyamatai között. Én azt vallom, hogy igen, annak ellenére, hogy míg a tőkés állam az autonóm gazdaságba csak indirekt módon, csak a területfejlesztési célok érdekében (és csak a valamiért támogatandó területeken) avatkozott be, addig a szocialista országokban a mindenható állam maga próbált rendelkezni a regionális fejlődési folyamatok minden eleme fölött az ország egész területén. Az analógiát indokolja, hogy eléggé hasonlóak voltak a területfejlesztési célok és eléggé hasonlóan alakultak a regionális fejlődési folyamatok. A területi fejlesztési célok mindkét esetben kiegyenlítésre törekedtek. Csökkenteni kívánták azt a távolságot, amely a gazdaság színvonalában, életszínvonalban, a szolgáltatások színvonalában egy adott ország különböző régiói között fennállottak. A kiegyenlítési törekvéseknek persze eléggé eltérő volt az indoklási szókészlete. A szocialista országokban a szocializmus egyenlőségeszményére hivatkoztak, még évtizedek múlva is a megelőző tőkés rendszert hibáztatva a fennálló egyenlőtlenségekért. A nyugati demokráciákban az egyen-

lőség állampolgári jogként fogalmazódott meg, és a területi elmaradottságot, mint az állampolgári jogok gyakorlásán esett sérelmet fogták fel és igyekeztek megszüntetni. Mindkét állami területfejlesztési beavatkozásnak lényeges vonása volt a társadalom jövedelmének újraelosztása, a gazdagabb térségekről a kevésbé fejlett területek javára való átcsoportosítása. Mindkét társadalomban ez az átcsoportosítás aggodalmat váltott ki a közgazdászok körében, akik úgy vélték, hogy az egyenlőség és a hatékonyság egymásnak ellentmondó törekvéseket fejezhetnek ki. Európa mindkét felén ezek a kormányzati politikák azokra a térfolyamati egyenlőtlenségekre kívántak reagálni, amelyeket az ipari fejlődés, a tágan értelmezett iparosítás létrehozott. Az állami iparnak és a tőkés iparnak szervezeti felépítése, működési mechanizmusa alapvetően eltérhetett, ám technológiai folyamatokon alapuló települési sajátosságai hasonlóak voltak, és ennek következtében a második világháborút követő első három évtizedben nagyon hasonló regionális folyamatok mentek végbe Európa két felében. A különbséget inkább a kelet-európai térség megkésettsége jelentette, tehát az, hogy a regionális folyamatok egy több évtizeddel korábbi nyugat-európai iparosítási szakasz térrendjét utánozták. Az csak látszólagos volt, hogy a mindenható szocialista állam a térbeli folyamatok minden elemét ellenőrzi. Korántsem volt így; végül is a tervezés csak a spontán folyamatokba való bölcs vagy oktalan beavatkozást jelentheti, de nem teremt meg olyan térbeli folyamatokat, amelyeket a gazdaság adott szintje nem hozna létre.

Az analógia az 1970-es évek derekán megszakadt. A területi folyamatokban és a területi politikákban Nyugat-Európában fordulat állt be. Az új programok és megközelítések a hazai szakmai körök előtt is ismertek voltak, és néhány elemét – sikertelenül – a magyar reformgazdaságba is igyekeztek beépíteni. Az utak markánsabb szétválásának az az alapja, hogy a fejlett tőkés országok az 1970-es években új gazdaságfejlődési szakaszba lépnek. Ez az új szakasz jelentősen módosítja a gazdasági és politikai intézményrendszert, változtat a gazdaság településén, változtat az állam szerepén, és olyan területi folyamatokat indít el, amelyet egy különös kettősség jellemez: a helyi erőforrásokra, önerőre támaszkodás az egyik oldalon és a nemzetek fölötti világgazdasági vagy kontinentális folyamatokba való bekapcsolódás a másik oldalon. A szocialista gazdaságok nem képesek erre az új szakaszra áttérni, nincs bennük ehhez a szükséges innovációs képesség. Követni tudták a tőkés gazdaság *korábbi* szakaszait – az új szakasz azonban az államosított gazdaságoknak már nem járható. Ezzel a szakasszal kezdődik meg valójában a szocialista gazdaságok leszakadása, ami történelmileg nagyon rövid idő alatt, másfél évtized alatt széthullásukhoz vezet. Nemcsak a szocialista gazdaság ágazati szerkezete merevedik meg, s őrzi meg a XX. század első felére jellemző vonásait – ez a gazdaság regionális szerkezetére is érvényes.

A területi fejlődési szakaszok

A szocialista rendszer magyarországi regionális fejlődését és az ezt kifejező területfejlesztési politikákat négy szakaszra oszthatjuk.

– Az *első* szakasz az 1950-es évek, az állam által vezérelt gazdaság és a tervgazdaság megteremtése, az erőltetett iparosítás időszaka. A központi tervezésen belül nincs elkülönült területfejlesztési politika, bár bizonyos célkitűzések az ágazati tervekben szerepelnek, így például néhány alföldi város iparosítása, mezőgazdasági öntözőművek létesítése, amelyek bizonyos területi egyenlőtlenségeket mérsékelni hivatottak. Az 1950-es évek iparosítása alapjában XIX. századi jellegű volt, a klasszikus nehézipar és energiagazdaság kibővülésével. Ennek következtében az ipar településében is a klasszikus nyersanyagra és energiára történő település érvényesült. A magyar főváros korábbi, szinte kizárólagossága az ipar területi szerkezetében enyhült, és kialakult egy bányászati-energetikai-nehézipari tengely az Északi-középhegység vonulatában. Az iparosított és a továbbra is agrárjellegűnek maradt, régiók között a különbség fokozódott, és igen nagy népességvándorlás indult meg az Alföldről és a Dunántúl agrárrészeiről az ipari tengely felé.

– A *második* szakasznak a kezdete 1959-re tehető, amikor először fogalmazódott meg kifejezetten területi fejlesztési célú politika. Ennek az alapjelszava az ipari decentralizáció volt, és elsőrendűen arra törekedett, hogy a korábban vázolt területi egyhangúságot oldja. A regionális fejlesztés és a településhálózat fejlesztése összekapcsolódott, az ipari decentralizáció elsősorban a vidéki nagyvárosokat vette célba. Az öt vidéki nagyváros ellenpólusként való kijelölésében nem nehéz felismerni a francia Boudeville növekedési pólus elméletét, amely ténylegesen hatással volt a regionális tervezőkre. Ez a területfejlesztési szakasz tehát a területi egyenlőtlenségek közül az ipar eloszlását tartotta a leglényegesebbnek, mintegy feltételezve, hogy az ipari foglalkozások elterjesztése a többi, társadalmi jellegű egyenlőtlenséget is mérsékelni fogja. Az ipari decentralizáció eléggé előrehaladt az 1960-as évek második felében (és az 1970-es évek első felében), számos vidéki városban és nagyobb községben is megjelent a gyáripar. Ez egyúttal a magyar ipar szerkezetének a változását is kifejezte, az egyoldalú nehézipari jelleg mérséklődött, és a feldolgozóipar volt az, amely számos vidéki telephelyet létrehozott. Az ipari decentralizáció lehetővé tette, hogy a mezőgazdaság kollektivizálása után a falusi elvándorlók ne jelenjenek meg tömegesen a fővárosban vagy a régi iparvidékeken; sok esetben lakóhelyükön maradhattak, és napi ingázóvá váltak.

Az 1960-as évek végére mind az ipari foglalkoztatás, mind a lakossági jövedelmek területi különbségei csökkentek – főleg ha az ország nagyobb régióit, az ún. tervezési-gazdasági körzeteket vagy a megyéket vetjük egybe. Nem mérsék-

lődtek azonban a különbségek a településhálózaton belül, mivel az egyoldalú ipari fejlesztés és az infrastruktúra-fejlesztés nagyfokú elhanyagolása az egyes településtípusok életkörülményeiben nagy különbségeket konzervált.

– A *harmadik* területfejlesztési szakasz már kifejezi a klasszikus iparosítás befejeződését, a szolgáltatások iránti igények és a szolgáltatószektor növekedését: ennek a szakasznak az alapvető jelszava az életkörülmények területi közelítése. Felismerésre került tehát, hogy az ipartelepítés önmagában még nem teremti meg a településhálózaton belüli színvonal-kiegyenlítődést, és hogy végeredményben a területi fejlesztésnek nem lehet kizárólag termelési-gazdasági célja, hanem a lakosság életkörülményeinek javítását kell programjába vennie. A területfejlesztés nagy súlyt fektetett a településhálózaton belüli kiegyenlítésre, amelynek programját az 1971-ben törvényerőre emelkedett Országos Településhálózat-fejlesztési Keretterv fogalmazta meg. Ez a hosszú távú keretterv azonban hamar kifulladt. A magyar gazdaság ideig-óráig mentesíteni tudta magát az 1970-es évek közepi világgazdasági korszakváltás nehézségeitől – ennek gyors eladósodás volt az ára. A külföldi hitelek nem a gazdaság korszerűsítését, hanem a teljes foglalkoztatás fenntartását és a szocialista nagyipar szinte változatlan szerkezetben való konzerválását szolgálták. A hitelek felélése hamarosan bekövetkezett, a gazdaság megkezdte azóta is tartó hanyatlását, és ezért a településhálózat kiegyenlítésére törekvő kormányzati politika eléggé sikertelen maradt. Az okokat – mint azóta is a kudarcok okait – a politika a pénzhiányban próbálta keresni. Ez annyiban igaz volt, hogy e harmadik szakasz programja mindenekelőtt infrastrukturális fejlesztést igényelt volna, erre pedig a rossz hatékonyságú gazdaságban nem keletkeztek források. Alapjában azonban a területfejlesztés kifulladásának az volt az oka, hogy a szocialista gazdaság az alapvető iparosítás befejeztével képtelen volt előrehaladni a korszerű ipari technológia, korszerű ipari szerkezet és a szervezeti átalakulás felé. A gazdaság olyan fokú decentralizált fejlődést kívánt volna meg, amelyet az állami tulajdon monopólium és a továbbra is szélsőségesen koncentrált politikai hatalom nem tett lehetővé.

– Az 1980-as évek területfejlesztése (*negyedik* szakasz) tükrözte azt a hatalmi harcot, amelyet a centralizált hatalom hátrálva folytatott a decentralizálásra törekvő reformerőkkel szemben. A területfejlesztési politikát zavar jellemezte, az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepciót már senki sem tartotta érvényesnek, és a helyébe 1985-ben lépő új hosszú távú elképzelés még a korábbiaknál is rövidebb életű volt. Az elmélet szintjén felmerült egy innováció orientált területi politika szükségessége, ám a gazdaság teljes mértékben innováció ellenes volt, így erre nem kerülhetett sor. A korábbi ipari decentralizációval szemben a kiegyenlítés hívei inkább a kutatásfejlesztési szektor decentralizálását sürgették; ezzel szemben az ország legelmaradottabb térségeinek fejlesztésére kidolgozott kormányprogram a legtöbb helyen továbbra is új ipari mun-

kahelyek teremtését szorgalmazta (jóllehet az ipar már az 1970-es évek második felétől foglalkoztatását csökkentette). A terület- és településfejlesztés megváltoztatásának fontos mozzanata volt a tanácsok gazdálkodásának bizonyos függetlenítése a költségvetési újraelosztástól, közigazgatás-szervezési lépések történtek a helyi tanácsok önállóságának megerősítése érdekében. Az 1980-as évek második felének kuszasága és ellentmondásossága nyilvánvalóan a politika és a gazdaság átalakulását tükrözte.

A szocialista időszak regionális fejlődését a nagy térségek közötti különbségek jelentős mérséklése, és a városhálózat kibontakozása jellemezte. A második világháború előtti Magyarországon nem volt modern értelmű városhálózat, a főváros abszolút kiemelkedő szerepe mellett nem voltak regionális központok, a kisvárosi hálózat a hagyományos agrárpiaci funkciókon alig lépett túl. Az alapvetően agrárjellegű országban a Budapesten kívüli ipari körzetek főleg nyersanyag-kitermeléshez kapcsolódó kis szigetek voltak. Negyvenöt év elmúltával az ország térszerkezete modernizálódott, és hasonlatossá vált Közép-Európa tőkés országaiéhoz. E hasonlóságot részben a magyar gazdaságnak a nyugat-európait követő, felzárkózni akaró fejlődése magyarázza, de a magyar regionális tervezők pragmatizmusa is, akik az 1960-as évektől felhagytak az ideológiai jelszavakkal és a szovjet példa másolásával, ehelyett a nyugat-európai – főleg az erősen központosító francia – területfejlesztési koncepciókat követték. Ez a településhálózat azonban inkább csak formájában modernizálódott, tartalmában kevésbé, megmaradt a falu és a város jelentős életkörülmény-különbsége; sőt állítható, hogy a falusi lakosok az 1980-as években sokkal kevésbé találták meg szolgáltatási igényeik kielégítését, mint az ötven évvel korábbi falusi lakosok az akkori igényeiket településükön. A településhálózat alapjában egy bezárkózó, befelé forduló gazdaságot szolgált, amelyben a vállalatoknak – kevés kivétellel – nem volt közvetlen kapcsolata a világpiac szereplőivel, sőt a magyar vállalatok közötti hálózatok is nagyon gyengén fejlettek, a nagyvállalat is bezárkózott, és igyekezett önellátó kombinátba szerveződni. Ma már világosan látszik, hogy az ország mily kevés települése képes arra, hogy korszerű vállalkozásokat fogadjon, regionális, nemzeti és nemzetközi kooperációkat közvetítsen. Ez nemcsak az infrastruktúra jól ismert hiányosságából, hanem a sok évtizedes szellemi bezárkózásból is fakad.

Hogy azután a regionális fejlődés mai állapota milyen mértékben tudható be a változó területi politikának, az már kérdéses. A regionális fejlődés spontán folyamatait a területi politika – mivel jóval gyengébb hatása volt, mint az ágazati részpolitikáknak – kevéssé tudta befolyásolni. A településhálózat-fejlesztő koncepciók mellé semmilyen végrehajtási utasítás nem csatlakozott. A területi és településfejlesztési politika hivatkozási alapul szolgálhatott ágazati és megyei döntésekhez, ám saját mozgástere, önálló döntési kompetenciája csekély volt.

A területi-társadalmi egyenlőtlenségek és az átmenet

A piacgazdaságba és a politikai demokráciába történő átmenet a területi fejlődési folyamatokat jelentősen módosítja. Mind a két átalakulásnak az elején tartunk – bár a politikai változások kétségkívül jóval gyorsabbak, mint a gazdaságiak – így érthető, hogy a térbeli folyamatokban jelentős a kontinuitás, az új elemek csak az ország néhány részén váltak számottevővé.

A politikai átmenet legfontosabb hatása a helyi önkormányzatok létrejötte, és ezek igen jelentős döntési kompetenciája. Az önkormányzati törvény egyúttal a központi állam súlyát is mérsékelte. A politikai átmenettel függ össze, hogy azok a társadalmi értékek, amelyeket a szocialista rendszer területi politikája szolgálni kívánt, részben megváltoznak. Az egyenlőség megszűnt önmagában levő értékké lenni, bár a közvéleményben igen erős az egalitáriánus felfogás. Az értékváltozás elismeri és ösztönzi a kiemelkedést, és ezért nem tekinthető kedvezőtlen jelenségnek egy-egy település vagy régió gyors kiemelkedése a többiek közül. Az állami gondoskodás, a szocializmus egyik „vívmánya" pejoratív megnevezéssé vált. Megváltozott az egyenlőtlenség belső tartalma és kezelésének módja is. A gazdasági egyenlőtlenségek szélsőséges következményei közül mindenekelőtt a munkanélküliség a szembeötlő. Magának a gazdaságnak a fejlődési vonala, szerkezeti alakulása a lassacskán autonómmá váló gazdasági szereplő dolga lett. A korábbinál nagyobb figyelmet kap – éppen a munkanélküliség rétegspecifikus jellege miatt – a kulturális-szellemi egyenlőtlenség, amely az önálló kezdeményezés, a sikeres vállalkozás feltétele, illetve akadálya. Kifejezetten erősödik a településkörnyezet egyenlőtlenségének érzékelése, mind az épített környezetet, mind a helyi társadalom állapotát, mind pedig a természeti környezetet tekintve. A kezelésre váró egyenlőtlenségeknek tehát szélesebb a skálája; ám jóval kevesebb az, amely állami feladatnak fogható fel, és ezen belül is kevés, amely követlen beavatkozást igényel.

A politikai átmenet másik fontos új vonása a helyi kormányzat és a központi kormányzat közötti döntési kompetenciák újraelosztása, az állam döntési korlátai. A területfejlesztésen belül az államnak továbbra is kifejezett feladata a kiegyenlítés. Egyetlen modern állam sem viselhet el, jórészt társadalompolitikai okokból túlzott mértékű területi egyenlőtlenségeket. Autonóm gazdaságot feltételezve ez azt jelenti, hogy az állam a területi-társadalmi különbségek mérséklését a gazdaság körén kívül eső területekre koncentrálva érheti el, mindenekelőtt az infrastruktúra fejlesztésével, az oktatás fejlesztésével, a gazdaság működésének könnyebbé tételével (adóengedmény, hitelkedvezmények). Ez azt is jelenti, hogy az állami területfejlesztés nem terjed ki az ország egészére, csupán ott történik beavatkozás, ahol az elmaradás mérséklése szükségesnek tűnik.

Az átmenet kezdeti szakaszából is következik, hogy a helyi kormányzatok fejlesztési politikája és az állami területfejlesztési politikák között nincs megfelelő összhang. Rendkívül hátrányos hatású volt, hogy nem jött létre megfelelő hatáskörű regionális kormányzat (a megyei önkormányzatok döntési kompetenciája nagyon leszűkült). Az ebből fakadó konfliktusokkal és az ebből fakadó elkerülhetetlen centralizációval e kötetben *Pálné Kovács Ilona* tanulmánya részletesen foglalkozik. A helyi önkormányzatok jelentős autonómiája nehezíti a kistérségi kapcsolatok újjáalakulását. Jelenleg mindegyik település az önállóságra törekszik, és kevés kooperációs készséget mutat – hiszen hosszú évtizedek tapasztalata volt, hogy az együttműködések alá- és fölérendeltségi viszonyokat és nem egyenlők szövetkezését fejezték ki. A hagyományosan egy vonzáskörzetbe tartozó települések együttműködési nehézségei nagyon károsan hatnak a kistérségi fejlődésre, és bár számos településszövetség szembenéz e hátrányos helyzettel, az azonban kétségtelen, hogy az együttműködés csak az autonómiák valami kölcsönös korlátozásának lehet eredménye, amelyre még kevés a hajlandóság. A helyi kormányzatok önállósulása nagyon örvendetes, a demokrácia alapjainak kiépítése szempontjából is nagy fontosságú, ám jelenleg regionális dezintegrációs folyamatokat indított el, amelyek ellentétesek a fejlett piacgazdaságokban tapasztalható folyamatokkal és a magyar piacgazdaság kiépülésének igényeivel is. Hiba lenne a területfejlesztés társadalmi szereplőit a (központi és helyi) kormányzatokra szűkíteni. Egy település (településcsoport) fejlődésében alapvető szerepe van az állampolgárok (egyéni, háztartásokban hozott, vagy nem hivatalos társulásokban hozott) döntéseinek. Ez még az államszocialista rendszerben is így volt: például az 1980-as években a lakásépítések túlnyomó többsége háztartási döntéseken nyugodott. Az egyéni döntések és főleg az informális csoportdöntések a *második* (nem hivatalos) társadalomban történtek. A demokráciában viszont alapvető szerepet kell játsszanak egy település életében a civil társadalom szervezetei. E nem hivatalos szerveződések számának gyarapodása gyors, szerepük, s főleg az önkormányzatokkal való munkamegosztásuk kialakulása időt vesz igénybe.

A *piacgazdaság* alapjainak kiépítése is nagy hatással van a területi folyamatokra. Megkezdődött – bár nagyon az elején tart – a helyi autonóm gazdaságok kiépülése, amely igazi alapja lehet egy település társadalmi működésének és a gazdatudat kialakulásának. A magángazdaság és különösen a jelentősebb külföldi beruházók települése sokban eltér az 1980-as évekig preferált területeké-től, és nagyon erős területi koncentrációt mutat. A magángazdaság, amely információk és kereskedelmi hálózati kapcsolatok nélkül nem lehet sikeres, különösen nagy igényt támaszt az infrastruktúrával szemben, azon belül is a kommunikációval szemben. Az infrastruktúra állapota, fejlettségi színvonala a korábbiaknál nagyobb gazdasági előnyt jelent.

A magyar gazdaság – kiszabadulva az államszocializmus ideje alatti hosszú stagnálásból – a tulajdonviszonyok és az ágazati szerkezet átalakulásán túlmenően is, igen fontos változások színtere lesz, ami térrendszerét is erősen módosítja. A következő közeli változásokat valószínűsítjük:

1. A szolgáltatóipar gyors túlsúlyba kerülése a gyáriparral szemben. E tendenciák már az 1970-es évektől hazánkban is érvényesülnek, de markáns felgyorsulásukra támaszkodhatunk. Ez részben az ipari termelési rendszer átalakulásából következik: amíg egy termék a fogyasztóig eljut, sokkal többen foglalkoznak műszaki tervezéssel, fejlesztéssel, piackutatással, szállítás-elosztással, reklámmal, pénzügyi szolgáltatással, biztosítással stb., mint magának a terméknek az előállításával, azaz a hagyományos értelmű termeléssel. A termelési szolgáltatások erősen városokhoz tapadnak: a termelési folyamat jobban decentralizálható, mint pl. a marketing.

2. Már megjelent, s az életszínvonal újabb remélhető növekedésével bővülni fog egy olyan társadalmi réteg, amely fogyasztóként jelentkezik magas színvonalú egészségügyi, kulturális szolgáltatások, speciális személyes szolgáltatások piacán, új formájú gazdasági tevékenységet és új foglalkoztatást teremtve egy korábban egyenlősített közszolgáltatás kibővítésével. Ez az ágazat a tehetős fogyasztókhoz települ. Ez részben koncentráló tényező (néhány nagyvárosnak van csak számottevő luxusfogyasztása), részben várostól távoli, vonzó természeti környezetet kereshet.

3. A vállalati szervezet feltétlenül átalakul a privatizáció hatására és a fejlett országokban lejátszódó folyamatokhoz való közeledés eredményeképpen. A magánvállalatok elterjedése növeli a helyben alapított egy telephelyes vállalatok számát. A rugalmas termelés terjedése a nagyvállalatokkal kooperáló korszerű kisvállalatok jelentőségét növeli. Mindez – a több telephelyes vállalatok fennmaradásával – decentralizációs hatású, a kisvállalatok nagyon sok településben jelenhetnek meg megfelelő infrastruktúra és „üzleti klíma" esetén.

4. A gazdaság nemzetközivé válik. A szocialista gazdaság bezártsága – a vállalatoknak nem volt érdemi kapcsolata más ország vállalataival, a nemzetközi kapcsolatokat az állami bürokrácia közvetítette – megszűnt. Multinacionális nagyvállalatok jelentek meg hazánkban, a magyar vállalatok szabadon mozoghatnak a világgazdaságban. Ennek köszönhetően a fejlettebb európai országok szervezeti és technológiai újításai gyorsan terjedhetnek hazánkban. Az Európai Közösséggel való integrációnk a gazdaság települését egy nemzetközi térbe helyezi, amelyben a *helyi* települési előnyök vagy hátrányok fontosabbak lesznek a nemzeti kontextusnál. A gazdasági tér nemzetközivé válásának hatása nehezen számítható ki, de inkább koncentrálónak, főleg a magyar fővárost kiemelőnek tűnik.

5. A fentiekből következik, hogy a települések között erősödik a verseny a gazdaság letelepítéséért, a településmarketing hazánkban is megjelenik. A településvonzásnak van egy új eleme: a létező gazdasági hálózat (network). A 3. pontban tárgyalt rugalmas termelési rendszer kisvállalati egységeinek működéséhez számos kapcsolatra, hálózatokra van szüksége. Egy működő hálózattal a nagyvállalatok is könnyebben tudnak kooperálni. A magyar gazdaságból a hálózatok hiányoznak, a vállalatközi kapcsolatok bizonytalanok, bizalmatlanságtól áthatottak. Ez súlyos gazdasági hátrány.

6. Az innovációra, főleg a termék innovációra alkalmas környezet egyre fontosabb vonzerő a gazdaság letelepedésére. Hagyományosan, a vállalat a telephelyválasztással működési költségeit kívánta minimalizálni. Az innovatív környezet csak kevés településben igazán erőteljes, s ezek igen különbözőek lehetnek, mivel egyetemi-kutatóintézeti háttérre támaszkodó, technikai-ipari parkokként jelennek meg. Ezek nemcsak nagyvárosokba települnek.

7. A telekommunikáció és a szállítás gyors fejlődése a távolság jelentőségét mérsékeli, az elérhetőségi idő lecsökken. Kis területű országunkban egy jó kommunikációs hálózat a termelés elhelyezkedését szinte mindenütt lehetővé teheti, erősen dekoncentrációs hatású.

Ezek a tendenciák egyelőre gyengén érvényesülnek. A gazdasági átmenet első három évét gyorsan növekvő területi egyenlőtlenségek jellemzik. Rendkívül gyors ütemben épül le az állami gazdaság, és csak kevés helyen dinamikus valóban a magángazdaság. A gazdaság tényleges térbeli átrendezéséről nincs kellő tudomásunk. Igen nagy a szerepe a második vagy feketegazdaságnak, amely föltehetően főleg nagyvárosokat keres – de erről természetesen nincsenek adataink. A gazdaságban gyakorlatilag még nem kezdődött meg a szerkezeti átalakulás, a rombolás – Schumpetert idézve – még nem eléggé kreatív, és az állami gazdaság gyors leépülése talán elsősorban a hagyományos piacok elvesztésével magyarázható. A növekvő területi egyenlőtlenségek mérséklésére vannak bizonyos állami eszközök, ám nem alakult még ki átfogó területfejlesztési koncepció, és kormányzati szinten nagy a kompetenciazavar.

A jelenlegi területfejlesztési koncepciónak alapjában az *önerőre való támaszkodás,* az alulról építkezés elvét kell követnie. Ez a területfejlesztési elv vált uralkodóvá az 1970-es évek második felétől Nyugat-Európában. Kevesebb állam és nagyobb mértékű támaszkodás a helyi erőforrásokra és társadalmi energiákra. Ez az elv ma még kevésbé népszerű, mert a kormányzat sem szereti a kevesebb államot, a helyi kormányzatok pedig függetlenségüket csak fél szívvel védelmezik, szívük másik felével állami támogatásokról ábrándoznak. Az önerőre támaszkodó területfejlesztésnek még számtalan akadálya van, részben az önkormányzatok saját forrásainak elégtelensége – a költségvetési centralizálás 15 éve a legmagasabb fokot érte el –, a gazdasági autonómia gyenge kezdetei és különösen a horizontális kapcsolatok hiánya. Az önerőre támaszkodás

ugyanis soha nem jelenthet egyetlen települést, hanem egy településcsoportot, városi vonzáskörzetet vagy más jellegű kistérséget, ehhez viszont a kooperáció – nemcsak a helyi kormányzatoké, hanem elsődlegesen a helyi gazdaságé és a helyi civil gazdasági szervezeteké – elengedhetetlenül fontos.

A másik kiegészítő koncepció lehet a fenntartható fejlődés elveinek érvényesítése a területfejlesztési politikában. Ez hazánkban még kevéssé ismert, a szakkifejezést gyakran félreértik. Az elv a világ környezeti állapotát vizsgáló Brundland-bizottságban fogalmazódott meg. A „fenntartható fejlődés" (sustainable development) kompromisszumot keres a gazdasági növekedés és a környezetvédelmet mindenek elé helyező „zérus növekedés" elvei között. Az bizonyosra vehető, hogy a gazdasági növekedés jelen erőforrás-pazarló, környezetterhelő modelljének folytatása, s különösen világméretű elterjedése végzetes ökológiai katasztrófához vezetne, az emberiség puszta létét fenyegetné. Ugyanakkor az életminőség javulásának igénye sem állítható meg, különösen nem olyan országokban, amelyek társadalma elszegényedett, elemi megélhetési gondokkal küzd.

Úgy vélem, hogy hazánkban, amelynek környezete súlyosan károsodott, be kell vezetni a fenntartható fejlődés koncepcióját a területfejlesztésbe.

A területfejlesztési politikának új célmeghatározásra van szüksége. A cél az *életkörülmények* javulása kell legyen (nem csupán például a foglalkoztatás bővítése). Az életkörülmények javulása pedig nem azonos a fogyasztás mennyiségi növelésével; a javuló lakókörnyezet, a kedvezőbb egészségi állapot vagy a környezetszennyezés szűnése is javít életkörülményeinken. Végeredményben nincs is fontosabb „körülménye" életünknek, mint hogy a környezet szennyezése miatt fenyeget-e betegség vagy korai halál.

A fenntartható fejlődés nem gazdaságellenes. Hozzájárul a foglalkoztatás fenntartásához: a környezetbarát mezőgazdaság munkaintenzív, a környezetvédelmi beruházások számos iparágat élénkíthetnek.

A fenntartható fejlődés elveit nehéz érvényesíteni. A magyar átlagpolgár részére a nyugat-európai fogyasztási modell az elérendő cél. Van két kedvező körülmény is. Az egyik, hogy nem egy kialakult magas fogyasztást kell korlátozni, hanem egy szegény társadalom jólétének növelésébe kell új elemeket belevinni. A másik szempont, hogy a fenntartható fejlődés elképzelése nem konzervatív felfogás, hanem rövidítheti a Nyugat-Európához való felzárkózás pályáját: ahhoz a fogyasztási modellhez közelít, ami Nyugat-Európát fogja jellemezni az ezredfordulón.

A MAGYAR ÁLLAM BELSŐ TERÜLETI POLITIKÁJÁNAK HOSSZÚ TÁVÚ ÖSSZEFÜGGÉSEI

(A történetileg változó területi sokszínűségről, egyenlőtlenségekről, a mozaikosságról és a támogatási, felzárkóztatási „jóléti homogenizációs" területfejlesztési politika veszélyeiről)

Hajdú Zoltán

1. Bevezetés

Az állam (a társadalom politikai szervezete) a politikai földrajzban három alaptényező (terület, népesség, főhatalom) szerves egységeként fogalmazódik meg. A legtöbb állam a területét egyrészt alkotmányos, általános jelleggel fogalmazza meg, melynek keretében a területi szuverenitás kerül előtérbe, másrészt pedig az államterülethez fűződő tulajdonjogát több vonatkozásban (ásványkincsek, vízkészlet, föld alatt talált régészeti leletek stb.) teljes egészében érvényesíti, általában külön törvényekben szabályozza.

A „tulajdonosi mivolt" mellett a területet illetően a legtöbb állam történetileg megalapozott államszerkezettel is rendelkezik. A mindenkori államszerkezet abból a szempontból jelentős, hogy az adott időszak központi hatalma és politikai elitje milyen tartalommal fogalmazza meg az állam értékrendjét, célját.

A terület az állam egyik alapelemét képezi, s identitásformáló szerepe és jelentősége van. Az állam népességének elsődleges kötődési elemét, életterét a települések jelentik. (Az 1871. évi magyar községi törvény abszolút egyértelműséggel fogalmazta meg, hogy az ország területének minden része és minden lakosa valamely község kötelékébe kell, hogy tartozzon.) A települések között a közigazgatási jogállást tekintve maga az állam tett mindig különbséget, kijelölve a városi kiváltságokkal, illetve az azokkal nem bíró települések körét.

Az állam funkciói is folyamatosan változtak a modernizáció időszakában. A tisztán hatalmi, törvényalkotó állam keretei között fokozatosan megjelentek a szolgáltató állam funkcionális elemei, s majd az államszocializmus időszakában megfogalmazódott a mindenről gondoskodó (korajóléti állam) képe.

A területiség és a települések problematikája így szükségszerűen magában hordozta az állami-közösségi tevékenység nagyon sok elemét (célkitűzés, értékválasztás, tervezés, szabályozás, végrehajtó szervezet) és azok sokszínű alakulá-

sát, változását, valamint a szintén differenciáltan, sőt néha ellentmondásosan változó tudományos alapvetéseit is.

A terület nem önmagában jelenik meg a politikai cselekvés céljaként, hanem szinte mindenkor a rajta élő népességgel együtt. (Kivételes esetben – szigorúan védett természeti értékek védelme érdekében – az állam lényegében ki is zárhatja bizonyos területekről polgárainak folyamatos jelenlétét, tényleges gazdasági tevékenységét.) A terület és a rajta élő népesség területhasznosítási tevékenységét az állam tudatosan szabályozza, néha ellenőrzi is. A népesség – eloszlása szemben a terület folyamatosságával – koncentráltabb jellegű, különböző típusú és nagyságú településekhez kötött.

A területfejlesztés a legtágabb értelemben véve az állam (a mindenkor legitim képviselőin és szervezetein keresztül) önmaga területéhez, annak jellegéhez, adottságaihoz, hasznosításához, formálásához stb. való viszonyulása, a történetileg kialakult struktúrák megőrzésének, változtatásának, módosításának lehetséges politikája. Ez azt is jelenti, hogy a területhez való tudatos állami viszonyulás valamilyen módon szinte az adott állam keletkezésétől kezdve jelen van.

A terület- és településfejlesztés történetileg változó időszakban, és tartalmilag is változó módon vetődött fel szinte minden országban. A terület- és településpolitika a gyakorlatban jelent meg először történetileg, hiszen minden politikailag szervezett társadalomnak valamilyen jellegű és szintű települési és területi képpel kellett rendelkeznie. A korai területi politikában és gondolkodásban a védelem meghatározó jelentőségű volt.

A társadalmi-területi egyenlőtlenségek nem egyik napról a másikra alakulnak ki, hanem a hosszú távú folyamatok formálják őket. A hosszú távon érvényesülő folyamatokban természeti, gazdasági, politikai földrajzi elemek is megjelennek. Nem egyetlen tényező hatására alakulnak ki a társadalmi-területi egyenlőtlenségek, így csökkentésük sem lehet egytényezős.

A terület- és területfejlesztés, mint tudományos probléma részben filozófiai, részben pedig földrajzi, közgazdasági elméletekhez kötődött mindig, mint gyakorlati tevékenységnek pedig fontos nemzetstratégiai, politikai, gazdaság- és szociálpolitikai vonatkozásai voltak. A területfejlesztés az egyik legkomplexebb szakpolitikai folyamatként fogalmazható meg, amely szinte kivétel nélkül (közvetlenül, vagy közvetve, direkt, vagy indirekt módon) érinti az ország minden területileg is értelmezhető természeti, gazdasági, településhálózati stb. struktúráit és folyamatait, s ezeken keresztül a lakosság életfeltételének szinte minden lényeges elemét. A terület, illetve a területiség többféle tartalmi megjelenésben volt jelen mindenkor a különböző jellegű országos struktúrákban. A területi kategóriák többsége egyszerre volt értelmezhető horizontálisan, illetve hierarchikus rendben is.

Áttekintésünk a felvilágosult abszolutizmustól kezdve a XX. századi folyamatokra, térbelileg és tematikailag főként a modern Magyarországra koncentrál.

A felvilágosult abszolutizmus alapvetően új államfilozófiai értékrend alapján kívánta befolyásolni a demográfia, a gazdasági, a kulturális, a természeti stb. államterületi kombinációját. A korábbi történeti folyamatok és területi struktúraelemek alapvető átalakulása és részben erőszakos átalakítása ekkor kezdődött meg, s a modernizáció időszakában újabb elemekkel gazdagodott.

2. Az ország területe, s annak strukturális adottságai alapvető összetevői a modern magyar fejlődésnek

A magyarság és a magyar állam történetének szélesebb földrajzi színterét a Kárpát-medence jelenti a honfoglalástól kezdve. A Kárpát-medence szállásterületi, téruralmi, államtörténeti folyamatai rendkívül összetett módon alakultak: népek, államok, birodalmak jelentek meg, és tűntek el.

Ha nem is értünk teljesen egyet Baráth Tibor azon koncepciójával, hogy a honfoglalástól kezdve a magyarságot egy államépítési filozófia vezette volna a Kárpát-medencében (*Baráth,* 1943), de azzal igen, hogy a magyar politikai elit nagy része mindenkor ismerte az ország, illetve a Kárpát-medence földrajzi alapstruktúráit, s annak tudatában hozta meg döntéseit.

A természeti földrajzi adottságok nem csak önmagukban voltak mindenkor fontosak, hanem különösen a jelenlévő, gazdálkodó népességhez való viszonyukban. Lényegében egy folyamatos természeti erőforrás-használat melletti hosszú távú természeti környezet-átalakító folyamatról is beszélnünk kell.

A magyar államiság és a belső területiség problematikája lényegében a honfoglalástól kezdve szervesen összekapcsolódott. Az új környezetbe való beilleszkedés és egyben viszonylagos elkülönülés feladatát egyszerre kellett megoldani a belső egyház- és államszervezéssel.

A korai feudális magyar állam a védelem, a külső etnikai telepítések, a királyi, majd nemesi megyerendszer, a falusi települések és a köztük lévő kapcsolat rögzítésével (minden tíz falu építsen magának templomot) keresztül maga is jelentős formálója volt a területi folyamatok különböző összetevőinek.

Az állami jelképek és egyéb szimbólumok használatával az állam területi közösségképzővé vált. A koronák közös bírásával megindult a „birodalomképződés" is. Ezek a birodalmak nem váltak szilárddá, de a jogigények hosszú távon megmaradtak.

1301, a nemzeti dinasztia kihalása után Magyarország több európai uralkodóház tagját választotta meg uralkodónak, s ezzel mindig új államfilozófiák és gyakorlatok is megjelentek az országban. 1526 után a Habsburg család vált fokozatosan a magyar korona „kizárólagos" viselőjévé. A koronázási aktus és eskütétel azt jelezte, hogy elvileg élt a királyválasztás intézménye.

A feudális állam keretei között a területi és egyéb autonómiák sokszínűsége jött létre. Ezek a területi sajátosságok, egyediségek, kiváltságok stb. megjelentek a társadalomszerkezetben, a közigazgatásban, gazdasági tevékenységben stb. Azt is mondhatnánk, hogy az adott fejlettségi viszonyok között valójában a területileg, településileg, rendileg tagolt sokszínűség virágzott. A különböző kiváltságok adományozásával az uralkodó maga volt az egyenlőtlenségek (társadalmi, gazdasági, települési) formálója.

1686-ban a magyar nemesség örökletesnek fogadta el a Habsburgok magyarországi uralmát, s 1723-ban ezt a női ágra is kiterjesztették. A kérdés az volt, hogy Magyarországot sikerül-e beilleszteni az egységes Habsburg Birodalomba, avagy önálló részbirodalmi képződmény maradhat-e. Az államjogi (közjogi) kérdések ettől az időszaktól kezdve a modern magyar fejlődés lényegi elemét képezték.

A török alóli felszabadító háború után a Habsburg-ház tudatosan nézett szembe a visszaszerzett területeken az „új berendezkedés" szükségleteivel, illetve kényszereivel. Átfogó koncepciót dolgozott ki Kollonics Lipót az ország új berendezkedését illetően, melyben a demográfiai, a gazdasági, közigazgatási, területi kérdések egyaránt szerepeltek. Az alapkérdés az országnak a Habsburg hatalmi térbe való integrálódása volt (*Csizmadia,* 1979).

A beintegrálás konfliktusokhoz vezetett, amelynek csúcsa a Rákóczi szabadságharc (1703–1711) volt. Az önálló magyar államiság megteremtése (a Habsburg-ház trónfosztása – 1707) nem illeszkedett be szervesen a korabeli európai hatalmi folyamatokba, így nem járhatott sikerrel.

1796-ban megjelent az első teljes magyar nyelvű földrajzi monográfiája Magyarországról, mely lerakta az ország földrajzi és erőforrás-szemléletének alapjait. Magyarország a Föld egyik legszebb, leggazdagabb országa minden tekintetben (*Szaller,* 1796). Ez a megfogalmazás a korszakban csak korlátozott igazságtartalommal bírt, de a földrajztudomány gazdag ország megfogalmazása a magyar nemzeti ébredés egyik meghatározó alapjává válik.

A felvilágosodás, a nemzeti ébredési mozgalmak, a köztársasági eszme politikai megjelenése érdemi politikai mozgásokkal járt Magyarországon. A tudatos, átfogó, modern állampolitika, mely érintette a természeti földrajzi viszonyok átalakítását (ármentesítés, folyószabályozás, új növények tudatos meghonosítása), a társadalmat (a vallási türelem meghirdetése), a gazdaságot (a jobbágyterhek egységesítése), a közigazgatást stb. a felvilágosult abszolutizmussal jelent meg rendszerként Magyarországon.

A felvilágosult abszolutizmus átfogó képet akart kapni az ország helyzetéről, ezért indult meg a kataszteri és a katonai térképezés, ezért hajtották végre az első valóban szinte teljes körű népszámlálást. A felvilágosult hatalom látni akarta az ország legalapvetőbb strukturális adottságait.

Mária Terézia még csak az oktatás, a jobbágyi terhek átlátható és egységes szabályozását, valamint a megyei közigazgatás székhelyének megteremtését tűzte ki célul. A megyeszékhelyek megválasztása, az ottani nagyarányú építkezések jelentették kezdetben a települések közötti egyik világos különbségtételt (megye-központ – nem központ).

II. József a közjó szellemében a Habsburg Birodalom egységesítésén belül átfogó közigazgatási reformot valósított meg, mélyen beavatkozott a társadalmi folyamatokba. II. József szorgalmazta a vizek átfogó rendezését, a nép számára hasznos növények meghonosítását. A felvilágosult abszolutizmussal jelent meg a magyar fejlődésben az állam egységesítő és fejlesztő szerepe. Ettől kezdve a közjó valamilyen tartalommal az állami politika részévé vált. Az állam a magánérdekkel szemben a közérdek képviselője és megtestesítője ettől kezdve a politikai gondolkodás jelentős részében.

A felvilágosult abszolutizmus a legátfogóbban (s lényegileg máig hatóan) a telepítés- és településpolitikán keresztül avatkozott be a területi folyamatokba, a volt török hódoltság területén. Néhány évtized alatt 1100-nál több, szabályos alaprajzú települést alakított ki, s több mint egymillió embert telepítettek le új települési és területi viszonyok közé. A magyar településpolitikában sem előtte, sem pedig azóta nem történt ilyen arányú és mélyreható átalakítás.

A reformkor (1825–1848) valójában nem más, mint a történetileg kialakult társadalmi, gazdasági, politikai, területi struktúrák átalakítása körüli vita. Fényes Elek, a jogi végzettségű statisztikus 1847-ben arra hívta fel a politikai elit figyelmét, hogy eltérően használják az ország fogalmát. Világossá kellene tenni, hogy a négyféle (legszűkebb, szűk, tágabb, legtágabb) értelmű Magyarország közül melyiket tekintik a gyakorlati politikai tevékenység területi alapjának (*Fényes,* 1847).

A modernizációs vitákba rendkívül jelentős módon szólt bele a technikai fejlődés, a gőzvasút és a gőzhajózás megteremtésének a lehetősége és igénye. Az 1830-as évektől kezdve az országgyűlés foglalkozott a vasútvonalak létrehozásának és vonalvezetésének a kérdéskörével. Széchenyi István 1848. évi munkája „A magyar közlekedési ügy rendezésérül" valójában az első átfogó, modern magyar területfejlesztési koncepció, hiszen nem csak a közlekedés kérdéskörét érintette, hanem az ország minden lényeges elemét (Budapest – amely akkor még nem volt egységes város, de ő már így kezelte – naggyá tétele, a nemzetiségi perifériák Budapesthez kapcsolása, a birodalmon belüli autonómia gazdasági alapjainak a megteremtése).

Széchenyi műve – minden belemagyarázás nélkül – a centrum–periféria elmélet első magyarországi megfogalmazása is. Az elmélet magvát úgy alkalmazza, hogy az minden elemében járuljon hozzá Budapest naggyá válásához. (Széchenyi számára egyértelmű volt, hogy az ország centrumának, fővárosának minden tekintetben ki kell emelkednie a perifériákhoz képest.)

A meginduló vasútépítkezésekkel nem csak egy új közlekedési lehetőség, hálózat, hanem szinte mindenre kiterjedő, átfogó hatásmechanizmus is megjelenik az ország kiemelt területein, majd hatásában szinte az egész országban.

Az 1848. évi forradalom eredményeiként megjelenő jobbágyfelszabadítás, a nemesi kiváltságok eltörlése, a polgári jogegyenlőség, a szabad gazdálkodás joga stb. a magyar társadalom több száz éves korábbi rendszerének a felszámolását, egy újrarendeződés megnyitását jelentette.

Az 1849 őszétől berendezkedő osztrák önkényuralom minden tekintetben a birodalom érdekeit jelenítette meg a magyar területeken. Ugyanakkor Hunfalvy János már 1863-ban új fogalmazott, hogy Magyarország valójában nem egyszerűen ország, hanem történetileg és a jövőben is Magyar Birodalom (*Hunfalvy*, 1863).

A magyar gazdasági, települési és területi modernizáció meghatározó folyamata az 1867-es kiegyezés után indult meg. Témánk szempontjából az alapvető meghatározottság az, hogy gazdaságilag az Osztrák–Magyar Monarchia jelentette a magyar gazdaság, s azon belül a különböző ágazatok, vállalkozások elsődleges kapcsolati és mozgásterét. Gazdasági tekintetben a történelmi Magyarország csak a Monarchián belüli részintegrációként volt megfogalmazható. A Monarchia azért is nagyobb figyelmet érdemel, mert a magyar modernizáció a ma oly sokat emlegetett többszintű kormányzás politikai viszonyai között ment végbe.

Külpolitikai tekintetben a Monarchia volt a cselekvés alanya, ugyanakkor a belpolitikában a magyar kormányzat szinte teljes hatókörben járt el. Ez a cselekvési kompetencia vonatkozott a belső területi és települési folyamatok alakítására is.

A dualizmus időszakában Budapest kiemelt fejlesztése, az országos jellegű- és jelentőségű vasúthálózat Budapest-központú kiépítése, Fiume tengeri kikötő kiemelt fejlesztése, az ármentesítés és árvízvédelmi rendszerek kiépítése emelhető ki az állam elsődleges fejlesztési jellegű beavatkozásaként. Megjelent a korszak második felében az ipar, különösen a textilipar kiemelt állami támogatása is.

A történelmi Magyarország területi alapstruktúráját illetően klasszikus medence-országként fogalmazható meg. Az egységes medence-ország belsőleg rendkívül sokszínűen tagolt volt minden tekintetben. Fodor Ferenc térképen végzett számításai szerint a történelmi Magyarország 325 ezer km^2 nagyságú területének 51%-a volt síksági, 24%-a dombvidéki, 20%-a középhegységi, s 5%-a magas hegységi jellegű. Ez a fajta természetföldrajzi sokszínűség településileg rendkívül módon differenciált lehetőségeket hordozott. A nemzetiségi sokszínűség, a munkakultúra eltérései, az életmódi különbségek egy valóságos életföldrajzi mozaikstruktúrát hoztak létre.

A XIX. századi „nagy magyar természetátalakítás során" 24 ezer km^2 terület ármentesítését végezték el, ezzel Magyarország Hollandia után a legjelentősebb, az egész ország jellegét érintő természetátalakítási tevékenységet végzett.

A természetátalakító munka – az állam, a vállalkozások és a helyi társadalmak közös anyagi tehervállalásának az eredményeként – különösen az Alföld területét változtatta meg. A munka következményeként alapvetően új gazdasági és települési folyamatok bontakoztak ki. A korábbi vízi világ eltűnése nem járt teljes földrajzi-környezeti homogenizációval.

A földrajztudomány a tájelmélet keretei között közelített először az ország természeti viszonyainak általános értelmezése felé. A földrajz nem egyszerűen morfológiai típusokról, illetve egységekről beszélt, hanem természeti-természetes tájakról, s az általuk hordozott tájelőnyről. E mögött a „helyi energiák" koncepciója (a helyben található természeti tényezők, javak összessége, azok kedvező, avagy kedvezőtlen kombinációja) állt. A „helyi energiák" egyfajta naturális kínálatot hordoztak, aktiválásuk a mindenkori társadalmi igényektől, lehetőségektől függött. Nagyjából azonos helyi energia-bázison településenként részben eltérő gazdasági struktúrák jöttek létre.

A magyar gazdasági földrajz természetes adottságként élte meg, fogalmazta meg a helyi energiák különbözősége nyomán előálló termelési, strukturális, fejlettségbeli eltéréseket. Az ország sokszínűségét, eltérő fejlettségi-táji karakterét adottságként, s értékként kezelték. Az „ezerszínű Magyarország" képe a XIX. század végétől kezdve szinte folyamatosan megjelent a magyar földrajztudományban, illetve a tankönyvekben.)

A XIX–XX. század fordulóján Czirbusz Géza (aki középiskolai tanárként szinte állandó munkatársa volt a Magyar Állam című lapnak) összegezte az ország külső kihívásait és belső területi problematikáját (*Czirbusz,* 1902). A belső viszonyokat illetően Czirbusz elismerte, hogy 1867 után az ország óriásit fejlődött, ugyanakkor az általánosan elfogadott boldog békeidők szemlélettől eltérően a következőkben határozta meg a kiinduló helyzetet: „...városi életünk nincs. Polgárságunk még csak alakulóban van. Társadalmunk mozaik-társadalom, a hagyományos rendiség, nemzetiesség és felekezetiesség szerint tagolva" (*Czirbusz,* 1902. 269. o.).

A külső viszonyokat illetően az országra, illetve az egész Monarchiára nézve a veszélyt abban látta, hogy „a nagy nemzetek imperiális czélokra törnek: kontinenseket hódítanak...". A nagy nemzetek imperialista törekvései miatt háborúellenes: „Egy szerencsétlen háború bizony halomra döntheti a 34 évnek összes vívmányát és fáradalmasan elért sikereit, mivelhogy mozaik-társadalmunknál nem vált eddig sajnos, köztudattá a nemzeti álladalom megteremtésének szükségessége" (*Czirbusz,* 1902. 543. o.)

Czirbusz a földrajztudomány alapvető fordulatát sürgette a tekintetben, hogy ne csak a természeti földrajz legyen a kiinduló pont, hanem a gazdasággal, az

ország fejletlen területeivel, a népesség területileg differenciált életviszonyaival egyaránt foglalkozzon a tudomány.

Az ország szemléletének az alapja a közigazgatási területbeosztás lett. A közigazgatási rendszeren belül a területi középszint, a megyerendszer volt meghatározó pozícióban. A megyék mellett a törvényhatósági jogú városok rendelkeztek érdemi önkormányzati jogokkal. A különböző közigazgatási szinteken (megye, járás, település) kibontakozó folyamatok erősen differenciáló hatásúak voltak. A legnagyobb különbségekkel természetes módon a települési szinten kell számolni.

A települések egyedisége evidenciaként jelent meg. A formálódó településnéprajz kimutatta, hogy még a legkisebb falvak is tagoltak a belső struktúrákat illetően, a faluközpont, a felvég, az alvég a legtöbb falu esetében világos vagyoni és társadalmi státuskülönbségeket jelentett. A települések nagyságrendi csoportosítása általánosító kategória-képzésként elfogadottá vált, de az egyediség és sokszínűség maradt a viszonyulás alapja.

A helyi energiák mellett a helyzeti (közlekedés-földrajzi) energiák kérdésköre hozható kapcsolatba a települési és területi folyamatok eltérő alakulásával. A centrum–periféria viszony Széchenyi óta tartó elemzése elvezetett oda, hogy Budapest nem véletlenül, hanem szükségszerűen vált az ország gazdasági, demográfiai, kulturális, politikai stb. központjává.

A XIX–XX. század fordulóján megjelenő Budapest központú izokron térképek a centrum–periféria viszonyát a közlekedési elérhetőség bázisán fogalmazták meg. A történelmi Magyarország teljes területét felölelően 1913-ban megjelent Budapest központú elérhetőségi időtérkép (a vasúthálózat kiépülte után) azt mutatta, hogy az ország jelentős részéről (a medence középső, többségében magyarok lakta területeiről) 5 órán belül elérhetővé vált a főváros, ugyanakkor maradtak területek, melyek lakossága csak 24–27 óra alatt tudta elérni Budapestet. A modern vasúthálózat kiépítése így újrarajzolta a helyzeti energiák települési és területi adottságait. A vasútvonalak mentén fekvő településláncok, csomópontok stb. lakossága potenciálisan és ténylegesen is egyértelműbben kapcsolódott be a modernizációs folyamatokba.

A dualizmus időszakában az állam hatalmi, közigazgatási tevékenysége vált fejlesztő tényezővé, a direkt állami eszközökkel megvalósított fejlesztési beavatkozások területileg szűk körben jelentek meg, de nem lehet kitérni a Székelyföld és a Kárpátalja elmaradott területeinek a fejlesztését célzó beavatkozások említése elől. Az állam a nemzeti elvárásként megfogalmazott felzárkóztatás bázisán próbált beavatkozni a területi folyamatokba. Megfogalmazott célja a szegénység csökkentése, az elmaradott területek gazdaságának a fejlesztése volt. (Nem sikerült korrigálni a hosszú távú folyamatok által létrejött különbségeket.)

Egészében véve azt mondhatjuk, hogy 1867–1918 között a dualizmus korszakában a magyar állam rendkívül tudatos területi politikát fogalmazott meg, s azt jelentős eredményekkel valósította meg. A magyar települési és területi modernizáció egyik meghatározó motorja az állam volt. Az állam a maga intézményeinek a létrehozásával (az oktatástól az egészségügyön keresztül a kiválasztott településeken felépített laktanyák stb. révén) tényleges területfejlesztési tényezővé és szereplővé vált.

3. Állami beavatkozás a „bizonytalan" kisállamiság keretei között

Az államterület XX. századi változásai (*1. ábra, 1. táblázat*) folyamatosan arra kényszerítették a politikai elitet, hogy bel- és külpolitikai törekvései középpontjában tartsa az államterület (nagyság, népességszám, közigazgatási szervezés stb.) kérdéseit. A XX. század az államterület „lebegését" hozta magával, így mind a külpolitikában, mind pedig a belső területi politikában előtérben állt a területi problematika.

1. ábra

Magyarország államhatárainak változásai a XX. században

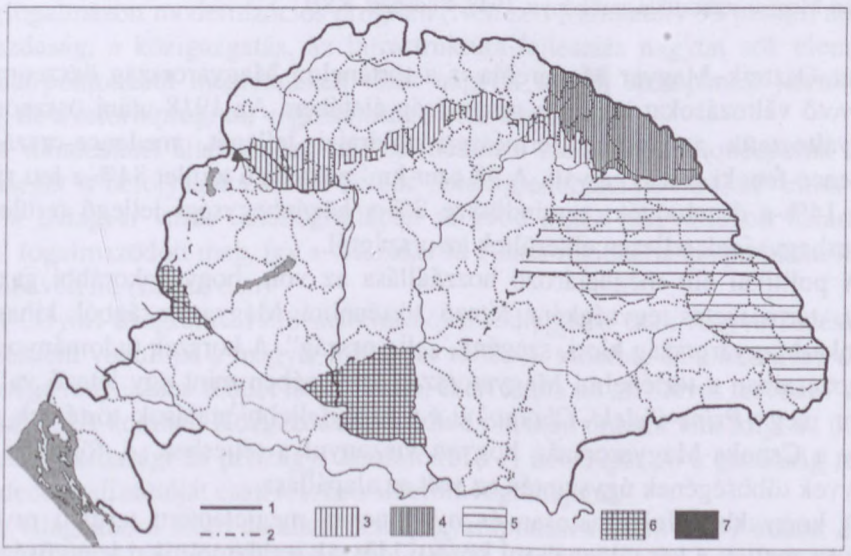

Jelmagyarázat: 1 – Történelmi országhatár; 2 – 1921 és 1947 utáni országhatár; 3 – 1938. évi területgyarapodás; 4 – 1939. évi területgyarapodás; 5 – 1940. évi területgyarapodás; 6 – 1941. évi területgyarapodás; 7 – 1947. évi csökkenés.

Szerk.: Hajdú Z.

1. táblázat

A magyar állam területének és közigazgatási felosztásának változásai, 1900–1947

Terület	Év	Terület, km²	Jelenlévő népesség	Megyék száma	Járások száma
Magyar Birodalom	1900		19 254 559	71	484
(Magyarország és		325 411			
Horvát-Szlavonország)	1918		20 886 487	71	513
A trianoni Magyarország	1920		7 990 202	34	163
(a Pozsonyi hídfővel)		93 073			
	1930		8 688 319	25	154
Az ún. megnagyobbodott	1938	105 000	10 382 014	31	172
Magyarország	1939	117 061	11 076 036	34	184
	1940	160 165	13 653 296	44	246
	1941	171 640	14 683 323	44	264
Magyarország	1947	93 011	9 316 613	25	150
(a Pozsonyi hídfő nélkül)					

Forrás: Magyar statisztikai zsebkönyv, 1948. Budapest, KSH.

Az Osztrák–Magyar Monarchia, s a történelmi Magyarország összeomlása alapvető változásokat hozott a magyarság életében. Az 1918 utáni összeomlás megváltoztatta az ország természeti földrajzi jellegét, medence-országból medence-feneki országgá vált. A 93 ezer km² nagyságú terület 84%-a lett síkvidék, 14%-a dombvidék, s mindössze 2%-a középhegységi jellegű terület. A magashegységek teljesen elkerültek az országtól.

A politikai elit meghatározó hozzáállása az volt, hogy a korábbi gazdag, nagy, természetes egységként létező történelmi Magyarországból kihasított Csonka-Magyarország kicsi, szegény, „alig ország". A korszak tudományos feldolgozásaiban a történelmi Magyarország lényegében mint egy létező valóság jelent meg (*Prinz–Teleki–Cholnoky,* é.n.), legfeljebb utalások történtek arra, hogy a Csonka-Magyarország hogyan viszonyul a teljeshez. A földrajzi tankönyvek többségének úgyszintén ez volt az alapállása.

A korszakban folyamatosan és nyilvánosan megjelenített területi revíziós politika mellett a két világháború közötti időszak területpolitikai jelentősége kiemelkedő, hiszen képes volt a gazdasági, társadalmi, politikai és területi konszolidációra a tragikus megcsonkítás után. A politikai és területi konszolidáció azt jelentette, hogy Magyarország kisállamként is életképes maradt.

A történelem sajátos „adománya" az volt, hogy alapvetően Budapest miatt az új ország mint egész átlagos fejlettsége a korábbihoz képest jelentősen megnőtt. Ugyanakkor az új államterületen belül felértékelődött az Alföld, s a tanyarendszer helyzetének rendezése lényegesen nagyobb súlyt kapott a területi és településpolitikában.

Az ország gazdasági elmaradottsága nemzetközi összehasonlításban evidenciaként jelent meg a két világháború közötti magyar gazdasági földrajzban. Fodor úgy fogalmazott 1928-ban, hogy: „Hazánk gazdasági elmaradottságának történelmi és természeti okai is vannak. Ezeknek az okoknak nagy része már a megcsonkítás előtt is fennállott, jelentékeny részüket azonban a megcsonkítás még inkább fokozta" (*Fodor,* 1928. 154. o.) A magyar gazdasági földrajz korabeli meghatározó képviselőjének a következtetése az, hogy: A tudatos állami gazdaságpolitika a gazdasági fejlődés történeti feltételrendszerét és természeti összetevőinek egy részét képes elhárítani, legyőzni, de nagy részük elhárithatatlan, azokhoz elsődlegesen csak alkalmazkodni lehet.

Az állam a legtöbbet a humán erőforrások gyarapítása területén tette. A tanyasi iskolaépítési programok, a közép- és felsőoktatás modernizációja egyaránt strukturális jelentőségű volt a munkaerőbázis fejlesztése szempontjából. A népesség általános és szakmai műveltségének emelése a gazdaság modernizálásának az egyik meghatározó, s egyben korrekciós lehetőségeket hordozó feltétele.

A Gömbös Gyula miniszterelnök nevével fémjelzett, 1932. októberében megfogalmazott modernizációs program (Nemzeti Munkaterv 95 pontja) átfogta a gazdaság, a közigazgatás, az infrastruktúra-fejlesztés nagyon sok elemét, a feladat-pontonként megrendezett viták nagyon sok új szempontot jelenítettek meg, de a reformprogram végrehajtására nem került sor.

A mindenkori államterület sajátos módon a tudományos koncepciók érvényességét is befolyásolta. Erdei Ferenc „országrendezés városokkal" című fejezete a „Magyar város" monográfiában az 1938 őszén megváltozott határokon belül fogalmazódott meg, így a visszakerült Kassa regionális központként került számbavételre (*Erdei,* é.n.).

A „Győri Program" 1938 márciusától elsődlegesen csak fegyverkezési fejlesztésként vonult be a magyar a magyar történeti tudatba, de a kortársak döntő többsége lényegesen többet látott benne, ezért kapta az „I. ötéves tervünk" megnevezést. (A korabeli Közgazdasági Szemle oldalain érdemi vita folyt az ötéves tervezés gazdasági és pénzügyi kérdéseiről.) A nehézipar és a gazdaság tervezett decentralizációját csak részben sikerült végrehajtani.

A világháború előtti és alatti ország-gyarapodások 1938–1941 között évenként változó új ország-struktúrát jelentettek, a háborús viszonyok között nem váltak szerves országterülettté. Az országhatárok változásának megfelelően megjelentek korrekciós állami beavatkozások (vasútépítés), de a legegyszerűbb változtatás a közigazgatási beosztás újjárendezése volt.

Magyarország megpróbált kilépni a világháborús szövetségi rendszerből, de ez a „kiugrási kísérlet" nem sikerült. Az ország ismét a vesztesek oldalán fejezte be a világháborút. Nem csak Magyarország, de szomszédjai közül Románia, a független Szlovákia is a vesztesek oldalán állt valójában.

A béketárgyalások előtt elvileg és gyakorlatilag is sok vitatott terület volt Közép-Európában (*Rónai,* 1947). Magyarország csak nagyon óvatosan, s elsősorban Románia irányában vetette fel a határmódosítás lehetőségeit. (A szláv államok felé nem tett törekvéseket érdemben a határok módosítására.)

1947 februárjában a párizsi békeszerződés végül a trianoni határokat rögzítette, azzal, hogy Pozsony „védelme" érdekében a pozsonyi hídfő három községét Csehszlovákiához csatolta.

Az újjáépítés időszakában, részben a három éves terv keretei között nagyívű gazdasági koncepciók születtek, több változatban felvetődött az ország közigazgatási átszervezésének kérdésköre, s a településhálózat átalakítása is a középpontba került. A hároméves terv keretében megfogalmazódtak strukturális változtatási lehetőségek is, de az inkább helyreállítási tervként kezelendő.

4. A „belenyugvó kisállamiság" (államszocializmus) időszaka

1947–1991 között a Kárpát-medence állami feldaraboltsága „befagyott". A térségben jelen voltak a „rendes szocialista országok" (Szovjetunió, Csehszlovákia, Románia), az el nem kötelezett Jugoszlávia (melynek megítélése a korszakban széles ellentétek között ingadozott), valamint a megszállt, majd 1955 után önállóvá, és semlegessé váló Ausztria.

A hidegháború kezdeti időszakában a megosztottság szinte a hermetikus elzárás viszonyaihoz vezetett. Valójában két „vasfüggöny" ereszkedett le, egy Nyugat felé, s egy a Szovjetunió felé, mely a lakosságközi kapcsolatépítések és mozgások tekintetében volt „csak" vasfüggöny, az ideológia, az anyag és a katonai erők mozgása szempontjából „nyitott határ" volt. Alig volt „magánjellegű" személyforgalom az államhatárokon keresztül.

Magyarország második világháború utáni folyamatait a keleti tömbbe való kényszerű beilleszkedés határozta meg leginkább átfogó módon. A belső átalakítások és a szovjet zónába való tartozás egybekapcsolódott. A KGST 1949., a Varsói Szerződés 1955. évi létrehozása révén Magyarország intézményesen is betagolódott a keleti világba.

A belső folyamatokban egyszerre jelent meg a szélesebb értelemben vett társadalom- és gazdaságfejlesztési struktúrapolitika, a területfejlesztés és a település- és településhálózat-fejlesztés. A szocializmus építése strukturális egészként fogalmazható meg, amelynek keretei között a párt (MDP, majd MSZMP) sze-

repe vált meghatározóvá, s akaratát az állami szerveken keresztül érvényesítette elsődlegesen.

A település- és településhálózat-fejlesztés látszólag távol áll a direkt nagypolitikai folyamatoktól, de ha lényegi összefüggéseiket vizsgáljuk, akkor megállapíthatjuk, hogy a település- és településhálózat-fejlesztési politika valójában a gazdasági, társadalmi folyamatok és politikai törekvések alapvető konzekvenciáit, térbeli következményeit, illetve szintéziseit jelenti.

A korszak egésze egyfajta pártállami, bürokratikus kormányzással jellemezhető, melynek keretében a közigazgatási térszervezés kérdésköre (*2. ábra*) folyamatosan megjelent. Változtak a közigazgatási szintek között a fejlesztési súlypontok, de alapvetően a megyerendszer megőrizte kitüntetett pozícióját. A regionalizmus folyamatosan jelen volt, de nem került meghatározó pozícióba. Az egész időszak egyik sajátos problémája a terület-, település- és településhálózat-fejlesztés „beillesztése" a centralizált irányítási, közigazgatási és tervezési struktúrába, amelyeket a korszak egészében az ágazati dominancia jellemzett.

2. ábra

A közigazgatási térszervezési teleszkóp lehetséges alakulása

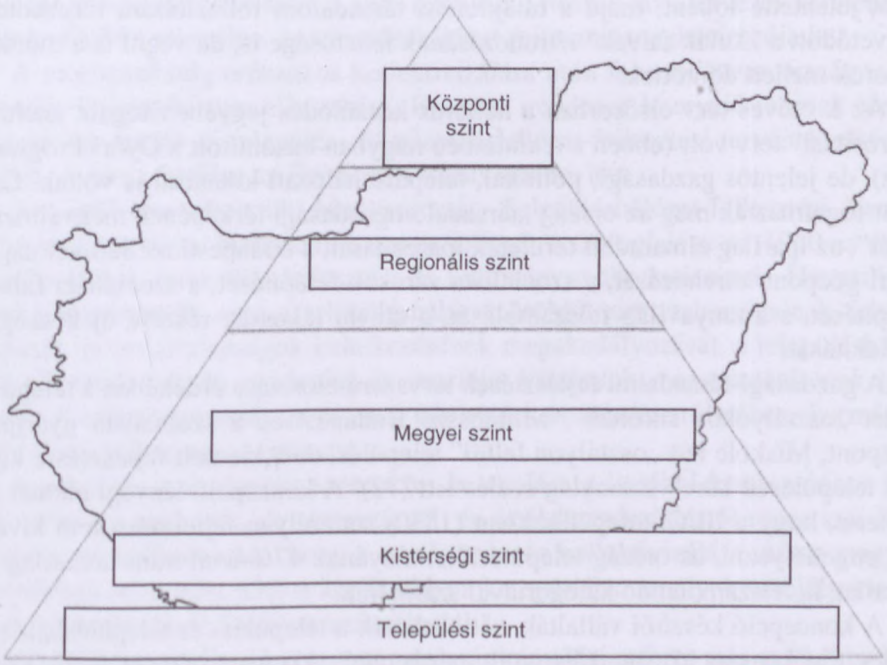

Szerk.: Hajdú Z.

A gyakorlati tevékenységben választ kellett adni az ország sajátos területi-települési problémáira (Budapest–vidék, Budapest–nagyvárosok, nagyvárosok-kisvárosok, városok-falvak, tanyarendszer), s a korlátozott erőforrásokhoz mérten kellett megfogalmazni a fejlesztési prioritásokat.

Az államszocializmus időszakát egységes, de nem differenciálatlan korszaknak tekintjük. A település- és településhálózat-fejlesztési politika jellegzetes törekvései és szakaszai nagyrészt egybeesnek a gazdasági, politikai, közigazgatási struktúraváltásokkal, de az egybeesés nem mechanikusjellegű.

Az 1948-as kommunista hatalomátvétel, majd ennek 1949-es alkotmányos rögzítése, a gazdasági, társadalmi, politikai rendszer megváltozása logikusan hozta magával az új hatalom gazdasági, társadalmi és politikai céljait kifejező, azt leképező településpolitika kialakítását. A magyar politikai vezetés körében a településpolitika ideológiai, gazdaságfejlesztési és struktúrapolitikai kérdésként fogalmazódott meg, s a radikális és voluntarisztikus társadalom-átalakítás egyik eszközeként kezelték.

Ideológiai célként fogalmazták meg, „...tűnjön el lassanként a város és a falu közötti különbség", s a szocializmusnak a városokban bekövetkezett „győzelme" után a falvakat is a szocialista fejlődés útjára kívánták „vezetni". A „falu szocialista átalakítása" kezdetben a tulajdonviszonyok megváltoztatását, átalakítását jelentette főként, majd a tulajdonosi társadalom föllazítására törekedtek. Felvetődött a „kulák falvak" létrehozásának lehetősége is, de végül is a munkatáborok mellett döntöttek.

Az I. ötéves terv elsősorban a háborús készülődés jegyében fogant „nehéziparosítási" terv volt (ebben a tekintetben nagyban hasonlított a Győri Programhoz), de jelentős gazdasági, politikai, településhálózati kihatásai is voltak. Célként fogalmazták meg az ország „társadalomgazdasági térképének megváltoztatását", az iparilag elmaradott területek iparosítását, a budapesti mellett két nagyipari gócpont létrehozását, a szocialista városok felépítését, a szocialista falvak kiépítését, s a tanyavilág felszámolását, a tanyai lakosság részére új községek kialakítását.

A gazdasági-társadalmi fejlesztések tervszerű elosztása érdekében a településeket „osztályokba sorolták". Mindössze Budapest és a szocialista gyáripari központ, Miskolc lett „osztályon felüli" település, de a kiemelt fejlesztésre kijelölt települések köre viszonylag széles lett (73). A koncepció lényegi elemét jelentette, hogy a III/C. településekben (1530) semmilyen fejlesztést nem kívántak engedélyezni, az ország településállományának 47%-ával mint távlatilag fizikailag is felszámolandó kategóriával számoltak.

A koncepció készítői vállalták, sőt hirdették a település- és településhálózat-fejlesztési koncepció „munkásosztály-pártiságát". Alapvető célként és értékként fogalmazták meg az ipari és szocialista városok fejlesztését, illetve kialakítását. A szűkös erőforrások, valamint a megfogalmazott célok és tervek illuzórikus

volta miatt a koncepció csak részben érvényesülhetett a reálfolyamatokban, de a kiemelt települések részben a többi település elhanyagolása révén fejlődtek.

A tanyák helyzetének rendezése, „a tanyakérdés szocialista megoldása" a korszak településpolitikájának szerves részét képezte. A politikai és pénzügyi tervek és feltételek függvényében változott a tanyakérdés megoldásának koncepciója, de megoldási törekvések egyfajta konzekvens tanyaellenességet fejeztek ki.

Az 1956-os forradalom leverése után az „új hatalom" megkezdte a korábbi időszak gazdaságpolitikai, fejlesztési, tervezési rendszerének egyfajta újragondolását, melyen belül hangsúlyozottabbá vált a lakosság életszínvonalának emelésére irányuló politikai és gazdasági törekvés, megkezdődött az infrastruktúra jelentőségének óvatos felértékelődése.

1958-tól kezdve gazdasági és politikai célként fogalmazódott meg a Budapest ipari túlsúlyának mérséklésére irányuló törekvés. Új hangsúlyt kapott az iparilag elmaradott területek iparosításának programja, s rögzítették „az ország különböző területeinek arányos fejlesztése elvét" (*Tatai,* 1988).

A központi igazgatás szintjén sajátos munkamegosztás alakult ki az Országos Tervhivatal és az Építésügyi- és Városfejlesztési Minisztérium között. Az OT az „országfejlesztés", s azon belül kiemelten a gazdaságfejlesztés központja volt (az ötéves tervek, illetve a húsz évre szóló hosszú távú tervezés keretében), míg az ÉVM a település- és településhálózat-fejlesztés meghatározója lett.

A mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása után felvetődött az országos regionális fejlesztési terv elkészítése. E szinte mindenre kiterjedő tervnek részét képezte az ország új település- és településhálózat-fejlesztési tervének elkészítése is. A téma felelőse az Építésügyi Minisztérium lett.

Az 1963-ban elkészült Magyarország Településhálózat-fejlesztési Tanulmányterve egyfajta kompromisszumos jellegű összefoglalása az 1960-as évek eleje politikai, tervezési, fejlesztési és tudományos törekvéseinek. Hangsúlyozottan fogalmazták meg a településhálózat örökölt aránytalanságainak felszámolását, új aránytalanságok keletkezésének megakadályozását, a településhálózat jellegéből fakadó gazdasági és szociális hátrányok megszüntetésének igényét. A terv megmaradt az ágazati minisztérium munkaterületében, kormányzati jóváhagyásra nem került sor.

A települések regionális szerepköri besorolása a korábbi koncepcióhoz képest némileg módosult, de alapvető cél- és értékátrendeződésről nincs szó. Különösen szemléletes talán, hogy a mezőgazdaság kollektivizálása után a magyar települések több mint 65%-a került abba a kategóriába, amelyek valójában csak eseti és minimális fejlesztésre számíthattak.

Az 1968 januárjában bevezetett gazdaságirányítási reform más szférákba irányuló „továbbvezetése" csak részben és ellentmondásosan ment végbe. Nem változott meg érdemben a politikai struktúra, hatalmi szerkezet, döntési mecha-

nizmus; alig módosultak az ideológiailag meghatározott társadalmi célok, s a politikai értékrend nemigen változott.

A gazdasági mechanizmus reformjához kapcsolódva ismét felvetődött a település- és településhálózat-fejlesztés problémaköre. A cél olyan fejlesztési koncepció kidolgozása lett, amely „...elősegíti az ország településhálózatának arányos és tervszerű fejlődését". Az 1969-ben kidolgozott Országos Településhálózat-fejlesztési Keretterv részletekbe menően megfogalmazta a településhálózat fejlesztési követelményeit, s az „új" követelményeknek megfelelően sorolta be az ország városait és községeit fejlesztési-szerepköri kategóriákba és határozta meg az egyes kategóriák fejlesztési követelményeit.

Az 1970-es évek elején több magas szintű párthatározat direkt módon megfogalmazta a terület- és településfejlesztés politikailag fontos irányelveit és céljait. Úgy vélték, hogy a termelőerők területi koncentrálódása a települési rendszerben is maga után vonja a koncentrációt. A fejlesztés és a felzárkóztatás dilemmája egyértelműen megjelent a korszak területfejlesztési politikai elméletében és gyakorlatában.

Az 1971-ben a Minisztertanács által jóváhagyott Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció alapvető célja olyan településhálózat kialakulásának elősegítése volt, amely megfelel a termelőerők célszerű távlati területi elhelyezkedésének, elősegíti a lakossági ellátás megszervezését, közelíti az azonos szerepkörű települések ellátottsági szintjét, mérsékli a városok és a falvak életkörülményeiben meglévő túlzott különbségeket, orientálja a különböző intézményhálózatok telepítését.

A települések regionális szerepköri besorolása minden korábbinál differenciáltabb, s a települések 64%-át sorolták az „egyéb" kategóriába, de most már nem volt szó ezen települések távlati felszámolásáról, hanem csak annak megállapítására szorítkoztak, hogy ezen települések szervező-irányító funkciókat nem látnak el.

Az OTK fölerősítette a gazdasági, társadalmi, politikai igazgatási rendszerben külön-külön is meglévő koncentrációs folyamatokat, illetve tendenciákat, a megyeszékhelyek fejlesztéséhez legitimációs forrásként szerepelt, de nem önmaga idézte elő a településhálózat torzulási folyamatait.

Az 1970-es évek közepétől kezdve kibontakozó, majd elmélyülő gazdasági válság, a településfejlődésre fordítható erőforrások szűkülése, majd az egyre élesedő településpolitikai viták és érdek-összeütközések eredményeként 1981-ben sor került az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció felülvizsgálatára. Ez a felülvizsgálat csak kozmetikázásnak tekinthető változtatásokat hozott, de ezzel egy időben megkezdődött egy új, a megváltozott feltételekhez igazodó településfejlesztési politika kidolgozása.

1983 nyarán még az MSZMP Politikai Bizottsága határozta meg a terület- és településfejlesztés hosszú távú irányelveit, melyben megjelent a korábbi időszak

kritikája is. Minden korábbitól eltérően felmerült a falvak népességmegtartó képességének biztosítása is.

Az 1985-ben elfogadott országgyűlési határozat a korábbi időszak fejlesztési politikájával szemben már úgy fogalmazott, hogy a gazdaság területi szerkezetét és a településrendszert kiegyensúlyozottabban kell fejleszteni, s mérsékelni kell a termelőerők és a népesség koncentrálódási folyamatait. A dekoncentrációs tendenciát a térségi szemlélet előtérbe helyezésével, a területi és települési fejlesztés arányosításával kívánták elérni. Eltörölték a települések hivatalos szerepköri rangsorolását, illetve megkülönböztetését.

Egészében véve a településpolitika a korszak egészében a politikai, gazdasági, társadalmi törekvésekkel szervesen egybekapcsolódva jelent meg, illetve változott. Az államszocializmus egész időszakában egyfajta kontinuitásról van szó a tekintetben, hogy mindvégig érvényesült a párt direkt meghatározó szerepe. A párt vezető szervei többször állást foglaltak a fejlesztési irányokat illetően.

A korszak társadalompolitikai megfontolásai némileg módosultak, de a kormányzat megfontolásaiban, gyakorlati tevékenységében az osztálypolitika, a réteg- és település-fejlesztési előnyök mindvégig jelen voltak. A propagandában szinte mindvégig jelen van a munkásosztály-érdekű településfejlesztés értelmezése, indoklása, de a munkásosztály (is), éppúgy mint a többi réteg, kívül rekedt a valóságos döntési folyamatokon, s csak mint ideológiai legitimációs eszköz szerepelt.

Ha a célok megvalósulása szempontjából értékeljük az államszocializmus településfejlesztési politikáját, akkor azt megállapíthatjuk, hogy a tervek sohasem valósultak meg eredeti megfogalmazásukban. Még az állam totális tulajdonosi funkciói, s a párt monopolisztikus vezető szerepe birtokában sem sikerült minden tekintetben a kitűzött céloknak megfelelő keretek között vezényelni a településfejlődést.

A településfejlesztésre fordítható erőforrások elosztásában érvényesült egyfajta következetesség, Budapest mindvégig kitüntetett helyzetben volt az infrastrukturális beruházások tekintetében. A nagyvárosok, „ellenpólusok" (Győr, Debrecen, Miskolc, Szeged, Pécs) településhálózati pozíciója megerősödött, bár a célokkal és tervekkel ellentétben nem váltak valójában Budapest igazi „ellenpólusaivá". A megyeszékhelyek fejlődése kivétel nélkül meggyorsult, létrejött egy működőképes középvárosi hálózat. A kisvárosok fejlődése rendkívül differenciált képet mutat; a várossá nyilvánítás a településfejlesztés egyik eszköze volt a korszak egészében.

A községhálózat rendkívül ellentmondásosan változott. A kedvező közlekedési, gazdasági pozícióban lévő községek fejlődésére lehetőség volt, ezek elindulhattak a modernizáció útján. Ám az államszocializmus településpolitikájának igazi vesztese a községek nagyobb része lett. Hagyományos gazdasági, intéz-

ményi rendszerüket elveszítették, de úgy, hogy nem alakult ki számukra is elfogadható új fejlődési pálya.

Ma a település- és településhálózat-fejlesztés újragondolásának időszakában van az ország. Az igazi gondot az erőforrások szűkössége jelenti, s a másik veszély, hogy sokan ma a piactól várják a kedvezőtlen helyzet korrekcióját. Valószínű, hogy a hazai és a külföldi tőke is a kedvezőbb helyzetű településeket, főként a városokat fogja működési színhelyként választani, hiszen lényegében csak ezekben lehet szó teljes körűen kiépült infrastruktúráról; a községi infrastruktúra csak rendkívül szűk és sajátos tevékenységek számára kínál feltételeket, illetve lehetőségeket.

5. Összegzés

A hosszú történeti időszak rendkívül bonyolult politikai, tudományos összefüggéseinek vázlatos áttekintése, a terület- és településfejlesztési gyakorlat néhány elemének jelzésszerű bemutatása után azt állapíthatjuk meg, hogy a területfejlesztési gyakorlati tevékenység igen gyakran megelőzte a tudományos elemzések kialakulását.

A folyamatosság és a megszakítottság kérdése történetileg szinte permanensen jelen volt a magyar település- és területi politika alakulásában. Minden korszak viszonyult a megelőző időszak által kialakított struktúrákhoz, s egyben az új elvárások feltételei között fogalmazta meg saját céljait.

Az állam mindenkor szereplője volt a területi folyamatok alakításának, s ezt a szerepét lényegében mindenkor, ha szituáció-, korszak- és politikai rendszerkötötten is, tudatosan töltötte be.

Tanulságos az, hogy még az államszocializmus időszakában is csak korlátozott eredményeket tudott elérni a folyamatok és struktúrák befolyásolásában. A mélyebb meghatározottságok és a lakosság relatíve önálló mozgásai részben a céloktól eltérő eredményekre vezetett.

Irodalom

Baráth T. 1943: *Az országépítés filozófiája a Kárpát-medencében.* Kolozsvár, Nagy Jenő és Fia.

Czirbusz G. 1902: *Magyarország a XX. évszáz elején.* Temesvár, A Polatsek-féle Könyvkereskedés kiadása.

Csizmadia A. 1979: *Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban.* Budapest, Gondolat Kiadó.

Erdei F. é.n.: *Magyar város.* Budapest, Athenaeum.

Fényes E. 1847: *Magyarország leírása.* Pest, Beimel.

Fodor F. 1928: *Magyarország gazdasági földrajza. Gazdasági földrajz III.* Budapest, Kir. Magy. Egyetemi nyomda.

Hunfalvy J. 1863: A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása. Pest, Emich Gusztáv Ny.

Prinz Gy. – Teleki P. – Cholnoky J. é.n. *Magyar földrajz. I–III.* Budapest. Kir. Magy. Egyetemi nyomda.

Rónai A. 1947: Területi problémák Közép-Európában. In: *Földrajzi Zsebatlasz, 1947.* Budapest, Magyar Földrajzi Társaság. 65–85. o.

Szaller Gy. 1796: *Magyarország földleírásának rövid foglalattya...* Pozsony, Schauff János.

Széchenyi I. 1848: *Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezésérül.* Pozsony, Belnay.

Tatai Z. 1988: *Dokumentumok (1958–1988). Regionális kérdések Magyarországon.* Budapest, Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézet, MSZMP KB Politikai Főiskola.

Magyarország Településhálózat-fejlesztési Tanulmányterve. Budapest, É.M. Építésügyi Dokumentációs Iroda. I–II. kötet., 1963.

A terület- és településfejlesztés hosszú távú feladatai. Budapest, Országos Tervhivatal, Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium, 1985.

TERÜLETI KONCENTRÁCIÓ ÉS JELENTŐSÉGÜKBŐL VESZTŐ PERIFÉRIÁK

Faragó László

1. Bevezetés: területi egyenlőtlenségek és „kezelésük"

E fejezetben újrapublikált Enyedi (1993) tanulmány kapcsán a következő fő összefoglaló – és e tanulmány kapcsán kiinduló – megállapításokat tehetjük: A különböző események térbeli elhelyezkedése nem egyenletes, és alakulásuk (fejlődésük) is egyenetlen, ezért a tér különböző pontjai és tartományai különböző jellemzőkkel bírnak (más genezis és status quo). Szinte minden társadalmi-gazdasági állapot/folyamat térbeli vizsgálata területi eltéréseket/ egyenlőtlenségeket mutat, amely – az adott időben és térben való értékválasztás alapján – bizonyos területek előnyeként, relatív fejlettségeként, mások hátrányaként, elmaradottságaként értékelhető. Más tényezők vizsgálata, vagy más értékelési szempontok választása alapján más eredményre juthatunk, más és más területek vannak kedvezőbb és hátrányosabb helyzetben. Tehát a területi különbségek önmagukban nem minősíthetőek jónak vagy rossznak, az értékítélet az adott kontextuson múlik. Ha történetiségében (időben) nézünk egy konkrét társadalmi-gazdasági erőforrást vagy jelenséget, akkor az egyik időpontban lehet semleges, vagy akár hátrányos is, míg máskor az adott település és régió elsődleges fejlesztési tényezőjévé válhat.

Tapasztalati tény, hogy bizonyos területeken a hátrányok, míg máshol az előnyök kumulálódnak, és mi több, ez tartós, hosszabb távú trend is lehet. Ezeket a területi kutatásokban és a fejlesztéspolitikában gyakran centrumoknak és perifériáknak hívjuk. A perifériák gyakran egybeesnek az elmaradott vagy válságtérségekkel, e területpolitikai kategóriák mégsem azonosak. Mára a világ két részre szakadt, a globalizált termelésbe és kereskedelembe integrálódott fejlett területek hálózatára és azzal csak egyoldalú kapcsolatban álló perifériákra.

Maguk a települések is térbeli sűrűsödési pontok. A városokba koncentrálódik a népesség, a tőke, a tudás, az információ stb., és erre alapozva gazdaságilag integrálják a környezetüket is. A város–falu dichotómia megítélése sajátos kettősséget mutat. Pozitívan értékelik, hogy a város a kultúra, a gazdaság, a szolgáltatások központja, amely tágabb környezete számára is elérhetővé teszi az új vívmányokat, nyitott a vidéke felé, és szimbiózisban él környezetével, ugyan-

akkor sokan a hatalom, az elnyomás központjának is tartják, mert lefölözi a hozzá tartozó vidék munkájának a hasznát, koncentrálja a tágabb térségének az értékeit. Úgy gondolom, ma már hibás megközelítés a város és falu ilyen módon való szembeállítása. A funkcionális városi térségek együtt integrálódnak a nemzetközi, vagy országos munkamegosztásba, vagy a városok a hozzájuk tartozó falvakkal együtt maradnak ki abból. A területi koncentráció, az agglomerációs vagy a klaszteresedésből származó előnyök a munkaerő-vonzáskörzetekben, a városrégiókban értelmezhetőek és nem nemzeti vagy település szinten.

Kétségtelen tény, hogy a fejlett országok, régiók, települések kimagasló fejlődésüket csak részben köszönhetik endogén adottságaiknak, előnyös helyzetük jelentős mértékben származik a perifériákkal való külső kapcsolataikból. Ebben az értelemben a centrumhoz mindig tartozik periféria, és a kettőjük kapcsolata aszimmetrikus interdependencia. A centrum–periféria integrációja, az elérhetőség javulása az olcsó bérek ellenére sem feltétlen vezet a perifériák gazdasági fellendüléséhez. Krugman és Venables (1990) szerint a jobb hozzáférés vissza is vetheti a periféria iparát, ahelyett hogy segítené azt. Ha elfogadjuk, hogy a centrum és a periféria, a város és a falu olyan, mint a Yin és a Yang, nincs az egyik a másik nélkül, akkor szakmánk legfőbb kihívása az, hogy miként változtathatjuk a már kialakult centrumok és perifériák együttműködését mindkettő számára előnyössé?

Mind ez ideig a közpolitika és a szakma a területi egyenlőtlenségeket, a különböző formában megjelenő területi különbségeket (munkanélküliség, termelékenység, egy főre jutó GDP stb.) valamiféle korrigálandó egyensúlytalanságnak, bizonyos fajtáit társadalmilag elfogadhatatlannak tartotta. A területi kiegyenlítést, az elmaradók/leszakadók felzárkóztatását nevezték meg a területi politika fő céljának. Azon folyt a vita, hogy mely esetekben, mikor, kinek és milyen módon kell beleavatkozni, forrásokat átcsoportosítani a fejlettebb központi területekről a kevésbé fejlett perifériák megsegítésére. De ha a térben egyenlőtlen fejlődés axióma, szabad-e az egyenlőség vagy az esélyegyenlőség eszméjét ilyen direkt módon lefordítani a területpolitika számára? Minden téregység adottságai és lehetőségei eltérőek, és minden területileg elkülönült társadalom csak a saját útját járhatja be! Sőt, a felzárkózás soha sem történhet azonos módon, mintakövetéssel nem lehet az élre törni. A direkt területi beavatkozások eredményessége is nehezen mérhető és igazolható.

2. Megállíthatatlan urbanizáció

Urbanisták évtizedek óta felteszik a kérdést, hogy a városnövekedés megállíthatatlan folyamat-e? Enyedi (1988. 11. o.) a XX. század utolsó harmadának vizsgálata alapján a következő állítást fogalmazta meg: „A modern urbanizáció folyamata *szakaszos* jellegű, kapcsolatban a társadalmi-gazdasági fejlődés szakaszos jellegével. E folyamatban *koncentrációs és dekoncentrációs* szakaszok váltják egymást, mégpedig úgy, hogy a magasabb gazdasági fejlettséget inkább a népesség dekoncentrációja jellemzi." A szakaszosságot elfogadva arra keresem a választ, hogy a különböző fejlődési szakaszok *milyen irányba tartanak*, a gazdaság eddigi, vagy további fejlődése gátat szabhat-e a további városnövekedésnek? Mondhatjuk-e, hogy fejlettebb gazdasági pályára lépve felerősödnek a dekoncentrációs, a decentralizációs tendenciák? Hipotézisem, hogy a globális gazdaság fejlődési trendje az urbanizáció folytatódását és további területi koncentrációt eredményez.

A fejlett tőkés országokban az 1970-es évektől a nagyvárosi régiókban jelentkező dezurbanizációt sokan úgy értékelték, hogy az a magasabb fejlettségű posztindusztriális szakasz térbeli megjelenése. Sőt a gazdaság (pl. IKT szektor és a közlekedés) további fejlődéséből arra a következtetésre jutottak, hogy ez lesz a fejlődés további iránya, számos új munkahely decentralizáltan jön létre. A vidéki kis települések egy része képes anélkül biztosítani az „urbanizált lakhatást", hogy a városi zsúfoltsággal járó káros környezeti hatások jelentkezzenek. A közlekedés és az informatika ugrásszerű fejlődésével lehetővé vált ugyan, hogy a városi munkavállalók egyre távolabb lakjanak a munkahelyüktől, de *a munkahelyek jelentős decentralizációja mégsem következett be.* A munkahelyek nem követték lakóhelyükre a munkavállalókat. A decentralizációval jellemzett dezurbanizációs szakasz valójában azt jelentette, hogy a nagyvárosi hatás területileg túlhaladta a szuburbániát, a hagyományos agglomerációt. *Minél nagyobb, minél erősebb egy nagyváros, és minél jobban meg tudja szervezni környezeti kapcsolatait, annál nagyobb térséget képes integrálni.* Tehát nem a migráció iránya változott meg, hanem a népesség mozgásában, az urbanizációs egységekben *léptékváltás történt!* Ma a koncentráció és a népességfogyás nem elsősorban a városok és a közvetlen környezetükben lévő falvak vonatkozásában megy végbe, hanem *a fejlett nagyvárosi régiók és a leszakadó területek között,* még ha ez a mutatókban nem is mindig látszik eklatánsan a szegényebb területek nagyobb természetes szaporodása okán. Tehát ma a legfejlettebb területeken a „városnövekedés" úgy megy végbe, hogy a nagyvárosok egyre nagyobb területet, városrégiót (csomóponti régió) integrálnak gazdaságilag és alakítják maguk formájára a társadalmat. A nagyvárosi befolyás erősödése, az integráció fokozódása nem teszi feltétlen szükségessé, hogy beköltözzenek a központi tele-

pülésre, hanem településszerkezetileg, morfológiailag egy lazább egység (régió) jön létre, amelyet a belső hálózatosodás és funkcionális alközpontok létrejötte jellemez. A város és vidéke közti életmódbeli különbségek úgy csökkennek, hogy megmaradnak a szabadon választott eltérések, a pozitív, önként vállalt szegregáció. Ez a folyamat azt jelenti, hogy ha a központi nagyváros népessége nem is nő, de az egész nagyvárosi régióé – a földrajzi expanzió miatt – igen. Így a nagyvárosi régiók szerepe, súlya tovább nő, *az urbanizáció folyamata tovább árad!* A nagyvárosi térségekben/régiókban/konurbációban az agglomeráción túli települések/ területek *sem rurálisak, hanem az urbanizált térség integrált részei.* Ezek a települések a hagyományos értelemben már nem falvak, hanem *az urbanizált térség (városrégió) valamilyen funkcionális egységei.* Ez esetben nem az amerikai típusú szuburbanizációs robbanásról van szó, amikor a város beépíti a környékét, hanem a már meglévő arra alkalmas (nem mindegyik) települések vesznek részt intenzívebben a folyamatokban. Elsősorban ezek a metropolisztérségek a jelenlegi globalizációs folyamatok motorjai. Ezek gyakran egymással és nem a fizikai közelségben lévő leszakadó területekkel tartanak intenzívebb kapcsolatokat, alkotnak hálózatokat. A többek által (pl. *Doxiadis,* 1968) a XXI. századra jósolt Ökumenopolisz – az egész világot behálózó egyetlen város – be nem teljesült utópia, de a világvárosok hálózata már ma is egységes rendszerként működik.

A nagy törésvonal már nem a város és falu között van, hanem a fejlődés áramába bekapcsolódni képes térségek és a leszakadó perifériák között. A globalizációs élcsapatból kimaradó rurális terekben jelentkeznek elsősorban a további növekedés korlátai. A népesség fogyása vagy stagnálása kapcsán a termelési tényezők (tőke, munkaerő, tudás) nem érik el azt a kritikus tömeget, amely a további növekedés alapjául szolgálna. E terekben is változik a város és a környező települések/falvak kapcsolata, de annak tartalma és minősége más. A globalizáció, városok által közvetített értékek, minták nem olyan „elsöprő erejűek", nem annyira meghatározóak, sokkal jelentősebb az egymásra hatás esélye. E terekben nemcsak nagyobb esély van a saját út bejárására, hanem szükség is van az alternatív fejlődési pályákra.

Az elmúlt száz évben Magyarország nem tartozott sem a fejlődés, sem az urbanizáció úttörői közé, de hasonló urbanizációs trenddel itthon is találkozhatunk. Budapest népességének országos aránya az elmúlt évtizedekben kismértékben csökkent, de a budapesti metropolis súlya tovább növekedett. A főváros integratív szerepe egyre nagyobb területre terjed ki, ma már több irányba áttöri Pest megye (KMR) határát is. Így a centrum súlya tovább nő.

Kérdés, hogy a budapesti metropolis térségen kívüli „magyar vidék" teljes egészében esélytelenné válik-e nemzetközi munkamegosztásba integrálódni, vagy sikerül néhány nagyvárosunkat és funkcionális térségét olyan módon helyzetbe hozni, fejleszteni, hogy legalább Magyarországon elláthassanak regioná-

lis, részben országos funkciókat, és legalább egy-egy területen nemzetközileg is eredményesek legyenek. Ezzel egy policentrikusabb, hatékonyabb és fenntarthatóbb térstruktúra jönne létre.

3. Egyre inkább erősödő centrumok és jelentőségüket vesztő perifériák

Mint ahogy már az urbanizáció kapcsán utaltam rá, a gazdaság, a technológia fejlődéséből többen arra a következtetésre jutottak, hogy a termelés bizonyos minimálisan szükséges feltételek megléte esetén bárhová települhet, és új centrumok alakulhatnak ki, a fejlett és elmaradott régiók akár helyet is cserélhetnek.[1] E fejezetben bemutatom, hogy ez az esetek többségében nem így van, az egyes települések, térségek történeti fejlődése során elért status quójuk, nagyságrendjük és fejlettségük, ha nem is predesztinálják a fejlődési lehetőségeket, de nagyban meghatározzák a jövőbeni lehetőségeket. Krugman (1991, 2003) és Barabási (2003) kutatásai azt támasztják alá, hogy a már megszerzett történelmi *előnyök meghatározóak*, az erősebb pozíciók további erősödésének a legnagyobb a valószínűsége. Természetesen mindig voltak és lesznek kivételek, és nagy távlatban lehetnek elmozdulások, de azok nem változtatnak a fő trendeken.

Az országok/régiók nemcsak a sajátos adottságaikon, a különbözőségükön alapuló *komparatív előnyöket* és agglomerációs hatásokat kívánják kihasználni, hanem a méretgazdaságból és az ehhez kapcsolódó tökéletlen versenyből eredőket is. A nagy cégek, az erős gazdaságok előnyben vannak a kicsikkel szemben. A vállalati koncentráció mellett a *területi koncentráció is feltartóztathatatlan jelenségnek tűnik.* Ugyanakkor a specializált *koncentrált termelés* csak a nemzetközi kereskedelem kiterjesztése mellett képes biztosítani a fogyasztóknak a széles körű választékot. Ezért a koncentrációval, a specializációval együtt nő a nemzetközi kereskedelem is. De a kereskedelem egyre nagyobb hányada folyik a fejlett országok és régiók között, és csökken a perifériákkal folytatott csere jelentősége. A hasonló gazdasági fejlettségű, hasonló tényezőellátottságú országok között a fejlett iparcikkek ágazaton belüli kereskedelme jobban nő, mint a nyersanyagok és a hagyományos iparcikkek ágazatközi kereskedelme (*Krugman–Obstfeld,* 2003).

A globalizált szabad kereskedelem körülményei között a korábbi elméletekkel (David Ricardo komparatív előnyök elmélete, Heckscher–Ohlin eltérő tényezőadottságra épülő elmélete) már nem lehet magyarázni a jelenlegi folya-

[1] „Íme az egyik jövőkép: egységes településrendszer, ahová a részeire bontott termelési folyamat bárhová települ, s települését gyorsan változtatja, így a 'fejlett' és 'elmaradott' régiók is gyakran cserélnek helyet, s tartalmuk is megváltozik." (*Enyedi,* 1988. 108. o.)

matok egy részét, mert napjainkban a kereskedelem jelentős részben hasonló adottságú/technológiájú és tényezőellátottságú országok és régiók között folyik. Ha egy ország vagy régió néhány versenyképes (al)ágazatra, néhány termék gyártására szakosodik, azzal egyszerre képes növelni a belső gazdaságosságot és a mérethozadékot. Az már régen elfogadott tény, ha egy régióban egymással kooperálni képes cégek és intézmények települnek, akkor a külső gazdaságosság is nő. A koncentrált termelés lehetőségének határt szab az adott település/régió tényezőellátottsága, így *e versenyből a kisebb, a szerényebb adottságokkal rendelkező területek kiesnek, tartósan másodlagos szereplői maradnak a piacnak.* Tehát egy korszerű, a méretgazdaságosságot kihasználó nagyvállalat nem települhet oda, ahol a napi ingázási területen belül nem talál elegendő neki megfelelő kvalifikáltságú munkaerőt, és nem tudja kihasználni a külső gazdaságosság előnyeit. Ezért a kisebb települések, régiók nem képesek versenyképes gazdasági struktúrát odavonzani. A közszféra, a területfejlesztés nagy kérdése, hogy a további koncentrációt tudomásul véve, az előnyöket tartósan élvező területekről átcsoportosítsunk-e jövedelmeket, fejlesztési forrásokat a leszakadó térségeknek. A gyakorlatban ez csak akkor és olyan mértékben történik meg, amikor és amilyen mértékben a társadalmi-gazdasági hátrányok bizonyos területekre való halmozódása már veszélyezteti a magterületek további fejlődését, vagy a centrumok további növekedése érdekében fejlesztésekre van szükség a perifériákon. Ez utóbbinak tipikus esete az EU bővítési folyamata.

Az utóbbi években egyre inkább azok a nézetek erősödnek, hogy a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek nem fékezik a gazdasági növekedést, ha az állam a leszakadó rétegeket nem egyszerűen dotálja, hanem a gazdaságba igyekszik integrálni őket. A gazdasági növekedés ugyan rontja a szegények relatív helyzetét, de abszolút értelemben életfeltételeik javulnak, mert javul az egészségügy, az oktatás, az elérhetőség, több jut szociálpolitikára. Ez egybe esik azzal a trenddel, hogy a strukturális és kohéziós politikában is nagyobb szerepet kapnak a hatékonysági, a versenyképességi szempontok („lisszaboni irányzék"), azaz, ezeket teljesíteni képes nagyvárosi növekedési körzetek, és kevesebb figyelem/forrás jut a perifériákon a szolidaritásra.

Az 1950-es évektől kezdve jelentős közgazdasági (városgazdasági) irodalom foglalkozik a szakosodott koncentrált termelésből következő mérethozadékkal és a szállítási költségek kapcsolatával, valamint az agglomerációs hatásokkal (*Harris,* 1954; *Myrdal,* 1957; *Hirschman,* 1958; *Pred,* 1966). Alfred Marshall (1920) koncepciója a külső gazdaságosságról széles körben ismert. A telephelyválasztások magyarázatánál a szakirodalom gyakran hivatkozik elméletére, miszerint, ha több cég koncentrálódik egy megadott helyre, akkor kisebb a munkanélküliség veszélye, egyben jobb a munkaerő-kínálat és kedvezőbb a spillover-hatás. Az ipar oda koncentrálódik, ahol nagyobb a piac, és ott nagyobb a piac, ahová az ipar koncentrálódik. Myrdal (1957) ezt körkörös okságnak

(circular causation) hívta. Az új gazdaságföldrajz (*Krugman,* 1991) is a centrumok további megerősödését, a koncentráció folytatódását prognosztizálja. A meglévő centrum–periféria viszony fennmaradását erősíti a *belső méretgazdaságosság előtérbe kerülése.* Az egy helyre, régióba települő cégek nem egyszerűen technológiai spillover-hatás előnyeit élvezik, hanem közvetlen anyagi hasznuk is keletkezik. A növekvő skálahozadék és a csökkenő arányú, de meglévő szállítási költségek a termelőket arra ösztönzik, hogy a termelésüket a nagy piacokhoz koncentrálják. A nagy helyi piac bázisán már gazdaságosabban lehet „exportra" is termelni.

Krugman okfejtését követve a nagyvárosok, a metropolis régiók további növekedésének oka, hogy ott többen élnek, és több a jövedelmük, mint a máshol („vidéken", perifériákon) élőknek. A nagyvárosokban élők a globalizált piacról beszerzett áruk mellett egyre nagyobb arányban költik jövedelmüket a „helyben" előállított szolgáltatásokra, és csak töredékét a tágabb szomszédságuk nem globális piacon versenyző termékeire. A mezőgazdasági termékek fajlagos szállítási költségei drasztikusan csökkentek, így azokat sem feltétlen a közvetlen környezetükből, az országuk rurális tereiből szerzik be. Ezért a nagyvárosi régiókban kedvezőbbek a további fejlődés és növekedés feltételei, és ezzel párhuzamosan a rurális vidéki területek egy részére a *funkcióvesztés és az elnéptelenedés* vár, míg azok, akik képesek funkcionálisan/gazdaságilag integrálódni az új rendszerbe, sajátos fejlődési pályát futhatnak be. E migrációs trendet Krugman (1991) azzal magyarázza, hogy a vidéki terek mobil munkavállalói azokba a nagyvárosi régiókba költöznek, amelyek a legnagyobb hasznossági szintet (magasabb reálbért és nagyobb választékot) biztosítják számukra. Tehát ez a folyamat a myrdali körkörös okságnak megfelelően további koncentrációt eredményez. Ennek bizonyos esetekben nem szabnak gátat a szállítási költségek, mert azok drasztikusan esnek, bizonyos küszöbszint alatt nincsenek hatással a folyamatra.

Gondoljuk át e tendenciát Magyarország esetében! A budapesti metropolis térség helyzeti előnyének köszönhetően nagyobb piacot, nagyobb munkaerőfogyasztó potenciált jelent, mint a többi régió, funkcionális városi térség, és a fent leírt hatásmechanizmus alapján ez további növekedést idéz elő. Kérdés, hogy valami gátat szabhat-e ennek? A hagyományos érvelés szerint a termelési költségek növekedése (zsúfoltságból eredő többletköltségek, magas telekárak, szállítási költségek) egy ponton túl határt szabhat a növekedésének. De a növekvő telekárakra területi expanzióval, a telephelyek és lakóhelyek egyre nagyobb régióba történő széttelepülésével válaszoltak az ott élők és gazdálkodók, és a romló környezeti feltételeken, a közlekedési nehézségeken, a bűnözés növekedésén folyamatos fejlesztésekkel próbálnak enyhíteni. Véleményem szerint inkább korlátozó tényező lehet, hogyha az ország más területein, elsősorban a nagyvárosi funkcionális térségekben biztosítjuk a minimálisan szükséges

növekedési feltételeket (autópálya, repülőtér, egyetem, termelő szolgáltatások stb.), és a regionális (és részben a határon átnyúló) piacokra termelő vállalatok és közszolgáltatók stabilizálhatják helyzetüket, munkahelyeik megállítják a jelenleg tapasztalható elvándorlást. Különösen a regionális központokban a termelési és a szállítási költségkülönbség, valamint a jó lakókörnyezet olyan versenyelőnyöket eredményezhet, amely *kompenzálhatja* a fővárosban realizálható növekvő mérethozadékot, és *leáll a budapesti metropolisztérségbe való áramlás,* és esetleg megindul néhány vidéki nagyvárosi térség fejlődése. Ehhez viszont ezeknek a nagyvárosi térségeknek a kiemelt fejlesztése, a reálbérek közelítése szükséges, amit az elmúlt kilencven évben egyetlen politikai erő sem tudott következetesen végrehajtani. Ha ezek a nagyvárosi térségek képesek koncentrálni a régiójukban, a rurális terekben „felszabaduló" népességet, akkor elapadhat a budapesti térség mobil munkaerő-kínálata, ami növelheti a munkabéreket, így csökkenti az ott működő vállalatok versenyképességét, ami növeli az arra alkalmas vidéki városokban a beruházások valószínűségét. *Az (átmeneti) egyensúly így egy többpólusú országban áll helyre és* nem következik be, hogy a népesség még jelentősebb része egyetlen központi régióba koncentrálódik!

4. A magyar területfejlesztés 1945 utáni történetéhez

Enyedi (1993) az 1945 utáni *területi fejlődést* négy plusz egy jellemző szakaszra osztotta: ötvenes, hatvanas, hetvenes, nyolcvanas évek és az átmenet korszaka. Főbb vonalaiban ezt elfogadva, a korszakok leírását kiegészítem, saját szempontjaim alapján tovább árnyalom a *területfejlesztési* dokumentumokra alapozott területfejlesztési szándékoknak megfelelően és kiegészítem az azóta bekövetkezett „korszakok" részletesebb leírásával. E történeti áttekintésben arra is rámutatok, hogy a területfejlesztési törekvéseknek mindig volt *regionális aspektusuk,* de az korábban nem volt olyan *túlsúlyos* a területi politikán belül, mint az uniós integráció évtizedében. Az is egyértelműen kimutatható, hogy a „szocialista" társadalmi-gazdasági rendben *hasonló területi problémák* kerültek azonosításra (Budapest túlsúlya, külső belső perifériák stb.), *hasonló területpolitikai konzekvenciákat* vontak le (ellenpólusprogram, elmaradott területek támogatása stb.), mint az utóbbi két évtizedben, és a különböző intézmény- és eszközrendszer ellenére a direkt területi beavatkozások nem érték el a kívánt hatást. Ez arra is felhívja a figyelmet, hogy térstruktúra tudatos alakítása csak hosszú, sőt, nagytávlatban lehetséges, rövid és középtávon (kormányzati ciklusokban) még nem jelentkeznek az eredmények. Továbbá a közvetlen területpolitikai beavatkozásoknál fontosabb, hogy minden kormányzati (ágazati) beavatkozás tértuda-

tosan történjen, és kihasználjuk a területi megközelítés és tervezés integráló (keresztdiszciplináris, ágazatközi) szerepét.

A különböző területfejlesztési kormányzati dokumentumok, intézmények, tervek megjelenése és elemzése kapcsán a II. világháború után a következő főbb korszakokat (3) és szakaszokat (8) különböztetem meg:

1. Szocialista tervgazdálkodás
   1945–1949 a területi tervezés újraindítása;
   1950–1956 voluntarista iparosítás, szocialista városépítés;
   1957–1970 ipartelepítés, nagyvárosok fejlesztése, rendezése;
   1971–1984 a települések hálózatának fejlesztése.
2. A „rendszerváltás" hosszan elnyúló időszaka
   1985–1995 átmeneti szakasz;
   1996–2003 új intézményrendszer kiépítése.
3. Az uniós programozás korszaka
   (2002) 2004–2006 kísérleti programozás, „nem teljes jogú tagság";
   (2004) 2007–2013 II. programozási ciklus;
   (2012) 2014–

1. Szocialista tervgazdálkodás

A „szocialista" rendszerben a tervezés és végrehajtás erősen centralizált volt, de az erős ideológiai befolyás ellenére a területi tervezés – különösen az alapvetően „műszaki szemléletű" településrendezés – sok elemében követni tudta a nyugat-európai trendeket. A korszak meghatározó jellemzője volt, hogy a területi tervezés alig volt hatással a hagyományos népgazdasági/ágazati tervezésre, és a területi tervezésen belül élesen elvált egymástól a rendezési és a fejlesztési típusú megközelítés. Ezzel az örökséggel, a „függetlenséggel" és az integráció hiányával mind a mai napig nem sikerült teljes mértékben megbirkózni.

A szocializmus egyik feladatának tekintették a kapitalizmusból örökölt város–falu ellentét megszüntetését. Első lépésben az ellentétek különbségekké átalakítását, majd azok teljes felszámolását tűzték ki célul. Úgy gondolták, hogy a mezőgazdasági munka az ipari munkához válik hasonlóvá, a parasztból szakmunkás lesz, és így jóléti és kulturális tekintetben is hasonlóvá válnak a munkásokkal (*Konsztantyinov,* 1963).

1.1. Közvetlenül a háború után a különböző településkategóriákat, azok problémáit súlyuknak megfelelően kezelték, és megkezdődtek a regionális léptékű tervezői munkák is. A háborús károkból következően mindenekelőtt az építészeti és a városrendezési tervezés újjáélesztése volt az elsődleges feladat. Mivel a politikai alkudozások eredményeként az Újjáépítési és Közmunkaügyi

Minisztériumot a Nemzeti Parasztpárt kapta és a belügyminiszter az ugyancsak parasztpárti Erdei Ferenc lett, ezért *a falvak és a tanyák is jelentős helyet kaptak* a megindult tervező munkában.

1949-ben mint minisztériumi osztály, majd mint önálló intézet megalakult a *Területrendezési Intézet* (TERINT), amelynek célja a terület- és településfejlesztés szervezése és egy országos településfejlesztési koncepció kidolgozása volt. Megkezdték a regionális kapcsolatok feltárásárát és az Országos Tervhivatal (OT) megbízásából a városhiányos területek meghatározását. Az első regionális tervek már a „nehézipari program" kiszolgálására születtek. A Sajó-völgyi regionális terv Miskolc gigantikus nehézipari centrummá való fejlesztését alapozta meg. A tervezett dunai vasmű telepítési terve Mohács térségét jelölte ki. Ennek kapcsán került kidolgozásra a Pécs–Mecsek regionális terv, amely Komló várossá fejlesztését is célul tűzte ki. A Zagyva-völgyi regionális terv Salgótarján és Hatvan fejlesztésének adta a térségi megalapozását.

1.2. A közvetlen ideológiai befolyás leginkább az ötvenes évek első felében valósult meg, ami a területfejlesztés szempontjából az iparosításban, a szocialista városépítésben és a faluellenességben jelent meg. A falvak elnéptelenedését történelmi szükségszerűségként kezelték,[2] és a város–falu dichotómia felszámolását a falvak megszüntetésével és a megmaradó falusi társadalmak átalakításával képzelték el. A TERINT beolvadt az Országos Tervhivatalba és a kutatások középpontjába *a településeknek az iparfejlesztésre alkalmassága alapján való besorolása volt:* I. osztályba sorolták az országos jelentőségű településeket, a II. osztályba a területi jelentőségűeket, és a III. osztályon belül kialakítottak három kategóriát. *A III/C kategóriába tartozó 1635 települést a tervszerű faluritkítás során megszüntetendőnek ítélték.* 1951-től a katonapolitika és a nehézipar fejlesztésének a szempontjai határozták meg az egyes települések és területek fejlesztését. Átalakították az intézményrendszert és többek között létrehozták az *Országos Városrendezési és Helykijelölési Bizottságot.* Ez a bizottság gyakran minden tudományos megfontolás és területi tervezés nélkül hatalmi szóval döntött a beruházások helyéről. A vaskohászat, a vegyipar, a villamosenergia-termelés és az ezeket megalapozó bányászat fejlesztése új „szocialista városokat" szült (Dunaújváros, Tatabánya, Ajka, Komló, Várpalota, Kazincbarcika, Oroszlány, Leninváros). Ez az a kivétel, amikor a központi beavatkozás viszonylag gyorsan jelentős „eredménnyel" járt a térszerkezet átalakításában, kialakult a szocialista ipari tengely. E városok esetében egy olyan tipikus területi-gazdasági problémával találkozunk, ami nem csak szocialista sajátos-

[2] „A burzsoázia a falut a város uralma alá hajtotta. Óriási városokat teremtett, a városi népesség számát a falusival szemben nagymértékben megszaporította s ezzel a népesség jelentékeny részét a faluši élet bárgyúságából kiragadta." (Marx–Engels, 1948. 27. o.)

ság.[3] Az egy város, egy vállalat/ágazat problematika azt eredményezte, hogy ezek a települések (és környékük) fejlődése, a helyi társadalmak sorsa többnyire egy-egy termék keresletétől függött.

1.3. 1957-ben újabb intézményi átalakításokkal kezdődött az új korszak. Több intézmény feladatait az Építésügyi Minisztérium vette át. Minden területi szinten újraindult a tervezés. Az első regionális és kistájtervek a VÁTI-ban készültek (Mohács-sziget és a Duna Tolna megyei partjának árvízveszélyes területének rendezése, Dunakanyar, Mátra–Bükk stb.) 1957-ben kezdték meg a Balatoni Regionális Terv készítését is, amely nemzetközi elismerést (Abercrombie-díj) is kapott. 1958-tól már kormányhatározat (2030/1958. IV. 15.) rendelte el a regionális vizsgálatokat és tervezést. Két szinten is folytatni akarták a regionális tervezést a *nagy régiókban* és azok alrégióiban. Az országot kilenc *tervezési* régióra osztották. Ezek központjai a fővároson és az öt kiemelt nagyvároson kívül Székesfehérvár, Nagykanizsa és Szolnok voltak.

1963-ban a regionális tervezés új rendszerét vezették be.[4] A területi tervezés fő feladataként jelölték meg a népgazdasági tervekben elhatározott beruházások és fejlesztések *térbeli koordinálását,* a legmegfelelőbb térbeli elrendezés kialakítását.

1963-ra elkészült a VÁTI-ban *az ország első átfogó területi terve.* Ezt *1965-ben adták közre Magyarország Településhálózat-fejlesztési Tanulmányterve* címen. A tanulmány *három központi* (budapesti, szolnoki és székesfehérvári) és *hat perifériku régiót* (miskolci, debreceni, szegedi, pécsi, nagykanizsai és győri) jelölt ki. Más csoportosításban, de gyakorlatilag ugyanaz, mint az 58-as rendeletben. A társadalmi vita alapján az eredeti terv módosításra került, és 1968-ra készült el az újabb változat, amelyet *Országos Településhálózat-fejlesztési Kerettervnek* neveztek el. A hatvanas években több regionális tervtanulmány is készült elsősorban a nagyobb beruházások kapcsán (pl. M1, M7 terve).

1968-ban létrehozták a területfejlesztési alapot. Beruházási támogatás volt adható az elmaradott területek iparfejlesztésére, a budapesti ipar kitelepítésére, és a szénbányászati területek iparszerkezetének átalakítására. Az 1974-es megszűnés okai között meg kell említeni a bekövetkezett politikai fordulatot, a pénzhiányt és az újraerősödő szénbányászati lobby érdekeit is.

1.4. Új területpolitikai elveket fektettek le 1970 márciusában az MSZMP Politikai Bizottságának határozatában, de a korszakhatárt mégis inkább az 1971-

[3] Nyugat-Európában „új ipari városok" címszó alatt lehet erről olvasni. A „szocialista város" terminológiát először a szovjet tervező, N. A. Miliutin használta 1920-ban. Azoknak a tervezett városoknak a megjelölésére használta, amelyeknél véleménye szerint a szocialista célok megvalósíthatók. Minden polgára számára azonos mértékben (költség- és időráfordítás) elérhetőek az anyagi és kulturális szolgáltatások.

[4] 1011 és 1012/1963. IX. 21. kormányhatározat.

ben megjelent dokumentumok jelentik, mert ezek váltak széles körben hozzáférhetővé, így ismertté.

1971-ben kormányhatározatban[5] fogalmazták meg *a területfejlesztés „klasszikus" kettős célját:* az erőforrások hatékony hasznosítását és a területi különbségek mérséklését. Ma is sokan ezt tartják a területfejlesztés két legfontosabb céljának. Sajnos e célok együttes megvalósításában rejlő ellentmondás (negatív trade-off) feloldására gyakorlati útmutatással nem szolgáltak. Deklarálásra került az a tétel, hogy a területfejlesztési politika a társadalom és gazdaságpolitika szerves része. A korábbi túlzott iparfejlesztési orientáció mérséklését jelzi, hogy megfogalmazásra került, hogy a területfejlesztésnek erőteljes, de nem egyedüli eleme az ipar. A településhierarchiai szintek szerint megfogalmazott irányelvek főbb üzenetei azóta is időtállóak:

1. *Budapest:* A főváros túlfejlett, ebből következően át kell tekinteni a további fejlesztést és szelektív iparfejlesztésre kell törekedni. Ki kell dolgozni körzetének fejlesztési koncepcióját.
2. *Nagyvárosok:* Olyan fejlesztési súlypontokat kell kijelölni, ahová a fejlett technikát telepíteni lehet. (Növekedési póluselmélet hatása?)
3. *Kis- és középvárosok:* A növekedés infrastrukturális feltételeit kell megteremteni.
4. *Faluhálózat:* A településhálózatnak igazodni kell a mezőgazdaság csökkenő foglalkoztatásához. Ki kell jelölni a centrumközségeket.
5. *Tanyavilág:* A megszűnését sem siettetni, sem lassítani nem szabad.

Ezek elérésének a legfőbb eszköze a közgazdasági szabályzó rendszer és a népgazdasági terv, amellyel összhangban kell dönteni a beruházásokról.

Sokak számára ismert *az 1971-es Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció.* Az OTK bírálatának nagy irodalma van, ezért most csak azt hangsúlyoznám, hogy jelentős szerepe volt az akkor még városhiányos területek megszüntetésében és *a közszolgáltatások tértudatos rendszerszerű telepítésében.* E koncepció jó példája annak is, ha egy központi határozatot követnek a döntéshozók, akkor az képes alakítani az ágazati folyamatokat is, anélkül, hogy jelentősebb elkülönített forrásokat rendelnének mellé. (Sajnos a jelenlegi OTK-nak ilyen hatása nincs.)

A hetvenes évek elején hat Tervezési Gazdasági Körzetet (régiót) határoztak meg, amelyekre megkezdték a középtávú koncepciók készítését. 1973-ban ezt a regionális tervező munkát leállították, és újra az ágazati megközelítés és tervezés kapott nagyobb hangsúlyt. Az évtized második felében újra több regionális terv is készült, elsősorban a Nyugat-Európában is divatos funkcionális ré-

[5] 1006/1971 III. 16. kormányhatározat a területfejlesztés irányelveiről.

giókra és az agglomerációkra (pl. balatoni üdülőkörzet, Zagyva-völgyi agglomeráció, Miskolci agglomeráció, Pécsi agglomeráció).

1979 és 1982 között megtörtént az OTK felülbírálata, és egy új, a nyugateurópai mintákat követő (pl. urbanizációs tengelyek) országos területi terv készült: *Országos Területrendezési Terv (OTT).* A megyei és minisztériumi egyeztetés megkezdődött, de jóváhagyásra, elfogadásra sosem került. Ebben az időszakban néhány középfokú körzetre (ma funkcionális városi térségnek hívnánk) kísérleti jelleggel fejlesztési koncepciót is készítettek.

1980-ban újra létrehozták a Központi Területfejlesztési Alapot.[6] Az alap elsősorban a főváros szelektív iparfejlesztését és az elavult ipari tevékenység vidékre telepítését szolgálta. A Minisztertanács 1981-ben a települések kategóriába sorolását egyszerűsítette, illetve szépítette a megfogalmazást.[7] Megszűnt a részleges szerepkör és az egyéb település elnevezést a szélesebb körű elfogadás érdekében alapfokúra változtatták. A sokat bírált népességszámra vonatkozó utalást is kivették a koncepcióból. Hangsúlyeltolódást jelentett, hogy a közép- és kisvárosok, valamint a községek súlyának növelését helyezték előtérbe.

2. A „rendszerváltás" hosszan elnyúló időszaka

E korszak nagyjából egybe esik azzal az időszakkal, amikor az ország/térség a keleti befolyási övezetből „átkerült" a nyugati fennhatóság alá.[8]

A nyolcvanas évek második felétől a területfejlesztésben számos jó és korszerű törekvés indult el, ami megalapozta a következő évtized területfejlesztő munkáját is. Az 1989–1990-es politikai változások nem hoztak lényegesen újat a területfejlesztésben. E téren nem volt mivel radikálisan szakítani, nem hirdettek meg „forradalmi változásokat". A területi kedvezményekben részesülők annak fenntartásában voltak érdekeltek, az újabb leszakadók pedig kedvezményezetté akartak válni. A területi különbségek növekedése és a válságterületek kialakulása tovább növelte az újraelosztásra irányuló nyomást, szükségessé tette az állami beavatkozásokat. A támogatásokat nyújtó (pénzeket osztó) területfejlesztés jól beleillett a békés átmenetben formálódó „erősen újraelosztó állam" (*Csaba,* 2007) koncepciójába. A korszakhatár plauzibilitását erősíti, hogy a területi folyamatok jelentős része nem „rendszerfüggő" (*Enyedi,* 1989), csak

[6] 5/1980. (XI. 25.) OT–PM–ÉVM együttes rendelet.

[7] 1018/1981. (VI. 19.) Mt. határozat.

[8] A gazdasági-társadalmi rendszerváltás is megkezdődött már az 1980-as évek második felében, hiszen megszülettek azok az új jogszabályok (vagyontörvény, társasági törvény, csődtörvény, előprivatizáció), amelyek révén az állami vagyon jelentős része (1988–89-ben az állami vállalatok egyharmada) eltűnt vagy új tulajdonos kezébe került, és az új gazdasági elit megkezdte a politikai hatalomgyakorlást. E tendencia folytatódott és a korszak végére az 1990-ben meglévő állami vagyon több mint 40%-a tűnt el az Állami Számvevőszék jelentése szerint.

lassan reagál a politikai, intézményi változtatásokra,[9] továbbá a működő rendszer, a praxis tehetetlenségi nyomatéka, a szakmát képviselő személyek tudása és szemlélete is évekig meghatározó volt a formálódó új rendszerben. A „területi szakma" – jó és rossz értelemben is – tette tovább a dolgát. Tehát a kilencvenes évek elején a „pályafüggőség" volt a meghatározó, egyrészt a szocialista örökség általános vonásai okán (*Kornai,* 1993), másrészt a területi folyamatok jelentős részének rendszerfüggetlensége miatt is. Sokan ugyanazokat a területpolitikai elveket, javaslatokat fogalmazták meg az új körülmények között, mint évekkel azelőtt.[10]

A korszak belső szakaszolásának kézenfekvő alapja lehetne a különböző kormányzati ciklusok – beleértve az utolsó MSZMP-s kormányokat is –, illetve a területfejlesztés intézményi változásainak nyomon követése. Nem ezt a logikát követem, mert a különböző kormányok nem folytattak tudatosan más területpolitikát, és az intézményi változások sem követtek szakmai megfontolásokat. A területfejlesztés a kormányzaton belüli elhelyezkedésétől függetlenül nem integrálódott a kormányzati munkába, megőrizte viszonylagos önmozgását. Ez egyrészt jó, mert kormányváltásoktól függetlenül tudta végezni a szakmai tevékenységét, de rossz abban az értelemben, hogy csekély hatást gyakorolt a kormányzati munkára és a területi folyamatokra egyaránt.

E korszak megítélése kettős. Egyrészt nagyon pozitívan értékelhető, hogy a területpolitika minden szinten fontos eleme lett a közpolitikának, és kialakult a területfejlesztés új intézményrendszere, ugyanakkor e diadalúton való végighaladást nehezítette, hogy nagyon gyakran/gyorsan változott az intézmény- és eszközrendszer, és párhuzamosan működtek a régi (szocialista) és az új, többnyire uniós struktúrák és gyakorlat (összekeveredett rendszerek), ami folyamatos bizonytalanságot jelentett. Az eredmények mellett kudarcként kell elkönyvelni, hogy a területi különbségek tovább nőttek, és a némi dekoncentráció ellenére a valós decentralizáció ügye nem haladt előre.

Nem csak az intézményi fennhatóság, de a területfejlesztés pénzügyi támogatási rendszere is szinte követhetetlenül állandóan változott. A decentralizációt nem sikerült törvényi szinten jelentősen előmozdítani, így a központi kormányzat nem is adott le hatalmából semmit az alsóbb szintekre az új intézményeknek.

---

[9] Ezt, mint korábban utaltam rá, 1945 után is tapasztalhattuk a területi tervezés újraindulásakor. Megfelelő hangsúllyal és szakmaisággal kezelték a különböző típusú településeket és készültek regionális tervek, idő kellett, mire a „múlt örökségét" felszámolták.

[10] Ideológiailag bővült a paletta, de számos kérdésben (pl. regionalizmus) még ma is a marxista magyarázatot (*Faragó,* 2010) vallják a legtöbben.

E korszakban kormányzati szinten a területfejlesztésért a következő tárcák feleltek:

- 1989 Országos Tervhivatal (ÉVM, BM)
- 1989–1991 Belügyminisztérium (KÖHÉM)
- 1991–1998 Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium
- 1998–2002 Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium
- 2002–2004 Miniszterelnöki Hivatal

2.1. A korábbi kormányzati gyakorlattal ellentétben *1985-ben az Országgyűlés hozott határozatot a terület- és településfejlesztés hosszú távú irányelveiről.*[11] Pozitív területpolitikai elmozdulásra utalnak az alábbi irányelvek:

- jobban figyelembe kell venni a térségi adottságokat,
- erősíteni szükséges a helyi termelési kapcsolatokat,
- tovább kell folytatni a gazdasági fejlődésben elmaradt térségek felzárkóztatását,
- a településrendszert arányosabban kell fejleszteni, jobban előtérbe helyezve a közép- és kisvárosokat,
- teljes foglalkoztatásra kell törekedni,
- mérsékelni kell a lakosság életkörülményeiben meglevő indokolatlan különbségeket,
- érvényesíteni kell a környezet- és természetvédelmi követelményeket,
- nagyobb súlyt kell kapnia a meglevő települési értékek védelmének,
- erősíteni kell a terület- és településfejlesztés tudományos megalapozottságát,
- és módosítani kell az irányítási rendszert.

Az elvek érvényesítéséhez megvalósítható programokra és pénzre volt szükség. Elsősorban megyei programok készültek, és a finanszírozásra létrehozták *a Területfejlesztési és Szervezési Alapot.*[12] Az alap jelentős része *decentralizáltan* működött. A megfogalmazott hosszú távú feladatokkal összhangban határozat született a gazdaságilag elmaradott térségek fejlesztésének meggyorsításáról.[13] Olyan programot szándékoztak indítani, amely mindenütt megteremti a döntően *önerős (endogén) fejlődés* lehetőségét. A VII. ötéves tervidőszakban a program *hét elmaradott megyére* (Baranya, Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Somogy, Vas és Zala) terjedt ki. A hét megyei célterület meghatározása ellenére a forrásokat a két legelmaradottabb, többszörösen hátrányos

[11] 12/1980–1985. sz. Országgyűlési határozat.
[12] 4/1986. (XII. 30.) OT–PM–ÉVM sz. rendelet.
[13] A Minisztertanács 2015/1986. (XI. 5.) sz. határozata.

helyzetben lévő Szabolcs-Szatmár-Bereg és Borsod-Abaúj-Zemplén megyékre koncentrálták. 1989-ben a Minisztertanács elfogadta az észak-magyarországi térség hosszú távú fejlesztési koncepcióját.[14] A feladatok koordinálásáért a Belügyminisztérium felelt.[15] Az intézkedési terv megfogalmazta a különböző pénzügyi alapok egységes rendszerének kialakítását, további decentralizálását, a közhasznú munkavégzés kiterjesztését az infrastrukturális fejlesztésekre. A gazdaságilag elmaradott és a központi struktúrapolitikai döntésekkel érintett térségekben a vállalkozások élénkítése érdekében a nyereségadó mérséklését, a végkielégítés normatív bevezetését, újrakezdési és vállalkozási kölcsönök bevezetését, a kis- és középvállalkozások élénkítését határozták el.

1990. évi LXV. törvény a helyi önkormányzatokról alapjaiban új helyzetet teremtett. Ezzel megteremtődött egy alulról építkező, decentralizált irányítási rend kialakításának lehetősége. A közigazgatást tekintve bizonyára a tanácsrendszer kialakulása óta ez volt a legfontosabb mérföldkő, de a területfejlesztés szempontjából nem hozott új működési gyakorlatot. Az 1985-ös országgyűlési határozat szövegét a rendszerváltást követően „formailag" aktualizálták (átírták a megszűnt intézményeket), de a tartalmát főbb vonalaiban aktuálisnak tartották, így „megtartották", és a már megkezdett megyei területfejlesztési programokat tovább folytatták.

Fokozatosan bővítették a területfejlesztés (tervezés és támogatás) célterületét, a különböző típusú régiókat sajátosságaiknak megfelelően akarták fejleszteni. 1991-ben az Országgyűlés határozatot hozott[16] az Alföld egyes időszerű környezetvédelmi, tájvédelmi és tájhasznosítási kérdéseiről. A határozat felszólította a kormányt az Alföld rövid és hosszú távú koncepciójának elkészítésére.

A köztársasági megbízotti rendszer 1992-es kialakítására[17] úgy is tekinthetünk, mint az állami feladatok regionalizálására. Néhány központi feladatot regionális szintre dekoncentráltak, és az alsóbb szintekről oda centralizáltak feladatokat (összehangolta a dekoncentrált szervezetek munkáját). A köztársasági megbízott közvetlenül részt vett a régiója fejlesztésében, a rendelet előírása szerint „...közreműködik a belügyminiszter településfejlesztéssel kapcsolatos térségi koordinációs feladatainak ellátásában, valamint a térségi kormányprogramok megvalósításában". E rendszer felszámolását követően többször felmerült – magam is tettem rá részletes javaslatokat –, hogy a régiókat érintő állami feladatokat egy „regionális fejlesztési hivatalban" kellene ellátni.

Ebben a korszakban folyamatosan erősödött a területfejlesztés. Annak ellenére, hogy állandóan más tárcához került, töretlenül haladt előre az intézménye-

[14] 1120/1989. Mt. határozata.

[15] A Minisztertanács 38/1989. rendelete értelmében a belügyminiszter látta el többek között a terület- és településfejlesztés, valamint a tanácsi tervezés és gazdálkodás irányítását.

[16] 24/1991. országgyűlési határozat.

[17] 77/1992. kormányrendelet a köztársasági megbízott egyes feladatairól.

sítésben, és relatíve komoly fejlesztési források felett diszponált, illetve hatással volt az ágazati döntésekre is. Először sorra készültek megyei és kistérségi területfejlesztési programok, majd *fokozatosan átkerült a hangsúly a regionális szintre.* Az MTA Regionális Kutatások Központjának kezdeményezésére és támogatásával 1993-ban megalakult a Dél-dunántúli Regionális Fejlesztési Alapítvány, majd 1994-ben elkészült az ország első regionális fejlesztési koncepciója.[18] Ez tematikájában és tartalmában is előzményének tekinthető a későbbi regionális fejlesztési koncepcióknak. A stratégia korszerűségét jelzi, hogy már akkor a régió exportpotenciáljának, versenyképességének erősítésére, *regionális gazdasági klaszterek* kialakítására tett javaslatot, és a hangsúlyt a K+F és a termelő szolgáltatások fejlesztésére, a technológiaváltásra helyezte.

Magyarország 1994-ben hivatalosan is beadta az ország uniós csatlakozási kérelmét. Az integrációra való felkészülés előtérbe helyezte és felgyorsította a már szakmai szinten folyó hazai regionalizációt. Dönteni kellett a regionális szintekről és egységekről, a kialakítandó intézményrendszerről. A területfejlesztési törvény előkészítése néhány vitát lezárt, de sok kérdést nyitva is hagyott.

2.2. A magyar területfejlesztésben új szakaszt nyitott az 1996. évi XXI. tv. a területfejlesztésről és a területrendezésről. E kerettörvény legfőbb erénye, hogy törvényi szinten megerősítette a területfejlesztést, és elsősorban kistérségi, megyei és regionális szinten új intézményrendszert alakított ki. A területfejlesztés *működése* szempontjából hátrányos, hogy élesen elválasztotta a településfejlesztést és a területfejlesztést,[19] és nem nevesítette egyértelműen a régiókat és azok központjait. A hibák ellenére a rendszer elkezdett működni és a hibák egy része kiküszöbölődött.

1998-ban az országgyűlés elfogadta az Országos Területfejlesztési Koncepciót. A koncepció számos hiányossága ellenére is pozitívan értékelhető, különösen, ha arra gondolunk, hogy más szakpolitikák nem tudtak hasonló értékelést és fejlesztési elképzelést megfogalmazni.

2002-től a neoliberális amerikai típusú szabad versenyes kapitalizmussal való teljes politikai azonosulás volt megfigyelhető, ami sajátosan ötvöződött az erős kormányzati centralizációval.

---

[18] Faragó László témavezetésével, nemzetközi tanácsadó szervezet bevonásával készült el három kötet: A Dél-Dunántúl Portréja, A Dél-Dunántúl és Európa, és a Dél-Dunántúl Területfejlesztési Koncepciója.

[19] Erre elsősorban az akkori intézményi status quo miatt volt szükség. Más tárcához tartozott a településfejlesztés és a területfejlesztés.

3. Az uniós programozás korszaka

A szocialista gazdasági-politikai rend összeomlásakor a közép-európai országok sok tekintetben hasonló gazdasági-intézményi struktúráról indultak, majd sajátosan vezényelték le az átalakulást. Az Európai Unióba való integráció sok tekintetben megint *hasonló utakra* terelte ezeket az országokat, és a fejlesztéspolitikában, a területfejlesztésben megint egyre több a közös mozzanat. Az Európai Unió strukturális és kohéziós politikája, annak működése eddig nem tette hivatalosan lehetővé a nemzeti és az országcsoportok közötti különbségtételt az uniós támogatások felhasználása terén. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy ezek az országok ennek következtében azonos fejlődési pályát futnak be. A tényleges gyakorlatban, a források felhasználásában, annak hatékonyságában lényeges különbségek vannak és lesznek, ugyanúgy, mint ahogyan eddig is voltak (lásd Görögország és Írország példáját), és (csak) e tekintetben érvényesülnek Csaba (2007) által is megfogalmazott tartós csoportkülönbségek. De az elmaradott, az uniós támogatásokra nagymértékben rászoruló országok – így Magyarország – fejlődési pályája újra külső meghatározottságú, alapvetően *mintakövetésre* ítélt.

Csatlakozásunk az Európai Unióhoz több tekintetben új helyzetet teremtett. Területpolitikánkban érvényesíteni kell az uniós irányelveket, a hazai tervezési rendszert össze kell hangolni az uniós programozási ciklusokkal, és az uniós intézményrendszert integrálni kell a magyar fejlesztéspolitikai, közigazgatási rendszerünkbe. Ezt sok tekintetben mind a mai napig *nem sikerült* elérnünk. Az uniós kohéziós politika és a magyar területpolitika, annak tervezési feladatai és végrehajtása elváltak egymástól, és központi szinten új intézmények jöttek létre.

Magyarország EU csatlakozása új gyakorlat bevezetését jelentette a területfejlesztésben is. A korábban sok tekintetben úttörő területfejlesztés alárendelődött az uniós fejlesztéspolitikai stratégiai tervezési rendszernek. Mivel Magyarországon nem volt explicit összehangolt fejlesztéspolitika és nem folyt ilyen jellegű tervezés, ezért kormányzati szinten új intézményeket hoztak létre, de megyei és regionális szinten az új uniós feladatok ráépültek a területfejlesztés meglévő intézményrendszerére. A regionális fejlesztési ügynökségek gyakran úgy látták el a feladatokat, mintha a Nemzeti Fejlesztési Hivatal/Ügynökség dekoncentrált szervei lettek volna. A területi szervezetek nagyobb szerepvállalása jó lehetőséget teremtett arra, hogy a *fejlesztéspolitikai stratégiai tervek területi szemléletben készüljenek.* Az effajta integráció mégsem tudott megvalósulni, mert a kormány külön szabályozta és kezelte a két rendszert.

E korszakon belüli szakaszhatárokban átfedés van, mert az uniós költségvetési ciklust megelőző években készülnek a forrásorientált uniós tervek, amikhez igazodik a ciklus fejlesztési gyakorlata.

2004-ben az uniós forrásokkal kapcsolatos tervezés és a felhasználás irányítása a Nemzeti Fejlesztési Hivatalhoz (NFH) került. Kezdetben az NFH-t felügyelő tárca nélküli miniszter azt szerette volna elérni, hogy minden szakpolitikai tervezés is *egyetlen stratégiai tervezési rendszerbe integrálódjon.* A törekvés, hogy valamiféle „csúcsminisztérium", vagy a tervhivatalhoz hasonló jöjjön létre – amit magam részéről támogattam –, nem kapott sem politikai, sem széles körű szakmai támogatást.

A 2006-os kormányátalakítást követően a tervezés közvetlen politikai irányítás alá került. Az NSRK/ÚMFT tervezése – az ez alapján elosztott pénzeknek köszönhetően – politikai csatározások, hatalmi harcok terepe lett. A nemzeti *fejlesztéspolitika* és tervezés *irányító kulcsintézményévé* két éven keresztül a Fejlesztéspolitikai Irányító Testület[20] (FIT) vált, ami részben ellátta egy fejlesztéspolitikai csúcsminiszter és e tárgyban a kormány feladatait. Mivel a FIT tagjai a kormányzó pártok erős emberei (korábbi „bukott" miniszterek) voltak és vezetője maga a miniszterelnök, így a FIT döntéseire a kormányüléseken már csak formális rábólintás várt. E sajátos intézmény kiemelt a magyar közigazgatásból számos fontos funkciót. 2008-ig a FIT-tagok vezették a monitoring bizottságokat is, így felügyelték az OP-k végrehajtását, a pénzek felhasználását. A FIT tehát igen nagyhatalmú politikai intézmény volt, ehhez képest például a területfejlesztési törvény által létrehozott Országos Területfejlesztési Tanácsnak nincs érdemi jogosítványa. A kormány (pontosabban az akkori miniszterelnök) nem intézményi, hanem személyi garanciákat keresett és talált a fejlesztéspolitika kialakítására és megvalósítására. Bajnai színrelépését követően minden pozíciójába vitte magával az NFÜ – az uniós pénzek felhasználása feletti – felügyeleti pozíciót.

Tehát hivatalosan (sic!) az új uniós intézményekben hozták meg a fontos döntéseket, ehhez képest a területfejlesztési törvény által létrehozott intézmények döntési kompetenciái leértékelődtek, a regionális fejlesztési ügynökségek gyakorlatilag besorolódtak az NFÜ alá, hiszen számos feladatot a regionális ügynökségekkel kötött szerződések alapján, annak finanszírozásában látnak el.

Ebben az időszakban a területfejlesztésért felelős országos szintű irányítás ugyanolyan gyakran változott, mint az előző „átmeneti" korszakban:

- 2004 januárjától Magyar Regionális és Területfejlesztési Hivatal (MRTH),
- 2005 szeptemberétől Országos Területfejlesztési Hivatal (OTH),
- 2006 augusztusától Önkormányzati és Területfejlesztési Minisztérium (ÖTM),
- 2008-tól Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium (NFGM).

[20] 1065/2006. (VI. 29.) Korm. határozat a fejlesztéspolitika megvalósításával összefüggő egyes szervezeti kérdésekről.

5. Következtetések

E dolgozatban tárgyalt kérdések újragondolása arra vezetett, hogy két kérdésben korábbi álláspontomat részben módosítsam, árnyaljam. Gyakran hangoztatom, hogy Marx és Engels a XIX. századi kapitalizmus elemzéséből rossz következtetéseket vont le, nem láthatta a XX. század gazdaságának fejlődését és annak a fogyasztói társadalomra és a területi folyamatokra gyakorolt hatását. Jelen tapasztalataim birtokában úgy vélem, hogy az általuk felvázolt trend sok tekintetben igaz a mai globalizációra és az európai integrációra is:

„Az egyre kiterjedtebb piacnak a szükséglete, amelyen termékeit eladhatja, végigkergeti a burzsoáziát az egész földgolyón. Mindenüvé be kell magát fészkelnie, mindenütt be kell rendezkednie, mindenütt összeköttetéseket kell létesítenie.

A burzsoázia a világpiac kiaknázása által valamennyi ország termelését és fogyasztását kozmopolitává formálta. A reakciósok nagy bánatára kihúzta az ipar lába alól a nemzeti talajt. Az ősi nemzeti iparok elpusztultak és napról napra pusztulnak. Új iparok szorítják ki őket, amelyeknek meghonosítása minden civilizált nemzet életkérdésévé válik, olyan iparok, amelyek már nem hazai nyersanyagot dolgoznak fel, hanem a legtávolabbi égövek nyersanyagát, és amelyeknek gyártmányait nemcsak magában az országban, hanem a világ minden részén fogyasztják. A régi, belföldi termékekkel kielégített szükségletek helyébe újak lépnek, amelyeknek kielégítésére a legtávolabbi országok és éghajlatok termékei kellenek. A régi helyi és nemzeti önellátás és elzárkózottság helyébe a nemzetek sokoldalú érintkezése, egymástól való sokrétű függése lép. És ez így van nemcsak az anyagi, hanem a szellemi termelésben is. Az egyes nemzetek szellemi termékei közkinccsé válnak. A nemzeti egyoldalúság és korlátoltság mindinkább lehetetlenné válik, és a sok nemzeti és helyi irodalomból világirodalom alakul ki.

A burzsoázia az összes termelési szerszámok gyors tökéletesítése, a végtelenül megkönnyített közlekedés révén valamennyi nemzetet, még a legbarbárabbakat is, belerántja a civilizációba. Áruinak olcsó ára az a nehéztüzérség, amellyel rommá lő minden kínai falat, amellyel kapitulációra bírja a barbárok legmakacsabb idegengyűlöletét is. Minden nemzetet rákényszerít, arra hogy, hacsak nem akarnak tönkremenni, elsajátítsák a burzsoázia termelési módját; rákényszeríti őket, hogy meghonosítsák maguknál az úgynevezett civilizációt, azaz váljanak burzsoává. Egyszóval: a burzsoázia a saját képmására formált világot teremt magának.

A burzsoázia a falut a város uralma alá vetette. Óriási városokat teremtett, a városi népesség létszámát a falusival szemben nagymértékben megnövelte, s ezzel a népesség jelentékeny részét a falusi élet bárgyúságából kiragadta. S ahogy a falut a várostól, úgy a barbár és félbarbár or-

országokat a civilizáltaktól, a paraszt népeket a burzsoá népektől, a Keletet a Nyugattól tette függővé.

A burzsoázia mindinkább megszünteti a termelési eszközök, a birtok és a népesség szétforgácsoltságát. A népességet összesűrítette, a termelési eszközöket centralizálta, és a tulajdont kevés kézben koncentrálta. Ennek szükségszerű következménye a politikai centralizáció volt. Független, szinte csak szövetséges viszonyban levő tartományokat, melyeknek különböző érdekeik, törvényeik, kormányaik és vámjaik voltak, egy nemzetté tömörítettek, melynek egy a kormánya, egy a törvénye, egy a nemzeti osztályérdeke, egy a vámhatára." (Marx és Engels 1983/1848, 140–141. o.)

A XIX. századi kapitalizmusban, és a jelenlegi globalizált gazdaságban közös hogy, a gazdasági érdek (pl. méretgazdaságosság, agglomerációs előnyök) a mindent felül író, a folyamatokat alakító erő. A globalizáció és a koncentráció megállíthatatlan, így az urbanizáció folytatódása, a nagyvárosok, a nagyvárosi régiók (funkcionális térségek) további növekedése prognosztizálható. Hiába van posztindusztriális vagy információs társadalom, a tőke természete nem változott, és az urbanizáció folytatódásában nincs törés. A technikai haladás, a közlekedés, az IKT szektor fejlődése e tekintetben nem hozott lényegi változást, hanem „csak" *felgyorsította a változás ütemét, és fokozta annak erejét.* Korán értekeztem (*Faragó,* 1991) a modernizáció végéről, a posztmodern kezdetről! A megváltozott kulturális arculat, a multikulturalitás csak ugyanolyan „ciráda" a masszív gazdasági trendeken, mint a szerkezetében változatlan épületeken a posztmodern díszítő elemek. Fő trend továbbra is a klasszikus gazdasági fejlődés által mozgatott túlfűtött urbanizáció, és alternatív utakat inkább csak azok járnak be, akik kimaradnak a globalizációs erők által meghatározott fejlődés fő áramából.

A második világháború utáni magyar tapasztalatok azt támasztják alá, hogy ideológiai, politikai alapállástól, államberendezkedéstől függetlenül a területi folyamatok alakulásáról hasonló kép alakult ki, és a központi beavatkozások tekintetében is hasonló politikát folytattak. A marxista ideológia a falusi társadalmak drasztikus átalakítását tűzött ki célként, de a szocialista tervgazdálkodás azt nem tudta véghezvinni. Most a globalizáció, a liberális társadalom- és gazdaságpolitika ezt megteszi.

Magyarországon csak a budapesti metropolisztérségnek van esélye arra, hogy a fejlett nemzetközi hálózatokba integrálódjon. De ezt csak úgy képes megtenni, ha támaszkodik egy policentrikus hátországra. Ehhez a regionális központok megerősítésére és a területi integráció elősegítésére van szükség. Azoknak a falvaknak van fejlődési esélyük, amelyek megfelelően képesek integrálódni a funkcionális városi térségükbe.

Irodalom

Barabási A.-L. 2003: *Behálózva. A hálózatok új tudománya.* Budapest, Magyar Könyvklub.

Csaba L. 2007: Átmenet vagy spontán rend(etlenség). – *Közgazdasági Szemle.* 9. 757–773. o.

Doxiadis, C. 1968: Ekistics: An Introduction to the Science of Human Settlements. New York, Oxford University Press.

Enyedi Gy. 1988: *A városnövekedés szakaszai.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Enyedi Gy. 1989: Van-e szocialista urbanizáció? – *Tér és Társadalom.* 2. 92–103. o.

Enyedi Gy. 1993: Társadalmi-területi egyenlőtlenségek és területi politika Magyarországon. In: Enyedi Gy. (szerk.) *Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 9–21. o.

Faragó L. 1991: Posztmodern: a modernizáció kritikája, avagy új kihívás. – *Tér és Társadalom.* 4. 1–16. o.

Faragó L. 2010: Minden régió „politikai"! In: Benkő P. (szerk.): *Politikai Régió – Régiópolitika.* Budapest, Deák Kiadó. 46–54. o.

Harris, C. 1954: The Market as a Factor in the Localization of Production. – *Annals of the Association of American Geographers.* 44. 315–348. o.

Hirschman, A. O. 1958: *The Strategy of Development.* New Haven, CN, Yale University Press.

Konsztantyinov, F. V. et al. 1963: *A marxista filozófia alapjai.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Kornai J. 1993: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan.* Budapest, HVG Kiadó Rt.

Krugman, P. 1991: Increasing returns and economic geography. – *The Journal of Political Economy.* 3. 483–499. o.

Krugman, P. 2003: *Földrajz és kereskedelem.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Krugman, P. – Venables, A. 1990: Integration and the competitiveness of peripheral industry. In: Blis, C. J. – Macedo, Jorge Braga de (eds.) *Unity with Diversity in the European Community.* Cambridge, Cambridge University Press.

Krugman, P. – Obstfeld, M. 2003: *Nemzetközi gazdaságtan. Elmélet és gazdaságpolitika.* Budapest, Panem.

Ohlin, B. G. 1981: *Interregionális és nemzetközi kereskedelem.* Budapest, Közgazdasági és Jogi könyvkiadó.

Marshall, A. 1920: *Principles of Economics.* London, MacMillan.

Marx és Engels 1983: A kommunista párt kiáltványa. In: *Marx és Engels válogatott művei. I. kötet.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 137–164. o.

Myrdal, G. 1957: *Economic Theory and Underdeveloped Regions.* London, Duckworth.

Pred, A. R. 1966: *Spatial dynamics of U.S. urban-industrial growth, 1800–1914; interpretive and theoretical essays.* Cambridge, Ma, MIT Press.

A PARADIGMAVÁLTÁS SZÜKSÉGESSÉGE A MAGYAR TERÜLETPOLITIKÁBAN

Horváth Gyula

1. Bevezetés

1947-ben Jean-François Gravier párizsi geográfus professzor nagy hatású könyvet jelentetett meg „Párizs és a francia sivatag" címmel. A francia regionalizmus és decentralizáció e szellemi előfutára azt tette egyértelművé, hogy az ország globális fejlődése a fővárosra összpontosuló fejlesztések nyomán nem lehet hatékony, a nemzetgazdaság versenyképességének kulcsa a régiók és a regionális központok felemelkedése. A fővároson kívüli területek fejlesztése érdekében kibontakozott politikai, gazdasági és civil mozgalmak hosszas küzdelmeit siker koronázta, csökkentek a régiók közötti teljesítménykülönbségek. A vidéki francia nagyvárosok funkcionálisan gazdagodtak, az ország közigazgatásában lényeges átalakulás játszódott le, csökkent a központi hatalom befolyása, megerősödtek a helyi és a regionális autonómiák.

A magyar főváros ellenpontozásának igényét a magyar szellemi elit is számtalanszor megfogalmazta. A Trianon utáni új Magyarország gyenge területi szerkezetének fejlesztése és a politikai kohézió megfelelő szintjét biztosítani képes közigazgatás kialakítása a 20-as évek második felében került először a viták kereszttüzébe. Az akkori kultuszminiszter, Klebelsberg Kunó következetes álláspontot képviselt a Budapesten kívüli szellemi centrumok fejlesztéséről. Ezt írta 1927-ben a Pesti Naplóban: „Budapesten a lágymányosi pocsolya az utolsó nagy szabad tér, tehát vagy lesz ott egyetemi város, vagy külföldi példák után indulva számolnunk kell azzal az eshetőséggel, hogy tudományos életünk súlypontjait Szegedre és Debrecenbe kell áthelyeznünk. Ez a két nagy alföldi város nemcsak telket adott az egyetemi építkezésekhez, hanem ötven százalékkal járul hozzá magukhoz az építési költségekhez is… Csak éppen Budapestnek jusson ki minden állami intézet és építkezés ingyen? Ezt a rendszert az osztó igazságra való tekintettel nem lehet tovább fenntartani!" (*Klebelsberg*, 1928).

Hosszan sorolhatnánk Budapest túlsúlyának kedvezőtlen következményeit. Vegyük csupán az utóbbi időben élénk vitákat kiváltó Ferihegyi repülőtér példáját. Ha az egyetlen közforgalmú repülőtér mellett az országban 4-5 regionális repülőtér is működne, a zsúfoltság mérséklődne, a fővárosra nehezedő forgalmi

nyomás enyhülhetne. A vidéki nagyvárosokban létrejövő több száz új munkahelyről és az ott élők lényeges időmegtakarításáról nem is beszélve. A decentralizált fejlesztések társadalmi hatékonysága más példák esetében is hasonlóképpen bizonyítható. Az ország működési költségei több tízmilliárd forinttal csökkennének, nem is szólva az autonómia demokratikus közhatalmat minőségileg kedvezően alakító következményeiről, a nemzeti identitás regionális elemeinek fejlődéséről és a piaci verseny számtalan kedvező hatásáról.

A tágan értelmezett magyar gazdaság területi szerkezete ma nem alkalmas arra, hogy a posztindusztriális korszak és az európai integráció versenykövetelményeinek eleget tegyen. A XX. századi decentralizációs elgondolások, koncepciók, politikai jelszavak sorra kudarcot vallottak. Az előrelépést szinte minden decentralizációs nekirugaszkodás időszakában nagymértékben a központi hatalom (és az ágazati irányítás) – törvényszerűnek is tekinthető – ellenállása akadályozta (*Hencz,* 1973).

A megtermelt jövedelem egy főre jutó értéke ma az ország régiói között jelentős eltéréseket mutat. Budapest mutatója nemcsak több mint háromszorosát teszi ki az ország legelmaradottabb megyéinek – ami az elmúlt évszázad húszas–negyvenes éveinek sajátossága volt, e rés az ötvenes–hetvenes években viszont csökkent –, hanem a különbség folyamatosan növekszik. Ilyen eltérések Európa nyugati felén két-három évtizeddel ezelőtt mutatkoztak.

Nem hallgathatjuk el természetesen a területi közigazgatási rendszer történetileg kialakult, ma már provinciálisnak tekinthető működési rendszerének visszahúzó erejét sem. Ma is számtalan példát említhetünk arra, hogy a megyeszékhelyek tényleges vagy látszólagos dinamizmusát nem egy térség jövőbeli érdekei, a magyar nagyvárosi hálózat európai városversenyre való felkészítése, hanem pártpolitikai akarat dönti el.

Budapest és az európai fővárosok funkcionális gazdagsága között sokkal kisebb a különbség, mint vidéki nagyvárosaink és a nyugat-európai regionális központok között. Régióközpontjainkban gyengék az üzleti szolgáltatások, nincsenek repülőtereik, konferencia- és vásárközpontjaik, tudományos-technológiai parkjaik, országos, határokon átnyúló vagy nemzetközi funkciókat is csak elvétve találhatunk.

E dolgozat a magyar területpolitika elmúlt két évtizedének tapasztalatait összegzi. Arra keresi a választ, hogy az 1990-es évek második felében európai mércével mérve versenyképes területpolitika milyen eredményekhez vezetett, hogyan veszítette el vezető szerepét Kelet-Közép-Európában, miként szürkült bele a csatlakozó országok átlagos területfejlesztési intézményi képébe. Az elemzés nem titkolt szándéka, hogy javaslatokat ajánljon a versenyképesség visszaszerzésének stratégiájához és a magyar térszerkezet modernizálásához az elkövetkező, új európai uniós támogatási időszakban.

2. Növekvő területi különbségek

Magyarországon a területi gazdasági, szociális és infrastrukturális egyenlőtlenségek folyamatosan erősödnek. A regionális GDP mérésének első évében, 1994-ben Budapest és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye egy főre jutó GDP-je közti különbség 2,9-szeres, 2007-ben már 4,1-szeres volt. Hasonló képet mutatnak a régiók közti különbségek is. A Közép-magyarországi régió teljesítménye 1994-ben 2,1-szer, 2007-ben pedig 2,6-szor volt magasabb az Észak-alföldiénél (*1. táblázat*). Még a hazai körülmények között fejlettnek számító Fejér megye és a főváros közti különbség is növekedett. A megyei teljesítmények alakulását mindenekelőtt az ipari termelés mértéke magyarázza. Nagy különbségek vannak az ipari foglalkoztatottak arányában, a feldolgozóipari beruházásokban és az ipari exportkapacitásokban az egyes megyék között. A 2001–2003-as időszakban a feldolgozóipari beruházások értéke Pest megyében 328 milliárd Ft, Győr-Moson-Sopron megyében 207 milliárd Ft, Somogyban 29 milliárd Ft, Szabolcsban pedig 57 milliárd Ft volt. E különbségek az évtized végére sem változtak meg. Hasonló aránytalanságok mutatkoznak az ipari exportban is. Győr-Moson-Sopron és Fejér megye ipari termelésének háromnegyede, illetve kétharmada jut külföldi piacokra, Baranyában és a Tolnában csak negyede. A Győri Audi Hungária Kft. exportja tizennégyszer nagyobb, mint a baranyai iparé együttvéve.

1. táblázat

A régiók teljesítőképességének alakulása, 1994–2007

Megnevezés	Egy főre jutó GDP, 1994		Egy főre jutó GDP, 2007	
	ezer Ft	az országos átlag százalékában	ezer Ft	az országos átlag százalékában
Közép-Magyarország	619	147	4162	164
Budapest	768	182	5229	221
Közép-Dunántúl	365	86	2357	91
Nyugat-Dunántúl	424	100	2487	100
Dél-Dunántúl	353	84	1730	68
Észak-Magyarország	292	69	1627	64
Észak-Alföld	311	74	1491	63
Dél-Alföld	350	83	1692	67
Összesen	422	100	1648	100

Forrás: Területi statisztikai évkönyv, 1994, 2008.

A magyar régiók többsége – a gyenge ipari potenciál miatt – nem képes a korszerű és magas szintű szolgáltatásokat magához vonzani. Az intézményi kapcsolatok fejlesztésének és a régiók belső integrálódásának is alapvető akadálya, hogy a régiókban nincsenek hálózatos működésre alkalmas vállalatok, nem alakultak ki ipari terek és ezekben működő klaszterek, nincs modern és sokoldalú műszaki képzés sem közép-, sem pedig felsőfokon. Sajnálattal kellett nyugtáznunk azt is, hogy ezeket az összefüggéseket a regionális fejlesztési dokumentumokban nem vették figyelembe, nem dolgoztak ki komplex iparfejlesztési programokat.

A magyarországi regionális adatokat Kelet-Közép-Európa más országaival összehasonlítva azt tapasztalhatjuk, hogy az ország hét régiójából három (Észak- és Dél-Alföld, Dél-Dunántúl) gyengén iparosodott térség. E régiók jórészt Budapestről irányított telephelyes iparát a piacgazdasági átalakulás rendkívül hátrányosan érintette. A transzformációs válság hatásait a Dél-Alföld, valamint a Dél-Dunántúl mély feszültségek nélkül vészelte át. A lassú agonizálás mára azonban átlépte a gazdasági fenntarthatóság tűrőképességének határát, és kezd depresszióba hajlani. A depresszió abban különbözik a hullámzó intenzitásban lassú növekedéssel párosuló stagnálással, hogy a munkanélküliségi ráta folyamatosan nő, a gazdaságban tapasztalható eseti bővülésnek rövid konjunkturális okai vannak, a külföldi működő tőke tendenciózusan nem vesz tudomást a fejletlenebb térségekről, az egyetemi központokban diplomát szerzett fiatal szakemberek tömegesen hagyják el a régiót, még akkor is, ha ott van a szülőhelyük (*Fodor,* 2009).

A gazdaság teljesítőképessége gyenge, a növekedési üteme ebben a három régióban a legalacsonyabb évek óta. Az egy főre jutó GDP az országos átlag háromnegyed részét éri el, annak országos átlagtól való eltérése folyamatosan nő. Az ipari foglalkoztatottak arányát tekintve mindössze két magyar régió mutat 30 százalék feletti értéket (*2. táblázat*).

A magyarországitól eltérő képet kapunk a cseh régiókat vizsgálva. A nyolc régió közül Csehországban hétben az ipari foglalkoztatottak aránya 30 százalék felett van. Prága egy főre jutó GDP-je még ugyan mindig az országos átlag kétszerese felett van, ám a többi régióé sem mutat nagy eltávolodást az országos átlagtól. Magyarországon a Közép-magyarországi régió mutatója folyamatosan, egyre nagyobb mértékben haladja meg az országos átlagot, a Közép- és a Nyugat-dunántúli régió átlagtól való eltérése évek óta nem változik. A többi régió adatai azonban egyre kedvezőtlenebbé válnak (*1. ábra*).

A négy lemaradó magyar régióban a gazdaság foglalkoztatottsági szerkezetének átalakulásában a tercier szektor szerepe volt a meghatározó, a két alföldi és a dél-dunántúli régióban az agrárfoglalkoztatottak aránya magasabb az országos átlagnál. A jelenlegi ipari struktúra, az elavult termékszerkezet, a hagyományos szolgáltató ágazatok telítettsége, a gyenge technológiai színvonal miatt e

régiók exportkapacitásai még kedvező konjunktúra esetén sem bővíthetők. Az egy lakosra jutó ipari termelési érték mutatója e régiók megyéiben a legalacsonyabb.

2. táblázat

Az ipari foglalkoztatottak aránya a magyar és a cseh régiókban, 2008

Az ipari foglalkoztatottak aránya, százalék	Magyarország	Csehország
– 20	1	1
20 – 25	2	–
26 – 30	2	–
31 – 35	2	5
36 – 40	–	2
Összesen	7	8

Forrás: A szerző számítása.

E régiók külpiaci orientációja a leggyengébb Magyarországon. A külföldi tőke jelenléte csekély, a hazai külföldi beruházásoknak csupán 3,1 százaléka került ide. Az egy főre jutó külföldi tőke értéke két dél-dunántúli megyében kirívóan alacsony, Baranyában 81,5 millió Ft, Tolnában 57,3 millió Ft. Az országos átlag 536,6 millió Ft. A Dél-Dunántúl gépipari vállalatai 2006-ban 263 milliárd forintnyi terméket exportáltak, a Közép-Dunántúlon ennek a tizenkétszeresét, 3318 milliárd Ft-ot. Az élelmiszeripar exportvolumene az észak-alföldinek a fele. A K+F kapacitások elégtelenek, a kutatási ráfordítások aránya a GDP-ből nem éri el az országos átlag egyharmadát, az egy kutató-fejlesztőre jutó ráfordítás a legalacsonyabb az országban. Hosszasan lehetne sorolni azokat a mutatókat, amelyek egyértelműen jelzik, hogy a Dél-Dunántúl és a Dél-Alföld mára lecsúszott a kedvezőtlen pozíciójú másik két régió mellé.

A külföldi beruházásokon belül az ipar dominanciája minden vidéki régióra jellemző, ám továbbra is a Közép-magyarországi régióban koncentrálódik a külföldi feldolgozóipari cégek több mint 40 százaléka. A három legfejlettebb régióba került az összes külföldi feldolgozóipari beruházás négyötöde, s az elmúlt évtizedben e térségek súlya meg valamelyest nőtt is. Tehát a külföldi tőkének köszönhető újraiparosodási folyamat a regionális különbségeket tovább fokozta. A vidéki térségek közül különösen az észak- és nyugat-dunántúli megyék profitáltak a külföldi feldolgozóipari beruházásokból, az itt magyarországi székhellyel rendelkező cégek tőkeállománya több mint kétszeresen haladja meg a másik négy vidéki régióét.

1. ábra

A régiók egy főre jutó GDP-jének alakulása két országban, 1994–2006
(Az országos átlagtól való eltérés, százalék)

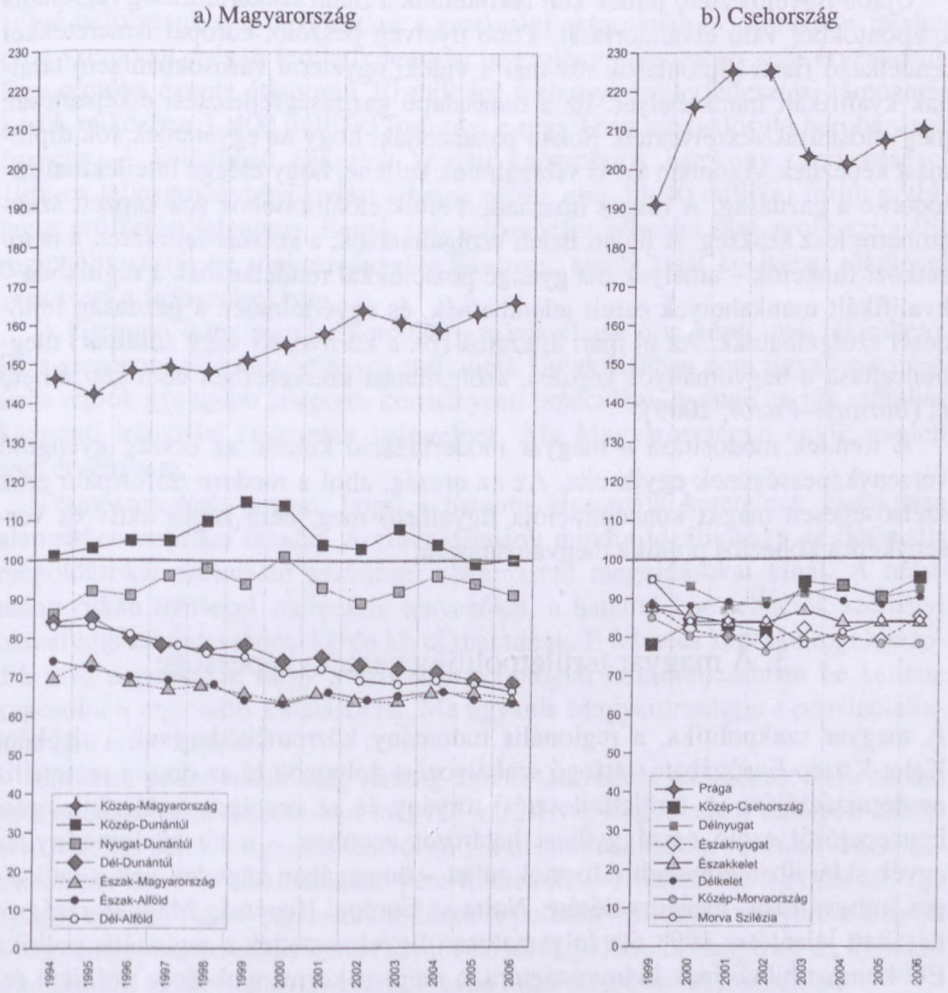

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek adatai alapján a szerző szerkesztése.

Nyugat- és Észak-Európában a gazdasági paradigmaváltás az 1980-as években újraiparosítási folyamatokat indított el. A tradicionális iparágak (kitermelőipar, nehézipar, textilipar stb.) visszahúzódását vagy megszűnését követően, rövidebb-hosszabb idő alatt új iparágak jelentek meg a hagyományos ipari terekben, átalakultak az ipari képzés intézményei, egyre szorosabb és intézményesített kapcsolatok alakultak ki az ipar és a kutatás-fejlesztés között. Ugyan-

akkor egyre több, korábban kevésbé iparosodott térség fejlesztési stratégiájában kapott helyett az ipar és a hozzá kapcsolódó fejlett szolgáltatások széles köre (*Keating,* 1998; *Keating–Loughlin,* 1997).

Újabb figyelmeztető jelnek kell tekintetünk a fiatal szakértelmiség regionális központokból való elvándorlását. Több nyelven beszélő, európai ismeretekkel rendelkező fiatal diplomások ma már a vidéki egyetemi városokban sem találnak kvalifikált munkahelyet. Ez a tudásalapú gazdaságfejlesztési elképzelések megvalósítását veszélyezteti. Sokan panaszolják, hogy az egyetemek sok diplomást képeznek. Azonban azt is vizsgálnunk kellene, hogy eléggé intellektualizálódott-e a gazdaság. A magas hozzáadott érték előállításához sok képzett szakemberre lesz szükség. A fejlett üzleti szolgáltatások, a kutatás-fejlesztés, a nemzetközi funkciók – amelyek ma gyenge pozíciókkal rendelkeznek a régiókban – kvalifikált munkahelyek ezreit jelenthetnék, és egyértelműen a gazdaság fejlődését szolgálhatnák. Az új ipari ágazatok (pl. a környezeti vagy zöldipar) meghonosítása a hagyományos képzési, szolgáltatási szerkezetben nem képzelhető el (*Baranyi–Fodor,* 2009).

E trendek módosítása a magyar modernizáció kulcsa, az ország gyengülő versenyképességének egyik oka. Az az ország, ahol a modern térformáló erők szélsőségesen magas koncentrációja figyelhető meg, nem képes aktív és versenyképes kohéziós politika megvalósítására.

3. A magyar területpolitika versenyképessége

A magyar szakpolitika, a regionális tudomány közreműködésével – elsőként Kelet-Közép-Európában – átfogó szabályozást dolgozott ki az ország regionális modernizációjára. A területfejlesztési törvény és az országos területfejlesztési koncepcióról szóló országgyűlési határozat azonban – a társadalomirányítás egyéb szféráiban elmaradt reformok miatt – önmagában képtelen volt a szükséges irányváltozás menedzselésére. Noha az Európai Bizottság Magyarországról készített jelentései 1998 óta folyamatosan figyelmeztettek a regionális politika EU-kompatibilitásának hiányosságaira, a magyar kormányok önös politikai érdekeiknek rendelték alá ezt, a viszonylag jelentős erőforrások elosztására lehetőséget teremtő szakpolitikát.

A területfejlesztés körüli bizonytalanság egyik biztos jele Magyarországon, hogy a rendszerváltozás óta e feladatok megoldására nem sikerült stabil államigazgatási kereteket kialakítani. 2010-ben, a rendszerváltozás óta, már a tizedik központi államigazgatási szerv kapta feladatul e tevékenységet. A központi szint ciklusonkénti átszervezése bizalmatlanságot szül, gyengíti a magyar területpolitika európai presztízsét. Miközben a regionális kutatások évtizedek óta hangoz-

tatják, hogy a területfejlesztés olyan komplex feladat, amelynek megoldása tárcákon átívelő szabályozási és szervezési tennivalókat jelent. Tisztában kell lenni azzal, hogy egy térség fejlődésében sok szereplő összehangolt közreműködésére van szükség, a közigazgatás ebben csak egyik – bár fontos – szereplő. Hasonló súlyú befolyásuk van ugyanakkor a gazdasági aktoroknak is. Sajnálatos módon ez a szempont még a területfejlesztési intézményrendszerben sem érvényesül. Egy régióba évente átlagosan 10 milliárd forintnyi területfejlesztési támogatás kerül, miközben 3–400 milliárd forintnyi a régiókban megvalósuló beruházások összege. A különböző ágazatok közötti kapcsolatok hatékony szervezésével 10%-os teljesítménynövekedést lehetne elérni, ami 30–40 milliárd forint pótlólagos erőforrást jelentene. Ennek megvalósítására azonban csak professzionális regionális szervezet (önkormányzat) alkalmas, amely saját kockázati tőkéjével vesz részt a fejlesztésekben.

A központi irányításról alkotott kép másik eleme elvi kérdésnek tekinthető. Ez a szempont az eddig érvényes struktúrák kialakításában nem figyelhető meg. Erős régiók gyengébb központi kormányzati pozíciókat, gyenge régiók erőteljes központi irányítási centrumot igényelnek. Ma Magyarországon egyik modell sem érvényesül.

Természetesnek tartom, hogy a hatalmi viszonyok kereteinek kialakítása alapvetően politikai feladat. A szaktudomány mindig ideális vagy az optimális megoldásokat számtalan eszközzel alátámasztó megoldásokat kínál. A tudomány ritkán mérlegel szubjektív tényezőket, a hatalmi konstellációk személyi összefüggései érdeklődési körén kívül maradnak. E felvetés kapcsán fogalmazódik meg a gondolat, hogy a szociálpszichológiát is erőteljesebben be kellene kapcsolni a regionális kutatásokba. Ma ugyanis Magyarországon a provincializmus újra erőre kapott.

Eközben pedig sokan még mindig áhítatosan felfelé tekintenek, nem csoda, ha meg sem látják a szomszéd megyét, várost vagy egyetemet, amelyek között nem a közös célok megvalósításáról folyik diskurzus, hanem vezetőik Budapesten előszobázva – alkalmanként péterfillérekért – rivalizálnak egymással. A nyugat-európai típusú regionális fejlesztési politika fokozatos térnyerése helyett a hagyományos provincializmus továbbélését figyelhetjük meg még az újonnan létrejött, EU-konformnak tartott regionális fejlesztési szervezetekben is.

Miközben a csatlakozó országok többségében időközben megszülettek a területfejlesztési törvények, kialakultak a regionális politika központi és területi intézményei, Magyarországon a törvény előnytelen módosítására került sor, többször változott a területfejlesztés központi államigazgatási szervezete is (ehhez hasonló módosításokat kezdetben csak Romániában kezdeményeztek, ám ma már ott is stabilizálódott a regionális politika helye a központi államigazgatásban). Mindez joggal keltheti azt a látszatot, hogy Magyarországon a területi fejlődés korszerű szervezési elveit, az európai normák szerint megfogal-

mazott cél-, eszköz- és intézményrendszert kizárólag az uniós nyomás hatására működtetik, csak a formális követelményeket óhajtják teljesíteni.

A régiók fejlesztéspolitikai önállósága nélkül nem képzelhető el az új kohéziós politika prioritásainak teljesítése. Ha a beérkező és remélhetőleg optimális mennyiségű uniós forrást a jelenlegi – ágazati túlsúlyú – szerkezetben használjuk fel, a régiók közötti markáns különbségek nem mérsékelhetők, a kohéziós politika eredményei csak korlátozottak lehetnek. Az új fejlesztéspolitikának modern területpolitikai felfogással kell párosulnia. Az elmúlt tíz évben minden intézkedés az állami regionális politika cél-, eszköz- és intézményrendszerének a kiépítését szolgálta. A következő években a régiók saját politikájának garanciáit kell törvényi szabályozással megteremteni, és a finanszírozást megoldani.

Az eddigi kormányok – függetlenül attól, hogy törvény szabályozza a területfejlesztést Magyarországon – nem sokat tettek azért, hogy alkalmazzák a Nyugat-Európában sikeresnek bizonyult decentralizációs eszközöket. Pedig az ország térszerkezetének korszerűsítése a nemzeti versenyképességet növelő elem lehetne.

A magyar területpolitika nemhogy fokozatosan európaizálódott volna, sokkal inkább a provincializmus béklyójába került. Ez az állapot reménytelenné teszi az ország térszerkezetének modernizációját, akadályozza a magyar gazdaság teljesítőképességének növelését.

Az erőforrások szétforgácsolódnak, a régiók, a megyék stratégiáját és programjait senki nem tekinti mértékadónak. A viszonylag csekély, de egyre bővülő területfejlesztési forrásokon kistérségi érdekcsoportok marakodnak, alkalmi szövetségek, alkuk és egzisztenciális motívumok nyomán elenyésző mennyiségű fejlesztési források kerülnek szétszórva a megye különböző pontjaira. Nincs nyoma annak, hogy területfejlesztési támogatások a gazdaságban új folyamatokat indítottak volna el. A nyugat-európai típusú regionális fejlesztési politika fokozatos térnyerése helyett a hagyományos provincializmus továbbélését figyelhetjük meg még az újonnan létrejött, EU-konformnak tartott regionális fejlesztési szervezetekben is.

Merőben új alapokra helyezett területfejlesztési stratégiára van tehát szükség, amely csak akkor dolgozható ki és valósítható meg, ha a társadalomirányítás reformjában a decentralizáció válik a fő vezérlő elvvé.

4. Régiók

A magyarországi regionalizmus fejlődéstörténetében a politikai érvek mellett a gazdaság és a társadalmi szereplők érdekei is nyomon követhetők. A tervgazdaság időszakában az optimális piacméret kialakítása – korlátozott formában – is szerepet játszott. A nagyvállalatok leányvállalataik megszervezésében területi szempontokat is érvényesítettek. A telephelyek térbeli közelsége azonban nem jelentette a gyáregységek közötti hatékony kooperációt. Emiatt az egyes térségek belső gazdasági kohéziója sem erősödhetett meg. A gazdaság szervezésében a vertikális irányítási elemek domináltak.

A térbeli szempontok gazdaságban való érvényesülésének a lehetőségei az 1980-as évtized közepén külső, országhatáron túli változások nyomán is bővültek. Az 1970-es évek végén az Európai Unió tagállamaiban a határokon együttműködések szervezésének korszaka kezdődött. Az interregionális kapcsolatok intézményesülésének egyik jelentős közép-európai szerveződése lett az 1977-ben olasz kezdeményezésre alakult Alpok–Adria Munkaközösség. Az alapító olasz, német és osztrák régiók a kelet-európai gazdasággal való együttműködés lehetőségeit is ki kívánták aknázni. Kelet-Európában először Magyarország közigazgatási egységei lettek a Munkaközösség tagjai. A szervezet munkabizottságaiban való részvétel bővítette a rendszerváltozás előtt álló magyar megyei tisztségviselők nemzetközi tapasztalatait. A rendszerváltozás kezdetén a magyar megyék képviselői abban reménykedtek, hogy a demokratikus kormányzás egyben a külpolitikai és külgazdasági jogosítványok decentralizálását is jelenti. Ez az elképzelés motiválta egyébként az ország nyugati térségeiben működő gazdasági szereplők gondolkodását is. Sajnos a magyar politikai rendszerben lezajlott változások nem támogatták a paradiplomácia intézményesülésének célkitűzéseit. Annak ellenére, hogy Magyarország aktív szerepet játszik a határ menti kooperációk szervezésében (2009-ban 21 határ menti együttműködési szervezetet jegyeztek), gazdasági fejlesztő hatásaik szinte alig látszanak (*Baranyi,* 2007).

Nem történt lényeges előrehaladás a közigazgatás regionalizálásában sem. Noha a parlamenti pártok választási programjaiban a regionalizmus, a magyar államberendezkedés decentralizálása mellett kötelezték el magukat, kormányzati pozícióban e célkitűzésekről – politikai érdekeik miatt – megfeledkeztek. Lényeges változásra 2006-ban kerülhetett volna sor, amikor a szocialista-liberális kormány a parlament elé terjesztette a közigazgatási régiók létrehozásáról szóló törvénytervezetet. Az ellenzék azonban ezt nem támogatta, s mivel e törvény kétharmados támogatottságot igényelt, nem lépett hatályba.

A regionális közigazgatással szembeni politikai ellenérvek a lakosság ellátásában beköyetkező kedvezőtlen változásokra hivatkoznak. A regionalizmus

ellenzői szerint az új közigazgatási szint eltávolodást jelent a lakosságtól, a minőségi szolgáltatásokhoz való hozzáférés nehezebbé válik. A regionalizmussal szembeni ellenérvek sorában fontos helyet foglal el a lokális demokrácia meggyengülése miatti félelem. A régiók ellenzői a helyi önállóság korlátozására, a települési önkormányzatok pénzügyi feltételeinek romlására számítanak. A régiókkal szembeni ellenérvek alkalmanként euroszkeptikus színezetet is mutatnak, a régiók kialakításának szükségességét populista csoportok kizárólag az Európai Bizottság által támasztott, kötelezően teljesítendő formai szempontnak tekintik. Természetesen ezek a pusztán politikai megfontolások alapján képviselt leegyszerűsített felfogások hamisak, hisz a regionális közigazgatás kialakításával párhuzamosan a helyi közszolgáltatások minőségének is erősödnie kell, ez utóbbi szolgálja a lakosság életkörülményeinek javítását. Nem beszélve arról, hogy a ma már korszerűtlen európai unitárius államberendezkedés decentralizálttá alakítása a központi kormányok kompetenciájának régiókra történő átruházását jelenti (*Michalski–Saraceno,* 2000; *Brugnoli–Vittadini,* 2009).

A régió a gazdaság fenntartható növekedését és a térszerkezet korszerűsítését szolgáló, önálló finanszírozási forrásokkal rendelkező, autonóm fejlesztéspolitikát megvalósító, önkormányzati jogosítványokkal felruházott területi egység. Régiókra Magyarországon azért van szükség, mert az európai területi fejlődés egyértelműen igazolja, hogy a körülbelül egy-két millió fős népességet felölelő, önkormányzati elvek alapján irányított szubnacionális szint, a régió gazdasági kapacitásai és strukturális adottságai folytán:

- a gazdaságfejlesztési orientációjú regionális fejlesztési politika érvényesítésének optimális térbeli kerete,
- a posztindusztriális térszervező erők működésének és ezek kölcsönkapcsolatai fejlesztésének megfelelő terepe,
- a területi-társadalmi érdekérvényesítés fontos színtere,
- a regionális politika modern infrastruktúrájának és professzionális szervező-tervező-végrehajtó intézményének kiépítéséhez a legmegfelelőbb méretű térbeli egység,
- az Európai Unió regionális és kohéziós politikai döntési rendszerének meghatározó eleme.

Regionalizálási kényszerhelyzet ma Magyarországon nem közigazgatási értelemben vagy az EU-tagság miatt alakult ki. A magyar gazdaság növekedése, az ország modernizációja, a területi különbségek mérséklődése, az európai területi munkamegosztásban elfoglalandó pozíciók jövője a tét. A regionalizmus lehet a modernizációt ösztönző új erő Magyarországon a XXI. század második évtizedében.

A területfejlesztés jelenlegi regionális intézményrendszere még az eredeti célokat sem képes megvalósítani. A regionális ügynökségek lényegében projektgyűjtő feladatokat látnak el, voltaképpen a központi akarat végrehajtását és nem a regionális elképzelések megvalósítását szolgálják. A regionális ügynökségek teljesítményében lényeges különbségek tapasztalhatók. Vannak innovatív, a korszerű regionális gazdaságfejlesztés módszereit alkalmazni szándékozó ügynökségek, és találhatók hagyományos, végrehajtói szerepkörben tevékenykedő ügynökségek is.

Az empirikus vizsgálatok eredményei szerint a decentralizált modell a legnagyobb ellenállást éppen a minisztériumok körében válthatja ki, amit következetes és határozott kormányzati, parlamenti fellépéssel, alkotmányos szabályozással lehet ellensúlyozni. A kutatási eredmények azt mutatják, hogy a régióépítésben érintettek nagy része elvben támogatja a reformot, de nincsenek meggyőződve a jelenlegi régióhatárok és a régióközpontok kijelölésének helyességéről, területi kötődéseik szűkebb körben érvényesülnek. Azonban – úgy tűnik – a szereplők véleménye alapján nem lehet a jelenleginél elfogadottabb régióhatárokat kialakítani. Nagyon fontos, hogy az érdemi kérdésekről – mint az állam decentralizációja és a regionális autonómia erősítése – ne tereljék el a figyelmet a régiók határvitájával és a régióközpontok körüli huzavonával. E két utóbbi kérdés izgatja leginkább a megyei elitek különböző köreit.

Soha nem beszélnek, vitatkoznak arról – ami egyébként a lényeg –, hogy milyen funkciói legyenek a régiónak, milyen jogosítványokat adjon át a központi államigazgatás. Úgy tűnik, hogy a minisztériumok is most döbbennek rá, hogy netán változás előtt állnak. Miért kell pár millió forintos pályázatok elbírálásával a központi államigazgatásnak foglalkoznia? Miközben pályázatok százait, ezreit bírálják el és értékelik, ugyanezt az intenzitást nem lehet érzékelni stratégiai kérdések megvitatásában. Miért nem az európai uniós csatlakozáshoz oly fontos ágazati operatív programok kidolgozása a központi államigazgatás legfontosabb feladata? Miért nincsenek alaposan kimunkált hosszú távú fejlesztési elképzelések?

Nem csak operatív, hanem a fontos stratégiai tervezési feladatok is a régiókhoz telepíthetők. Annál is inkább, mert nem lesz járható út az új programozási periódusban, amit a központi hivatalok sugallnak: hogy az ország egyik szegletében kipróbált módszereket lehet alkalmazni a másik felében. Minden régiónak saját utat kell járnia. Azok az uniós tagállamok sikeresek, ahol változatos regionális pályákon fejlődik az ország.

Az elmaradottság mérséklése, a régiók fejlesztése az Európai Unió egyik fontos stratégiai célja, költségvetésének közel negyven százalékát erre fordítja. A felzárkóztatásra a közös költségvetésből a tagállamok, illetve azok régiói – fejlettségük színvonalától függően – jelentős támogatásokat kapnak. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a jelentős támogatások ellenére az egyes tagálla-

mokban a régióik rangsorában csak akkor következtek be változások, ha az uniós támogatások felhasználásában több évtizedes következetes strukturális politika érvényesült. A régiók fejlesztési politikájukban nem a hagyományos infrastrukturális elemek fejlesztésére koncentráltak, hanem a modern területfejlesztési hajtóerőkre (innováció, üzleti szolgáltatások, modern iparszervezési megoldások, humánerőforrás-fejlesztés) összpontosították erőfeszítéseiket. Azok a régiók, amelyek kizárólag az Európai Unió támogatáspolitikájától várták boldogulásukat, és az éppen aktuális fejlesztéspolitikai célok megvalósítására törekedtek, nem voltak képesek relatív pozíciójukon javítani.

Nem csak operatív, hanem a fontos stratégiai tervezési feladatok is a régiókhoz telepíthetők. Annál is inkább, mert nem lesz járható út az új programozási periódusban, amit a központi hivatalok sugallnak: hogy az ország egyik szegletében kipróbált módszereket lehet alkalmazni a másik felében. Minden régiónak saját utat kell járnia. Azok az uniós tagállamok sikeresek, ahol változatos regionális pályákon fejlődik az ország.

Nemzeti érdeknek tekinthető, hogy Magyarországon mihamarabb önálló regionális operatív programok szerveződjenek. Függetlenül az ország remélhetőleg erősödő gazdasági teljesítményétől, az uniós kohéziós politika eredményei csak korlátozott mértékűek lehetnek. A decentralizált és regionalizált fejlesztéspolitika lehet az EU-konform megoldás a modern Magyarország számára. Emiatt merőben új területfejlesztési paradigmára van szükség. Az elmúlt tíz évben minden intézkedés az állami regionális politika cél-, eszköz- és intézményrendszerének a kiépítését szolgálta. A következő évtizedben a régiók saját politikájának garanciáit kell törvényi szabályozással megteremteni és a működés finanszírozását megoldani.

Az Európai Unió tagországainak többségében ma már nyilvánvaló, hogy a hatalommegosztás és a több szintű kormányzás intézményei fokozzák a gazdasági teljesítőképességet és a jólétet az egyes régiókban. A lobbista politikus helyébe a helyi autonóm fejlődés hosszú távú garanciáit törvényekkel szabályozó, az európai együttműködést szorgalmazó, a regionális szereplők közötti partnerkapcsolatokat építő, fejlesztő típusú politikus lép. Számtalan nyugat-európai régió sikeres fejlődése mutatja e magatartás eredményességét, kiemelkedő szerepét a regionális identitás megteremtésében is.

Régiók akkor lesznek Magyarországon, ha – mint sok nyugat-európai ország példája is mutatja – a gazdaság szereplői kezdeményezik és kikényszerítik ezt. Az ipar- és kereskedelmi kamarák és a vállalkozói szövetségek aktivitására van szükség. Döntési reakciójuk sebessége egyébként a magyar gazdaság ütőképességének a mércéje is egyben. A régiók intézményesítésének újabb nyitánya tőlük függ.

5. Miért fontos a szomszéd autonómiája?

Nagy figyelem kíséri Magyarországon a Vajdaság és Székelyföld autonómia törekvéseit. Joggal szeretnénk, hogy a regionális identitás ezekben a térségekben erősödjön, az itt élők – nemcsak magyarok – maguk dönthessenek sorsuk alakulásáról. Nem kétséges, hogy például a Vajdaság új statútum törvénye – minden jogos bírálat ellenére – ma Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a modern regionalizmus eszmeiségét szinte egyedüli módon testesíti meg. Ebben a régióban működik csak regionális alapokon nyugvó törvényhozás, itt vannak jól kidolgozott szervezeti rendszerben tevékenykedő államigazgatási szervek. Miről folyt a vita a Vajdaságban és a szerb parlamentben? Arról, hogy mi legyen az a másfél száz jogosítvány, amelyet a belgrádi politikai elitnek át kell adnia a vajdasági döntéshozóknak. A vajdasági kutatási-fejlesztési titkárság (tartományi minisztérium) például ma olyan fejlesztési stratégiával rendelkezik, amelyről a magyar régióknak elképzeléseik sincsenek. Magyarországon ma még nincs olyan regionális intézmény, amely képes lenne a különböző távú elképzelések megfogalmazására és az érdekek egyeztetésére.

Nem találunk Magyarországon olyan államigazgatási szervet sem, amely tisztában lenne az egyes régiók kutatási adottságainak a helyzetével, a fejlesztések lehetséges irányairól nem is beszélve. A regionális innovációs ügynökségek formálisan bizonyos minimális uniós követelményeket ugyan teljesítnek, ám átfogó K+F stratégia kidolgozására és menedzselésére teljesen alkalmatlanok. Kétséges tehát, hogy milyen módon kíván az ország a lisszaboni követelményeknek eleget tenni. Hosszan lehetne sorolni azoknak a kérdéseknek a sorát, amelyekre mihamarabb választ kellene adnunk, de nem tudjuk, hogy mely intézménytől várjuk a megoldást.

Jogos-e a határon túli magyar közösségek fejlődési szabadságának garanciáit számon kérni kormányaikon? Természetesen igen, hiszen az önazonosság kinyilvánítása és fejlesztése egyetemes emberi jog. Ugyanakkor számtalanszor szembetalálkozik kutató, politikus és még az átlagember is azzal a kérdéssel, hogy Magyarország milyen példát mutat szomszédainak a területi önállóság, a fejlesztési autonómia intézményesítésében. Sorozatosan kapjuk a kérdéseket külföldi kollégáinktól: mi az oka annak, hogy Magyarországon – amely az uniós csatlakozás kezdetén a regionális politika európai normáinak legalábbis formális befogadásában példamutató volt – a fejlesztési régiók határainak kijelölése körül még ma is élénk viták vannak, hogy a mindenkori kormányok mereven elzárkóznak a fejlesztési források decentralizálása elől, hogy a közigazgatás racionalizálása nem képes a megyerendszer formális reformján továbblépni? Ma Magyarországon nincs olyan intézmény – talán a Magyar Tudományos Akadémia regionális bizottságait leszámítva –, amely azzal foglalkozna, hogy

egy megyében vagy régióban a lisszaboni követelményeknek milyen feltételei vannak jelen, mit kell tenni, és az eredmények milyen következményekkel járnak.

Valószínű, hogy e hiányosságoknak a gyökereit egyrészt a magyar politikai gondolkodás centralizációs hagyományaiban, másrészt a provinciális felfogásmódban kell keresni. E két nézetrendszer egymással párhuzamosan haladt, és nem ritkán erősítette is egymást Magyarországon.

Melyek lehetnek ma a közigazgatás reformjának alapkérdései Magyarországon? Pár évvel ezelőtt vezető politológusok újszerűnek hitt kutatási eredményei az IDEA-programban azt sugallták, hogy a közigazgatás területi-szervezeti formái könnyen megváltoztathatók, Magyarországon akár föderatív államberendezkedésre (regionális parlamentekkel, minisztériumokkal stb.) is át lehetne térni (*Ágh,* 2003, 2007). A központi regionalizáció abban nyilvánult meg, hogy megyei dekoncentrált és közigazgatási hivatalokat megszüntettek és régiókba vontak össze, székhelyüket pedig lobbista politikusok kénye-kedve szerint jelölték ki. Az alkotmányossági aggályokat szép számmal felvonultató megoldások tovább csökkentették az államigazgatás amúgy is megtépázott tekintélyét. Nem beszélve arról, hogy az átszervezések tovább szították a nyílt regionális rivalizálást. A regionalizmus IDEA-kutatásokhoz is kapcsolódó, átgondolatlan gyakorlatba ültetése súlyos károkat okozott a decentralizáció eszméjének, a magyar regionális tudomány által korábban elért eredmények alkalmazásának lehetőségei is hosszú időre lekerülhetnek a területpolitika átalakításának napirendjéről.

A politikatudomány más képviselői a régió intézményét kizárólag az állami fejlesztéspolitikai célok megvalósítására, még szűkebben az uniós források felhasználásra tartják kizárólag alkalmasnak (*Pálné,* 2009; *Kaiser,* 2009). E felfogás nincs tekintettel arra, hogy a régió fejlődését közvetlenül befolyásoló gazdasági szereplők befektetési politikájának következtében egy térségbe az állami fejlesztési források többszöröse kerül. A beruházások éves volumenének átlagosan egy hatodát, egy hetedét teszik ki a közigazgatás hatáskörébe tartozó szervezetek. A termelő ágazatok a régiókban eloszthatóó európai uniós fejlesztések öt-, hétszeresét fordítják beruházásra (*3. táblázat*). A régiók fejlődését alapvetően befolyásoló befektetések optimális gazdasági környezetét szolgáló intézmények működésének összehangolásával, fejlesztésük koordinálásával egyetlen szervezet sem foglalkozik. A régió intézményének pedig ez lenne az alapvető feladata.

Szerveződőben van azok tábora is, akik a régiók ellenében a nagymegyés berendezkedést ajánlják. Olyan koncepciókkal állnak elő, amelyek pár évtizede korszerű elképzelések voltak (*Verebélyi,* 2009). A hatalmi ellenérdekek és – tegyük hozzá – a provinciális gondolkodásmód Bibó István elképzeléseit akkor nem engedte megvalósítani. Az elmúlt évtizedek azonban jelentős változásokat eredményeztek Európa és Magyarország fejlődésében. A szolidaritás, méltá-

nyosság és igazságosság elve beépült az államok gazdaság- és társadalompolitikájába, a területfejlesztés önálló szakpolitika lett, globalizálódott a világ, az Európai Unió markáns struktúrapolitikát valósít meg, az információs forradalom átalakította az igazgatási technikákat – hosszasan sorolhatnánk az új, jelentősen kiterjedtebb koordinációs tér intézményesítését kiváltó és sürgető változásokat.

3. táblázat

A nagy ágazatcsoportok beruházásai régiók szerint, 2007

Megnevezés	Nem termelő beruházások*		Termelő beruházások	
	milliárd Ft	százalék	milliárd Ft	százalék
Közép-Magyarország	216, 7	13,8	1357,1	86,2
Közép-Dunántúl	46,2	7,8	544,5	92,2
Nyugat-Dunántúl	37,7	11,0	306,9	89,0
Dél-Dunántúl	51,4	18,8	221,9	81,2
Észak-Magyarország	56,4	19,3	234,9	80,7
Észak-Alföld	80,2	17,3	382,4	82,7
Dél-Alföld	66,7	20,5	259,5	79,5
Összesen	555,3	14,3	3307,2	85,7

* Közigazgatás, védelem, kötelező társadalombiztosítás, oktatatás, egészségügy, szociális ellátás, egyéb közösségi, személyi szolgáltatás.

Forrás: Területi statisztika évkönyv, 2007. alapján a szerző számítása.

6. Összegzés: térképrajzolgatás helyett konszenzust a decentralizációban

A strukturális politika megvalósítását szolgáló, valamennyi tagországra érvényes alapelvek – szubszidiaritás, decentralizáció, addicionalitás, koncentráció, programozás, partnerség, áttekinthetőség – a nemzeti regionális politikai szervezetrendszer korszerűsítését is megkövetelték. Ezeket a szempontokat kellett volna mérlegelni a közigazgatási reform során is. Az unió tagállamaiban az alapelvek következetes alkalmazása növelte a regionális fejlesztések hatékonyságát, erősítette a kohéziót. Az utóbbi időben egyre határozottabban megfogalmazódó új támogatáspolitikai célkitűzés, a versenyképesség fejlesztése a régiók fenntartható fejlődését kívánja szolgálni. S ami talán a legfontosabb, az uniós tagság lényege nem a strukturális támogatások megszerzése, hanem a közel 500 millió fős piac előnyeinek kiaknázása. Ebből következik, hogy a regionális politika továbbfejlesztésének módja sem kizárólag az újraelosztás mértékében, hanem a belső és a külső erőforrások mobilizálásának lehetőségeiben kere-

sendő. Területfejlesztés mellett a területi fejlődés komplexitásából adódó tágabb kérdéskörre is figyelmet kell fordítanunk.

Magyarországnak mielőbb bizonyítania kell azt, hogy a régiók intézményei alkalmasak a strukturális támogatások hatékony, az európai kohéziót erősítő felhasználására. A régiók fejlesztéspolitikai önállósága nélkül nem képzelhető el ugyanis az új európai kohéziós politika prioritásainak teljesítése. Ha a beérkező és remélhetőleg optimális mennyiségű uniós forrást a jelenlegi – ágazati dominanciájú – szerkezetben használjuk fel, a régiók közötti markáns különbségek mérséklése nem képzelhető el. Függetlenül az ország remélhetőleg erősödő gazdasági teljesítményétől, az uniós kohéziós politika eredményei csak korlátozott mértékűek lehetnek. A decentralizált és regionalizált fejlesztéspolitika lehet az EU-konform megoldás a modern Magyarország számára. Emiatt merőben új területfejlesztési paradigmára van szükség. Az elmúlt másfél évtizedben minden intézkedés az állami regionális politika cél-, eszköz- és intézményrendszerének a kiépítését szolgálta. A következő évtizedben a régiók saját politikájának garanciáit kell törvényi szabályozással megteremteni és a működés finanszírozását megoldani.

A szubszidiaritás elve és gyakorlati alkalmazása pozitív hatást gyakorolt az európai területi kohézió alakulására. Sikereket egyértelműen azok az országok értek el, amelyek az állam működése szervezeti rendszerének átalakításában a szubszidiaritást alapkövetelménynek tekintették és komplexitásában alkalmazták. Azaz a teljes döntési hierarchia átalakítása során a kompetenciák telepítésének újrarendezésére került sor: a centralizált funkciókat éppúgy újrafogalmazták, mint ahogy az alsóbb szintek feladatai között is átrendeződéseket hajtottak végre. Sok példa bizonyítja, hogy az a társadalomirányítási rendszer versenyképes, amelyik egyértelműen tekintetbe veszi azt a szervezési követelményt, hogy nem szabad megterhelni az alacsonyabb szintet megoldhatatlan feladatokkal és az átruházott kompetenciákhoz finanszírozási forrásokat is juttatni kell. Magyarország akkor lehet sikeres, ha ezekre a követelményekre tekintettel lesz, azaz gyökeres államreformot hajt végre.

A területi fejlődést befolyásoló tényezők változása a regionális politika cél-, eszköz- és intézményrendszerének átalakítását követeli meg Európa-szerte. Az európai térfejlődés hosszú trendjei a decentralizáció legkülönbözőbb intézményesült formáinak kialakítását igénylik a kontinens eltérő hagyományú országaiban. A kelet- és közép-európai új tagállamok az uniós kohéziós követelményeknek csak decentralizált intézményekkel képesek megfelelni. Ez nemcsak közigazgatási kérdés, hanem a versenyképesség javítását szolgáló kutatás-fejlesztés eredményességének az előfeltétele is. A regionalizmus térnyerése a területi szerkezetek korszerűsítését eredményezheti. A decentralizált berendezkedésű országokban a tudás intenzív gazdaság térbeli terjedése gyorsabb, mint a központosított államokban. Az európai uniós csatlakozástól remélt decentrali-

zált fejlesztéspolitika várható hatásai ma sem fogalmazhatók meg másképpen, mint a 2000-es évek elején (*Horváth–Szaló,* 2003).

1. A magyar térségek és települések az egységes európai területi és települési rendszer részévé válnak, kihasználhatják az együttműködés előnyeit, ezer szállal bekapcsolódhatnak a nemzetközi munkamegosztásba, intenzív együttműködés alakul ki más térségekkel;
2. Az elmaradott területek folyamatos, kiszámítható, a jelenleginél fokozatosan nagyobb fejlesztési forrásokhoz jutnak, a fejletlenség különféle elemeinek felszámolása tudatos tevékenységgé válik, felzárkóztatásukhoz, gazdasági, infrastrukturális fejlesztéseikhez új forrásokra nyílnak lehetőségek;
3. Az ország egyes térségei között az erőforrások elosztása egyenletesebb lesz, a térségek szereplőinek közös akaratától függő térségi összefogás révén új innovatív tevékenységek honosodhatnak meg;
4. Csökken a főváros és a régiók közti szellemi, kulturális és jövedelmi különbség;
5. Az új ágazatok és a tudásközpontok megerősödésével, az interregionális kapcsolatok bővülésével javul a nagy- és a közepes méretű városok versenyképessége;
6. Fokozódik a régiók gazdaságszervező képessége, sokoldalú kapcsolatok épülnek ki az európai régiókkal, tudást, technológiát és munkahelyeket vonzva a térségekbe;
7. Mérséklődik a központi hatóságoktól való függés, a régiók adottságaiknak leginkább megfelelő saját fejlesztési elképzeléseiket is megvalósíthatják;
8. A szigorú EU-előírások érvényesítése jelentősen csökkenti a környezet terhelését, vizeink tisztasága, a levegő minősége javul, a zajterhelés mérséklődik;
9. Megújul a lakóhelyi környezet, az életkörülmények előnyösen változnak;
10. Intenzív kapcsolatrendszer alakul ki az EU belső határai mentén a gazdasági, a kulturális és a társadalmi élet majd minden területén;
11. Újjászerveződnek az országhatár menti térségek és települések történelmi kapcsolatai, új együttműködések alakulnak ki, a regionális kooperáció hozzájárulhat a Kárpát-medencei területi kohézió erősödéséhez;
12. Az önkormányzatok, a lakosság döntési és választási lehetőségei bővülnek, erősödik a lokálpatriotizmus, a regionális identitás és a kezdeményezőkészség.

A többpólusú regionális fejlődés igénye a transzformációs országok hatalmi berendezkedését is átalakítja. A hatalmi berendezkedés szubnacionális szintje, a régió a gazdaság fenntartható növekedését és a térszerkezet korszerűsítését szol-

gáló, önálló finanszírozási forrásokkal rendelkező, autonóm fejlesztéspolitikát megvalósító, önkormányzati jogosítványokkal felruházott területi egység. Az innovatív fejlődés színtereivé a régiók válnak, az innovációkat kibocsátó alapintézmények regionális beágyazottsága erős lesz. Decentralizációs jellegű államreform nélkül a lisszaboni kritériumok nem teljesíthetőek Európa unitárius berendezkedésű államaiban, így Magyarországon sem.

Irodalom

Ágh A. 2003: Közigazgatási reform Magyarországon. – *Fejlesztés és Finanszírozás.* 4. 68–78. o.

Ágh A. 2007: A régiók jövője Magyarországon és Magyarország jövője az Európai Unióban. In: Kaiser T. – Ágh A. – Kis-Varga J. (szerk.): *A régiók Magyarországa I–II.* Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet. 7–44. o.

Baranyi B. 2007: *A határmentiség dimenziói.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kaidó.

Baranyi, B. – Fodor, I. (eds.) 2009: *The Role of Environmental Industry in the Regional Reindustrialization in Hungary.* Debrecen–Pécs, Centre for Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences.

Brugnoli, A. – Vittadini, G. 2009: *Subsidiarity: Positive Anthropology and Socail Organization. Foundations for a New Conception of State and Market and Key Points of the Experience of Lombardy.* Milan, Edizioni Angelo Guerini e Associati SpA.

Fodor I. (szerk.) 2009: *A régiók újraiparosítása. A Dél-Dunántúl esélyei.* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja.

Gravier, J.-F. 1947: *Paris et le désert français.* Paris, Le Portulan.

Hencz A. 1973: *Területrendezési törekvések Magyarországon.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Horváth Gy. – Szaló P. 2003: *Területfejlesztés és régiók.* Budapest, Miniszterelnöki Hivatal Kormányzati és Stratégiai Elemző Központ, Külügyminisztérium. (Európai Füzetek, 11.)

Kaiser T. 2009: Önálló megyei fejlesztéspolitika lehetőségei és perspektívái. In: Pálné Kovács I. (szerk.): *Európába megy a megye.* Pécs, Baranya Megyei Önkormányzat Hivatala. 42–49. o.

Keating, M. 1998: *The New Regionalism in Western Europe. Territorial Restructuring and Political Change.* Cheltenham, Edward Elgar.

Keating, M. – Loughlin, J. – Deschouwer, M. 2005: *Culture, Institutions and Economic Development: A Study of Eight European Regions.* Cheltenham, Edward Elgar.

Klebelsberg K. 1928: Budapest, Szeged és Debrecen, mint tudományos székvárosok. In: Klebelsberg K.: *Neonacionalizmus.* Budapest, Atheneum Irodalmi és Nyomdaipari Rt. 71–76. o.

Michalski, A. – Saraceno, E. 2000: *Regions in Enlarged European Union.* Brussels, EC, Forward Studies Unit.

Pálné Kovács I. 2009: Régiók és fejlesztési koalíciók. – *Politikatudományi Szemle.* 4. 34–60. o.

Verebélyi I. 2009: Válságban a magyar középszintű közigazgatás, quo vadis. – *Új Magyar Közigazgatás.* 1. 47–58. o.

A MAGYAR ÉS EURÓPAI TERÜLETFEJLESZTÉS JÖVŐJE

Szaló Péter

A területfejlesztés jövője kapcsán az első és legfontosabb feladat meghatározni, hogy mit is értünk területfejlesztés alatt itthon és Európában. A magyar regionális tudomány fejlettségének és a területfejlesztés pozíciójának köszönhetően – a látszólagos fogalmi egyetértés ellenére – sokan sokféleképp határozták meg. Különösen a kohéziós politikával való szoros összefüggése, valamint újabban a területi kohézió fogalmának megjelenése indokol némi áttekintést. És mivel mindezek alatt általában a területi folyamatok befolyásolását értjük, tehát a kiindulópont az, hogy mit is értünk területi folyamatok alatt.

Enyedi György törvénybe illő egyszerűséggel határozza meg a területi folyamat fogalmát, miszerint: ez „alatt olyan – hosszabb vagy rövidebb ideig érvényesülő – tartós gazdasági, társadalmi, kulturális, demográfiai jelenségsorozatot értünk, amelynek térspecifikus, területi lenyomata van".[1]

A Társadalmi-területi egyenlőtlenségek és területi politika Magyarországon c. tanulmányában kifejti, hogy az egyenlőtlenség a regionális kutató számára nem feltétlenül negatív tartalmú, azt a társadalom térbeli rendje természetes velejárójának tekinti, amit a gazdaság, a társadalom ezernyi aktora, ezernyi spontán és tudatos döntésével formál.[2] A területi politika, illetve a területfejlesztés pedig a térbeli folyamatok valamilyen irányú korrekciója.

A területfejlesztési törvény szerint a területfejlesztés: a társadalmi, gazdasági és környezeti területi folyamatok figyelése, értékelése, a szükséges tervszerű beavatkozási irányok meghatározása; rövid, közép- és hosszú távú átfogó fejlesztési célok, koncepciók és intézkedések meghatározása, összehangolása és megvalósítása a fejlesztési programok keretében, továbbá a célok érvényesítése az egyéb ágazati döntésekben.[3] Azaz elemzés, értékelés, tervezés és megvalósítás egymásraépülése.

Kiemelném e fogalomból az értékelés mozzanatát, amit, hol a tudomány, hol a társadalom, hol a politika végez el. Aláhúzva Enyedi György mondatait, a tár-

---

[1] Enyedi Gy. 2004: Regionális folyamatok a posztszocialista Magyarországon. – *Magyar Tudomány*. 9. 935–941. o.

[2] Enyedi Gy. 1993: *Társadalmi-területi egyenlőtlenségek és a területi politika Magyarországon.* In: Enyedi Gy. (szerk.): Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 9–22. o.

[3] A területfejlesztésről és a területrendezésről szóló 1996. évi XXIII. tv .

sadalom mindenkori értékítélete határozza meg a területi politika céljait. A kiegyenlítés akkor cél, ha az egyenlőtlenségek mértéke elfogadhatatlan a társadalom számára. Hozzáteszem a kiegyenlítést a törvény, azaz az Országgyűlés nem vállalta fel, csak a jelentős különbségek mérséklését. Hogy mi között? A főváros és a vidék, a városok és a községek, illetve a fejlett és az elmaradott térségek és települések között, jelezve az egyenlőtlenség rendszer sokdimenziós jellegét.

Az értékelésen alapuló célmeghatározáson túl a területfejlesztés magában foglalja a tudatosságot, azaz az előretekintő tervezést, a célok érvényesítését.[4] Ezt azért tartom fontosnak kiemelni, hogy bár a pénz a célok megvalósításának egy igen jelentős eleme, de nem szorítkozik arra. Téves dolog a területfejlesztés mindenkori értékelését a rendelkezésre álló források mértékére alapozni. Különösen igaz ez a jelen és a közeljövő időszakára, hiszen 2009-től eltűntek a területfejlesztés hazai, decentralizált forrásai. Ettől még lehet hatásos a területfejlesztési politika, ennek 2009. évi példáit szeretném bemutatni.

1. A területfejlesztés nem egyenlő a kohéziós politikával

Az Európai Unió regionális politikája nagy kihívás és lehetőség a területfejlesztés számára, de nem egyenlő azzal. Az unióban intézményileg is elkülönül a kohéziós politikáért felelős miniszterek és a területfejlesztésért felelős miniszterek együttműködése. Persze ha van ilyen magas szintű tanácskozás, akkor egymást követő napra teszik azokat, gyakorlati okokból, hiszen több tagországban ugyanaz a miniszter tölti be mindkét funkciót, amint 2008 és 2010 között Magyarországon is.

Az EU regionális politikája, a struktúrapolitika és a kohéziós politika szinonimái egymásnak, bár programozási periódusonként más és más hangsúlyokat képviselnek, mint ahogy a szubszidiaritásnak is van Delors- vagy éppen Santerféle felfogása. De mindegyik időszakban középpontjában a társadalmi-gazdasági kohézió megteremtése állt – közösségi szinten. A megvalósítás nemzeti szinten lehet a gazdaságpolitika része, mint Németországban. Magyarországon is elmosódott a kohéziós politika regionális jellege az első időszakban, mivel az egész ország egyformán kedvezményezett volt a felzárkóztatás célrendszerében. Ez aztán a politikai döntések következtében óriási csalódást jelentett a térségi szereplőknek, mivel a területfejlesztés kiépült intézményrendszere alárendelt szerepet kapott a végrehajtásban.[5]

---

[4] Faragó L. 2005: *A jövőalkotás társadalomtechnikája: a közösségi tervezés elmélete.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

[5] Szaló P. 2006: Az alap mellé épült ház. – *Falu, Város, Régió.* 2006. 1.

Tovább árnyalja a képet, hogy a 2007. december 13-án aláírt „Európai Alkotmány", az Európai Unióról és az Európai Közösségről szóló, ún. Lisszaboni Szerződés úgy módosította a Római Szerződést, hogy [158 Cikk. a)] a „gazdasági és társadalmi kohézió" szövegrész helyébe a „gazdasági, társadalmi és területi kohézió" szöveg lép, azaz ami számunkra evidens volt, az egyáltalán nem az a többi tagország számára.

Mindenesetre kijelenthetjük, hogy a területfejlesztés jövője Magyarországon a kohéziós politikához van kötve. Rövidtávon nem számíthatunk a hazai források növekedésére a költségvetési hiánycsökkentés kényszere miatt, ezért a területfejlesztés tervezési és koordinációs feladatai alapvetően a kohéziós politikán belül érvényesíthetők. Hogy ez lehetséges, ennek néhány gyakorlati példáját szeretném bemutatni.

2. Területi szempontok az uniós fejlesztési programokban

Magyarország a nemzeti keretstratégiájában (az ÚMFT-ben) az egyik legfőbb horizontális célként a területi kohéziót jelölte meg. Az Európai Regionális Fejlesztési Alap 50%-át a hét regionális operatív programra fordította ugyan erős központosítás mellett. A területfejlesztés fontos eredménye, hogy a régiók közötti forrásmegosztás elv- és mutatórendszerét sikerült elfogadtatnia.

A hét ROP-ra jutó források arányai az alábbi mutatókra és súlyokra épülnek:

- Lakosság száma a régióban (fő, súlya: 20%);
- Települések száma (db, súlya: 10%);
- Munkanélküliség aránya (%, súlya: 20%);
- Elmaradott településeken élők száma (fő, súlya: 10%);
- A régió fejlettsége (GDP/fő, súlya: 40%);
- A felosztás a GDP mellett, az aprófalvas térségek problémáit, a veszélyeztetett társadalmi csoportokat is figyelembe vette.

Az ÚMFT tervezésénél számos integrált, ún. „zászlóshajó" program kidolgozására született javaslat, de mindössze két program került jóváhagyásra, ám mindkét program területi megalapozottságú:

- a pólusprogram, amely a legfejlettebb gazdasággal, infrastruktúrával és szellemi, intézményi háttérrel rendelkező városaink versenyképességét hivatott javítani a szereplők együttműködésével, illetve
- az ún. LHH program, amely a 33 leghátrányosabb helyzetű kistérség komplex programjához biztosít dedikált forrásokat, ami a gazdaságfejlesztési pályázatokkal együtt kb. 120 Mrd Ft-ot tesz ki.

3. Új típusú megközelítés és módszertan bevezetése

A területfejlesztés egyik kiemelt céljának tekintette a területi szemlélet pályázatokban való megjelenítését, valamint az uniós pályázatok területi eredményeinek, hatásainak vizsgálatát. Ennek érdekében a felelős Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium a VÁTI Nonprofit Kft. Területi Tervezési és Értékelési Igazgatóságával együttműködésben egy olyan rendszert dolgozott ki, mely újdonság nemcsak Magyarországon, hanem az EU többi tagállamában is.

Ennek fő célja, hogy az uniós támogatások segítsék elő a területfejlesztés Országos Területfejlesztési Koncepcióban megfogalmazott céljainak megvalósulását, mindenekelőtt járuljanak hozzá a Magyarországon meglévő területi különbségek csökkentéséhez.

A munka egyik pillére a pályázati kiírások területi szempontokat figyelembe vevő tervezése, a másik pedig a források felhasználásának nyomon követése az ország különböző térségeiben.

4. Területi szempontok beépítése az uniós pályázatokba

A pályázatok területi szempontú tervezése lehetővé teszi térségbe ágyazott, területileg integrált projektek kidolgozását. Ezeknél a projektgazdák fejlesztéseiket a lokális társadalmi és gazdasági környezetbe illesztik, felmérik annak térségre gyakorolt hatásait, átgondolják, hogy mely helyi szereplőkkel tudnak együttműködni a végrehajtás során és milyen szinergikus hatásokat lehet keletkeztetni.

Annak érdekében, hogy a pályázati kiírások készítői és a projektgazdák is tisztában legyenek a területi kohézió fogalmával és alkalmazásának lehetséges módszereivel, a tárca és a VÁTI TTÉI módszertani útmutatót és kézikönyvet készített a területi kohézióról. Az útmutató[6] a területi kohézió alapvető fogalmait példákkal alátámasztva mutatja be, továbbá összefoglalóan tartalmazza az uniós pályázatokba beépíthető, területi szemléletet érvényesítő konkrét szempontokat.

A kézikönyv[7] nemcsak az uniós pályázati kiírásokra leszűkítve, hanem általánosabb szinten foglalkozik a területiséggel és annak érvényesítési lehetőségeivel. Célja a területi kohézió magyar értelmezésének a bemutatása, ennek megfelelően számba veszi a lehetséges alkalmazási területeket a program- és projekt-tervezéstől kezdve, a megvalósításon át, egészen a fenntartás és monito-

[6] NFGM–VÁTI 2009: *Egységes szerkezetbe foglalt területi kohéziós útmutató.*
[7] NFGM–VÁTI 2009: *Kézikönyv a területi kohézióról.*

ring időszakáig. A kézikönyv a kistérségi társulások, megyei jogú városok, regionális fejlesztési tanácsok és ügynökségek, irányító hatóságok és szaktárcák tájékoztatását egyaránt felvállalta.

5. Az uniós források felhasználásának, területi hatásainak nyomon követése, elemzése és értékelése

Az NFGM Területfejlesztési és Építésügyi Szakállamtitkársága kezdeményezte az uniós pályázatokat nyilvántartó program, az Egységes Monitoring Információs Rendszer területi alapú programozását. Ez lehetővé teszi a pályázati kiírásokban a különböző térség típusok szerint (pl. elmaradott térségekben és településeken, a kiemelt üdülőkörzetekben és más térségekben) megvalósuló fejlesztések előnyben részesítésének, továbbá az uniós források területi hasznosulásának nyomon követését.

A pályázatok végrehajtásáról, annak különböző térségekre gyakorolt eredményeiről, hatásairól a Szakállamtitkárság – a VÁTI TTÉI bevonásával – éves területi elemzéseket készít és tesz közzé, melyekben megvizsgálja, hogy a pályázati források azokra a területekre jutnak-e el, amelyeket a területi politika megcélzott, és elérik-e a kívánt területi hatást.

A területi monitoring az uniós programozási időszakokhoz igazodik, így külön jelentések készülnek a 2004–2006-os I. Nemzeti Fejlesztési Tervről, valamint az Új Magyarország Fejlesztési Tervről, illetve annak kétéves akcióterveiről. A jelentések külön fejezetekben vizsgálják az ország egyes, speciális kezelést igénylő vagy gazdasági-társadalmi problémákkal küzdő területeit (pl. hátrányos helyzetű térségek, Balaton stb.).

A területi jelentések rendszere befolyásolhatja a jövőben kiírásra kerülő pályázatok tervezését, hasznos információkat szolgáltat az operatív programokról készítendő, Európai Bizottsághoz benyújtandó éves végrehajtási jelentésekhez, segíti a fejlesztéspolitika területileg tudatosabb formálását, illetve az ágazatok területi szemléletének az erősítését.

6. Területi szempontok a fejlesztésekben, pályázatokban

A területi kohézió az Országos Területfejlesztési Koncepció komplex cél- és területi rendszerén alapul, tehát nem azonosítható kizárólag a leghátrányosabb helyzetű kistérségek felzárkóztatásával. Az elmaradott térségek fejlesztése csak egy része a területi kohézió prioritásainak.

Az alábbi négy szempontcsoport adja a területi kohézió, mint horizontális cél hazai értelmezésének alapját. Ezek az útmutató és a kézikönyv segítségével megjeleníthetők minden pályázati kiírásban vagy akár a kiemelt projektek fejlesztési és értékelési útmutatóiban is, de bármilyen, az uniós támogatásoktól független projektfejlesztésben is.

A területi szempontok négy aspektusa a következő:

- Területi hatás:
  A fejlesztések helyi, térségi gazdaságra, társadalomra, szolgáltatásokra stb. gyakorolt hatásait vizsgálja;
- Területi szinergia:
  A beruházások illeszkedését vizsgálja a helyi, illetve a térségi gazdasági és társadalmi környezethez, illetve a térség fejlesztési céljaihoz. Vizsgálja a helyi és a térségi együttműködő partnerek a bevonását a megvalósításba, hogy vannak-e kapcsolódó, kiegészítő, vagy szükségtelen, párhuzamos és egymással rivalizáló fejlesztések a térségben;
- Fizikai térhasználat:
  Azt vizsgálja, hogy a beruházások hogyan veszik igénybe a környező fizikai környezetet: pl. a beépített területek, a zöldfelületek arányának változását, a helyi erőforrások felhasználását, fenntartható közlekedési módokat, a helyi közkincsek megközelíthetőségét stb.;
- Az Országos Területfejlesztési Koncepcióban (OTK) meghatározott kiemelt területpolitikai céloknak való megfelelés:
  A fejlesztések OTK-ban meghatározott, kiemelten kezelendő területpolitikai célokhoz való illeszkedését vizsgálja (versenyképességi pólusok, romák által nagyarányban lakott térségek stb.).

Ezen területi szempontok megjelenítése a pályázati kiírásokban a következő:

- Területi preferencia: egy adott területen – pl. egy elmaradott térségben – megvalósuló fejlesztés előnyben részesítése a többi pályázóhoz képest (többlet ponttal);
- Jogosultsági kritérium: olyan előírás, melynek teljesítése a támogatás feltétele (pl. a projekt illeszkedése a település Integrált Városfejlesztési Stratégiájához, az abban foglalt célokhoz);
- Szakmai értékelési kritérium: a projekt attól függően kap pontszámot, ahány területi szempontot teljesít a pályázatában (pl. alkalmaz-e helyi munkaerőt, együttműködik-e a projektje megvalósításában helyi szereplőkkel, bevon-e helyi erőforrást a megvalósításba stb.).
- A pályázatok értékelésekor a horizontális szempontok teljesítése külön pontszámot jelent. Az esélyegyenlőség és fenntarthatóság 5-5 pont kaphat (az általában max. 100 ponton belül). A területi szempontokra 2–10%

adható a pályázatra adható teljes pontszámon belül attól függően, hogy a területi szemlélet figyelembe vétele egy adott kiírásban mennyire fontos.

A területi kohézió szempontrendszerének bevezetését az uniós pályázatok lebonyolításáért felelős Nemzeti Fejlesztési Ügynökség, a regionális fejlesztési ügynökségek és szaktárcák együttműködése tette lehetővé, ami példaértékű a hazai, kooperációra nem hajló közegben. Az e területen kialakított közös munka nagyon jó példája a területfejlesztés és a fejlesztéspolitika, a szakmapolitika és a végrehajtás, valamint a különböző szakpolitikák együttműködésének.

A 2009–2010-es akciótervek tervezésekor a területi szempontok beépítése végett a területfejlesztés kormányzati felelősei személyesen egyeztettek a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség irányító hatóságainak vezetőivel, valamint az érintett szaktárcák tervezési szakembereivel.

Regionális fórumok segítették a területi kohéziós útmutató véglegesítését és az ügynökség, a régiók, a szaktárcák és a különböző civil szervezetek közötti folyamatos kapcsolattartást, továbbá a kölcsönös részvételt a szakmai tevékenységet koordináló különböző munkacsoportokban (Nemzeti Fejlesztési Ügynökség horizontális munkacsoportjában, operatív program monitoring bizottságok horizontális albizottságaiban, az NFGM által létrehozott vidékfejlesztési munkacsoportban).

7. A kohéziós politika hatásai

A kohéziós politika óriási várakozásokat keltett a 2007 és 2013 közötti időszakban, különösen a strukturális alapokból elérhető 24,5 Mrd euró forrás miatt. A kohéziós politika kiváló feltételeket biztosított a tervezhetőség terén azáltal, hogy előre lehetett látni a forrásokat hét évre, remélni lehetett, hogy forrásaival érdemben járul hozzá a növekedéshez és a szerkezetváltozáshoz. A politika felismerte a benne rejlő lehetőségeket, jelentősen túl is értékelte. Ez a túlértékelés egyúttal eltakarta az igazi struktúrapolitika hiányát. Az addicionalitás ilyen értelemben nem tudott teljesülni, és nemcsak a költségvetés vonatkozásában. Az addicionalitás értelmében a kohéziós politikának a hazai szerkezetváltáshoz kellett volna hozzájárulni, de csak az utóbbi időben kezdődött meg iparpolitikai stratégiák kidolgozása, és azok sem váltak a gazdaságpolitika integráns részévé.

A kohéziós politika átrendezte az érdekeltségi rendszereket, mind ágazati, mind térségi, mind pedig helyi szinten. Igazolódni látszik az a veszély, hogy a kohéziós politika részben költségvetéspótló intézménnyé válik (ezt támasztja alá a decentralizált források megszüntetése). Az ágazatok és önkormányzatok szemében céllá vált az eszközök megszerzése. Vági Gábor egykori könyvének címe „Versengés a fejlesztési forrásokért" újra aktuálissá vált. Az irányító ha-

tóságok erőteljes központosítása nem oldotta meg a források a nemzetgazdasági céloknak történő alárendelését.

A központosítás indoka a koordináció erősítése volt, mivel az ágazati érdekek elszakadtak az eredeti gazdaság- és társadalompolitikai céloktól, eredményeként azonban a Nemzeti Fejlesztési Ügynökségbe integrált irányító hatóságok szakadtak el sok esetben a jogos ágazati céloktól és kikapcsolták azt a szakértelmet, ami a beruházások során a tárcáknál felhalmozódott. További megfigyelés, hogy Magyarországon is megélhetési rendszerré vált a kohéziós politika, ami minden redisztribúciós rendszer elkerülhetetlen sajátja. Ezt persze sem elfogadni sem hagyni nem szabad!

A területfejlesztés természetes válasza az ilyen helyzetekre a decentralizáció. Ezzel kapcsolatban azt is látnunk kell, hogy a helyi érdekek is mennyire távol vannak a nemzetgazdasági kívánatos céloktól. Kis hatékonyságú, helyi érdekű beruházások nem segítik a versenyképesség javítását. Most 2010-ben, a hatalmas árvizek idején az önkormányzati és a turisztikai beruházások túlsúlyát látva hiányoljuk az árvíz- és belvízvédelmi beruházások prioritását, ami az ott élők elemi érdeke. Megelőzés híján a károk felszámolása és az újjáépítés hatalmas gazdasági ráfordítást fog megkövetelni. Regionális tervezés híján az érdekcsoportok alkuja alakítja a célrendszert. A jövő kérdése az, hogy hogyan válhat a kohéziós politika a gyakorlatban a stratégiai célok érvényesítőjévé.

8. Merre tovább az Európai Unióban?

A területfejlesztés és a kohéziós politika jövőjét ma még nem lehet egyértelműen felvázolni. Az odavezető út egy fontos állomása Fabrizio Barca, volt olasz államtitkár jelentése az EU Bizottság számára, amely nagy visszhangot váltott ki. A Barca-jelentés[8] lényeges eleme, hogy először is megállapodást szorgalmaz a politika tartalmi kérdéseiben a pénzügyi viták elkerülése érdekében.

Koncepciójában a kohéziós politika kettős céljának egyrészt a hatékonyság növelését, másrészt a társadalmi kirekesztés csökkentését javasolja. A gazdasági elméletekre hivatkozik, miszerint az egyes térségeknek több okból is szükségük lehet külső beavatkozásra. Kulcsfogalma a területalapú (place-based) megközelítés, ami eltér a decentralizálás tradicionális felfogásától. Egyszerre épít a helyi és a központi szintekre, de a politikaalkotás és végrehajtás felelősségét megosztaná a kormányzás különböző szintjei között (fent prioritásképzés, szabályozás, lent pedig végrehajtás).

[8] Barca, F. 2009: *An agenda for a reformed cohesion policy.* EC Regional Policy.

A piacok egységesítése és a közös valuta nem önmagukban elérendő célok, hanem valójában eszközök az unió számára azon célok eléréséhez, melyek motiválták az unió létrehozását. Ezek a gazdasági növekedés és jólét megteremtése, valamint a béke megőrzése. Az alacsony hatékonyság és a szociális kirekesztés elleni küzdelem nélkül az unió nem tudja e célokat elérni! A közösségi szint kiválóan alkalmas arra, hogy a közös ügyeket, a nagytérségi és a határokon átnyúló kérdéseket kezelje.

Barca szerint mivel a források újraelosztása nem elegendő sem a hatékonyság növeléséhez, sem a társadalmi igazságossághoz, azaz a tényleges felzárkóztatáshoz, a politika célja csak az intézményi változások beindítása lehet, azaz a hatékonyság és a társadalmi integráció akadályainak megszüntetése a közjavak és szolgáltatások révén. Ha csak a források újraelosztása lenne a cél, akkor azt jóval kisebb tranzakciós költségekkel is el lehetne érni.

Felvetődik a kérdés, hogy a kohéziós politikának minden régióban be kell-e avatkoznia vagy csak a szegényekben. Tekintettel arra, hogy nem a források újraelosztása a cél, Barca nem ért egyet azzal az érvvel, hogy a gazdagabb régióknak megvan a szükséges pénzügyi forrásuk a területi problémák kezelésére. Fontosnak tartja, hogy a gazdagabb országok polgárai is érezzék, hogy az unió tesz is az egyenlő esélyeket biztosítása érdekében.

Tévesnek tartja azt a megközelítést, amely az egy főre jutó jövedelem konvergenciájában méri a kohéziós politika eredményességét. A jövedelem kiegyenlítődése nem alkalmas a tényleges felzárkóztatásra irányuló célok teljesülésének mérésére.

9. Az erőforrások néhány európai közjóra történő koncentrációja

Az eredményesség szempontjából fontos lenne, hogy az erőforrásokat korlátozott számú prioritásra koncentráljuk, annak érdekében, hogy az így (közösségi, tagállami, régiós és helyi szinten) megvalósított beavatkozások esetében elérjük a kritikus tömeget. A jelentés a prioritások meghatározását a tagállamok, a bizottság és az EP közötti konszenzus alapján meghatározandónak tekinti, azonban meghatároz néhány figyelembe veendő szempontot:

- A prioritások EU relevanciával bírjanak: azaz válaszoljanak az európai lakosok igényeire, igazodjanak elvárásaikhoz, valamint legyen egyértelmű az uniós szint szerepvállalásának előnye a tagállamokéhoz képest;
- Igazolhatóság: a politikai célkitűzések legyenek világosak és mérhetőek;
- Elfogadhatóság: a prioritások olyanok legyenek, hogy az uniós szintű alapelvek tekintetében konszenzust lehessen kialakítani;

Barca hat tematikus prioritást emelt ki: az innováció, a klímaváltozás, a migráció, a gyermekek, a képességek és az öregedés kérdéskörét.

A regionális politika reformjára kidolgozott javaslatát Barca tíz pillérre építette:

1. Kulcsprioritásokra való koncentráció és konzervatív területi elosztás

A források 55–65%-a három-négy kulcsprioritásra koncentrálna. A területi allokáció kritériuma változatlan lenne NUTS 2 szinten, a 75%-os GDP/fő értékhatár megmaradna, de bevezetne egy átmeneti kategóriát a 75% fölötti régiók számára is. Az elosztás során jelentős forrásokat koncentrálna az elmaradott területekre.

Barca javaslatának fontos eleme, hogy a vidékfejlesztési és a halászati alapot a kohéziós politika ernyője alá vonná, a pénzügyi alapokat összehangolná, ugyanakkor a transz-európai hálózatokra külön alap létrehozását javasolja.

2. Új stratégiai keret a kohéziós politikának

Az új stratégiai keret alapja egy új típusú megállapodás lenne („tervszerződés") a bizottság és a tagállamok között, ami alapvetően a teljesítményen és az intézményi feltételeken alapulna. Alapját a tagállam által készített a területi politikáról (place-based policies) szóló ún. nemzeti stratégiai értékelés (national strategic assessment) képezné, illetve a Bizottság Európai Stratégiai Fejlesztési Kerete (European Strategic Development Framework), amely meghatározná az alapelveket, a kulcsprioritásokat, a magindikátorokat és célértékeket.

3. Új szerződés viszony, eredményorientált végrehajtás és jelentéstétel

A Fejlesztési Keret alapján a kohéziós támogatásokra Nemzeti Stratégiai Fejlesztési Szerződés kerülne elfogadásra 2013 végén, ami tartalmazná: a prioritásokon, célkitűzéseken, a támogatásokon túl a végrehajtás intézményi rendszerét.

4. Megerősített kormányzás a kulcsprioritások területén

Az intézmények alkalmatlansága gyakran veszélyezteti a programok végrehajtást, ezért a kulcsprioritások esetében az intézménynek különböző feltételeket szabnának, és teljesítményüket monitoroznák.

5. Kiegészítő, innovatív és rugalmas jellegű támogatás

Az addicionalitás alapelve továbbra is megmaradna, azonban a javaslat összekapcsolná azt a Stabilitási és Növekedési Egyezménnyel. Ez különösen fontos Magyarország számára, hisz a konvergencia program betartása a fejlesztési kiadások csökkentését is elkerülhetetlenné tette.

6. Kísérleti projektek támogatása és a helyi szereplők mobilizálása

A területi megközelítés a helyi szereplők aktív részvételét feltételezi, továbbá teret kíván biztosítani a kísérleti és innovatív projektek részére is. A költségvetés egy részéből innovatív területi akciókat finanszírozna a javaslattevő.

7. A tanulási folyamat ösztönzése, elmozdulás a hatás-értékelés irányába

A kohéziós politika sokat fektetett be a tanulási folyamatokba: a tapasztalatcsere, és az értékelések bevezetésével. A „hatások" vizsgálata azért fontos, mert hatásuk megkérdőjelezhető.

8. A bizottság szerepének újrafogalmazása és erősítése

A bizottság a jelenleginél sokkal ambiciózusabb és igényesebb szerepvállalása megkívánja a területfejlesztési kérdések átfogó, gazdasági és társadalmi elméletekre épülő megközelítését, a módszertanok és a személyi feltételek fejlesztését.

9. Pénzügyi végrehajtás és ellenőrzés

A pénzügyi végrehajtás és ellenőrzés területén nagyobb hatékonyságra van szükség.

10. A hatásköri megosztás magas szintű politikai erősítése

Magas szinten kell tematizálni a területiség ügyét a bizottság, az EP és a Tanács közötti hatásköri megosztás szerint. Az Általános- és Külügyek Tanácsa ernyője alatt kohéziós politikát alakító tanácsi formáció létrehozását javasolja a nemzeti stratégiai fejlesztési szerződések és az eredmények nyomon követésére.

Barca javaslata a kohéziós politika átgondolására széles körű vitát generált az unió tagországaiban, ami mindmáig az egyetlen koherens javaslat. Meghökkentő, néha csak új frazeológiában jelentkező javaslatai mindenesetre irányt adtak a hivatalos és informális szakmapolitikai vitáknak, amelyek aligha zárulnak le 2013 előtt.

10. Fő irányok a hivatalos politikában

A kohéziós politikáért felelős miniszterek a 2010. február 19-én, Zaragozában tartott informális ülésükön a kohéziós politika erősítését szorgalmazzák a 2013 utáni periódusban.[9] Ezt az álláspontot képviselte Johannes Hahn regionális politikáért felelős főbiztos, valamint az Európa Parlament Regionális Bizottsága, a Régiók Bizottsága, továbbá az OECD képviselője is.[10]

[9] EC Presidency 2010: *Conclusion Document Informal Meeting of Ministers of Regional Policy.* Zaragoza.

[10] http://www.eulib.com/johannes-hahn-commissioner-regional-policy-regional–8734.

A donor országok miniszterei ilyenkor többnyire hallgatnak, hisz a vitának még nincs tétje, csak legfeljebb óvatos ellenvéleményeket fogalmaznak meg a nem kellő hatékonyságra hivatkozva. Árulkodó ugyanakkor, hogy az EU 2020-as stratégia, amely a Lisszaboni stratégiát hivatott felváltani lényegében nem említi meg a kohéziós politikát. Ez aligha lehet véletlen! A kedvezményezett országok szoros együttműködésére lesz szükség, hogy egy ilyen válságos, költségvetési hiánnyal küszködő időszakban a kohéziós politika a jelenlegi súlyát megtartsa. Hahn főbiztos arra kérte a minisztereket, hogy otthon, kormányaikon belül is lobbizzanak a kohéziós politika erősítése mellett, hogy ne csak a területfejlesztési, hanem a pénzügyminiszterek is lássák a ráfordítások hasznait. Fontos érv, hogy a pénzügyi és gazdasági válság aszimmetrikusan érintette az egyes régiókat, hogy az elmaradott térségek lassabban térnek magukhoz, így a regionális politikára még nagyobb szerep hárul, ezért prioritást kell élveznie.

Az érdekelt miniszterek részéről egyetértés volt abban, hogy az EU-nak szüksége van egy közös célokat követő fejlesztéspolitikai eszközre ahhoz, hogy stratégiai elképzeléseit megvalósítsa. Erre legalkalmasabb a kohéziós politika, mert

- stratégiai alapú, átfogó jellegű, program elvű,
- a nemzeti fejlesztéspolitikával összhangba hozható,
- területi elvű és területileg differenciált,
- más politikákhoz képest egyértelmű a végrehajtási rendszere,
- társadalmi partnerségre, többszintű kormányzásra épül.

Ugyanakkor kritizálták a kohéziós politika rugalmatlanságát, a régiók szükségleteinek figyelmen kívül hagyását, az eredmények helyett a szabályosság előtérbe helyezését.

Mindezek ellenére konszenzus van a szolidaritás elvében, így a Konvergencia célkitűzés („Objective 1"), az elmaradott térségek felzárkóztatása fontosságát látszólag senki sem vitatja. De nem árt az óvatosság!

Hahn főbiztos a kohéziós politika minden régióra való kiterjesztését szorgalmazta. Ez úgy is érthető, hogy a versenyképességi célnak („Objective 2") valamennyi régióra ki kell terjednie. De aggályos lehet a makroregionális stratégiákat erősen támogató, a kohéziós politikából nem támogatott régiók nyomulása, hogy e stratégiákat a források újraosztására használják fel.

A területi együttműködési cél („Objective 3") általánosan elfogadott, mind a határ menti, mind a transznacionális programok folytatása. Elvárás, hogy legyen rugalmasabb és stratégiai jellegű, hogy programjai jobban kapcsolódjanak az 1. és 2. célkitűzés programjaihoz. Új elem a makroregionális stratégiák megjelenése, ami az összes EU-s és nemzeti források összehangolt felhasználására épülhet, tehát nem tesznek egyenlőségjelet ezek és a transznacionális programok közé.

Tagállami elvárás, hogy legyen rugalmas területi programozás, a NUTS rendszer keretein túl, a funkcionális területek, illetve általában a területi dimenzió figyelembe vétele a programozás minden ciklusában. Várhatóan nagyobb szerepet kapnak a városok a regionális politikában, mint az integrált fejlesztési programok megvalósítói és a versenyképesség bástyái.

Jogos elvárás az ágazati politikák területi koordinációja. A területfejlesztési miniszterek szerint a területfejlesztés a legalkalmasabb a támogatások összehangolására egy keretstratégia keretében. Ez azonban túlzott várakozás, ezt reálisan egyik ország sem tudja megvalósítani.

Egyetértés mutatkozott abban, hogy a vidékfejlesztés és kohéziós politika közötti együttműködést a jövőbeni tervezés során szorosabbra kell fűzni. Hivatalosan óvatos mondatok hangzanak el, míg a területfejlesztők egyaránt súlyos hibának tartják a vidékfejlesztés kivételét a regionális politika ernyője alól. A koordináló szerep az utóbbi időben nemhogy erősödne, hanem még a foglalkoztatáspolitika is önállósodni akar az EU-ban, ami súlyosan érintené a rendszer egészét.

A területi kohézió beillesztése a Lisszaboni Szerződésbe új lehetőséget nyújt a területiség minél szélesebb körű érvényesítésére. Ugyanakkor veszélyeket hordoz a területi kohézió túlhangsúlyozása. Egyes országok, így Málta, Ciprus, Finnország, a földrajzi adottságok erőteljesebb figyelembe vételét szorgalmazzák. A szigetek, a hegyvidékek, a távoli, sarkkörhöz közeli térségek az elérhetőség és más hátrányok miatt földrajzi alapon be akarnak kerülni a kohéziós politika célterületei közé. Visszagondolva Enyedi György tanulmányára, ez így teljesen elfogadhatatlan megközelítés. A földrajzi különbségek csak akkor kezelendők, ha egyben elfogadhatatlan társadalmi hátrányokkal járnak.

A magyar álláspont szerint:

- Az EU 2020-as stratégia sikeréhez az EU-nak szüksége van a kohéziós politikára;
- A kohéziós politika elengedhetetlen alapja a szolidaritási elv;
- A kohéziós politika jóval több redisztribúciós mechanizmusnál. Komplex gazdaságpolitikai eszköz, amely rövid és hosszabb távon – így a válságkezelésben is – nélkülözhetetlen;
- Nem támogatjuk, hogy az EU a kohéziós politika mellett más fejlesztéspolitikákat is létrehozzon, sem a kohéziós politika felszabdalását az ágazati politikák mentén;
- Ellenezzük a kohéziós politika „renacionalizálását" és a legfejletlenebb régiókra történő korlátozását. A támogatásokat a szolidaritási elv szerint kell elosztani, úgy, hogy a tagállami fejlesztési források is a kohéziós politika számára irányadó célokat kövessék;

– Fontos, hogy a kohéziós politika az túllépjen a NUTS II régiók által definiált adminisztratív egységeken, mert éppen a leghátrányosabb helyzetben lévő, leszakadó térségek problémái válnak így láthatatlanná;
– Magyarország érdeke, hogy a GDP helyett a jövőben a valós fejlettségbeli különbségek jelenjenek meg, hiszen a GDP alapon mért konvergencia nem párosul az életminőség hasonló mértékű javulásával, ugyanakkor a gazdasági kibocsátás mennyiségi növekedése sem biztos, hogy feltétele a jobb életkörülményeknek. Célszerű a foglalkoztatottsági ráta, a szakképesítéssel nem rendelkező aktív korú népesség aránya és a születéskor várható élettartam, mint a társadalmi jólét alapja mutatóit is figyelembe venni.

11. Területi Agenda – Magyarország megmérettetése

Mivel a területfejlesztés – szemben a kohéziós politikával – nemzeti hatáskörbe tartozik a tagországok a tanácson belüli informális együttműködés keretében találkoznak egymással e területen 1989 óta. Az együttműködés első nagy mérföldköve volt az 1999-ben az Európai Területfejlesztési Perspektíva (ESDP) elfogadása, majd ennek ajánlására az Európai Területi Tervezési Megfigyelő Hálózat Program (ESPON) útjára indítása.

A területfejlesztésért felelős miniszterek 2007-ben egy újabb közös dokumentumot fogadtak el, ami az EU Területi Menetrendje (Területi Agenda – TA) címet viseli. A dokumentum a tagállami politikák számára mutat közös irányt. Arra a kérdésre próbál választ adni, hogy hogyan lehet a régiók eltérő területi adottságait, lehetőségeit az európai gazdasági növekedés és foglalkoztatás érdekében mozgósítani.

A területfejlesztésért felelős miniszterek a Területi Agenda elfogadásával, annak 45. bekezdésében felkérték Magyarországot a TA értékelésére és felülvizsgálatára 2011. első félévében. Mivel miniszteri szintű találkozóra és dokumentum elfogadására nagyon ritkán nyílik alkalom, óriási lehetőség ez a magyar területfejlesztés számára, hogy hozzájáruljon a területi szemlélet megerősítéséhez, és ahhoz, hogy a régiók saját belső adottságaikra építve hosszú távon versenyképesek lehessenek.

A felülvizsgálat előkészítése érdekében egy munkacsoportot állítottunk fel 15 ország részvételével 2009 áprilisában, melynek feladata a felülvizsgált Területi Agenda és az ezt megalapozó „Az EU Területi Állapota és Perspektívái" című (TSP), aktualizált elemző anyag előkészítése. A cseh elnökség alatt a magyar delegáció már elfogadtatta, hogy az Agenda a területi változásokra és az új

kihívásokra kíván támaszkodni a TSP alapján. A dokumentumok elfogadására 2011 májusában egy informális miniszteri találkozó keretében kerül sor.[11]

Óriásiak a várakozások az Agendával kapcsolatban, amit jól tükröznek az időközben elfogadott dokumentumok, így az EU területfejlesztésért felelős főigazgatói közös állásfoglalásában, ami az EU 2020 stratégia területi szempontjának erősítése érdekében született.[12] Álláspontjuk szerint a területiség figyelembevétele fontos az EU 2020 végrehajtásának sikere szempontjából. Szerintük a Területi Agenda a legfontosabb stratégiai keret az európai területfejlesztés koordinálása szempontjából, ezért közelebb kell egymáshoz hozni a TA-t és az EU 2020 stratégiát, hiszen Európa versenyképességét javítaná, ha jobban kihasználná a régiók területi adottságait, ha támaszkodna a Barca-féle place-based megközelítésre.

Az előkészítés alatt álló Agenda kiemelten fog foglalkozni a pénzügyi és gazdasági válság területi hatásaival, amely úgy tűnik, tovább erősítette a polarizációt a fejlett és a fejletlen régiók közt, valamint az egyre nyomasztóbbá váló társadalmi, migrációs és népesedési folyamatokra is figyelmet fordít. Ugyancsak kiemelt téma a klímaváltozás hatásainak értékelése, hiszen mind az alkalmazkodás, mind a mérséklés terén más az egyes régiók lehetősége. További fontos téma a régiók sebezhetősége a külső változásokkal szemben, az egyes régiók kitettsége a változó energia- és élelmiszeráraknak, valamint energiafüggőségük. Vizsgálandó és erősítendő a régiók önfenntartási képessége.

A területi egyenlőtelenségek értékelésénél az Enyedi György szerinti distinkciót kell alkalmaznunk, beavatkozni a társadalom által elfogadhatatlan különbségek esetén és elfogadtatni a sajátos jellemzőket, a sokféleséget és azokra a helyi megoldást, a helyi politikákat szorgalmazni.

A kihívások egyre inkább globális kihívások lesznek, a verseny a gazdaságban és a városok közt is egyre inkább földrészek versenyévé válik. Ezért nem egymással kell versenyeznünk Európában, mert együtt csúszhatunk egyre és egyre hátrább, hanem hihetetlen erőfeszítéseket kell tenni a versenyképesség érdekében minden szinten. Ezért a Területi Agendát és minden területi politikát ma már csak globális összefüggésekben lehet megfogalmazni. Az Agenda Magyarország és a területfejlesztési szakma együttes megmérettetése lesz, ami azon múlik, hogy ezen kérdésekre találunk-e hatékony választ.

[11]Hu Pres 2010: Revision of the Territorial Agenda of the European Union.

[12]EC 2010: Territory matters to make Europe 2020 a success. Joint contribution by the Director Generals of ministerial departments responsible for territorial development policy in the European Union. Sevilla.

12. Hozzájárulás az Európai Duna Régió Stratégiához

Az Európai Tanács 2009 júniusában felkérte az Európai Bizottságot egy, a Duna régióra vonatkozó európai stratégia 2010 végéig történő kidolgozására. Az Európai Bizottság 2009 októberében 14 országot kért fel a stratégia készítésében való közreműködésre, alapvetően az EU tagállamaira helyezve a hangsúlyt, azonban stratégiai partnerként bevonva a Duna mentén elhelyezkedő nem tagállamokat is. A 2011 első félévében, a magyar elnökség idején elfogadásra kerülő Európai Duna Régió Stratégia készítésének célja, hogy a 2014-ben induló új költségvetési periódusban a Duna, mint új európai makrorégió már közös európai fejlesztési és kutatási térségként kerüljön meghatározásra. A stratégia hazai tervezési munkálatait a területfejlesztés szakterülete koordinálja.[13]

Az Európai Bizottság ütemezése alapján, a tervezés jelenleg zajló fázisában az érintett államoknak 2010. április 30-ig meg kellett határozniuk a javasolt főbb nemzeti akció- és beavatkozási területeket, illetve az ezekhez kapcsolódó jelentősebb több országot érintő projekteket. A főbb stratégiai irányokat meghatározó, 2009 decemberében Brüsszelbe megküldött első hozzájárulás mellett a második magyar hozzájárulás a magyar érdekek mentén, a „Duna régió" legfontosabb problémáit figyelembe véve nevesít tizenegy együttműködési területet.

A Duna Stratégia lehet áldás és átok. Átkot látnak a források újraosztásától, a nemzeti szuverenitás csökkenésétől félők. De ha a stratégiai nemzeti célokkal összhangot sikerül teremteni, akkor közösen más országokkal javíthatjuk a régió versenyképességét. A területfejlesztés prioritása és egyben fontos nemzetgazdasági cél Dél-Magyarország gazdaságfejlesztése, a megépült Duna-hidak hálózatba illesztésével, a létrejövő térbeli potenciálok tudatos kiaknázásával, megaprojektek szervezésével és menedzselésével, az azokhoz illesztett képzéssel és klaszterépítéssel, azaz pólusfejlesztéssel. Ez nem csak magyar, de horvát, szerb, román és bolgár érdek is lehet. A Balkánt bekötő gyorsvasút Budapestet erősítheti, közös érdek tehát ez is. A hajózást a vízgazdálkodás alá rendelni, azt a természeti értékek védelmével, de egyúttal a klímaváltozás hatásait mérlegelve tervezni, egyaránt nemzeti és közösségi érdek. Mint ahogy a nagytérségi kooperáció, a biztonság és a turisztikai lehetőségek közös kiaknázása is mindenki számára nyereséget biztosító játszma lehet.

[13] NFGM 2010: *A Duna jövője – Európai Duna Stratégia.*

Összegzés

A pénzügyi és gazdasági válság új helyzet elé állítja az Európai Uniót és Magyarországot egyaránt. A térvesztés a világgazdasági versenyben, a külső pénzügyi és energiaforrásoktól való függés, a termelés áthelyeződése Ázsiába, a zsugorodó gazdaság mellett fenntarthatatlan költségvetési pálya új szemléletet igényel a területfejlesztésben is.

A fejlesztéspolitika elválaszthatatlan a gazdaságstratégia, a makrogazdasági pálya és a költségvetés alakításától. A területfejlesztésnek ennek az egy integráns blokknak szerves részévé kell válnia, részben feladva önállóságát. Célrendszerében a növekedési pályát és a foglalkoztatást központba kell helyeznie és a területi szempontokat horizontálisan kell integrálnia az összkormányzati prioritásokba.

Régen a Tervhivatalban erre azt mondták volna: megszüntetve megőrizni.

TERÜLETI EGYENLŐTLENSÉGEK NÉHÁNY RÉGI-ÚJ TÉNYEZŐJE A MAI MAGYARORSZÁGON

Csatári Bálint

1. Bevezető

A területi egyenlőtlenségek koronként, országonként, régiónként változó okainak és következményeinek vizsgálata örök témája a regionális kutatásoknak (*Nemes Nagy,* 2009). Csaknem két évtizeddel ezelőtt jelent meg a „Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon" c. tanulmánykötet, – Enyedi György szerkesztésében, – amely az akkori magyar gazdasági társadalmi átalakulás igen érdekes pillanatképét rajzolta meg. Azon túl, hogy a szerkesztő már a bevezető tanulmányában rögzíti, határozottan meg kell különböztetnünk földrajzi és társadalmi egyenlőtlenségeket, azt is állítja: „Nincs tehát sok létjogosultsága annak, hogy a területi egyenlőtlenségeket önmagukban valamilyen értékcímkével lássuk el. Általában akkor érdemes a társadalmi vizsgálódásra a területi egyenlőtlenség, ha olyan mértékű tartós hatásokkal jár, ami a helyi társadalom szerkezetét torzítja, tagjainak esélyeit diszkriminatív módon rontja" (*Enyedi,* 1993. 11. o.).

Ebben a tanulmányban – ebből az utóbbi gondolatból kiindulva – az a legfontosabb célunk, hogy a rendszerváltozáskor a Központi Statisztikai Hivatal által megalkotott, elhatárolt, majd a területfejlesztés lokális térségi szintjeként, illetve különböző jogszabályokban is megjelenő ún. kistérségek szintjén elemezzük a hazánkban kialakuló területi és társadalmi egyenlőtlenségeket. Azoknak bizonyos vonatkozásban régi, más tekintetben új elemeit. Azokat, amelyek a két évtizede bekövetkezett változások nyomán tartósnak tűnnek, s a hosszúra nyúlt „átmenetben" egyre inkább felvetik, hogy ezek az egyenlőtlenségek már nem „értékcímke nélküliek", hanem – Enyedi idézett könyvének szóhasználatát alkalmazva – azok egyre sürgetőbb „korrekciójának" szükségességét is kikövetelik.

Azt számos szerző rögzítette már – a legkülönbözőbb adatforrásokból merítve, sokféle megközelítéssel és változatos módszerekkel alátámasztott elemzésekben, – hogy az utóbbi két évtizedben hazánkban, de általában a kelet-közép-európai országokban is növekedtek a területi egyenlőtlenségek (*Faluvégi,* 2000; *Melchior,* 2008; *Nemes Nagy,* 2009a, 2009b). E sommás megállapítás

természetesen aligha vitatható, s a különböző módszerekkel megállapított területi különbség-növekedés egy része, ahogy – Enyedi György is fogalmaz – mintegy „állandóan újratermelődő" egyenlőtlenség.

Más részük új jelenségek, történések nyomán keletkezett, a két évtizede alakuló piacgazdaság hatására vagy a megváltozott társadalmi berendezkedés nyomán. Ezek is további csoportokra bonthatók: részben „közvetlenül" érzékelhetők, láthatók, mondhatni mérhető formában jelennek meg a kistérségekben, más részük nehezebben adatolható, áttételesen érvényesülnek, és a legkülönbözőbb „ok-következmény" láncolatokból állíthatók össze. Utóbbiak – az igen változatos földrajzi adottságú területeken – eltérő gazdasági és társadalmi hatások összefüggő rendszerét jelenítik meg, erős befolyást gyakorolva a területi egyenlőtlenségek különböző formáira is.

Erre is tekintettel tanulmányunkban a „földrajzi" eredetű egyenlőtlenséget nem szinonimaként használjuk a „területivel", feltételezve ezzel együtt, hogy a területi differenciák egy része a tartós hatással bíró és érvényesülő földrajzi (táji, történelmi, települési stb.) adottságokból is levezethető.

Izgalmas és eddig kevéssé vizsgált új kérdés lehet tehát, hogy mennyire magyarázhatók mai – kétségtelenül markánsan megjeleníthető – magyarországi „területi különbségek[1]" földrajzi-táji alapokkal, illetve az, hogy mennyire váltak azok az idézett tanulmánykötetben definiált ún. tartós és súlyos „társadalmi egyenlőtlenséggé". Olyan mértékűvé, amelyek már erősen torzítják a társadalmi szerkezetet, diszkriminálva egyes területeken élő társadalmi csoportokat, sőt egyre mélyülő konfliktusokat hordozva a jövő tervezhetőségét illetően vagy éppen aláásva a különböző területi beavatkozások – a növekedő különbségek mérséklésre tett korrekciók – sikerét. Az is érdekes kérdés lehet egyébként, hogy mennyire voltak sikeresek és hatékonyak az eddigi beavatkozások.

Témánk egyébként igen kiterjedt értelmezésének mivoltára tekintettel nekünk most és ebben a munkában határozottan le kellett szűkíteni az egyenlőtlenségek vizsgálatát a kistérségek szintjére. Elsősorban tehát a fentebb feltett kérdésekre kísérelünk meg válaszolni elsősorban ezen a területi szinten, azzal együtt, hogy természetesen nem vitatjuk: a legkülönbözőbb – és sokféle módon vizsgált – gazdasági, térszerkezeti, igazgatási, politikai struktúrák is akár döntő befolyással lehettek/lehetnek a földrajzi, a területi és a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulására, újratermelődésére, vagy éppen átalakulására.

A vizsgált statisztikai (tervezési) kistérségek, mint adekvát területi egységek, alkalmasnak tűnnek e vizsgálandó különbségek, illetve egyenlőtlenségek áttekintő elemzésére, s arra is, hogy bizonyos értelemben egyfajta térbeli-szemléleti komplexitásra törekedve kíséreljük meg a feltárt változásokból kiemelni azokat,

[1] Enyedi György idézett tanulmánya, vagy Nemes Nagy József (2009b) kötetében a földrajzi és a területi „jelzős" szerkezetű kifejezéseket szinonimaként használja.

amelyek egyre súlyosabb területi-társadalmi egyenlőtlenséggé transzponálódnak. Sajátságos módon azért is alkalmasak erre e területi egységek, mert számuk folyamatosan növekedett (húsz év alatt, több mint negyvennel) és ezzel együtt természetesen határaik is gyakran változtak, mintegy „egyre finomodó" területi mintázatot mutatva a területi-társadalmi különbségek méréséhez.

2. A földrajzi különbségekről

Ha ebben a célul kitűzött „szűkített" gondolatmenetben a „földrajzi" különbségekből indulunk ki, akkor először az elemzésbe vont kistérségek természeti-táji (történeti) különbözőségeit, azoknak néhány „tartósan érvényesülő" geográfiai tényezőjét kell figyelembe venni. Azzal együtt természetesen, hogy az éppen az átalakulásban lévő gazdaság és társadalom is más-más módon vette igénybe ezeket a „klasszikus" geográfiai tényezőket. Indokolhatja ezt a megközelítést az is, hogy a vizsgált kistérségeink egy része elég jó közelítéssel köthető valamilyen természeti földrajzi értelemben vett tradicionális magyar kistájhoz is. E kistáji földrajzi alapadottságok részben kedvezően hathatnak, de ugyanakkor hátrányt is jelenthetnek a mai kistérségek között mutatkozó területi különbségek kialakulásában.

Érdekes példa erre vonatkozóan, hogy a kistérségek első – az Európai Unió 1992–1994 között lezajlott, – az ún. PHARE támogatási formációban finanszírozott és főleg civil szervezésű vidékfejlesztési programjai között számos „eredeti tájnevükkel megjelenő" (Csak azért is Őrség, Villányi borút, Csereháti Társulás, Biharért Egyesület, Bugac-Majsai Homokhát Egyesület stb.) szervezet szerepelt. Ez talán éppen azt szimbolizálhatta, hogy az ott élők tudatában újra megjelent az az akár több évszázados „táji-földrajzi" tartalom, amelyik az erőteljes területi–társadalmi homogenizációra törekvő államszocializmus időszaka alatt szinte teljesen eltűnt, vagy megszűnt létezni és hatni.

A földrajzi táji identitás, a hagyományos településközi kapcsolatok újjáépítésnek szükségessége, a lokális kultúra újra fontos elemként nyilvánult meg ezekben a pályázatokban (*1. ábra*).

Az is kétségtelenül érdekes és markáns – sőt megítélésünk szerint tipikusan földrajzi – jelenség, hogy már akkor kifejezetten a külső és belső perifériákon elhelyezkedő kistájak települései szerveződtek meg erre a pályázati akcióra. Igazolva talán azt a klasszikus földrajzi tételt is, hogy az olyan tájneveinknek, mint Jászság, Nagykunság, Szatmár, Bereg, Ormánság, Bársonyos stb., az ott élők tudatában mélyen gyökerező földrajzi tartalma van. S azt is, amit Enyedi György hangoztatott több előadásában és írásában: „A megélt tér élménye nem reflektál a tér mesterséges felosztásaira" (*Enyedi,* 2001).

1. ábra

Magyarország kistérségi szerveződéseinek területi képe, 1994

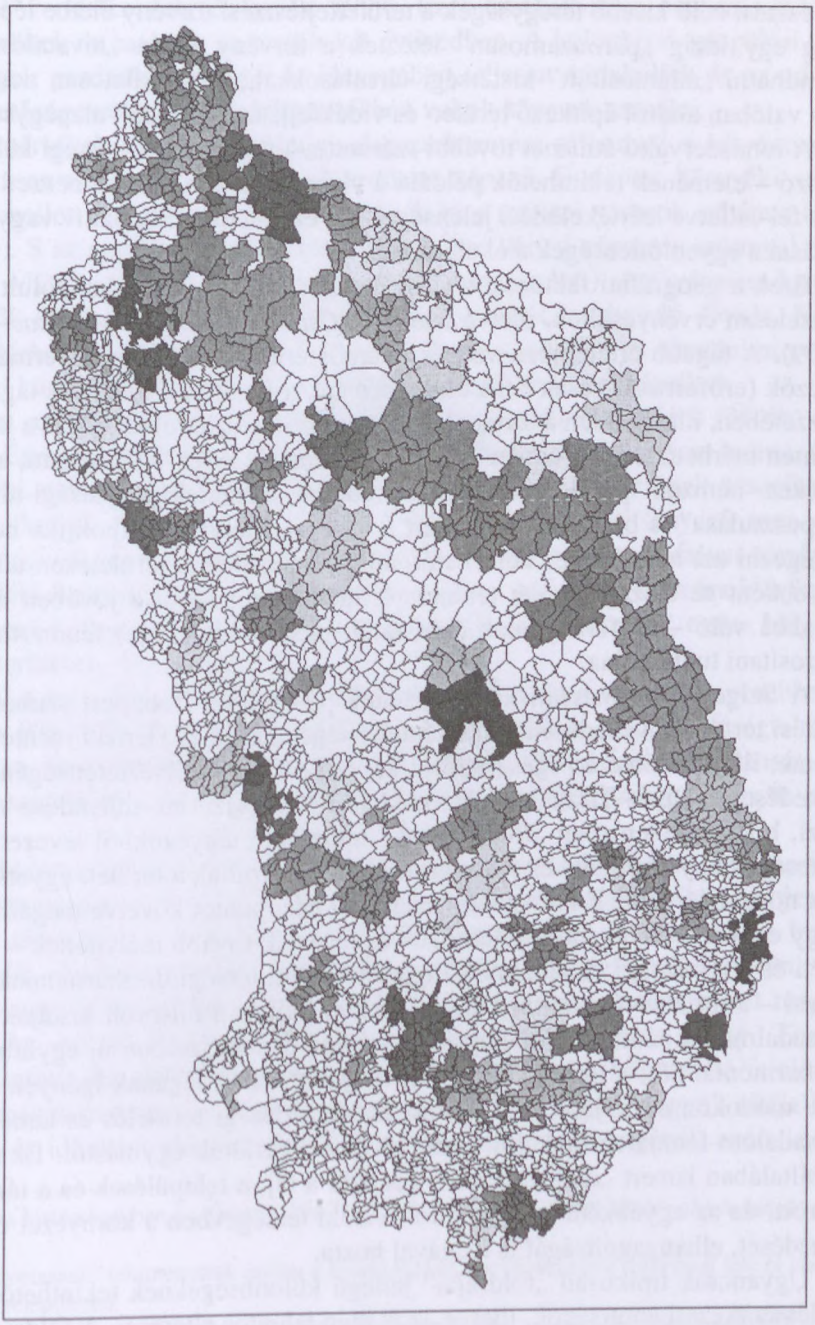

Forrás: Az MTA RKK Számítóközpontjának PHARE adatbázisa, szerkesztette a szerző.

Ezek az akkoriban „viszonylag" organikusan szerveződő földrajzi-táji területi fejlesztési célú kisebb téregységek a területfejlesztési törvény életbe lépése után még egy ideig „párhuzamosan" léteztek a törvény révén „hivatalossá lett", mondhatni „államosított" kistérségi társulásokkal, de sajnálatosan nem váltak egy valóban alulról építkező terület- és vidékfejlesztési modell alapegységeivé.

A rendszerváltó átmenet további számottevő földrajzi táji-térségi különbségokozó – elemének tekinthetők például a vizsgált kistérségek természeti értékeinek fel-, illetve leértékelődési jelenségei, sőt ezen tényezők pozitív vagy negatív hatásai a egyenlőtlenségek alakulásában.

Ezek a geográfiai faktorok – vizsgálataink szerint – igen bonyolult módon, áttételesen érvényesültek, illetve hatottak (*Csatári* et al. 2007; *Farkas–Csatári,* 2009). A tágabb értelemben vett és jelentős értékeket képviselő természeti tényezők (erőforrások) csak ritka esetekben (pl. a Balaton szűkebb és tágabb környezetében, illetve talán a történelmi borvidékeinken) járultak hozzá a kistérségi szinten mérhető területi egyenlőtlenségek mérsékléséhez. Míg másutt, akár igen értékes nemzeti parki területek, tájvédelmi körzetek gazdasági-társadalmi „lepusztulása" is bekövetkezett, mert a terület-, illetve vidékpolitika nem tudta elvégezni azt a szükséges korrekciót, amely az ezeken a területeken található – egyébként az ország jövőjét tekintve is igen fontos – sőt a jövőben még fontosabbá váló – erőforrásoknak (víz, talaj, biodiverzitás stb.) fenntarthatóságát biztosítani tudta volna.

A Szigetköz természeti környezetének pusztulása, Budapest szuburbán beépítési terület-növekedésének mértéktelensége, a Sajó és Hernád mente, a Tisza mente, illetve szinte az egész Alföld ár- és belvíz-veszélyeztetettségének a növekedése, a Duna–Tisza közi Homokhátság talajvízszint süllyedése mind azt jelzi, hogy e jellemzően „földrajzinak" tekinthető tényezőkből levezethető különbségek egyértelműen és számottevően hozzájárultak a területi egyenlőtlenségek növekedéséhez. E klasszikus geográfiai nézőpontot követve megállapítható, hogy ezek a fentebb sorolt jelenségek és hatásaik tovább mélyítették – a természeti és a gazdasági társadalmi környezet közötti térségi diszharmóniák sokaságával – a területi-társadalmi különbségeket. Sajnos a felsorolt kistájak és helyi társadalmaik között nem alakult ki igazán az új rendszerben új együttműködés és harmónia. Sőt, a természeti környezet fenntarthatóságának igényei, a különféle módokon erőteljesen támogatott mezőgazdasági termelés és annak táj- és társadalom-fenntartó funkciói egyre távolabb kerültek egymástól. Ez nemcsak az általában ismert „elidegenedést" fokozta a táj, a települések és a társadalom között, de az egyébként is elmaradott vidéki térségekben a környezet elértéktelenedését, elhanyagoltságát is magával hozta.

Ugyancsak tipikusan „földrajzi" jellegű különbségeknek tekinthetők a településszerkezeti adottságok, illetve azok igen jelentős eltérései. A földrajzi nagyrégióinkról (Alföld, Dunántúl) közismert, hogy a történeti fejlődésük markáns

különbségeiből is következően, igen differenciált település-földrajzi „alapadottságokkal" rendelkeznek (*Beluszky,* 1999). Ezek érzékelhetően más-más módon érvényesültek és hatottak az elmúlt két évtizedben. A különböző települési terű kistérségek gazdasági szerepei is lényegében teljesen átalakultak és az adódó „új" lehetőségekre is igen eltérő mértékben voltak képesek reagálni.

A kistérségek település-földrajzi alapszerkezetére pillantva[2] a két évtizede dinamikusan növekedő, összefüggő területet képező, Budapest környéki városias tér mellett „szigetszerűen" emelkednek ki a megyei városok urbánus terei (*2. ábra*). S az egyébként „statisztikailag" magas városi népesség aránnyal rendelkező Alföld egykori (korábban erőteljesen tanyásodott) mezővárosias kistérségei[3] (30 db) ma – kevés kivételtől eltekintve (Hajdúszoboszló, Gyula, Hódmezővásárhely) – az elmaradott, súlyos és tartós gazdasági és társadalmi problémákkal küzdő, külső és belső perifériákat formáló területekké váltak.

Az ún. aprófalvas[4] település-földrajzi alapszerkezetű kistérségek (38 db) egy része – Északkelet-Magyarországon és a Dél-Dunántúlon – egyre halmozódó társadalmi etnikai konfliktusokkal jellemezhető, hátrányos térségek összefüggő zónáját alkotják. Míg másutt maga ez a földrajzi szerkezeti tényező sem volt gátja a vidékies kistérségek lassú felzárkózásának, sőt egyes aprófalvas térségek az új vidéki funkciók (lakó, második otthon, falusi turizmus) számára kifejezetten kedvező befogadó területként jelentek meg (Balaton-felvidék, egyes Nógrád megyei területek, Alpokalja stb.)

Végül a regionális földrajzi különbségek közül talán a legkülönlegesebbet a *3. ábrán* láthatjuk. Ez az Alföldnek – a vizsgált adatok alapján kétségtelenül markánsan megjeleníthető – legsúlyosabb területi társadalmi konfliktusát, az öngyilkosságoknak a több mint másfél évszázada mérhető magas arányát mutatja.

Egyébként különböző közelítő számításokat (korreláció, faktor- és kluszteranalízis) is végeztünk e kétségtelenül súlyos területi (társadalomlélektani) jelenség más tényezőkkel való összefüggéseire vonatkozóan, de „érdemi" – bizonyító erejű – értéket egyetlen esetben sem kaptunk. Azaz fejlett és fejletlen, városias és aprófalvas, jó fekvésű és perifériku kistérség egyaránt mutat magas értéket. Az Alföld szinte minden kistérségében magas ez az arány. Zonda Tamás szerint „Az alföldi igen magas öngyilkosság-gyakoriság tehető felelőssé az igen magas összországi öngyilkossági rátákért. A nyugati megyék rátája helyenként és időnként alacsonyabb több nyugat-európai országénál, ezért lenne

[2] A vidékies kistérségekben a népesség több, mint fele él 120 fő/km^2-nél kisebb népsűrűségű településen.

[3] „Mezővárosiasnak" tekintettettük azokat a kistérségeket, ahol a népesség több mint fele él városi jogállású településen.

[4] Aprófalvasnak tekintettük azokat a kistérségeket, amelyeknek a településsűrűség nagyobb mint 4 település/100 km^2.

2. ábra *A magyarországi kistérségek térszerkezeti típusok szerinti megoszlása, 2007*

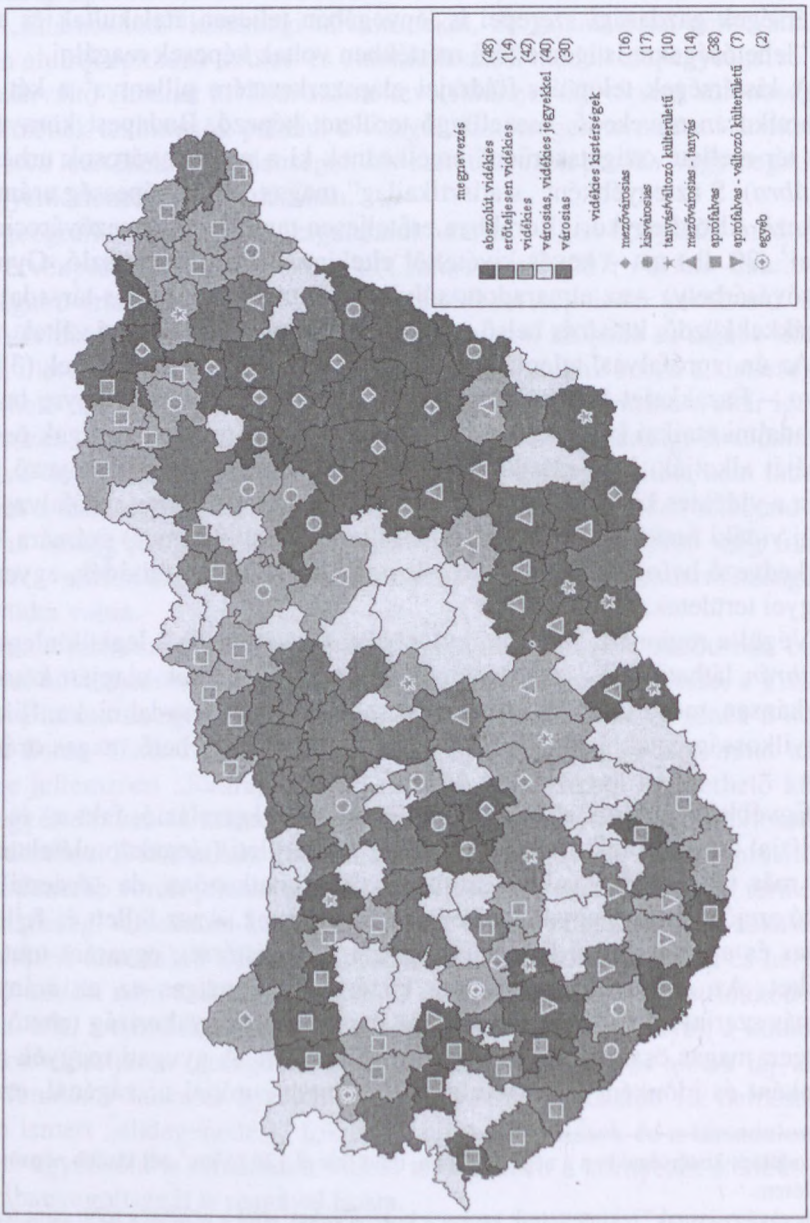

Forrás: Szerkesztette a szerző.

3. ábra

*Öngyilkossági ráta minősítése a magyarországi kistérségekben, 1970–2002**

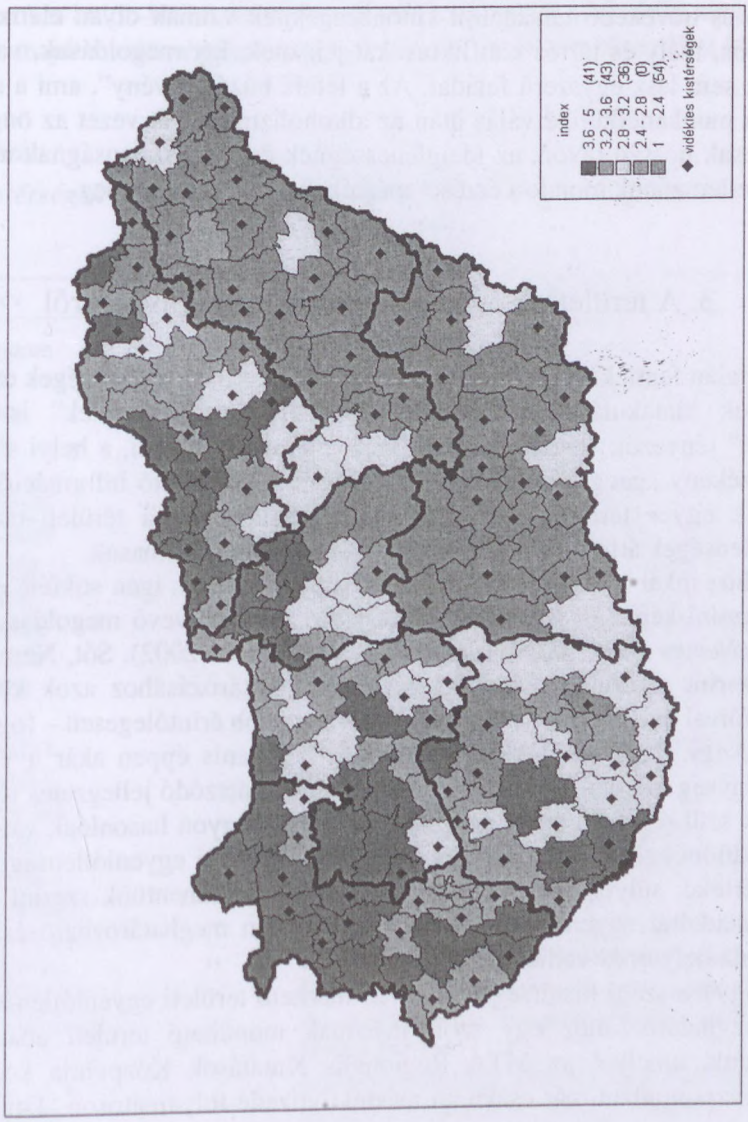

* Az ábra címében jelzett „minősítés" kifejezés azt jelenti, hogy a településsorosan rendelkezésre álló adatokat a jelenleg érvényes kistérségi beosztás szerint összegeztük, majd az ország 174 térségét az így kapott értékek alapján sorrendbe állítva leosztályoztuk. A legkedvezőbbek 5-höz közelítő, a legkedvezőtlenebbek 1-es értéket kaptak. *Forrás:* Szerkesztette a szerző.

fontos e kérdéssel is kiemelten foglalkozni". E „magas magyar gyakoriság mögött egyfajta rezignáció, a kudarcra szocializáltság valószínűsíthető inkább, mintsem nemzeti karakterbeli sajátosság" (*Zonda,* é.n.). Az valószínű, hogy e markáns – a kistérségek szintjén is mérhető – regionális eltérés azt jelzi, hogy a kialakuló és növekedő társadalmi különbségeknek vannak olyan elemei, amelyek súlyos, mély és tartós konfliktusokat jeleznek, így megoldásuk, vagy korrekciójuk sem lesz egyszerű feladat. Az a lefelé húzó „örvény", ami a sok ezer esetben a munkanélkülivé válás után az alkoholizmuson át vezet az öngyilkossághoz, csak hosszú távon, az ideiglenességnek és kilátástalanságnak az Alföldön oly jellemzőnek mondott érzését mérsékelve szüntethető meg.

3. A területi és a társadalmi egyenlőtlenségekről

Az tehát talán fentiek alapján is bizonyos, hogy a területi különbségek és egyenlőtlenségek kialakulásának, változásának, sőt „továbbélésének" is vannak „földrajzi" tényezői, feltételei, okai. Ezek a gyakran egyedi, a helyi sajátosságokra érzékeny „geográfia jegyek" ugyan fontos kiegészítő információkat hordozhatnak egyes térbeli jelenségek magyarázatára, de a területi–társadalmi egyenlőtlenségek átfogóbb értékelésére csak részben alkalmasak.

Azokhoz inkább a legmodernebb adatbázisokra építő, igen sokféle elgondolást integrálni képes és bonyolult módszertárt igénybe vevő megoldásokra van szükség (*Nemes Nagy,* 2009a; *Jakobi,* 2004; *Nagy G.* 2002). Sőt, Nemes Nagy József szerint a területi egyenlőtlenségek meghatározásához azok különböző „dimenzióival és állapotaival" is érdemes – legalább érintőlegesen – foglalkozni (*Nemes Nagy,* 2009b). Ezek az „állapotok"[5] ugyanis éppen akár a választott területi egység mérete, funkciója, vagy a benne lejátszódó jellegzetes térbeli folyamatok szükségszerű egymásra hatása alapján nagyon hasonlóak vagy éppen nagyon különbözőek lehetnek. Segítségükkel a területi egyenlőtlenségek minősége, mértéke, súlyossága, vagy – kiinduló gondolatmentünk szerint – annak tartós társadalmi egyenlőtlenséggé válása is talán meghatározható és időbentérben valamelyest követhető lesz.

A magyarországi kistérségek szintjén mérhető területi egyenlőtlenségek közelítő meghatározáshoz egy szokványosnak mondható területi adatmátrixot használtunk, amelyet az MTA Regionális Kutatások Központja kecskeméti számítóközpontjában már csaknem másfél évtizede folyamatoson aktualizálunk

[5] Nemes Nagy József (2009b) idézett tanulmányában a területi különbségek megértéséhez szükséges viszonyítási „állapot"-nak, illetve szempontnak írja le a helyzetet, a nagyságot, a fejlettséget, a tagoltságot, a funkciókat, az áramlásokat és az összefonódást, amelyek különböző pozitív és negatív folyamatokkal írhatók le az „egyenlőtlenség dimenziói" szerint.

és a változó kistérségi határokhoz igazítunk (*1. táblázat*) (*Csatári,* 1996). A vizsgálatba vont demográfiai, foglalkoztatási-munkanélküliségi, gazdasági, infrastrukturális és társadalmi változásokat, valamint az átalakulás dinamikáját kifejezően mérő kistérségi adatokat hat különböző mutatócsoportba rendeztük, majd azokat külön-külön, és összevontan is elemezve kíséreltük meg „megjeleníteni", majd röviden értékelni a kistérségi szinten mérhető területi különbségeket.

1. táblázat

A kistérségek közötti területi-társadalmi különbségek vizsgálatához használt mutatórendszer

Mutatónév	Év	Leírás
kistersegszam		kistérségek száma, db
Laknep2k		lakónépesség, fő
Telepszam		települések száma, db
Terulet2k		terület, km^2
Nepsur2k		népsűrűség, fő/km^2
Nep0_14Ar2k		0–14 éves népesség aránya, %
Nep60_xAr2k		60–x éves népesség aránya, %
VarNepAr2k		városi népesség aránya, %
oregindex2k		öregedési index
N120felAr2k		120 fő/km népsűrűség feletti településeken élők aránya, %
N10efelAr2k		10 000 főnél népesebb városokban élők aránya, %
Atliskve2k1		a 10 év feletti népesség átlagos iskolai végzettsége (osztályszám)
MgFoglAr2k1		mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya, %
IpeFoglAr2k1		iparban foglalkoztatottak aránya, %
TercFoglAr2k1		tercier foglalkoztatottak aránya, %
AdofNJov2k		egy adófizetőre jutó nettó jövedelem, Ft
MunkNAr2k		munkanélküliek aránya a népességben, %
TartMunknAr2k		tartósan munkanélküliek aránya, %
MukkorhagyAr2k		működő kórházi ágyak 1000 lakosra jutó száma, db
Kozistan2k1Ar		középiskolai tanulók 1000 lakosra jutó száma, fő
TarSasVallAr2k		társas vállalkozások ezer lakosra jutó száma, db
TArsVallValr95_2k		társas vállalkozások számának változása, 1992–1994, 1992 = 100%
EvalAr2k		egyéni vállalkozások 1000 lakosra jutó száma, db
RegVallsur2k		regisztrált vállalkozások sűrűsége, db/km^2
Eplak91_2kAr2k		1991–2000 között épített lakások aránya a lakásállományban, %
GkAr2k		személygépkocsik 1000 lakosra jutó száma, db
TelefAr2k		távbeszélő főállomások 1000 lakosra jutó száma, db

1. táblázat folytatása

Mutatónév	Év	Leírás
KiskerbuAr2k		kiskereskedelmi üzletek (gyógyszertárak nélkül) 1000 lakosra jutó száma, db
VendejAr2k		vendégéjszakák 1000 lakosra jutó száma, db
CsatkmpVizkm2k		egy km vízhálózatra jutó közcsatorna hossz, km
VizhLakAr2k		vízhálózatban kapcsolt lakások aránya, %
felsofhar2k1		nappali és levelező tagozatos felsőoktatási hallgatók 1000 lakosra jutó száma, fő
Vand5evAtlAr2k		az előző 5 év átlagos vándorlási egyenlege (1990-ben a rákövetkező), ezrelék
RszocseAr2k		rendszeres szociális segélyben részesültek 1000 lakosra jutó száma, fő
KolcsonozAr2k		Az önkormányzati közművelődési könyvtárakból kölcsönzött könyvtári egységek 1000 lakosra jutó száma, db
CedeAr98_2k	1998–2000	céljellegű decentralizált támogatás
CimtAr91_2k	1991–2000	címzett támogatás
celtAr91_2k	1991–2000	céltámogatás
tekitAr97_2k	1997–2000	területi kiegyenlítést szolgáló támogatás
OssztamAr98_2k	1998–2000	összes támogatás
Onkreszv		részvételi arány az önkormányzati választásokon
OgyreszvAr		részvételi arány az országgyűlési választásokon
KompeticioR		kompetíciós ráta
Suirata70_87		öngyilkossága ráta, 1970–1987
Suirata88_02	1988–2002	öngyilkossági ráta, 1988–2002

Az értékeléseket többféle módszerrel végeztük: először az imént sorolt különböző mutatócsoportok összevont adatainak további összevonásával, átlagolásával az „általános fejlettség, illetve fejletlenség" színvonalát, mértékét határoztuk meg, majd az eredményeket kartogramokon ábrázoltuk.

A feltárható különbségek mélyebb értékelésére végeztünk sokváltozós faktor- és kluszter-analíziseket is, hogy egyes térfolyamatokat befolyásoló – differenciáló vagy homogenizáló – tényezőket kiemelhessünk, azok „egymásra hatását", térformáló erejét kiemelten értékelhessük. Erre azért is szükség lehet, hogy a különböző földrajzi, területi és társadalmi egyenlőtlenségek között – ha erre lehetőség van – akkor distinkciót tehessünk.

Vizsgálatunk egyediségét egyébként azzal is igyekeztünk biztosítani, hogy az 1990–2007 közötti időtávra kiválogatott területi adatmátrixunk elemi mutatóit a legújabb érvényben lévő kistérségi határok szerint „visszamenőleg" is újraszámoltuk. Ezzel az is „láthatóvá vált", hogy a gyakran változó kistérségbeosztás szinte „kiemelte", láthatóvá tette a meglévő – örökölt, vagy az újonnan keletkező –, egyenlőtlenségeket.

A vizsgálandó egyenlőtlenségeket kiváltó folyamatok számosak, összetettek, s a mért tényezők „összhatásai" is érzékelhetően változnak. Faktoranalíziseink egyértelműen igazolták, hogyha az elmúlt két évtized átmenetének legfontosabb egyenlőtlenség-képző faktorait vizsgáljuk, akkor a vizsgált időszak elején a kistérségek városiasodottságának mértéke, a lakosságszám alapján meghatározott mérete, majd egyre inkább a kistérség pozíciója, (regionális) fekvése, Budapest (később a főváros és az épülő autópályák) elérhetősége, illetve – ez utóbbi jelenséget tágabban értelmezve – a centrum–periféria jelenségek fokozatos felerősödése emelhető ki.

Alapvetően hatottak továbbá a kistérségekben bekövetkezett változásokra a fentiek mellett a korábbi államszocialista gazdaság, valamint a hozzá tartozó – s a kistérségek gazdaságát sajátos módon működtető – szervezetrendszerek (részlegipari telephelyek, termelőszövetkezetek és melléküzemágaik stb.) összeomlása és az új gazdaság térbeli „válogatóssága".

Az elemezésünkbe vont csaknem két teljes évtized alatt fokozatosan növekedett meg azoknak a térben halmozódó kedvezőtlen jelenségeknek a sora, amelyek hatásai alapján a területi egyenlőtlenségek tetten érhetők. Sőt azok közül több egyre inkább társadalmi egyenlőtlenséggé, a térben is jól megmutatkozó „leszakadássá" fokozódott. Az ilyen területeken élők növekedő esélyegyenlőtlensége sürgető korrekciót igényelne.

A mért adatok „mögött" tehát számos jelenség húzódik meg. Lényegében, – legalábbis a vidéki kistérségeket illetően – majdnem pontosan az következett be, mint amit P. Cloke 1990-ben magyarországi tanulmányútján szerzett benyomásai alapján igen pontosan megjósolt. Akkor készült tanulmányában azt hangsúlyozta, hogy a magyar vidéki térségeket illetően a fejlett nyugati államokéhoz képest igen erős beágyazottsággal bír és kiemelkedő szerepe van a (nagyüzemi) mezőgazdaságnak. Ennek felszámolása súlyos károkat okozhat majd a magyar vidéki társadalomban és annak jövőjét teljesen elbizonytalaníthatja. Azt is előre jelezte, hogy a „piacgazdaság korlátok nélküli bevezetése" a települések közötti egyenlőtlenségeket nagymértékben fokozhatja, különös tekintettel az elmaradott vidéki területek deprivációjára (*Cloke,* 1990).

Az igen összetett kistérségi folyamatok mérését megkísérlő, több évre (1992, 2000, 2007) elvégzett sokváltozós faktoranalíziseinkben ezek a súlyos tények pontos – számszerűsíthető – visszaigazolást nyertek. A mezőgazdasági ágazat foglalkoztató képességének drasztikus csökkenése 1990 és 2000 között a legerősebb negatív faktorsúlyú tényező volt az ún. főfaktorban, de vele együtt mozgott és hasonlóan negatív előjelű volt – mintegy kifejezve a társadalmi egyenlőtlenségek egyre jellemzőbbé váló térbeli halmozódását – a munkanélküliség és a tartós munkanélküliség, az öregedés indexe, és a rendszeres szociális támogatásban részesülők arányának kedvezőtlen alapadata.

A legsúlyosabb és az egyre tartósabbá váló területi-társadalmi válságot mutató tünet-együttes területi megjelenése egyébként kétségtelenül a munkanélküliség alábbi minősítő[6] ábrái mutatják (*4. ábra*).

A területi különbségeknek fenti ábrákon látható „mintázata" azt mutatja, hogy az ország duális térszerkezete egyre nyilvánvalóbbá válik. A fejlett és az elmaradó, leszakadó gazdaságú és társadalmú kistérségek – az épülő autópályák (M5, M3, M6) láthatóan kedvező hatásain túl – egyre erőteljesebben elkülönülnek.

A vizsgálatunk második dekádjában, 2000–2007 között, a faktoranalízis során kapott értékek már jelzik a társadalmi egyenlőtlenségek tartóssá válását is. A főfaktorban már nem mezőgazdasági foglalkoztatottság aránycsökkenése legnegatívabb, „lefelé" differenciáló elem, hanem rendre a munkanélküliség, a tartós munkanélküliség, vagy a rendszeres szociális segélyben részesülők magas aránya. Ezekhez a halmozódó területi-társadalmi válságjelenségekhez a más mutatókkal is kibővített és elvégezett analízisben olyan tényezők is hozzákapcsolódnak, mint az elöregedés, az öngyilkosságok magas aránya, vagy a helyi választásokon való részvétel alacsony rátája. Külön érdekessége ezen kistérségi térbeli jelenségeket összesíteni szándékozó számításoknak, hogy az utóbbi évtizedben – több mint 8%-os magyarázó erővel egy új faktor is megjelent. Ezt akár a súlyos társadalmi konfliktusok faktorának nevezhetjük, mert a fentebb sorolt tényezők mellett megjelenik benne – szintén negatív faktorpont-értékkel az országos értéknél lényegesen alacsonyabb „átlagos iskolai végzettség" értéke, sőt a különböző címzett és céltámogatások, illetve a területi kiegyenlítést célzó források adatai is. Utóbbiak – ebben a számításaink szerint interpretált formában – arra utalnak ugyan, hogy e támogatások végső soron oda irányultak, ahova „kellettek", de hatásuk az egyre lejjebb csúszó északkelet-magyarországi és dél-dunántúli kistérségek felzárkóztatásban egészen minimális volt (*5. ábra*).

Igaz tehát a megállapítás, hogy: „A területi-társadalmi kohézió gyengülése és az elszabaduló polarizálódás annak ellenére következett be, hogy hazai területfejlesztési források a konvergencia célok teljesülését szolgálták" (*Kovács,* 2009). E támogatások jó része bizonyos infrastrukturális felzárkózást eredményezett (út- és csatornaépítés, járdaépítés, esetenként intézmény-felújítás stb.), de a helyi gazdaságra, annak újjászületésére alig volt hatása, sőt a támogatások munkahelyteremtő szerepe is minimális volt. A legutóbbi évtized alatt a helyi gazdaságot működtetni képes vállalkozások száma és aránya is csökkent a jelzett válságtérségekben. Összehasonlító – a faktoranalízis alapján „visszaszámí-

[6] A kistérségek besorolása, minősítése azzal a viszonylag egyszerű módszerrel történt, hogy a munkanélküliség, a tartós munkanélküliség hivatalos T-STAR adatait, illetve azoknak a mért időpontok (1992, 2007) közötti változásainak százalékértékei alapján sorrendbe állítottuk, majd öt egyenlő osztályközt képezve mintegy leosztályoztuk a térségeket.

4. ábra

A kistérségek munkanélküliségi minősítése, 1993–2007

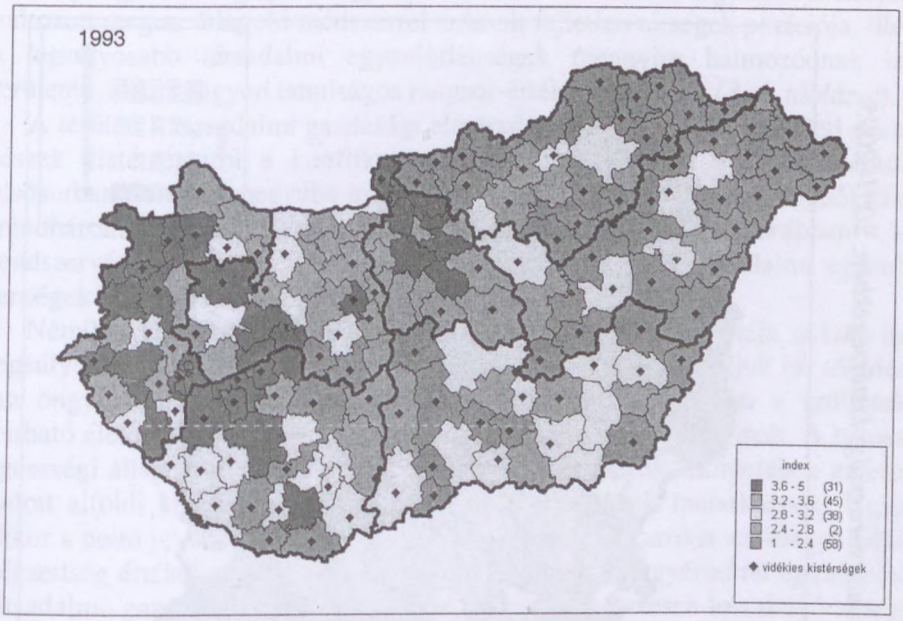

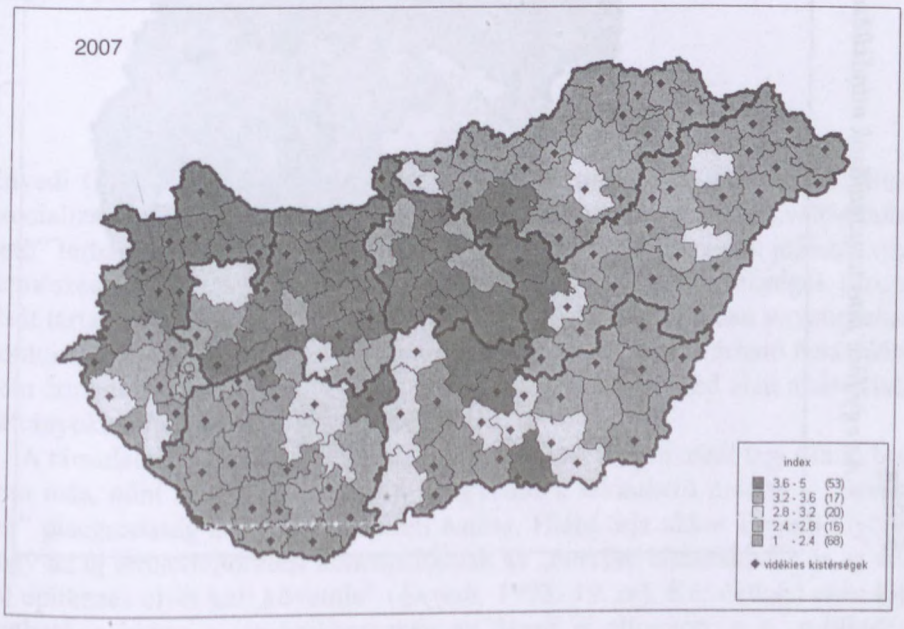

Forrás: MTA RKK számítóközpont adatbázisa, szerkesztette a szerző.

5. ábra

Az egy főre jutó támogatások minősítése a magyarországi kistérségekben, 2001–2005

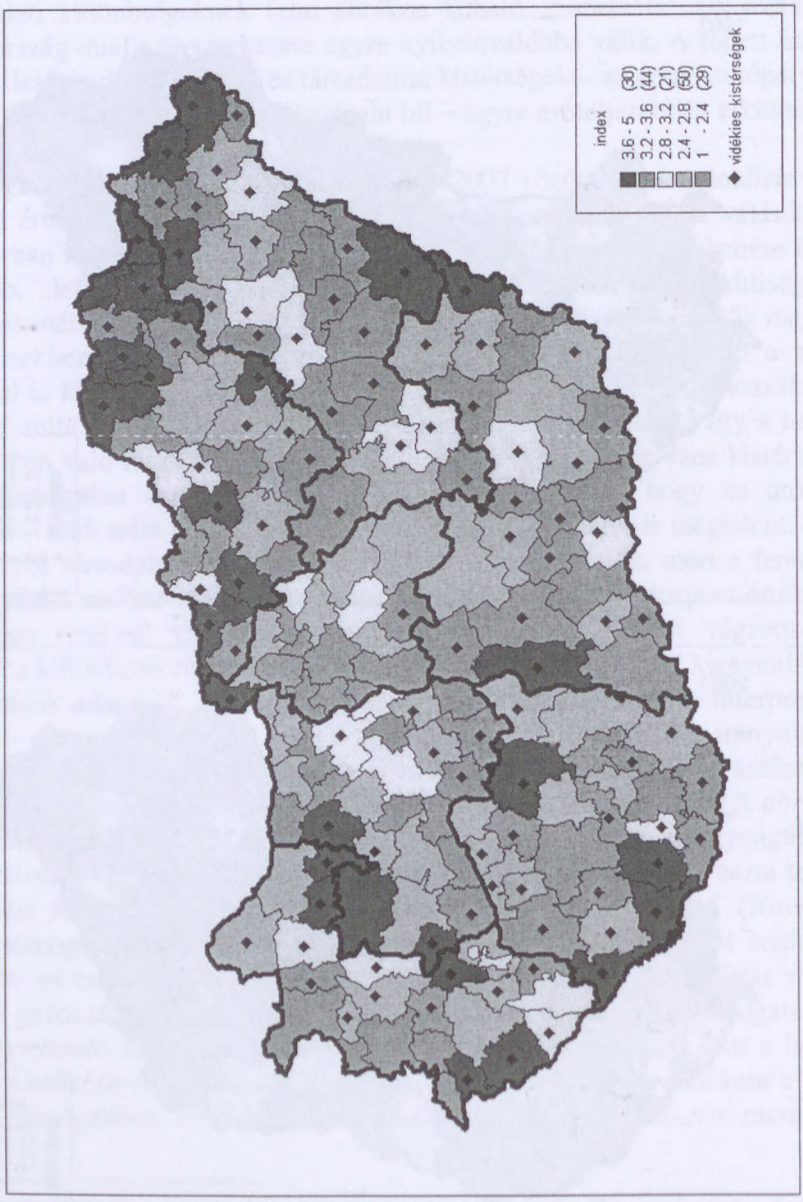

Forrás: MTA RKK Számítóközpontjának adatbázisa, szerkesztette a szerző.

tott" – alapadataikat, amelyek a fejletlen és az igen fejletlen kistérségek tartós lemaradásának is bizonyítékai, a *2. táblázat* mutatja.

Ha pedig azt vizsgáljuk, hogy az elmúlt két évtizedben hogyan és mennyiben változott meg az átlagoló módszerrel számolt fejletlen térségek pozíciója, illetve a legsúlyosabb társadalmi egyenlőtlenségek mennyire halmozódnak ezek területén, akkor nagyon tanulságos rangsor-értékeket kapunk (*3–4. táblázat*).

A területi – társadalmi gazdasági elmaradottság rangsorában a keleti országrészek kistérségeiről a konfliktusos területek súlypontja a Dél-Dunántúlra, elsősorban Somogy megyébe tevődött át, bár a húsz rangsorolt térségből kilenc mindhárom vizsgálati időpontban egyaránt fellehető. Azaz a korábban – már rendszerváltozás kezdetén is pontosan mérhető – területi-társadalmi egyenlőtlenségek lényegében megmaradtak.

Némileg különbözik ettől a legelmaradottabb térségek listája akkor, ha a legsúlyosabb társadalmi konfliktusokat jelző mutatókat vizsgáljuk (*4. táblázat*). Az öngyilkosságok már említett alföldi dominanciája mellett a születéskor várható élettartam adatai jóval nagyobb területi szóródást mutatnak. A lakosság egészségi állapotát vagy az alkoholizmust mérő mutatók tekintetében az elmaradott alföldi kistérségek kissé kedvezőbb helyzetűnek mutatkoznak. Ugyanakkor a nettó jövedelem alacsony értékei – összevetve azokat az átlagos iskolai végzettség értékeivel is –, inkább mutatnak szoros és egyértelmű egybeesést a társadalmi, gazdasági szempontból már csaknem végzetesen leszakadó térségek átlagoló módszerrel meghatározott rangsorával.

4. Összegzés

Enyedi György az általa szerkesztett, 1993-ban megjelent kötetben, az államszocializmus stagnálásából „kiszabadult" magyar gazdaság akkor „valószínűsíthető" térhatásait hét pontban foglalja össze (*Enyedi,* 1993). Ezek jelentős része természetesen az akkor feltételezett „pozitív hatású" térbeli jelenségek prognózisát tartalmazza, de ha újraolvassuk és értelmezzük napjainkban ugyanezeket a pontokat, akkor igen világosan kitűnik, hogy az akkor leírt „várható hatásokkal" nem érintett területek váltak fokozatosan az elmúlt két évtized alatt a társadalmi hátrányokkal halmozottan sújtott térségekké.

A társadalmi egyenlőtlenségeink kialakulásának fő oka tehát úgy tűnik, hogy nem más, mint a történelem során is egyedinek tekinthető módon – „bevezetett" piacgazdaság korlátozott területi hatása. Hiába írja akkor Enyedi György, hogy az új területfejlesztési koncepcióknak az „önerőre támaszkodás és az alulról építkezés elvét kell követnie" (*Enyedi,* 1993. 19. o.). Két évtized után kijelenthető, ezekben a térségekben még az önerő is elfogyott, s a „rombolás",

2. táblázat

Az általános fejlettséget kifejező faktorpont értékek alapján meghatározott kistérségi kategóriák főbb adatai

Adat / térségtípus	Főváros	Igen fejletlen	Fejletlen	Átlagos	Fejlett	Igen fejlett	Országos adat
Lakónépesség 2004 (összesen)	1 697 343	808 667	1 654 048	1 397 252	1 388 660	3 151 579	10 097 549,00
Adott típusba tartozó térségek száma	1,00	30,00	45,00	35,00	23,00	34,00	168,00
Terület km^2-ben	525,00	16 900,17	26 633,00	19 099,00	12 891,56	16 978,53	93 029,22
Terület %-ban	0,56	18,17	28,63	20,53	13,86	18,25	100,00
Lakónépesség változása (2000–2004) átlaga	96,48	97,28	97,95	98,38	99,28	102,61	99,04
Népsűrűség átlaga	3 232,30	47,92	63,27	76,31	105,22	206,99	116,94
0–14 évesek arányának átlaga	12,57	17,65	16,97	15,70	15,41	15,58	16,30
60–x évesek arányának átlaga	24,49	20,92	20,74	20,91	20,75	19,67	20,62
Városi lakónépesség arányának átlaga	100,00	37,99	47,04	48,61	51,53	66,49	50,62
120 fő/km^2nagyobb népsűrűségű településen élők arányának átlaga	100,00	14,38	22,50	35,23	54,73	77,78	39,76
10 000 főnél népesebb településen élők arányának átlaga	100,00	14,68	27,55	36,98	38,48	62,28	36,17
Átlagos iskolai végzettség átlaga	11,03	8,55	8,78	9,20	9,42	9,98	9,17
Mezőgazdasági foglalkoztatottak arányának átlaga	0,52	15,23	11,22	7,67	6,14	3,32	8,84
Ipari foglalkoztatottak arányának átlaga	21,27	32,26	37,46	42,91	40,16	32,82	37,00
Tercier foglalkoztatottak arányának átlaga	78,21	52,50	51,32	49,42	53,70	63,85	54,16
Egy adófizetőre jutó nettó jövedelem átlaga	987 427,04	560 879,69	587 820,41	668 926,02	707 362,74	751 285,73	651 733,36
Munkanélküliek arányának átlaga	1,32	9,14	6,40	4,44	3,43	2,56	5,27
Tartós munkanélküliek arányának átlaga	41,14	53,77	47,49	44,41	40,97	36,60	44,83

2. táblázat folytatása

Adat / térségtípus	Főváros	Igen fejletlen	Fejletlen	Átlagos	Fejlett	Igen fejlett	Országos adat
Társas vállalkozások arányának átlaga	114,21	15,85	18,07	23,51	30,54	49,51	27,45
Egyéni vállalkozások arányának átlaga	94,71	44,27	50,57	57,08	76,48	87,60	62,11
Vállalkozássűrűség átlaga	675,30	2,87	4,25	6,11	10,58	28,04	14,07
Működő mezőgazdasági vállalkozások arányának átlaga	0,58	16,49	12,38	9,18	6,56	3,46	9,78
Személygépkocsik arányának átlaga	354,74	203,47	223,51	246,90	275,54	317,35	251,70
Kisker. boltok számának átlaga	18,83	13,94	14,49	14,52	17,44	18,23	15,58
Vendégéjszakák 1000 főre jutó számának átlaga	3 557,68	820,87	673,55	1 349,35	4 576,24	4 227,52	2 105,18
Mesterséges felszínek arányának átlaga	66,78	3,69	4,19	5,00	6,51	10,30	6,19
Mezőgazdasági területek arányának átlaga	18,84	70,07	70,93	65,86	64,07	56,42	65,53
Erdőterületek arányának átlaga	9,08	18,11	17,63	23,56	21,75	23,01	20,55
Természetes felszínek arányának átlaga	14,39	26,24	24,88	29,14	29,42	33,28	28,27
Közlekedési hálózat sűrűségének átlaga	1,71	0,37	0,42	0,45	0,52	0,57	0,47
Külterületi népesség arányának átlaga	0,35	4,37	4,07	2,92	2,42	3,04	3,43

3. táblázat

A húsz legfejletlenebb kistérség és népességszáma a vizsgálatok három időpontjában

1990			2000			2007		
név	általános fejlettség	lakó-népesség	név	általános fejlettség	lakó-népesség	név	általános fejlettség	lakó-népesség
Bácsalmási	2.34	19 523	Szerencsi	2.42	45 874	Nagyatádi	2.40	27 057
Szécsényi	2.32	20 777	Edelényi	2.40	37 727	Csengeri	2.37	13 674
Nyírbátori	2.31	44 881	Püspökladányi	2.39	52 802	Kisteleki	2.35	18 768
Tiszafüredi	2.31	42 464	Jánoshalmai	2.33	18 006	Berettyóújfalui	2.34	51 693
Sarkadi	2.29	26 553	Berettyóújfalui	2.33	55 528	Tabi	2.31	13 616
Fehérgyarmati	2.28	39 835	Szikszói	2.32	19 677	Kadarkúti	2.3	20 871
Püspökladányi	2.27	52 864	Sarkadi	2.29	25 784	Hevesi	2.29	35 467
Szikszói	2.25	19 097	Tiszafüredi	2.28	41 575	Abaúj-Hegyközi	2.28	14 835
Vásárosnaményi	2.21	32 379	Csurgói	2.27	19 253	Püspökladányi	2.26	50 552
Mezőkovácsházai	2.20	49 166	Bácsalmási	2.24	18 873	Mórahalomi	2.25	26 314
Csengeri	2.19	14 526	Kunszentmártoni	2.23	39 789	Lengyeltóti	2.23	11 356
Jánoshalmai	2.16	18 800	Kisteleki	2.20	19 630	Sásdi	2.21	14 556
Kunszentmártoni	2.16	41 669	Sellyei	2.18	15 059	Derecske-Létavértesi	2.20	35 757
Sellyei	2.15	14 888	Hevesi	2.17	37 106	Sarkadi	2.18	23 863
Kisteleki	2.14	20 077	Mórahalomi	2.16	26 166	Sellyei	2.17	13 918
Enyingi	2.14	21 762	Sásdi	2.15	15 761	Jánoshalmai	2.17	16 805
Baktalórántházai	2.13	33 649	Mezőcsáti	2.10	15 437	Csurgói	2.13	17 641
Mezőcsáti	2.11	15 614	Bodrogközi	2.07	18 893	Mezőkovácsházai	2.11	41 843
Abaúj-Hegyközi	1.97	16 216	Mezőkovácsházai	2.06	46 546	Bodrogközi	2.10	17 419
Bodrogközi	1.94	19 270	Abaúj-Hegyközi	2.04	16 104	Bácsalmási	2.01	17 506
Összesen		564 010	Összesen		585 590	Összesen		483 511

4. táblázat

A súlyos társadalmi válságtényezők jellemző adatai a vizsgált elmaradott kistérségekben

Név	Öngyilkosság	Név	Várható élettartam	Név	Betegségek minősítése
Mórahalomi	8,91	Bodrogközi	68,90	Sellyei	1,00
Kisteleki	7,80	Tokaji	69,00	Siklósi	1,00
Kunszentmártoni	6,60	Barcsi	69,20	Szigetvári	1,00
Derecske-Létavértesi	6,48	Kisbéri	69,40	Pécsváradi	1,00
Kiskunmajsai	6,34	Mátészalkai	69,40	Edelényi	1,00
Mezőcsáti	6,34	Abai	69,80	Bélapátfalvai	1,00
Szeghalomi	6,28	Őriszentpéteri	69,80	Tabi	1,00
Balmazújvárosi	6,20	Nagykátai	69,90	Tapolcai	1,00
Bácsalmási	6,10	Szigetvári	70,00	Lenti	1,00
Kiskunhalasi	6,08	Kiskunmajsai	70,00	Pacsai	1,00
Kiskunfélegyházai	5,96	Ózdi	70,00	Sásdi	1,67
Makói	5,93	Nagyatádi	70,00	Szentlőrinci	1,67
Berettyóújfalui	5,74	Kadarkúti	70,00	Sátoraljaújhelyi	1,67
Jánoshalmai	5,71	Baktalórántházai	70,00	Abaúj-Hegyközi	1,67
Mezőtúri	5,69	Sellyei	70,10	Bodrogközi	1,67
Polgári	5,64	Abaúj-Hegyközi	70,10	Tokaji	1,67
Csongrádi	5,64	Mezőcsáti	70,20	Pétervásárai	1,67
Orosházai	5,48	Letenyei	70,20	Pásztói	1,67
Csengeri	5,48	Sárbogárdi	70,30	Barcsi	1,67
Szentesi	5,37	Lengyeltóti	70,30	Csurgói	1,67

4. táblázat folytatása

Név	Alkoholizmus	Név	Nettó jövedelem	Név	Átlagos iskolai végzettség
Sellyei	8,88	Kisteleki	814 627	Bodrogközi	7,54
Sátoraljaújhelyi	7,85	Kiskőrösi	839 245	Sellyei	8,16
Edelényi	7,76	Mórahalomi	851 548	Mezőcsáti	8,19
Balassagyarmati	7,40	Mezőkovácsházai	860 029	Zalakarosi	8,23
Szigetvári	6,99	Csengeri	884 852	Ibrány-Nagyhalászi	8,24
Szécsényi	6,01	Sarkadi	899 143	Hajdúhadházi	8,30
Tabi	5,95	Kiskunmajsai	902 973	Baktalórántházai	8,33
Pécsváradi	5,66	Baktalórántházai	903 041	Hevesi	8,33
Csurgói	5,60	Jánoshalmai	907 831	Pacsai	8,36
Pacsai	5,56	Fehérgyarmati	909 081	Abaúj-Hegyközi	8,41
Szentlőrinci	5,46	Lengyeltóti	910 479	Lengyeltóti	8,44
Bodrogközi	5,41	Fonyódi	912 352	Letenyei	8,47
Marcali	5,35	Bácsalmási	914 344	Balmazújvárosi	8,47
Abaúj-Hegyközi	5,20	Bodrogközi	923 538	Sarkadi	8,50
Sümegi	5,11	Sellyei	927 264	Csengeri	8,50
Bélapátfalvai	4,84	Balmazújvárosi	928 826	Derecske-Létavértesi	8,51
Letenyei	4,72	Derecske-Létavértesi	931 508	Edelényi	8,55
Nagykállói	4,69	Nagykállói	931 915	Abai	8,62
Tokaji	4,62	Zalakarosi	941 301	Nagykállói	8,62
Nagyatádi	4,55	Balatonföldvári	943 649	Nyírbátori	8,67

ahogy a citált cikkben a szerző Schumpetert idézi, sohasem lett eléggé „kreatív". Sőt...

Tekintsük át összefoglalásul a jelzett hét pontot:

A szolgáltató-ipar túlsúlyba kerüléséről jelzett akkori vízió (1. pont), azzal együtt, hogy a városi koncentrációjának bekövetkeztét is feltételezte, alapvetően bevált. Ugyanakkor az állam által nyújtott szolgáltatások mennyisége és minősége éppen a gazdasági-társadalmi leszakadással sújtott térségekben esett vissza a leginkább. Lényegében ide sorolható az infrastruktúra „sajátos" felzárkóztató fejlesztésének problematikája is. Általában – az egész országban – nagy igyekezet irányult a szolgáltatások fejlesztésére, a civilizatórikus-infrastrukturális hátrányok felszámolására, vagy mérséklésére, de az elmaradottabb területek lokális gazdaságának eltartó képessége nem nőtt, sőt inkább csökkent. Így számos esetben bizonyos pályázati fejlesztések, vagy kialakított szolgáltatások a társadalmi hátrányokat alig voltak képesek csökkenteni.

Az életszínvonal remélt növekedésével együtt megjelenő magas fogyasztási igényű, tehetős társadalmi rétegnek a vonzó természeti körülményeket kereső széttelepülése (2. pont) csak a budapesti agglomerációban és a nagyobb városok körüli szerény méretű szuburbán zónákban következett be. A témánk szempontjából kiemelten fontos, súlyos társadalmi hátrányokkal küzdő, perifériku vidéki térségekben éppen a jósolttal merőben ellentétes folyamat játszódott le. Azaz, aki csak tehette (az ottani viszonyokhoz mért tehetősebb családok) elkötözött, s helyükre gyakran városok vagy más régiók szegényei kerültek. A 2001-es népszámlálás idején a magyar települések kétharmadában a népesség több mint fele nem tanult és nem dolgozott. A legelmaradottabb térségek közel 500 településén ez az arány 65% felett van.

A rugalmas termelés terjedéséről adott akkor írt jövőkép (3. pont) azért vált be – hátrányos társadalmi helyzetű térségeinkben különösen igazzá téve a jóslat előnytelen oldalát –, mert a piacgazdaság kedvező, decentralizációs, sok településre szétterjedő hatását együtt feltételezte a megfelelő infrastruktúrával és az „üzleti klímával". Az utóbbi feltétel – a képzett és iskolázott munkaerőt ennek egyik legfontosabb tényezőjének tekintve – szinte teljesen hiányzik az ország vidéki és elmaradott kistérségeiben.

A következő pont (4.) gazdaságunk nemzetközivé válásának, az európai térbe helyeződő integrációjának fontosságát hangsúlyozta. E téren a térségi-települési előnyök és hátrányok akkor jövendölt erőteljes hatása valóban érvényesült, akárcsak a folyamat Enyedi György által kihangsúlyozott – „inkább koncentráló" – hatása. Sajnálatosnak tartható további következménye ma e folyamatnak talán az is, hogy az ország határainak átjárhatósága az Európai Unióhoz történt csatlakozással ugyan bekövetkezett, de a gazdasági integráció lokális – közvetlenül a határokon átnyúló – és a területi-társadalmi egyenlőtlenségeket mérséklő hatásai szinte elhanyagolhatók. A legtöbb területi-társadalmi

tekintetben is tartósan elmaradott kistérség változatlanul az országhatár mentén található.

A települések erősödő versenyéről és az innovációra alkalmas környezet fontosságáról írott, az 5. és a 6. pontban előre jelzett folyamatok különösen azért váltak be, mert már akkor látható volt: a szükséges innovatív környezet – mint olvashatjuk az idézett könyvben – „csak kevés településben erőteljes". Hozzátehető, hogy az elmaradott térségek összefüggő területeiből kiemelkedő „egyetemi városi szigetek" sem voltak képesek „funkcionális" területük gazdasági társadalmi elmaradottságát mérsékelni. Az meg talán még elkeserítőbb, hogy az ún. lokális innovációk alig jelentek meg. Egyre inkább hiányoznak e súlyos társadalmi egyenlőtlenségekkel sújtott térségeinkből azok a tevékenységségek, amelyek akár a hagyományos ipar (pl. népi iparművészet, fazekas ipar, kosárfonás stb.) újraindítását biztosítanák, amelyek megújítása akár új innovációkat, vagy szerény, de fontos eltartó képességet biztosító kulturális – ún. „low tech" típusú – ipart hozhatnának e térségekbe.

Végül a telekommunikáció akkor vizionált gyors fejlődése (7. pont) ugyan bekövetkezett, de ez a hihetetlenül gyors és dinamikus folyamat sem volt képes változtatni azon a térszerkezeten, amely szerint a szegény, perifériküs, elmaradott területek egyre szegényebbé váltak, helyi társadalmuk pedig egyre kilátástalanabb helyzetbe került.

Az ország területének bő harmadán a magyar népesség mintegy negyede él egyre bizonytalanabbul, jövőkép nélkül, nem ritkán etnikai konfliktusokkal terhelten, romló egészségi állapotban és közbiztonságban, egyértelműen rossz társadalmi közérzettel jellemezhető területen. Ha diszkriminációjuk nem is szándékoltan következett be, mégis súlyos tény.

Ezeknek a válságtérségeknek jó része persze – köztudott és a vizsgálatunk is igazolta – nem az elmúlt két évtizedben szegényedett el. A piacgazdaság „bevezetése" azonban – éppen azokkal a jellegzetes és Enyedi György által előre jelzett hatásokkal, amelyeket a fentebb sorolt hét pontban olvashattunk újra – az államszocializmus „mérséklő" beavatkozásainak megszűnésével együtt mintegy felerősítette, elmélyítette, sőt akár az 1930-as évekre visszatekintve, mintegy „újrateremtette"a területi-társadalmi válságot. Részben ott, ahol korábban is volt (Ormánság, Bihar, Bodrogköz stb.), részben új térségekben – például az összeomló nehézipar térségeiben, vagy az alföldi kis mezővárosokban és környezetükben.

Ezen változtatni csak egy merőben új – az elmúlt két évtized területfejlesztési gyakorlatát messze meghaladó –, távlatos, felzárkóztató tervezési-programozási politikával lehetne. A fenntartható (és bizonyos új értelmezések szerint az önfenntartó) terület- és vidékfejlesztés, valamint a szociális piacgazdaság elveinek és jó gyakorlatainak átvétele és alkalmazása az életkörülményeket – ha lassan is, de fokozatosan – javíthatná ezekben a térségekben is.

A vidékies környezet egyes elemeinek (víz, természeti értékek, biodiverzitás) felértékelődése, a mezőgazdaság és a hazai élelemellátás szerepének újragondolása, a kreatívan cselekedni képessé tett helyi társadalom lokális összefogása adhatnak megoldásokat arra, hogy a tartós és súlyos társadalmi hátrányokkal jellemezhető kistérségeink több százezer lakójának esélyegyenlősége némileg javuljon. Ehhez az elmúlt két évtized igen tartós trendjeinek a tudatos megváltoztatására, az egyre súlyosabb társadalmi feszültségeket okozó folyamatok „korrekciójára" van szükség. Bár nem tudni pontosan, de valószínű, hogy a hét fentebb idézett ponthoz képest esetleg új tendenciák is megjelenhetnek.

Ahhoz, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklődjenek új, az egész ország szolidáris támogatását is élvező – s elsősorban lokális megoldásokat kereső és találó – terület- (és vidék-) fejlesztési politikára lenne szükség. Ennek új elemei lehetnek a város–vidék kapcsolatok (valamint az elérhetőség) átgondolt és tudatos fejlesztése, a vidéki területek erőforrásainak általános felértékelődése, illetve az országhatár menti térségek határon átnyúló gazdasági-társadalmi együttműködésének a felélénkülése.

Irodalom

Beluszky P. 1999: *Magyarország településföldrajza.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Cloke, P. J. 1990: Társadalom és vidékiség. – *Valóság.* 6. 79–83. o.

Csatári B. 1996: *A magyarországi kistérségek néhány jellegzetessége. Kistérségi folyamatok és a területfejlesztési politika lehetséges beavatkozási térségtípusai.* Kecskemét, MTA RKK.

Csatári B. – G. Fekete É. – Farkas J. – Osgyáni G. – Baksa S. 2007: A környezet és a kultúra szerepe a vidéki változásokban. In: Banczerowski J.-né (et al.) (szerk.): *Stratégiai kutatások 2006–2007. Kutatási jelentések.* Budapest, Miniszterelnöki Hivatal, MTA. 303–327. o.

Enyedi Gy. 1993: *Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon.* Budapest, KJK.

Enyedi Gy. 2001: Tájak, régiók, települések Magyarországon. – *Ezredforduló.* 4. 19–23. o.

Faluvégi A. 2000: A magyar kistérségek fejlettségi különbségei. – *Területi Statisztika.* 4. 319–346. o.

Farkas J. Zs. – Csatári B. 2009: A területhasználat változásai. – *Gazdálkodás.* 5. 413–423. o.

Jakobi Á. 2004: Kísérletek a hazai területi egyenlőtlenségek előrejelzésére. – *Regionális Tudományi Tanulmányok.* 9. 107–124. o.

Kovács K. 2009: A területi elmaradottság és a kohéziós politika hatásfoka. www.rkk.hu/dl/RKK25/előadások/Kovács.ppt.

Nagy G. 2002: Oldódtak-e az öröklött területi különbségek a rendszerváltás évtizedében? In: Abonyiné Palotás J. – Becsei J. – Kovács Cs. (szerk.): *A magyar társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága.* Szeged, SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék. 213–225. o.

Nemes Nagy J. 2009a: A fordulatra várva – a regionális egyenlőtlenségek hullámai In: Lengyel I. – Rechnitzer J. (szerk.): *A regionális tudomány két évtizede Magyarországon.* Akadémiai kiadó. 38–59. o.

Nemes Nagy J. 2009b: *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Melchior, A. 2008: *Regional Inequality and Convergenge in Europe.* Warsaw, CASE Network Studies and Analysis, 374.

Zonda T. é.n.: forrás: http://www.zondatamas.hu/html/a_magyarorszagi_ongyilkossagi_.html.

ADALÉK A TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉG ÉS A KULTÚRTÁJ KAPCSOLATÁNAK ÉRTELMEZÉSÉHEZ

Berényi István

1. Bevezetés

Az Akademie für Raumforschung und Landesplanung kiadásában negyven évvel ezelőtt megjelent kézikönyv szerzője ironikusan jegyezte meg, hogy „az ökológiával foglalkozó szakemberek jobban ismerik a szürkeliba vagy a korallhalak ökológiáját, mint az ember és környezete kapcsolatát, noha az ember is része a természetnek". Buchwald[1] szerint e kérdéskörrel a 70-es évek közepéig a szociálgeográfia, a szociológia és a tájökológia foglalkozott különböző szempontok alapján, de a német nyelvterületen nem alakult ki önálló humánökológiai kutatás. Ugyanis többen vitatták, hogy a német Sozialökologie lefedi a Humanökologie témakörét, mert a görög „oikos" háztartást jelent, ami a társadalomfogalom része, tehát a Sozialökologie az ember természeti térrel való kapcsolatát nem tartalmazza. Ebből kiindulva javasolják az angolszász human-ecology, illetve a francia écologie humaine szószerinti fordításának alkalmazását. Az elmúlt évtizedekben a német nyelvterület át is vette a humánökológia fogalmát és a kutatási terület önálló diszciplínává vált, nálunk pedig 1990 után „önállósult".

E kitérőt azért tettük, hogy világossá tegyük, az alábbiakban nem az ember és a természet, illetve természeti táj kapcsolatával foglalkozunk, hanem az emberi közösség, illetve társadalom állandóan változó térbeli aktivitása és a kultúrtáj átalakulása közötti összefüggést elemezzük. Abból a hipotézisből indulunk ki, hogy a társadalom vertikális és horizontális egyenlőtlenségei visszatükröződnek a kultúrtáj karakterében és az átalakulás sajátosságaiban. E kölcsönkapcsolatban nyilvánul meg az emberi csoport és a tér relenvanciája, a szegregációk egy részében e relevanciára való törekvés valósul meg, s ettől elkülönítendő a társadalmi kényszerpályák révén kialakuló szegregáció, az előbbi helyen jól, az utóbbi térben rosszul érzi magát az ember. De mindkét esetben a társadalmi egyenlőtlenség térbeli megnyilvánulásáról van szó.

---

[1] Meyer, K. 1970: Humanökologie. In: *Handwörterbuch der Raumforschung und Raumordnung.* I.A-H. Akademie für Raumforschung und Landesplanung. Gebrüder Janecke Vlg.Hannover. 1224–1228. o. A szerző idéz Buchwald tanulmányából.

E kérdéskör néhány elméleti összefüggésére szeretnénk rávilágítani, s egy-egy esettanulmány kapcsán utalni az ember és tér relevanciájának szükségszerű kialakulására és annak sajátosságaira.

2. Elméleti megközelítések

A geográfia és nagyrészt a regionális tudomány a társadalom szerkezetét és annak átalakulását a konkrét térrel (táj, település, régió stb.) összefüggésben elemzi. A szociálgeográfia a társadalmi egyenlőtlenség alatt a társadalom vertikális és horizontális átalakulásának csoportspecifikus jellegét elemzi, emeli ki, és annak konzekvenciáit értelmezi a funkcionális térben, illetve hatásait a kultúrtáj megváltozásában.[2]

Tehát e tanulmány keretei között csupán arra a kérdésre keressük a választ, hogy a társadalmi egyenlőtlenség területi különbségei megnyilvánulnak-e a kultúrtáj szerkezetében, karakterében, átalakulási jelenségeiben? A feltett kérdésre nem az általános gazdasági-társadalmi folyamatok szempontjából keressük a választ, hanem az ember, mint individuum illetve csoporttag gondolkodása, térbeli magatartása oldaláról. A szociálgeográfia felfogása szerint ugyanis az individuum, a csoport szükségleteinek kialakítása során az adott kor technikai-civilizációs szintjén, ideológiájához, csoportmagatartásához stb. „igazodva" alakítja át környezetét. Az Európa Parlament deklarációja[3] ugyanis a „gondolkodó ember" felelősségére helyezi a hangsúlyt a kultúrtáj illetve a régió átalakulásában. Nem hivatkozhatunk tehát olyan globális folyamatokra, amelyek felülírják a lokális és regionális identitások felelősségét a történetileg kialakult kulturális környezet megőrzésében. Mindez nem jelenti a kultúrtáj „konzerválását," érinthetetlenségét, csupán azt, hogy az ember és tér kapcsolatában a szükségleteken alapuló hosszú távú relevanciának kell érvényesülni, ami biztosítja az ott élők téridentitását.

Elméleti szempontból is felvetődik a kérdés, az ember és tér viszonyának melyek azok az alapdimenziói – az általános gazdasági-társadalmi folyamatok mellett –, amelyek befolyásolják a társadalmi egyenlőtlenségből adódó térbeli magatartásbeli különbségeket?

A társadalmi egyenlőtlenség és a kultúrtáj-karaktere közötti összefüggésre abból a tézisből következtetünk, hogy a társadalmi tér is kölcsönkapcsolatra

[2] Berényi I. 2003: *A funkcionális tér szociálgeográfiai elemzése.* Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. (Földrajzi Tanulmányok, 23.).

[3] Berényi I. 2001: Kultúrtáj és -régió mint kulturális örökség. In: J. Újváry Zs. (szerk.): *Ezredforduló-századforduló-hetvenedik évforduló.* Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK. 639–651. o.

épül, mint a miliőelmélet által leírt természeti térrendszer, azzal a különbséggel, hogy az individuum, a csoport illetve a társadalmi tér viszonya nem „kényszerű okság". Az ember létezése nem a természettől, hanem önmagától, biológiai létezésének tudatától függ, s szükségletei kielégítése kapcsán alakítja át környezetét.

Moewes[4] az ember térbeli létezésének öt aspektusát emeli ki, amelyek összefüggésbe hozhatók a térbeli magatartással, közülük az alábbiakra térnék ki:

A fiziológiai adottság az adott csoport biológiai életképességét fejezi ki, a létezés tudatosságát, a természetes szaporodás tehát csak részben függ az adott csoport technikai civilizációs szintjétől. Általánosan elfogadott, hogy az urbanizáció, a generációk szétválása szükségképpen előidézi a természetes szaporodás visszaesését, de a gazdasági-társadalmi fejlettséggel mégsem mutat egyértelmű összefüggést. Svédországban a természetes szaporodás az európai átlag felett van, nálunk alatta és Albániában magasan az átlag felett, míg a technikai-civilizációs szint mindhárom országban különböző.

Az emberi csoportok, társadalmak eltérő biológiai magatartásának, Moewes fogalmaival, a létezés szükségességének, tudati különbségeinek, történeti távlatban jelentős regionális konzekvenciái lehetnek. Ha a Rónai-féle atlasz[5] lapjaira tekintünk, akkor szembetűnő, hogy nyolcvan évvel ezelőtt az albánok között a természetes szaporodás háromszorosa a szerbekének és majd négyszeres a magyarokénak. Koszovó függetlenné válását tehát nem a véletlen, nem a „külső hatalmak" kényszere hozta létre, hanem az adott csoport biológiai életképessége, a szükségletek kielégítésének kényszere formálta ki az új társadalmi térszerveződést. Ennek a kultúrtáj átalakulására is hatása van vagy lesz: városépítés, gazdálkodás, életmód stb. Az Európai Regionálisfejlesztési Koncepció[6] (EUREK) arra figyelmeztet, hogy ez nem jelentheti a történetileg kialakult kultúrtáj, illetve régió történeti örökségének eltüntetését (falurombolás, városbelsők átépítése stb.), csak azért, hogy az új csoport legitimizálja a tér feletti tulajdonát, mert a hangsúly az emberi kultúra kontinuitásán van.

Ha a hivatkozott társadalompszichológus logikájából indulunk ki, akkor a csoport, illetve társadalom biológiai reprodukciója a fenntartható fejlődés egyik fontos eleme, a „humán tőke megújulása". Ennek hiánya pótolható ugyan a migráció révén, de ezzel új társadalmi egyenlőtlenség jöhet létre mind vertikális

---

[4] Moewes, W. 1980: *Grundfragen der Lebensraumgestaltung*. Berlin–New York, Walter de Gruyter. A szerző abból indul ki, hogy az ideológiák alapvetően meghatározzák az ember térbeli magatartását és a cselekvés nem magyarázható csupán gazdasági érdekekkel.

[5] *Közép-Európa Atlasza*. Szerk.: Rónai András. Budapest, Szent István Társulat, Püski Kiadó, 1993. 204–208. o. (Digitális fakszimile kiadás).

[6] Europäische Raumentwicklungskonzept (EUREK, UNESCO), amely az európai kultúrtájak (falusi és városi) védelmét és fejlesztését célozza. Erre épült a német területrendezési törvény (Bundesraumordnungsgesetz) is.

mind regionális értelemben, mivel a munkaerőhiány rövidebb idő alatt pótolható, mint a társadalmi kohézió. De látnunk kell, hogy a társadalmak biológiai átalakulásai és térbeli átrendeződései külső kényszerek nélkül is (háborúk, járványok, természeti katasztrófák stb.) nagy történelmi távlatban természetes folyamatok, mert az ember, mint biológiai lény létezésének egyik feltétele a „biológiai megújulás szükséglete".

Az ember térbeli magatartásának pszichológiai összefüggései közül háromra utalunk Maslow[7] modelljéből, azokra, amelyek befolyásolják az ember cselekvését, így a kultúrtáj karakterét illetve az átalakulás sajátosságait:

1. A biztonság iránti szükséglet az ember térhasználatában meghatározó szerepet játszott történelme során, a természeti népek mindennapi életében éppen úgy jelen van, mint a fejlett technikai-civilizációs szinten élő társadalmakban. Az ókori Róma térképezési gyakorlata egyaránt szolgálta a birtokok (latifundiumok) pontos kijelölését és védelmét, a közlekedési útvonalak rögzítésével pedig az interregionális kapcsolatokat biztosították. A funkcionális tér legfontosabb intézményei (városi funkciók, hágók, folyami átkelőhelyek stb.) jól védhető földrajzi helyekre kerültek.

A középkorban szerveződő feudális államok térszerveződése igazodott a római örökséghez, így Géza, majd Szent István is a pannóniai városszerkezetet vette alapul a megyék és püspökségek megalapítása során.[8] A feudális hierarchia következtében sajátosan alakult a központ és periféria térbeli rendszere. Ha a központi hatalom az adott technikai-civilizációs szinten nem tudta ellenőrizni a teret, abban az esetben meghatározó szerepet kaptak a földrajzi tényezők (domborzat, vízhálózat) – Kárpát-medence, Itália, a mai Németország stb. –, mint régióformáló tájelemek (Pounds[9]), amely egészében növelte az adott régió népességének biztonságérzetét. Másrészt a közösség biztonságát nemcsak a központi hatalom, hanem a földesúri magánhadseregek is biztosították.

A francia forradalmat követő polgárosodással a feudális hierarchia helyébe az igazgatási hierarchia lépett, és a központi hatalom intézményrendszereivel garantálta a népesség térbeli biztonságát. Ez azonban feltételezte a tér minden fontosabb pontjának elérhetőségét: az utak, majd a vasútvonalak kiépítését, a térbeli kommunikáció megszervezését stb., ami a korábbi tájszerkezet folyamatos átalakulását eredményezte.

Az elmúlt két évszázad során folyamatosan átalakult az individuum, a csoport, a társadalom biztonsággal kapcsolatos szükséglete, elvárása is. Amíg a ko-

[7] Maslow, A. 2003: *A lét pszichológiája felé.* Emberközpontú Pszichológia Könyvsorozat I. Martonvásár, Ursus Libris Bt., Akadémiai Nyomda.

[8] Kristó Gy. 1988: *A vármegyék kialakulása Magyarországon.* Nemzet és Emlékezet. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

[9] Pounds, Norman J. G. 1997: *Európa történeti földrajza.* Budapest, Osiris Kiadó.

rábbi évszázadokban az ember a biztonság alatt a fizikai léthez való jogát értette, addig ma akkor érzi magát biztonságban, ha elérhető az egészségügyi intézmény, gyermekei számára az iskola, ha védik tulajdonát stb. Ugyanakkor ebben a két évszázadban gyorsult fel a munkamegosztás mind vertikális, mind regionális értelemben, ami felerősítette a társadalmi és területi egyenlőtlenségeket. A közösségekből társadalom lett, az autarchia közösségének biztonságát felváltotta a „köz-biztonsága", amit az igazgatási tér minden pontján nem lehet vagy „nem gazdaságos" garantálni.

A tömeges migráció hátterében tehát nemcsak az individuum gazdasági érdekei állhatnak, hanem a tágabban értelmezett biztonság iránti vágy is. Az elvándorlás konzekvenciái a tájhasználat visszaesése (parlag, Sozialbrache), a „megélt tér" rendezetlensége, a történeti tájelemek pusztulása, ami egészében tovább generálja az elvándorlást. Az EUREK[10] vidékfejlesztési programjában az ún. tájfenntartás éppen azt a célt szolgálja, hogy az agrárvállalkozók a gazdálkodás mellett a kultúrtáj fenntartásában is érdekeltek legyenek. A táj, a környezet rendezettsége növeli az ember biztonság érzetét és erősíti a téridentitást.

Ugyanez a létérzés van vagy lehet jelen a nagyvárosok lepusztuló részein, ami azután megjelenik az ellátórendszer egyenlőtlenségeiben, a környezetminőségben, a szelektív elvándorlásban stb., ami azután egészében kihat a funkcionális rendszer működésére.

2. A környezet megértésének szükséglete az ember biológiai és társadalmi lényegéből egyaránt következik: a természeti népek esetében a biológiai fennmaradás legfontosabb feltétele a természeti környezet ismerete és azok átadása a következő generációnak, másrészt a család, a törzsi-nemzetségi szervezet teszi lehetővé a védelmet, a biztonság iránti szükséglet kielégítését. A környezet megértése a természet és a közösségi szerveződés kölcsönkapcsolatának megtapasztalására épül, de ebben az esetben sem beszélünk oksági kapcsolatról, hiszen a közösség helyváltoztatással (pásztornépek) vagy a környezet átalakításával (folyam menti kultúrák) megváltoztathatja a természettel szembeni kiszolgáltatottságát.

Az új- és legújabb kori társadalomban az ember egyre növekvő mértékben az oktatás segítségével szerzi be ismereteit a környezetről és csökken a közvetlen tapasztalatszerzés (észlelés, érzékelés, gondolkodás) lehetősége.[11] Az oktatás és információszerzés sokoldalúságával egyre bővül ugyan az ember ismerete a környezetről, de egyre „felületesebbé" is válik, abban az értelemben, hogy a szaktárgyak „formális" ismeretévé válik. A pedagógia a tantermi gyakorlatok, a tanulmányi kirándulások, a múzeumi, üzemi stb. látogatásokkal igyekszik a fiatalokat a közvetlen tapasztalatszerzéshez segíteni. A nyári munkavállalás lehe-

[10] EUREK u.o.

[11] Meusburger, P. 1998: *Bildungsgeographie*. Heidelberg–Berlin, Spektrum Akademischer Verlag.

tőségei pedig a cselekvés révén viszik közelebb a fiatal generációt a természet- és épített környezettel való kapcsolat megértéséhez, ami erősíti a környezettudatos magatartást, a felelősségteljes térhasználat kialakulását.

Mindebből az következik, hogy a társadalmi egyenlőtlenséggel növekszik annak a veszélye, hogy bizonyos társadalmi csoportok kiesnek a környezetismeret megszerzésének folyamatából: nem járnak iskolába, hiányos az oktatási intézményrendszer vagy a tanterv, nincs kellő számú szakember, az oktatás túlságosan elméleti szempontú stb. Az individuum elidegenedik környezetétől, függetlenül attól, hogy városi vagy falusi környezetben él, ami a környezet leromlásával jár, s ez egyre növekvő költséget jelent a társadalmi tér fenntartása, a biztonság iránti szükséglet kielégítése szempontjából.

3. Az ember önértékelése, kompetenciára való törekvése és az önmegvalósítás szükséglete a családi, közösségi és a társadalmi oktatás-nevelés révén szerezhető meg és ennek konzekvenciája megjelenik a környezet, a kultúrtáj jellegében.

A természeti népek körében végzett kulturális antropológiai vizsgálatok azt látszanak igazolni, hogy a felsorolt szükségletek az ember vele született tulajdonságai, de az említett oktatási-nevelési folyamattal válik a szándékolt cselekvés aktív térformáló erővé. Az ember, a csoport, a társadalom, technikai-civilizációs történetében ez a képesség válik valósággá és jelenik meg a tapasztalati térben.

Ha az oktatás és a nevelés során az egyén nem ismeri meg cselekvésének lehetséges indítékait, lehetőségeit, akkor nem rendelkezik azzal a belső igénnyel, késztetéssel, amely lehetővé teszi az adott társadalmi körülmények között a fenti szükségletek kielégítését, s elmarad a társadalmi integráció is.

Minél nagyobb a társadalom vertikális és regionális egyenlőtlensége, annál nagyobb a veszélye annak, hogy bizonyos csoportok kiesnek a technikai-civilizációs folyamatból. E jelenségben a gyors gazdasági növekedés vagy ennek az ellenkezője, a gazdasági szerkezetváltás, a foglalkozási szerkezet átalakulása, a migráció stb. egyaránt szerepet játszhat, s az esetek többségében hosszabb történelmi folyamat konzekvenciája is. A „halmozottan hátrányos térségek" problémája[12] ezért sohasem vezethető vissza egyetlen ok-okozati összefüggésre, ezért a konfliktusok feloldása is több szempontú. A szociálgeográfia az emberek adott (ott élő) csoportjának magatartásából indul ki, aminek vannak lokális és regionális konzekvenciái. E diszciplína szempontjából tehát a jelenség akkor válik kritikussá, ha a pauperizálódott egyének térbeli életforma-csoporttá „szerveződnek" a nagyvárosok perifériáján vagy lepusztult belső részein, elhagyott ipari területein és a funkciót vesztett falusi térségekben. Mindez az adott kultúr-

[12] Enyedi Gy: 1996: Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület. (Ember, település, régió).

táj degradálódását, a történelmileg kialakult társadalmi „vagyon" leértékelődését és lepusztulását eredményezi. Ez a jelenség nem új a társadalomtörténet során, éppen ezért időben fel is lehet ismerni és mérsékelni lehet a társadalmi egyenlőtlenségből adódó negatív hatásokat.

Az ember és tér viszonyával foglalkozó társadalompszichológiai tanulmányok arra figyelmeztetnek, hogy az ember térbeli cselekvésének vannak individuális összetevői is, tehát a kultúrtáj elemeinek átalakulása, a táj karakterének megváltozása nem magyarázható csak az általános gazdasági-társadalmi folyamatokkal és az ember alkalmazkodó képességével.

3. A társadalmi egyenlőtlenség és a kultúrtáj

Mielőtt a társadalmi egyenlőtlenség jelenségét a kultúrtáj átalakulásával összekapcsolnánk, tisztáznunk kell a kultúrtáj fogalmát.

Ipsen[13] szerint a kultúra és a természet a tájban kapcsolódik össze, azon az álláspontón van, hogy a természeti táj Közép-Európában már nem értelmezhető, mert az ember több évszázados jelenlétével átalakította, tehát a mai „tájszerkezetnek" története van, ami az ember gazdasági-társadalmi tevékenységével van összefüggésben. A természet egyébként is tágabb fogalom és nem csupán a táj látható elemeire vonatkozik, ezért az európai ember „természet közeli" tájban él.

A kultúrtájban lévő természeti elemek szerkezete, térbeli rendje a társadalmi struktúrával áll kapcsolatban, mert függ a birtokviszonyoktól, a tájhasználat jogi kereteitől, az állam, a vállalat, a háztartás stb. szükségleteitől, aminek térbeli elrendeződését az intézmények sora hangolja össze. A táj tehát a kollektív tudatban van jelen, s mint hely, mint „haza" tudatosul az emberekben. Ipsen felfogásában a táj a természet és a munka viszonyát fejezi ki, a szerző tájfogalma a természet, a munka és a társadalom különböző struktúráját integrálja, ezért „jelentőség" tartalma van, ami nem biztos, hogy tudatosul az emberben, mert a kultúra elválaszthatatlan a tájtól. Ebből a felfogásból következik, hogy szerinte fölösleges külön kultúráról és külön tájról beszélni, csak táj van.

Más szerző, például Wirth[14], viszont azon a véleményen van, hogy az ember tájformáló tevékenységét nem csupán a munkával összefüggő „hasznosság" elve motiválja, a cselekvésben nem csak az érdekracionalizmus van jelen, ha-

[13] Ipsen felfogását a kultúrtájról részletesen elemzi Gerhard Stiens: *Gegen den Verfall lebensweltlicher Landschaften. Beiträge zur Sozialästhetik 9.* Projekt Vlg. Bochum/Freiburg, 2009. A szerző részben igazat ad Ipsennek, de megjegyzi, hogy az UNESCO és az EUREK elfogadta a kultúrtáj fogalmának definícióját, tehát konkrét cselekvése ezt veszi figyelembe.

[14] Wirth, E. 1979: *Theoretische Geographie.* Stuttgart, Teubner Studienbücher.

nem a többi weberi indíték is hat, tehát az értékracionalizmus, tradíció és emóció[15]. Valójában ez a felfogás érvényesül az EP kultúrtáj definíciójában is.

Ugyanis, ha a kultúrtájat csupán a Denecke-modell[16] alapján értelmezzük, azaz a kultúrtájat a „homo oeconomicus" alakítja ki, akkor értelmezhetetlen az egyes népek, népcsoportok „hitvilágával" összefüggő szakrális terek létezése, legyen szó természeti tájelemekről vagy épített környezetről.

Ha elfogadjuk azt a tézist, hogy a tájelemek térbeli rendje és az ott élő emberek tevékenysége között kapcsolat van, akkor a társadalmi egyenlőtlenség is visszatükröződik a kultúrtájban. Mindezt az alábbiakban a központ és periféria történeti változásának példáján vázoljuk néhány indikátor segítségével.

A periféria a funkcionális rendszerben a központhoz viszonyított térbeli helyzetet fejezi ki, s ez szociálgeográfiai szempontból azt jelenti, hogy az alapfunkciók csak részben elégítik ki a jelenlévő népesség szükségletét.

A társadalmi egyenlőtlenség regionális különbségei, így a periféria, hosszabb történelmi folyamat eredményeként jelenik meg. Tóth Gergely[17] a magyar és szlovák településhálózatról készített „település-minőség" elemzést (*1. ábra*), a felhasznált indikátorok által kimutatott regionális különbség több évszázados térbeli folyamatok eredménye a Kárpát-medence regionális rendszerében. Különösen szemléletesek Északkelet-Felvidék térszerkezetének átrendeződési szakaszai, melyeknek a kultúrtájra gyakorolt hatását a magyarországi határszakasz területhasznosításának átalakulásában és funkcionális átrendeződésében tudtuk követni.

Szlovákia északkeleti határrégiójában lévő településállomány minősége is átlag alatti, az a térség, amely a XVI–XVII. században a gazdag szepességi városok vonzásterületét jelentette. A felső-magyarországi öt szabad királyi városban (Bártfa, Eperjes, Kassa, Lőcse és Kisszeben) a „németországi városok polgárságához hasonló réteg alakult ki"[18] és a városok interregionális kapcsolataik révén nagyfokú önállóságra tettek szert. A magisztrátusok döntöttek az iskola rendjéről, finanszírozásról, prédikátorok és tanítók meghívásáról, alkalmazásáról. A városok összehangolták intézkedéseiket a gazdaság fejlesztésében, ami

[15] Weber, Max 1967: *Gazdaság és társadalom.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

[16] Denecke, D. 1997: Quelle, Methoden, Fragestellungen und Betrachtungsansatze der anwendungsorientierten geographischen Kulturlandschaftsforschung. In: Schenk, W. – Fehn, K. – Denecke, D. (Hrsg.): Kulturlandschaftspflege. Beiträge der Geographie zur räumlichen Planung. Berlin–Stuttgart, Gebrüder Borntraeger. 35–49. o.

[17] Berényi I. – Tóth G. 2008: A településkörnyezet kutatásának módszertani kérdései. In: Szabó J. – Demeter G. (szerk.): *Geographia generalis et specialis.* Debrecen, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Universitas Alapítvány. 311–321. o. Tóth Gergely hasonló módszerrel készítette az 1. ábrát, ami jól kiemeli a történetileg kialakult regionális különbségeket a Kárpát-medencében.

[18] Guitman B. 2003: A felső-magyarországi öt szabadkirályi város a XVI. század első felében. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK PhD-program. (Kézirat).

kihatott a városépítészetre: középületeket, templomokat, tereket és kereskedőházakat stb. építettek. Tehát az adott történelmi helyzetben kialakult a szükségletek és a tér relevanciája. A társadalmi egyenlőtlenség a zárt városi társadalom és falusi térsége között alakult ki.

1. ábra

*Magyar-szlovák település-minőségi főkomponens**

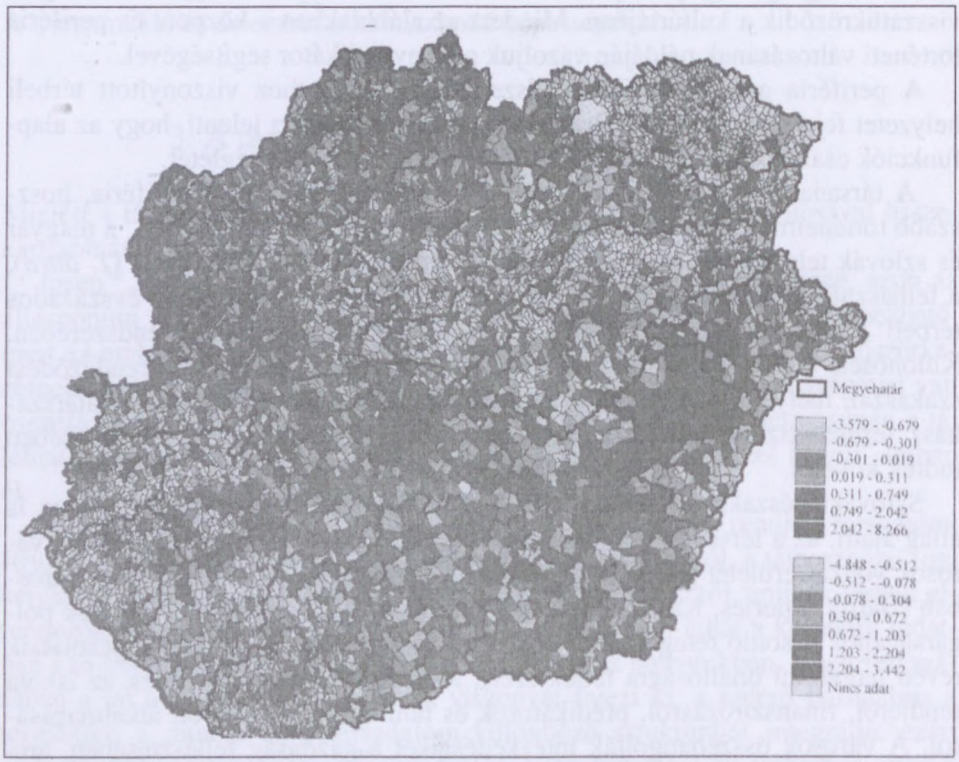

* A főkomponens az intézményi ellátottságon és az aktív lakosság arányán alapul. A magyar mutató 2002-es, a szlovák 2004-es adatokon alapul. (Szerk.: Tóth G.)

A török megszállást követő országegyesítéssel az Alföld szabad, művelésre alkalmas területei váltak vonzóvá: a szabadköltözés, a földesúri betelepítések, a mezővárosok vonzása átrendezte a gazdasági erővonalakat. A korábbi, felvidéki bányavárosok nyugat–kelet irányú vásárvonala „lecsúszott" a Vác–Hatvan–Gyöngyös–Eger–Miskolc–Szerencs és a hegyaljai városok sorára, a Felvidék és az Alföld közötti peremvidékre. A II. József által kialakított regionális rendszerben pedig meghatározó szerepet kapott a „Központi Kerület", ami elindította a Kárpát-medence központi régiójának fellendülését. Az új térszerkezetben a sze-

pességi városok és a hozzájuk kapcsolódó települések elveszítették szerepüket az interregionális kapcsolatrendszerben. Az egykor virágzó régió „perifériává" vált, és felgyorsult a délre irányuló vándorlás.[19]

A XIX. századi kapitalizáció és az azzal összefüggő vasútépítkezés új lehetőséget kínált az északkelti régiónak, de az egykori városhálózatból csak Kassa tudott kiemelkedni és úgy tűnt, hogy a régió funkcionális szervező központjává válik. Kassa kialakuló funkcionális rendszerét a trianoni határ szétdarabolta, a város déli vonzásterülete Magyarországhoz került, város nélkül maradt és az új „összerakott" igazgatási egység Borsod-Abaúj-Zemplén megye és az ország „perifériája" lett, de hasonló helyzetbe került Heves és Nógrád megye határ menti településsora is. Ezzel a Kárpát-medencében kialakult egy „belső perifériális zóna", ami Csehszlovákia, illetve Szlovákia és Magyarország érintett népességét hátrányos helyzetbe hozta. A perifériális helyzetből adódó társadalmi egyenlőtlenség egyrészt a megyéken belül, másrészt a központi régió és országhatár viszonylatában is megjelent.

A társadalom egészének és az új határ övezetben élő emberek magatartása mindkét országban különbözött a helyzet megítélését illetően: „Vitás pont volt Kassa északi határa. A város közvetlen közelében van Kavocsány szlovák falu. A magyar delegáció a falu Magyarországhoz való csatolását javasolta, mert a falu Kassa város ellátásából él. A lakosság tejet, zöldséget, baromfit, tojást árult a város lakóinak. Kassának ellátó területe volt a falu, viszont nemzetiségi alapon a Szlovákiához csatolás volt jogos. Végül a bizottság ellátogatott Kavocsányba. A katonák civilbe öltöztek, vezetőjüket Viest tábornoknak nevezték. A cseh generális megszólított egy szlovák parasztot, aki éppen a községi bíró volt. Feltette neki a kérdést: hová akar a falu tartozni, Szlovákiához vagy Magyarországhoz? Az szép nyugodtan azt felelte: „Do Kosice", írja le az esetet Klepka.[20] Az individuum a „megélt tér" funkcionális kapcsolatrendszerében gondolkodik, s az vagy kielégíti szükségleteit, vagy nem, térhasználattal kapcsolatos döntése tehát ennek függvényében alakul.

A második világháborút követően mindkét ország az iparosításban látta a hátrányos helyzetbe került régiók felzárkóztatását, ennek eredménye lett a Sajóvölgyi ipari övezet kialakulása, illetve a Kassa környéki nehézipar kiépítése. Mindez az adott régiókon belüli népességkoncentrációval járt, és nem stabilizálta a határövezetek falusi társadalmát. Az Enyedi György vezette munkacso-

[19] Kostalik, J. 1998: A szlovák lakosság mozgása és vándorlásának iránya a XVII–XIX. században. In: Frisnyák S. (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza.* Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola. 145–151. o.

[20] Klepka M. 2006: A Felvidék visszacsatolása és integrálása Magyarországhoz Léván és környékén 1938–1941. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK PhD-program (Előadás kézirata).

portban[21] készült tanulmányok sora tárta fel az elmaradott területek (a széplelkűek szerint „hátrányos helyzetű területek") kialakulásának természeti-gazdasági-társadalmi összetevőit.

A fent leírt történeti, gazdasági-társadalmi térfolyamatot jól visszatükrözi a térhasználat átalakulása, egyrészt a Sajó-völgy beépítésének erősödése az ipar és népesség koncentráció hatására, másrészt a perifériális területek hasznosításának visszaesése, a parlagon hagyott terület növekedése (*2. ábra*). A parlagterület magas aránya a halmozottan hátrányos „település-minőségre" utal (*1. ábra*) mindkét ország esetében, sőt e jelenség valójában kelet-közép-európai probléma, ahogyan erre az EUREK utal, és felvázolja a különleges támogatásra szoruló övezetet a Baltikumtól a temesi román–szerb határövezetig. Mindez azt jelenti, hogy a periféria jelensége a társadalmi egyenlőtlenség negatív regionális konzekvenciája, ahol az adott népesség nem élhet az illető ország átlagos technikai-civilizációs szintjén sem, a kultúrtáj erőforrásai pedig kihasználatlanok, értékvesztésük a nemzeti vagyont csökkenti.

2. ábra

Az ugar, parlag, vetetlen terület aránya az egyéni gazdaságokban, 2000

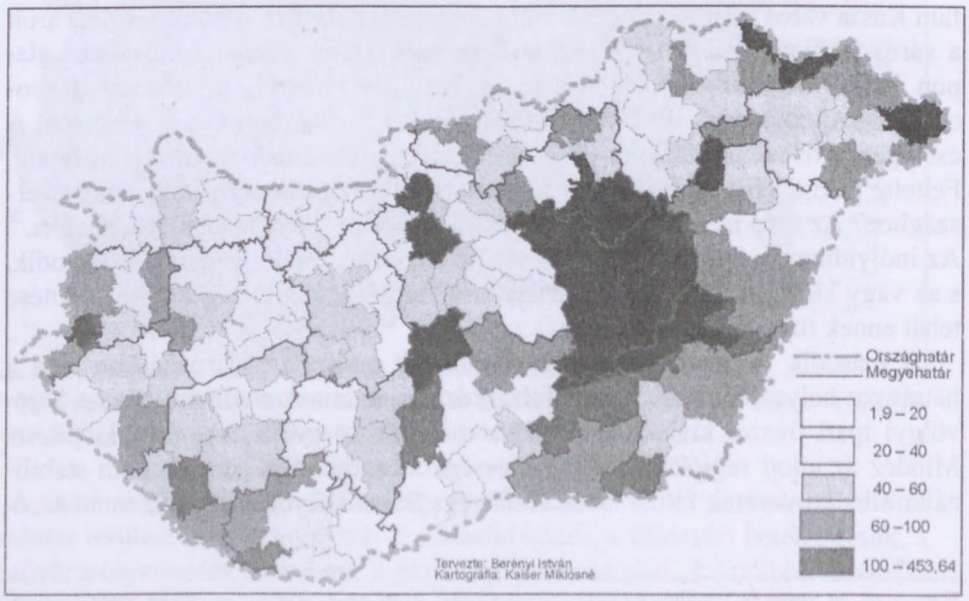

[21] Enyedi György munkacsoportjában dolgozott (MTA FKI) Borsod-Abaúj-Zemplén megye elmaradott térségeinek kutatásában Barta Györgyi, Beluszky Pál, Berényi István, Sikos T. Tamás és Tiner Tibor, hogy csak azokat említsem, akik az adott témában 1973–1983 között folyamatosan publikáltak.

A központ, a központi régió a fent leírtak ellentéte, a társadalmi egyenlőtlenség kvázi pozitív konzekvenciája, legalábbis a szociálgeográfia azon megfontolása alapján, hogy az alapfunkciók differenciált rendszere van jelen a térben, tehát valamennyi társadalmi csoport kielégítheti szükségleteit. Minél nagyobb a központ, mint innovációs centrum, annál erősebb vonzást gyakorol az ország, illetve a régió népességére, mert az individuum számára az önmegvalósítás tágabb lehetőségét kínálja. A központ vonzásintenzitása és elérhetősége, a közlekedési hálózat kiépítettsége és minősége között szoros összefüggés van.

A nemzetállamok kialakulásával a fővárosok a hatalom, az igazgatás, a gazdasági-társadalomi innováció, a tudás központjaivá váltak,[22] ami felerősítette a regionális társadalmi egyenlőtlenséget.

A Kárpát-medence estében a reformkorral induló kapitalizáció és polgárosodás, a vele összekapcsolódó vasútépítkezés tette Pestet és Budát a régió központjává. A központ és periféria közlekedési hálózattal való összekapcsolásában a távolság és a költségek minimalizálásának elve érvényesül, a földrajzi adottság és a történetileg kialakult településhálózat befolyásolja ugyan ezen elv érvényesülését, de a pókhálószerű térszerkezet érvényre jut, ez jellemző a londoni, párizsi, bajor stb. medence közlekedési hálózatára is.

Az arisztokrácia és az új gazdasági hatalmat birtokló nagypolgárság átépíti a XVIII. századi „városi tájat" (Stadtlandschaft)[23] és szükségleteinek megfelelően építi ki Budapest funkcionális rendszerét is, létrehozva a városi társadalom és a tér relevanciáját. A főváros valóban a gazdaság – társadalom-politika és kultúra hatalmi központjává vált, ezzel vonzása a Kárpát-medence perifériájára is kiterjedt.[24]A bevándorlók és az új területigényes ipari telephelyek a város közigazgatási határán kívül lévő falvakba települtek, és ezzel kiformálódott a város perifériája is. A társadalmi egyenlőtlenség térbeli konzekvenciája nemcsak regionális értelemben jelent meg, főváros és vidék, hanem a városszerkezeten belül is, belváros-külváros.

A városszerkezeten belül élők, nagyon különböző társadalmi csoporthoz tartozók élethelyzetében mégis volt valami „közös", nevezetesen, szükségleteiket a város funkcionális rendszere (lakás, munka, ellátás-szolgáltatás stb.) elégítette ki. A városi társadalom vertikális tagozódásához térbeli egyenlőtlenség, az életkörülmények városkörnyezeti különbözősége is tapadt.

---

[22] Meusburger, P. ua.

[23] Stadtlandschaft (városi táj) fogalma a hazai szakirodalomban nem használatos, bár közel áll hozzá a városkép fogalma, de mégsem ugyanazt jelenti. Az utóbbi a városi környezet morfológiai, építészeti megjelenésére vonatkozik, míg a német fogalom ennél tágabb, a város egészének vagy egy részének karakterére vonatkozik, ami összhangban van az ott élők társadalmi elvárásával.

[24] Beluszky P. 1999: *Magyarország településföldrajza.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Budapestre is a klasszikus kapitalista városszerkezet volt jellemző, azaz a sűrűn, de esztétikusan kiépített belvárost és színvonalas funkcionális rendszerét a központból kifelé haladva az egyre szerényebb kisvárosi, sőt falusi környezet váltotta fel. Hasonló szerkezete volt Münchennek és Bécsnek is, de e két város szerkezetének átalakulása már a két világháború között megkezdődött. Budapest történetileg kedvezőtlenebb helyzetbe került, a két világháború ugyanis konzerválta a városszerkezetet: az első világháború után a főváros perifériája fogadta az elcsatolt területek menekültjeit, a második világháború alatti deportálás és az azt követő kitelepítés pedig gyakorlatilag eltüntette a városi létformát megtestesítő elitet. A Belvárosban „az ember és tér relevanciája" szétesett (Stadtverfall)[25], az 1945 utáni húsz év pedig arra volt elegendő, hogy a klasszikus városszerkezet funkcionális rendszere működőképes maradjon. Az egykori városperifériát a főváros igazgatása alá vonták, a beköltözés korlátozása pedig tovább szélesítette a város külső perifériáját, ami egészében a klasszikus „városi lejtőt" (beépítés, funkciók, közlekedés stb.) konzerválta, illetve horizontálisan növelte.

Ez a „városi táj" a 70-es évekig, madártávlatból, mit sem változott. A városi társadalom térbeli egyenlőtlensége mozaikszerűvé vált és csak a tömeges lakásépítéssel kezdődött meg a városszerkezet átrendeződése és alakult ki az egyenlőtlenségnek egy új térbeli és részben társadalmi típusa (*1. kép*). A városperemen felépülő lakótelepekkel nemcsak a tájszerkezet formai elemei változtak meg, hanem egymás mellé kerültek különböző életmódtípusok és lokális társadalmi struktúrák, a városszerkezet tehát nem szerves fejlődés révén, az érintett csoport elvárása, hanem tervezési kényszer alapján alakult ki. Ami persze nem jelenti azt, hogy az érintett csoportok nem kerültek a korábbinál jobb lakhatási körülmények közé, de szükségleteiket változatlanul a városközpont elégítette ki, megmaradt a város ellátórendszerének monocentrikus jellege. Ez a városszerkezet csak a 90-es évekkel változott felismerhetően, azzal, hogy az autópálya körgyűrű tovább épült, és megkezdődött az alközpontok és városkapuk kiépítése, ahol a kereskedelmi tőke gyorsan teret foglalt.

Az egykori városperem és az agglomeráció funkcionális átalakulása[26] alapvetően megváltoztatta a kultúrtáj jellegét, a beépített terület elfoglalta a korábbi táj mintegy 40%-át, ami munkahely-koncentrációt is jelentett, és megjelent a Budapestről kiingázók csoportja is. Az agglomeráció belső övezetében pedig felerősödött a szuburbanizáció, aminek hátterében a kárpótlás révén megszerzett

[25] Lichtenberger, E. 1990: *Stadtverfall und Stadterneuerung*. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. A szerző a fogalom alatt nem a város „pusztulását" érti, hanem azt a jelenséget, hogy a gyors gazdasági és társadalmi változást, az emberi szükségletek megváltozását csak késve tudja követni a nagyváros szerkezeti átalakulása, különösen a belső, történeti városrészek építészeti és funkcionális megújulása.

[26] Dövényi Z. – Kovács Z. 1999: A szuburbanizáció térbeli-társadalmi jellemzői Budapest környékén. – *Földrajzi Értesítő*. 1–2. 33–57. o.

területek beépítése állt, és a budapestiek kiköltözése a lakóparkokba, üdülőövezetekbe, falvakba és kisvárosokba is általános jelenséggé vált 1990 után, és ezzel a városrégióban új típusú társadalmi egyenlőtlenség jelent meg. Az agglomeráció kedvező fekvésű településeiben az aktív népességen belül az egyetemet-főiskolát végzettek aránya megközelítette a budai kerületekét (*3. ábra*). Mindez az érintett kultúrtájak jelentős átalakulásával is járt, mert új térhasználati mód, életforma jelent meg. Valójában az ember és tér új típusú relevanciája van kialakulóban. A jelenség persze nem különleges, Münchentől délre a Starnberger See-ig és Bécstől nyugatra (Bécsi erdő) és délre (Maria Enzelsdorf) hasonló folyamat játszódott le, csak 25–30 évvel korábban.

A budapesti régióban a Dunakanyar tájszerkezetének átalakulása mutat a fentihez hasonló történelmi dimenziót, ahová a beköltözés, a beépítés az 1960-as évek után gyorsult fel, a hétvégi telektulajdonnal rendelkező budapestiek kiköltözési hulláma pedig 1990 után indult el, a korábbi üdülő és vegyes övezet fokozatosan beépül.[27]

1. kép: Mátyásföld (1993)

[27] Berényi I. 2006: Die Umwandlung der Kulturlandschaft in der Umgebung von Szentendre. In: Zentai L. – Győrffy, J. – Török, Zs. (szerk.): *Térkép-Tudomány.* Budapest, ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék. 59–70. o.

3. ábra

Egyetemet, főiskolát végzettek az összes foglalkoztatott százalékában, 2001

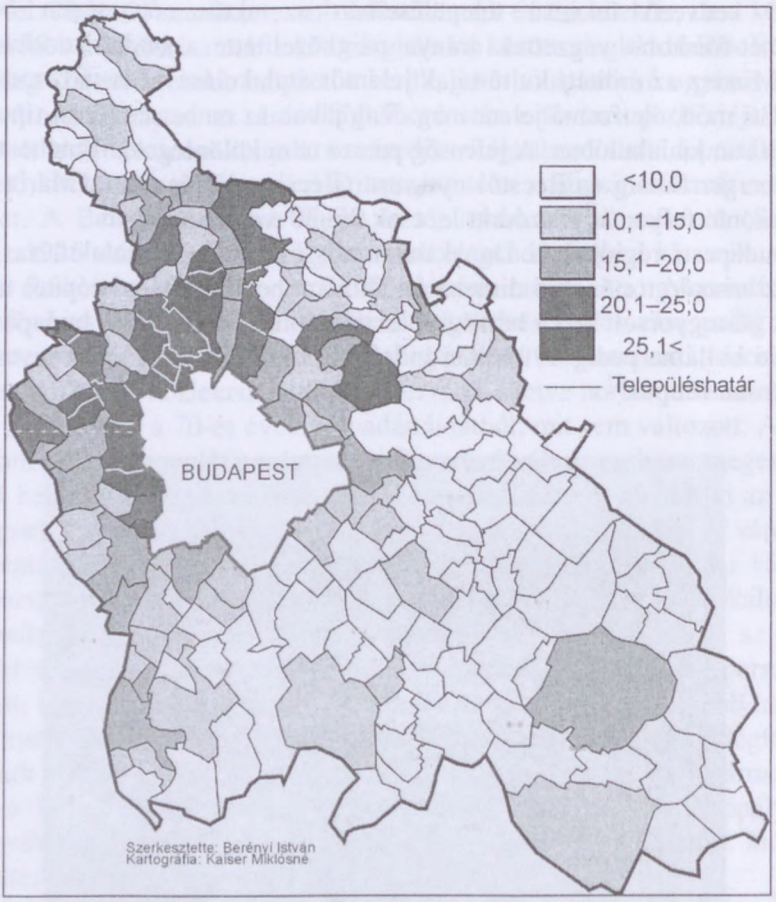

Szentendre népessége a korábbi tízezerről huszonötezerre nőtt, ami szétfeszítette a korábbi városszerkezetet, de jelentős lokális társadalmi egyenlőtlenséget is eredményezett: a városi népesség harmadát az őslakosság, harmadát a hetvenes évek beköltözői, harmadát pedig az 1990 utáni budapesti „kiköltözők" teszik ki. A társadalmi csoportok térben is elkülönülnek: az első csoport a történelmi városban és annak kertes övezetében, a második csoport főként a lakótelepeken, míg a harmadik Pismány egykori üdülőövezetében él (*2–3. kép*).[28]

[28] Schneider G. 2010: Agglomerációs ingázás Szentendre és Budapest közt. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Szociológiai Intézet (Kézirat, Szakdolgozat).

4. Összefoglaló megjegyzés

A fentiekben a társadalmi egyenlőtlenség és a kultúrtáj lehetséges kapcsolatáról írottak kutatási tapasztalatokon, olvasási élményeken és a PhD-hallgatókkal és szakdolgozókkal végzett kutatási eredményeken alapulnak. Ezért az írás mozaikszerű, inkább csak problémákat felvető, mint megoldani szándékozó szubjektív megnyilvánulás, aminek persze az a célja, hogy a társadalomföldrajz és regionális tudomány statisztikára épülő térelemzési módszerein és azok „eredményén" elgondolkodjunk.

Egyre több olyan német nyelvű, részben az angolszász irodalomból fordított tanulmány kerül a kezembe, amelyek szerzői a társadalomtudományi gondolkodást és módszereket alkalmazzák a társadalmi tér, s így az ember és tér viszonyának értelmezése során. Még az olyan „kemény" tudomány is, mint az urbanisztika, a városrendezés során figyelembe veendő tényezők között 50%-ban szerepelteti a „puha tényezőket".

Enyedi Györgytől megtanulhattuk, a „legöregebb tanítvány" is, hogy az állandóan változó, átalakuló világunkat csak mindig megújuló gondolkodással és kutatási módszerekkel lehet vagy érdemes elemezni és értelmezni.

2. térkép: Püspökmajor lakótelep és családi házas övezet, valamint a történelmi városszerkezet nyugati része (Google, 2010)

3. térkép: Pismány és környezete, részben üdülő övezet (Google, 2010)

Irodalom

Beluszky P. 1999: *Magyarország településföldrajza.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Berényi I. – Tóth G. 2008: A településkörnyezet kutatásának módszertani kérdései. In: Szabó J. – Demeter G. (szerk.): *Geographia generalis et specialis.* Debrecen, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Universitas Alapítvány. 311–321. o.

Berényi I. 2001: Kultúrtáj és-régió mint kulturális örökség. In: J. Újváry Zs. (szerk.): *Ezredforduló-századforduló-hetvenedik évforduló.* Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK. 639–651. o.

Berényi I. 2003: *A funkcionális tér szociálgeográfiai elemzése.* Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. (Földrajzi Tanulmányok, 23.).

Berényi, I. 2006: Die Umwandlung der Kulturlandschaft in der Umgebung von Szentendre. In: Zentai L. – Győrffy, J. – Török, Zs. (szerk.): *Térkép-Tudomány.* Budapest, ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék. 59–70. o.

Denecke, D. 1997: Quelle, Methoden, Fragestellungen und Betrachtungsansatze der anwendungsorientierten geographischen Kulturlandschaftsforschung. In: Schenk, W. – Fehn, K. – Denecke, D. (Hrsg.): *Kulturlandschaftspflege. Beiträge der Geographie zur räumlichen Planung.*, Berlin–Stuttgart, Gebrüder Borntraeger. 35–49. o.

Dövényi Z. – Kovács Z. 1999: A szuburbanizáció térbeli-társadalmi jellemzői Budapest környékén. – *Földrajzi Értesítő.* 1–2. 33–57. o.

Enyedi Gy. 1996: *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában.* Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület. (Ember, település, régió).

Guitman B. 2003: A felső-magyarországi öt szabadkirályi város a XVI. század első felében. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK PhD-program. (Kézirat).

Klepka M. 2006: A Felvidék visszacsatolása és integrálása Magyarországhoz Léván és környékén 1938–1941. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK PhD-program (Előadás kézirata).

Kostalik, J. 1998: A szlovák lakosság mozgása és vándorlásának iránya a XVII–XIX. században. In: Frisnyák S. (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza.* Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola. 145–151. o.

Kristó Gy. 1988: *A vármegyék kialakulása Magyarországon.* Nemzet és Emlékezet. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

Lichtenberger, E. 1990: *Stadtverfall und Stadterneuerung.* Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Maslow, A. 2003: *A lét pszichológiája felé.* Emberközpontú Pszichológia Könyvsorozat I. Martonvásár, Ursus Libris Bt., Akadémiai Nyomda.

Meusburger, P. 1998: *Bildungsgeographie.* Heidelberg–Berlin, Spektrum Akademischer Verlag.

Meyer, K. 1970: Humanökologie. In: *Handwörterbuch der Raumforschung und Raumordnung.* I.A-H. Akademie für Raumforschung und Landesplanung. Gebrüder Janecke Vlg.Hannover. 1224–1228. o.

Moewes, W. 1980: *Grundfragen der Lebensraumgestaltung.* Berlin–New York, Walter de Gruyter.

Pounds, Norman J. G. 1997: *Európa történeti földrajza.* Budapest, Osiris Kiadó.

Rónai A. (szerk.) 1993: *Közép-Európa Atlasza.* Budapest, Szent István Társulat, Püski Kiadó. 204–208. o. (Digitális fakszimile kiadás).

Schneider G. 2010: *Agglomerációs ingázás Szentendre és Budapest közt.* Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Szociológiai Intézet (Kézirat, Szakdolgozat)

Stiens, G. 2009: *Gegen den Verfall lebensweltlicher Landschaften.* Beiträge zur Sozialästhetik 9. Projekt Vlg. Bochum/Freiburg, 2009.

Weber, M. 1967: Gazdaság és társadalom. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Wirth, E. 1979: *Theoretische Geographie.* Stuttgart, Teubner Studienbücher.

Magyarországon az 1980-as években új tudományág jelent meg, a társadalom életének térbeli vonatkozásait kutató, a közgazdaságtudomány, a humánföldrajz, a város- és faluszociológia eredményeit és módszereit ötvöző regionális tudomány. E tudományág meghonosításában kiemelkedő szerepet játszott Enyedi György akadémikus. A regionális tudomány számos művelője Enyedi György kutatásainak nyomdokain jár; szerteágazó kutatói és tudományszervező munkája során szinte minden regionális szakember tanítványává, munkatársává, tisztelőjévé vált. A nyolcvanadik születésnapjára megjelent kötetben közülük néhányan Enyedi György gazdag munkásságának főbb témáit gondolják tovább az alábbiak szerint:

- Süllyedő és emelkedő falvak
- Urbanizáció
- Városok a nemzetközi térben
- Társadalom, gazdaság, közigazgatás a területi folyamatokban
- Társadalmi-területi egyenlőtlenségek – területi politika

A témákhoz kapcsolódó írások Enyedi-tanulmányokra reflektálnak, folytatják azok gondolatmenetét vagy éppen vitába szállnak azok tartalmával. A kötet a gazdag kutatói tevékenység tisztelgő továbbszövése.

A területi kutatások csomópontjai